DAVID PRIESTLAND

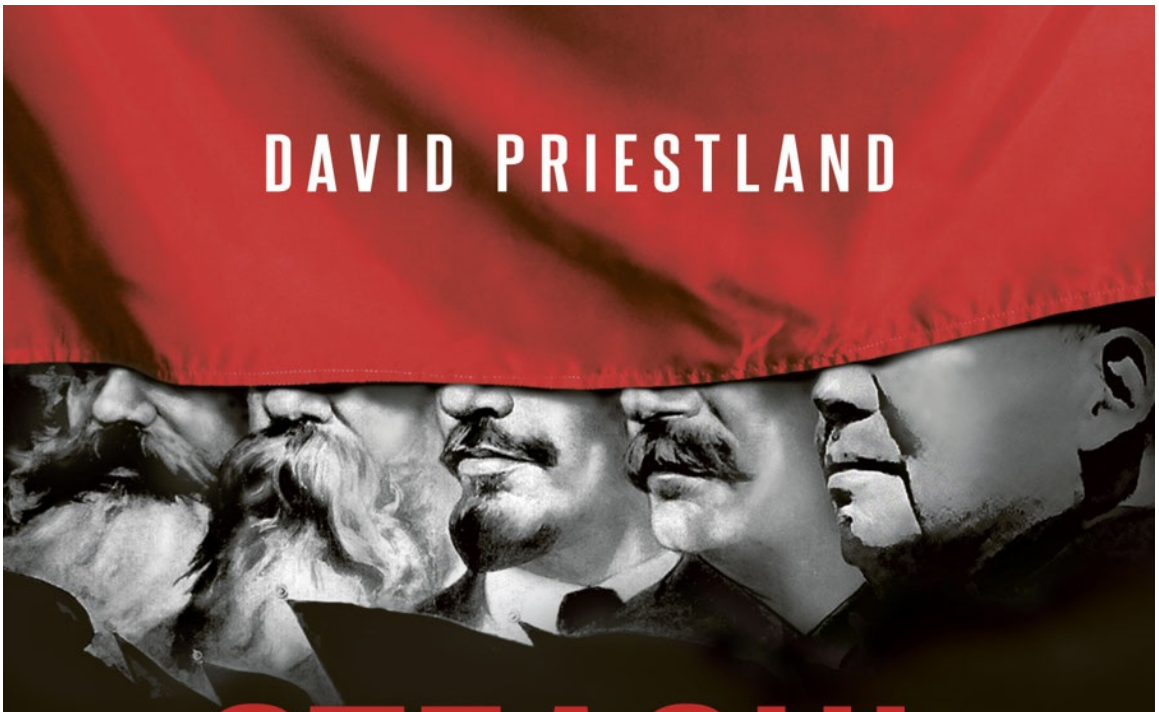

STEAGUL ROȘU

O ISTORIE A COMUNISMULUI

cpt

DAVID PRIESTLAND

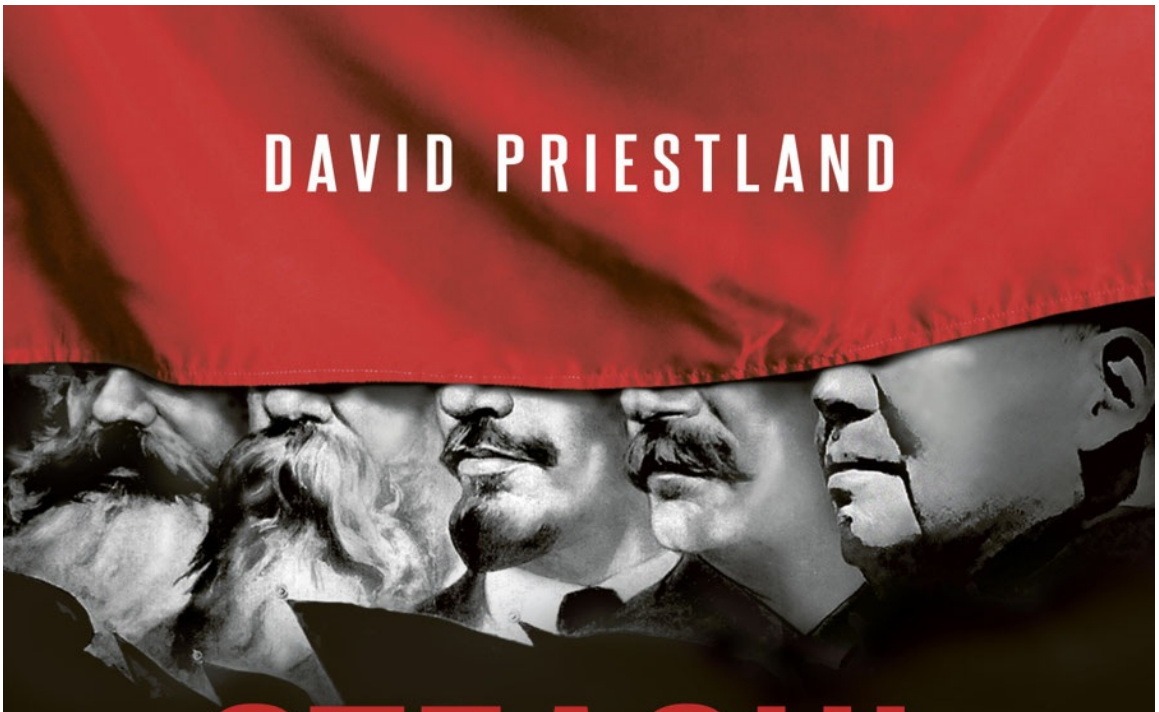

STEAGUL ROȘU

O ISTORIE A COMUNISMULUI

cpt

DAVID PRIESTLAND

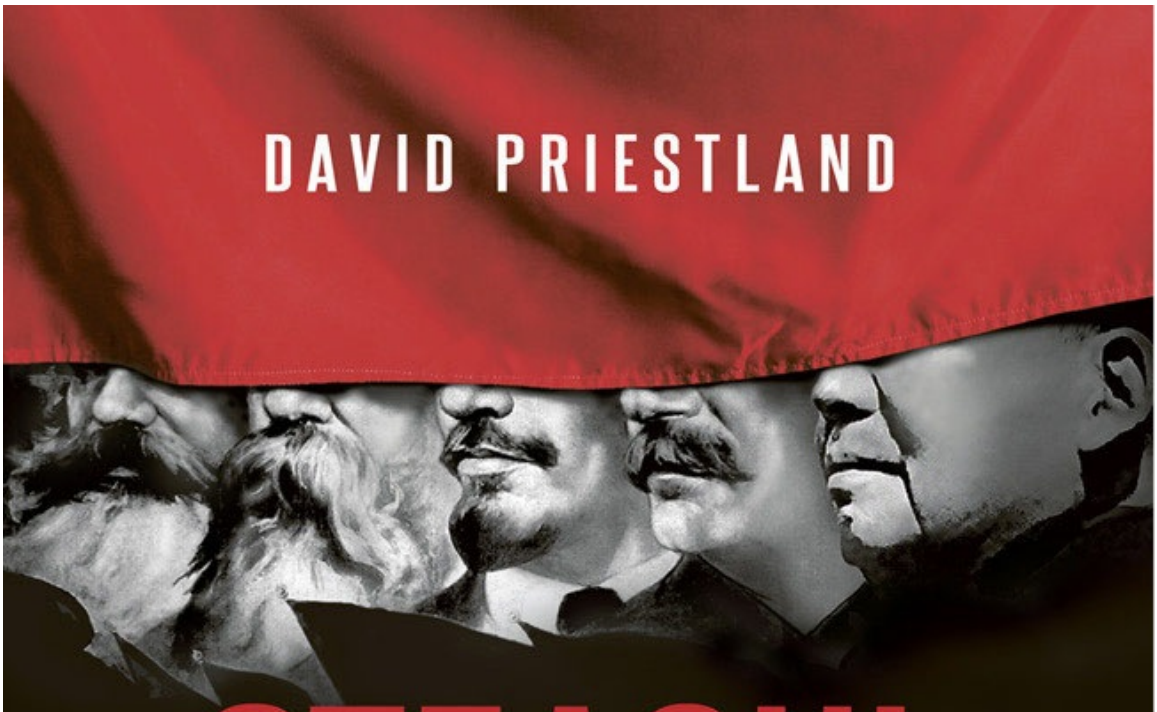

STEAGUL ROȘU

O ISTORIE A COMUNISMULUI

cpt

Cuprins

Mulţumiri

Introducere. 1789–1889–1989

Prolog. Creuzetul clasic

Capitolul 1. Un Prometeu german

Capitolul 2. Călăreții de aramă

Capitolul 3. Sub ochii Occidentului

Capitolul 4. Oameni de oțel

Capitolul 5. Fronturile populare

Capitolul 6. Răsăritul este roșu

Capitolul 7. Imperiul

Capitolul 8. Paricidul

Capitolul 9. Gherilele

Capitolul 10. Stagnarea

Capitolul 11. Apogeul

Capitolul 12. Revoluțiile îngemănate

Epilog. Roșu, portocaliu, verde... și roșu?

Note

Bibliografie selectivă

Ilustrații

Lista ilustrațiilor

Carte Pentru Toți

David Priestland este profesor de istorie modernă la Oxford. Lucrările sale explorează istoria Uniunii Sovietice, concentrându-se mai ales pe relația dintre ideologie, politică și cultură politică în epoca interbelică, explicând originile represiunilor staliniste de la sfârșitul anilor 1930 (Stalinism and the Politics of Mobilization. Ideas, Power and Terror in Interwar Russia, 2007). Volumul Steagul roșu. O istorie a comunismului a fost nominalizat pentru Premiul Longman/History Today la categoria cea mai bună carte de istorie din 2010. Mai recent, Priestland a început un nou proiect care urmărește studiul istoriei neoliberalismului din anii 1970. Prima sa carte din acest proiect, Merchant, Soldier, Sage: A New History of Power (2012), este un eseu despre extinderea culturilor de piață în istoria globală și competiția lor cu alte sisteme de valori.

DAVID PRIESTLAND

STEAGUL ROȘU

O ISTORIE A COMUNISMULUI

Traducere din limba engleză de Corina Hădăreanu

LITERA
București
2020

The Red Flag: A History of Communism

David Priestland

Copyright © 2009 David Priestland

carte Pentru Toţi este o divizie a Grupului Editorial Litera

O.P. 53; C.P. 212, sector 4, Bucureşti, România

tel.: 021 319 63 93; 0752 101 777

e-mail: comenzi@litera.ro

Steagul roşu. O istorie a comunismului

David Priestland

Copyright © 2019 Grup Media Litera

pentru versiunea în limba română

Toate drepturile rezervate

Traducere din limba engleză: Corina Hădăreanu

Ne puteţi vizita pe

www.litera.ro

Editor: Vidrașcu și fiii

Redactori: Florența Simion, Ovidiu Șerban

Copertă: Flori Zahiu

Tehnoredactare şi prepress: Olimpia Bolozan

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României

Priestland, David

Steagul roşu. O istorie a comunismului/David Priestland; trad.: Corina Hădăreanu. – Bucureşti: Litera, 2019

Index

ISBN 978-606-33-3380-4

ISBN EPUB 978-978-606-33-5607-0

I. Hădăreanu, Corina (trad.)

329.15(100)

În memoria mamei mele

Mulțumiri

Scrierea istoriei globale este o provocare, dar am beneficiat de cantitatea uriașă de cercetări incitante publicate în ultimii douăzeci de ani, mare parte dintre ele bazate pe surse din arhive disponibile recent. De asemenea, sunt foarte recunoscător multor prieteni și colegi care mi-au dat sfaturi și m-au ajutat să evit erorile. Tom Buchanan, Martin Conway, Mary McAuley, Rory Macleod, Rana Mitter, Mark Pittaway și Steven Whitefield au citit cu toții fragmente mari din manuscris; în special Steve Smith a fost generos cu timpul său și l-a parcurs aproape în întregime. Ron Suny mi-a arătat lucrări nepublicate despre Stalin, Steve Heder mi-a furnizat materiale despre Khmerii Roșii, iar Laurence Whitehead mi-a dat sfaturi privind Cuba. Proiectul de Istorie a Războiului Rece de la Cambridge, condus de Mel Leffler și Arne Westad, a fost grupul ideal pentru discuții privind rolul internațional al comunismului.

Colegii de la St. Edmund Hall și de la Facultatea de Istorie a Universității Oxford mi-au oferit un mediu de lucru stimulativ și prietenos, precum și concedii ca să pot lucra la carte. Sunt recunoscător, de asemenea, Academiei Britanice și Academiei Chineze de Științe Sociale (ambele din Shanghai), precum și Institutului de Marxism-Leninism și Gândire a lui Mao Zedong din Beijing, pentru fructuoasa călătorie de studiu în China; lui Shio Yun Kan pentru excelentele sale lecții de limbă chineză; arhiviștilor și bibliotecarilor de la Arhivele Ruse de Stat pentru Istorie Socio-Politică din Moscova, Bibliotecii Bodleiene din Oxford, Bibliotecii Britanice și Bibliotecii Ruse de Stat din Moscova.

Gill Coleridge a fost agenta ideală și a jucat un rol major încă de la începutul acestui proiect; îi sunt foarte recunoscător pentru încurajările și sfaturile ei. Am avut, de asemenea, mult noroc cu editorii mei. Simon Winder de la Penguin a fost un redactor foarte incisiv, având cunoștințe impresionante. Morgan Entrekin de la Grove Atlantic m-a sprijinit și el foarte mult, la fel ca Stuart Proffitt de la Penguin, ambii furnizându-mi comentarii mai mult decât valoroase asupra textului. Aș vrea să le mulțumesc și lui Jofie Ferrari-Adler și lui Amy Hundley de la Grove Atlantic, lui Thomas Rathnow de la Siedler și lui Alice Dawson, Richard Duguid și Mary Yamazaki de la Penguin. Charlotte Ridings s-a

ocupat de corectură cu multă eficienţă şi răbdare, iar cunoştinţele vaste ale Amandei Russell privind sursele vizuale au fost de mare ajutor la alegerea ilustraţiilor.

Mulţumirile mele cele mai fierbinţi se îndreaptă către Maria Misra, care a avut o contribuție uriașă la această carte. Cunoștințele ei de istorie a Asiei și a Africii m-au ajutat să merg mai departe decât aș fi făcut-o altfel. Ea a redactat întregul manuscris, scutindu-l pe cititor de o mare cantitate de proză stângace.

Introducere. 1789–1889–1989

I

În noiembrie 1989, Zidul Berlinului – simbolul din beton plin de graffiti, al diviziunii dintre Estul comunist și Vestul capitalist – a fost dărâmat; demonstranți fericiți din ambele părți dansau și se cățărau pe ruinele războaielor ideologice ale Europei. Tot în acel an, comunismul primise o altă lovitură prin protestele populare (reprimate însă cu brutalitate) din Piața Tiananmen din Beijing. Astfel, la exact un secol după ce ascensiunea comunismului internațional organizat fusese marcată de înființarea celei de-a Doua Internaționale a partidelor comuniste și la două sute de ani după ce populația Parisului lua cu asalt un alt simbol al ordinii autoritare – Bastilia –, revoluțiile izbucneau din nou în capitalele lumii. Aceste noi revoluții nu urmăreau să distrugă însă bastioanele averilor tradiționale și privilegiile aristocratice, ci state care pretindeau că sunt dedicate cauzei celor săraci și oprimați. Dramatica și în general neprevăzuta cădere a comunismului în 1989 a însemnat, așadar, mult mai mult decât prăbușirea unui imperiu: a fost sfârșitul unei epoci ce a durat două secole, în care mai întâi politica europeană și apoi cea mondială au fost puternic afectate de o concepție vizionară asupra societății moderne, potrivit căreia oropsiții pământului aveau să creeze o societate bazată pe armonie și egalitate.

Pentru mulți, comunismul putea fi trimis de-acum la ceea ce Troțki numea „groapa de gunoi a istoriei“, ca o fundătură fără speranță, ca o greșeală îngrozitoare. Afirmația cercetătorului american Francis Fukuyama că „istoria“, văzută drept lupta dintre sistemele ideologice, s-a „sfârșit“ cu victoria capitalismului liberal a fost primită cu mult scepticism, dar, în adâncul sufletelor lor, mulți au crezut-o.[1] Liberalismul, nu lupta de clasă, era singura modalitate de soluționare a conflictului social, iar capitalismul era unicul sistem economic care funcționa. Și, pentru o vreme, lumea a părut să nu mai fie interesată de comunism. Acesta părea să fie un set învechit de atitudini jalnice, fosilizate, supraviețuind în rândurile unei generații ce avea să fie strivită în curând de forțele „reformei“. Era un fenomen care ar fi fost cel mai bine să fie lăsat în seama savanților plictisitori, o civilizație străveche, înrudită poate cu perșii din Antichitate, ale căror ruine ozymandiene ne amintesc de deziluziile trecutului. Pe la mijlocul anilor 1980, când am început să studiez comunismul, la apogeul tensiunilor Războiului Rece, subiectul părea incitant, însă un deceniu mai târziu

devenise irelevant, în noua lume a capitalismului liberal triumfător.

Totuşi, două evenimente din primul deceniu al mileniului al III-lea au readus comunismul în prim-planul atenţiei publice. Primul – distrugerea Turnurilor Gemene din New York pe 11 septembrie 2001 – nu a avut deloc legătură directă cu comunismul. De fapt, teroriştii islamişti vinovaţi erau antimarxişti militanţi. Cu toate acestea, islamiştii, ca şi comuniştii, formează un grup de radicali furioşi, convinşi că luptă împotriva „imperialismului occidental“, iar politicienii, ziariştii şi istoricii au început repede să facă paralele. Deşi termenul „islamo-fascism“ era folosit mai des decât cel de „islamo-comunism“, islamismul a fost descris pe scară largă ca fiind ultima manifestare de „totalitarism“ – o familie de ideologii violente, antiliberale şi fanatice, care include atât fascismul, cât şi comunismul. Pentru neoconservatorii americani, aceste ameninţări necesitau o luptă ideologică şi militară tot atât de hotărâtă ca aceea dusă de Ronald Reagan împotriva comunismului în Lumea a Treia.[2] În 2004, partidele de centru-dreapta din Parlamentul European au încercat să condamne comunismul, ca mişcare, punându-l în aceeaşi categorie cu fascismul, în timp ce în iunie 2007 preşedintele George W. Bush a inaugurat un memorial dedicat victimelor comunismului, la Washington.

Dacă atacurile din 11 septembrie au arătat că ordinea politică de după 1989 nu a rezolvat conflictele grave din Orientul Mijlociu, prăbuşirea băncii americane Lehman Brothers pe 15 septembrie 2008 şi criza financiară pe care a declanşat-o au demonstrat că ordinea economică de după 1989 nu a reuşit să creeze prosperitate stabilă, sustenabilă şi durabilă. Lecţiile acestor ultime evenimente au fost totuşi diferite de cele învăţate după 2001. Deşi nimeni nu cerea întoarcerea la rigidul model economic sovietic, criticile aduse de Marx inegalităţii şi instabilităţii provocate de capitalul global lipsit de piedici păreau premonitorii; vânzările Capitalului (Das Kapital), lucrarea sa de căpătâi, au explodat în Germania natală.

Istoria comunismului pare, aşadar, mai relevantă pentru problemele de azi decât era la începutul anilor 1990. Am descoperit însă că natura comunismului este greu de înţeles – mult mai greu decât alte aspecte din istoria noastră recentă; dacă au existat numeroase avertizări privind agresiunea nazistă şi persecutarea evreilor, foarte puţini au prezis Revoluţia Bolşevică, Marea Teroare instituită de Stalin, „destalinizarea“ lui Hruşciov, Revoluţia Culturală, „câmpurile morţii“ ale lui Pol Pot sau colapsul URSS. Vinovată de acest lucru este, în parte, secretomania obsesivă a regimurilor comuniste, dar un rol şi mai important l-a

avut discrepanţa uriaşă dintre perspectiva istoricilor şi a comentatorilor de azi şi punctele de vedere comuniste ale lumii din vremea respectivă. Explicarea comunismului ne cere să intrăm într-o lume cu o mentalitate foarte diferită – cea a lui Lenin, Stalin, Mao, Ho Şi Min, Che Guevara şi Gorbaciov, precum şi a celor care i-au sprijinit sau i-au tolerat.

II

Această carte este rezultatul multor ani de reflecţie asupra comunismului. Am avut primul contact cu lumea comunistă în vara orwellianului an 1984. Eram pe atunci student, aveam 19 ani şi ajunsesem în Rusia pe cel mai puţin costisitor drum – un curs de limbă rusă organizat de una dintre „societăţile de prietenie“ sovietofile din Europa, într-un modest institut pentru ingineri din Moscova. Ştiam foarte puţine şi despre Rusia, şi despre comunism, dar mi se părea, ca multor oameni din epoca respectivă, că este cel mai important subiect al vremii. Privind în urmă, anul acela a fost unul neobişnuit de agitat. Vizitam capitala „imperiului răului“, aşa cum l-a numit Reagan, la apogeul a ceea ce se cheamă acum „al doilea Război Rece“, în care relaţiile dintre Est şi Vest se deterioraseră iar, după scurta destindere din anii 1970. Decizia NATO de a amplasa rachete de croazieră în Europa Occidentală stârnise dispute furioase, iar în toamna precedentă Germania Federală cunoscuse cele mai ample demonstraţii de după al Doilea Război Mondial. M-am dus în Rusia, cel puţin în parte, ca să caut răspunsuri la unele dintre întrebările care obsedau opinia publică occidentală la vremea respectivă: ce era comunismul şi ce încercau liderii sovietici să facă? Era cu adevărat URSS un imperiu al răului, condus de leninişti fanatici care, după ce îşi subjugaseră propriul popor, încercau acum să-şi impună sistemul represiv şi asupra Occidentului? Sau era un regim care, cu toate multele lui neajunsuri, se bucura de un sprijin popular autentic?

Am aterizat pe aeroportul Şeremetievo din Moscova, care zăcea cufundat într-o beznă sinistră; eram încărcat cu tot atât de multe bagaje adolescentine intelectuale, precum şi fizice – un talmeş-balmeş de prejudecăţi şi de idei pre-concepute. Deşi eram sceptic în privinţa retoricii lui Reagan, mă temeam totuşi că voi găsi lumea mohorâtă şi plină de teamă din 1984 al lui Orwell sau din romanele de spionaj ale lui John le Carré. Eram familiarizat încă din copilărie cu obiecţiile morale împotriva armelor nucleare; mama mea participase la marşurile Aldermaston, la începutul anilor 1960. Dar, în acelaşi timp, consideram că defilarea echipamentelor militare în Piaţa Roşie, prezentată cu mândrie de televiziunea sovietică, era suficient de înspăimântătoare pentru a justifica un răspuns defensiv.

Vizita la Moscova n-a făcut decât să-mi mărească toate nelămuririle. În unele aspecte, Orwell avea dreptate. Am întâlnit acolo teama. Unii dintre ruşii pe care i-am cunoscut m-au dus în apartamentele lor pe furiș, de teamă ca vecinii să nu-mi remarce accentul străin; atmosfera din Moscova era tristă – după venirea la putere a lui Gorbaciov, anii respectivi aveau să fie numiți „perioada de stagnare“. Am întâlnit, de asemenea, cinism în privința regimului, precum și critici aduse ipocriziei și corupției acestuia. Și totuși, în multe alte feluri, Rusia era cum nu se poate mai diferită de lumea descrisă de Orwell. Pentru majoritatea oamenilor, viața era relativ relaxată, chiar dacă lipsită de confort. Am sesizat totodată o mândrie naționalistă autentică privind forța și realizările Rusiei sub comunism, precum și o implicare emoțională reală în sprijinul păcii mondiale și al armoniei generale.

Prima mea vizită la Moscova nu a răspuns decât la câteva dintre întrebările care nu-mi dădeau pace și, la întoarcerea în Marea Britanie, am citit tot ce am putut găsi despre Rusia și despre comunism. Câțiva ani mai târziu, părea că mi-a fost dată o șansă reală să înțeleg această societate misterioasă. Eram student în ultimul an la Universitatea de Stat din Moscova, în anul școlar 1987–1988, și cercetam (în secret) cel mai enigmatic eveniment din istoria sovietică, Marea Teroare a lui Stalin, ce fusese declanșat cu 50 de ani în urmă, într-o cameră aflată sus, în masivul zgârie-nori poreclit „tortul de nuntă“, de pe colinele Lenin. Trăiam în centrul ideologic al unei civilizații comuniste bizare: colegii mei veneau din toate colțurile lumii comuniste – din Cuba până în Afghanistan, din Germania de Est până în Mozambic, din Etiopia până în Coreea de Nord – ca să obțină diplome în științe sau istorie, dar și ca să studieze „comunismul științific“ și „ateismul“, pentru a propovădui mai bine ideologia comunistă la întoarcerea acasă. Mai mult, era o perioadă extraordinară în istoria Rusiei.

Glasnostul (deschiderea) lui Gorbaciov, cu toate limitele sale, încuraja dezbaterea și exprimarea unei game largi de opinii. Dacă exista un moment optim pentru a descoperi atitudinile care scot în relief comunismul, cel puțin în faza lui de maturitate, atunci acesta părea să fie. Sistemul își clarifica și își revela secretele, dar rămânea totuși comunism.

Din nou, ceea ce am văzut m-a lăsat confuz. Reacțiile rușilor față de idealistul Gorbaciov și față de politica sa reformatoare de perestroika (restructurare) erau nenumărate. Unii dintre prietenii mei ruși credeau că există defecte fundamentale în comunism și doreau cu ardoare să facă parte din lumea capitalistă. Și totuși, alții erau departe de a îmbrățișa o ideologie străină, crezând, plini de optimism,

că Rusia descoperise în cele din urmă o cale spre un „comunism“ reformat şi spre o societate mai bună şi mai dreaptă. Comunismul, păreau să creadă unii, era o forţă morală pozitivă care, deşi fusese, din păcate, coruptă de birocraţi, putea fi încă reformată şi armonizată într-un fel obscur cu democraţia liberală. Se părea că idealul comunist îşi înfipsese adânc rădăcinile în viaţa ruşilor.

Comunismul tradiţional este de acum mort. Mao Zedong încă priveşte senin peste Piaţa Tiananmen, dar Partidul Comunist Chinez a aruncat peste bord cele mai multe dintre principiile lui marxiste, iar Vietnamul şi Laosul i-au urmat exemplul. Însă moartea subită a comunismului nu a făcut decât să-i sporească misterul. Care impresie asupra comunismului a fost cea corectă? Să fi fost naţionalismul pe care l-am perceput în 1984, idealismul socialist din 1987 sau doar autoritarismul conservator al unei generaţii îmbătrânite, evident la grupurile tot mai mici de pensionari pe care îi vedem demonstrând la Moscova la aniversarea Revoluţiei din Octombrie?

III

S-a scris mult despre comunism, abordându-se un aspect sau altul, dar eforturile de a-l înțelege au fost uneori împiedicate de natura extrem de politizată a scrierilor și de numărul mare de interpretări contradictorii pe care acesta le-a generat. Totuși, diferitele abordări pot fi reduse la trei tipuri de expuneri, puternic concurente.

Prima abordare – derivată din scrierile lui Marx – a devenit crezul oficial al tuturor regimurilor comuniste: într-o țară după alta, spune povestea, muncitorii eroici și țăranii, conduși de gânditori marxiști vizionari, au doborât burghezia rea și exploatatoare, angajându-se pe calea spre „comunism“. Comunismul însuși era un paradis terestru în care omenirea nu numai că se răsfăța în belșug material, ci și trăia în cea mai perfectă democrație, armonioasă, autoreglantă și în care nici un individ nu era supus altuia. Era, de asemenea, un sistem rațional, care apăruse ca un rezultat al legilor dezvoltării istorice. Această abordare, piesa centrală a ideologiei marxist-leniniste, a rămas înscrisă în dogma tuturor statelor comuniste, până la dispariția lor bruscă. Nu mai departe de 1961, liderul sovietic Nikita Hrușciov prezicea că Uniunea Sovietică avea să ajungă pe tărâmul făgăduit al „comunismului“ până în 1980.[3]

După începutul Războiului Rece, puțini oameni din afara blocului comunist sau a partidelor comuniste au putut fi convinși de acest scenariu, iar comentatorii occidentali au preferat în locul lui una dintre celelalte două abordări. Prima, cea mai răspândită printre cei de centru-stânga, ar putea fi supranumită povestea „modernizării“, în care comuniștii nu au fost atât eroi eliberatori, cât modernizatori raționali, cu concepții tehnice, acționând pentru dezvoltarea țărilor lor sărace și înapoiate. Deși fără îndoială și regretabil violenți în perioadele de început (fapt inevitabil, dată fiind rezistența cu care s-au confruntat față de enormele schimbări economice și sociale pe care și le propuseseră), ei au renunțat rapid la represiunea extremă. Într-adevăr, denunțarea terorii de către Hrușciov după moartea lui Stalin a dovedit că reforma comunismului este posibilă. Iar în anii 1960 și 1970 unii vorbeau chiar despre „convergența“ treptată dintre Estul comunist de-acum modernizat și Vestul social-democrat în jurul unui set comun de valori, bazat pe conceptul de stat al bunăstării și de piețe

care se autoreglează.[4]

Ultima abordare ar putea fi numită probabil cea a „represiunii“ şi este foarte răspândită printre criticii înverşunaţi ai comunismului.[5] Pentru ei, comunismul a fost scenariul întunecat al unei orori de o violenţă extremă, urmată de o represiune continuă a majorităţii îngenuncheate de către o minoritate nereprezentativă. În adoptarea ideii de „represiune“ au existat unele disensiuni privind natura minorităţii comuniste. Pentru unii, aceasta era formată mai ales din conducători politici neideologici, care încercau să recreeze o versiune a birocraţiilor conservatoare şi a tiraniilor, sub deghizarea comunismului „modern“. Înlăturarea şi uciderea de către Stalin a adversarilor săi din partid este considerată, aşadar, nu atât fapta unui ideolog marxist, cât a unui nou ţar.[6] O variantă a acestei abordări s-a răspândit mai ales în rândurile stângii antistaliniste. Ea a fost elaborată cel mai în detaliu de Troţki, în celebrul său denunţ al stalinismului, Revoluţia trădată, şi a fost popularizată cu cel mai mare succes în fabula lui Orwell, Ferma animalelor.[7] Pentru alţii mai ostili socialismului, însă, comuniştii nu erau reeditări ale tiranilor puternici din trecut, ci erau cu adevărat mânaţi de ideologia marxist-leninistă.[8] Ei impuneau popoarelor lor o ordine nenaturală, căutând să îndoctrineze „oameni noi, socialişti“ şi să instaureze controlul totalitar. Rezultatul inevitabil al acestei utopii era reprimarea violentă a oricui refuza să se supună.[9]

Versiunea modernizării nu mai este, pe bună dreptate, la modă, iar azi mulţi subliniază rolul ideologiei. Unele partide comuniste au încercat cu adevărat să-şi dezvolte ţările şi, uneori, au căpătat sprijin important. Dar puţine au câştigat majoritatea electorală şi deseori regimurile comuniste doreau transformarea totală şi controlul societăţilor lor; de asemenea, ele puteau recurge la violenţa extremă pentru a-şi atinge scopurile. Este clar că mulţi comunişti nu erau tehnocraţii cu minte limpede din povestea modernizării: arhivele arată că unii trăiau şi respirau ideologia marxist-leninistă, şi multe dintre cele mai dezastruoase politici se bazau pe angajamentul ideologic, nu pe calcule pragmatice. Dar, aşa cum vom vedea, ideile lui Marx pot fi folosite pentru a justifica un mare număr de programe divergente, iar comuniştii au adaptat marxismul la condiţiile specifice şi la culturile propriilor societăţi. De asemenea, trebuie să înţelegem contextele specifice în care a apărut comunismul. Războiul, competiţia internaţională acerbă şi apariţia statelor-naţiune moderne au avut o importanţă specială. Avem nevoie, aşadar, de o abordare care înţelege atât puterea ideilor utopice, cât şi lumea violentă şi stratificată în care au trăit comuniştii.

Paradoxal, poate, cea mai folositoare inspirație pentru noua perspectivă asupra comunismului nu o găsim în perioada contemporană, ci în lumea antică, în dramaturgia atenian din secolul al V-lea î.Hr. Tragediile grecești pun în scenă câteva tranziții fundamentale în societatea umană – de la ordinea ierarhică a taților și a fiilor la o comunitate egalitară de frați; de la politica aristocratică a războinicilor regali la una mai „democratică“, în care toți cetățenii bărbați iau parte la politică și luptă ca egali în armatele statelor lor; și de la o societate fragmentată în clanuri și feude la una mai integrată și guvernată prin lege.[10]

Trilogia Prometeu a lui Eschil este o dramatizare izbitoare a acestei călătorii de la politica paternă la cea fraternă, dar și, de asemenea, de la „înapoiere“, la cunoaștere. Potrivit mitologiei elene, Prometeu, unul dintre titani, a furat focul de la Zeus și de la puternicii zei ai Olimpului și l-a dăruit oamenilor. Astfel, el a adus omenirii cunoaștere și progres, însă cu prețul furiei lui Zeus, care voia să-i țină pe oameni la locul lor și să păstreze vechea ordine. Prometeu primește o pedeapsă grea pentru că a încălcat ierarhia ca să-i ajute pe oameni: este legat cu lanțuri de o stâncă din Caucaz și în fiecare zi un vultur vine să se ospăteze din ficatul lui, ce crește la loc mereu. În Prometeu înlănțuit, prima și singura parte din trilogia lui Eschil care s-a păstrat până la noi, există patru personaje dominante: Puterea și Forța, slujitorii tiranicului zeu-tată Zeus; Hermes, mesagerul (și zeu al comunicatorilor, al negustorilor, al șarlatanilor și al hoților); și Prometeu (literal, Înainte Văzătorul), care este în același timp gânditor rațional și rebel furios. Prometeu este prezentat cu simpatie, ca fiind transformat de intransigența lui Zeus și de lașitatea lui Mercur dintr-un umanitarist într-un rebel furios. El este hotărât să-i reziste lui Zeus, chiar cu prețul declanșării unor violențe teribile:

N-are decât să-și arunce tridentul de foc

După mine. Fulgerele să frământe

Cerurile și rafale de vânt sălbatice.

Bubuiturile să clatine

Temeliile pământului însele.

Pe mine nu mă vor putea nicicum ucide.[11]

Prometeu şi Zeus încă se confruntă unul cu celălalt la sfârşitul piesei, cu toate că, în partea finală a trilogiei (care nu s-a păstrat), Eschil dezavuează probabil mânia lui Prometeu. Este foarte posibil ca Prometeu să se fi împăcat cu Zeus şi să-şi recunoască amândoi exagerările mult prea mari.

Aşadar, în Prometeu înlănţuit avem o strălucită punere în scenă a tensiunilor aparent de nerezolvat dintre ierarhie şi tradiţie pe de-o parte, şi egalitate şi modernitate, de partea cealaltă. Piesa recunoaşte farmecul, dar şi primejdiile ascunse în mesajul prometeic, mai ales pentru intelectualii dintr-o lume arhaică, represivă, deoarece Prometeu doreşte să ajute omenirea, dar, când întâlneşte obstacole, mânia lui poate „să clatine temeliile pământului“.

Comuniştii pot fi văzuţi ca moştenitori ai lui Prometeu, dar această moştenire are mai multe componente. „Comunism“ înseamnă, literal, un sistem politic în care oamenii duc o viaţă cooperatistă şi deţin proprietatea în comun; la origine, comunismul a fost o mişcare amplă şi diversificată. Unii comunişti puneau preţ mai ales pe angajamentul lui Prometeu faţă de eliberare. Provenind dintr-o tradiţie marxistă mai „romantică“, ei erau mai interesaţi de autenticitatea şi creativitatea umană decât de preluarea puterii politice şi de construirea statelor moderne. Totuşi, această abordare avea să fie din ce în ce mai marginalizată în tradiţia comunistă; ura lui Prometeu faţă de inegalitate şi angajamentul său pentru modernizare sunt trăsăturile care au ajuns să caracterizeze curentul principal al mişcării comuniste.[12] Exista însă un aspect al moştenirii lui Prometeu pe care Eschil nu l-a explorat: furia sa împotriva oamenilor de rând care au respins „focul“ cunoaşterii şi iluminarea. Comuniştii puteau fi la fel de furioşi – şi de violenţi – contra ţăranilor „înapoiaţi“ şi a credincioşilor, cum erau în privinţa aristocraţilor şi a negustorilor.

Nu este deloc surprinzător că eroicul, dar şi mâniosul Prometeu al lui Eschil a devenit un simbol principal al emancipării pentru poeţii care criticau monarhiile Europei – de la Goethe la Shelley. Dar cel care a îmbrăţişat cu totul metafora prometeică a fost Karl Marx. Pentru el, Prometeu era „cel mai important sfânt şi martir din calendarul filosofic“. El şi-a citat eroul în prefaţa disertaţiei sale: „Cu adevărat, urăsc toţi zeii. Nu mi-aş schimba cătuşele pe o servitute de sclav. Mai bine legat cu lanţuri de o stâncă decât supus în slujba lui Zeus.“[13] Din credinţa lui Prometeu în raţiune, libertate şi rebeliune, Marx avea să făurească o sinteză nouă, în acelaşi timp „ştiinţifică“ şi revoluţionară.

Elanul prometeic al lui Marx i-a atras pe mulţi critici ai inegalităţii, dar s-a impus în special printre adversarii regimurilor reacţionare, precum unele anciens régimes, cum era cel ţarist din Rusia. Această ordine paternalistă cuprindea nu doar inegalităţile economice, ci şi pe cele politice şi legale, acordând privilegii elitelor aristocratice şi discriminând clasele inferioare. Era, de asemenea, conservatoare din punct de vedere ideologic şi reticentă faţă de ideile moderne. În secolul al XIX-lea devenise foarte evident că asemenea societăţi stratificate dăduseră naştere unor state slabe, divizate, care luptau să-şi menţină statutul într-o lume dominată de puteri mai unificate. Astfel, pentru unii dintre criticii intelectuali ai ţarului, sinteza prometeică de libertate, modernitate şi egalitate promitea să rezolve toate problemele deodată: avea să aducă egalitatea la nivelul familiilor, înlăturând subjugarea patriarhală a femeilor şi a celor tineri; avea să realizeze egalitatea socială în cadrul statului naţional, înlocuind stăpânii şi servitorii cu cetăţeni; şi avea să niveleze ierarhiile internaţionale, pe măsură ce regimurile revitalizate se dezvoltau suficient încât să-şi susţină interesele în străinătate. În acelaşi timp, avea să pună la dispoziţia omenirii ultimele descoperiri ale ştiinţei şi să întărească naţiunile.

Condiţiile din Rusia, în special represiunea politică, au contribuit, de asemenea, la crearea instituţiei care să ducă mai departe proiectul prometeic: partidul conspirativ din avangardă. Creat cu scopul de a acapara puterea şi de a forma „oameni noi socialişti“, partidul încuraja represiunea şi elementele violente ale vechiului prometeism. Dorinţa aproape religioasă a Partidului Bolşevic de a-şi transforma membrii şi împărţirea maniheistă pe care o făcea în prieteni şi duşmani, combinate cu condiţiile războiului au dus la o politică foarte diferită de cea concepută de Karl Marx.

Acest proiect şi mijloacele de a-l pune în practică aveau să devină foarte atrăgătoare în secolul XX, mai ales în lumea colonială şi în cea semicolonială, pentru că promiteau sfârşitul subjugării umilitoare de către imperialismul european şi totodată modernizarea unor societăţi agrare, divizate. După cum credeau mulţi comunişti, doar revoluţia îi putea distruge pe imperialişti şi pe colaboratorii lor locali, care îşi ţineau ţările în înapoiere; economia planificată avea să le propulseze apoi în modernitate, dându-le în cele din urmă demnitate pe scena mondială.

Însă, când comuniştii ajungeau la putere, ambiţiile romantice erau eclipsate rapid de tehnocraţie şi de fervoarea revoluţionară, deşi chiar şi acestea se dovedeau greu de reconciliat în practică, iar comuniştii tindeau să insiste asupra uneia sau

a alteia. Marxismul „modernist“ era o ideologie a dezvoltării economice tehnocrate – a experților educați, a planului centralizat și a disciplinei. Ea oferea o viziune atrăgătoare pentru cohortele de tehnicieni și birocrați educați în noile institute și universități. Prin contrast, marxismul „radical“ era unul al mobilizării maselor, al „salturilor înainte“ rapide spre modernitate, al entuziasmului revoluționar, al ședințelor „democratice“ de masă și al egalității brutale. Putea fi totodată un marxism de o violență extremă – al luptelor împotriva „dușmanilor“, fie ei capitaliști, așa-numiții „culaci“ (chiaburi), intelectuali sau „birocrați“ din partid. Marxismul radical a ajuns la apogeu în timpul războiului sau în perioadele minate de teama de război și a dus la un socialism în stil militar, asemănător milițiilor muncitorești din perioada revoluționară a Rusiei sau partizanilor și gherilelor din lumea postbelică.[14]

Fiecare formă de marxism avea propriile avantaje și dezavantaje pentru comuniști. Marxismul radical putea chema la autosacrificiu, inspirând realizări eroice de productivitate în absența stimulentelor de piață sau bănești. Totuși, din cauză că încuraja persecutarea „dușmanilor de clasă“, putea duce la divizare, haos și violență. Încuraja persecutarea intelectualilor și a specialiștilor, iar angajamentul lui militant în favoarea „iluminării“ îi îndepărta pe credincioși și pe tradiționaliști, mai ales în mediul rural. Marxismul modernist, dimpotrivă, crea stabilitatea necesară pentru a porni o modernizare economică „rațională“ și „planificată“. Dar putea, de asemenea, să fie neinspirat și, fapt și mai îngrijorător pentru un regim care se pretindea revoluționar, crea birocrații rigide, conduse de tehnocrați.

Ambele abordări au avut puțină căutare în societățile pe care au încercat să le transforme și s-au menținut cu greu perioade lungi de timp. Prin urmare, comuniștii au început, în scurt timp, să caute compromisuri cu păturile mai largi ale societății.[15] Unii au devenit mai pragmatici, încercând să îmbine planificarea centrală cu economia de piață, renegând violența și înclinând spre mai mult liberalism. Acest tip de marxism a devenit dominant în Europa Occidentală spre sfârșitul secolului al XIX-lea și, din anii 1960, a căpătat tot mai multă influență în Europa Centrală și de Est, sub control sovietic. Alții au adoptat un socialism romantic, mai „uman“. Totuși, alți marxiști, mai ales în societățile agrare sărace, au luat-o pe o altă cale și au adaptat fără să vrea comunismul la vechile culturi patriarhale din trecut, în timp ce foloseau diferite forme de naționalism pentru a mobiliza populația. Această formă de comunism, dezvoltată de Stalin de la jumătatea anilor 1930, a început să semene în unele aspecte cu statele ierarhice împotriva cărora se ridicaseră odinioară comuniștii. Pe măsură ce tensiunile

Războiului Rece au scăzut, sistemul a devenit mai puţin militar ca stil şi mai preocupat de bunăstarea socială, dar şi-a păstrat paternalismul şi caracterul represiv. Acesta a fost sistemul pe care Gorbaciov a încercat să îl reformeze şi pe care până la urmă l-a distrus.

IV

Această carte urmărește istoria comunismului în cele patru etape principale ale sale, pe măsură ce punctul central al influenței lui s-a deplasat de la vest la est și spre sud: din Franța în Germania și Rusia, apoi mai departe spre Est până în China și Asia de Sud-Est după cel de-al Doilea Război Mondial, iar apoi spre „Sudul“ global: America Latină, Africa, Orientul Mijlociu, sudul și centrul Asiei în anii 1960 și 1970. Iar în ultima sa etapă, centrul a redevenit Europa, odată cu perestroika și căderea comunismului.

Cartea se concentrează pe ideile, atitudinile și comportamentul comuniștilor înșiși, dar explorează și experiențele oamenilor pe care i-au condus. Am organizat-o în general cronologic, dar nu cu strictețe, pentru că există și capitole dedicate anumitor regiuni. De asemenea, am acordat mai multă atenție unor partide și regimuri decât altora pe de o parte pentru că influențele lor au fost diferite, iar pe de alta pentru că am încercat să realizez un echilibru între amploarea unei relatări și profunzimea ei. În primul capitol mă ocup de Revoluția Franceză deoarece atunci se pot identifica, pentru prima dată, elementele principale ale politicilor comuniste, deși acestea trebuiau să fie și combinate cu succes. Totuși, Karl Marx și prietenul său Friedrich Engels au fost cei care au arătat adevărata putere a unei forme de socialism care îmbină rebeliunea cu rațiunea și modernitatea. Ei au smuls totodată socialismul din rădăcinile lui naționaliste, iacobine și, la o sută de ani după Revoluția Franceză, i-au anunțat ambițiile globale prin înființarea celei de-a Doua Internaționale de partide marxiste. Deși congresul inaugural al acesteia s-a ținut la Paris, adevărata capitală a comunismului se afla la Berlin – sediul celui mai important membru al Internaționalei, Partidul Social Democrat german.

A doua etapă din istoria comunismului – epoca sovietică – a început în 1917. Moscova, care se intitulase cândva „a treia Romă a creștinismului“, avea să devină acum „prima Romă“ a noii lumi comuniste. Dar, cu toate pretențiile lui universaliste, comunismul sovietic a căpătat un caracter naționalist, „patriotic“, tot mai pronunțat și s-a lansat într-un proiect de edificare a statului și de dezvoltare economică – trăsături care l-au făcut atractiv pentru popoarele colonizate, în timp ce imperiile occidentale se prăbușeau. Aceasta a fost perioada

în care obiectivele totalitare ale comunismului sovietic – ambiția de transformare totală a indivizilor și a societăților – au devenit dominante, chiar dacă nu au fost atinse niciodată.

În cea de-a treia etapă a lui, comunismul, de-acum puternic aliat cu naționalismul, s-a răspândit în afara Europei, în timp ce imperiile europene și cel japonez s-au prăbușit în anii de după al Doilea Război Mondial, iar Statele Unite încercau să se asigure că locul lor este luat de elitele prooccidentale. În același timp, în interiorul Europei, comunismul se osifica în ordinea imperială a lui Stalin. Comuniștii radicali din toată lumea aveau să se revolte în curând și împotriva stalinismului, și a Occidentului. Primii au fost troțkiștii, însă după război, noi capitale – Beijingul lui Mao, Havana lui Castro – au început să rivalizeze cu Moscova și să propovăduiască forme alternative, rurale, de comunism în Asia, America Latină și Africa, în anii 1960 și 1970. Însă, pe la jumătatea anilor 1970, rebeliunii de gherilă începea să-i ia locul un comunism stalinist mai urban, în special în Africa.

Între timp, devenea limpede că însuși comunismul intra în faza lui finală, dat fiind că pierdea teren în fața altor forme de radicalism: noul liberalism militant al lui Ronald Reagan și Margaret Thatcher și islamul politic. La jumătatea anilor 1980, Kremlinul se vedea obligat să riposteze, iar Gorbaciov a încercat să dea un nou impuls comunismului. Însă tocmai aceste eforturi de a reînvia entuziasmul popular pentru comunism în Uniunea Sovietică au fost cele care au dus la destrămarea finală a sistemului.

Comunismul a avut tendința să urmeze cicluri, cu perioade de „avânt“ revoluționar radical, urmate de „retrageri“ – fie spre modernism tehnocratic, spre un comunism mai patriarhal, ori spre un concubinaj pragmatic cu liberalismul. Impulsul revoluționar reapărea din diferite motive, dar lumea necomunistă a jucat și ea un rol. Capitalismul fără restricții s-a autodiscreditat frecvent, prin crize financiare ce au dus la suferințe economice, cele mai spectaculoase fiind cele care au urmat crahului de pe Wall Street, din 1929. La fel de importante însă au fost pronunțatele inegalități internaționale. Atracția răspândită pentru extrema dreaptă a dus, în Germania și Japonia, la încercări sângeroase de a crea noi imperii pe baza privilegiilor etnice; iar dorința puterilor occidentale de a-și menține imperiile în lumea subdezvoltată, înainte și după cel de-al Doilea Război Mondial, a alimentat furia naționalistă în lumea a treia. De asemenea,

comunismul părea să fie o rețetă pentru dezvoltarea economică rapidă, diminuând prăpastia dintre Sudul sărac și Vestul bogat. Iar pe plan intern, tensiunile sociale – în special în mediul rural – au constituit un teren fertil pentru partidele revoluționare.

Comunismul, în forma sa veche, a fost discreditat și nu va mai reînvia ca mișcare puternică. Dar acum, când capitalismul global este în criză, pare a fi momentul ideal pentru a reflecta la eforturile făcute de comunism pentru a crea un sistem alternativ, precum și la cauzele eșecului acestuia. Și, pentru a înțelege originile comunismului, trebuie să începem cu agitația comunistă din timpul primei provocări prometeice care a clătinat tronul lui Zeus în epoca modernă – Revoluția Franceză.

Prolog. Creuzetul clasic

I

În august 1793, la începutul celei mai radicale perioade a Revoluţiei Franceze, Jacques-Louis David, artist şi propagandist al noului regim, a organizat una dintre numeroasele sărbători politice care se ţineau peste tot în Franţa. Sărbătoarea Unităţii şi Indivizibilităţii Republicii marca prima aniversare a sfârşitului monarhiei şi David a construit cinci scene alegorice, reprezentând diferitele stadii prin care trecuse Revoluţia până atunci, dintre care cea mai remarcabilă era a patra. În Piaţa Invalizilor din Paris, o figură uriaşă a eroului grec Herakles domina macheta unui munte, ţinând în mâna stângă fasciile – legătura de vergi care simbolizează puterea şi unitatea. În mâna dreaptă avea un ciomag cu care lovea hidra, reprezentată ca o făptură cu cap de femeie şi coadă de şarpe. Scena intenţiona să ilustreze alianţa poporului francez militant cu facţiunea radicală „montaniardă“ a iacobinilor şi cu reprezentantul ei cel mai de seamă, Maximilien Robespierre.[1]

Eschil văzuse în Herakles protectorul celor oprimaţi şi nici interpretarea lui David nu era diferită. Când a propus construirea unei statui a lui Hercule înalte de 15 metri, după sărbătoare, el l-a descris ca pe un personaj dotat „cu forţă şi simplitate“, o întruchipare a poporului francez a cărui „energie eliberatoare“ avea să distrugă „dubla tiranie a regilor şi a preoţilor“.[2] Virtuţile lui, ca să nu aibă nimeni nici un dubiu, urmau să fie înscrise pe trupul statuii: „forţa“ şi „curajul“ de-a lungul braţelor, „munca“ pe mâini, iar „caracterul“ şi „adevărul“ pe piept. El reprezenta, aşadar, doar o anumită parte a poporului francez: oamenii care munceau cu braţele. Aceştia erau aşa-numiţii sans-culottes – meşteşugarii radicali din oraşe, care nu purtau pantaloni trei sferturi ca ai aristocraţilor, ci pantaloni lungi muncitoreşti, şi care nu se temeau să folosească forţa pentru a-şi atinge scopurile. Editorul ziarului Révolutions de Paris a văzut cu siguranţă statuia lui David în această lumină: „Vom vedea oamenii ridicându-se, purtând simbolul libertăţii pe care au cucerit-o şi un ciomag ca să-şi apere cucerirea. Fără îndoială că, dintre modelele intrate în competiţie, îl vom prefera pe acela care transpune cel mai bine caracterul unui sans-culotte cu o figură din popor.“[3] Totuşi, Hercule nu era doar o imagine a forţei poporului, ci şi a raţiunii, după cum demonstrează cuvântul „lumină“ inscripţionat pe fruntea lui. David crease un simbol în care sans-culotte fuziona cu omul raţiunii şi cu Iluminismul,

care întruchipa o viziune politică nouă şi puternică.[4] Nu mai era de ajuns doar să fie doborâţi tiranii şi să le fie luată puterea, cum susţineau liberalii. Statul trebuia să fie de un tip fundamental nou, în acelaşi timp radical, energic şi inteligent, capabil nu doar să integreze oamenii simpli, dar şi să-i mobilizeze împotriva duşmanilor statului.

În Hercule al lui David şi în sursa lui de inspiraţie – viziunea spartană aproape clasică a iacobinilor – trebuie să căutăm izvoarele politicilor comuniste moderne. Desigur, comunismul ca idee are origini mult mai vechi. Locuitorii Republicii ideale a lui Platon deţineau proprietatea în comun, iar Biserica, la începuturile ei, a furnizat un model de fraternitate şi împărţire a bogăţiilor. Această tradiţie creştină, îmbinată cu lucrarea „obştească“ a pământurilor în comunităţile ţărăneşti tradiţionale, a stat la baza experimentelor comuniste şi utopice de la începuturile perioadei moderne – fie că este vorba de Utopia lui Thomas Morus, gânditorul englez din secolul al XVI-lea, sau de comunitatea înfiinţată de Gerrard Winstanley „Minerul“ pe pământul comun din Cobham, Surrey, în timpul Războiului Civil englez din 1649–1650.

Dar toate aceste proiecte aveau la bază dorinţa de întoarcere la o „epocă de aur“ agrară, de egalitate economică, în timp ce viitorii comunişti aveau să pretindă că ar crea state moderne, fondate pe principiile egalităţii politice.[5] Şi tocmai iacobinii sunt cei la care putem vedea această a doua ambiţie politică. Iacobinii nu au redistribuit proprietatea şi nici nu s-au opus pieţei libere; ba chiar i-au persecutat pe cei care au făcut-o. Şi nici nu au pledat pentru „lupta de clasă“. Ceea ce susţineau ei, ca şi comuniştii de mai târziu, era că doar un grup unit, frăţesc de cetăţeni, lipsit de privilegii, ierarhie şi categorii sociale, poate crea o naţiune puternică, eficientă şi respectată în întreaga lume. Iacobinismul era, aşadar, din anumite puncte de vedere, preludiul scenariului comunismului modern, iar creuzetul iacobin este locul în care au apărut în formă brută, neelaborată, multe dintre principiile fundamentale ale politicilor şi ale eticii comuniste. De asemenea, nu este o întâmplare faptul că primul revoluţionar comunist din epoca modernă – François-Noël (Gracchus) Babeuf – s-a ivit din rândurile iacobinilor.

Modul iacobinilor de a aborda politica a avut succes pentru o vreme. După ani şi ani de înfrângeri, Franţa începea chiar să câştige războaie şi părea că a depăşit, în sfârşit, slăbiciunea debilitantă ce a marcat perioada Bourbonilor. Totuşi, existau tensiuni în interiorul acestui nou tip de politică, tensiuni ce aveau să devină regulă în viitoarele regimuri comuniste. Elita revoluţionară ce încerca să

construiască și să consolideze un stat eficient descoperea deseori că relația sa cu masele mai radicale consta nu atât în fraternizare, cât în confruntare. Între timp, iacobinii înșiși s-au scindat într-o grupare pentru care era capital „curajul“ lui Hercule, adică revolta emoțională, și o alta care punea accent pe ordine, rațiune și „lumină“. În cele din urmă, aceste conflicte au adus sfârșitul iacobinilor, însoțit de multe tulburări și violențe.

II

Odată cu sfârșitul Vechiului Regim în 1789, s-a prăbușit o ordine socială bazată pe legi rigide și pe o ierarhie moștenită. Sistemul stărilor a fost abolit și, odată cu el, a dispărut conceptul că oamenii se nășteau în anumite straturi ale societății, strict delimitate și lăsate așa de Dumnezeu. Primele două stări – clerul și aristocrația – nu mai erau privilegiate față de restul societății – „starea a treia“. Toți oamenii erau declarați egali prin lege, „cetățeni“ ai unei „națiuni“ unice și coerente, nu membri ai unor stări, corporații sau bresle anume. În parte, aceste cereri de egalitate legală au apărut din revolta stării a treia față de trufia aristocrației; de asemenea, oamenilor de rând nu le convenea să plătească impozite de care „superiorii“ lor erau scutiți. Dar atacul asupra sistemului stărilor era, în același timp, o critică mult mai profundă la adresa societății franceze. Puterea regală și diviziunile sociale – se argumenta de obicei – slăbiseră Franța și o făcuseră vulnerabilă (chiar incapabilă) în fața dușmanilor săi, în special în fața celui mai mare inamic, Marea Britanie.[6] „Despotismul“ și „feudalismul“ nu doar că au creat diviziuni între oameni, dar au și dus la apariția unui servilism, deloc bărbătesc. Așa cum explica abatele Charles Chaisneau în 1792, francezul era prin natura sa plin de virtuți, însă „despotismul a stricat totul cu răsuflarea lui necurată; acest monstru a infectat sentimentele cele mai profunde, și încă de la sursă“.[7] Nu era de mirare, așadar, că francezul devenise un neputincios.

Toți revoluționarii au fost de acord la început că trebuie să creeze o cultură cu totul nouă și s-au făcut eforturi serioase pentru a îndepărta orice urmă a Vechiului Regim din viața de zi cu zi; într-adevăr, era nevoie nici mai mult, nici mai puțin decât de „un om nou“, eliberat de obiceiurile trecutului. Iată ce declara unul dintre revoluționari:

O revoluție nu se face niciodată pe jumătate; trebuie să fie totală, altfel va eșua. Toate revoluțiile a căror amintire a păstrat-o istoria, ca și acelea făurite în vremurile noastre au eșuat pentru că oamenii voiau să pună de acord noile legi cu obiceiurile vechi și să conducă instituții noi cu oameni vechi.[8]

În centrul noii culturi se aflau egalitatea politică şi „raţiunea“, adică ruperea de tradiţii. Vechile deosebiri marcate de veşminte începuseră să fie desuete, iar costumaţia a devenit mai simplă. Cei care doreau să-şi arate simpatiile revoluţionare purtau cocarde sau bonete roşii, copiate după cele frigiene din Grecia antică, unde erau purtate de sclavii eliberaţi ca simbol al libertăţii. În acelaşi timp, tradiţionalul a fost înlocuit de „raţional“. Numele zilelor săptămânii şi ale lunilor anului au fost „raţionalizate“: o „decadă“ de zece zile a luat locul săptămânii de şapte zile şi zece noi luni aveau să descrie schimbarea lumii naturale; lunile de primăvară, de exemplu, au devenit „Germinal“ (de la „germinaţie“), Floréal („înflorire“) şi Prairial („pajişte“). Au fost inventate sărbători noi, precum Sărbătoarea Unităţii şi Indivizibilităţii Republicii a lui David, cu scopul de a crea pentru noii cetăţeni un set de rituri, care să înlocuiască vechile tradiţii creştine.

Cu toate acestea, între revoluţionari nu au întârziat să apară disensiuni privind conţinutul noii culturi şi s-au conturat două viziuni distincte. Cea dintâi, dominantă în primii doi ani ai revoluţiei, era în esenţă una capitalist-liberală.[9] Privilegiile din Vechiul Regim, ca şi măsurile protecţioniste acordate tradiţional meşteşugarilor şi ţăranilor au fost toate înlăturate, în favoarea dreptului de proprietate individuală şi a comerţului liber. Dar a doua viziune oferea o idee politică de societate mult mai colectivistă, inspirată de austerul republicanism clasic. Această viziune asupra lumii avea să constituie fundamentul ideologiei iacobine radicale.

O imagine foarte potrivită a acestei viziuni clasice poate fi găsită tot în opera lui David, de data aceasta în foarte cunoscuta sa pictură Jurământul Horaţilor, terminată în 1784. Pictura prezintă trei eroi din Roma antică, făcând un jurământ în faţa tatălui lor, înainte de luptă: la nevoie aveau să-şi dea viaţa pentru ţara lor; femeile din familie stau pe margine, îngrijorate, dar neputincioase. Episodul, o scenă tragică din istoricul roman Titus Livius preluată de dramaturgul francez Corneille, era menit să celebreze triumful patriotismului asupra legăturilor personale şi familiale. Horaţiu şi cei doi fraţi ai săi au fost aleşi să lupte pentru Roma împotriva a trei războinici din cetatea vecină şi rivală, Alba Longa. Toţi luptătorii sunt ucişi, cu excepţia ultimului dintre fraţii lui Horaţiu, iar acesta, când o vede pe una dintre surorile lui jelindu-l pe inamicul ucis, căruia îi fusese logodnică, se înfurie şi o ucide. Crima îi este iertată apoi de Senat. Această dramă lăuda virtuţile masculine, militare, iar stilul neoclasic auster al lui David

nu a făcut decât să întărească mesajul dur și nobil. Pictorul spera ca aceste imagini de „eroism“ și „virtuți civice“ aveau „să înflăcăreze sufletele“ și „să facă să încolțească, în toate, pasiunea pentru glorie, devotamentul pentru bunăstarea patriei“.[10] Și dorința i-a fost îndeplinită: un observator german nota: „La petreceri, în cafenele și pe străzi... nu se vorbea altceva decât despre David și Jurământul Horaților. Nici o afacere de stat din Roma antică și nici o alegere de papă din Roma recentă nu au stârnit vreodată sentimente mai puternice.“[11]

Jurământul Horaților nu făcea decât să dea formă grafică unor idei deja bine stabilite, în mare măsură datorită intelectualului care a influențat cel mai puternic generația revoluționară, Jean-Jacques Rousseau. La rădăcina filosofiei lui Rousseau stătea critica inegalității. El condamna vechea aristocrație patriarhală și servilismul pe care îl genera, dar nu aproba nici alternativa liberală, pe care o considera a fi calea spre lăcomie, materialism, invidie și nefericire. Pentru Rousseau, societatea ideală nu era nici un paternalism benign, nici o fraternitate, ci o societate în care cetățenii sunt frați, modelați după eroii clasici, cu spirit de sacrificiu, portretizați atât de bine de David. Așadar, eroismul, pe vremuri o calitate exclusiv aristocratică, avea să fie democratizat; o republică trebuia să aibă „eroi pe post de cetățeni“.[12]

Rousseau a descris idealul său de comunitate în Contractul social (Du contrat social), lucrare datând din 1762, în care avea să combine meritele puritanei sale Geneve natale și ale vechii Sparte. Sparta îl atrăgea pe Rousseau pentru că la un moment dat în cursul istoriei sale fusese un oraș-stat în care fiecare părea să pună scopurile comune deasupra dorințelor egoiste și ducea o viață austeră de fapte eroice. În utopia lui Rousseau, poporul ca întreg se reunea periodic în adunări; lepădându-se de individualism, oamenii acționau conform „Voinței generale“, o voință care excludea toate inegalitățile și privilegiile.[13] Aceasta era totodată o societate în care fiecare cetățean își făcea serviciul militar, pentru că idealul lui Rousseau era, la bază, o ordine cvasimilitară – nu pentru că ar fi fost interesat de războaie expansioniste, ci pentru că el considera că armatele reprezintă fuziunea ideală între serviciul public și sacrificiul de sine.[14]

Cu toate acestea, ambițiile lui Rousseau mergeau mult mai departe de remodelarea ordinii politice: el a recomandat insistent ca toate sferele relațiilor umane, sociale, personale și culturale să fie transformate. Disciplina vieții patriarhale, tradiționale trebuia să cedeze locul unui paternalism benign. Cea mai cunoscută dintre lucrările sale, Julie sau noua Eloiză (Julie ou la Nouvelle Héloïse) spune povestea unei tinere aristocrate care se îndrăgostește de

preceptorul ei burghez, Saint-Preux, spre groaza tatălui ei sever și obsedat de statutul social. Dar în loc să rupă legăturile de familie și să-și urmeze pasiunile imature, ea se angajează în crearea unei comunități noi, nedespotice, căsătorindu-se în cele din urmă cu înțeleptul Wolmar, o figură paternă, și trăind într-un cast ménage à trois (triunghi conjugal), cu Saint-Preux și servitorii lor la o moșie-model. Wolmar este prezentat ca un îndrumător moral și educator, care își convinge „copiii“ – soția și cu servitorii – să se comporte cum trebuie.[15]

Viziunea lui Rousseau asupra statului are unele asemănări cu idealurile marxiste de mai târziu. Exista totuși o diferență majoră. Rousseau, spre deosebire de cei mai mulți comuniști, ura modernitatea, complexitatea și industria. Credința lui era că virtutea avea mult mai multe șanse să înflorească în comunitățile agrare, la scară mică.

În ciuda acestui fapt, revoluționarii francezi credeau că un stat modern ca Franța are multe de învățat de la idealul spartan al lui Rousseau, pentru că acesta arăta cum își putea reface unitatea și forța. Guillaume-Joseph Saige, unul dintre discipolii lui Rousseau, se entuziasma în 1770:

Constituția Spartei îmi pare a fi capodopera spiritului uman... Motivul pentru care instituțiile noastre moderne sunt întotdeauna proaste este că ele se bazează pe principii total opuse celor ale lui Lycurg [anticul legiuitor al Spartei], că sunt o adunătură de interese discordante și de asociații particulare antagonice, și ar trebui distruse în întregime pentru a regăsi acea simplitate din care provin forța și durabilitatea corpului social.[16]

Cultul lui Rousseau pentru Sparta și pentru eroismul clasic i-a atras pe mulți în perioada revoluției, dar s-a răspândit cu precădere mai ales printre acei radicali care aveau o sensibilitate aparte pentru suferințele celor săraci. Nu era un inamic al proprietății, cu toate că susținea, spre deosebire de cei mai mulți dintre filosofii contemporani, că virtutea – „știința sublimă a sufletelor simple“ – era de găsit mai degrabă printre săraci decât printre bogați.[17] Unul dintre acești radicali era un tânăr avocat din Arras, Maximilien Robespierre, cel mai puternic critic al viziunii liberale. În Dedicație lui Rousseau (Dédicace à Rousseau), pe care a scris-o între 1788–1789, el declara: „Omule divin, m-ai învățat să mă cunosc

pe mine însumi. Ca tânăr, mi-ai arătat cum să apreciez demnitatea naturii mele şi să reflectez la principiile înalte ale ordinii sociale.“[18] Robespierre şi iacobinii sunt cei care au transformat ideile romantice de regenerare socială ale lui Rousseau şi comunităţile la scară mică într-un proiect politic de transformare a statului.

Robespierre a fost ales în Adunarea Stărilor Generale în 1789 şi a devenit curând membru al revoluţionarului club iacobin. El a intrat de la bun început în aripa radicală a iacobinilor – grupul „montaniarzilor“ –, mai suspicioasă faţă de aristocraţie şi mai apropiată faţă de săraci decât majoritatea moderată. Iar când opoziţia internă faţă de revoluţie a devenit mai puternică, de la sfârşitul anilor 1790, Robespierre a devenit şi mai radical, ca mulţi alţi iacobini. Temându-se de conspiraţii şi de atacuri ale regaliştilor (atât aristocraţi locali, cât şi aliaţii lor din străinătate), Robespierre şi iacobinii au devenit tot mai obsedaţi de „duşmanii“ din aristocraţie şi burghezie. Suspicioasă în privinţa loialităţii vechilor ofiţeri din aristocraţie, republica a recrutat un timp voluntari din starea a treia pentru a lupta alături de armata regulată, urmând explicit modelul armatelor cetăţeneşti clasice. Dar revoluţionarii erau obligaţi acum să privească spre un public mai larg – incluzându-i şi pe sans-culottes. Robespierre explica: „Pe plan intern, primejdiile vin dinspre burghezie. Ca să-i convingi pe burghezi, trebuie să aduni poporul.“[19] Războiul a fost, aşadar, cel care a făcut din alianţa mai strânsă cu cei săraci o necesitate. Iar în iunie 1793, o lovitură împotriva girondinilor moderaţi, pusă la cale de sans-culottes, a ajutat facţiunea radicală a montaniarzilor şi pe Robespierre să ajungă la putere.

III

În octombrie 1793, la Paris se juca o nouă piesă, Ultima judecată a regilor (Jugement dernier des rois), scrisă de Sylvain Maréchal, un intelectual iacobin radical, tovarăș al protocomunistului François-Noël Babeuf. Destinată unui public larg, piesa îmbina spectacolul cu participarea publicului și cu mesaje politice evidente, chiar grosolane de-a dreptul. Acțiunea se desfășura pe o insulă pustie, pe care erupe un vulcan. Printre personaje figurează papa și regii Europei, precum și figuri alegorice: un grup de primitivi inspirați de filosofia lui Rousseau, reprezentând omenirea fericită înainte de apariția relelor civilizației; un bătrân exilat francez, reprezentându-i pe disidenții din trecut; și sans-culottes din toată Europa, oameni ai viitorului. Acești sans-culottes înșiră cu voce tare crimele comise de monarhi, în timp ce aceștia din urmă, lacomi, se ceartă pentru pâine. Bătrânul exilat, sans-culottes și „primitivii“ arată cum pot conlucra oamenii noi, trăind simplu. Actorii cer apoi publicului, în gura mare, să renunțe la monarhie pentru totdeauna.[20]

Într-un mod mai degrabă vulgar, piesa sintetizează concepțiile iacobine. Sans-culottes sunt morali; „dușmanii“ sunt, cu precizie, monarhii (nu bogații în general). Oricum, Ultima judecată a regilor contrasta brutal cu alte piese din acea perioadă, care adoptau stilul clasic, reținut, apreciat de iacobini. Aceasta era burlescă, o pantomimă de prost-gust. Cu toate că nu era scrisă de un sans-culotte, evoca lumea culturală a acestora mult mai bine decât sărbătorile neoclasice și piesele lui David și ale tovarășilor săi. Piesa sugera că Robespierre ar fi pus la cale o alianță între iacobini și sans-culottes, numai că aceasta era potențial fragilă.

Sans-culottes nu erau „clasa muncitoare“ în sensul marxist al expresiei. Deși cei mai mulți lucrau sau lucraseră cu mâinile, erau un grup amestecat, în care intrau și cei cu un trai destul de confortabil, alături de meșteșugarii săraci. Politica acestor sans-culottes era radicală și colectivistă, loialitatea lor se îndrepta către „popor“, o entitate care îi excludea pe cei bogați. Principalele cereri ale consiliilor lor locale (secții) vizau aspecte materiale, în special reglementarea economiei de către stat. Ei cereau ca prețurile alimentelor să fie controlate, astfel încât oricine, și mai ales cei săraci, să poată supraviețui. Și,

deși nu voiau abolirea proprietății, doreau ca aceasta să fie mai larg răspândită. Viziunea lor asupra societății era, așadar, una nivelatoare. În esență, erau partizanii „luptei de clasă“ avant la lettre. În lumea lor, cei bogați și speculanții erau „vampiri ai patriei“ în egală măsură cu aristocrații.

Sans-culottes nu și-au dezvoltat o filosofie politică prea coerentă; acest lucru a fost însă făcut de unul dintre gânditorii care îi simpatizau, François-Noël Babeuf. Acesta fusese un feudiste, un agent care cerceta arhivele feudale și încerca să mărească veniturile nobililor prin impunerea drepturilor străvechi ale acestora. Era ambițios și chiar folosea cele mai noi metode birocratice, pentru exploatarea mai eficientă a țărănimii. Și-a pierdut însă iluziile încă dinainte de Revoluția din 1789. Era impresionat de situația jalnică a țăranilor săraci, victime atât ale birurilor feudale, cât și ale competiției cu țăranii mai bogați, care beneficiau de pe urma capitalismului în dezvoltare. După cum avea să explice mai târziu:

Am fost un feudiste sub vechiul regim și acesta este probabil motivul pentru care am devenit cel mai formidabil adversar al feudalismului, în regimul cel nou. În praful arhivelor senioriale am descoperit misterele îngrozitoare ale uzurpării la care s-a pretat casta nobililor.[21]

El a citit tot ce a putut din noua literatură iluministă și s-a întors spre trecutul clasic, luându-și numele „Gracchus“, după cei doi frați care, în calitatea lor de tribuni în Roma antică, au acordat pământuri săracilor.

Poate că revoluția a distrus afacerea lui Babeuf, dar i-a dat prilejul să-și pună idealurile în practică. El a contribuit la organizarea opoziției țăranilor împotriva impozitelor, iar din 1791 s-a dedicat „legii agrare“ – redistribuirea pământurilor pe care frații Gracchus o introduseseră încă din Roma antică. Babeuf a intrat în rândul iacobinilor și a devenit secretarul Administrației Alimentelor în Comuna din Paris. Funcția presupunea găsirea de provizii pentru hrănirea cetățenilor Parisului, supravegherea controlului impus de iacobini asupra prețurilor și pedepsirea speculanților. Babeuf își vedea munca în termeni vizionari, scriindu-i entuziasmat soției sale:

Este exaltant pentru mine până la limita nebuniei. Sans-culottes vor să fie fericiţi şi nu cred că va fi imposibil ca într-un an, dacă aplicăm măsurile cum trebuie şi acţionăm cu toată prudenţa necesară, să reuşim să asigurăm fericirea generală pe pământ.[22]

Cu toate că Babeuf lucra pentru iacobini, viziunea lui era mai apropiată de paradisul nivelator promovat de sans-culottes. Utopia lui era o societate în care fiecare avea să fie hrănit, iar bogătaşii imorali puşi sub control strict.

Faptul că iacobinii foloseau oameni ca Babeuf arată cât de radicală devenise politica parizianã. Armata era afectată în mod special. Autoritatea fusese democratizată, iar disciplina severă a ofiţerilor – înlocuită de judecata celor egali; în acelaşi timp, ofiţerii erau numiţi pe baza angajamentului ideologic, nu a experienţei militare.

Generalul revoluţionar Charles Dumouriez considera că aceasta era cea mai bună modalitate de a motiva trupele: „O naţiune cu atât spirit ca a noastră nu ar trebui şi nu poate fi redusă la nişte marionete, mai ales când libertatea tocmai i-a sporit toate aptitudinile.“[23] Ministerul de Război, sub controlul radicalului Jean-Baptiste Bouchotte, distribuia Le Père Duchesne, un ziar publicat de jurnalistul Jacques Hébert, scris în stilul grosolan şi violent al sans-culottes. Sute de mii de soldaţi îl citeau, sau le era citit.

Conflictul dintre iacobini şi sans-culottes părea inevitabil. În timp ce adepţii lui Robespierre vedeau Franţa ca pe un oraş-stat clasic, populat de oameni generoşi şi cu spirit de sacrificiu, sans-culottes voiau un tărâm al veseliei scăpate din frâu şi al răzbunării violente de clasă. Dar iacobinii aveau nevoie de sans-culottes pentru a lupta pentru ei, aşa că un compromis era absolut necesar. Câteva cereri înaintate de sans-culottes au fost acceptate: au fost introduse controlul preţurilor şi pedeapsa cu moartea pentru cei care puneau deoparte în secret grâne. În acelaşi timp, „armate revoluţionare“ de sans-culottes au fost trimise prin sate ca să confişte alimente de la ţăranii recalcitranţi, aprovizionând astfel oraşele. Noua levée en masse, recrutarea militară universală, care-i viza pe toţi bărbaţii, indiferent de statutul lor social, satisfăcea, de asemenea, dorinţa de egalitate resimţită de sans-culottes.

Totuşi, chiar dacă păreau dispuşi să facă unele concesii, iacobinii nu aveau

intenţia să se lase conduşi de masele needucate. Scopul lor era să mobilizeze şi să canalizeze energiile maselor într-un stat tot mai centralizat. Aceasta era semnificaţia Sărbătorii Unităţii şi Indivizibilităţii Republicii organizate în august 1793, în care Hercule era personajul alegoric dominant. În timpul sărbătorii, sulițele folosite ca arme de sans-culottes au fost aduse din fiecare localitate şi adunate, într-o fascie uriaşă. Oamenii de rând urmau să primească roluri în spectacolul politicii, dar statul avea să-i unească şi să-i disciplineze. Pentru atingerea acestui scop, iacobinii au limitat puterile armatelor revoluţionare şi au impus limite secţiilor formate de sans-culottes.

Iacobinii intenţionau să reducă puterea deţinută de masele populare şi pentru că erau convinşi că aveau nevoie de oameni cu experienţă pentru a câştiga războiul împotriva duşmanilor lor din Europa. Lazare Nicolas Carnot, un fost inginer, a reorganizat armata pe criterii mai profesionale. El i-a protejat pe ofiţerii aristocraţi care aveau aptitudinile potrivite şi a readus ceva din vechea disciplină a armatei din timpul Vechiului Regim. Nu mai era suficient ca ofiţerii să fie republicani entuziaşti; ei trebuiau să ştie să citească şi să cunoască unele elemente de ştiinţă militară.

Această abordare tehnocrată a fost aplicată şi economiei. Aliatul lui Carnot, Claude-Antoine Prieur de la Côte-d'Or, a fost pus la conducerea Manufacturii Parisului, un conglomerat uriaş (pentru vremea respectivă) de ateliere în care se fabricau arme, construit într-un interval de timp extraordinar de scurt. În primăvara anului 1794, circa 5000 de muncitori trudeau în ateliere de câte 200-300 de oameni, mulţi dintre ei găzduiţi în vechile mănăstiri sau în casele aristocraţilor exilaţi, şi produceau majoritatea muniţiei folosite de Franţa. Ei au fost organizaţi de Prieur şi de un mic grup de ingineri şi tehnicieni – „tehno-iacobinii", cum li se spunea.[24]

Totuşi, iacobinii încă încercau să combine această abordare tehnocrată cu entuziasmul popular şi există unele dovezi că încercările lor au avut efect. Soldaţii erau conştienţi că luptă într-o armată mult mai democratică decât oricare alta din Europa; iată ce se spunea într-un cântec din epocă:

Nu răcelii, nu nasului pe sus,

Bunătatea aduce fericire;

Da, fără fraternitate

Nu există veselie.

Să mâncăm toţi împreună, la popotă.[25]

Armata populară a iacobinilor a obţinut succese în confruntarea cu trupele străine, cel puţin o vreme. Înfrângerea prusacilor de către francezi în bătălia de la Valmy, în septembrie 1792, a demonstrat puterea armatelor cetăţeneşti şi dezavantajele vechiului mod aristocratic de a purta războiul. Conform celebrei declaraţii a lui Goethe, prezent la Valmy: „Din acest loc şi din această zi începe o nouă epocă în istoria lumii şi veţi putea cu toţii să spuneţi că aţi fost de faţă la naşterea ei.“[26] Până la sfârşitul anului 1793, reformele iacobinilor au întărit şi mai mult armata şi au adus noi victorii. Regimul aproviziona acum cu hrană şi arme o armată de aproape un milion de soldaţi, insuflându-le în acelaşi timp acestora principiile lui egalitare. Pierre Cohin, luptător în Armata de nord, trimitea familiei scrisori încărcate de mesajul mesianic de internaţionalism revoluţionar al iacobinilor:

Războiul în care luptăm nu este între un rege şi altul sau între o naţiune şi alta. Este războiul libertăţii împotriva despotismului. Nu poate fi nici o îndoială că vom învinge. O naţiune dreaptă şi liberă este de neînvins.[27]

În mai 1794, Franţa încetase să mai poarte un război defensiv, răspândind principiile revoluţiei în ţările învecinate. Europa era bântuită de un nou tip de luptă ideologică – o versiune timpurie, mai fierbinte, a Războiului Rece.

IV

Succesul în străinătate, însă, nu era însoțit și de stabilitate acasă. Iacobinii au descoperit că tocmai în Franța este mult mai greu să împace entuziasmul revoluționar cu disciplina. Armatele revoluționare, însărcinate cu colectarea impozitelor și suprimarea adversarilor revoluției din provincie, erau o sursă clară de dezordine.[28] Colaborând cu reprezentanții radicali din Convenția Națională, ele recurgeau deseori la violență împotriva bogătașilor și a țărănimii, provocând haos în regiuni. În multe locuri, bogații erau arestați, averile lor confiscate și castelele demolate, ceea ce dăuna mult economiei locale.

Robespierre și iacobinii, îngrijorați că radicalii „ultra“ îndepărtau de principiile revoluției segmente vaste de populație, mai ales din zonele rurale, au decis curând să restabilească ordinea și să îi țină în frâu pe sans-culottes. În decembrie 1793, Convenția la guvernare a desființat armatele revoluționare și a instituit un control mai centralizat asupra regiunilor. Cu toate acestea, Robespierre era conștient că, fără stânga ultraradicală, revoluția avea să-și piardă avântul. El nu avea încredere în tehnocratul Carnot, nici în Danton, aliatul lui, convins că aceștia nu erau revoluționari adevărați, ci plănuiau să reinstaureze vechea ordine, într-o formă schimbată.

În martie 1794, prins între dorința de a păstra avântul revoluției și, în același timp, de a o salva de radicali și de diviziunea de clasă, Robespierre a făcut o mișcare și împotriva stângii, și a dreptei. Atât Hébert, ultraradical, cât și mai moderatul Danton au fost arestați și ghilotinați. După ce i-a scos în afara legii și pe ultraradicali și pe moderați, Robespierre a rămas cu o bază de sprijin ce scădea neîncetat. În efortul lui de a continua revoluția fără sprijinul maselor, s-a îndreptat spre metode cu ecou în regimurile comuniste de mai târziu: persecutarea celor bănuiți că ar fi „contrarevoluționari“ și propagandiști, sau, în limbajul iacobinilor, „Teroare“ și promovarea virtuții. Iată o celebră afirmație a lui Robespierre:

Dacă baza guvernării populare în timp de pace este virtutea, la baza ei în vreme

de revoluţie se află atât virtutea, cât şi teroarea – virtute fără de care teroarea este un dezastru şi teroare fără de care virtutea nu are nici o putere... Teroarea nu este altceva decât justiţie promptă, severă şi inflexibilă. Este, aşadar, o emanaţie a virtuţii şi rezultă din aplicarea democraţiei la cele mai presante nevoi ale ţării.[29]

Robespierre a pornit cu multă energie la instaurarea noii domnii a virtuţii. A înfiinţat o comisie pentru instrucţie publică, destinată să preia controlul asupra întregii propagande şi educaţii morale. După cum spunea Claude Payan, al cărui frate, Joseph, conducea Comisia, statul avusese până atunci doar „un guvern fizic, material“ centralizat; misiunea era ca de acum înainte să fie centralizată „guvernarea morală“[30]. Comisia furniza cântece revoluţionare, cenzura piese de teatru şi organiza sărbători politice. Ea promova, de asemenea, unul dintre cele mai ambiţioase proiecte ale lui Robespierre: înfiinţarea unei noi religii oficiale, necreştine, numită Cultul Fiinţei Supreme.

Robespierre îşi petrecea o mare parte din timp verificând puritatea ideologică a oficialilor. Cei cu „virtute patriotică“ erau promovaţi; „inamicii“ – vag definiţi – înlăturaţi şi arestaţi. Pe 10 iunie, faimoasa lege draconică din 22 Prairial a declanşat ceea ce avea să fie cunoscut sub numele de Marea Teroare. Represiunea era îndreptată acum nu doar împotriva conspiratorilor reali, ci a oricui avea „atitudini contrarevoluţionare“. Legea crea o nouă categorie de criminali, care avea să fie reînviată de multe ori în viitor: „duşmanii poporului“. Oricine era o ameninţare la adresa revoluţiei – fie conspirând cu străinii, fie comportându-se imoral – putea fi arestat, iar legea a avut un efect puternic în ceea ce priveşte folosirea represiunii politice. De la începutul Terorii, din martie 1794 până la legea din 10 iunie, 1 251 de oameni au fost ghilotinaţi din ordinul Tribunalului Revoluţionar, pe când în perioada mult mai scurtă dintre 10 iunie şi căderea lui Robespierre, pe 27 iulie, au fost ucişi 1 376.[31]

Robespierre a văzut în această epurare morală o metodă permanentă de guvernare. Alţi iacobini au considerat-o însă o soluţie practică în vreme de război, care nu mai era necesară acum, când armatele franceze erau victorioase. Ei erau, de asemenea, tot mai îngrijoraţi de arbitrarul ei, pentru că doar Robespierre avea dreptul să decidă asupra măsurilor virtuţii şi viciului. Este lesne de înţeles că deputaţii erau tot mai îngrijoraţi că ei ar putea fi următoarele ţinte şi au început să pună la cale înlăturarea lui. Când Robespierre a fost arestat din ordinul Convenţiei, pe 9 Thermidor (27 iulie), foarte puţini au fost cei ce l-au

susţinut. Abandonând sprijinul stângii, Robespierre se făcuse singur vulnerabil în faţa moderaţilor din Convenţia Naţională. Când a căzut victimă ghilotinei, odată cu el s-a sfârşit şi faza radicală a Revoluţiei Franceze. Regimul „Thermidorian“ care a urmat a pus capăt arestărilor pe bază de bănuieli şi mulţi dintre cei denunţaţi până atunci ca nobili sau contrarevoluţionari au fost reabilitaţi.

V

Cine privește gravurile înfățișând elaboratele sărbători politice ale lui David ar putea fi tentat să presupună că artistul a fost propagandistul unui regim conservator, îndreptat spre trecut. Stilul clasic și scenele alegorice statice sugerează o pasiune pentru ordine și stabilitate. Dar evenimentele pe care le celebrau sărbătorile lui David erau revoluționare: ele implicau eroism, conflict social și atacuri la adresa tradiției. Contrastul dintre imaginile lui David și realitatea revoluției arată cât de nepregătiți erau iacobinii pentru politica pe care, în ultimă instanță, o practicau.[32] La început au plănuit să transpună unitatea și simplitatea arhaică a străvechii Sparte în Franța secolului al XVIII-lea: David chiar a desenat o serie de costume pseudo-clasice pentru noua națiune revoluționară.[33] În loc de aceasta, s-au trezit implicați în război și conflicte de clasă, iar pentru a putea lupta eficient, au încercat să construiască un stat modern, armata și industria apărării. În încercarea de a reconcilia idealul lor de republicanism clasic cu cerințele războiului modern, ei au pus laolaltă multe dintre elementele care aveau să formeze până la urmă amalgamul comunist.

Un timp, contradicțiile interne au reprezentat un avantaj pentru planurile iacobinilor. Ei puteau folosi limbajul virtuții clasice și al moralității pentru a-i mobiliza pe sans-culottes, în timp ce recurgeau la metode tehnic eficiente în armată și industrie. De asemenea, ca strategie pentru construirea unui stat puternic și a unei armate, combinația făcută de iacobini între autoritatea centrală și participarea de masă avea avantajele ei. Într-adevăr, sub iacobini Franța revoluționară și-a regăsit elanul militar, după un îndelungat declin. Iacobinii au arătat cât de eficientă poate fi egalitatea în formarea unei națiuni moderne, înarmate.

În cele din urmă, însă, iacobinii au eșuat, nereușind să facă față acestor forțe conflictuale. Ei nu au putut să reconcilieze cererile înaintate de sans-culottes cu interesele proprietarilor, nici nu au putut să îmbine domnia virtuții (sau a purității ideologice) cu puterea celor educați și pricepuți. Confruntați cu aceste dificultăți, iacobinii s-au scindat iar și iar, până când Robespierre nu a mai rămas decât cu o mână de fideli. Soluția sa a fost atunci impunerea „virtuții“ combinate cu Teroarea.

Aşa cum se va vedea, comuniştii aveau să facă faţă unor contradicţii similare: ei au încercat deseori să satisfacă ori să exploateze egalitarismul populist şi ura împotriva claselor superioare ori ura celor de la oraş împotriva ţărănimii, în acelaşi timp în care căutau unitate şi stabilitate; au încercat să construiască economii moderne, eficiente, sofisticate din punct de vedere tehnologic, considerând în acelaşi timp că inspiraţia emoţională era cea mai bună cale de mobilizare a maselor. Câteodată au încercat, ca şi Robespierre, să rezolve aceste contradicţii prin impunerea unei discipline stricte, sau a unei domnii a virtuţii, folosind propaganda şi violenţa împotriva recalcitranţilor. Totuşi, comuniştii nu au cerut în gura mare distrugerea proprietăţii, astfel au reuşit, pentru o vreme, să-şi asigure sprijinul celor săraci. Ei au putut şi să înveţe din istoria mişcării revoluţionare şi chiar a Revoluţiei Franceze. Iacobinii nu aveau la ce să privească înapoi, cu excepţia unui trecut clasic de o valoare îndoielnică.

Multă vreme Robespierre a fost urât şi respins atât de stânga, cât şi de dreapta; abia în 1830, ideile socialiste au început să fie la modă şi a avut loc reabilitarea lui. Dar ideile şi forţele pe care el şi iacobinii le-au dezlănţuit urmau să aibă o influenţă enormă asupra comunismului, în viitor. În următoarea jumătate de secol, exemplul Revoluţiei Franceze şi al eşecurilor ei a aruncat o umbră uriaşă asupra stângii. Iar evenimentele din 1793–1794 au stârnit într-un mod cu totul special imaginaţia unui tânăr radical născut în ţinutul Rinului ce abia fusese ocupat de Franţa revoluţionară. Pentru Karl Marx, iacobinii făcuseră erori grave, dar, cu toate acestea, rămâneau „farul tuturor epocilor revoluţionare“, o lumină călăuzitoare ce arată drumul spre viitor.[34] Marx, ca mulţi dintre socialiştii din secolul al XIX-lea, avea să-şi construiască teoria revoluţiei învăţând din lecţia iacobinilor şi a istoriei lor sângeroase.

Capitolul 1. Un Prometeu german

I

În 1830, Eugène Delacroix a expus extraordinara sa pictură a revoluției din 1830, Libertatea conducând poporul. Reprezentarea făcută de el primei revolte majore din Europa după 1789 a devenit astăzi o imagine clasică a revoluției; într-adevăr, este deseori confundată cu o imagine a mai faimoasei ei predecesoare. Faptul este de înțeles, de vreme ce pictura, în unele aspecte, prezintă revoluția din 1830 – care a înlăturat monarhia Bourbonilor, restaurată după căderea lui Napoleon – ca o reluare a celei din 1789. Personajul feminin al Libertății, cu bustul gol, purtând o bonetă frigiană și ținând un tricolor și o baionetă, este o figură semialegorică, un ecou al eroilor clasici de la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Pictura era, de asemenea, menită să arate alianța burgheziei cu cei săraci, care se produsese în 1789. Libertatea conduce un grup de revoluționari, de la tânărul intelectual burghez cu joben până la muncitorul cu pieptul dezgolit și un copil al străzii, călcând peste trupurile neînsuflețite ale martirilor revoluției.

Pictura arată însă și cum se schimbaseră perspectivele asupra revoluției, din perioada lui David. Figurile muncitorilor și săracilor sunt mai proeminente decât ale burghezilor și, deloc surprinzător, dată fiind teama generală inspirată de săraci, criticii ostili s-au plâns că avocații, medicii și negustorii au fost omiși în favoarea „golanilor și muncitorilor“. Mai mult, Libertatea nu era un personaj cu totul alegoric, ci în mod evident o femeie din popor; Journal des artistes o găsea murdară, urâtă și „lipsită de noblețe“.[1] Din 1832, pictura n-a mai fost expusă câțiva ani, de teamă că ar incita la tulburări, dar a fost iar scoasă la lumină în timpul Revoluției din 1848. Pentru Delacroix, în miezul revoluției nu stăteau burghezii drapați în togi, ci muncitorii în zdrențe.

Pictura lui Delacroix arată izbitor cât de mult se îndepărtase imaginea revoluției de tablourile ordonate și hieratice ale lui David. Libertatea lui Delacroix are și câteva trăsături clasice, dar această pânză exultă prin puternicul ei romantism. Personajele au o sălbăticie și o energie primară care se află foarte departe de cumpătarea clasică a lui David. Totuși, Delacroix a inserat în ansamblul lui revoluționar și un student purtând uniforma Școlii Politehnice – instituția înființată de Carnot, rivalul „tehno-iacobin“ al lui Robespierre. Romantismul revoluției a fost temperat, fie și în mică măsură, de respectul pentru știință.

Entuziasmul lui Delacroix pentru revoluția din 1830 nu a ținut însă mult. El nu era un radical politic și în curând a fost deziluzionat. Într-adevăr, mulți au văzut în faimoasa lui pictură o atitudine puternic ambivalentă față de violența revoluționară: în planul cel mai apropiat de privitor se află câteva cadavre și, contrar titlului, nu Libertatea este cea care conduce poporul, ci un copil care agită un pistol. Prin contrast, Karl Marx nu era împotriva violenței revoluționare și, la fel ca Delacroix, a încercat să aplice experiența lui 1789 la noua și puternica politică socialistă. La sfârșitul anilor 1830 și în anii 1840, germanul Marx era la fel de obsedat de moștenirea lui 1789 ca orice intelectual francez și chiar plănuia să scrie istoria revoluției.[2] Și, la fel ca Delacroix, Marx aducea la zi tradiția revoluționară, „declasicizând-o" și plasând muncitorimea în primul plan al întregii mișcări. Eșecul iacobinilor, insista el, se datora în mod clar admirației lor excesive pentru orașul-stat clasic. Nostalgia lor pentru Sparta și Roma antică i-a adus în opoziție față de sans-culottes. Egalitatea politică pe care au îmbrățișat-o, acordând fiecărui om cetățenie deplină, nu mai era de ajuns; într-o societate modernă, adevărata egalitate și armonie se puteau realiza doar prin egalitate economică deplină. Lipsiți de sprijinul societății, ei au fost nevoiți să recurgă la violență.[3] Marx a făcut eforturi chiar mai mari decât Delacroix pentru a-și tempera romantismul revoluționar printr-o analiză a științei și modernismului economic. Iacobinii, argumenta el, exageraseră puterea moralității și a voinței politice în transformarea societății, subestimând importanța forțelor economice.

În această remodelare a tradiției revoluționare franceze stă originalitatea lui Marx. El făurea o nouă ideologie de stânga, potrivită pentru noile societăți industrializate din secolul al XIX-lea, care credeau în progresul tehnologic, și pentru păturile de muncitori, tot mai ample. Era, de asemenea, potrivită pentru o epocă în care se ascuțea conflictul social între muncitori și patronii sprijiniți de stat. Mai mult, Marx a încercat să deplaseze centrul socialismului din Franța „retrogradă" de la sfârșitul secolului al XVIII-lea într-o altă zonă – altă națiune „retrogradă", Germania.

II

După ghilotinarea lui Robespierre în 1794, din închisorile Franței au fost eliberați mii de oameni aruncați acolo de regimul revoluționar. Printre ei se numărau și trei gânditori radicali: François-Noël Babeuf, contele Henri de Saint-Simon și Charles Fourier. Toți trei erau traumatizați de Teroare și au încercat să învețe din ea, deși concluziile lor referitoare la ce a mers prost și la cum putea să fie reanimată tradiția revoluționară erau foarte diferite. Babeuf îl condamna pe Robespierre pentru că i-a trădat pe meșteșugarii și pe țăranii Franței; el a devenit conducătorul uneia dintre primele mișcări comuniste. Dimpotrivă, Saint-Simon era moștenitorul tehno-iacobinilor; după el, cea mai condamnabilă era neglijarea de către Robespierre a necesităților producției și ale modernității. Fourier s-a diferențiat de amândoi, concepând un viitor în care prioritare nu erau nici egalitatea, nici productivitatea, ci creativitatea și plăcerea. Așadar, fiecare a fondat un tip specific de socialism – comunismul egalitarist, socialismul „științific“ și un socialism mai romantic – toate trei urmând să fie încorporate de Marx într-o sinteză măreață, chiar dacă niciodată pe de-a-ntregul coerentă.

„Comunismul“ lui Babeuf a devenit și mai egalitarist în timpul celei de-a doua perioade petrecute în închisoare, după căderea lui Robespierre. În acele momente, el a elaborat o condamnare a proprietății și mai radicală decât cea făcută sub iacobini.[4] Babeuf nu mai credea că legea agrară și sfârșitul unor forme evidente de inegalitate erau de ajuns; trebuia urmărită o formă radicală de „egalitate absolută“. În noua societate n-aveau să mai existe bani; toți oamenii aveau să trimită produsele muncii lor la „depozitul comun“ și apoi să primească în schimbul lor o parte egală din produsul național. Munca nu avea să mai fie o povară, pentru că oamenii ar fi dorit să muncească, din patriotism și din dragoste față de comunitate. În esență, aceasta era o versiune egalitaristă a utopiei pe care o avuseseră sans-culottes, potrivit căreia era nevoie de muncă grea și de justiție socială strictă, înrădăcinate prin recurgerea la o versiune foarte eficientă a distribuirii iacobine a alimentelor.

La eliberarea din închisoare, în octombrie 1795, el a decis să o apuce pe un drum revoluționar. A contribuit la organizarea unui Comitet al Insurecției pentru Siguranța Publică, acesta lansând un Manifest pentru egali. Babeuf și tovarășii

lui plănuiau o revoltă în luna mai 1796, dar autorităţile au descoperit conspiraţia, iar el şi alţi câţiva au fost arestaţi şi executaţi. Cu toate acestea, tipul lor de politică revoluţionară şi de egalitarism puritan a supravieţuit. Filippo Buonarroti, care a luat parte la conspiraţia lui Babeuf, a scris o istorie a celor egali în 1828, într-o perioadă mult mai receptivă la ideile francezului decât deceniile precedente. Buonarroti a făcut ca principiile lui Babeuf să ajungă la un public larg, devenind miezul a ceea ce a devenit cunoscut sub denumirea de „comunism“: proprietate comună, egalitarism şi redistribuire a avuţiilor către săraci, precum şi folosirea tacticilor militante, revoluţionare pentru preluarea puterii.

Acestei tradiţii revoluţionare egalitariste îi aparţine şi una dintre cele mai cunoscute figuri comuniste din anii 1840, croitorul itinerant german Wilhelm Weitling. Acesta era un autodidact, care învăţase singur latina şi greaca şi era capabil să citeze din Aristotel şi Homer, ca şi din Biblie, de unde şi-a extras mare parte din teoria socială. Weitling a sosit la Paris în 1835 şi, odată ajuns acolo, a intrat în Liga Clandestinilor – o societate secretă republicană care urma învăţăturile lui Babeuf şi Buonarroti, dar infuza acest comunism cu o viziune creştină apocaliptică. Pentru Weitling, societatea ideală, rezultatul unei revoluţii violente, avea să fie o întoarcere la comuniunea creştină a bunurilor. Ca şi pentru Babeuf, principala sa preocupare era egalitatea (deşi era dispus să le accepte ceva lux celor care făceau muncă suplimentară). El a încercat să rezolve problema monotoniei, dar principala sa propunere a fost ca muncitorii să fie învăţaţi să se bucure de muncă făcând trei ani de serviciu obligatoriu într-o unitate industrială cvasimilitară. Weitling a fost probabil cel mai influent socialist din Germania, iar ideile lui au influenţat o întreagă generaţie de muncitori germani în exil la Londra, Bruxelles, Paris sau Geneva. Liga Celor Drepţi, una dintre cele mai mari societăţi secrete radicale germane, a adoptat ideile lui Weitling în manifestul său oficial din 1839, iar membrii grupului au luat parte în acelaşi an la Insurecţia de la Paris, conduşi de August Blanqui, amator de conspiraţii şi influenţat de iacobini.

Şi totuşi, nu toţi comuniştii, inclusiv unii din Liga Celor Drepţi, erau entuziasmaţi de socialismul brutal al adepţilor lui Babeuf şi Weitling. Schapper, unul dintre conducătorii filialei de la Londra a Ligii, condamna comunismul lui Weitling ca fiind lipsit de fericire şi despotic: „Exact ca soldaţii în cazarmă... În sistemul lui Weitling nu există libertate.“[5] Dar şi mai ostili faţă de acest tip de comunism erau socialiştii romantici, numiţi şi „utopici“, şi cel mai excentric reprezentant al lor, Charles Fourier.

Termenul de „socialism utopic“ a fost folosit de Marx şi Engels ca o modalitate de a respinge un mare număr de rivali şi de a le denigra ideile, în comparaţie cu propriul „socialism ştiinţific“. Cu toate acestea, termenul descrie un tip de socialism de la începutul secolului al XIX-lea.[6] Spre deosebire de comunişti, socialiştii utopici nu erau în general muncitori şi iniţial nu au avut o legătură strânsă cu mişcările clasei muncitoare. De asemenea, ei erau mult mai puţin interesaţi de preluarea puterii. În schimb, îşi concentrau eforturile spre formarea unor comunităţi mici, experimentale, şi aveau o viziune asupra societăţii ideale care era mult mai atrăgătoare decât egalitarismul spartan al adepţilor lui Babeuf. Şi, mai degrabă decât să impună moralitatea creştină a lui Weitling, ei încercau să combată doctrina păcatului originar, pe care era fondat creştinismul şi pe care o considerau opresivă. În opinia lor, omenirea era prin natura ei altruistă şi cooperantă, iar o educaţie potrivită ar permite ca aceste idei să predomine. Ei erau în mod special ostili faţă de mohorâta etică a muncii din noul capitalism industrial, atât de strâns asociată cu creştinismul şi mai ales cu ideile protestante ale vremii. Sistemul fabricilor şi diviziunea muncii transformau oamenii în maşini, iar viaţa într-o trudă lipsită de bucurie. Societatea trebuia organizată astfel încât fiecare membru al ei să poată fi creativ şi să-şi dezvolte individualitatea. Ca spirit, viziunea lor era, aşadar, romantică. Totuşi, spre deosebire de iacobini, al căror romantism ţinea de sacrificiul eroic de sine al soldaţilor, al lor proslăvea creativitatea şi realizarea artistului.

François Marie Charles Fourier a fost unul dintre principalii teoreticieni ai acestei utopii a plăcerii şi a creativităţii. Marcat de experienţa iacobinilor, el a respins toate formele de revoluţie violentă şi de egalitate economică, pornind în schimb de la ideea că civilizaţia modernă, care suprima dorinţa naturală de plăcere, era responsabilă pentru suferinţa umană. În locul ei, el a propus noi comunităţi-model – „falansterele“ – în care responsabilitatea socială şi pasiunile să coexiste.[7] Fiecare dintre aceste comunităţi avea să numere 1620 de membri. Munca avea să fie plăcută şi îndatoririle repartizate în funcţie de caracterul fiecărui individ. Oamenii aveau nevoie şi de varietate, aşa că ziua de lucru urma să fie împărţită în perioade de două ore, în fiecare dintre acestea muncitorii urmând să lucreze ceva diferit. Fourier a rezolvat problema muncilor neplăcute, cum ar fi curăţarea latrinelor, prin bizara propunere ca acestea să fie repartizate copiilor – „micilor hoarde“, cum le spunea –, pe motiv că lor le place să se joace în murdărie. El a susţinut şi ideea că în viitor va apărea un nou animal, „anti-leul“ şi „anti-balena“, care se va împrieteni cu oamenii şi va face muncile grele. Unele dintre propunerile lui s-ar putea să nu fi fost făcute în serios, dar nu este deloc surprinzător că, în secolul XX, poetul şi criticul André Breton avea să-l

considere pe acest visător un predecesor al suprarealismului. Totuși, prin dorința de a reconcilia munca și împlinirea de sine a oamenilor și prin speranța că oamenii pot fi făcuți să fie „întregi“ evitându-se stricteţile impuse de diviziunea modernă a muncii, Fourier a reprezentat latura romantică a socialismului și a avut o influență semnificativă asupra lui Marx și Engels.

Un inamic socialist și mai influent al comunismului lui Babeuf a fost Pierre Joseph Proudhon, un tipograf care l-a depășit pe Weitling în eforturile de autodidact, învățând singur nu doar latina și greaca, ci și ebraica. În 1840, el a publicat Ce este proprietatea?, care, prin puternica declarație „proprietatea este furt“, a devenit subiectul principal de discuție în toate saloanele din Franța. Totuși, Proudhon nu voia abolirea proprietății private, ci urmărea mai degrabă ca aceasta să fie repartizată uniform. Proudhon a obiectat, așadar, împotriva viziunii comunității egale a lui Babeuf, motivele fiind „tortura morală pe care o aplică asupra conștiinței și uniformitatea pioasă și stupidă pe care o impune“[8]. Pentru Proudhon, socialismul trebuia să le permită oamenilor să-și controleze viețile. El voia o formă de democrație industrială, în care muncitorii să nu mai fie sclavii mașinilor, ci să-și organizeze singuri locurile de muncă; idealul lui era o societate puternic descentralizată, o federație de ateliere și de comunități conduse de muncitori. Deloc surprinzător, el a fost considerat unul dintre principalii teoreticieni ai mișcării anarhiste.

Mai apropiat de tradiția comunistă a fost socialismul lui Étienne Cabet, a cărui societate utopică, „Icaria“, organiza proprietatea în comun și era condusă de un guvern ales care deținea controlul total asupra economiei. Adepții săi – numeroși printre muncitorii francezi – au fost printre primii numiți „comuniști“. Dar figura tipică pentru socialiștii romantici utopici a fost gânditorul britanic Robert Owen, ale cărui idei au fost luate în serios atât de radicali, cât și de lumea bună și ale cărui planuri de comunități socialiste au fost chiar puse în practică. Fiu al unui om de afaceri, a devenit el însuși un întreprinzător de succes și a cumpărat câteva țesătorii pe râul Clyde, în New Lanark. El a considerat că muncitorii nu erau de încredere și, de aceea, a început să-i motiveze oferindu-le condiții mai bune de lucru și educație pentru copiii lor. Dar cum puteau fi reconciliate munca și plăcerea? Soluția lui Owen are multe în comun cu cea a lui Fourier: cei cu vârste între 15 și 20 de ani aveau să muncească și, cu ajutorul copiilor, să producă toate lucrurile de care comunitatea avea nevoie; cei cu vârste între 20 și 25 de ani urmau să supravegheze; cei între 25 și 30 de ani aveau să organizeze stocarea și distribuția, dar, cum aceasta urma să le ia doar două ore pe zi, restul timpului putea fi alocat „plăcerii și recompenselor“[9].

Socialiştii utopici, aşadar, au extins scopurile comunismului de la simpla egalitate la atingerea fericirii. Ei au transferat totodată spiritul romantic al eroismului militar şi al patriotismului la noua epocă industrială, dând valoare creativităţii omului în muncă. Dar şi ei au avut slăbiciuni specifice: planurile lor păreau deseori excentrice şi absurde, legăturile lor cu muncitorii erau mult mai slabe decât cele ale comuniştilor, şi păreau să fie nişte visători – aveau prea puţine de oferit în termenii unei strategii prin care societatea ideală să poată fi realizată. Ei se limitau la a propovădui transformarea morală a omenirii, extrem de dezirabilă, fără îndoială, dar greu de realizat. Cel puţin comuniştii lui Babeuf aveau un program politic fondat pe o insurecţie revoluţionară proletară, care, date fiind mişcările muncitoreşti din anii 1830 şi 1840, părea plauzibilă.

Exista totuşi o slăbiciune comună comuniştilor lui Babeuf şi tradiţiilor utopice: rareori demonstrau convingător în ce fel ar fi putut comunismul sau socialismul să rezolve problema securităţii economice şi a productivităţii. Gânditorii liberali, apărătorii pieţei libere – printre care Adam Smith şi, mai târziu, Herbert Spencer – au fost cei care au descris piaţa într-o teorie economică solidă. Exista însă un alt tip de socialism care a răspuns acestei critici – „socialismul ştiinţific“ al lui Henri de Saint-Simon.

Contele Claude Henri de Saint-Simon, născut în 1860, era un aristocrat dintr-o veche familie ducală, dar care s-a raliat iniţial Revoluţiei Franceze. El a intrat în conflict cu Robespierre şi a ajuns în închisoare, dar reacţia sa faţă de persecuţii a fost total diferită de cea a lui Fourier şi Babeuf: el s-a îndreptat spre ştiinţă pentru salvarea Franţei. Saint-Simon a fost profetul planificării. Scopul societăţii era producţia, întrucât „producţia de lucruri folositoare este singurul ţel rezonabil şi pozitiv pe care şi-l pot propune societăţile politice“.[10] La putere trebuiau să fie, aşadar, savanţii şi industriaşii sau o combinaţie a lor. Democraţia – conducerea ţării de către masele ignorante – era periculoasă şi dăunătoare, aşa cum demonstrase foarte limpede experienţa iacobină. Într-adevăr, politica ideală se putea dispensa de ea, în favoarea unui proces raţional de luare a deciziilor.

Saint-Simon a fost condamnat de Marx şi Engels ca „socialist utopic“ pentru că nu era suficient de „ştiinţific“ pentru ei, dar această etichetă este înşelătoare. Saint-Simon era continuatorul filonului antiromantic de gândire iluministă, iar ideile sale s-au dovedit cât se poate de atrăgătoare pentru socialiştii de mai târziu, care încercau să reconcilieze egalitatea cu prosperitatea economică. Combinaţia dintre ideile lui, cele ale comuniştilor lui Babeuf şi (într-o mai mică măsură) ale socialismului „utopic“ avea să fie semnul distinctiv al sistemului

creat de Marx și Engels. Așa cum stânga anilor 1990 căuta o „a treia cale“ între justiția socială și „raționalitatea“ pieței globale, tot așa Marx și Engels au încercat să arate cum un model social mult mai radical, comunismul, poate fi îmbinat cu prosperitatea economică.

III

Karl Marx s-a născut în oraşul Trier, în ţinutul Rinului (Rheinland). În timpul ocupației franceze de după Revoluție, Trierul a fost guvernat după legile napoleoniene, relativ liberale, de pe urma cărora a beneficiat tatăl lui Marx, Heinrich, avocat respectat și fiu de rabin. Revenirea orașului în statul prusac mai ierarhic și conservator a fost un dezastru pentru Heinrich; legea prusacă le interzicea evreilor să ocupe orice funcţie publică dacă nu aveau o dispensă specială. Heinrich a fost nevoit să se convertească la protestantism și a fost botezat în 1817, în anul dinaintea naşterii fiului său, Karl.

Marx a crescut, aşadar, într-o regiune aflată pe o falie istorică şi politică: între Franța modernă, revoluționară, cu principiile ei de egalitate a tuturor cetăţenilor în fața legii, și Prusia nobiliară, având la bază autocrația, ierarhia și privilegiile aristocratice. Nu este deloc surprinzător că Marx, a cărui familie se bucurase pentru scurt timp de razele Iluminismului înainte să fie azvârlită înapoi în Vechiul Regim, era foarte interesat de modul în care forţele istoriei ar putea fi accelerate pentru a aduce politici „progresiste“ într-o țară „înapoiată“. În tinerețe, Marx, ca și generația revoluționarilor francezi din anii 1770 și 1780, era obsedat de înapoierea țării sale. Clasa de mijloc germană, se plângea el, era slabă și subjugată de aristocrație și, spre deosebire de echivalenta ei franceză, nu se putea pune bază pe ea pentru schimbarea vechii ordini.

La începutul secolului al XIX-lea, Rheinland nu se afla doar pe o falie politică între liberalismul francez și conservatorismul german, ci și pe una intelectuală: între Iluminismul francez și romantismul german. Tatăl lui Marx, potrivit fiicei lui Marx, Eleanor, era un om al raţiunii și al Iluminismului, „un adevărat francez din secolul al XVIII-lea, care îi cunoștea pe Rousseau și Voltaire pe dinafară“[11]. Totuși, Marx a intrat sub influența unui mentor rival, baronul von Westphalen, tatăl viitoarei lui soții, Jenny, care i-a făcut cunoștință cu viziunea romantică. După cum scria Eleanor, „baronul l-a umplut pe Karl Marx de entuziasm pentru școala romantică, iar, dacă împreună cu tatăl lui citea Voltaire și Racine, baronul îi citea din Homer și Shakespeare, care au rămas autorii lui preferați toată viața.“[12]

Tensiunea dintre devotamentul iluminist față de rațiune, ordine și știință, pe de o parte și dispreţul pentru rutină și pasiunea pentru lupta eroică date de romantism, pe de altă parte, constituia o fisură în gândirea lui Marx. Personalitatea lui avea, cu siguranță, mai multe în comun cu strălucitul și extraordinarul geniu romantic decât cu lumescul și sociabilul om de știință al lui Voltaire. Una dintre scrisorile pe care i le-a trimis tatăl lui la universitate surprinde tensiunea dintre tatăl civilizat, iluminist, și fiul romantic:

„Dumnezeu să ne ajute! Dezordine și bâlbâială stupefiantă în toate științele... Barbarie scăpată de sub control, alergând sălbatic, cu părul vâlvoi și purtând robă de savant... Eschivarea de la toate contactele sociale, ignorarea tuturor convenţiilor... relația ta cu lumea limitată la camera ta sordidă, unde probabil zac în clasica dezordine scrisorile de dragoste ale lui Jy [Jenny] și implorările bine intenționate, udate de lacrimi, ale tatălui tău.“[13]

Ca student la Bonn la jumătatea anilor 1830, Marx a asistat la cursuri de filosofie a artei, unele ținute de August von Schlegel, faimosul teoretician al romantismului. El plănuia totodată să publice o lucrare despre romantism și scria poezii îmbibate de teme romantice. Cu toate acestea, concepția lui asupra lumii era departe de romantismul timpuriu al lui Rousseau, cu înalta considerație a acestuia pentru virtute. Romantismul lui Marx era unul intens, în care eroul era întruchipat de artistul rebel. Într-o poezie intitulată Viața umană, el a scris despre egoismul lugubru, sau „filistinismul“ cum îi spunea deseori, din viața de zi cu zi: „Viața este moarte / O moarte eternă; / Suferința domină / Străduințele oamenilor. /... / Străduința lacomă / Și scopul jalnic / Care este viața lor, / Joc al adierilor de vânt.“[14]

Marx era însă hotărât să nu cedeze unei vieți convenționale. Avea să se răzvrătească. Iată ce afirma în poezia Sentimente:

Niciodată n-o să pot să îndeplinesc în pace

Ceea ce mi-a cuprins sufletul cu atâta intensitate,

N-o să rămân niciodată liniştit,

Şi mă zbucium fără răgaz.[15]

Și, așa cum s-a văzut, el s-a identificat cu marele rebel din mitologia antică – Prometeu, luptând împotriva tiranicului Zeus.

Sentimentele lui Marx nu s-au schimbat radical nici la maturitate. Pasionat, combativ și impresionabil, el a declarat că ideea lui despre fericire era „să lupte“, iar cea despre nefericire era „supunerea“. Și-a descris trăsătura principală ca fiind „unicitatea scopului“, iar aceasta i-a oferit fără îndoială un avantaj față de contemporanii lui. Cu toate că nu la fel de original ca mulți alți gânditori socialiști ai vremii, el era incomparabil mai energic și mai grijuliu în sintetizarea ideilor și în îmbinarea lor într-un tot coerent, iar rigoarea și-a pus-o în slujba revoltei, nu a forţelor ordinii.

Dată fiind imaginea pe care Marx o avea despre sine, de rebel care provoacă autoritatea pentru a ilumina omenirea, nu este surprinzător că a început să fie interesat de ideile radicale. Acest radicalism a apărut inițial în dezbaterile filosofice, pe când era membru al grupului de gânditori „Tinerii Hegelieni“. Filosoful german Georg Hegel dezvoltase o teorie a istoriei lumii în care istoria era văzută ca povestea în desfășurare a progresului spiritual al omenirii spre tot mai multă libertate. Procesul era „dialectic“, adică progresa prin lupta dintre idei și sisteme sociale concurente, în care ciocnirea dintre un principiu („teză“) și opusul lui („antiteză“) ducea la „sinteză“, încorporând aspectele pozitive ale ambelor. Creștinismul, Reforma, Revoluția Franceză și monarhia constituțională modernă erau toate sinteze, etape în mișcarea omenirii spre societatea ideală. După moartea lui Hegel, hegelienii au intrat în controverse în privința a ceea ce constituia societatea ideală. Cercurile conducătoare o vedeau ca fiind monarhia protestantă din Prusia contemporană, argumentând că ordinea existentă reprezenta „sfârșitul istoriei“. Tinerii Hegelieni însă condamnau monarhia ca reacționară și vedeau idealul ca pe un sistem parlamentar, care permitea libertatea presei și a religiei, deși discreditau liberalismul economic, despre care susțineau că dădea putere excesivă proprietății private.

În 1842, când s-a angajat redactor la ziarul liberal Rheinische Zeitung, din Köln, Marx a îmbrățișat cu energie aceste cauze. El a manifestat un interes special față

de problemele sociale, protestând în numele țăranilor care își pierdeau vechile drepturi comunale (asupra terenurilor împădurite) în favoarea posesiei individuale, în numele ideilor liberale de proprietate privată. În 1843, Rheinische Zeitung a fost închis de autorități, iar acest fapt l-a împins pe Marx să adopte o poziție și mai radicală. Speranțele lui că o presă liberă ar putea fi o forță reformatoare păliseră, iar el argumenta acum că schimbarea politică nu era de ajuns; era nevoie de o transformare socială și economică fundamentală. Mai mult, și-a pierdut și încrederea în clasa de mijloc germană, care dăduse dovadă de lașitate în fața atacurilor monarhiei asupra libertății presei. Spre deosebire de burghezia franceză, care a condus Revoluția Franceză din 1879 și a apărat drepturile liberale în revoluția din 1830, burghezia germană, după părerea lui, era înapoiată fără speranță.

Marx și câțiva dintre prietenii lui radicali au decis să emigreze dintr-o Germanie represivă spre atmosfera mult mai deschisă a Parisului; acesta avea să fie locul în care, în 1843 și 1844, a dezvoltat ceea ce urma să fie miezul viitoarelor lui idei. Marx fusese întotdeauna interesat de socialismul francez și în această perioadă a intrat tot mai mult sub influența scriitorilor socialiști francezi, ostilitatea acestora față de democrația constituțională devenind mai evidentă în scrierile lui. Totodată, Marx a ajuns să cunoască mai bine curentele intelectuale engleze, prin colaborarea cu Friedrich Engels, ce avea să țină toată viața. Fiul unui prosper fabricant de dantelă, calvinist din Barmen, Westfalia, Engels a fost în tinerețe radical, ca și Marx, a mâzgălit și el versuri romantice și a fost membru al Tinerilor Hegelieni. Dar existau și diferențe semnificative între cei doi. Cea mai pronunțată era contrastul dintre temperamentele lor. Engels, mai sociabil și mai puțin combativ decât Marx, se integra bine în societatea burgheză convențională. Făcea scrimă și călărea, se bucura de muzică, de compania femeilor și bea vinuri alese. Era, de asemenea, bine organizat și afacerist, spre deosebire de haoticul Marx, și a fost un noroc pentru Marx că Engels putea să-l ajute financiar pe prietenul lui, frecvent lipsit de bani. Dar cel mai important lucru este că Engels a adus o perspectivă engleză gândirii lui Marx. Engels fusese trimis de tatăl lui să lucreze la filiala din Manchester a companiei familiei, și acolo, în orașul de la frontiera economiei moderne, a devenit conștient de natura și mecanismele capitalismului, ca și de criticii lui socialiști. El s-a apropiat de mișcarea owenistă și, cu toate criticile pe care le-a adus mai târziu „utopismului“, a continuat să împărtășească scopurile acesteia. În acest moment crucial din gândirea lui Marx, așadar, Engels i-a încurajat interesul pentru socialismul „utopic“, oferindu-i totodată cunoștințe practice amănunțite privind modul în care funcționa capitalismul modern.[16]

În următorii ani, pe baza acestui parteneriat fructuos s-au pus temeliile marxismului – în Manuscrisele de la Paris și în alte câteva lucrări. Date fiind evoluțiile ulterioare, poate să pară ciudat că interesul inițial al lui Marx a fost libertatea. Dar aceasta era „libertate“ în sensul dat de Rousseau – sfârșitul dependenței de alți oameni și de lucrurile materiale.[17] În societățile moderne, argumenta Marx, omul își pierde autonomia, capacitatea de a se exprima și ocaziile de a-și dezvolta capacitățile creatoare. În limbajul filosofic hegelian al lui Marx, omul este controlat de forțe exterioare lui, care îl „alienează“. Autocrațiile lipsesc individul de libertate, dar democrația liberală nu este o soluție, deoarece permite oamenilor numai să voteze periodic pentru o guvernare asupra căreia au apoi prea puțină influență. Doar când toți cetățenii vor lua mereu parte la conducerea statului – cum a fost cazul în Atena antică – această „alienare“ politică avea să ia sfârșit. Același lucru era valabil în sfera economică. Omul era o ființă creativă prin natura sa, care, în colaborare cu alții, își realizează întregul potențial prin muncă, schimbând în același timp lumea din jurul lui. Dar în societățile moderne, capitaliste, oamenii au devenit sclavii unor forțe străine, banii, piața și lucrurile materiale pe care ei înșiși le-au produs.[18] Ei muncesc nu pentru a-și exprima creativitatea, doar ca să mănânce, să bea și să cumpere bunuri materiale; muncesc frecvent pentru alți oameni; sunt niște piese într-o mașină, obligați să îndeplinească aceleași sarcini înguste, potrivit diviziunii moderne a muncii; mai mult, sunt tot mai înstrăinați de ceilalți oameni și devin astfel incapabili să stabilească relații umane adevărate.

Pentru Marx, soluția la această întunecată stare de lucruri consta în abolirea proprietății private și a pieței, adică în instaurarea „comunismului“. Toți oamenii aveau să guverneze direct statul, participând la guvernare, nu alegând niște reprezentanți parlamentari. Așadar, aceasta nu era democrația liberală modernă, care se bazează pe presupunerea că vor exista întotdeauna conflicte de interese între cetățeni. Viziunea lui Marx asupra comunismului pornea de la premisa că, odată ce diviziunea de clasă era depășită, se putea ajunge la consensul general. Libertățile și drepturile liberale, care protejează minoritatea împotriva majorității, nu mai erau absolut deloc necesare. Această critică a liberalismului avea să devină centrală în ideologiile regimurilor comuniste.

Sub comunism urma să fie transformată și viața economică: oamenii n-aveau să mai lucreze pentru bani, piața avea să fie desființată, munca urma să devină o activitate creatoare și oamenii să se exprime prin munca lor. După cum a spus Marx, „produsele noastre vor fi ca niște oglinzi, fiecare reflectându-ne esența... munca mea va fi o expresie liberă a vieții mele, așadar o bucurie a vieții mele.“[19]

Iar bunăstarea economică nu ar avea de suferit, pentru că oamenii care muncesc de plăcere sunt mai energici şi mai entuziaşti decât dacă ar fi subjugaţi şi exploataţi. Diviziunea muncii avea să ia sfârşit şi oamenii să devină „întregi“. Într-o viziune extraordinar de utopică a societăţii comuniste, fiecare persoană trebuia să fie capabilă „să facă un lucru azi şi altul mâine, să vâneze dimineaţa, să pescuiască după-amiaza, să mâne vitele seara şi să facă o critică la cină, fără să devină vreodată vânător, pescar, văcar sau critic“.[20]

În aceste scrieri politice timpurii, aşadar, „comunismul“ lui Marx are prea puţine asemănări cu egalitatea lui Babeuf, „comunismul primitiv“ care nu este altceva decât „invidia universală instalându-se ca putere“.[21] Este mult mai apropiat de viziunea lui Fourier, fondată pe o percepţie romantică, artistică asupra vieţii, care identifică răul principal ca fiind filistinismul şi materialismul culturii moderne. Aici s-ar putea să fi avut o influenţă poetul romantic german Heinrich Heine, împreună cu care Marx a petrecut mult timp la Paris. Acesta apăra cu putere o viziune „senzualistă“ a unei societăţi viitoare, în care toţi puteau să se împlinească, oricare le-ar fi fost rangul social; inamicii ei erau socialiştii puritani, care „ar fi spart fără milă statuile de marmură ale frumuseţii“.[22]

Totuşi, comunismul lui Marx era fondat într-o oarecare măsură şi pe viziunea lui asupra societăţilor precapitaliste, şi pe o admiraţie de sorginte rousseauistă pentru „împlinirea“ antică.[23] Marx a explicat că printre oamenii primitivi exista prea puţină diviziune a muncii, cu excepţia familiei; oamenii produceau pentru ei şi pentru rudele lor, nu pentru patroni sau pentru piaţă. Aşadar, ei nu erau „alienaţi“, ci deţineau controlul deplin asupra vieţilor lor economice, în contrast cu cei care trăiau în capitalism, unde oamenii produceau pentru o piaţă mai largă. Ei aveau putere şi asupra vieţii lor politice, organizându-şi treburile în comunităţi pe scară mică.

Este esenţial de precizat însă că Marx nu voia totuşi ca sistemul lui comunist să fie „înapoiat“; îl vedea asemănător în unele aspecte cu societăţile precapitaliste, dar operând la un nivel mai înalt de dezvoltare economică. Spre deosebire de cei mai mulţi comunişti şi socialişti utopici, el recunoştea că sistemul capitalist şi piaţa au adus beneficii care nu trebuie distruse, ci trebuie să se construiască pe ele. El a lăudat modul în care capitalismul integrase lumea şi distrusese instituţii „înapoiate“, precum şi stiluri de viaţă vechi, primitive. Vedem aici influenţa lui Saint-Simon, un autor pe care Marx l-a admirat în tinereţe şi referitor la care Engels scria că aproape toate ideile socialiştilor de mai târziu apăreau, în embrion, în teoriile lui. Aşadar, Marx avea prea puţină simpatie pentru utopiile

descentralizate ale lui Proudhon sau Owen. Într-adevăr, în unele locuri, Manifestul Partidului Comunist poate fi considerat un imn de slavă închinat capitalismului şi globalizării şi chiar progeniturii acestora, burghezia. Această nouă clasă prezentă în Manifest era una revoluţionară, de admirat în multe privinţe. Ea „realizase minuni ce au depăşit cu mult piramidele egiptene, apeductele romane şi catedralele gotice“: prin „subordonarea zonelor rurale conducerii oraşelor“, salvase „o parte considerabilă a populaţiei de idioţenia vieţii rurale“; prin crearea „unor forţe de producţie colosale, mai masive decât avuseseră toate generaţiile precedente la un loc“ şi prin centralizarea producţiei în fabrici uriaşe, făurea state naţionale din comunităţi disparate; şi chiar înlocuia „izolarea naţională“ cu „interdependenţa universală a naţiunilor“, un proces din care avea de câştigat proletariatul pentru că, spre deosebire de burghezie, acesta nu avea nici o patrie.[24] Comunismul lui Marx era, aşadar, fără îndoială o societate modernă; el avea să urmeze capitalismului, dar fiind construit pe baza acestuia. Comunismul nu putea să apară, a insistat el, într-o ţară înapoiată, dominată de o aristocraţie feudală şi lipsită de o bază industrială puternică şi de un proletariat numeros, modern. O „revoluţie burgheză“ împotriva aristocraţiei feudale, cum a fost Revoluţia Franceză, era, aşadar, condiţia premergătoare pentru viitoarea revoluţie proletară. Dezvoltarea socială urma o serie de etape, de la feudalism la capitalism, la socialism şi apoi la comunism.

Şi totuşi, dacă Marx şi Engels lăudau burghezia pentru făurirea statelor naţionale şi a sistemului economic global, ei precizau că ea nu putea controla lumea dinamică pe care o crease. Într-adevăr, burghezia făurea fără să ştie instrumentele propriei distrugeri: folosind limbajul romantic, poetic care îi plăcea atât de mult, Marx a descris această clasă ca pe „un vrăjitor care nu mai poate să controleze puterile subterane pe care le-a chemat cu incantaţiile lui“.[25] Industrializarea distrugea producţia artizanală la scară mică şi crea o uriaşă clasă muncitoare industrială, care în cele din urmă avea să distrugă burghezia. Răzbunarea burgheziei lua forma noului proletariat industrial. Proletarii, afirma Marx, aveau să fie mult mai colectivişti şi mai bine organizaţi decât meşteşugarii, deoarece aveau să înveţe cum să coopereze muncind împreună în fabrici mari. Ei urmau să fie şi din ce în ce mai nemulţumiţi, întrucât logica sistemului capitalist ducea inevitabil la exploatarea lor tot mai intensă. Concurenţa între capitalişti îi va obliga pe aceştia să investească din ce în ce mai mult în noi tehnologii ce economisesc muncă, ceea ce le va reduce inevitabil profiturile şi îi va determina să exploateze şi mai brutal muncitorii. Dar acest fapt îi va face pe capitalişti să producă mai mult decât poate absorbi piaţa, fapt care va duce periodic la crize economice, la scoaterea din afaceri a micilor

capitaliști și la concentrarea proprietății în tot mai puține mâini. Instabilitatea și iraționalitatea capitalismului aveau să pregătească astfel terenul pentru comunism: muncitorii, o forță revoluționară în creștere, aveau să fie atunci gata să preia controlul unui proces de producție mecanizat, adecvat în mod ideal unei conduceri raționale prin planificare centralizată. Ca un fruct copt, sistemul social și economic era gata să cadă în mâinile muncitorilor care îl așteptau. După cum afirma Manifestul, „proletariatul își va folosi supremația politică pentru a smulge treptat burgheziei întregul capital, pentru a centraliza toate instrumentele de producție în mâinile statului, adică ale proletariatului organizat în clasă conducătoare“. Statul avea să îmbunătățească economia „potrivit unui plan comun“ și toți muncitorii urmau să fie mobilizați în „armate industriale“.[26]

Imaginea societății, așadar, era una centralizată și planificată, supusă chiar unei discipline militare. Prin urmare, cum se putea ea îmbina cu viziunea muncii ca veselă activitate creatoare? Și cum putea orice formă de socialism să fie reconciliată cu insurecția revoluționară și cu violența? Marx și Engels s-au străduit să rezolve aceste tensiuni, dar, cu toate eforturile lor, edificiul marxismului avea la temelie o fisură, reflectând principalele trei elemente constitutive originare: romantismul utopic al unor oameni ca Rousseau sau Fourier, revoluția adepților lui Babeuf și tehnocrația lui Saint-Simon. În lucrările lui Marx și Engels din anii 1840 pot fi găsite, așadar, trei viziuni mai degrabă diferite: una „romantică“, în care oamenii muncesc de plăcere și se guvernează singuri, fără să fie nevoie de o autoritate impusă de sus; una „radicală“, revoluționară și egalitaristă, în care clasa muncitoare se unește pe baricade ca să lupte împotriva burgheziei și să înființeze un nou stat modern, revoluționar; și una „modernistă“, în care economia este condusă după un plan central și administrată, cel puțin în primele etape, de un fel de birocrație. Aceste viziuni diferite afectează totodată răspunsul dat de Marx și Engels la o altă întrebare: cum se putea realiza comunismul? În viziunea mai radicalului Marx, proletariatul era pregătit pentru societatea comunistă. Tot așa cum se putea avea încredere în el să muncească sârguincios fără directive de sus, eroismul și spiritul lui de sacrificiu aveau să ducă la izbucnirea unei revoluții comuniste în viitorul apropiat. Dar pentru modernistul Engels, revoluția putea să izbucnească doar în momentul în care condițiile economice erau propice, când industria devenea puternică, iar capitalismul în pragul unei crize deseori greu de definit. Cei care aveau pur și simplu încredere în eroismul clasei muncitoare pentru instaurarea comunismului și cereau sfârșitul imediat al capitalismului ignorau realitățile economice și comiteau păcatul de moarte al gândirii utopice.[27]

Ponderea celor trei elemente nu a mai fost însă egală după 1848. Romantismul utopic a rămas cu visul suprem al „comunismului“, dar importanţa lui a scăzut. Marxismul devenea din ce în ce mai mult o filosofie atât a revoluţiei, cât şi a ştiinţei, iar tensiunea dintre cele două a creat în interiorul marxismului o falie ce a persistat de-a lungul istoriei sale. Marx şi Engels au făcut mari eforturi să o estompeze; totuşi, paradoxal, această imperfecţiune avea avantajele ei. Dacă îi deranja în pasiunea lor pentru coerenţă, le oferea totodată flexibilitate, permiţându-le să se încline spre radicalism sau modernism, în funcţie de situaţie. Această acţiune de echilibrare avea să se dovedească esenţială pentru supravieţuirea marxismului în timpul revoltelor violente şi al schimbărilor politice bruşte din Europa Occidentală a secolului al XIX-lea.

IV

Norbert Truquin, un muncitor sărac, deseori fără slujbă, a plecat în 1848 la Paris să caute de lucru și a ajuns să dea la manivelă pentru doi franci pe zi. Deși cunoștea bine ideile socialiste, avea păreri contradictorii în privința lor. Autobiografia lui consemnează că se simțea „anticomunist“, deoarece „comunitatea, mi se părea, are nevoie de o disciplină de fier, în fața căreia să cedeze orice voință individuală“. Aceasta era în contradicție cu dorința lui „de a hoinări prin lume“. Cu toate acestea, el a văzut și avantajele comunismului: „Dacă bunurile ar fi deținute în comun, atunci n-ar mai trebui să mergem trei leghe în fiecare zi ca să ajungem la lucru... n-am mai fi nevoiți să nu mâncăm altceva decât o zeamă lungă și copiii noștri n-ar trebui să muncească atât de tineri.“[28] Iar când revoluția a izbucnit cu adevărat, în februarie 1848, Truquin s-a aflat pe baricade. Amintindu-și de atmosfera voioasă, în care și burghezii, și muncitorii denunțau monarhia orleanistă, el a detectat și tensiunile ascunse sub suprafață: „După cum arătau burghezii, puteai spune că era ceva fals în gesturile lor exuberante și că simțeau o aversiune prost deghizată față de tovarășii lor de arme.“[29] Truquin sesizase, într-adevăr, începutul sfârșitului alianței dintre burghezie și muncitori, tipică pentru istoria revoluționară a Franței. Iar în iunie, ruptura devenise permanentă.

De fapt, primele semne de ruptură apăruseră mult mai devreme, în perioada ce a urmat revoluției din 1830. Revoluția adusese la putere un regim ce favoriza spiritul laissez-faire în economie, iar guvernarea orleanistului Louis-Philippe nu era receptivă la cererile meșteșugarilor și muncitorilor care aveau de suferit în noua economie capitalistă, emergentă. Pe măsură ce orașele se măreau, creșteau și piețele, și cum noile tehnologii încurajau producția „industrială“ de fabrică, la scară mare, micii meșteșugari s-au trezit în dificultate. Breslele artizanilor, acolo unde mai existau, erau sabotate de bunurile ieftine cu care inundau piața întreprinzătorii capitaliști și fabricile lor cu muncitori mai puțin pricepuți – „proletarii“ lui Marx. Rezultatul a fost revolta, iar cea a țesătorilor de mătase de la Lyon, din 1831, poate fi considerată una dintre primele revolte ale muncitorilor moderni.[30] Muncitorii au protestat și înainte, desigur – printre ei și sans-culottes, în 1793–1794 –, dar au făcut-o în general în calitate de consumatori în dificultate, nu de producători. Acum, după cum arăta sloganul lor

„Trăiește muncind sau mori luptând!“ (Vivre en travaillant ou mourir en combattant!), rebelii populari se vedeau pe ei înșiși în primul rând ca muncitori luptând împotriva deținătorilor de proprietăți. Și, spre deosebire de revoluțiile din 1789 și 1830, când săracii, meșteșugarii din clasa medie și burghezii relativ avuți se aliaseră să protesteze împotriva unei ordini aristocratice, acești rebeli erau în general lucrători manuali ce protestau împotriva unui guvern liberal. De fapt, unii își spuneau „proletari“, cu toate că nu erau noii muncitori industriali ai lui Marx și în pofida faptului că unii aveau propria afacere. Observatorii din acea vreme au înțeles că se întâmpla ceva nou. În 1831, Henri Leroux a introdus termenul „socialism“, iar „problema socială“ a devenit o temă de discuție la modă.

La un an după greva țesătorilor de la Lyon, muncitorii parizieni au încercat să le urmeze exemplul, în evenimente pe care Victor Hugo le-a descris cu atâta dramatism în romanul Mizerabilii. Mișcările și ideile socialiste au înflorit în Franța anilor 1830 și 1840, dar în Marea Britanie, unde industria modernă devenise deja dominantă, au avut loc cele mai dramatice proteste muncitorești, când mișcarea chartistă a unit meșteșugarii și muncitorii industriali moderni în revendicarea dreptului la vot. Evenimentele petrecute în anii 1840 în Franța și Marea Britanie i-au convins pe mulți, și de la dreapta, și de la stânga, că revoluția era o posibilitate reală; cu siguranță că ele au alimentat optimismul lui Marx și Engels. După cum a scris Marx despre o întâlnire cu muncitorii parizieni, în 1843:

Când meșteșugarii comuniști formează asociații, primele lor scopuri sunt învățarea și propaganda. Dar însăși asocierea lor creează o nouă necesitate – necesitatea unei societăți –, și ceea ce părea să fie un mijloc devine finalitate... Înfrățirea între oameni nu este vorbă goală pentru ei, ci un fapt de viață, iar noblețea omului strălucește spre noi din trupurile lor întărite de muncă.[31]

Și totuși, după cum reiese din aceste observații, profesiunea de credință a lui Marx în colectivism și în energiile revoluționare ale muncitorilor se bazează în general pe experiența meșteșugarilor, nu pe cea a proletariatului industrial despre care presupunea că va fi creator al comunismului. Într-adevăr, meșteșugarii erau deseori foarte radicali, dar în general, pentru a-și apăra vechiul mod de viață în

fața capitalismului, nu ca vestitori ai viitorului industrial. Mai mult, le lipseau forța numărului, coerența și organizarea. Pe continent, producția de bunuri era încă în mare măsură artizanală, iar acolo unde proletariatul era într-adevăr numeros – în Anglia –, a dat prea puțini revoluționari. Însă, chiar dacă Manifestul Partidului Comunist publicat la începutul anului 1848 trecea în general neobservat în afara unui cerc select de comuniști, el părea să anticipeze neobișnuit de bine evoluțiile, iar răspândirea revoluției în Europa a întărit credința lui Marx în colapsul iminent al capitalismului în fața proletariatului.

Mișcările revoluționare s-au declanșat în Elveția, în 1847, iar în anul următor s-au răspândit în Sicilia, la Napoli, Paris, München, Viena, Budapesta, Veneția, Cracovia, Milano și Berlin. În avangardă se aflau mai mult indivizii cu profesii liberale, care cereau libertate de expresie și extinderea dreptului la vot; uneori, ca în Imperiul Austro-Ungar, ei cereau independență națională. Slăbiciunea vechilor regimuri a devenit repede evidentă, iar monarhii au fost înlăturați sau obligați să acorde drepturi liberale. Noile autorități au introdus reforme liberale moderate, distrugând formele autocratice de guvernământ și servitutea tipică vechilor regimuri acolo unde mai exista, în special în Germania și Austro-Ungaria.

Marx își pusese mari speranțe în aceste revolte, pe care le considera un preludiu la revoluția lui proletară. Împreună cu familia și cu Engels, a plecat de la Paris la Köln, unde a înființat un ziar radical, Neue Rheinische Zeitung, lucrând în același timp ca activist politic. Atitudinea lui față de revoluție depindea de situația particulară a fiecărei țări. În Franța, credea că revoluția avea să urmeze modelul celei din 1789: revoluția burgheză urma inevitabil să se radicalizeze și apoi avea să izbucnească lupta de clasă între muncitori și burghezie. Germania însă, credea el, era prea înapoiată pentru acest scenariu; nu avusese încă loc o revoluție burgheză. Chiar și așa, spre sfârșitul anului 1848 el argumenta că perspectivele unei revoluții comuniste erau în mod special favorabile în Germania, datorită dezvoltării inegale a acesteia. Deși statele germane erau conduse de vechea aristocrație feudală, revoluția burgheză urma să aibă loc cu ajutorul unui „proletariat dezvoltat“. Marx le-a cerut, așadar, imperativ tovarășilor lui comuniști să sprijine burghezia și să ceară reforme politice liberale, dar pe urmă să continue să lupte pentru revoluția proletară, care avea să urmeze imediat după aceea, în timp ce proletariatul își folosea „supremația politică“ pentru a centraliza și mări producția.[32] Aceasta a fost prima enunțare, în embrion, a teoriei „revoluției permanente“: ideea că până și într-o țară înapoiată proletariatul ar trebui să sprijine o revoluție burgheză și apoi să se pregătească imediat pentru o a doua revoluție, proletară. Aceasta este teoria pe care

a enunțat-o Lev Troțki și care a fost folosită apoi pentru a justifica revoluția bolșevică în Rusia.

Pentru Marx și Engels, rezultatul revoluției proletare urma să fie, temporar, o „dictatură a proletariatului“. Prin aceasta, ei nu înțelegeau dominația unui partid revoluționar asupra majorității, în tradiția iacobină sau a lui Blanqui, ci susțineau mai degrabă ideea unei democrații în care proletariatul să conducă prin intermediul unor adunări populare și să folosească măsuri de urgență, violente dacă era nevoie, pentru a sfărâma vechiul stat.[33]

În prima jumătate a anului 1848, predicțiile lui Marx pentru o revoluție în Franța nu păreau chiar neplauzibile și în timp ce această revoluție, ca și predecesoarele ei, unea clasele de mijloc și muncitorii, aceștia din urmă erau hotărâți să învețe din lecția anului 1830 și să nu permită ca revoluția lor să fie „furată“.[34] Guvernul liberal de dreapta al lui François Guizot, sub domnia regelui Ludovic-Filip, își înstrăinase atât clasele de mijloc, cât și muncitorii, prin faptul că menținuse restricții foarte severe în ceea ce privește dreptul de vot și manipulase alegerile, în timp ce adopta o linie dură față de săraci. În noaptea de 22 februarie au fost smulse peste un milion de pietre de pavaj și au fost doborâți 4000 de copaci, iar până dimineața au fost construite 1500 de baricade. Autoritățile au fost incapabile să convingă Garda Națională să reacționeze și Guizot a demisionat în ziua următoare. După încă o zi, Ludovic-Filip a fugit în Anglia, unde a trăit discret în Surrey până la moartea sa, doi ani mai târziu.

Noul guvern francez era dominat de republicanii moderați și însuflețit de o minoritate de radicali, printre care faimosul socialist Louis Blanc și un muncitor numit Albert. Radicalii erau însă întăriți de o uriașă masă de muncitori care punea presiune directă asupra guvernului, adunându-se amenințător în fața Primăriei (Hôtel de Ville). Guvernul provizoriu a satisfăcut rapid multe dintre revendicările lor: a fost declarată republica, a fost introdus votul universal pentru bărbați și s-au inițiat reforme menite să vină în ajutorul muncitorilor. Subcontractarea – o metodă folosită de angajatori pentru a reduce salariile – a fost interzisă, iar ziua de muncă restricționată la zece ore (aceasta fiind prima dată când un guvern încerca să reglementeze munca în acest mod).

Angajamentul asumat de guvernul provizoriu la presiunile lui Louis Blanc, de „a garanta un loc de muncă tuturor cetățenilor“, a stat însă la originea celor mai multe conflicte cu membrii burghezi ai guvernului. Au fost înființate „ateliere naționale“ pentru a-i angaja pe localnici, în general pentru lucrări publice.

Atelierele erau finanţate printr-o taxă pe terenuri, care cădea în seama ţăranilor. Dar alegerile din aprilie, câştigate de notabilităţi rurale, au arătat cât de puţin reprezentativi erau radicalii parizieni şi ce distanţă exista între Paris şi zonele de la țară. Adunarea nou-aleasă a propus imediat închiderea atelierelor, iar muncitorii au ripostat. În iunie, ei s-au întors pe baricade – de data aceasta construite şi mai solid – şi 15 000 dintre ei au declanşat una dintre cele mai impresionante revolte muncitoreşti. Unii insurgenţi erau muncitori de la ateliere, dar cei mai mulţi erau meşteşugari care protestau împotriva noii economii pe bază de fabrici.[35] Revolta a fost reprimată cu brutalitate; guvernul a fost nevoit să recruteze din provincie în jur de 100 000 de oameni pentru Garda Naţională, iar lupta a fost aprigă şi a durat câteva zile. Mii de muncitori au fost ucişi, aruncaţi în închisoare sau trimişi în Algeria. Era limpede că nu erau destul de numeroşi sau destul de puternici pentru a impune o orânduire socialistă în Franţa.

Dacă predicţiile lui Marx privind revoluţia proletară nu s-au adeverit în Franţa, era şi mai puţin probabil ca ele să se fructifice în Germania. Aici mişcarea muncitorească era de mai mică amploare şi mai divizată, iar clasa de mijloc era mai conservatoare, deşi unele părţi din ţărănime erau radicale. Marx însuşi a susţinut iniţial urmărirea unor obiective democratice, constituţionale, mai degrabă decât a unora socialiste. Dar în septembrie, când devenise limpede că aici clasele de mijloc nu aveau să joace un rol revoluţionar, el şi Engels au chemat la o republică „roşie“, care să adopte politici socialiste. Marx era, de asemenea, în favoarea insurecţiilor revoluţionare acolo unde credea că ar putea avea succes, deşi insista că acestea trebuie să fie revoluţii de masă – la care să ia parte şi muncitorii, şi ţărănimea –, nu conspiraţii „blanquiste“.[36] Engels mai ales era militant şi a participat în persoană la revoltele din Elberfeld şi din Rheineland-Palatinat, în mai 1849. În septembrie precedent scrisese entuziast despre rebeliunile armate: „Există vreun loc revoluţionar, oriunde în lume, unde steagul roşu, simbolul proletariatului unit şi militant din Europa, să nu fi fluturat pe baricade în ultimele cinci luni?“[37] În 1848–1849, aşadar, Marx şi Engels dădeau un exemplu atât de multor revoluţionari comunişti din viitor, aţâţând revoluţii populare în societăţi agrare, subdezvoltate.[38]

În toată Europa Centrală şi Occidentală, meşteşugarii demonstrau împotriva şomajului şi a concurenţei, uneori alăturându-li-se şi ţăranii rebeli, întrucât pierderea terenurilor comunale provocase o mânie enormă. Ideile unor radicali ca Marx, că 1789 s-ar putea repeta, sunt, aşadar, de înţeles. Dar moderaţii şi conservatorii învăţaseră şi ei lecţia Revoluţiei din 1789 şi erau hotărâţi să reprime revoltele populare, aşa că autorităţile au ripostat.[39] În noiembrie 1848,

revoluţia din Prusia era înfrântă şi mii de muncitori au fost deportaţi din Berlin şi din alte oraşe. Între timp, nepotul lui Napoleon, Louis-Napoleon, a fost ales preşedinte al Franţei, beneficiind de numele Bonaparte şi adunând spijinul adversarilor revoluţiei din zonele rurale, „partidul ordinii“, şi al muncitorilor indignaţi de violenţa folosită împotriva lor de republicanii liberali. După ce s-a instalat la putere, politica lui Louis-Napoleon a devenit din ce în ce mai conservatoare şi până la jumătatea anului 1849 trupele lui contribuiseră la înfrângerea ultimelor guverne revoluţionare, în Italia.

O vreme după aceea, totuşi, Marx şi Engels au refuzat să accepte că totul era pierdut şi au continuat să anunţe că o revoluţie de tipul celei din 1789 sau din 1848 era iminentă. Speranţele lor revoluţionare când creşteau, când păleau, dar la sfârşitul anilor 1850 era clar că revoluţia nu se vedea la orizont.

Socialiştii însă au putut găsi consolare într-un episod revoluţionar petrecut într-o perioadă altfel categoric nerevoluţionară: Comuna din Paris, din 1871. Parisul era înconjurat de prusaci într-unul dintre cele mai lungi asedii din epoca modernă (depăşit doar de Stalingrad), iar când guvernul a semnat un armistiţiu, parizienii au fost indignaţi. Ei au organizat alegeri şi aproximativ o treime dintre deputaţii aleşi au fost meşteşugari, fapt care a făcut din această guvernare cea mai dominată de muncitori din câte fuseseră până atunci în Europa. Dintre cei 81 de membri ai Adunării, 32 făceau parte din Prima Internaţională a partidelor socialiste, la a cărei întemeiere contribuise Marx, dar nu erau discipolii lui.[40] Cei mai mulţi deputaţi erau influenţaţi mai degrabă de socialismul descentralizat al lui Proudhon sau de iacobinismul insurecţionar al lui Blanqui.[41] Totuşi, adevărata importanţă a Comunei stă în moştenirea ei. A fost primul guvern care a avut legătură cu Marx şi, pentru prima dată, deasupra sediului guvernului instalat la Primăria Parisului a fluturat steagul roşu, nu tricolorul francez. Marx şi Engels au descris-o şi ei ca fiind modelul „dictaturii proletariatului“.[42] Potrivit lor, Comuna dovedise că vechea birocraţie de stat poate fi zdrobită şi toate domeniile guvernării – democratizate. Deputaţii aleşi conduceau direct, atât cei din legislativ, cât şi din executiv, iar toţi oficialii primeau salarii de muncitor şi puteau fi destituiţi de popor.

V

În 1871, puține locuri păreau mai îndepărtate de turbulența revoluționară din Paris decât biblioteca de la British Museum, din Londra, în tăcerea și splendoarea ei neoclasică. Așezat pe scaunul confortabil, tapițat cu piele albastră de la masa G7, sub cupola masivă pictată într-un azuriu rece georgian și cu decorațiuni aurite, Karl Marx se cufundase adânc în tomuri de economie și istorie. Cu tot calmul ce îl înconjura, nu îi era prea ușor; într-un moment de deprimare i-a spus uneia dintre fiicele sale că fusese transformat „într-o mașină condamnată să devoreze cărți și apoi să le arunce, în formă schimbată, la groapa de gunoi a istoriei“ (un sentiment pe care mulți universitari îl vor recunoaște).[43]

Marx hotărâse să dea politica pe bibliotecă și își deplasase țelul eforturilor de pe baricade în zona teoriei. Deoarece își pierduse încrederea inițială în eroismul proletariatului, a încercat să arate că o altă forță va conduce lumea spre comunism – economia. Rezultatul a fost monumentala, chiar dacă prea puțin citita sa lucrare de sinteză: Capitalul.

După cum sugerează titlul, Capitalul este în linii mari o analiză a mecanismului, a slăbiciunilor și a prezisei dispariții finale a capitalismului și se referă foarte puțin la comunism. Dar, cum Marx era tot mai interesat de realitățile economiei moderne, au început să se schimbe și vederile lui asupra comunismului și a modului în care acesta putea fi instaurat. Atât el, cât și Engels susțineau acum că o societate comunistă trebuia să fie mai rațională din punct de vedere economic decât una bazată pe capitalism, îmbrățișând întru totul realitățile societății industriale. Opinia sa mai veche, potrivit căreia munca putea fi automotivată, creativă și plăcută, a cedat locul ideii mult mai pesimiste cum că munca trebuia dirijată de sus, de tehnicieni și de șefi. La promisiunea controlului muncitorilor asupra fabricilor s-a renunțat pe tăcute și Marx a afirmat clar că eroismul și creativitatea proletariatului nu erau de ajuns. Iată ce spunea în Capitalul: „Toate muncile combinate pe scară largă necesită... o autoritate conducătoare“[44]. Împlinirea și dezvoltarea individuală se puteau întâmpla numai după încheierea zilei de muncă, în timpul liber.[45] Mai mult, Marx a sugerat că nu mai spera în împlinirea visului romantic al omului „complet“, vânător dimineața, pescar după-amiaza și critic seara; chiar și sub comunism, a sugerat el,

diviziunea modernă a muncii era singura modalitate de a produce eficient lucruri. Pentru Marx, principalul avantaj al comunismului asupra capitalismului stătea acum în eficienţă: planificarea raţională şi capacitatea lui de a pune capăt exploziilor şi crizelor haotice aduse de piaţa liberă.

Marx şi Engels împingeau decisiv marxismul într-o direcţie modernă. Comunismul lor semăna acum mai degrabă cu fabrica modernă ordonată şi mecanizată decât cu visul romantic al împlinirii de sine, în vreme ce eroismul pe baricade era amânat. Şi, dată fiind această viziune asupra comunismului, nu este surprinzător că Marx considera că acesta putea veni doar atunci când avea să fie îndeplinite condiţiile economice premergătoare – industrie pe scară largă şi un proletariat dominant. Marx încetase să mai vadă eroismul revoluţionar al proletariatului ca fiind principala forţă motrice a istoriei. Mai degrabă legile obiective, „ştiinţifice“ ale dezvoltării economice şi sociale aveau să ducă la comunism, iar oamenii cei mai potriviţi pentru această misiune erau atât proletarii, cât şi specialiştii marxişti care înţelegeau „ştiinţa“ istoriei.[46] Revoluţia nu putea fi prematură; proletariatul trebuia să aştepte până la momentul potrivit.

Această abordare „ştiinţifică“ a marxismului era, în parte, un răspuns la curentele intelectuale din anii 1860. Teoreticienii sociali darwinişti ca Herbert Spencer erau acum în ascensiune; devenise la modă să susţii că omenirea era pe punctul de a descoperi legi generale, care să se aplice atât societăţilor umane, cât şi naturii. Marx şi Engels doreau să ţină pasul cu gândirea ştiinţifică de ultimă oră. După cum spunea Engels la înmormântarea lui Marx în 1883, „tot aşa cum Darwin a descoperit legea evoluţiei naturii organice, Marx a descoperit legea dezvoltării istoriei umane“.[47] În special Engels era interesat de transformarea marxismului în ştiinţă, dovedind astfel necesitatea obiectivă a comunismului. El a petrecut mult timp încercând să grefeze ideile lui Hegel privind modelul dialectic al istoriei pe ştiinţele naturii. Rezultatul a fost un corpus de teorii mai degrabă excentrice, care au ajuns să fie cunoscute sub numele de „materialism dialectic“.[48] Una dintre aceste „legi“ dialectice era teoria că natura, la fel ca societăţile umane, avansa prin perioade de acumulare evolutivă, urmate de „salturi“ revoluţionare; de exemplu, când este încălzită, apa se schimbă treptat până când trece brusc printr-o transformare „revoluţionară“ în abur.[49] Aşa cum se va vedea, ulterior, sub regimurile comuniste, aceste teorii aveau să fie folosite pentru a justifica eforturile de iniţiere a unor extraordinare – şi de obicei dezastruoase – „salturi înainte“ în economie. Totuşi, Engels însuşi nu intenţiona să-şi ducă ideile în această direcţie revoluţionară. Încercările lui de a transforma marxismul într-o ştiinţă au dus inevitabil la concluzii gradualiste; dacă legile

naturii ne asigură că oricum va veni comunismul, de ce să încercăm să forţăm istoria?[50]

Totuşi, radicalismul revoluţionar din 1848 şi romantismul din tinereţea lui Marx nu au fost niciodată eliminate complet din marxismul din ce în ce mai modern. Marx însuşi a încercat să reconcilieze cele trei elemente, schiţând ceea ce este în esenţă un parcurs ce arată drumul spre comunism, dar amână elementele mai egalitare ale acestuia pentru un viitor îndepărtat. Parcursul nu era coerent, dată fiind reticenţa notorie a lui Marx de a face speculaţii privind viitorul, iar urmaşii săi au fost nevoiţi să îl reconstituie din afirmaţiile de multe ori contradictorii ale lui şi ale lui Engels. Însă un rezumat în linii mari a fost general acceptat de marxişti: partidele comuniste aveau să organizeze clasa muncitoare în pregătirea revoluţiei proletare, dar, în etapele iniţiale ale revoluţiei, clasa muncitoare nu era cu totul de încredere. Comuniştii, „cei mai avansaţi şi mai hotărâţi din partidele clasei muncitoare“, vor fi nevoiţi, aşadar, să preia conducerea.[51] Similar, în primele etape ale comunismului, imediat după revoluţie, statul avea să persiste deşi piaţa şi proprietatea privată urmau să fie abolite. Avea să fie instaurat un nou stat, „dictatura proletariatului“, care urma să suprime opoziţia burgheziei şi, treptat, „să centralizeze toate instrumentele de producţie în mâinile statului“.[52] Apoi avea să urmeze o etapă mai lungă, faza „inferioară“ a comunismului (pe care bolşevicii au numit-o mai târziu „socialism“), când muncitorii, în care încă nu se putea avea încredere că vor munci pur şi simplu de dragul muncii, aveau să fie plătiţi în funcţie de cât de mult munceau. Abia mai târziu, în faza „superioară“ a comunismului (pe care bolşevicii o descriau ca fiind „comunism“), muncitorii aveau să devină atât de colectivişti şi de dedicaţi interesului public încât te puteai baza pe ei să muncească fără să fie nevoie nici de disciplină coercitivă, nici de stimulente materiale; doar atunci societatea avea să fie guvernată după principiul „de la fiecare după posibilităţi, fiecăruia după nevoi“; doar atunci poporul urma să fie capabil să se guverneze singur, permiţând în sfârşit statului „să se veştejească“.[53]

Acest parcurs a dominat gândirea marxistă şi toţi marxiştii erau obligaţi să îl urmeze. Dar el putea fi, evident, interpretat în multe feluri diferite. De exemplu, durata în timp putea varia: drumul spre comunism putea fi foarte rapid sau mai degrabă treptat, putea fi o călătorie însoţită de violenţă revoluţionară sau o dezvoltare economică paşnică în general. Marxiştii puteau să nu fie de acord, şi nu au fost, în privinţa conducătorului – clasa muncitoare revoluţionară sau un grup de marxişti, experţi în legile istoriei. Ei au îmbrăţişat şi viziuni diferite în privinţa rolului statului şi a repeziciunii cu care acesta putea fi înlocuit de

o democraţie după modelul Comunei din Paris.

Aşadar, marxismul avea încă elemente romantice, radicale şi moderniste, dar din anii 1860 până la Primul Război Mondial s-a instalat un nou echilibru, cu centrul de greutate deplasat decisiv spre modernism. Principalele texte ale marxismului romantic din anii 1840 nu au fost publicate până în anii 1930, iar Engels, care a devenit principalul teoretician după moartea lui Marx în 1883, a început să popularizeze o formă modernă de marxism în opere cruciale, precum Socialismul, utopie şi ştiinţă. Potrivit acestui marxism, drumul spre comunism avea să fie unul gradual, muncitorii trebuiau să aştepte până când se îndeplineau condiţiile economice, iar idealul comunist urma să fie fondat pe o industrie modernă şi o birocraţie puternică (sub controlul muncitorilor). Între timp, comuniştii – sau „social-democraţii“, cum li se spunea acum – aveau să înfiinţeze partide politice centralizate, bine organizate. Acestea trebuiau să lupte pentru interesele muncitorilor cât de mult se putea în sistemele politice „burgheze“ existente, să participe la alegeri şi să nu forţeze revoluţii premature. Era nevoie totuşi ca ele să îşi păstreze independenţa; nu trebuiau să alunece prea mult spre dreapta şi să colaboreze cu partidele burgheze. Acest marxism era departe de egalitarismul revoluţionar de pe baricade.

După o perioadă îndelungată din anii 1850, în care represiunea a făcut ca orice politică socialistă să fie dificilă, Marx şi Engels s-au întors la activismul politic în anii 1860, contribuind la înfiinţarea Primei Internaţionale Socialiste, o grupare de partide socialiste, în 1864. Rezultatele au fost amestecate. Ei nu au reuşit să-i convingă pe pragmaticii sindicalişti britanici să se despartă de Partidul Liberal şi influenţa Internaţionalei în Marea Britanie nu s-a consolidat niciodată. Dar stânga, mai mult decât orice altceva, era o ameninţare pentru Marx şi Engels. Principalii lor opozanţi erau anarhiştii Proudhon şi Mihail Bakunin, cărora Marx li se părea autoritarist şi care erau în favoarea unei forme descentralizate de socialism. Pentru Bakunin, charismaticul fiu al unui conte rus, Marx era „un autoritarist din cap până în picioare“, iar socialismul lui „ştiinţific“ era menit să dea putere „unei aristocraţii reduse numeric, de savanţi adevăraţi sau falşi“.[54] Răspunsul lui Marx a fost pe măsură: Bakunin era „un monstru. Un cap sec perfect. Stupid. Vrea să fie dictator peste muncitorii Europei“.[55]

Bakunin se bucura însă de un sprijin puternic în Internaţională, iar conflictul dintre marxism şi anarhism a contribuit la distrugerea instituţiei. Reuniunea finală a avut loc la Haga, în 1872. Marx, care în ochii publicului devenise asociat cu Comuna din Paris din anul precedent, era de acum un personaj notoriu

(„Doctorul Teroarea Roşie“), iar mulţimea i-a urmat pe delegaţi de la gară până la hotel, deşi, potrivit unui jurnalist, copiii au fost avertizaţi să nu iasă pe stradă cu obiecte de valoare, pentru că Internaţionala cea rea o să vrea să le fure.[56] Însă Marx nu a reuşit să-şi afirme şi în sala de şedinţe reputaţia de lider al socialismului de care se bucura în stradă; a intrat în conflict cu mulţi dintre delegaţi din cauza modului dur în care i-a tratat şi pe Bakunin, şi pe sindicaliştii britanici. El a putut impune controlul doar mutând Consiliul General de la Londra la New York, lăsând partidele socialiste din Italia, Spania şi Elveţia internaţionalei antimarxiste a lui Bakunin. Însă transferul în Statele Unite nu era deloc practic şi în scurt timp Prima Internaţională s-a dizolvat.

Şi totuşi, pe termen lung, versiunea modernistă a socialismului lui Marx şi Engels s-a dovedit mai longevivă în Europa Occidentală decât rivala ei anarhistă. Aşa-numita „a doua revoluţie industrială“ din anii 1880 şi 1890 a dus la dezvoltarea a ceea ce considerăm astăzi economie industrială modernă.[57] Fabricile au devenit mai mari, pe măsură ce în prim-plan au ajuns industria prelucrării metalelor, cea chimică, mineritul şi transporturile; tehnologia a devenit tot mai complexă şi mai scumpă; concurenţa internaţională s-a ascuţit şi au apărut corporaţiile moderne, ce folosesc conducerea ierarhică pentru a eficientiza afacerea şi a supraveghea muncitorii. Toate acestea au avut un efect uriaş asupra muncitorilor. Forţa de muncă urbană a devenit mai numeroasă, iar angajatorii au încercat să mărească productivitatea tăind salariile şi folosind maşini pentru a „de-califica“ muncitorii, plătindu-le mai puţin pentru a face munci de rutină, mecanizate. În acelaşi timp, economiile naţionale au devenit mai integrate, iar muncitorii mai conştienţi de tovarăşii lor de muncă.

Multe dintre predicţiile lui Marx se îndepliniseră, aşadar, până la moartea lui, în 1883. De-calificarea şi globalizarea erau exact ceea ce prezisese Marx, iar clasa muncitoare lărgită constituia un izvor de recruţi pentru partidele marxiste. Aceşti muncitori industriali de tip nou erau însă limitaţi la o minoritate a populaţiei în sectoarele mai moderne ale economiei şi deseori aveau prea puţine în comun cu marea masă de lucrători zilieri, mai puţin organizaţi. De asemenea, reacţiile lor faţă de schimbările economice variau. De-calificarea putea să-i înfurie pe muncitori şi să provoace militantism. Dar muncitorii erau, în general, mai puţin radicali decât fuseseră în primele stadii ale industrializării. Tulburările sindicale de la începutul industrializării erau alimentate de o ambivalenţă faţă de industria modernă şi uneori de o respingere totală a acesteia. Numai că acum numeroşi muncitori deveniseră parte din sistemul fabricilor şi învăţaseră să lucreze în cadrul lor. Angajatorii aveau deseori multă putere asupra lor şi muncitorii erau

dispuşi mai degrabă să accepte realităţile lumii industriale decât să se revolte împotriva lor.[58]

Evoluţia politicilor europene a contribuit şi ea la acest amestec de conflict şi compromis. Muncitorii şi sindicaliştii au continuat să fie victimele represiunii din partea statului în multe părţi ale Europei. Totuşi, „războaiele civile“ sociale violente din anii 1830 şi 1840 se potoliseră în anii 1860. Statele acordau reformele liberale cerute şi refuzate în 1848 şi le extindeau treptat de la clasa de mijloc la muncitori. Marxismul, aşadar, a avut de câştigat de pe urma unora dintre schimbările sociale şi politice de la sfârşitul secolului al XIX-lea, dar şi de pierdut. Săracii din lumea occidentală aveau mai multe căi la dispoziţie şi nu toţi au ales-o pe cea marxistă.

VI

În anul ce a urmat morţii lui Marx, în 1884, scriitorul francez Émile Zola a început marele lui „roman socialist“, hotărât să atragă atenţia clasei de mijloc asupra a ceea ce el considera a fi problema centrală a vremii: iminenţa unei revoluţii sângeroase.

Subiectul romanului este revolta muncitorilor, lovitura dată societăţii, care cedează pentru un moment: într-un cuvânt, lupta dintre capital şi muncă. Aici stă importanţa cărţii, despre care vreau să demonstrez că e viitorul, punând o problemă care avea să fie de cea mai mare importanţă în secolul XX.[59]

Zola plănuia iniţial să-şi numească romanul Furtuna care se apropie (La Tempête qui approche), dar până la urmă s-a decis pentru titlul Germinal, ca o evocare deliberată a iacobinilor ce dăduseră acest nume unei luni de primăvară. Zola credea că trebuie să-şi oblige cititorii nepăsători să conştientizeze faptul că lupta dintre capital şi muncă făcea ca temeliile ordinii burgheze să se cutremure, la propriu, sub picioarele lor. În uriaşa mină Le Voreaux („fiara lacomă“), „creştea o armată, o viitoare recoltă de cetăţeni încolţind ca seminţele ce aveau să ţâşnească într-o bună zi prin crusta pământului, spre lumina strălucitoare a soarelui“[60].

Personajele principale ale lui Zola reprezintă patru viziuni socialiste destul de diferite. Souvarine este un emigrant rus anarhist; Étienne Lantier, un marxist tipic, „colectivist intransigent, autoritar, iacobin“; Rasseneur, un „posibilist“ sau socialist moderat (inspirat de Émile Basly, fost miner şi viitor deputat); şi abatele Ranvier, un socialist creştin. Iacobinul Étienne este eroul romanului, dar, ca şi Rasseneur, este prezentat şi ca fiind egoist şi ambiţios. În acelaşi timp, Souvarine – deşi idealist – este distructiv, iar Ranvier este ineficient. Până la urmă, Zola crede că nici unul dintre aceşti socialişti nu poate controla masele – o forţă a naturii violentă, aproape animalică. Zola îşi înspăimântă cititorii cu

descrieri ale grevelor și demonstrațiilor de o violență scăpată de sub control. Personajele lui burgheze văd

o viziune stacojie a revoluției ce avea să-i mănture inevitabil pe toți, în vreo seară la sfârșitul secolului, scăldată în sânge... aceleași zdrențe și același tropăit de saboți, aceeași haită înspăimântătoare de animale cu piei murdare și răsuflări respingătoare avea să spulbere lumea veche, pe măsură ce hoardele lor barbare se revarsă și umplu pământul.[61]

Zola însuși avea prea puțină simpatie pentru politica revoluționară și în cele din urmă Étienne, conducătorul unei greve dezastruoase, este prezentat ca „trecând peste resentimentele imature“ în favoarea unui viitor în care muncitorii să renunțe la violență și să formeze „o armată pașnică“. Sindicatele organizate aveau să lupte pentru drepturile lor și să provoace dispariția capitalului prin mijloace legale. Atunci „zeul așezat, ghemuit, idolul monstruos care stă ascuns în adâncurile tabernacolului său, la nenumărate leghe distanță, umflat de carnea jalnicilor nefericiți care nu l-au văzut niciodată, avea să-și dea duhul pe dată.“[62]

Prezicerea lui Zola că politica de stânga va deveni mai puțin revoluționară și mai supusă legii s-a adeverit în unele țări, dar în altele nu. Acolo unde partidele politice „burgheze“ existente erau dispuse să facă loc muncitorilor în ordinea politică și acceptau reprezentarea sindicatelor, așa cum a fost cazul Partidului Liberal din Marea Britanie și al politicii „Lib-Lab“ (liberal–laburistă), muncitorii tindeau să arunce peste bord scopurile revoluționare; de ce să conteşti o ordine statornicită care dădea muncitorilor ce voiau?[63] În aceste condiții mai liberale, personajele de genul lui Étienne s-au descurcat prost, iar tipul Rasseneur era în ascensiune. Totuși, marxiștii nu au dus-o prea bine nici în societățile care nu erau deloc liberale. În țările și zonele represive cu industrie subdezvoltată, cum erau Rusia, Balcanii și mare parte din Austro-Ungaria, era dificil pentru marxişti să organizeze partide și sindicate. În unele părți din Italia și Peninsula Iberică, prin contrast, anarhiștii de tip Souvarine și marxiștii mai radicali, care cereau revoluție imediată, păreau să fie mai convingători. Organizarea politică era mai ușoară acolo, dar statul răspundea frecvent cererilor populare cu o represiune brutală, cel mai izbitor în timpul violențelor din „Săptămâna tragică“ din Catalonia, în 1909. Anarhiștilor le mergea bine și acolo unde țăranii săraci

cereau redistribuirea pământurilor, în vreme ce marxiştii îi vedeau deseori pe ţărani ca fiind „înapoiaţi“, iar ţăranii înşişi erau ostili planurilor marxiste pentru state centralizate. Franţa era un caz hibrid, iar personajele precum Étienne, Souvarine, Rasseneur şi Ranvier şi-au găsit toate adepţi. Deoarece represiunea de stat continua sporadic, partidele marxiste s-au bucurat de un oarecare succes, dar anarhiştii continuau să înflorească printre meşteşugari (acolo unde aceştia reprezentau încă un grup economic important), în vreme ce guvernele relativ liberale făceau ca atracţia reformismului să fie irezistibilă pentru numeroşi potenţiali recruţi marxişti. Bisericile erau şi ele adversari puternici ai partidelor marxiste. Marxiştii, în linia lui Marx, vedeau de obicei creştinismul ca pe o ideologie reacţionară ce justifica vechea structură socială, iar bisericile răspundeau de obicei cu o ostilitate egală. Biserica Catolică în special se opunea marxismului şi a fost foarte eficientă în a rezista influenţei acestuia prin partidele şi organizaţiile ei politice.

În Statele Unite ale Americii, marxiştii şi alţi socialişti se confruntau, de asemenea, cu un amestec de represiune şi democraţie liberală, dar ei au avut mai puţin succes în stabilirea unui cap de pod decât în majoritatea ţărilor industrializate din Europa. Sindicatele şi mişcările socialiste au atras numeroşi adepţi până la începutul secolului XX: cu numele lor medieval, Cavalerii Muncii numărau în 1886, printre membrii lor, în jur de zece procente din forţa de muncă neagricolă. Dar stânga avea să fie subminată mai târziu de o combinaţie de forţe: diviziunile etnice, o ideologie dominantă liberală, votul universal pentru bărbaţi ca o cale alternativă de obţinere a schimbării, şi niveluri ridicate de represiune.

Casa ideală pentru Étienne Lantier avea să fie găsită în Europa Centrală şi de Nord. Cel mai mare şi mai de succes partid a fost Partidul Social Democrat (SPD) din Germania, dar partidele marxiste au avut succes şi în Scandinavia şi în unele părţi din Imperiul Austro-Ungar. Nu este surprinzător că speranţele marxiste şi-au mutat centrul din Franţa, unde se aflase la jumătatea secolului, spre est. Germania avea acum o numeroasă clasă muncitoare industrială şi mulţi dintre aceşti muncitori erau atraşi de angajamentul marxiştilor de a moderniza industria grea şi de promisiunea lor că proletariatul va moşteni pământul. Dar condiţiile politice erau la fel de importante, dacă nu chiar mai importante, decât structura economică. În 1878, după o tentativă de asasinare a Kaiserului (pentru care socialiştii nu erau vinovaţi), Bismarck a cerut ca Reichstagul să voteze legi antisocialiste, ce interziceau SPD-ul şi reprimau organizaţiile muncitorilor în general. Cu toate acestea, partidul şi sindicatele şi-au continuat existenţa în clandestinitate, iar social-democraţii au putut candida pentru parlament ca

independenți, focalizând astfel politica clasei muncitoare. Dar discriminarea a continuat, chiar și după ce legile antisocialiste au fost abolite, în 1890. SPD era hărțuit de poliție și angajatorii tratau deseori grevele cu duritate; muncitorii erau considerați frecvent niște cetățeni de mâna a doua, priviți de sus de către clasa de mijloc și excluși din cluburile și asociațiile acesteia. Această schizofrenie a statului, combinația lui de libertate și represiune, a ajutat la înflorirea marxismului modernist al lui Marx și Engels. Represiunea a ținut SPD-ul în afara politicii oficiale și a făcut astfel ca acesta să nu devină un partid reformist; partidul a adoptat în 1891 la Erfurt un program marxist care promitea doborârea revoluționară a capitalismului la un moment dat în viitor. Dar în același timp SPD avea deputați în parlament, iar reprezentarea și puterea lui au crescut după 1890, permițându-i numeroase realizări chiar în ordinea existentă. Era de așteptat, așadar, ca presiunea în favoarea revoluției să fie slabă. Ca rezultat al acestor circumstanțe complexe, SPD avea să întruchipeze idealul pe care Marx și Engels l-au urmărit în Prima Internațională: un partid marxist independent care lupta pentru interesele muncitorilor în cadrul sistemului existent, fără să colaboreze cu burghezia.

VII

Nikolaus Osterroth, născut în 1875, era un catolic fervent și miner într-o exploatare de argilă din Bavaria. Când s-a întors din armată, la jumătatea anilor 1890, i-a găsit pe proprietarii minei hotărâți să reducă salariile prin introducerea unui nou sistem de plată în acord (să-i plătească pe mineri în funcție de cât produceau). Inițial, el și ceilalți mineri au căutat sprijin la preotul local, dar au găsit prea puțină înțelegere. Preotul a declarat că proprietarii erau numiți de Dumnezeu și trebuie ascultați. În autobiografia scrisă treizeci de ani mai târziu, Osterroth își amintește că incidentul i-a provocat o „criză de conștiință“ și că a plecat după aceea din biserică având „un vid în minte și inima muribundă“. În această dispoziție sumbră a citit un manifest social-democrat, pe care i-l aruncase pe fereastră un grup de „Bicicliști Roșii“ în trecere prin sat. „Manifestul“, își amintește el, „m-a afectat ca o revelație“:

Deodată am văzut lumea de partea cealaltă, o parte care până atunci fusese întunecată pentru mine. Am fost stârnit mai ales de critica sistemului de tarife și de impozitele indirecte. Nu auzisem nici o vorbă despre ele înainte! În toate discursurile Partidului de Centru [catolic] nu se vorbea deloc despre ele. Și de ce? Oare nu era tăcerea o recunoaștere a faptului că au comis o nedreptate, un semn clar de conștiință vinovată? Nu-mi venea să-mi cred ochilor – un impozit de șase pfenigi pe livra de sare! Am fost cuprins de un sentiment

de furie sălbatică față de nedreptatea evidentă a unui sistem de impozitare care îi scutea pe cei care și-ar fi permis să plătească și îi jefuia pe cei deja loviți de soartă, în sărăcia lor amară.[64]

Acest moment de revelație aproape religioasă, gen „drumul Damascului“, urmat de „convertirea“ la socialism poate fi găsit în mai multe autobiografii ale socialiștilor din perioada respectivă. Conflictul cu șefii putea declanșa un proces mai general de punere sub semnul întrebării a vechiului lor sistem de valori, mai ales printre cei care fuseseră credincioși creștini. După ce Osterroth a început să se gândească la situația lui economică dificilă, a descoperit că îi stătea la dispoziție o întreagă viziune alternativă, fondată pe noțiunea că muncitorii au putere și demnitate:

Doamne, cât de clar și de simplu era! Această nouă lume a gândirii care dădea muncitorului armele autocunoașterii și a conștiinței de sine era foarte diferită de vechea lume a autorității economice și preoțești, în care muncitorul era doar un obiect al dominației și exploatării![65]

El a devenit activist social-democrat și în cele din urmă politician, înlocuindu-l pe Dumnezeul veterotestamentar „întunecat, răzbunător și care pedepsește“ cu o „nouă treime“ – una care includea un Dumnezeu nou, milos, alături de Faust și de Prometeu, „oameni-zei care întruchipează cele mai profunde dorințe ale rasei noastre“.[66]

Bicicliștii Roșii au continuat să-i facă curte lui Osterroth, aducându-i să citească o copie a programului marxist de la Erfurt al partidului. Dar Osterroth era un exemplu tipic pentru atât de mulți muncitori germani, prea puțin interesați de detaliile economiei marxiste sau de faptul că muncitorii aveau să preia controlul asupra producției. Cei mai mulți muncitori intrau în SPD nu din vreun interes profund față de ideile economice marxiste, ci pentru că erau furioși

din cauza salariilor şi a condiţiilor de muncă, precum şi, de obicei, ca o reacţie la umilinţele suferite din partea şefilor. Unii se simţeau trataţi „ca nişte câini“, înjuraţi şi umiliţi;[67] altora le displăcea controlul pe care şefii îl aveau asupra vieţilor lor. Felix Pauk, de exemplu, lucrător la o fabrică de ţigări, a devenit simpatizant al cauzei social-democratice atunci când un coleg a fost concediat pentru că i-a sugerat şefului că vânzările s-ar îmbunătăţi dacă poza Kaiserului de pe trabuce ar fi înlocuită cu cea a liderului marxist August Bebel.[68]

Chiar dacă nu învăţaseră teoria marxistă, probabil că mulţi membri ai partidului, chiar la niveluri de jos, aveau măcar o idee rudimentară despre principiile lui fundamentale, datorită popularizării acestei ideologii. Aceste principii includeau ideea marxismului ca ştiinţă, rolul central al forţelor economice în evoluţia istorică, lupta de clasă, statutul proletariatului de clasă progresistă ce va emancipa întreaga omenire şi criza finală a capitalismului. Dar muncitorii nu erau prea interesaţi de studiul detaliilor teoriei marxiste, oricât de mult îi încurajau intelectualii social-democraţi. Un studiu al bibliotecilor muncitoreşti social-democratice între 1906 şi 1914 arată că 63,1% din titlurile împrumutate erau cărţi de ficţiune şi doar 4,3% erau cărţi de ştiinţe sociale, inclusiv texte marxiste. Zola era pe primul sau pe al doilea loc pe cele mai multe liste ale bibliotecilor, spre marea iritare a intelectualilor socialişti, care îl considerau un pesimist, prea puţin încrezător în raţiunea umană.[69]

Dar SPD putea oferi multe, dincolo de teorie şi chiar de radicalismul politic: furniza o lume alternativă celei din fabrică, unde muncitorilor li se acorda demnitate şi puteau să se instruiască. Pentru Otto Krille, un muncitor necalificat dintr-o fabrică din Dresda, aceasta era principala atracţie. Era disperat de „amorţeala generală“ din fabrică şi se simţea „complet izolat“ în mijlocul tovarăşilor lui de muncă mărginiţi şi amatori de glume deocheate; pentru el, social-democraţia oferea o evadare din această lume mohorâtă. El a observat că „doar o mică parte «dintre membrii de partid» erau socialişti din convingere ştiinţifică; cei mai mulţi au venit spre socialism dintr-un vast deşert interior şi exterior, ca poporul lui Israel din sălbăticie. Ei trebuie să creadă, ca să nu dispere.“[70] Atitudinea lui Krille era tipică pentru un membru obişnuit al Partidului Social Democrat: tânăr, orăşean, bărbat muncitor şi protestant, cu ambiţia de a deveni mai bun.[71]

În locul „deşertului“ lui Krille, Partidul Social Democrat oferea o lume de cultură, autoperfecţionare şi recreere ordonată.[72] Societăţile de educaţie

promiteau o versiune socialistă de Bildung, adică formare, cultivare și învățare – exact ceea ce îi dădea burgheziei statutul în societatea germană – prin conferințe și cursuri. Domeniile acoperite includeau subiecte „socialiste“ și „științifice“, precum economia politică și igiena, dar și studiul culturii „burgheze“ convenționale – artă, literatură și muzică. Și mai populare erau societățile pentru petrecerea timpului liber. Sub auspiciile partidului, erau oferite o gamă largă de activități și societăți, de la cluburile de tir și ciclism până la societățile corale (care numărau cu totul 200 000 de membri) și chiar cluburi pentru fumători. Conținutul ideologic al activităților de club varia. Unele aveau propriul limbaj de club: membrii cluburilor de gimnastică foloseau salutul „Frei Heil!“ („Trăiască libertatea!“) pe la sfârșitul anilor 1890.

Cel mai vizibil aspect al culturii social-democrate era defilarea – mai ales cea de 1 Mai. Cu toată amenințarea represaliilor poliției, mii de oameni participau și priveau procesiunile ce sărbătoreau socialismul și sindicatele. O parte a simbolismului lor venea din trecutul socialist, mergând înapoi până la clasicismul Revoluției Franceze. La festivalul coral social-democrat din 1910, de la Nürnberg, un loc central a fost ocupat de „Zeița Libertății“ – un personaj drapat într-o togă albă grecească, purtând pe cap o bonetă frigiană și ținând „drapelul Libertății“ în mâna dreaptă, care se învecina cu bustul lui Marx, cu cel al liderului socialist german Lasalle și cu un leu simbolizând puterea.[73] Alte sărbători însă aveau un stil militar mai explicit, vizibil cu uniforme, fanfare în marș, stindarde și steaguri. Multe cântece social-democrate arată această cultură marțială:

Ce coboară aici, în vale?

O trupă în uniforme albe!

Cât de curajos sună cântecele lor viguroase!

Aceste sunete îmi sunt cunoscute.

Cântă despre libertate și despre patrie.

Cunosc această trupă cu uniforme albe.

Trăiască libertatea! Trăiască libertatea! Trăiască libertatea!

Pornesc în marş gimnaştii.[74]

Apelul la tipuri militare de organizare nu era, desigur, nou şi însuşi Marx folosise metafore militare în discuţiile despre socialism. Într-adevăr, marxismul pleda pentru un stat socialist puternic, disciplinat, spre deosebire de anarhiştii de la stânga şi reformiştii de la dreapta. Dar viziunea lui Marx şi Engels era predominant industrială, iar stilul militar al social-democraţiei germane datora probabil mult culturii politice a Germaniei imperiale, chiar dacă ideologia partidului favoriza internaţionalismul.[75] În timp ce SPD – ca şi alte partide social-democrate – susţinea în teorie egalitatea femeilor, în practică membrii de partid vedeau frecvent femeile ca fiind apolitice şi „înapoiate“, iar cultura de partid era puternic masculină. De asemenea, se dădea multă importanţă disciplinei şi chiar ierarhiei. Exerciţiile de gimnastică se făceau în masă, iar echipele erau organizate în stil militar: un şef ales coordona mai mulţi comandanţi şefi de echipă care, la rândul lor, organizau echipele. Iată ce enunţa „codul gimnasticii“: „Şirurile trebuie respectate strict în fiecare echipă. Nimeni nu are voie să se deplaseze în echipă fără permisiune specială.“[76]

Disciplina şi organizarea l-au atras pe Otto Krille – un om care învăţase într-o şcoală militară, însă fusese dat afară ca „inapt“. După cum îşi aminteşte:

M-am familiarizat treptat cu ideile social-democrate. În trecut, ideea de stat îmi apărea ca având un fel de asprime medievală, întruchipată de cazărmi şi închisori. Atitudinea mi s-a schimbat pe nesimţite, pentru că am învăţat să mă văd pe mine însumi ca pe un cetăţean al acestui stat care, deşi este opresiv, tot îmi stârneşte interesul, pentru că sper să îl preiau în interesul propriei clase. Iar lucrul cel mai ciudat era... că eu, care disprețuiam disciplina militară necondiţionată, mă supuneam de bunăvoie disciplinei de partid. Oricât de contradictoriu ar părea, ideologia socialistă m-a împăcat într-o anumită măsură cu existenţa mea proletară şi m-a învăţat să respect munca fizică. Nu mă mai feresc de numele de „muncitor“.[77]

Pentru Krille şi mulţi alţii, SPD oferea un stat paralel în care muncitorii puteau căpăta o anume demnitate şi care avea organizarea necesară pentru a apăra clasa

muncitoare împotriva unui Imperiu German fundamental ostil.

Aşadar, cultura social-democrată putea avea un aer marţial, surprins în Steagul roşu – cântecul scris de jurnalistul irlandez James Connell în 1889, inspirat de o reuniune la Londra a Federaţiei Social Democrate:

Drapelul poporului este roșu-aprins,

Îi înfășoară deseori pe morţii noştri martiri

Și dacă braţele li se răcesc şi înţepenesc,

Sângele din inima lor vopsește fiecare fald.

Apoi ridică sus drapelul stacojiu,

În umbra lui o să trăim şi o să murim,

Laşii pot să dea înapoi, trădătorii să rânjească,

Noi o să păstrăm drapelul fluturând.

A doua strofă a lui Connell intenţiona să sublinieze popularitatea internaţională pe care o avea drapelul roşu al social-democraţiei:

Privește în jur, francezii îi iubesc strălucirea,

Hotărâții germani îi cântă ode,

Imnurile lui răsună sub bolţile Moscovei,

Chicago se alătură mulţimii revărsânde.

Totuşi, referirea la „hotărâţii germani“ vădeşte o anume condescendenţă, având în vedere rolul central al germanilor în cadrul mişcării. În 1914, şapte partide social-democrate însumau cel puţin un sfert din voturile naţionale: în Austria, Cehia, Danemarca, Finlanda, Germania, Norvegia şi Suedia.[78] Dar partidul german era de departe cel mai de succes dintre toate. În ajunul Primului Război Mondial avea peste un milion de membri cotizanţi, iar în alegerile din 1912 a obţinut peste patru milioane de voturi – circa o treime din electorat, deşi sistemul electoral viciat l-a lipsit de majoritate în Reichstag. Sindicatele asociate cu SPD – Sindicatele Libere – aveau şi ele în jur de 2,6 milioane de membri. Acesta era cel mai mare partid marxist din lume şi a devenit un model pentru socialiştii din toată Europa.

Cu toate acestea, influenţa social-democrată avea anumite limite. Dacă unele partide, ca SFIO în Franţa şi Suedia, făceau alianţe cu ţărănimea, SPD ţinea la viziunea rigidă potrivit căreia agricultura ţărănească era un mod de producţie demodat.[79] Dar chiar în inima proletariatului european, în minele din bazinul Ruhr, social-democraţii puteau atrage doar o treime din voturi şi se confruntau cu o concurenţă dură din partea catolicismului şi a liberalismului.[80] De asemenea, ei nu au fost capabili să integreze muncitorii imigranţi polonezi, fapt care dovedeşte relaţia dificilă a social-democraţiei cu naţionalismul. Partidul din Austria era confruntat cu una dintre cele mai mari probleme, în condiţiile în care spera să păstreze graniţele Imperiului Austro-Ungar. Soluţia austriacă a constat în crearea unui partid federal, având membri ce proveneau din popoarele ce formau imperiul, dar austriecii continuau să fie văzuţi ca nişte fraţi mai mari dominatori de către social-democraţii cehi şi de alte partide mai mici.[81] Femeile formau un alt grup pe care social-democraţia ar fi putut face mai mult ca să-l atragă, cu toate că ele reprezentau 16% dintre membrii partidului german, iar organizaţia lor era unul dintre cele mai radicale grupuri din SPD.[82]

Totuşi, cu toate aceste eşecuri, ambiţia tânărului Marx de a muta centrul politicii socialiste din Franţa în Germania se îndeplinise. Liderul oarecum şovin August Bebel declara: „Nu este întâmplător că germanii au fost cei care au descoperit legile societăţii moderne... Şi, cu atât mai mult, nu este întâmplător că germanii sunt pionierii ce aduc ideea socialistă muncitorilor din diferitele popoare ale lumii.“[83]

VIII

Hegemonia germanilor în mișcarea socialistă internațională era evidentă chiar și atunci când omagiau tradiția revoluționară franceză. Pe 14 iulie 1889, la aniversarea a o sută de ani de la asaltul asupra Bastiliei, în Rue Petrelle din Paris a avut loc reuniunea inaugurală a celei de-a Doua Internaționale. Perspectivele inițiale nu păreau bune. Un grup de socialiști moderați – „posibiliștii“ francezi – a organizat în același timp un congres rival și circulau zvonuri că plănuiau să acosteze în gară delegați străini naivi, pe care să-i atragă departe de social-democrați. Dar aceste temeri s-au dovedit lipsite de temei. Congresul din Rue Petrelle a fost un mare succes: au participat 391 de delegați din 20 de țări, inclusiv din SUA.[84] Printre reprezentanții britanici se numărau William Morris, poet și nostalgic al Evului Mediu, văzut ca o epocă romantică, și parlamentarul Keir Hardie, de la Partidul Laburist Independent.[85] Delegația franceză era cea mai numeroasă, după cum era de așteptat, dat fiind locul desfășurării întrunirii. Delegații străini au putut vizita nou-construitul monument închinat modernității industriale și Revoluției Franceze – Turnul Eiffel. Pentru o vreme, Parisul a părut într-adevăr să fie centrul lumii progresiste. Dar grupul cel mai coerent și mai dominator la Congres a fost format din germanii din SPD. Internaționala a II-a, care s-a reunit la fiecare doi până la patru ani, nu era absolut deloc o organizație doctrinară, rigidă, dar a demonstrat dominația tradiției marxiste și a partidului frate mai mare, SPD.

Engels merita o mare parte dintre laude pentru acest succes. La moartea lui Marx, puține țări aveau partide populare marxiste, ale muncitorilor. Engels era hotărât să rezolve această problemă și a așezat marxismul în poziția de forță politică puternică, spre deosebire de Marx, care era prea puțin interesat de organizarea politică marxistă. Firea relaxată a lui Engels, sociabilitatea și răb-darea lui s-au dovedit atuuri importante, iar el a acționat ca un mentor al politicienilor socialiști din Europa, angajându-se în corespondențe de durată și scriind sute de scrisori pline de sfaturi și critici de la baza lui din Londra. La rândul lor, marxiștii din Europa îl tratau ca pe vocea lor reprezentativă. Dar Engels nu recurgea doar la scrisori pentru a strânge laolaltă comunitatea lui de marxiști; el trimitea și budinci de Crăciun, coapte în propria bucătărie, revoluționarilor lui preferați, în fiecare decembrie. Acestea au ajuns până și în

îndepărtata Rusie – Petr Lavrov, socialistul „populist“ nemarxist, era unul dintre cei care primeau cu regularitate acest cadou internaţionalist anual.[86]

Dacă Engels a fondat „biserica“ marxistă, atunci primul „papă“ al socialismului, cum i se spunea în acea vreme, a fost Karl Kautsky. Acesta s-a născut la Praga, într-o familie legată de lumea teatrului, iar mama lui a fost o bine-cunoscută scriitoare de romane romantice socialiste. El nu era totuşi atât de „boem“ pe cât ar fi fost de aşteptat şi era considerat de obicei un pedant.[87] Engels îl considera un partener plăcut de băutură, dar comenta că era un „arogant desăvârşit“, având un mod superficial şi neserios de a aborda politica, iar faptul că scria mai ales pentru bani înrăutăţea lucrurile. Kautsky era într-adevăr un autodidact. Totuşi interesele lui vaste şi dorinţa de a se pronunţa cu convingere asupra unei game largi de subiecte erau calităţi ideale pentru misiunea pe care şi-o stabilise singur: crearea şi popularizarea unei viziuni marxiste „ortodoxe“ asupra lumii, unică şi coerentă, bazată pe versiunea modernistă a marxismului. Discuţiile despre Kautsky s-au purtat deseori în termeni ce ţin de religie: el era „papa“ socialist, comentariul lui asupra programului de la Erfurt, Lupta de clasă, era „catehismul social-democraţiei“, iar versiunea lui de marxism era „ortodoxia“. Propriile interese intelectuale ale lui Kautsky erau legate însă de ştiinţă, în special de darwinism, şi a căutat să construiască pornind de la marxismul modern, „ştiinţific“ al lui Engels.

Kautsky s-a dovedit cu siguranţă foarte eficient în apărarea marxismului modernist al lui Engels împotriva oponenţilor şi în propagarea lui în partidele din Internaţionala a II-a. A avut succes chiar şi în Rusia, unde ar fi fost de aşteptat ca regimul opresiv să producă un marxism mai radical, iar Gheorghi Plehanov, „părintele marxismului rusesc“, a urmat în general linia lui Kautsky. Pentru Kautsky, folosind o distincţie scolastică fină, SPD era un partid „revoluţionar“, dar nu „făcător de revoluţie“. Marxiştii nu trebuiau să participe la guvernele burgheze şi trebuiau să-şi păstreze locul în afara cercurilor politice conducătoare. Ei trebuiau să creadă că sistemul capitalist avea să fie distrus în cele din urmă într-o revoluţie, prin care Kautsky înţelegea o cucerire conştientă a puterii de către proletariat; dar aceasta nu implica neapărat violenţa. În acelaşi timp, însă, marxiştii trebuiau să facă presiuni pentru reforme care să ajute clasa muncitoare, incluzând extinderea drepturilor democratice liberale şi organizarea de campanii parlamentare. Aceste două poziţii erau reunite destul de stângaci într-o politică de „aşteptare revoluţionară“. Revoluţia urma să aibă loc doar atunci când condiţiile economice ar fi fost potrivite, iar până atunci social-democraţii trebuiau să aştepte. Dar chiar şi după ce revoluţia înlătura Reichul german,

scopul partidului urma să fie perfecţionarea democraţiei parlamentare, nu un stat în genul Comunei din Paris.

Cu toate că SPD-ul german nu a intrat niciodată la guvernare, în practică el a devenit tot mai dornic să lucreze pentru reformă în cadrul sistemului existent. Chiar dacă social-democraţii erau în continuare obiectul unor hărţuieli meschine în multe zone – în Prusia, în 1911, poliţia a interzis până şi folosirea culorii roşii la primele litere de pe pancarte, la demonstraţii –, ei acţionau din ce în ce mai mult ca un partid reformist în cadrul sistemului, controlând guvernele locale şi propunând în Reichstag legi pentru îmbunătăţirea condiţiilor de muncă.[88] Acest efort reformist a fost eficient mai ales începând cu anii 1890, când partidul şi sindicatele s-au bucurat de mai mult succes. Organizarea internă a partidului a devenit extrem de complexă, iar oficialii cu normă întreagă din partid aveau tendinţa să fie mai degrabă precauţi din punct de vedere politic. Kautsky însuşi s-a plâns în 1905 de osificarea partidului: executivul devenise „un colegiu de bătrâni“ care se lăsase „absorbit în birocraţie şi parlamentarism“.[89] Dar germanii nu erau singurii care se dovediseră sensibili la farmecul discret al burgheziei. În ţările mai liberale, precum Franţa, era chiar mai greu de menţinut o distanţare principială de politica burgheză, iar conducătorul social-democraţilor din SFIO, Jean Jaurès, era dispus să colaboreze cu cea de-a Treia Republică în câteva probleme[90]; în Italia, de asemenea, Partidul Socialist Italian (PSI) a colaborat o vreme cu guvernul liberal al lui Giolitti, deşi mulţi dintre membrii partidului au obiectat.[91]

Ortodoxia modernistă a lui Kautsky era, aşadar, greu de susţinut şi a început să fie atacată tot mai puternic de „dreapta“ reformistă din interiorul partidului, care agita ideea abandonării complete a revoluţiei, şi de stînga radicală, care credea că social-democraţia suferea un proces debilitant de embourgeoisement, de îmburghezire. Din anii 1890, tocmai când marxismul părea la apogeul puterii sale în Europa Occidentală, el era din ce în ce mai divizat, atât la nivelul elitei partidului, cât şi în marea masă a membrilor. Războiul şi revoluţia bolşevică au distrus în cele din urmă unitatea pe care Engels şi Kautsky o făuriseră în anii 1880 şi 1890, dar conflictele deveniseră evidente cu multă vreme înainte, iar echilibrul dintre dreapta şi stânga era foarte greu de menţinut.[92]

Prima provocare majoră a ortodoxiei lui Kautsky a venit din partea reformiştilor. În 1899, Alexandre Millerand a devenit primul socialist care a ajuns ministru într-un guvern liberal – cel al premierului francez Pierre Waldeck-Rousseau. Cu toate că a făcut reforme sociale semnificative, decizia lui de a intra în guvern

a scindat până la urmă partidul socialist în reformiști, sub Jean Jaurès, și intransigenți, conduși de Jules Guesde. În aceeași vreme, în Germania, ortodoxia lui Kautsky era pusă la încercare într-un mod și mai fundamental de o figură majoră din SPD, Eduard Bernstein.

Erezia lui Bernstein a venit ca un șoc pentru bătrânii partidului, pentru că el fusese apropiat de Marx și de Engels și era considerat succesorul lor natural. Fiul unui instalator devenit inginer de căi ferate, el a crescut în sărăcie, dar a fost suficient de bun la învățătură încât să urmeze gimnaziul și a devenit funcționar de bancă. Însă, în ciuda acestui trecut semiproletar, comportamentul și gusturile lui erau convențional burgheze. A intrat în politică în vremea Războiului franco-prusac, fiind naționalist, dar după 1872 a devenit adeptul unei linii generale marxiste. După promulgarea legilor antisocialiste, Bernstein a părăsit Germania și s-a exilat în Elveția, unde a editat ziarul partidului, Der Sozialdemokrat, între 1880 și 1890. Deportat din Elveția în 1888, a plecat la Londra, unde a fost nevoit să rămână până în 1901, fiind în imposibilitate de a se întoarce în Germania din motive legale.

Se poate ca opiniile lui Bernstein să fi fost schimbate de șederea lui forțată în Anglia. Guvernele de acolo erau relativ dispuse să răspundă la revendicările clasei muncitoare, mișcarea socialistă era puternic reformistă și părea greu de crezut că o criză a capitalismului ar fi iminentă. Din 1896 el și-a făcut curaj să abordeze frontal marxismul ortodox în câteva articole pentru Neue Zeit. Marx, susținea el, era prea doritor să accepte violența revoluționară ca mod de a ajunge la socialism. Marx a greșit, de asemenea, când a prezis criza capitalismului și sărăcia tot mai accentuată a proletariatului. Nici una dintre acestea, argumenta Bernstein oarecum pe bună dreptate, nu se întâmpla; după cum a afirmat el cu îndrăzneală: „Țăranii nu se împuținează; clasa de mijloc nu dispare; crizele nu sunt din ce în ce mai puternice; sărăcia și servitutea nu sunt în creștere.“[93]

El a susținut că social-democrații pot reforma capitalismul pe cale pașnică, prin intermediul parlamentului, iar proprietatea publică avea să apară treptat din proprietatea privată, pentru că era mai rațională. Potrivit celebrei lui afirmații, comunismul era mai puțin important decât reforma socială: „Ceea ce este numit în general scopul suprem al socialismului nu înseamnă nimic pentru mine; mișcarea este totul.“[94]

Deoarece Bernstein argumenta că muncitorii trebuie să devină membri deplini ai statului național „burghez“, el le-a cerut social-democraților să accepte

proiectele naționaliste și imperialiste ale acelor state.[95] A respins viziunea lui Marx potrivit căreia omul muncii nu are patrie și a insistat că proletarii trebuie să arate loialitate față de țările lor. Era pregătit să accepte și imperiul, atâta vreme cât acționa ca forță civilizatoare.

Ideile lui Bernstein au fost primite cu un torent de critici de cei aflați la conducerea Internaționalei a II-a. El a fost acuzat, și pe bună dreptate, că distruge identitatea marxismului și îl transformă într-o formă de liberalism de stânga. Totuși, în ultimă instanță, „revizionismul“ lui s-a bucurat de un sprijin semnificativ în cadrul mișcării social-democrate, venit de la francezul Jean Jaurès, de la suedezul Hjalmar Branting sau de la italianul Francesco Merlino. El s-a dovedit atrăgător și pentru mulți simpatizanți socialiști de rând, deși existau uriașe variații regionale. În Italia, revizionismul împreună cu ortodoxia erau mai populare în nord decât în sudul represiv, unde înflorea un marxism mai revoluționar. În mod similar, în Germania revizionismul era mai popular în sud-vestul liberal. Sentimentele revizioniste par de asemenea să fi fost populare printre muncitorii germani obișnuiți, mai ales în cadrul sindicatelor. Iată ce afirma unul dintre ei: „Vor exista întotdeauna săraci și bogați. Nu visăm că vom schimba aceasta. Dar vrem o organizare mai bună și mai dreaptă la fabrică și în stat.“[96]

În ciuda acestui sprijin, Bernstein și revizionismul au fost denunțați ca eretici la mai multe congrese social-democrate. La Congresul de la Amsterdam al Internaționalei, în 1904, Kautsky și SPD au obținut majoritatea în sprijinul moțiunii lor care se opunea participării la guvernele burgheze. Chiar și așa, a fost exprimată o puternică opoziție față de linia antirevizionistă, în general de către partidele din țări unde democrația liberală era solidă și socialiștii aveau șanse să ajungă la putere – în Marea Britanie, Franța, Scandinavia, Belgia și Elveția. Prin contrast, reprezentanții din țări mai autoritare s-au opus revizionismului. Printre ei au fost reprezentanți din Japonia, Bulgaria, viitorul bolșevic Cristian Rakovski și un tânăr radical din Rusia, Vladimir Ilici Lenin. Lor li s-a alăturat Rosa Luxemburg, o comunistă poloneză ce activa în SPD-ul german și era strălucită în polemici.

Influența acestor radicali a prefigurat o nouă provocare la adresa ortodoxiei lui Kautsky, venită dinspre estul autoritar. În ianuarie 1905, în Rusia a izbucnit revoluția, ceea ce părea să sugereze că acțiunea populară putea împinge istoria înainte spre comunism și că strategia de „așteptare revoluționară“ a lui Kautsky avea puncte slabe. Modul în care muncitorii ruși au folosit arma grevei generale

în octombrie 1905 a încurajat, de asemenea, în Occident un radicalism al clasei muncitoare care mocnea de ceva vreme.[97] Există numeroase dovezi că mulţi muncitori au devenit mai radicali în deceniul de dinaintea Primului Război Mondial. Numărul membrilor de sindicat a crescut în toată Europa şi grevele au devenit ceva mult mai obişnuit în această perioadă, mai ales între 1910 şi 1914, când inflaţia a erodat nivelul de trai al muncitorilor. Dar acest militantism muncitoresc reînnoit nu era, în unele privinţe, altceva decât renaşterea vechiului radicalism meşteşugăresc printre muncitorii calificaţi din fabrică. Schimbarea tehnologică mecaniza sectoare de producţie care până atunci fuseseră dominate de muncitori pricepuţi. În industria prelucrătoare a metalelor, de exemplu, folosirea unor strunguri şi maşini de găurit mai eficiente a permis angajatorilor să înlocuiască muncitorii mai pricepuţi cu unii necalificaţi, mai ieftini. Şi aceşti muncitori calificaţi, deseori cu ştiinţă de carte, erau exact aceia de la care era de aşteptat să se apere singuri. Lucrătorii în metalurgie aveau să devină una dintre secţiunile cele mai radicale ale clasei muncitoare, în următoarele câteva decenii.

Acest militantism a alimentat iniţial mişcarea sindicală, care în multe privinţe era o actualizare a anarhismului lui Proudhon. Din anii 1890, în sindicatele franceze au apărut membri care condamnau partidele social-democrate pentru că participau la alegeri şi în parlamente şi cereau acţiuni directe ale clasei muncitoare prin greve în masă şi acte de sabotaj. Ei condamnau totodată pasiunea marxiştilor pentru organizare şi centralizare.

Sindicaliştii se bucurau de un sprijin consistent în Franţa, Italia şi Spania. Mişcarea lor a înflorit chiar şi în Statele Unite, sub steagul Muncitorilor Industriali ai Lumii – aşa-numiţii „wobblies“. În Germania aveau prea puţină influenţă, deşi vederile lor nu erau prea îndepărtate de cele ale unui grup de marxişti radicali, format în SPD în jurul Rosei Luxemburg. Aceasta, ca şi bătrânul radical Marx, avea încredere în capacităţile revoluţionare ale proletariatului şi îi acuza pe Kautsky şi pe conducătorii SPD că le neglijează în favoarea reformelor care nu fac decât să susţină sistemul capitalist. Dornică de politici revoluţionare, ea s-a dus clandestin la Varşovia (pe atunci parte a Imperiului Rus) la sfârşitul anului 1905, pentru a lua parte la revoluţie, şi a fost arestată şi închisă pentru câteva luni. La întoarcerea în Germania, ea a îndemnat SPD-ul să urmeze exemplul rus şi să folosească grevele în masă pentru a mobiliza clasa muncitoare. Aşa cum era de aşteptat, ideile ei au stârnit opoziţia lui Kautsky, care se temea că acţiunea de masă ar ameninţa sacrosancta lui organizare de partid.

Însă, în cele din urmă, problemele externe, nu cele interne, au fost cele care au distrus unitatea marxismului, în momentul în care marxiștii au descoperit că trebuie să reacționeze față de puterea crescândă a imperialismului și a naționalismului. Marxiștii se mândreau cu internaționalismul lor, iar conducătorii lor făceau parte dintr-o comunitate transnațională. Războaiele de expansiune, imperiile și armatele de masă erau detestabile. Ei au încercat, așadar, să sublinieze că se poate trece peste inegalitățile interne dintre clase. Unii au încercat, de asemenea, să adapteze marxismul pentru a explica o nouă inegalitate internațională: cea dintre Europa și lumea coloniilor. Teoreticieni marxiști ca Rudolf Hilferding și Rosa Luxemburg au dezvoltat o nouă viziune a unui capitalism „imperialist“. Dacă, în anii 1840, principalele forțe ale istoriei erau capitalul și munca, o jumătate de secol mai târziu li se alăturaseră statul național și imperiul. Capitaliști monopoliști agresivi, argumentau ei, încheiaseră o alianță cu statele și împreună purtau războaie pentru dominarea lumii colonizate.

Internaționaliștii aveau un oarecare sprijin de la muncitorii industriali care nu se identificau cu statul național. Comunitatea internațională a muncitorilor, reunită sub sloganul „Proletari din toate țările, uniți-vă!“, părea un loc mult mai confortabil pentru muncitori decât „o comunitate imaginară“, cum o vedeau ei, creată de aristocrați, liberali din clasa de mijloc și generali.

În 1907, Congresul de la Stuttgart al Internaționalei a denunțat, așadar, imperialismul și naționalismul. Dar internaționalismul ortodox a intrat sub presiunea revizioniștilor – oameni ca Bernstein și Ramsay MacDonald, din Partidul Laburist Britanic. Ei au văzut avantajele imperiului în ceea ce privește locurile de muncă și credeau că sprijinirea politicilor externe imperialiste era prețul ce trebuia plătit pentru integrarea muncitorilor în statul național; unii simpatizau, de asemenea, cu pretenția imperialiștilor că aduc civilizația în lumea colonială.

Dar chiar și marxiștii ortodocși au aflat că este dificil să reziste presiunilor de a sprijini efortul de război, când pacea s-a destrămat în 1914, pe de o parte deoarece mulți aveau atitudini implicit naționaliste, iar pe de alta fiindcă se temeau de alternativă.[98] Dacă se opuneau războiului, exista întotdeauna riscul ca sindicatele și partidele marxiste să fie interzise în numele securității naționale. De asemenea, francezii se temeau de un regim german care putea fi represiv față de muncitori, în timp ce germanii și austriecii se temeau de rușii chiar și mai reacționari; iar în timp ce Partidul Socialist Francez vedea războiul ca fiind unul de apărare împotriva agresiunii germane, partidul german îl vedea ca fiind

rezistența opusă barbariei și autocrației rusești. Iată ce-i spunea liderul SPD Hugo Haase unui socialist francez: „Ce înseamnă cizma prusacă pentru voi este cnutul rusesc pentru noi“.[99]

Când a izbucnit războiul, în august 1914, liderii marxiști erau complet nepregătiți. Dar nu a fost o surpriză că toate partidele socialiste, cu excepția a două dintre ele, au decis să voteze pentru împrumuturile de război. Unii conducători, inclusiv Kautsky, au încercat să reziste fluxului naționalist, dar au sacrificat repede principiul pe altarul pragmatismului și al dorinței de unitate. Victor Adler, conducătorul partidului austriac, a rezumat dilema cu care se confrunta social-democrația internațională:

Știu că trebuie să votăm pentru asta [împrumutul de război]. Ce nu știu este cum am putut deschide gura să spun acest lucru. Ar fi de neînțeles ca un german să facă altceva. Dar este de neînțeles ca un social-democrat să o facă fără să fie chinuit de durere, fără o luptă grea cu sine însuși și cu sentimentele lui.[100]

Se părea că Internaționala, ca și visul lui Marx, erau moarte. Cei mai mulți marxiști din Europa se raliaseră la ceea ce denunțaseră înainte ca „naționalism burghez“ și „imperialism“. Ei erau acum parte a efortului de război, în alianță cu elitele naționale.

Apărut dintr-un amalgam de idei socialiste romantice, marxismul a devenit o mișcare de radicalism revoluționar, înainte să se transforme într-un marxism modernist, care apoi a înclinat tot mai mult spre un socialism reformist, mai pragmatic. Dar un nou ciclu avea să înceapă în curând, revoluționarii luând din nou inițiativa în mișcarea comunistă internațională. Deși părea că elitele și capitalismul sunt în ascensiune în 1914, ele aveau să fie virtual distruse de război, iar naționalismul lor – discreditat. Doar trei ani mai târziu, se părea că majoritatea partidelor marxiste lansaseră chemarea greșită și își pierduseră supremația morală.

Beneficiarii acestei erori au fost partidele din Internațională care se opuseseră ferm curentului naționalist: Partidul Social Democrat Muncitoresc din Rusia (și facțiunea bolșevică, și cea menșevică), aliații lor, micul partid din Serbia și socialiștii italieni (PSI). Bernstein ar fi avut poate dreptate să insiste, contrar lui

Marx, că în Germania clasa muncitoare avea o patrie, dar situația din Rusia era foarte diferită. Mulți oameni de rând de acolo se simțeau înstrăinați de nație, iar războiul a tensionat relațiile dintre ei și stat până la punctul de rupere. Marx se înșelase când crezuse că poate să transfere steagul revoluției de la Paris la Berlin. Berlinul era doar un punct de tranzit în călătoria lui spre est, spre Sankt-Petersburg.

Capitolul 2. Călăreții de aramă

I

În noiembrie 1927, cetățenii sovietici au fost delectați cu câteva filme realizate pentru cea de-a zecea aniversare a Revoluției din Octombrie. Era o epocă de aur a cinematografiei și bolșevicii au apelat la câțiva regizori talentați pentru a spune povestea revoluției și a explica înțelesurile ei; printre aceștia era și deja celebrul Serghei Eisenstein. Dar cele mai multe laude de la elita partidului le-a strâns Sfârșitul Sankt-Petersburgului (Koneț Sankt-Peterburga), al lui Vsevolod Pudovkin. Filmul lui Pudovkin prezenta revoluția ca pe o forță hotărâtă, modernizatoare. El spune povestea anului 1917 prin intermediul vieții unui țăran – „Flăcăul“ – pe care sărăcia îl obligase să se mute de la țară la Sankt-Petersburg. Într-un scenariu sovietic clasic, „realist socialist“, Flăcăul parcurge drumul de la ignoranță la „conștiința“ politică. El își găsește de lucru la început într-un grup de spărgători de grevă. Dar învață repede să disprețuiască poliția secretă țaristă și vede cât de crud se poartă șefii cu muncitorii. Se întoarce împotriva regimului, ajunge pentru scurt timp în închisoare, de unde este eliberat pentru a lupta împotriva germanilor; în armată devine bolșevic și în cele din urmă ia parte la asaltul Palatului de Iarnă.[1]

Pudovkin susține deci că masele țărănești deveniseră și moderne, și revoluționare. El arată, de asemenea, cum a preluat revoluția stindardul modernizării, pe care vechiul regim îl lăsase să cadă, folosind motivul celebrei statui ecvestre din Sankt-Petersburg, „Călărețul de aramă“. Încă de când Pușkin a scris faimosul poem pe această temă, în 1833, monumentul dedicat lui Petru cel Mare – conducătorul care a fondat Sankt-Petersburgul ca oraș european în 1702 – devenise simbolul eforturilor ocazionale și nemiloase ale țarilor de a moderniza Rusia. Pudovkin a călcat pe urmele lui Pușkin, prezentând Călărețul de aramă ca pe un simbol al brutalității statului, ca și al ambițiilor lui modernizatoare.

În timpul scenelor asaltului asupra Palatului de Iarnă, el a intercalat imagini ale Călărețului de aramă cu cadre ale statuilor clasice ce dominau palatul, în timp ce erau distruse de tunurile atacatorilor bolșevici. Pudovkin sugerează că bolșevicii aveau să pună capăt aroganței țariste. Dar arată clar că ei nu vor distruge și modernitatea adusă de Petru. Macarale înălțate iau locul elegantelor statui

clasice, iar un muncitor anonim ridică mâna autoritar, evocând gestul dominator al Călăreţului de aramă. Pudovkin transmite publicului că revoluţia va continua munca lui Petru. Dar noii călăreţi de aramă ce aduc modernizarea vor fi muncitorii, nu stăpânitorii lor de odinioară.

Drama lui Pudovkin a arătat cât de mult se schimbase imaginea revoluţiei din zilele lui Delacroix şi cât de influent devenise marxismul modernist. Revoluţia lui era una violentă, dar şi mult mai modernă şi mai ştiinţifică decât cea a lui Delacroix. Maşinile şi metalul înlocuiseră togile fluturânde şi steagurile pătate cu sânge. Şi totuşi, în multe aspecte, povestea lui Pudovkin se îndepărta de marxismul modernist convenţional al lui Kautsky şi al social-democraţilor germani. Personajul principal nu era un muncitor tipic, ci un ţăran care intrase abia recent în rândurile proletariatului. De asemenea, revoluţia lui Pudovkin nu urmărea doar să aducă justiţie socială; ea moştenea de la regimul căzut un proiect de edificare a statului şi aducea modernitatea într-o ţară săracă, agrară.

Filmul lui Pudovkin a fost foarte bine primit de elita bolşevică la premiera ce a avut loc la Bolşoi Teatr din Moscova, în linii mari deoarece surprinsese esenţa revoluţiei lui Lenin.[2] Acesta încerca să făurească o nouă combinaţie de marxism modernist şi radical, potrivită pentru o societate pe care marxiştii ortodocşi o credeau prea înapoiată pentru a trece printr-o revoluţie. Însă, după cum descoperiseră iacobinii francezi, tocmai statele slabe şi pe cale să se năruie, cu regimurile lor represive, intelectualii furioşi, muncitorii urbani şi ţărănimea furnizau terenul cel mai fertil pentru revoluţii. Lenin îmbina dorinţa populară de egalitate cu un plan pentru depăşirea înapoierii, dar până în anii 1920 el şi bolşevicii mai adăugaseră un ingredient crucial la tradiţia marxistă. O organizaţie specific rusească, „partidul de tip nou“, militant, de avangardă, avea să devină purtătorul revoluţiei şi al modernizării.

Privind în urmă, totuşi, povestea lui Pudovkin era neconvingătoare. Ideea că ţăranii şi muncitorii aveau să se îndepărteze rapid de un socialism populist, înfuriaţi de nedreptăţile comise de o elită, pentru a deveni bolşevici loiali şi cetăţeni ascultători într-o economie modernă, planificată, era fantezistă. La puţin timp după ce a preluat puterea, Lenin a realizat cât de multe dorinţe fuseseră considerate realitate în 1917. Aşa cum descoperiseră iacobinii, era imposibil să îmbini cererile de egalitate ale oamenilor obişnuiţi cu un proiect de creare a unui stat puternic. Haosul revoluţiei i-a făcut pe mulţi bolşevici să renunţe la flirtul lor temporar cu marxismul radical. Ei au îmbrăţişat acum un marxism mai modern: era nevoie ca muncitorii şi ţăranii să fie supuşi unei discipline stricte. Dar şi-au

dat seama repede că această ordine era imposibil de menținut și s-au retras și mai mult, de la un radicalism revoluționar la credința modernistă în știință, la un pragmatism ce era atrăgător pentru grupuri mai mari din populație.

II

În mai 1896, încoronarea țarului Nicolae al II-lea a fost sărbătorită la Moscova cu o pompă extraordinară – „Versailles reînviat“, potrivit unui contemporan. Țarul a intrat în oraș pe un cal alb, fără nici o pată, urmat de reprezentanții supușilor săi, în costume naționale. Din procesiune au mai făcut parte delegați ai stărilor sociale și ai administrațiilor locale (zemstva), ca și străini.[3] Cu toată varietatea grupurilor etnice și sociale, procesiunea era menită să sublinieze unitatea imperiului. Ziarul Moskovskie Vedomosti afirma:

Nimeni nu se mai gândea doar la sine. Totul fuzionase într-un întreg, într-un singur suflet, pulsând de viață, simțind și conștientizând că era poporul rus. Țarul și poporul au făurit un lucru istoric și, atâta vreme cât va exista unitatea poporului și a țarului, Rusia va fi măreață și invincibilă, fără să se teamă de dușmani externi și interni.[4]

Corespondentul confunda propaganda cu realitatea. Ca parte a încercărilor paternaliste ale guvernului de a-i face pe oamenii de rând să participe la evenimentele încoronării, devenise un obicei să se organizeze un „ospăț al poporului“ pe câmpia Hodînka, cu scenete și jocuri pentru distracția tuturor. De data aceasta însă, au venit mai mulți oameni decât era de așteptat și au fost desfășurate prea puține trupe de cazaci ca să controleze mulțimile. Când a început sărbătoarea, s-a iscat panică și între 1350 și 2000 de oameni au fost uciși în învălmășeală. Opinia publică din țară și din străinătate a fost oripilată de relatările din presă. În ciuda faptului că se proclama conducătorul invincibilei Rusii, era limpede că guvernarea țarului era un abator prost organizat. Și nu se vedea nici mult-trâmbițata unitate dintre țar și popor. Deși Nicolae al II-lea și-a exprimat regretele, festivitățile nu au fost anulate și, în aceeași seară, țarul a participat la un bal extravagant, dat de ambasadorul Franței. Un observator englez scria: „Nero a cântat la vioară în timp ce Roma ardea, iar Nicolae al II-lea a dansat la balul francez în noaptea masacrului de la Hodînskoe.“[5] Viitorul

muncitor bolșevic Semion Kanacikov, care a ajuns la sărbătoare la puțin timp după dezastru, s-a indignat și el în fața „iresponsabilității“ autorităților și a faptului că nu avea să fie nimeni pedepsit.[6] Afacerea Hodînka a fost un semn de rău augur pentru țar – pretențiile lui grandioase de la încoronare au fost dejucate în mod umilitor, iar el a răspuns cu o aroganță impasibilă. Nu putea exista dovadă mai bună de decadență despotică.

Așa cum au arătat clar ritualurile încoronării, Imperiul Rus de la sfârșitul secolului al XIX-lea era mândru că este de tip Vechiul Regim. Într-adevăr, el a depășit în mod conștient Franța de dinainte de 1789, ca întruchipare a principiilor reacționare. În mod paradoxal, acest ancien régime era de dată relativ recentă în Rusia. Dacă filosofii iluminiști condamnau ierarhia și diferențele de clasă, țarul le consolida, iar după ce a învins Franța revoluționară în Războaiele Napoleoniene, regimul țarist s-a erijat conștient într-un bastion al tradiției și autocrației împotriva Iluminismului și a revoluției. Rusia continua să fie alcătuită dintr-o serie de domenii inegale, grupuri sociale și naționalități, fiecare cu propriile privilegii legale și cu obligații specifice.[7] Era de notorietate faptul că țăranii erau dezavantajați și până în 1861 nici măcar nu aveau libertate, fiind ultimii robi din Europa.

Așa cum a descoperit monarhia franceză în 1789, un asemenea sistem putea persista doar atâta timp cât statul nu cerea prea mult de la supușii lui. Dar când a început să intre în competiție cu statele rivale – din Occident și din Orient –, care puteau mobiliza armate mari, bine pregătite, când a început să mărească impozitele și să construiască arme moderne, statul țarist trebuia să facă exact acest lucru, să ceară tot mai multe supușilor. Inevitabil, țăranii, iar mai târziu muncitorii din industrie și minoritățile etnice din Imperiul Rus, de la care se aștepta să facă aceste sacrificii, au cerut ceva în schimb. Dacă trebuia să contribuie la stat cu banii sau cu viețile lor, voiau să fie tratați cu demnitate, ca participanți valoroși într-o întreprindere comună, nu carne de tun sau vaci de muls.

O serie de înfrângeri militare – de către Imperiul Britanic și cel Otoman în Războiul Crimeii (1853–1856), de către japonezi (1904–1905) și germani în Primul Război Mondial – i-au obligat pe unii dintre oficialii țarului să admită că regimul său nu mai funcționa; reformatorii au înțeles că imperiul trebuia să devină ceva asemănător unui stat național unificat, cu industrie și agricultură moderne. Disensiunile din interiorul societății trebuiau depășite, iar între popor și stat trebuia creată o legătură emoțională. Împotriva lor, însă, s-au ridicat

conservatorii, care se temeau că reforma avea să submineze monarhia şi ierarhiile care stăteau la temelia ei. Rezultatul a fost o serie de compromisuri instabile, care au integrat doar parţial populaţia în sistemul politic şi au sporit resentimentele populare. Aleksandru al II-lea a introdus în anii 1850 şi 1860 o serie de reforme, dintre care cea mai importantă, emanciparea robilor, i-a eliberat legal pe ţărani. Dar aceştia au continuat să aibă un statut legal inferior şi nu au primit pământul care credeau că li se cuvenea. De asemenea, ei au continuat să fie legaţi de vechea comunitate sătească (obcina) – o instituţie străveche de autoconducere locală –, pentru a fi mai bine controlaţi şi taxaţi. Mânia ţăranilor în faţa acestui aranjament inechitabil, exprimată sub forma unui resentiment populist, aproape anarhist, împotriva statului, a continuat să mocnească până când bolşevicii le-au dat pământ, în 1917.[8]

Dacă ţărănimea, o clasă separată, a rămas izolată şi discriminată, clasa muncitoare era exclusă complet din structura socială, cu toată creşterea ei numerică în timpul întârziatei industrializări a Rusiei, în anii 1880 şi 1890. „Flăcăul“ lui Pudovkin era tipic pentru milioanele care părăseau zona rurală tot mai suprapopulată pentru industria din oraşe. În cei 50 de ani anteriori lui 1917, populaţia urbană a Rusiei a crescut de patru ori, de la 7 la 28 de milioane de locuitori; iar, dacă clasa muncitoare industrială era încă relativ mică, de 3,6 milioane de oameni, era puternic concentrată în oraşele importante din punct de vedere politic. Când ajungeau la oraş, muncitorii intrau câteodată în comunităţi neoficiale, numite „arteluri“. Lucrătorul Kanacikov îşi aminteşte de grupul lui de cincisprezece oameni, care închiriaseră un apartament şi mâncau în fiecare zi ciorbă de varză dintr-o oală la comun, cu linguri de lemn, sărbătorind ziua de salariu, de două ori pe lună, cu „chefuri sălbatice“.[9] Dar muncitorilor nu le era permis să se organizeze în sindicate sau în orice alte organisme mai mari, cel puţin nu până în 1905, aşa că le lipsea complet cultura bogată a sindicatelor din Germania şi a SPD-ului. Totuşi, resentimentele faţă de condiţiile şi tratamentele proaste persistau; de fapt, le alimentau chiar neputinţa muncitorilor. Muncitorul A.I. Şapovalov îşi aminteşte, în memoriile lui, ce atitudine avea faţă de şef:

La vederea burţii lui grase şi a feţei roşii de sănătate, nu doar că nu-mi scoteam pălăria, dar, împotriva voinţei mele, în ochi mi se aprindea focul teribil al urii. Mi-a venit ideea prostească să-l apuc de gât, să-l trântesc la pământ şi să-i calc burta grasă în picioare.[10]

În cele din urmă, Kanacikov, Șapovalov și mulți alți așa-numiți muncitori „cu conștiință“ au decis să acționeze pe baza mâniei lor, intrând într-o organizație mai mare. Dar intelectualii radicali erau cei de la care se aștepta să preia conducerea, aceștia fiind un alt grup exclus din sistemul social, hotărât să depășească diviziunile Rusiei și să-i accelereze modernizarea.

III

De la începutul anilor 1860, autorităţile ruse au început să-şi facă griji din cauza unei noi mode apărute printre tinerii educaţi: femeile contractau căsătorii fictive ca să scape din familiile lor mult prea restrictive; cei doi soţi se despărţeau apoi imediat după nuntă sau trăiau împreună fără să-şi consume relaţia. Poliţia era preocupată şi de ceea ce considera un fenomen înrudit: popularitatea unor ménages à trois. Poliţiştii au localizat rădăcinile acestui comportament subversiv într-un roman cu o influenţă extraordinară, deşi destul de slab din punct de vedere estetic, publicat în 1863: Ce-i de făcut? Din poveştile oamenilor noi (Što delati? Iz razkazov o novîh liudiah), de intelectualul socialist rus Nikolai Cernîşevski.[11]

Impactul romanului lui Cernîşevski asupra tinerilor educaţi era comparabil cu influenţa romanelor lui Rousseau înainte de Revoluţia Franceză; faptul nu era o întâmplare, întrucât Cernîşevski îşi propusese să producă o versiune rusificată, socialistă, a Noii Eloize a lui Rousseau.[12] Cernîşevski spune povestea unei femei, Vera, pe care părinţii autoritari, ca ai Juliei, o presau să accepte o căsătorie aranjată, lipsită de iubire. Vera este salvată de Lopuhov, un tutore în stilul lui Saint-Preux, împreună cu care trăieşte un pseudomariaj cast, dar apoi se căsătoreşte cu prietenul acestuia, Kirsanov. După o scurtă perioadă în care trăiesc împreună, ca un ménage à trois, Lopuhov pleacă, însă revine peste un timp, căsătorit cu o altă femeie, şi cei doi trăiesc împreună cu Vera şi Kirsanov într-o familie comună, armonioasă.

Romanul prezintă totodată şi câteva utopii romantice socialiste. Într-una dintre acestea, Vera şi Lopuhov înfiinţează un atelier cooperatist şi o obşte de cusătorese. Într-un alt episod, Vera visează la o societate organizată raţional, pe baza muncii comune; bărbaţii şi femeile trăiesc într-un palat uriaş de fier şi sticlă plin de minunăţii tehnologice printre care figurează, în mod profetic, aerul condiţionat şi becurile, inspirat de Crystal Palace din Londra, pe care Cernîşevski îl văzuse de la distanţă. Personajele lui lucrează cu bucurie pământul în timpul zilei, fericite că munca este făcută în cea mai mare parte de maşini, iar seara se distrează la baluri elegante, purtând togi greceşti „din rafinata perioadă ateniană“.[13]

Nu știm cât de mult voia Cernîșevski ca aceste idei socialiste și revoluționare să fie luate în serios de cititorii lui.[14] Romanul era scris într-un stil obscur, pentru a trece de cenzură. Și totuși, Ce-i de făcut?, ca și scrierile lui Rousseau, a avut un efect uriaș asupra tinerilor, bărbați și femei, pentru că le indica o alternativă la ierarhia, subordonarea și diviziunea socială din experiența lor de zi cu zi; tot așa cum Robespierre îi era recunoscător lui Rousseau pentru că îl făcuse conștient de demnitatea lui înnăscută, tinerii ruși îl lăudau pe Cernîșevski pentru că le arătase cum să-și trăiască viețile ca „oameni noi“ – în egalitate, opunându-se aristocraților îngâmfați, evadând din familiile lor dominatoare și dedicându-se binelui comun. Farmecul „omului nou“ este evident într-un episod din roman în care Lopuhov se afla pe un trotuar din Sankt-Petersburg împreună cu un demnitar arogant. În loc să-i facă loc să treacă, el îl înhață cu îndrăzneală și, păstrându-și calmul și politețea formală, îl împinge în rigolă, în uralele a doi țărani în trecere.

La fel ca majoritatea socialiștilor vremii, Cernîșevski era profund ostil naționalismului rus. Dar părerea lui că regimul țarist era un afront adus demnității oamenilor obișnuiți a avut un ecou profund într-o perioadă în care Rusia era umilită de rivali străini, tot așa cum ideile lui Rousseau atrăseseră tineretul ce dorea cu disperare să reînvie puterea Franței. Cernîșevski nutrea convingerea că Rusia era slabă pentru că ierarhiile ei îi făceau pe oameni servili. Toată lumea era nevoită să adopte un comportament linguşitor, iar solidaritatea socială era imposibilă. Aceste „valori asiatice“ (aziatcina) au corupt personalitățile și comportamentul rușilor.[15]

Cernîșevski s-a îndepărtat însă de Rousseau prin faptul că a susținut că Rusia poate scăpa de umilire doar prin modernizare, devenind mai asemănătoare Occidentului. El a îmbinat, așadar, interesul rousseauist pentru utopii egalitariste cu un interes în stilul lui Marx pentru socialismul modern și revoluție. Căci pe lângă Vera și tovarășii ei „oameni noi“, Ce-i de făcut? introducea și o „persoană specială“, dedicată acțiunii politice concentrate și consecvente – asceticul revoluționar Rahmetov.

Romanul sugerează că Cernîșevski nu îl aproba în întregime pe Rahmetov, dar cititorii lui au considerat personajul fascinant.[16] El provine dintr-o veche familie aristocratică și, semnificativ, are sânge amestecat, oriental și occidental – tătar și rusesc. Are totodată virtuțile duale și ale intelectualului, și ale omului din popor. Bun cunoscător al literaturii franceze și germane, este preocupat și de întărirea trupului. La 17 ani se decide să-și schimbe fizicul, urmând o dietă cu carne de

vită crudă, și devine chiar hamal pe Volga. Apoi merge la universitate, unde îl întâlnește pe Kirsanov, dar continuă să ducă o viață austeră, hrănindu-se ca oamenii de rând – mai degrabă cu mere decât cu caise (deși își oferă și portocale, la Sankt-Petersburg). Se abține de la băutură și chiar se supune torturilor fizice, întinzându-se pe un pat de cuie pentru a-și da seama de ce este în stare. Întreaga lui viață este dedicată slujirii oamenilor. Citește numai cărți ce-i pot fi folositoare, respingând lucrări frivole cum ar fi Istoria Angliei a lui Macaulay. Utilitarismul lui se extinde și la relațiile personale. Stă de vorbă doar cu oamenii care au autoritate asupra altora, retrăgându-se cu un politicos „Scuzați-mă, nu am timp“ din fața oricui mai puțin important.[17]

Rahmetov își folosește aceste calități cu singurul scop de a instiga la revoluție în Rusia și este de înțeles că mulți cititori au văzut în Ce-i de făcut? o invitație de a-l imita. „Există foarte mulți oameni buni și onești, dar cei precum Rahmetov sunt rari“, declară romanul. „Sunt puțini la număr, dar îi ajută pe ceilalți să respire, pentru că fără ei s-ar sufoca.“[18] Cernîșevski pare să fi pledat pentru o organizație de elită a oamenilor moderni, raționali, care au totodată și o mare simpatie pentru semenii lor de rând. Doar ei ar fi putut să răstoarne ordinea veche, slabă și inegală.

Personajele lui Cernîșevski au fost ironizate crunt de Dostoievski în romanul Însemnări din subterană, publicat în 1864. „Omul din subterană“ al lui Dostoievski caută să întreacă demonstrația de demnitate a lui Lopuhov refuzând să facă loc pe stradă unui ofițer. Dar, după zile întregi în care a plănuit confruntarea, încercarea lui are un sfârșit comic; când în cele din urmă se ciocnește de ofițerul uimit, nu este clar nici măcar dacă gradatul a observat gestul lui revoluționar.[19]

Răspunsul cinic al lui Dostoievski era totuși neobișnuit, cel puțin pentru tineri, iar cartea lui Cernîșevski a devenit o adevărată Biblie pentru generații întregi de studenți ruși radicali. Reformele lui Aleksandru al II-lea au liberalizat și au extins universitățile, deschizând drumul spre studenție și celor din afara nobilimii. Guvernul spera ca aceștia să-și croiască drum spre rangurile superioare ale birocrației imperiale și să aducă astfel noi talente în administrație. În practică însă, a apărut o nouă cultură studențească radicală, intolerantă față de obscurantismul regimului țarist, dedicată științei și hotărâtă să elibereze poporul. În anii 1860 și 1870, radicalismul devenise un mod de viață, la fel cum avea să se întâmple după exact un secol în universitățile occidentale. Studenții provocau autoritățile folosind un limbaj direct, nerespectuos, și purtând haine ponosite,

„de săraci“. Cineva își amintea că studenții la medicină reprezentau grupul care făcea cel mai mult politică și își exprimau deschis opiniile: „Ochelari albaștri, plete, cămăși roșii scoase din pantaloni și legate în talie cu eșarfe – aceștia precis sunt studenți la medicină.“ Studentele radicale, în schimb, purtau rochii negre puritane și părul tuns scurt. Această contrauniformă a ajutat la formarea unei comunități morale, a unui grup de „apostoli ai cunoașterii“, hotărâți să-și folosească educația privilegiată pentru a-i ajuta pe ignoranți.[20]

Printre studenți au apărut totuși și dispute aprinse privind cea mai bună cale de instaurare a socialismului. Cineva își amintește cele două viziuni aflate la concurență în rândul studenților:

Este o datorie de onoare în fața oamenilor pe care vrem să-i servim să primim o educație solidă, științifică, totală și serioasă; doar așa ne putem asuma cu conștiința împăcată conducerea spirituală a revoluției. „Continuă să înveți!“, îi luau ceilalți peste picior. Asta înseamnă să te îndepărtezi de cauza revoluționară... Nu în universități și nu din cărți, ci prin contactul imediat cu oamenii și cu muncitorii vei primi cunoștințele utile cauzei revoluționare.[21]

Cernîșevski era în favoarea primului argument, dar a fost închis și exilat pentru vederile lui politice între 1862 și 1883. Abia moștenitorul lui, socialistul agrarian Petr Lavrov, a devenit principalul susținător al acestuia. Studenții – îndemna prooccidentalul Lavrov – trebuiau să stăpânească știința pentru a fi pregătiți pentru noua ordine, nu să se angajeze în revoluții distructive. După cum s-a văzut, Lavrov, chiar dacă nu era el însuși marxist, a fost socialistul rus care a menținut contactele cele mai strânse cu marxiștii din vestul Europei și era pe lista cu budinci de Crăciun a lui Engels. Mihail Bakunin apăra al doilea punct de vedere: cultura occidentală era burgheză și filistină, iar studenții trebuiau să se amestece printre țărani, să absoarbă cultura lor colectivistă înnăscută – întruchipată de tradiționalele „obști“ țărănești[22]. În cele din urmă, în viziunea lui Bakunin, revoluția țărănească, având rădăcinile în haiducia rusească, avea să distrugă elementul fundamental străin, statul rusesc „german“:

Haiducul este întotdeauna eroul, apărătorul, răzbunătorul poporului, dușmanul

ireconciliabil al întregului regim de stat, atât în aspectele lui civile, cât şi în cele sociale, luptătorul pe viaţă şi pe moarte împotriva civilizaţiei noastre etatist-aristocratice, oficial-clericale.[23]

Disputa dintre Lavrov şi Bakunin are ecouri clare ale conflictului dintre marxismul modernist şi cel radical. Dar, spre deosebire de Marx, amândoi credeau în potenţialul revoluţionar al ţărănimii – o opţiune fericită, de vreme ce nu exista încă prea mult proletariat în Rusia. Totuşi nici strategiile lui Lavrov, nici cele ale lui Bakunin nu au schimbat conservatorismul fundamental al regimului, iar represiunea din partea guvernului a încurajat întoarcerea spre violenţa revoluţionară. Crucial a fost eşecul mişcării lavrovite „Drumul spre popor“ din 1874, când peste o mie de tineri şi-au abandonat vieţile din oraşe şi au mers să trăiască printre ţărani. Îmbrăcaţi ca ţăranii, bărbaţii cu cămăşi roşii şi pantaloni bufanţi, iar femeile cu bluze albe şi fuste, sperau să îi educe, să îi lumineze şi să îi determine să se ridice, cerând o redistribuire a pământurilor. Tinerii şi ţărănimea aveau de obicei prea puţine în comun, dar represiunea autorităţilor, nu atitudinea ostilă a ţăranilor, a fost cea care a dus la eşecul mişcării. Numeroşi tineri idealişti au fost arestaţi şi condamnaţi după mari procese publice, în 1877–1878.[24]

Lecţia părea clară: mişcarea radicală trebuia să devină mai organizată, secretă şi conspiraţionistă. În 1879, o aripă a mişcării socialiste ruseşti Voinţa Poporului (Narodnaia Volia) a creat modelul pentru toate organizaţiile teroriste din lumea modernă: avea o structură piramidală şi era formată din celule discrete care, din motive de securitate, nu trebuiau să ştie una de alta. Voinţa Poporului a fost şi prima organizaţie care a folosit tehnologia inovatoare a explozibililor pusă la punct de omul de afaceri Alfred Nobel. În acelaşi an, organizaţia a pronunţat condamnarea la moarte a lui Aleksandru al II-lea şi a pus în aplicare sentinţa, trimiţând un membru să arunce două bombe de mână în trăsura ţarului.

Represiunea brutală ce a urmat asasinatului nu a făcut decât să le dea mai multă forţă teroriştilor şi celui mai proeminent teoretician al lor, Piotr Tkacev. Fiu al unui nobil mărunt, el susţinea că numai acţiunea unei puţin numeroase „minorităţi revoluţionare“ avea să aducă socialismul în ţară. Anii 1880 au fost cei în care Rahmetov i-a eclipsat pe Vera şi pe Kirsanov, ca model ales de tineretul rus. Osipanov, unul dintre membrii organizaţiei teroriste Grupul de la 1 martie care a avut o tentativă de asasinare a lui Aleksandru al III-lea în 1887,

îşi imita eroul dormind pe cuie. Ce-i de făcut? era cartea preferată şi a unui alt membru al Grupului de la 1 martie, Aleksandr Ulianov, şi, după execuţia acestuia, şi a fratelui lui, Vladimir – cunoscut mai târziu ca „Lenin“.

Teroriştii socialişti ruşi au continuat să opereze de-a lungul anilor 1890, asasinând mii de oficialităţi, inclusiv câţiva miniştri – un autor a estimat că peste 17 000 de oameni au murit ca rezultat al terorismului în cele două decenii de dinainte de 1917.[25] Între timp, Ohrana (poliţia secretă) a ripostat, deseori foarte eficient. În 1908 s-a aflat că unul dintre conducătorii teroriştilor nu era altceva decât un agent sub acoperire al poliţiei – Evno Azef.

Tendinţa politicii s-a schimbat însă odată cu foametea devastatoare din 1891. Incapacitatea statului ţarist de a face faţă crizei a încurajat societatea educată să îi ia locul şi să organizeze ajutarea victimelor foametei. De acum înainte implicarea socialiştilor în reforme paşnice părea imperativă. Întoarcerea la politica lui Lavrov şi a anilor 1870 s-a dovedit însă imposibilă. Rusia se industrializa rapid, iar foametea distrusese orice urmă de idealism ce mai persista privind viaţa la ţară. Părerea unanimă a vechilor socialişti agrarieni, potrivit căreia obştea ţărănească era darul făcut de Rusia socialismului mondial şi că, modernizată convenabil, aceasta urma să devină embrionul societăţii ideale, suferise lovituri fatale; agricultura şi ţărănimea păreau acum iremediabil înapoiate, întruchipare a aziatcina ruse, şi trebuia găsită o nouă clasă revoluţionară. Aceasta a fost lacuna care explică atractivitatea marxismului. Principiile marxismului ofereau o alternativă la ierarhia ţaristă, dar promiteau şi o nouă avangardă – clasa muncitoare – şi o cale pentru ieşirea din înapoiere. Mai mult, ele apăreau „ştiinţifice“ şi occidentale. După cum îşi amintea revoluţionarul Nikolai Valentinov, prieten al lui Lenin:

Am îmbrăţişat marxismul pentru că am fost atraşi de optimismul lui sociologic şi economic, de încrederea lui puternică, susţinută de fapte şi de cifre, că dezvoltarea economiei, dezvoltarea capitalismului prin demoralizarea şi erodarea temeliilor vechii societăţi crea forţe noi (care ne includeau şi pe noi) ce aveau să înlăture cu siguranţă regimul autocratic, odată cu ororile lui... Eram atraşi, de asemenea, de natura lui europeană. Marxismul venea din Europa. Nu amintea prin nimic de mucegaiul şi provincialismul de acasă, ci era nou, proaspăt şi entuziasmant. Marxismul flutura promisiunea că nu vom rămâne o ţară semiasiatică, urmând să devenim parte a Occidentului, împrumutând cultura lui,

instituţiile şi atributele unui sistem politic liber. Occidentul era farul nostru călăuzitor.[26]

„Marxismul“ adoptat de socialiştii ruşi era categoric de tip modernist: Rusia înapoiată trebuia să treacă mai întâi prin dezvoltarea capitalistă, aşadar, mai era drum lung până la socialism. Acest lucru nu a ieşit imediat în evidenţă când Marx a fost tradus pentru prima dată în limba rusă. Când Capitalul i-a fost dat lui Skuratov, unul dintre cei doi cenzori ţarişti desemnaţi să citească jumătate din el în 1872, acesta a raportat: „Se poate spune cu siguranţă că puţini oameni o să-l citească în Rusia şi o să fie şi mai puţini cei care o să-l înţeleagă.“[27] Concluzia lui a fost că poate fi publicat. A fost probabil, cea mai mare greşeală făcută de cenzură de când apăruse Ce-i de făcut?, cu nouă ani înainte. Ediţia rusă a cărţii – prima traducere după originalul german – a avut un succes uriaş printre cititorii ruşi, vânzându-se mult mai bine decât predecesoarea ei din Hamburg. Dar Skuratov a avut dreptate că nu toţi o s-o înţeleagă, cel puţin nu la început. Atât ziarele socialiştilor agrarieni, cât şi cele oficiale, susţinătoare ale regimului, au salutat apariţia cărţii, ca un avertisment privind coşmarul capitalist, cu copii puşi la muncă şi fabrici satanice. Şi totuşi, chiar dacă Marx însuşi părea să fi fost convins în anii 1880 că Rusia putea să evite capitalismul şi să păstreze obştea, mesajul Capitalului era exact opus: capitalismul era inevitabil. Iar în 1883, aceasta a devenit doctrina primei organizaţii marxiste din Rusia, Eliberarea muncii, fondată de revoluţionarul în exil Gheorghi Plehanov. Acesta abandonase vechea încredere în ţărănime a socialiştilor agrarieni şi afirma cu convingere că Rusia nu avea să fie pregătită pentru socialism decât după ce ar fi trecut prin muncile capitalismului şi liberalismului. Clasa muncitoare, condusă de intelectualii din Partidul Social Democrat, avea să pornească o revoluţie împotriva autocraţiei, dar aceasta urma să aducă numai democraţia liberală şi doar într-un stadiu mult mai târziu socialismul. Doctrina lui Plehanov a devenit ortodoxie printre marxiştii ruşi, la fel ca socialismul lui Kautsky şi Internaţionala a II-a.

Cu toate acestea, relevanţa socialismului lui Kautsky pentru Rusia era discutabilă. Acesta fusese elaborat în societăţi cu industrie în curs de maturizare, semidemocratice, în care muncitorii erau integraţi treptat în sistemul politic şi unde democraţia liberală, extinsă după nevoie, părea să fie în interesul maselor de muncitori. În Rusia, dimpotrivă, condiţiile mult mai represive duseseră la o cu totul altă cultură. Ca şi muncitorul bavarez Nikolaus Osterroth, studenţii radicali

ruși din anii 1880 și 1890 își vedeau viețile ca o călătorie de la „întuneric“ spre „lumină“; ei deveneau oameni „noi“, „având conștiință“, îmbrățișând atât orașul modern, cât și identitatea socialistă. Cu toate acestea, ei formau în Rusia o comunitate mult mai combativă, infiltrată de poliție. Cultura lor era puternic moralistă și maniheistă, o cultură în care studenții eroici, „cu onoare“, se confruntau cu spionii cei răi. Se organizau „tribunale ale onoarei“, pentru a-i demasca și a-i „epura“ pe dușmanii bănuiți din comunitatea studențească, acuzatorii judecându-i după viețile lor publice și private – practică similară mai degrabă cu cea întâlnită mai târziu în partidul bolșevic. În aceste condiții amenințătoare, nu este surprinzător că tradiția mai cuprinzătoare kautskyană a avut de înfruntat provocarea unei viziuni mai radicale, sectare asupra politicii.[28]

IV

Vladimir Ulianov (Lenin) a fost cel care a adaptat socialismul lui Cernîșevski la lumea modernă și marxismul modernist al Internaționalei a II-a la condițiile din Rusia. Atât trecutul lui Lenin, cât și personalitatea sa l-au făcut potrivit pentru rolul de promotor al Occidentului și modernizator. Cu toate că tatăl lui era în mod oficial aristocrat – un nobil pentru care formula de adresare era „Excelența Voastră“ –, ar fi înșelător să ne gândim la familia Ulianov ca la o familie cu valori aristocratice. Tatăl lui Lenin era profesor și își câștigase titlul odată cu numirea ca Director al Școlilor din provincia Simbirsk. Ambii părinți ai lui Lenin aveau o proveniență etnică amestecată, tatăl având probabil rădăcini ruseşti și kalmâce din regiunea Volgăi, iar mama fiind luterană, cu strămoși germani, suedezi și evrei. Ei puteau fi considerați, așadar, niște străini ambițioși, dornici să aibă succes și să se integreze, drept care le-au insuflat și copiilor autodisciplina și aspirațiile lor sociale.[29] Erau tipici pentru mulți profesioniști din acea vreme, care se dedicau îmbunătățirii situației Rusiei și a poporului ei, rămânând în același timp loiali țarului. Ulianovii erau reformiști progresiști, interesați de ultimele idei iluministe, în timp ce trecutul luteran și german al Mariei, mama lui Lenin, dădea familiei o stare de spirit în mod special occidentalizantă, pe care Lenin avea să o demonstreze mai târziu în viață când a făcut o comparație defavorabilă între lenea rușilor și disciplina evreilor și a germanilor.[30] În multe aspecte, așadar, originea lui Lenin nu era foarte diferită de cea a lui Marx – o familie de profesioniști dintr-o minoritate etnică de succes, dornică să se integreze etniei dominante în regimul țarist, dar rămânând credincioasă ideilor iluministe și dedicată combaterii înapoierii și obscurantismului. Ca și în celelalte cazuri, copiii acestei prime generații de asimilați au fost cei care s-au revoltat, convinși că părinții lor au fost prea servili față de puterile vremii.

Totuși, deși originea lui Lenin are unele asemănări cu cea a lui Marx, caracterul lui era foarte diferit. Lenin nu a fost niciodată un socialist utopic romantic și nici nu a fost rebel în copilărie; el s-a bucurat de relații foarte bune cu tatăl lui, iar la școală a fost un elev-model: în caracterizarea de la sfârșitul școlii, directorul a scris că „principiile călăuzitoare ale acestui elev sunt religia și disciplina rațională“ (o judecată emisă de nimeni altul decât Feodor Kerenski, tatăl lui

Aleksandr, conducătorul guvernului provizoriu liberal pe care Lenin avea să îl înlăture în octombrie 1917).[31] Lenin și-a păstrat toată viața această „disciplină rațională“ burgheză. Biroul lui era întotdeauna ordonat și curat, era foarte chibzuit cu banii (chiar tăia bucățile albe din scrisorile pe care le primea, pentru a refolosi hârtia) și nu nutrea altceva decât dispreț pentru colegii lui redactori mai boemi de la ziarul marxist Iskra (Scânteia).[32]

Nu este surprinzător că lui Lenin culturile germanice i s-au părut foarte atrăgătoare – mai ales rețelele lor poștale. Potrivit soției lui, Nadejda Krupskaia, pe când era exilat din Rusia într-un sat din Alpi, „nu avea decât cuvinte de laudă“ pentru cultura elvețiană și poștașii ei, care îi aduceau cărți prețioase și putea astfel să lucreze la broșurile lui.[33] În 1917 glumea doar pe jumătate atunci când a descris serviciul poștal german ca un model al viitorului stat socialist.[34]

Și totuși, Lenin avea să-și canalizeze disciplina burgheză în slujba unei revoluții împotriva burgheziei. Executarea fratelui lui, Aleksandr, pentru implicare în terorism revoluționar explică, fără îndoială, multe. Vladimir era discriminat, ca membru al unei familii suspecte, și îi rămăsese nu doar exemplul lui Aleksandr, ci și cărțile acestuia, printre care Ce-i de făcut? Lenin a afirmat mai târziu că această carte „l-a răscolit neîncetat“. „M-a schimbat cu totul. Este o carte care poate să influențeze un om pentru toată viața.“

Cernîșevski nu doar a arătat că orice om care gândește corect și este cu adevărat cinstit trebuie să fie revoluționar, dar a arătat – și acesta este cel mai mare merit al lui – cum trebuie să fie un revoluționar, ce principii trebuie să aibă, cum trebuie să-și abordeze țelul și ce metode trebuie să folosească pentru a-l atinge.[35]

Este posibil ca această carte să-i fi oferit și modelul triunghiului amoros pe care l-a format cu soția lui, Krupskaia, și cu viitoarea teoreticiană a socialismului, Inessa Armand.[36] Și este mult din Rahmetov în angajamentul puritan al lui Lenin pentru revoluție și în respingerea utilitaristă a orice ar putea să-l distragă. Deși nu urma o dietă pe bază de carne crudă și nici nu dormea pe cuie (avea o sănătate fragilă), se menținea în formă făcând gimnastică, fapt neobișnuit printre tovarășii lui revoluționari.

După moartea fratelui său, în 1887, Lenin a intrat la universitate, în Kazan, dar

a fost exmatriculat după un an pentru implicare în demonstrații. S-a alăturat pentru o vreme grupărilor socialiste agrariene, dar nu este deloc surprinzător că a fost atras de marxismul modernist al lui Plehanov, iar în 1893 a plecat la Sankt-Petersburg cu ambiția de a deveni revoluționar și teoretician marxist. S-a făcut cunoscut în cercurile revoluționare ca un adversar îndârjit al socialismului agrarian. Dar Lenin era diferit și de majoritatea marxiștilor ruși din vremea respectivă, în aspecte semnificative. El aprecia dificultățile cu care se confruntau marxiștii în condițiile din Rusia, unde capitalismul abia apărea: ei condamnau efectiv Rusia la o călătorie foarte lungă spre paradisul socialist, iar până atunci radicalii trebuiau să tolereze speculanții cu jobene și fabricile satanice. Lucrul acesta i se părea foarte dificil, pentru că ura burghezia mai intens decât mulți alți marxiști și era ostil în special unor idei „burgheze“ precum democrația liberală și domnia legii. Potrivit soției lui, viziunea referitoare la burghezia liberală îi fusese otrăvită la începutul vieții, când societatea locală a respins-o pe mama sa după arestarea lui Aleksandr și ea nu a putut găsi pe nimeni care s-o însoțească în trăsură, când s-a dus să îl viziteze la închisoare.[37] Experiența lui personală i-a întărit părerea, răspândită printre marxiștii ruși, că burghezia rusă avea o atitudine cu totul lașă față de aristocrație și de statul țarist. Lenin aproba cu tărie sentimentele exprimate în primul program al Partidului Social Democrat rus: „Cu cât se merge mai mult spre est, cu atât mai slabă, mai lașă și mai înapoiată în sens politic devine burghezia și cu atât mai mari sunt sarcinile culturale și politice care trec asupra proletariatului.“[38] Ura lui împotriva ordinii existente a fost sporită, fără îndoială, și de arestarea sa, în 1895 și de exilul în Siberia ce a urmat, în 1897.

Așadar, Lenin căuta întotdeauna motive să împingă procesul revoluționar înainte; era mai grăbit decât cei mai mulți dintre tovarășii lui marxiști moderniști, care erau destul de mulțumiți să-și trăiască viața sub o hegemonie burgheză temporară. Dar opinia lui despre forțele care aveau să „accelereze“ istoria spre socialism varia în funcție de circumstanțe. Cel mai des, el conta pe o elită conspirativă de modernizatori ca să preia acest rol accelerator, într-un mod ce amintea de Cernîșevski sau Tkacev. Dar, chiar dacă acest elitism era punctul lui slab, el nu-și punea întotdeauna speranțele într-o elită revoluționară. Marxismul lui era întotdeauna flexibil și îl adapta la condițiile din Rusia, la muncitorii câteodată radicali și la țărănimea ei. Când se părea că poporul este într-o dispoziție revoluționară, Lenin putea fi mai populist decât alți marxiști și vira spre o linie marxistă radicală. După 1902, el a fost, de asemenea, mai dispus să vadă țărănimea ca pe o clasă potențial revoluționară decât tovarășii lui marxiști ruși (și, cu siguranță, mai mult decât marxiștii germani), deși

bolşevismul a rămas fundamental suspicios faţă de ţărănimea „înapoiată“.

Eliberat din exilul siberian în 1900, Lenin a decis că era prea riscant să rămână în Rusia şi a început o călătorie de câţiva ani în străinătate, la München, Zürich şi Londra. Dar a continuat să facă o politică revoluţionară, în micile comunităţi de exilaţi revoluţionari. El a continuat, de asemenea, să argumenteze iminenţa revoluţiei, cea mai cunoscută luare de poziţie fiind în broşura Ce-i de făcut?, din 1902. Un grup de marxişti ruşi (aşa-numiţii Economişti) adoptaseră de fapt revizionismul lui Eduard Bernstein şi insistau că, întrucât revoluţia era prea îndepărtată, marxiştii ar fi trebuit doar să-i sprijine pe muncitori să obţină îmbunătăţirea condiţiilor de lucru şi a salariilor. Lenin a reacţionat furios la această erezie. Marxiştii trebuiau să aibă ambiţii şi să le insufle muncitorilor idei comuniste. De unii singuri, muncitorii puteau dobândi doar o conştiinţă „de sindicat“ – dorinţa pentru condiţii mai bune. Conştiinţa „social-democrată“ – dorinţa de schimbare politică fundamentală – trebuia să le fie dată muncitorilor „din afară“, de către intelectuali revoluţionari versaţi în ideologia marxistă. Dar această „inteligenţia“ nu avea să fie un grup de teoreticieni marxişti, cum a presupus Kautsky.[39] Ei trebuiau să fie revoluţionari „profesionişti“, cu o „conştiinţă ideologică“, acţionând conspirativ şi în secret, aducând eficienţă occidentală radicalismului rusesc, într-o perioadă în care poliţia devenise şi mai represivă.[40] Partidul, argumenta el, trebuia să fie centralizat, ca „o fabrică mare“.[41] Astfel de revoluţionari, în acelaşi timp moderni şi conspirativi, aminteau, desigur, de Rahmetov al lui Cernîşevski, căruia Lenin îi recunoştea meritele prin titlul broşurii.[42]

Iniţial, ideea lui Lenin a unui partid centralizat, de avangardă nu a fost controversată printre marxişti, şi în termeni strict ideologici s-ar putea să nu fi fost nici chiar aşa de nouă.[43] Dar ideea lui Lenin despre cultura ideală de partid era foarte diferită de teoriile lui Kautsky (şi chiar ale lui Marx). Lenin aborda politica într-un mod militant, sectar şi ostil compromisului. El era convins că tovarăşii lui refuză să ia în serios pregătirea pentru revoluţia pe care o credea iminentă; prin contrast, aceştia îl considerau prea optimist în ceea ce privea sfârşitul vechii ordini, autoritar şi excesiv de ostil faţă de burghezie. Prima ceartă majoră, care a scindat partidul în 1903, s-a iscat pe tema regulilor de apartenenţă la partid. Lenin a cerut ca partidul să fie format doar din activişti; Iulii Martov, colegul lui redactor la Iskra, voia un număr mai mare de membri, dintre susţinători. Lenin era în minoritate, dar, pentru că unii dintre oponenţii săi au ieşit din sală înaintea votului, facţiunea lui a câştigat şi a devenit cunoscută ca „bolşevicii“ (de la cuvântul rusesc bolşinstro – „majoritate“), pe când grupul lui

Martov a fost etichetat drept „menșevici“ (de la menșinstro – „minoritate“). Lenin a extins apoi conflictul, acționând în mod agresiv și tiranic – chiar și el recunoștea că „s-a comportat deseori într-o stare de iritare înspăimântătoare, nebunește“.[44] A reușit, de asemenea, să-și înstrăineze cele mai multe dintre figurile de frunte ale marxismului internațional, printre care Plehanov, Kautsky și Rosa Luxemburg.

S-a dovedit că Lenin a anticipat mai bine decât rivalii lui menșevici, pentru că revoluția a izbucnit într-adevăr în Rusia, doi ani mai târziu. Căderea bazei navale de la Port Arthur, pe atunci în Extremul Orient Rus, în mâinile japonezilor, în 1904, a fost mai umilitoare pentru regimul țarist decât precedenta lui înfrângere majoră, de către britanici, în Crimeea. Pentru prima dată, o putere europeană era învinsă numai de asiatici, fără aliați. Nu este, așadar, surprinzător că, în acest punct de cotitură, numeroasele tensiuni subterane din Rusia au răbufnit într-un conflict deschis. Un preot ortodox, părintele Gapon, a folosit prilejul pentru a susține cererile muncitorilor din orașe. În ziua care a devenit cunoscută ca Duminica sângeroasă, el a organizat o demonstrație de 50 000–100 000 de oameni, sub forma unei procesiuni de supuși loiali, purtând icoane, care să înmâneze cu umilință o petiție țarului. Petiția rezona cu retorica paternalistă proprie țarului. Cererile însă erau radicale și includeau votul democratic, legalizarea sindicatelor și drepturi civile pentru toți cetățenii. Poliția a declarat marșul ilegal și, deoarece oamenii nu s-au împrăștiat, trupele au tras la întâmplare în mulțimea pașnică, neînarmată.

Se spune că, în mijlocul împușcăturilor, Gapon ar fi declarat: „Nu mai există Dumnezeu! Nu mai există țar!“[45] Cu siguranță că acest act de violență neprovocată a afectat iremediabil imaginea de tătuc binevoitor a țarului Nicolae al II-lea. Era absolut clar de acum că acest model paternalist de politică nu avea să le dea muncitorilor și țăranilor ce-și doreau. Muncitorii au ripostat înființând un nou tip de organism – sovietul (consiliul) – format din delegați ai muncitorilor, care să coordoneze grevele. Aceste soviete erau organizate pe baza democrației directe, asemănătoare mai degrabă Comunei din Paris; teoretic, alegătorii își puteau revoca aleșii. Unii dintre cei aleși erau socialiști – Lev Troțki era președintele sovietului din Sankt-Petersburg – și au organizat greva generală care a forțat regimul să le acorde „Manifestul din octombrie“, o promisiune de alegeri pentru o adunare legislativă și de libertăți civile. Social-democrații însă au avut un rol modest în revoluție. Aceasta a fost cu adevărat o mișcare ce a depășit clasele sociale și partidele. Ca în revoluțiile din 1830 și de la începutul lui 1848, liberalii, muncitorii și puțin numeroșii socialiști s-au unit

împotriva unei autocrații cu concepții înguste.

Lenin a fost entuziasmat de revoluție, iar Manifestul din octombrie l-a convins că este sigur să se întoarcă în Rusia din exil. Se aliase de-acum cu unii dintre cei mai de stânga marxiști din mișcarea rusească – grupul Înainte al lui Aleksandr Bogdanov – care aveau toată încrederea în capacitatea proletariatului de a construi socialismul în viitorul apropiat.[46] Nimeni însă nu a mers atât de departe ca Troțki, care susținea că Rusia este gata pentru o „revoluție permanentă“ într-o singură etapă, ce avea să ducă rapid din etapa democrației burgheze la socialism.[47] Lenin era pentru o „dictatură revoluționar-democratică a proletariatului și a țărănimii“ care să preia conducerea revoluției burgheze – spre deosebire de menșevicii moderați, care pledau pentru o alianță între muncitori și clasa de mijloc.[48]

Până la urmă, revoluția din 1905 a urmat în linii mari cursul predecesoarelor ei europene, eșuate în 1848. Liberalii, satisfăcuți de concesiile obținute prin Manifestul din octombrie și temându-se de radicalismul muncitorilor și al țăranilor, au abandonat mișcarea revoluționară. Între timp, regimul a reușit să se regrupeze, aducând trupe din Extremul Orient ca să înăbușe revoltele țăranilor. În decembrie, muncitorii din Moscova au opus o ultimă și zadarnică rezistență în cartierul Presnaia, unde au ridicat baricade și au înființat o formă locală de guvern al poporului. Dar nu aveau nici o șansă în fața artileriei regimului; a urmat un măcel și cea mai mare parte din cartierul Presnaia a fost transformată în ruine.

Perspectivele păreau din nou sumbre pentru socialiști, iar în decembrie 1907 Lenin a fost nevoit să plece iarăși în exil, pornind spre Elveția. Acolo s-a dedicat cititului și scrisului: a început cu filosofia, dar, cum se apropia războiul, s-a cufundat în cele mai recente lucrări asupra capitalismului, scrise de oameni ca Luxemburg, marxistul rus în ascensiune rapidă Nikolai Buharin și, mai ales, influentul marxist austriac Rudolf Hilferding. Acesta din urmă l-a convins că

vechea competiție dintre micii întreprinzători cedase locul unei lupte sălbatice între statele naționale pentru cucerirea de piețe, ducând la expansiune imperialistă și la războaie între marile puteri.[49] Imoralitatea fundamentală a capitalismului fusese dată în vileag. Capitaliștii nu mai puteau nici măcar să pretindă că sunt umanitari liberali; erau rasiști pe față și adepți ai darwinismului social, justificându-și interesele cu un naționalism războinic. În același timp însă, capitalismul modern devenise puternic centralizat și pregătise terenul pentru planificarea socialistă.

Lenin, mereu în căutarea unor semne ale prăbușirii iminente a capitalismului, și-a însușit imediat intuițiile lui Hilferding. În lucrarea Imperialismul, stadiul cel mai înalt al capitalismului (Imperializm kak vâsșceaia stadia kapitalizma), scrisă în 1915 și publicată în 1917, el critică și capitaliștii și Internaționala a II-a a lui Kautsky pentru că susțin războiul.[50] El îmbrățișează, de asemenea, ideile unor teoreticieni mai radicali ai imperialismului, argumentând că, așa cum se globalizează capitalismul, se va globaliza și revoluția. Deoarece statele imperiale exploatau țările de la periferia colonială, revoluția socialistă putea izbucni chiar și în țările pe jumătate „înapoiate“. Lupta împotriva capitalismului putea începe în Rusia, deși accepta că aceasta ar fi trebuit susținută de revoluții socialiste în țări mai avansate. Lenin susținea, de asemenea, că marxiștii din societățile coloniale puteau duce revoluții pentru independență politică împotriva imperialiștilor, chiar dacă abia se instalase capitalismul, iar socialismul era foarte departe. Textul lui Lenin a pus bazele fuziunii marxismului cu naționalismul anticolonial. Așa cum se va vedea, Imperialismul a fost crucial pentru aducerea comunismului în lumea noneuropeană.

Puțini ruși au citit Imperialismul lui Lenin, dar principalul rol al lucrării a fost să explice, lui însuși și tovarășilor lui revoluționari, de ce istoria era de partea lor. În 1917, când regimul țarist s-a prăbușit, muncitorii și țăranii s-au comportat cum o făcuseră și în 1905, înființând soviete, comitete revoluționare și alte forme de autoguvernare. Lenin și bolșevicii erau acum în situația de a oferi o alternativă de încredere și coerentă în aparență.

V

Între 1913 și 1916, romancierul simbolist de avangardă Andrei Belîi (născut în 1880) a publicat marele lui roman modernist Petersburg. Orașul mai apăruse până atunci ca personaj principal în romane, dar Petersburgul lui Belîi era un loc foarte diferit de cel din romanele lui Cernîșevski sau Dostoievski. În anul 1905, era un oraș plin de freamăt, înconjurat de „un inel de fabrici cu multe coșuri“ din care emana sunetul amenințător al revoluției proletariatului, „uuuu-uuuu-uuuu“.[51] Oficialul țarist din roman, Apollon Apollonovici Beleuhov, nu mai este un aristocrat reacționar, ci o întruchipare a modernizării raționale (în simbolistica nietzscheană populară în acea vreme, Apollo era zeul rațiunii). Recelui Apollon îi plăcea să privească liniile drepte și pătratele perfecte ale străzilor proiectate din Sankt-Petersburg și se înconjoară de artă neoclasică, inclusiv o pictură de David. Dar stăpânirea sa de sine și rațiunea nu sunt suficiente pentru a-l controla pe propriul lui fiu, ca să nu mai vorbim de Rusia, și el este înspăimântat de forțele revoluționare care îl înconjoară.[52] Celelalte întruchipări ale rațiunii din roman sunt la fel de ineficiente, însă mai violente. Revoluționarul Dudkin și mentorul lui, personajul Lippacenko, inspirat de Azef, le impun celorlalți idei dogmatice și violente. Dudkin este chiar vizitat de Călărețul de aramă, care îi toarnă în vene metal și îl preamărește cu vorbele „fiul meu“.[53] Totuși, Călărețul de aramă și spiritul modernității nu rezolvă nimic, reușind doar să declanșeze un ciclu al răzbunării și violenței.[54]

Pentru Belîi, ca și pentru Pușkin, Călărețul de aramă, cu două picioare ale calului înfipte în pământul rusesc și cu celelalte două ridicate în aer, era un simbol al divizării Rusiei – tradițiile native ale rușilor obișnuiți și raționalismul crud al lui Petru cel Mare.[55] Dar Belîi a negat că oficialii sau revoluționarii ar putea reconcilia aceste două jumătăți. După el, doar Apocalipsa, pe care a identificat-o cu forțele revoluționare „estice“ din păturile de jos, ar permite Rusiei să scape din această situație dificilă și să facă „un salt prin istorie“.[56] Până la urmă, Belîi se înșela. Revoluția nu a strâns laolaltă societatea fragmentată a Rusiei. Dar el a prevăzut corect evenimentele din 1917. Forțele de jos aveau să-i copleșească pe călărești de aramă, fie ei țariști, liberali sau bolșevici.

Izbucnirea războiului în 1914 a provocat a treia și ultima criză pentru regimul

din Rusia de după 1915. După cum declara Savenko, liderul Partidului Naţionalist, în 1915, „războiul este un examen, un examen important“ şi a fost unul mai greu decât toate cele date de regimul ţarist în trecut.[57] Principalul inamic al Rusiei, Germania, intenţiona mobilizarea „totală“ a tuturor resurselor – oameni, alimente, producţie industrială – pentru război. Iar Rusia, ca regim reacţionar reformat doar în parte, era puternic dezavantajată în această competiţie. Neîncrezător în implicarea societăţii ca întreg – şi elite şi oameni de rând –, statul a descoperit că este foarte greu să le obţină sprijinul pentru efortul de război. Fabricile lui nu puteau produce destulă muniţie şi nu putea recruta trupele de care avea nevoie. Aceste slăbiciuni structurale, combinate cu o tehnologie deficitară a tranşeelor, au dus la înfrângeri masive în Galiţia şi în Polonia, iar până în august 1915, peste patru milioane de soldaţi fuseseră ucişi, răniţi sau luaţi prizonieri.

Criza l-a obligat pe ţar să cedeze în faţa Apollon Apollonovicilor reformatori din regimul său şi să permită elementelor „societăţii“ – membri ai societăţii educate, dedicaţi modernizării –, să joace un rol în efortul de război. În unele privinţe, acest fapt a fost un succes, şi la începutul anului 1917 Rusia distrusese armata habsburgilor şi producea mai multă muniţie decât germanii.[58] Dar încercările neduse până la capăt ale imperiului de a se transforma într-un stat naţional mobilizator, după modelul german, nu au făcut decât să-i grăbească sfârşitul. Au fost dăunătoare în special eforturile de a reforma sistemul de aprovizionare cu alimente. O alianţă curioasă de miniştri modernişti şi experţi, printre care un viitor planificator sub bolşevici, economistul menşevic V. Groman, a încercat să înlocuiască piaţa cerealelor cu un sistem de procurare condus de stat. Dar regimul nu a făcut faţă organizării şi transportului proviziilor, iar ţăranii au refuzat să-şi vândă grânele la preţurile mici oferite.[59]

Intelectualii îl învinuiau pe ţar pentru dezastrele economice şi militare, iar acuzaţiile de ineficienţă au început să se amestece cu bănuielile de trădare. Exista convingerea aproape generală că ţarina Alexandra, englezoaică prin cultură, deşi germană prin naştere, se afla în centrul unei conspiraţii cu centrul la Berlin, pentru sabotarea efortului de război. Ţarismului, o ramură a aristocraţiei europene internaţionale, îi lipsea charisma patriotică pentru a uni Rusia împotriva duşmanilor ei. Iar pe 23 februarie 1917, când protestele femeilor din Sankt-Petersburg împotriva lipsei pâinii au dus la grevă generală şi revolte ale soldaţilor, puţini mai erau dispuşi să apere regimul.

Pentru scurtă vreme, ruşii au fost uniţi în favoarea „libertăţii“ şi a „democraţiei“.

Rusia părea să trăiască experiența propriului ei 1789 și toată lumea își dădea seama de paralelă. Marseieza (sau Marsiliuza) a devenit imnul național al noului regim, cântat la fiecare ocazie, iar formele de adresare bazate pe vechea ierarhie au fost abolite în favoarea termenilor „cetățean“ (grajdanin) și „cetățeană“ (grajdanka).[60] Au fost imitate până și sărbătorile revoluționare franceze, cu planuri pentru „un spectacol carnaval grandios“ în Grădina de Vară din Petersburg, cuprinzând și macheta unui oraș reprezentând Parisul secolului al XVIII-lea.[61] Totuși, chiar dacă organizațiile Partidului Socialist au avut un rol minor în Revoluția din Februarie, noul simbolism demonstra că noua ordine era mult mai radicală decât predecesoarea ei din Franța. Steagul roșu socialist, nu tricolorul rusesc, a fost ridicat deasupra Palatului de Iarnă și a devenit efectiv drapel național. Aceasta este vremea în care au apărut pentru prima dată simbolurile maselor rurale și urbane – secera și ciocanul, afișate la palatul Marinskii, sediul guvernului provizoriu.[62]

Și totuși, în pofida acestei unități aparente, în curând aveau să fie evidente semnele diviziunii între grupurile liberale, educate, pe de-o parte, și muncitorii și țăranii de partea cealaltă. Cuvântul „tovarășe“ (tovarisch) – o formulă socialistă de adresare – putea fi auzit alături de „cetățene“. Iar la concurență cu convenționala Marseieză, un imn de laudă a unității naționaliste transpus în context rusesc, apăruse „o Marseieză a muncitorilor“, o versiune socialistă. Aceasta își îndemna ascultătorii „să ucidă și să distrugă“ „paraziții“, „câinii“ și „bogătașii“. Și mai exista un competitor, preferat clar de toate partidele marxiste – antinaționalista „Internațională“, ale cărei versuri fuseseră compuse în 1871 de un membru al Comunei din Paris inițial pe melodia Marseiezei, dar care primise o muzică nouă în 1888.[63] Conflictele în jurul simbolurilor și cântecelor au fost instituționalizate chiar de la începutul Revoluției din Februarie prin existența „puterii duale“. Guvernul provizoriu, dominat de proprietari și de clasele profesionale, conducea alături de Sovietul din Petrograd (fostul Petersburg), ales de clasele de jos.

Guvernul provizoriu a fost format inițial din liberali. Dar începând din martie i-a inclus și pe membrii menșevici și socialiști revoluționari (SR) din soviete, iar în iulie conducerea lui a fost preluată de socialistul moderat Aleksandr Kerenski. Guvernul era dedicat democrației liberale și domniei legii și își declarase el însuși provizoratul, până când aveau să poată fi organizate alegeri, pe sistemul un om – un vot, pentru alcătuirea unei Adunări Constituante. El intenționa totodată să continue războiul, însă începând din primăvară doar unul defensiv, împotriva germanilor.

Totuşi, guvernului provizoriu i-a fost la fel de greu ca miniştrilor reformişti ai ţarului să câştige sprijinul muncitorilor şi al ţăranilor pentru viziunea sa asupra Rusiei. Prăpastia politică şi culturală dintre elitele educate, deţinătoare de proprietăţi, şi marea masă a populaţiei era prea mare. Guvernul a încercat să ajungă la un compromis în privinţa războiului, continuând să lupte, dar abandonând vechile obiective expansioniste ale ţarului. După eşecul ofensivei din iunie, însă, nu a mai putut menţine disciplina în armată, în condiţiile în care comitetele alese ale soldaţilor credeau că este dreptul lor să discute dacă respectă ordinele ofiţerilor.[64] La ţară, guvernul provizoriu a încercat să pună capăt penuriei de alimente prin crearea unui monopol şi mai strict al statului asupra cerealelor, dar ţăranii nu erau mai dispuşi să cultive şi să vândă decât înainte. Guvernul a făcut primii paşi spre a răspunde cererilor ţăranilor pentru pământ, dar aceştia au fost înceţi şi precauţi. Curând avea să piardă controlul şi asupra zonelor rurale, unde ţăranii au luat cu forţa proprietăţile stăpânilor, temându-se prea puţin de represalii.

Guvernul provizoriu le-a făcut concesii şi muncitorilor, în privinţa salariilor şi a condiţiilor de muncă, dar, iarăşi, acestea nu au fost suficiente. Conflictele dintre proprietarii de fabrici şi muncitori au devenit şi mai aprinse. Şefii care concediau muncitori erau acuzaţi de „sabotaj“, iar comitetele muncitoreşti din fabrici cereau dreptul de a supraveghea conducerea, deţinând „controlul muncitoresc“ asupra fabricilor.[65] A urmat un val masiv de greve, în septembrie.

Prin vara anului 1917, limbajul luptei de clasă se infiltrase deja în cultura populară. Cererile pentru conducerea de către mase, operând prin soviete, şi răsturnarea guvernului provizoriu „burghez“ – care, se pretindea, nu putea fi un „guvern al poporului“ reprezentativ – au devenit ceva obişnuit.[66] Iată ce proclama în septembrie o rezoluţie a comitetului soldaţilor din Batalionul de Transport 92:

Tovarăşi! Este vremea să ne trezim!... Este vremea să scuturăm vraja burgheziei, este vremea să scăpăm de această râie care se întinde, astfel încât să nu facă şi mai mult rău revoluţiei... Poporul nu se poate baza decât pe el însuşi şi nu trebuie să întindă o mână tovărăşească inamicului demn de ură. Este vremea să-i scuturăm pe aceşti „salvatori ai revoluţiei“, care s-au agăţat de trupul ţării ca nişte lipitori.[67]

În unele cazuri, acest tip de limbaj reflecta interesul pentru socialism şi marxism. Anna Litveiko, muncitoare ucraineană şi viitoare membră a Tineretului Comunist (Komsomol), îşi amintea de idealismul ei din tinereţe:

Comunismul, credeam noi, avea să înceapă de îndată ce sovietele îşi asumau puterea. Banii nici măcar nu erau menţionaţi; ne era clar că banii aveau să dispară imediat... Cât despre haine, însă, părerile noastre erau împărţite: unii dintre noi respingeau chiar şi această formă de proprietate. Şi, oricum, cum aveau să se îmbrace membrii noii societăţi?... Nu puteam renunţa la cozile împletite şi la fundele mele. Asta însemna că nu eram o adevărată bolşevică? Dar eram pregătită să-mi dau viaţa pentru revoluţie![68]

Cel mai obişnuit printre oamenii de rând nu era însă marxismul, ci o viziune profund populistă asupra lumii. Cuvântul socialist „burghez“ (burjui) era o insultă, dar atitudinea revoluţionară nu era stârnită atât de critica marxistă a exploatării, cât de indignarea morală faţă de rămăşiţele privilegiilor din vechiul regim. Un ofiţer care scria acasă de pe front recunoştea resentimentele adânc înrădăcinate ale oamenilor lui faţă de privilegiaţii social:

Oricare ar fi atitudinile lor personale faţă de ofiţeri ca indivizi, noi rămânem în ochii lor nişte stăpâni... În opinia lor, ceea ce s-a întâmplat este o revoluţie socială, nu politică, în care, potrivit lor, noi suntem învinşii, iar ei sunt învingătorii... Înainte, noi eram la conducere; acum ei vor să conducă. Prin ei vorbesc secole de insulte rămase nerăzbunate. Un limbaj comun între noi nu poate fi găsit. Aceasta este moştenirea blestemată pe care ne-a lăsat-o vechea ordine.[69]

Observaţia lui era foarte bună. Dorinţa de demnitate, atât de evidentă la studenţii lui Cernîşevski şi la funcţionarii din anii 1860, a fost transmisă muncitorilor din anii 1890 şi multe dintre plângerile muncitorilor din 1917 aveau ca subiect

grosolănia superiorilor. Primul act referitor la armată emis de Sovietul din Petrograd, Ordinul nr. 1, cuprindea dispoziţia ca ofiţerii să se adreseze soldaţilor cu respectuosul „dumneavoastră“ (vî), nu cu echivalentul lui informal „tu“ (tî).[70]

Muncitorii, aşadar, cereau tot mai insistent ca organizaţiile oamenilor de rând – cum ar fi sovietele şi comitetele din fabrici, unităţi militare şi sate – să preia puterea, excluzând clasele superioare din politică. Aceasta nu însemna neapărat că ei se opuneau puterii statului. Dimpotrivă, ei chiar cereau ca statul să ia măsuri dure, dictatoriale, în interesul oamenilor împotriva „duşmanilor“; aşa cum declarau în octombrie delegaţii Armatei a VI-a: „Ţara are nevoie de o autoritate democratică şi fermă, care să se bazeze pe masele populare şi să răspundă în faţa lor.“[71] Într-o vreme în care alimentele sunt rare şi haosul domneşte, nu este surprinzător ca poporul să vrea un stat mai puternic şi să blameze guvernul provizoriu pentru slăbiciunea lui.

Această viziune populară, potrivit căreia „poporul“ ar trebui să se angajeze într-o luptă împotriva celor privilegiaţi şi să construiască un stat al poporului puternic, centralizat, poate nu a fost marxistă la origine, dar a coincis cu ideile lui Lenin, cel puţin pentru o scurtă perioadă de timp, la mijlocul anului 1917. El şi-a prezentat cel mai clar programul politic în puternica sinteză Statul şi revoluţia, scrisă în timpul exilului temporar în Finlanda. În această lucrare crucială, Lenin a reconciliat marxismul modernist al planificării şi centralizării cu marxismul radical al democraţiei proletare şi al luptei de clasă. La început a folosit ideile lui Hilferding, afirmând că războiul concentrase economia într-o singură maşinărie, centralizată.[72] În acelaşi timp, însă, Lenin s-a întors la egalitarismul lui Marx din 1848 şi 1871. Muncitorii, pretindea el, aveau să devină în curând capabili să conducă singuri această economie simplificată; sunt cunoscute celebrele lui cuvinte, că orice bucătăreasă poate conduce statul. Acordarea de privilegii tehnocraţilor nu mai era justificată. Visul lui Marx – fuziunea dintre „munca intelectuală şi cea manuală“ – avea să devină în curând o realitate.

Viziunea lui Lenin era, aşadar, una a egalităţii complete, nu doar în plan economic şi legal, ci şi social şi politic. Democraţia liberală, în care cetăţenii alegeau deputaţi care la rândul lor controlau oficialităţile, nu mai era de ajuns. Oficialităţile trebuiau alese direct de către mase, aşa cum se întâmplase în Comuna din Paris – modelul noului „stat-comună“ al lui Lenin. Statul avea să înceapă atunci să fuzioneze cu poporul şi toate ierarhiile aveau să dispară treptat. Partidul din avangardă abia dacă era menţionat.

În Statul și revoluția, Lenin a vorbit mult și despre „democrație“, dar aceasta nu era una a drepturilor universale. Democrația pentru proletariat era perfect compatibilă cu reprimarea violentă a dușmanilor. Statul-comună al lui Lenin era mai degrabă un grup de voluntari ce păzesc ordinea publică: îi putea suprima pe „exploatatori“ „la fel de simplu și de rapid ca orice grup de oameni civilizați... ce intervine ca să oprească o încăierare sau ca să apere o femeie în pericol“.[73] Lenin nu avea rezerve în ceea ce privește violența și descria proletariatul ca fiind „iacobinii secolului XX“.[74] Dar el nu credea că ar fi nevoie de o represiune de durată. Vor fi necesare doar câteva arestări demonstrative. Dacă voluntarii, responsabili cu ordinea publică, ar fi fost inițial o minoritate, ei aveau să se extindă în curând la „o miliție din care să facă parte întregul popor“.[75] Această formă de socialism avea, așadar, un stil marțial, dar mergea înapoi în timp la baricadele din 1848 și 1871; avea prea puține în comun cu armatele convenționale din Primul Război Mondial.

Oare Lenin, revoluționarul dur, a luat cu adevărat în serios viziunea utopică din Statul și revoluția? Credea el cu adevărat că avea să fie simplu pentru muncitori să conducă economia și statul? Limbajul lui este ambiguu și s-ar putea ca el să fi avut în minte un rezultat mai puțin egalitarist. Dar, ca ideolog marxist, era convins că interesele claselor erau unice, coerente. Dacă proletarii conduceau statul, nu exista vreun motiv să nu ajungă la un consens cu întreaga clasă muncitoare.

Desigur, la puțin timp după Revoluția din Octombrie a devenit limpede că Lenin nu avea dreptate. În mod inevitabil, unitatea s-a dezintegrat în conflicte între regim și societate, în interiorul societății și între muncitorii înșiși. Dar în Rusia radicalizată a anului 1917, Lenin nu era singurul care cultiva ideea că exista o „voință generală“ populară, revoluționară, și că aceasta putea conduce prin intermediul unui stat în același timp „democratic“ și centralizat. Această idee părea să aibă sens nu doar pentru el, ci și pentru o mare parte din clasa muncitoare rusă.[76]

Lenin s-a întors din exil în Rusia în aprilie 1917, hotărât să impună partidului său viziunea lui intransigentă privind lupta de clasă. Împotriva îndoielilor exprimate de mulți dintre tovarășii lui bolșevici, Lenin a insistat ca puterea să fie transferată de la guvernul provizoriu către soviete. Nu venise încă momentul potrivit pentru sfârșitul economiei de piață, dar muncitorii și țăranii, nu burghezia, erau cei care trebuiau să conducă și să edifice „statul-comună“; între timp, sovietele trebuiau să supravegheze producția de bunuri și distribuirea lor.

Aşadar, bolşevicii erau singurul partid major ce nu participa la guvernare, iar ei cereau ca la conducere să vină clasele de jos şi să se pună capăt războiului. Menşevicii de la vârf argumentau în continuare că o revoluţie proletară avea să eşueze într-o ţară înapoiată cum era Rusia, împărtăşind părerile lui Kautsky şi ale Internaţionalei a II-a. În iulie, când guvernul provizoriu a luat măsuri severe împotriva bolşevicilor şi Lenin a fost obligat să plece din nou în exil, părea că acesta din urmă calculase greşit totul. Dar condiţiile erau mai asemănătoare celor din Franţa anului 1789 decât celor din 1848 sau 1871, iar forţele de ordine din clasa de mijloc nu se puteau baza pe o armată ţărănească pentru a rezista revoluţiei urbane. Comandantul-şef al armatei, Kornilov, a încercat să folosească militarii pentru a restabili disciplina şi credea că are sprijinul lui Kerenski pentru puci. Dar mulţi soldaţi au refuzat să-l asculte, Kerenski a negat că ar fi fost implicat, iar episodul a subminat guvernul provizoriu ca întreg.

În contrapartidă, popularitatea bolşevicilor a crescut. Deşi cei mai mulţi nu cunoşteau în detaliu politica partidului, multora li se părea că acesta era singura forţă capabilă să salveze revoluţia. Partidul a câştigat majoritatea în sovietele de la Moscova şi Petrograd, iar Lenin a folosit această dovadă de sprijin să pledeze pentru preluarea imediată a puterii de către bolşevici. Pe 25 octombrie, Comitetul Revoluţionar Militar al sovietului din Petrograd, condus de Troţki şi de alţi bolşevici, a preluat rapid controlul Palatului de Iarnă, prost apărat. Acesta a fost momentul decisiv. Faimoasa scenă din filmul Octombrie al lui Eisenstein, cu miile de oameni care escaladează porţile şi invadează palatul, este ficţiune pură, dar neputinţa guvernului provizoriu de a mobiliza forţe pentru a se apăra şi uşurinţa cu care bolşevicii au pus mâna pe principalele oraşe demonstrează cât de mult rezonau în 1917 modul în care bolşevicii abordau politica şi radicalismul celei mai mari părţi din populaţia urbană. Bolşevicii nu au câştigat niciodată un scrutin la nivelul întregii Rusii. Ei erau un partid urban într-o ţară preponderent rurală. Dar în alegerile pentru Adunarea Constituantă de la sfârşitul anului 1917, ei au câştigat majoritatea voturilor muncitorilor şi 42% din voturile soldaţilor, obţinând 10,9 milioane de voturi din 48,4 milioane. Ei împărtăşeau totodată mare parte din programul câştigătorilor alegerilor – Socialiştii Revoluţionari de Stânga (SRS). Aşadar, aceasta nu era o „revoluţie bolşevică“ în sensul exact al termenului. Era o insurecţie bolşevică într-o revoluţie radicală populistă, ale cărei valori au fost sprijinite, pentru foarte scurtă vreme, de bolşevici. Alternativa liberală – compromisul între clase şi domnia legii –, susţinută de cei mai mulţi dintre proprietari şi dintre cei educaţi, avea puţine şanse de victorie, pentru că marea masă a populaţiei era pur şi simplu prea doritoare de o redistribuire radicală a proprietăţii şi a puterii. Lenin şi bolşevicii au dat curând

înapoi de la populism, îndreptându-se spre o politică mult mai autoritară, și în cele din urmă și-au consolidat puterea prin forța armelor, într-un război civil. Victoria bolșevicilor nu era, așadar, în nici un caz inevitabilă, ba chiar era la fel de posibil un rezultat socialist radical. Și după ce bolșevicii au luat puterea, oricât de nepopulari ar fi devenit, nu exista nici dorința de revenire la vechea ordine.

VI

În 1923, scriitorul Isaac Babel a publicat Armata de cavalerie (Konarmia), o serie de povestiri despre experiențele lui ca agitator politic bolșevic cu cavaleria de cazaci a lui Budionnîi, în războiul cu Polonia din 1920. Cartea a avut imediat un succes răsunător și era citită pe scară largă. Într-una dintre povestiri, intitulată O scrisoare, Babel relatează cum a trecut războiul civil peste o familie de țărani, prin intermediul unei scrisori fictive trimise mamei de unul dintre cavaleriștii roșii, Vasili Kordiukov. Este un document straniu, prost scris, chiar plicticos, presărat cu descrieri banale ale locurilor vizitate. Subiectul însă este îngrozitor: ciocnirea sângeroasă dintre tatăl lui Vasili, Timofei, un fost polițist țarist care lupta acum alături de albii antibolșevici ai generalului Denikin, și frații lui, Feodor și Semion, înrolați împreună la bolșevici. Tatăl lui, decoperindu-l pe Semion printre roșiii luați prizonieri, îl hăcuiește de moarte și este urmărit apoi de ceilalți fii, dornici de răzbunare. În cele din urmă, aceștia îl găsesc. Semion, poreclit „Sălbaticul“, îi spune: „Tată, dacă aș fi căzut eu în mâinile tale, n-ai fi avut milă. Așa că o să te omorâm, tată!“, și îl ucide. Povestea se încheie cu Vasili arătându-i naratorului o fotografie a întregii familii. Timofei, „un ofițer de poliție cu umeri largi și chipiu pe cap... era țeapăn, cu pomeții proeminenți și ochii goi, fără culoare și sticloși“; lângă el stătea soția, „o țărancă micuță... cu trăsături delicate, strălucitoare și timide“.

Iar în spate, în decorul jalnic cu flori și porumbei al fotografului de provincie, stăteau doi băieți, uimitor de mari, grosolani, cu fețe late, ochii holbați și încremeniți de parcă ar fi dat onorul: frații Kordiukov, Feodor și Semion.[77]

Multe dintre povestirile lui Babel erau despre violențele cumplite la care a asistat și la care a participat în timpul războiului civil și despre încercările lui de a se împăca cu ele. Ca intelectual evreu printre războinicii țărani cazaci, era șocat de brutalitatea nepăsătoare (și de antisemitismul) oamenilor ca frații Kordiukov. Cu toate acestea, le admira vitejia, iar câteodată în scrierile lui se strecoară o deloc

atractivă admirație nietzscheană a puterii. Rezultatul este descumpănitor – o relatare deliberat distanțată a faptelor cruzilor lui eroi, un refuz categoric de a-i judeca.[78] El nu poate să-i înțeleagă; sunt opaci, „cu ochii goi“, ca în fotografie. Sunt forțe ale naturii, erinii ca ale lui Eschil, căutând răzbunare pentru relele din trecut.

Nu aceasta era, desigur, lumea pe care Lenin se aștepta să o moștenească. Chiar dacă nu era un nietzschean care să se bucure de violență, Lenin era perfect pregătit să o folosească și a fost încă de la început adeptul răzbunării de clasă. Dar a descoperit curând că masele sunt greu de controlat; el cerea ca „masele“ să fie revoluționare, dar și disciplinate. A fost clar încă de la început că tranziția spre „dictatura proletariatului“ nu avea să fie atât de lină pe cât spera Lenin.

Prima provocare a venit din partea socialiștilor moderați, care obiectau împotriva sovietelor, a puterii de clasă, ca fiind opusă conducerii parlamentare liberale. Delegații la Adunarea Constituantă, dintre care 85% erau socialiști, insistau că ei reprezintă poporul rus, dar Lenin i-a denunțat ca un exemplu de „parlamentarism burghez“. Gărzile Roșii au împușcat câțiva susținători care demonstrau în favoarea Adunării chiar înainte ca aceasta să se întrunească în Palatul Taurida din Petrograd – prima dată după februarie 1917 când trupele trăgeau în mulțimea neînarmată – și Adunarea a fost ulterior dizolvată. Socialiștii Revoluționari de Stânga, în coaliție cu bolșevicii, au supraviețuit patru luni, dar în martie 1918 era limpede pentru toată lumea că puterea era în mâna bolșevicilor, nu a sovietelor.

Lenin susținuse că puterea trebuia trecută sovietelor ca întreg, dar nu a pretins niciodată că ar fi un democrat pluralist și nu a fost nici o surpriză faptul că a refuzat să lucreze cu partidele rivale. În același timp, însă, el părea să fi luat în serios promisiunea unui fel de „democrație“ în interiorul clasei muncitoare și, în primele luni de guvernare bolșevică, Lenin s-ar putea să fi crezut că planurile ambițioase din Statul și revoluția erau realiste: inițiativa populară și centralizarea puteau coexista; totuși s-ar putea ca el să nu fi făcut altceva decât să dea muncitorilor ceea ce doreau, câtă vreme partidul era slab. El a continuat să cheme la o „democrație a muncitorilor“, știind cât de populară era aceasta în fabrici, iar în noiembrie 1917 a semnat un decret privind controlul muncitoresc, care dădea puteri considerabile comitetelor alese în fabrici. Armata a fost condusă și ea în continuare în stil „democratic“ sau de „miliție a cetățenilor“, soldații alegându-i pe ofițeri. Modul în care Lenin a abordat țărănimea a fost mai puțin marxist, dar a reprezentat tot o cedare față de revendicările maselor. În loc să creeze ferme colective de mari dimensiuni, așa cum dicta teoria marxistă (și

politica de la începuturi a bolșevicilor), decretul pământului semnat de el le dădea țăranilor ceea ce doreau – puteau să-și păstreze micile lor loturi și agricultura de subzistență.

După cum a observat Isaac Babel, pentru mulți oameni obișnuiți, reversul „democrației“ sau al puterii maselor era „lupta de clasă“ sau răzbunarea împotriva „burgheziei“ – așa cum fusese și pentru sans-culottes. Iar în primele luni ale revoluției, Lenin era pregătit să încurajeze această teroare „populară“. „Jefuiți-i pe jefuitori!“ era sloganul momentului, iar în decembrie 1917 Lenin a declarat „război pe viață și pe moarte împotriva bogaților, a leneșilor, a paraziților“.[79] Totuși, el a cedat bucuros conducerea luptei comunităților locale. Fiecare oraș, fiecare sat avea să decidă cum să „curețe“ Rusia de acești „dăunători“: puteau să-i trimită la închisoare, să-i pună să curețe latrinele, să le dea documente speciale sau „tichete galbene“, astfel încât toată lumea să fie cu ochii pe ei (un tratament prin tradiție rezervat prostituatelor) ori să împuște unul din zece.[80]

Principiile lui Lenin au fost îmbrățișate cu entuziasm de activiștii de partid din regiunile Rusiei. Bolșevicii confiscau bunurile celor bogați, le impuneau taxe speciale și luau ostatici dintre membrii claselor „burgheze“ – așa-numiții „foști oameni“. Anna Litveiko a făcut și ea parte dintr-un detașament ce confisca proprietățile burghezilor:

Lozinca era: „Pace în bordeie, război în palate!“ Era important să le demonstrăm oamenilor imediat ce avea să facă revoluția pentru bordeie...

Intram în case [ale bogătașilor] și spuneam: „Această clădire este naționalizată. Aveți douăzeci și patru de ore să vă mutați.“ Unii se supuneau imediat, în timp ce alții ne blestemau – pe bolșevici în general sau conducerea sovietică.[81]

Experiențele aristocrației și burgheziei erau desigur traumatizante, chiar și pentru cei care nu erau arestați sau abuzați fizic. Prințesa Sofia Volkonskaia își amintește cum au obligat-o autoritățile să accepte chiriași în apartamentul ei:

Cuplul care ne-a fost impus – un tânăr și soția lui – păreau destul de drăguți, dar... erau comuniști... Nimic nu poate fi mai dezagreabil decât acest trai atât de apropiat (trebuia să ne gătim mâncarea pe aceeași sobă, să folosim baia rămasă fără apă caldă etc.) cu oameni care se considerau aprioric și în principiu dușmanii noștri. „Ai grijă!“, „Închide ușa!“, „Nu vorbi atât de tare; pot să te audă comuniștii.“ Nimicuri? Sigur că da. Însă în coșmarul vieții noastre fiecare asemenea nimic lua proporțiile unei răni serioase.[82]

În primele luni, „lupta de clasă“ s-a infiltrat în toate aspectele vieții, inclusiv în simboluri, iar bolșevicii, ca și predecesorii lor iacobini, erau hotărâți să creeze o nouă cultură care să le propage valorile. Petrogradul, în special, a găzduit câteva evenimente teatrale de masă, ecouri ale pieselor și sărbătorilor din Parisul anului 1793. Unul dintre acestea, Misterul muncii eliberate, a fost pus în scenă de 1 Mai 1920. În fața Bursei din Petrograd, un grup de regi și capitaliști desfrânați se dedau la o orgie cu alcool, în timp ce robii trudesc în „gemete, blesteme, cântece triste și zornăit de lanțuri“. Valuri de revoluționari, de la Spartacus și sclavii lui până la sans-culottes cu bonete frigiene, lansează atac după atac asupra mesei la care benchetuiesc potentații, dar sunt respinși, până când la Răsărit apare steaua Armatei Roșii. În cele din urmă, porțile Regatului Păcii, Libertății și Muncii Fericite sunt distruse și în interior se ivește copacul libertății, în jurul căruia oamenii dansează, în stilul lui David. La spectacol au participat foarte mulți oameni – 4000 de actori, muncitori și soldați, cărora la final li s-au alăturat 35 000 de spectatori.[83]

Lenin personal era însă prea puțin interesat de teatrul carnavalesc al luptei de clasă. Așa cum ar fi prezis Belîi, vederile lui asupra noii culturi revoluționare erau mult mai apropiate de cele ale lui Apollon Apollonovici. Moscova, noua capitală a revoluției, urma să fie umplută cu statui ale eroilor revoluționari și cu plăci inscripționate cu principiile marxismului. Totuși gusturile neoclasice conservatoare ale lui Lenin și ale celor mai mulți locuitori ai Moscovei se ciocneau cu modernismul unor sculptori. O statuie cubo-futuristă a lui Bakunin a trebuit ascunsă după panouri din lemn, de teama dezaprobării populației; dar scândurile au fost furate pentru foc, dezvăluind statuia, iar autoritățile au fost nevoite să o demoleze, de teama unei revolte. Mai mult, proiectul suferea și din cauza lipsei de materiale. În cele din urmă au fost ridicate câteva statui provizorii din ghips și ciment, multe dintre ele fiind distruse de ploaie.[84] O statuie a lui Robespierre a avut o soartă diferită fiind distrusă de o bombă teroristă. Bizar este

că unul dintre puţinele monumente care au supravieţuit până astăzi a fost construit iniţial de regimul ţarist: un obelisc de marmură ridicat în exteriorul Kremlinului pentru a 300-a aniversare a dinastiei Romanov, în 1913, a cărui inscripţie a fost înlocuită cu o listă remarcabil de eclectică a „înaintaşilor“ bolşevicilor, printre care Thomas Morus, Gerrard Winstanley, Fourier, Saint-Simon, Cernîşevski şi Marx.[85]

Dată fiind pasiunea pentru ordine a lui Lenin, era previzibil că în cele din urmă avea să renunţe să cocheteze cu marxismul radical. Dar el a făcut această piruetă abia când regimul ajunsese în pragul distrugerii, la începutul anului 1918. Bolşevicii se aşteptau ca revoluţia din Rusia să fie însoţită de o revoluţie mondială şi ca proletariatul din Germania să contribuie la instaurarea socialismului în înapoiata Rusie. În loc să se întâmple asta, militariştii germani erau încă la putere şi au impus condiţii umilitoare pentru încheierea păcii. Lenin a înţeles cât de slab era noul lui stat şi a recomandat acceptarea lor, dar a fost învins la vot în Comitetul Central. Germanii mărşăluiau prin Ucraina, iar conducătorii continuau să se certe. Troţki s-a răzgândit în ultima clipă; astfel, Tratatul de la Brest-Litovsk a împiedicat căderea aproape sigură a regimului. Speranţa că revoluţia avea să fie salvată de revolta aşteptată în Germania era, fără îndoială, doar un vis.

Acesta a fost momentul în care Lenin şi-a dat seama că promisiunile din 1917 erau incompatibile cu supravieţuirea noului regim. Faptul că li se permisese muncitorilor şi ţăranilor să-şi controleze fabricile şi ogoarele, ca şi încurajarea pogromurilor împotriva burgheziei nu făceau decât să alimenteze haosul economic. Aprovizionarea cu hrană a avut de suferit de pe urma exproprierii aristocraţilor şi a ruperii marilor domenii. Între timp, muncitorii foloseau „controlul muncitoresc“ în beneficiul propriilor fabrici, nu al economiei în ansamblu, şi îi hărţuiau pe şefi şi ingineri. Disciplina muncii s-a prăbuşit, înrăutăţind şi mai mult penuria de alimente. Rândurile celor fără slujbă se îngroşau, iar opoziţia împotriva bolşevicilor în soviete creştea rapid.

La începutul anului 1918 era deja clar, ca şi în Franţa de la sfârşitul lui 1793, că poporul şi elitele urmăreau scopuri divergente în revoluţie; sinteza marxistă a lui Lenin se dezintegra. Dar acesta nu a urmat modelul lui Robespierre şi nu a lansat o reformă morală, o domnie a virtuţii. El a virat în schimb spre tipul tehnocratic, renunţând la marxismul radical cu viaţă scurtă în favoarea unei versiuni puternic moderniste. În martie–aprilie 1918, el şi-a anunţat retragerea din „statul-comună“ şi din socialismul ce avea ca model miliţia cetăţenească. Lenin declara

atunci că vechiul lui optimism privind clasa muncitoare nu a fost justificat. Muncitorul rus era „un muncitor prost, comparativ cu oamenii din țările avansate“, și nu îi putea fi încredințată democrația muncitorească. Soluția lui Lenin consta în crearea unei mașini economice „armonioase“, condusă de experți – fie și burghezi la nevoie – și având la bază principiile celor mai moderne tehnologii. Când muncitorii aveau să fie suficient de „maturi“, aceasta avea să fie totuna cu „modul cumpătat în care un dirijor își conduce orchestra“; până atunci, șefii și experții trebuiau să exercite „puteri dictatoriale“.[86]

Lenin învățase lecția de la Brest-Litovsk. Iată ce scria la vremea respectivă: „Războiul ne-a învățat multe... că aceia care au cea mai bună tehnologie, organizare, disciplină și cele mai bune mașini ajung pe primul loc... Trebuie să stăpânim cea mai bună tehnologie sau vom fi striviți.“[87] El a abandonat acum exemplul Comunei din Paris în favoarea sistemului teoreticianului american al „conducerii științifice“, Frederick W. Taylor, sistem folosit în Statele Unite în fabricile de automobile ale lui Henry Ford. Taylor a folosit experți cu cronometre și a împărțit sarcinile muncitorilor în mișcări precise, pe care le-a normat la secundă, plătindu-i pe oameni în funcție de cât produceau. Lenin condamnase înainte sistemul ca fiind tipic pentru capitalismul brutal. Dar acum nu mai era loc pentru asemenea noțiuni radicale; entuziasmul și creativitatea muncitorilor nu aveau să reînvie economia. Aceștia trebuiau încurajați cu zăhărelul – banii – și cu biciul – disciplina muncii.[88] Până nu demult urâți, vechii experți din burghezie aveau să-și recapete puterea și salariile mari; în armată, aceasta însemna reinstalarea foștilor ofițeri imperiali și dizolvarea comitetelor soldaților. Asaltul „gărzii roșii“ împotriva burgheziei luase sfârșit, declara acum Lenin.

Lenin și-a justificat „retragerea“ de la promisiunile anului 1917 prin recursul la teoria marxistă. Bolșevicii, a afirmat el, fuseseră prea ambițioși când au vorbit despre democrația muncitorească, mai ales în absența revoluției mondiale; nu venise încă vremea pentru dispariția treptată a statului, care avea să se întâmple abia odată cu instaurarea completă a comunismului.[89] Noua viziune a lui Lenin, a unui stat modern cu putere asupra economiei, era mai apropiată de stadiul inferior al lui Marx, „socialismul“, decât de stadiul cel mai înalt, al „comunismului“.[90] Dar Lenin operase o transformare crucială la viziunea lui Marx: modernitatea avea să fie adusă de elita partidului de avangardă, care trebuia să-și mute acum atenția de la revoluție la edificarea statului.[91] În următorii câțiva ani, partidul urma să centralizeze puterea în propriile mâini, slăbind sau distrugând sovietele și comitetele alese, care făcuseră revoluția.

Viziunea bolşevicilor asupra modernităţii nu era doar una a industrializării puternice şi a muncii grele. Ea includea şi angajamentul în favoarea educaţiei de masă, a bunăstării, sfârşitul religiei şi emanciparea femeilor – deşi s-au făcut prea puţine progrese în multe puncte ale acestui program, în special în cele legate de egalitatea femeilor.[92] Dar cultura tehnocratică a bolşevismului era de neconfundat, iar unii au dus-o la extreme. Aleksei Gastev, oţelar înainte de 1917 şi poet, supranumit „Ovidiu al inginerilor, minerilor şi oţelarilor“, era unul dintre cei mai devotaţi propagandişti ai sistemului taylorist. În cea mai populară dintre poeziile lui, Noi creştem din fier, publicată în 1914, el a descris un muncitor care creşte până devine un gigant, fuzionând cu fabrica şi cu „un nou sânge de fier“ curgându-i prin vene. După revoluţie, însă, el s-a gândit să îmbine omul şi maşina în moduri mai practice.[93] Ca membru alături de Lenin şi Troţki în conducerea Ligii pentru Organizarea Ştiinţifică a Muncii, fondată în 1921 – un comitet al vigilenţei care îşi propunea să demaşte pierderea de vreme şi lenevia în fabrici şi birouri[94] –, Gastev visa la o lume nouă, în care muncitorii aveau să devină rotiţe anonime, „permiţând clasificarea unei unităţi proletare individuale ca fiind A, B, C sau 325, 0,075, 0 şi aşa mai departe“. „Din a fi conduse, maşinile vor deveni conducători“, iar mişcarea muncitorească avea să devină

similară mişcărilor obiectelor, în care nu mai există chip individual, ci doar paşi regulaţi, uniformi, şi feţe lipsite de expresie, de suflet, de lirism sau de emoţie, fiind evaluată nu printr-un strigăt sau printr-un zâmbet, ci cu un aparat de măsurat presiunea sau viteza.[95]

Această utopie înspăimântătoare a fost satirizată de scriitorul Evgheni Zamiatin în romanul SF Noi (Mî), scris în 1920–1921 (şi publicat pentru prima dată în afara URSS în 1924) şi a avut o influenţă importantă asupra antiutopiei lui Orwell, 1984.[96] Totuşi, nu aceasta a fost viziunea care a prevalat, oricât ar fi dorit-o Lenin. Sistemul care a apărut după 1918 era mai puţin socialismul stil fabrică al marxismului modernist şi mai mult o combinaţie între Marx şi Marte, zeul războiului. Acesta era sistemul pe care detractorii bolşevicilor l-au descris drept „comunism de cazarmă“, în timp ce ei înşişi îl numeau „comunism de război“ – o formă de comunism care urma să influenţeze modelul sovietic multă vreme în viitor. Calul alb şi pur al lui Nicolae al II-lea fusese înlocuit de Cavaleria Roşie a lui Babel, nu de călăreţii de aramă ai lui Lenin.

După un scurt răgaz ce a urmat păcii de la Brest-Litovsk din martie 1918, o alianţă formată din socialişti revoluţionari rebeli şi din ofiţeri din fosta armată ţaristă („Albii“), încurajaţi de britanici şi de ajutorul altor aliaţi, i-a atacat pe Roşii. Bolşevicii se confruntau cu un război civil la scară mare, ce a izbucnit de-a lungul fostului imperiu rusesc. Ei au ripostat adoptând cu entuziasm practici din vreme de război, dar s-au îndepărtat de organizarea militară după modelul miliţiilor cetăţeneşti descentralizate, adoptând una nouă, mai apropiată de stilul militar convenţional, aşa cum făcuseră şi iacobinii. Troţki a fondat Armata Roşie; el a dizolvat comitetele soldaţilor, a interzis alegerea ofiţerilor şi a numit „experţi militari“ – un eufemism pentru foştii ofiţeri ţarişti. Până la sfârşitul războiului civil, trei sferturi dintre ofiţeri proveneau din fostul corp imperial. Disciplina severă, atât de nepopulară pe vremea fostului regim, s-a întors şi ea.[97]

Multe alte practici din vremea războiului au revenit, întărite de ideologia marxistă. Una dintre ele a fost spionarea şi supravegherea oamenilor. În timpul Primului Război Mondial şi după aceea, multe puteri europene, inclusiv guvernul provizoriu al Rusiei şi mai târziu Albii, au început să se preocupe de starea sufletească a populaţiei. Ele au generat propagandă şi totodată au angajat funcţionari care să verifice eficienţa acesteia. Bolşevicii au făcut acelaşi lucru, dar, spre deosebire de puterile occidentale, au menţinut acest spionaj şi când războiul a început să se apropie de front – pentru că aveau ambiţii mai mari, de a transforma societatea şi de a crea „omul nou socialist“. CEKA – noua poliţie secretă – avea să preia curând acest rol de la militari şi în 1920 bolşevicii aveau 10 000 de angajaţi care deschideau scrisorile şi scriau rapoarte despre opiniile oamenilor.[98]

Bolşevicii au folosit metode din vreme de război şi pentru a controla economia, deşi, ca marxişti erau şi mai ostili economiei de piaţă decât predecesorii lor. Ei au impus cote ridicate de cereale la ţară şi au încercat să interzică vânzările private. CEKA aresta „cărăuşii“ care încercau să aducă şi să vândă ilegal alimente în oraşe, iar autorităţile au raţionalizat cea mai mare parte a hranei în zonele urbane. Inflaţia şi lipsurile au făcut ca banii să-şi piardă valoarea. Unii salutau totuşi aceste evoluţii ca fiind realizarea unuia dintre ţelurile marxismului: sfârşitul economiei de piaţă şi al banilor, precum şi controlul statului asupra economiei. Troţki a încercat să demonstreze că această manifestare extremă a puterii statului era compatibilă cu dispariţia finală a statului:

Aşa cum o lampă, înainte să se stingă, răbufneşte într-o flamă strălucitoare, tot aşa şi statul, înainte să dispară, ia forma dictaturii proletariatului, adică a celei mai brutale forme de stat, care cuprinde autoritar viaţa cetăţeanului în toate aspectele ei.[99]

Totuşi, „comunismul de război“ nu consta doar în disciplină brutală. Când venea vorba de susţinătorii lor, bolşevicii puteau fi mai populişti. Armata Roşie a lui Troţki nu era o simplă copie a armatelor convenţionale din Occident, ci încerca să îmbine disciplina cu unele rămăşiţe ale spiritului ce domnise de la începutul epocii revoluţionare. În 1919, bolşevicii au început să rezolve problema recrutării militarilor, care dăduse atât de furcă predecesorilor lor ţarişti şi liberali, oferind o serie de stimulente ţăranilor, de la raţii garantate pentru familiile lor până la educaţie şi pământ pentru ei şi pentru copii. Apelul continuu al bolşevicilor la lupta de clasă era, de asemenea, atrăgător pentru mulţi soldaţi şi a fost înfiinţat un departament complex pentru a le insufla oamenilor vederi marxiste.[100] Limbajul abstract a fost tradus în termeni pe înţelesul ţăranilor. De exemplu, o caricatură apărută în ziarul ţărănesc Bednota (Sărăcia) arăta un băiat de ţăran acoperit de păianjeni şi lipitori cu etichetele „moşier“, „preot“ şi „intervenţionist“.[101] Soldaţilor li se preda o viziune maniheistă asupra lumii, având în centru lupta şi conflictul. Până şi lecţiile de biologie includeau o discuţie despre „animalele care sunt prietene cu oamenii şi animalele care le sunt duşmani“.[102]

În 1921, Armata Roşie ajunsese la efectivul uriaş de cinci milioane de oameni, devenind o fortăreaţă a noului regim, germenele unei noi societăţi în interiorul celei vechi. Urbanii bolşevici, a căror venire la putere fusese privită cu suspiciune în mediul rural, îşi creaseră o nouă bază de putere printre recruţii veniţi în armată de la ţară, mulţi dintre ei tineri aflaţi pe treapta cea mai de jos în ierarhia satului patriarhal.[103] După război, mulţi dintre aceşti veterani au furnizat personalul pentru birocraţiile de partid şi de stat. Experienţa războiului şi cultura militarizată pe care a produs-o au influenţat comunismul sovietic şi politicile pe care acesta le-a proiectat în întreaga lume în deceniile următoare.

Troţki (şi, aşa cum vom vedea, Stalin) a fost cel care, mai degrabă decât Lenin, se bucura cu adevărat de această cultură militară. Lenin spera în tranziţia de la răzbunarea de clasă la o societate de muncitori conştiincioşi, care să înglobeze „adevărata cultură burgheză“, impusă de un partid comunist modern şi educat.[104]

Dar era puțin probabil să se întâmple asta într-o vreme de conflict fratricid și când retorica bolșevicilor era încă plină de violență revoluționară. Din vara lui 1918, Lenin, ca și Robespierre spre sfârșitul lui 1793, a încercat să controleze teroarea, canalizând-o împotriva inamicilor politici ai bolșevicilor și descurajând folosirea ei ca atac asupra întregii burghezii, „ca o clasă“. Autoritățile locale au continuat însă persecuțiile fără discriminare.[105] În timpul războiului civil, sute de mii de oameni au fost executați de CEKA și de trupele securității interne, mulți dintre ei fiind tratați drept „țărani rebeli“.[106]

Dacă mulți dintre soldații Armatei Roșii au fost entuziasmați de mesajul bolșevicilor, alte grupuri erau profund ostile. În special țăranii, a căror principală preocupare era autonomia locală, au primit cu ostilitate pretențiile bolșevicilor.[107] Și totuși, oricât de brutali erau bolșevicii, ei puteau pretinde, destul de plauzibil, că nu fac decât să lupte împotriva focului prin foc. Aceasta deoarece și Albii duceau campanii violente de răzbunare împotriva evreilor, a simpatizanților comuniști și a țăranilor care refuzau să se înroleze în armatele lor. Albii tratau cu ambiguitate în special problema pământului și țăranii erau convinși că aceștia aveau să anuleze ceea ce pentru ei reprezenta principalul câștig al revoluției – redistribuirea moșiilor nobilimii. Așa că, dacă mulți erau convinși că bolșevicii trădaseră idealurile din 1917, la fel de mulți îi vedeau și ca fiind principalul obstacol în calea întoarcerii aristocrației și a țarului.[108] Iată cum avertiza un celebru marș al Armatei Roșii:

Armata albă, baronul negru

Ne pregătesc iarăși tronul țarist.

Dar din taiga până la mările englezilor,

Armata Roșie este cea mai puternică dintre toate.[109]

Atâta vreme cât Albii erau o amenințare, Roșiii păreau să fie răul mai mic. Menșevicul Martov a descoperit, fără îndoială, această ambivalență atunci când a încercat să atragă muncitorii către menșevism, la începutul lui 1920: „Atâta vreme cât denunțam bolșevismul, eram aplaudați; de îndată ce continuam spunând că era nevoie de o schimbare de regim pentru a lupta cu succes

împotriva lui Denikin, publicul nostru devenea rece sau chiar ostil.“[110]

Adevărata criză a venit pentru bolșevici după ce Albii au fost în cele din urmă învinși, în primăvara lui 1920; metodele militare nu mai păreau justificate. Troțki, însă, departe de a renunța la opinia lui, a argumentat că metodele militare trebuiau extinse la întreaga societate, în vreme de pace. El a pus soldații demobilizați să lucreze la proiecte economice și a preluat căile ferate, încercând să aplice organizarea militară și disciplina de la bază până la vârf. „Frontul muncii“ avea să devină o nouă campanie militară, cu întreaga populație mobilizată în brigăzi de muncă. Bărbații și femeile aveau să muncească „în sunetul imnurilor și al cântecelor socialiste“.[111] În același timp, el a cerut ca economia să fie supusă unui „plan“ unic, rațional.

Troțki a fost atacat de aripa marxist-radicală de la stânga Partidului Bolșevic, care nu era de acord cu folosirea de către el a ofițerilor țariști și care se declara pentru un model mai egalitar de societate. Mai multe grupuri de stânga – Comuniștii de Stânga, Opoziția Muncitorească – au condamnat conducerea partidului pentru încălcarea promisiunilor privind „democrația muncitorilor“ și lupta de clasă. Între timp, Bogdanov și aliații lui – mai interesați de ideile romantice, utopice de cooperare și creativitate a muncitorilor decât de cucerirea puterii politice – au înființat organizații de „cultură proletară“ (Proletkult), despre care credeau că vor încuraja psihologia colectivistă prin natură a muncitorilor.[112] Lenin i-a interzis pe proletcultiști, deoarece îi considera niște rivali ai partidului, iar stânga politică a fost ușor de dominat prin vot, dar a rămas constant un ghimpe în coasta lui Lenin.

Totuși, chiar și Lenin s-a opus proiectelor mai ambițioase ale lui Troțki. Și avea dreptate să fie sceptic. Statul rus nu era mai capabil să organizeze o mașină economică eficientă decât fusese înainte de Revoluția din Octombrie. Ba chiar se poate ca acum să fi fost și mai puțin capabil. Din momentul în care a preluat toate domeniile de activitate economică și socială, a devenit o hidră de organizații care proliferau, se suprapuneau și concurau între ele. În același timp, oficialii își foloseau puterea crescândă în scopuri private, iar corupția păta reputația regimului. Toată lumea se plângea de problema birocraților carierești, imorali și de necontrolat. CEKA din Saratov descria o organizație de partid ca fiind „o adunătură de rechini beți și cartofori“, iar Timofei Sapronov, un bolșevic de stânga, se plângea că „în multe locuri cuvântul «comunist» este totuna cu abuz“ din pricina oficialilor care trăiesc „într-un lux burghez“.[113]

Ipocrizia oficialilor socialişti care duceau un trai bun a accentuat nemulţumirea populară faţă de intruzivul stat bolşevic. Recolta anului 1920 a fost săracă, iar în primăvara lui 1921 cea mai mare parte a Rusiei rurale suferea de foame. La fel ca în 1905 şi în 1917, lipsa hranei a alimentat o potenţială insurgenţă revoluţionară. Ţăranii s-au răsculat împotriva achiziţiilor de cereale de către stat în toată regiunea Volga, în Urali şi în Siberia. Cea mai serioasă revoltă a fost la Tambov, unde rebelii au cerut o putere sovietică fără represiunea bolşevicilor. Ei s-au unit sub lozinci mai degrabă confuze: „Trăiască Lenin, jos Troţki!“ şi „Trăiască bolşevicii, moarte comuniştilor!“[114]

Tulburările au cuprins rapid oraşele şi, faptul cel mai periculos pentru bolşevici, baza navală Kronstadt, aflată pe o insulă în apropiere de Petrograd. Cei de la Kronstadt făceau parte de multă vreme din aripa cea mai radicală a revoluţiei. Ei fuseseră conduşi până în vara lui 1918 de o coaliţie de partide radicale de stânga, iar acum cereau întoarcerea la guvernarea de către un soviet ales liber. Ei nu cereau răsturnarea bolşevicilor, ci încheierea „comunismului de război“, anularea taylorismului şi întoarcerea la vechile idealuri din octombrie 1917.[115] La începutul lunii martie 1921, rebelii au organizat noi alegeri şi, pentru mai bine de două săptămâni, au creat un ministat-comună. Se părea că se pregăteşte o revoluţie socialistă populistă – „a treia revoluţie“ –, dar de data aceasta bolşevicii aveau să fie victime, nu beneficiari.[116] Exact în acest moment s-a întrunit al zecelea congres al partidului, la care Lenin se confrunta cu o provocare din interior, dinspre stânga bolşevică.

Lenin se afla în faţa unei alegeri deprimante. Era limpede că modelul „comunismului de război“, bazat pe puterea statului şi pe coerciţie, eşuase. Ideea că ruşii vor lucra precum rotiţele într-o maşinărie eficientă era o fantezie, la fel cum era şi visul lui Troţki, al unui entuziasm soldăţesc universal. „Socialismul“, stadiul inferior al comunismului descris de Marx – controlul centralizat al statului fără economie de piaţă –, cu care semăna cel mai bine comunismul de război, era evident nepotrivit pentru Rusia anului 1921. Acest fapt i-a pus pe bolşevici în faţa unei dileme. Ei puteau fie să se întoarcă la „statul-comună“ din 1917 – un „avans“ spre comunism, în termeni marxişti – şi să se bazeze din nou pe mobilizarea clasei muncitoare, fie „să dea înapoi“ spre capitalism. Lenin nu a ezitat nici o clipă. Statul-comună avea doar să grăbească dezintegrarea şi haosul şi era incompatibil cu ambiţiile modernizatoare ale bolşevicilor. De asemenea, nu avea să rezolve principala criză economică, penuria de alimente. Devenise clar că piaţa era singura care îi putea stimula pe ţărani să cultive cereale. Împotriva voinţei lui, Lenin a fost nevoit să accepte cererile ţăranilor de

a-și vinde grânele pe piața liberă. La puțin timp după ce el a anunțat Noua Politică Economică (NEP), trupele bolșevice au pus capăt cu brutalitate rebeliunii de la Kronstadt; totodată, o „interzicere a facțiunilor“ a suprimat grupurile de stânga din partid, iar conducerea a ordonat prima „epurare“ din partid (cistka –„curățenie“) a celor care nu erau de încredere din punct de vedere politic sau aveau origini „nesănătoase“. În 1918, bolșevicii răspunseseră la colapsul apropiat al regimului prin centralizarea puterii în mâinile partidului; în 1921 au reacționat la cea de-a doua criză disciplinând partidul însuși.

Lenin a recunoscut că „dăduse înapoi“ de la ambițiile economice din 1919–1920. „Am făcut o greșeală“, a admis el, prin convingerea că regimul putea elimina piața și prin înaintarea prea rapidă spre comunism. Bolșevicii, spunea el, trebuiau să adopte „capitalismul de stat“.[117] Lenin era îngrijorat de reacția din interiorul partidului și a insistat că era vorba de un capitalism total; industria grea aflată „la cârma economiei“ avea să fie tot naționalizată. Dar piața liberă a cerealelor a avut efecte în cascadă asupra întregii economii[118]: trebuia să li se permită să opereze unor comercianți privați – care să aprovizioneze orașele cu cereale; fabricile care produceau bunuri de consum, textile de exemplu, au fost denaționalizate, pentru a produce bunurile pe care țăranii voiau să le cumpere în schimbul grânelor. Subvențiile pentru industriile naționalizate au fost tăiate, pentru a controla inflația – ceea ce era vital pentru ca țăranii să aibă încredere în monedă. În consecință, salariile trebuiau tăiate, iar disciplina muncii întărită, ca și puterea șefilor și a specialiștilor burghezi. Situația muncitorilor s-a înrăutățit și mai mult, iar șomajul a crescut. Pentru mulți muncitori și pentru unii bolșevici, aceasta arăta exact ca vechea ordine capitalistă. NEP devenise Noua Exploatare a Proletariatului. Ce se întâmplase cu socialismul?

NEP i-a salvat pe comuniști, potolind țărănimea. Bolșevicii, o sectă puțin numeroasă în inteligheția revoluționară, au ajuns la putere pe valul unei revoluții populare, dar au descoperit că edificarea statului lor marxist ascunde mult mai multe provocări. Primele lor metode revoluționare s-au dovedit prea distrugătoare, viziunea modernistă nu era practică, iar politicile marțiale din vremea războiului civil au stârnit prea multă opoziție. Bolșevicii au găsit și susținători, nu atât din clasa muncitoare urbană, cât printre tinerii țărani care au format Armata Roșie. Cu toate acestea, atractivitatea regimului era prea mică; și într-adevăr, sistemul lor economic era nesustenabil. Recunoscând nevoia unui sprijin mai puternic, bolșevicii și-au temperat vechiul sectarism și au făcut concesii masei populației rurale.

Bolşevicii au evitat, poate, să devină victime ale unei noi revoluţii socialiste, dar criza părea să-şi fi pus greu amprenta asupra sănătăţii lui Lenin. Din 1920 până în 1921, epuizarea lui a devenit evidentă. În mai 1922 a suferit primul atac cerebral şi a rămas grav bolnav până la moarte, în februarie 1924. Este tentant să-i legăm deteriorarea sănătăţii de eşecul speranţelor lui revoluţionare. Contribuţia unică la marxism a lui Lenin în 1917 a constat în abilitatea lui de a îmbina angajamentul dur în favoarea modernizării cu o nerăbdare revoluţionară furioasă. În martie 1921, proiectul lui era în ruine. Lenin a fost nevoit să accepte că semicapitalismul NEP avea să dureze multă vreme. Socialismul avea să fie fezabil doar după ce clasa muncitoare ar fi suferit o „revoluţie culturală“, prin care Lenin se pare că înţelegea educaţie şi inculcarea cu succes a unei etici a muncii pe care el însuşi o învăţase de la părinţi.[119] El nu a acceptat niciodată acuzaţia adusă de Internaţionala a II-a şi de menşevici, că revoluţia lui ar fi fost prematură. Dar în practică a virat spre un marxism care poartă ecouri distincte ale „aşteptării revoluţionare“ a lui Kautsky.

În 1920, pictorul şi sculptorul Vladimir Tatlin a fost angajat să proiecteze un sediu pentru Internaţionala a III-a „Comunistă“ („Comintern“), pe care Lenin o înfiinţase în anul precedent pentru a rivaliza cu Internaţionala a II-a a Partidelor Social Democrate. Artist „productivist“, care căuta să îmbine formele matematice şi geometrice cu utilitatea socială, Tatlin a făcut treabă bună în reprezentarea viziunii politice ierarhice şi tehnocratice a marxismului modernist. Monumentul ar fi trebuit să fie succesorul comunist al Turnului Eiffel: să demonstreze că, de acum, capitala revoluţiei mondiale se mutase de la Paris la Moscova. Era o combinaţie între o spirală şi o piramidă. Aveau să fie trei săli, una deasupra alteia, fiecare proiectată să se rotească la viteze diferite. Cea mai mare, de la bază, urma să găzduiască adunările legislative şi să se rotească o dată pe an; următorul etaj, destinat forurilor executive, trebuia să se rotească o dată pe lună; cea mai mică sală, din vârf, s-ar fi rotit zilnic şi urma să fie rezervată „centrelor cu caracter informativ: un birou de informaţii, un ziar, emiterea de proclamaţii, pamflete şi manifeste“ prin mijloace radio.[120]

Modelul a devenit un exemplu clasic de proiectare modernă, dovedind creativitatea sovieticilor în ochii intelectualilor din Vest. Într-o perioadă de lipsuri şi sărăcie, proiectul era evident utopic. Macheta a fost făcută din lemn, nu din metalul şi sticla gândite pentru clădirea reală. Iar în locul maşinăriei din proiect, un băiat trăgea de sforile şi scripeţii care roteau sălile. Poetul avangardist Maiakovski a salutat-o ca pe o alternativă la busturile pompoase ce umpluseră Moscova – „primul monument fără barbă“ –, dar este puţin probabil ca Lenin să

fi fost de acord.[121] Însă, statul mecanicist al lui Lenin avea multe în comun cu turnul lui Tatlin. Era găunos și șubred, dar a furnizat simbolul unui sistem modern, necapitalist, controlat de un „partid de avangardă“ disciplinat, care emite „proclamații“ către muncitorii din întreaga lume. Acesta era partidul care avea să atragă în viitor atât de mulți comuniști, dornici să găsească acea forță prometeică în stare să dea naștere la revoluții și să făurească modernitatea. Iar într-o vreme în care vechea ordine era în criză, mulți dintre cei de stânga au văzut turnul lui Tatlin ca un far călăuzitor, arătând drumul spre viitor.

Capitolul 3. Sub ochii Occidentului

I

În februarie 1919, unul dintre cei mai proeminenţi intelectuali simpatizanţi ai comuniștilor din perioada interbelică, dramaturgul german Bertolt Brecht, a scris piesa Spartakus. Cu titlul schimbat ulterior în Tobe în noapte, a fost publicată pentru prima dată în 1922 și spunea povestea unui soldat, Andreas Kragler, care la întoarcerea din război găsește o Germanie plină de venalitate și de corupție. Iubita lui, Anna, încurajată de părinții ei lacomi, plănuiește să se mărite cu un burghez profitor de război, Murk. Kragler o recâștigă pe Anna, dar între timp devine revoluționar, conducându-i pe lucrătorii de la filatura lui Glubb pe străzi, în sprijinul marxiștilor „spartaciști“. Văzându-l la demonstrație, Anna se repede la el și îi cere să abandoneze revoluția, alegând în schimb iubirea. Kragler cedează. El încredințează publicului responsabilitatea revoluției și se hotărăște să rămână cu Anna.[1]

Brecht a scris Spartakus în timpul celei de-a treia și cea mai radicală dintre conflagrațiile revoluționare ce au cuprins Europa, după cele din 1789 și 1848. Se schimbaseră totuși multe față de precedentele epoci revoluționare. Acum, pentru o minoritate foarte gălăgioasă, guvernul fără burghezie părea nu doar posibil, ci chiar necesar; Rusia și bolșevicii creaseră efectiv un guvern „proletar“ viabil; iar imperialismul și naționalismul elitelor Europei – atât aristocratice, cât și burgheze – uciseseră milioane de oameni. Mulți credeau că vechea ordine și-a pierdut dreptul de a conduce.

Intelectualii, scriitorii și artiștii se aflau în primele rânduri ale revoluției, iar Brecht era unul dintre ei, însă atitudinea lui era ambivalentă. El era sceptic în privința ideilor de sacrificiu de sine, iar Spartakus sugera că masele germane nu voiau un guvern muncitoresc, revoluționar. Kragler îl învinge pe rivalul lui burghez Murk, dar apoi se retrage în confortul vieții private. Viziunea lui Brecht s-a dovedit realistă. Comuniștii nu au ajuns la putere în 1919 în Germania și în 1921 era clar că fluxul revoluționar se retrăgea din Occident. Partidele comuniste prosovietice nu au atras niciodată de partea lor majoritatea clasei muncitoare sau a țărănimii din Europa. La jumătatea anilor 1920, elitele conducătoare restauraseră ordinea, autoritatea și proprietatea.

Dar sentimentele de ură stârnite de război și de revoluție nu se stinseseră cu totul, iar comuniștii au rămas minorități semnificative în câteva țări. În consecință, au fost obligați să-și schimbe stilul și abordarea. „Retragerea“ lui Lenin de la radicalismul revoluționar la un marxism al disciplinei și al ierarhiei a influențat mișcarea comunistă internațională. Acest realism hotărât se potrivea mult mai bine cu sensibilitatea lui Brecht. Machismul lui de cartier, ura față de sentimentalism, pasiunea pentru ce era modern și disprețul față de visurile romantice s-au reflectat toate în sectarismul comunist dur din Europa Occidentală a anilor 1920. Contrastul față de idealismul anilor 1918–1919 nu putea fi mai mare.

II

În 1915, în timp ce Europa era devastată de violență, neutra Elveție a găzduit două grupuri de intelectuali profund dezgustați de vărsarea de sânge. Primul era cel al social-democraților pacifiști, care s-au strâns în stațiunea Zimmerwald în septembrie 1915 și apoi în Kiental, în aprilie 1916. Participanții erau diferiți. Cei mai mulți reprezentanți veneau din Rusia și din Europa de Est, printre ei aflându-se și Lenin și Troțki, deși socialiștii italieni (PSI) și social-democrații din Elveția erau și ei membri importanți. Marile partide social-democrate din Occident susținuseră războiul și erau, așadar, absente. Troțki a remarcat cu amărăciune că, la o jumătate de secol de la fondarea Internaționalei I, internaționaliștii din Europa încăpeau confortabil în patru cabane.[2] Acestea erau circumstanțele nefavorabile în care au fost puse bazele mișcării comuniste internaționale.

Cu câteva luni înainte de întâlnirea de la Kiental, într-un loc cum nu se poate mai diferit – nou-deschisul Cabaret Voltaire din Zürich –, un alt mic grup intelectual își exprima oroarea față de război: mișcarea artistică avangardistă Dada. Hans Arp își amintește cum gândeau, el și tovarășii lui rebeli:

La Zürich, în 1915, pierzându-ne interesul față de abatoarele din războiul mondial, ne-am întors spre artele frumoase. În timp ce în depărtare se auzea bubuitul tunurilor, noi făceam colaje, recitam, compuneam versuri și cântam din tot sufletul. Căutam o artă elementară care, credeam noi, ar fi putut salva omenirea de nebunia furioasă a acelor vremuri.[3]

Dadaiștii se deosebeau, așadar, de marxiști prin faptul că se distanțau de politică, cel puțin la început. Dar în alte privințe aveau multe în comun. Ei voiau să ultragieze burghezia, cu spectacolele dadaiste de la Cabaret Voltaire gândite tocmai să provoace violențe și confruntări cu poliția.

În 1915, atât social-democrații radicali, cât și dadaiștii păreau să vorbească în

van. Războiul continua. Lenin nu reușise nici măcar să-i convingă pe tovarășii lui, marxiști antirăzboinici, să aprobe scindarea Internaționalei a II-a. Și totuși, într-un an, totul s-a schimbat. Pe măsură ce vărsarea de sânge continua, stânga era tot mai deziluzionată de război. În 1916, în executivul Partidului Social Democrat Francez (SFIO) apăruseră dispute serioase pe tema împrumuturilor de război și curând s-a scindat însuși Partidul Social Democrat German. Majoritatea continua să sprijine războiul, dar acum i se opuneau personaje importante, precum Kautsky și Bernstein. În același timp însă a apărut o minoritate de stânga și mai radicală, condusă de Rosa Luxemburg și de avocatul marxist Karl Liebknecht, care își spuneau „spartaciștii“, după conducătorul revoltei sclavilor din Roma. În aprilie 1917 partidul s-a scindat, înființându-se un nou Partid Social Democrat Independent (USPD), minoritar și radical.

În 1916, Lenin și dadaiștii n-ar fi avut unii pentru alții decât dispreț reciproc. Lenin i-ar fi considerat niște romantici utopici. Dar până în 1918, unii dadaiști, mai ales germani, au îmbrățișat o politică marxistă radicală și s-a înființat Comitetul Central Revoluționar al Dadaismului, cu toată inconsecvența din denumire. Unul dintre cei mai cunoscuți membri, pictorul George Grosz, încorpora grafitti, desene de copii și alte forme de artă populară în caricaturi furioase ale militariștilor aroganți și ale capitaliștilor lacomi. Grosz avea să devină un membru de frunte al mișcării revoluționare germane și a fost membru fondator al Partidului Comunist German, KPD.[4]

Războiul știrbise și încrederea multor oameni de rând în vechile elite de dinainte de război. Guvernele cereau sacrificii enorme în numele patriotismului. Dar, pe măsură ce luptele trenau, creșteau și resentimentele. La sacrificiu egal, răsplata nu părea să fie egală. Pe frontul de acasă, nivelul de trai și condițiile de muncă se deteriorau, iar penuria de alimente a devenit endemică. Între timp, pe front continua ceea ce mulți considerau că era un carnagiu fără sens.

Spre deosebire de regimul țarist, cele mai multe guverne combatante erau dornice să facă alianțe serioase cu socialiștii non-revoluționari. Social-democrații germani sprijineau în continuare împrumuturile de război, iar francezii din SFIO au intrat într-o „uniune sfântă“ (union sacrée) cu guvernul. Ei au primit în schimb un rol în conducerea economiei industriale. Cum însă războiul trena, socialiștii din Internaționala a II-a s-au compromis din ce în ce mai mult prin cooperarea cu elitele conducătoare. Pentru mulți muncitori, socialiștii nu păreau să fie altceva decât niște băieți de prăvălie ai clasei conducătoare; condițiile din magazin se înrăutățeau pe măsură ce disciplina devenea mai strictă. Curând avea

să se deschidă o prăpastie între muncitorii de rând, pe de-o parte, şi socialiştii moderaţi şi sindicaliştii de cealaltă parte. Influenţa conducerii socialiştilor asupra muncitorilor a fost slăbită şi mai mult de un aflux de muncitori noi – femei, emigranţi din zonele rurale şi, în cazul Germaniei, străini recrutaţi din teritoriile ocupate.[5] Aceşti nou-sosiţi aveau puţine legături cu partidele socialiste existente şi cu sindicatele; aceşti muncitori semicalificaţi, care au inundat noile şi masivele industrii de război, aveau să formeze baza de sprijin pentru revoluţiile postbelice.[6]

Grevele au atins un maxim în perioada 1918–1925.[7] În Germania, în 1917, peste 1,5 milioane de muncitori au fost implicaţi în mai bine de 500 de greve[8]; în Marea Britanie, frecvenţa grevelor a rămas ridicată pe toată durata războiului, acestea afectând în special câteva zone radicale, cum ar fi aşa-numitul „Clydeside roşu“. Grevele au devenit şi tot mai politizate, protestatarii fiind obsedaţi de inegalitatea sacrificiilor de război făcute de diferitele clase. În noiembrie 1916, soţiile lucrătorilor de la căile ferate din oraşul Knittefeld, în Imperiul Austro-Ungar, s-au plâns că ele sunt lipsite de zahăr pentru ca burghezii şi ofiţerii să-şi poată pierde vremea prin cafenele.[9] În primăvara şi vara anului 1917, protestele de masă măturau Europa, iar muncitorii au început să ceară şi ei sfârşitul războiului.

Aşadar, chiar înainte de evenimentele de la Petrograd, o reacţie populară negativă mocnea împotriva războiului, dar exemplul revoluţiei bolşevice a întărit şi mai mult stânga radicală, iar în ianuarie 1918, greve masive şi demonstraţii au zguduit Germania şi Imperiul Austro-Ungar. Însă momentul crucial în declanşarea revoluţiilor l-a constituit înfrângerea în război, când părea că toate sacrificiile au fost făcute în van. După criticii radicali, elitele – aristocrată, burgheză şi socialist-moderată – îşi conduseseră ţările pe o cale a agresiunii, dezastruoasă şi lipsită de sens. Iată ce declara artistul Art Nouveau Heinrich Vogeler: „Războiul a făcut din mine un comunist. După experienţele mele din război, nu mai puteam să accept că aparţin unei clase care trimisese milioane de oameni la moarte.“[10] Nu a fost, aşadar, o surpriză că, în octombrie şi noiembrie, vechile regimuri s-au prăbuşit în mijlocul unor revoluţii populare, deseori naţionaliste.

La o privire superficială, politica germană părea izbitor de asemănătoare cu cea a Rusiei după februarie 1917. Consiliile muncitorilor şi soldaţilor s-au răspândit alături de un nou guvern provizoriu format din liberali de stânga, socialişti moderaţi (SPD) şi o minoritate de radicali (USPD), conduşi de Friedrich Ebert

din SPD. În același timp, Rosa Luxemburg și un mic grup spartacist cereau o revoluție în stil sovietic și sfârșitul democrației parlamentare. De fapt, cele mai multe consilii nu cereau o republică sovietică și susțineau o ordine liberală; radicalii erau o minoritate nesemnificativă.[11] În Germania nu exista prăpastia enormă dintre „oameni“ și elite prezentă în Rusia, fapt previzibil, date fiind diferențele profunde dintre politica germană și cea rusă înainte de război. Dar Ebert era convins că îl amenință o nouă revoluție bolșevică și era hotărât să nu devină un alt Kerenski. Așadar, el a acționat mai decisiv decât predecesorul lui rus, crezând că doar o alianță cu militarii și cu vechile elite imperiale putea să îndepărteze pericolul revoluției și să garanteze democrația liberală.

Dorința lui Ebert de a-și alia guvernul cu dreapta împotriva consiliilor muncitorilor a stârnit numeroase dezbateri și, privind în urmă, pare să fi fost o reacție excesivă ce a contribuit la polarizarea dăunătoare a politicii germane între cele două războaie.[12] Dar la acea vreme perspectivele unor revoluții bolșevice europene nu păreau prea îndepărtate nici pentru politicienii de dreapta, nici pentru cei de stânga. Bolșevicii înșiși erau, cu siguranță, plini de optimism. În martie 1919, fondarea Internaționalei a III-a „Comuniste“ (Comintern) a oficializat sciziunea din marxism între comuniști și social-democrați și a adus împreună partidele mai radicale, prosovietice. Republici sovietice au fost declarate în Ungaria (în martie), în Bavaria (aprilie) și în Slovacia (iunie), ceea ce părea să demonstreze că exista o posibilitate reală de răspândire a bolșevismului, deși guvernul maghiar al jurnalistului promoscovit Béla Kun a fost singurul regim comunist care a luat complet puterea în Occident. Grevele și protestele radicale au continuat în toată perioada 1919–1921. În alegerile din Germania din iunie 1920, stânga radicală a ajuns aproape la paritate cu socialiștii moderați (20,3% din voturi, comparativ cu cele 21,6% ale social-democraților). Valul roșu a afectat și sudul Europei, iar anii 1918–1920 aveau să fie denumiți trieno bolchevista în Spania, în timp ce Italia a experimentat propriul biennio rosso în 1919–1920. În nordul Italiei a părut pentru scurt timp că mișcarea comitetelor de fabrică și „ocuparea fabricilor“ vor aduce cu adevărat o revoluție comunistă italiană. Tulburările muncitorești, unele inspirate de Wobblies și de alți stângiști, erau răspândite mai ales în Statele Unite, iar anii 1919 și 1920 au adus cel mai puternic val de greve din istoria americană, muncitorii cerând îmbunătățirea condițiilor de lucru și mai multă democrație în fabrici.

Partidele comuniste au avut de câștigat de pe urma acestui radicalism de la talpa țării. Membrii lor erau în general tineri, deseori necalificați sau semicalificați: cei mai mulți dintre participanții la Congresul al II-lea al Cominternului, în iulie

1920, aveau sub 40 de ani și doar câțiva jucaseră roluri importante în mișcarea social-democrată de dinainte de război.[13] Mulți proveneau din comitetele de muncitori și soldați din timpul războiului, mai degrabă decât din organizații de partid sau din sindicate, și reacționau împotriva culturii social-democrate pe care o vedeau ca fiind bătrânicioasă, de modă veche și excesiv de supusă.[14]

Comuniștii erau mânați în parte de preocupări economice, dar câțiva erau și radicalizați de experiențele lor în armata germană și în cea austro-ungară, cu ierarhiile lor rigide și disciplina brutală. Walter Ulbricht era tipic pentru aceşti activiști comuniști. Născut în Leipzig, din părinți social-democrați (tatăl croitor și mama cusătorească), a crescut în cultura atotcuprinzătoare a socialismului marxist și a partidului lui Kautsky. Dar izbucnirea războiului l-a făcut să se îndrepte spre socialismul de stânga, militant. Experiența lui în armata germană l-a făcut să urască pe viață „spiritul militar prusac“. A trăit, cu siguranță, patru ani grei, suferind atât din cauza bolii (s-a îmbolnăvit de malarie), cât și a pedepselor pentru distribuirea de literatură spartacistă. A scăpat în cele din urmă din închisoarea militară și s-a întors în Leipzig, începând să activeze politic în KPD. A urcat rapid în ierarhia comunistă, devenind conducător al partidului în Thuringia și delegat la Congresul al IV-lea al Comintern, la Moscova, unde l-a întâlnit pe Lenin.[15] Aceasta era generația de comuniști – născuți în subcultura marxistă, proletară din Germania imperială și radicalizați de război – care avea să domine regimul comunist est-german după al Doilea Război Mondial; Ulbricht însuși a ajuns secretar general al Partidului Comunist de guvernământ între 1950 și 1971.

Experiența războiului și a înfrângerii i-a împins și pe unii intelectuali spre marxismul revoluționar. Cea mai mare parte a motivelor acestei opțiuni se găsesc în atitudinea lor față de „burghezie“, dar burghezia la adresa căreia rosteau invective era de un anume tip. Nu era mărginitul și durul Gradgrind din Capitalul lui Marx, ci era cel mai bine reprezentată de Diederich Hessling, antieroul lui Heinrich Mann din popularul lui roman Supusul (Der Untertan) (1918). Hessling este un burghez „feudalizat“, un Hermes supus lui Zeus, în persoana Kaiserului Wilhelm al II-lea. El este, în esență, un oportunist cinic, dar a învățat la școală și în universitate să venereze ierarhia. În mod jalnic, el încearcă să se dea bine pe lângă aristocrație, participă la duelurile fraternităților, chiar își lasă mustață în stilul Kaiserului și îmbrățișează militarismul și imperialismul la modă. Între timp, îi exploatează pe muncitorii din subordine.[16]

Supusul dramatizează teoriile despre imperialism ale marxiștilor ca Rosa

Luxemburg. Aceştia sugerau că sistemul capitalist devenise strâns legat de imperialism şi militarism. Vechea apărare liberală a capitalismului ca aducător de libertate şi de pace nu mai părea credibilă. Această analiză avea sens pentru mulţi, chiar dacă nu erau marxişti din convingere. Karl Kraus, proprietarul revistei satirice vieneze Die Fackel (Făclia) şi critic al naţionalismului (dar categoric nu marxist), a surprins atracţia exercitată de comunism asupra intelectualilor furioşi. În noiembrie 1920, el scria:

Comunismul nu este, în realitate, nimic altceva decât antiteza unei ideologii anume, care este şi dăunătoare, şi corozivă. Mulţumesc lui Dumnezeu că acest comunism izvorăşte dintr-un ideal curat şi limpede, care îşi păstrează scopul idealist chiar şi atunci când, ca antidot, este înclinat să fie oarecum nemilos. La naiba cu importanţa lui practică. Dar fie ca Dumnezeu să ni-l păstreze măcar ca ameninţare permanentă la adresa celor care deţin mari proprietăţi şi care, pentru a se agăţa de ele, sunt gata să trimită omenirea la luptă, s-o lase să moară de foame de dragul onoarei patriotice. Dumnezeu să păstreze comunismul astfel încât progeniturile răutăcioase ale inamicilor lui să fie împiedicate să devină şi mai obraznice, astfel încât banda de profitori... să aibă somnul deranjat de câteva accese de nelinişte.[17]

Dar, în vreme ce Kraus avea, poate, îndoielile lui cu privire la „lipsa de milă“ a comunismului, altora li se părea acum normală: împotriva focului se luptă cu foc. Înainte de război, mulţi dintre intelectualii din avangardă erau disperaţi de viaţa mundană, filistină, burgheză, înrobită de bani şi tehnologie. Ei sperau într-o politică a spiritului, a sufletului şi a entuziasmului. Aceşti anticapitalişti romantici salutau deseori războiul ca pe o ocazie de a zdrobi suficienţa burgheză şi de a crea un om nou, plin de vigoare reînnoită şi de spirit.[18] Dar războiul i-a afectat pe radicali în moduri diferite. Pentru unii, precum futuristul Marinetti, care a ajuns în final în dreapta fascistă, acesta demonstra necesitatea unui naţionalism şi mai intens, mesianic. Dar o reacţie şi mai obişnuită era deziluzia provocată de fluturarea naţionalistă de steaguri. Mulţi dintre intelectualii de stânga din perioada Weimar erau afectaţi profund de faptul că luptau pe front.

Şi totuşi, poate că războiul a discreditat naţionalismul militarist, dar nu a făcut acelaşi lucru cu romantismul din vreme de război. Artiştii şi intelectualii erau

mai decişi ca oricând să creeze un om nou, liber de constrângerile societăţii burgheze. Însă acum omul nou avea să fie muncitorul ideal, nu războinicul naţionalist. Mulţi dintre cei mai importanţi reprezentanţi ai expresionismului în artă – o mişcare ce punea preţ pe intensitatea sentimentului şi pe reprezentările extreme – au devenit de stânga. Dramaturgul Ernst Toller, de exemplu, a devenit conducătorul efemerei Republici Sovietice Bavareze, în aprilie 1919.[19]

Dată fiind starea de spirit a vremii, nu este o surpriză că principalii teoreticieni marxişti din generaţia războiului s-au aflat în tabăra marxiştilor radicali şi erau mai apropiaţi de Aleksandr Bogdanov şi de stânga bolşevică decât de Lenin. György Lukács, de exemplu, un intelectual născut într-o familie de evrei bogaţi din Budapesta, a fost înainte de război un critic romantic al capitalismului, dar interesele lui erau legate de formele utopice de misticism, nu de stânga socialistă; pentru el, socialismul „nu avea puterea religioasă de a umple sufletul cu totul“.[20] Războiul şi revoluţia bolşevică l-au convins însă că modalitatea cea mai bună de a crea o nouă societate, eliberată de raţionalitatea înăbuşitoare a burgheziei, este comunismul. Prietenul lui, Paul Ernst, îi atribuia următoarele opinii referitoare la bolşevici:

Revoluţia rusă... abia face primii paşi pentru a conduce omenirea dincolo de ordinea socială burgheză, a mecanizării şi birocratizării, a militarismului şi imperialismului, spre o lume liberă, în care Spiritul va guverna din nou, iar Sufletul va putea în sfârşit să trăiască.[21]

Lukács a avut nevoie de ceva timp să-şi depăşească neîncrederea cauzată de violenţa comunismului şi abia în decembrie 1918 a fost convertit la comunism de Béla Kun. Când Kun a format guvernul sovietic al Ungariei, în martie 1919, Lukács a fost numit adjunctul Comisarului Poporului pentru educaţie publică. În cele 133 de zile cât a durat acest regim, a pus în scenă spectacole de George Bernard Shaw, Gogol şi Ibsen pentru muncitorii din Budapesta. În ultimele zile ale guvernului sovietic, acest intelectual foarte cerebral a fost comisar politic pentru o divizie a Armatei Roşii ungare, străbătând temerar tranşeele şi înfruntând focul inamicului.[22] Marxismul lui a fost întotdeauna mai stângist şi mai radical decât al lui Lenin şi chiar a propus ca Partidul Comunist să fie dizolvat după ce preia puterea.[23] El a devenit mai ortodox în anii de exil la Viena,

dar lucrarea lui din 1923, Istoria și conștiința de clasă, a devenit unul dintre cele mai importante texte ale „marxismului occidental“ – o formă de marxism ce insista asupra puterii culturii și a subiectivității asupra științei și a legilor istoriei.[24] Lukács a avut parte de o satirizare celebră și destul de nedreaptă din partea lui Thomas Mann în romanul lui din 1924, Muntele vrăjit (Der Zauberberg), în personajul Naphta, o combinație ciudată de evreu, iezuit și comunist. Într-una dintre lungile discuții din roman, acesta declară:

Proletariatul a preluat sarcina lui Grigorie cel Mare [papă medieval], zelul divin îi arde în suflet, iar mâinile proletarilor nu se pot abține să verse sânge, la fel ca și marele sfânt. Munca lui este teroarea, pentru că lumea ar putea fi salvată și scopul suprem al Mântuirii atins: copiii lui Dumnezeu trăind într-o lume fără clase sau legi.[25]

Preocuparea pentru predominanța culturii asupra economicului a fost caracteristică și pentru marxismul influentului teoretician italian Antonio Gramsci, chiar dacă originea acestuia era foarte diferită de cea a bogatului Lukács. Fiul bolnăvicios al unui funcționar sărac din Sardinia, unde aristocrația moșierilor era încă dominantă, Gramsci a recunoscut că a avut „un instinct al rebeliunii împotriva celor bogați“ încă de la o vârstă fragedă.[26] El era probabil un socialist mai natural decât Lukács și, odată ce a intrat la Universitatea din Torino – un oraș industrial cu o puternică mișcare sindicală –, s-a aruncat în politica de stânga. Totuși, împărtășea și el dorința lui Lukács de a reconcilia marxismul cu o politică a spiritului și a transformării culturale. Intelectualii comuniști nu aveau să fie savanții, agronomii și economiștii arizi ai lui Kautsky. La fel ca preoții din Biserica Catolică medievală, ei trebuiau să fie capabili să înțeleagă pasiunile maselor. Influențat de proletcultismul rusesc, Gramsci spera că mișcarea comitetelor de fabrică avea să creeze o nouă cultură proletară egalitară, pentru că socialismul era „o viziune integrală asupra vieții“, cu „o filosofie, o mistică, o moralitate“.[27] El a rămas întotdeauna credincios acestei tradiții democratice radicale, care își punea încrederea în organizații alese ale muncitorilor, mai degrabă decât într-un partid centralizat.[28] În complexele politici de facțiuni de la începutul anilor 1920, el a fost recunoscut de Moscova la sfârșitul anului 1923, ca fiind conducătorul Partidului Comunist Italian.

Interesul lui Lukács și al lui Gramsci pentru aspectele culturale și subiective ale marxismului era împărtășit de mulți alți intelectuali occidentali din generația lor. Institutul Marxist pentru Cercetare Socială, cunoscut și ca „Școala de la Frankfurt“, fondat în Germania în 1923 (și care s-a mutat la New York în 1934, după venirea la putere a lui Hitler), includea personaje prea puțin legate de politicile comuniste, cum ar fi criticii culturali marxiști Walter Benjamin și Herbert Marcuse.[29] Dar toți aceștia au fost mai puțin influenți în perioada interbelică decât în următoarea epocă de înflorire a marxismului romantic în Occident, în anii 1960. Erau prea tineri, cu toate că și-au scris cele mai influente lucrări în anii 1930 – Gramsci pe când se afla într-o închisoare fascistă. Respingerea de către ei a marxismului modern, științific, a fost, de asemenea, extremă. Totuși exista un critic al vechiului marxism modernist care era și un teoretician important și activ în politicile comuniste: Rosa „Roșia“ Luxemburg. Marxistă radicală și puternică susținătoare a democrației revoluționare, Luxemburg critica „așteptarea“ marxismului modernist, considerând conducerea social-democrată indiferentă și lipsită de imaginație. Gusturile ei erau opuse celor ale lui Lenin. Ea ura ceea ce numea „mentalitatea germană“ pentru rutina și formalismul ei, admirând în schimb verva revoluționară a rușilor.[30] Dacă Lenin și-a văzut rolul ca fiind acela de a occidentaliza Rusia, Luxemburg credea că al ei este să rusifice Germania. Dar în alte aspecte era apropiată de Lenin; era o marxistă născută în Imperiul Țarist la începutul anilor 1870, crescută într-un marxism ortodox, care insista pentru revoluție, fiind în același timp convinsă că, oricum, capitalismul se va prăbuși. De asemenea, împărtășea interesul lui Lenin pentru economie. Principala ei lucrare teoretică, Acumularea de capital, încerca să arate, ca și Capitalul lui Marx, de ce capitalismul era condamnat de propriile contradicții economice interne. Și la fel ca în cazul lui Lenin, prețiozitatea ei burgheză din viața de zi cu zi contrasta destul de drastic cu criticile implacabile aduse burgheziei.

Luxemburg împărtășea și atitudinea lui Lenin față de strategia revoluționară în anii 1918 și 1919. Activistă militantă devotată, ea chema la socialism imediat în Germania, iar Liga Spartacus, fondată de ea, a devenit miezul KPD, Partidul Comunist German, înființat pe 30 decembrie 1918. A fost întotdeauna o democrată revoluționară și un critic al terorii, condamnând autoritarismul bolșevicilor. Totuși, Lenin și-a păstrat afecțiunea pentru ea. După moartea ei, a comparat-o cu vulturul din fabula rusească cu vulturul și găinile. Ea putea uneori să zboare mai jos decât găinile – ca atunci când era în dezacord cu el în privința violenței și a revoluției –, dar se și ridica la înălțimi mari de virtute marxistă.[31]

În 1918 și la începutul anului 1919, Lenin însuși era pregătit să accepte în Occident radicalismul revoluționar pe care începuse să îl abandoneze în Rusia. Potrivit raționamentului lui Lenin, muncitorii occidentali erau mai maturi decât înapoiații ruși. În Vest, revoluțiile „puteau să se deruleze mai ușor“ și să ajungă la putere în diverse moduri, fără să fie nevoie de disciplina de fier a unui partid de avangardă. Așadar, cu toate că Lenin dorea cu nerăbdare să înființeze Internaționala a III-a, comunistă – Comintern –, care să rivalizeze cu Internaționala a II-a, social-democrată, el nu a considerat necesar să impună controlul centralizat. Primul congres al Cominternului a avut loc la Kremlin, într-o sală în care trăgea curentul, într-o duminică rece din martie 1919, și a fost o reuniune haotică. Sosiseră foarte puțini dintre delegații străini, iar cei care au ajuns se luptau cu „scaunele fragile de la mesele șubrede, evident împrumutate de la vreo cafenea“, în timp ce „covoarele încercau, deși în van, să compenseze sobele care aruncau spre delegați rafale teribile de aer înghețat“.[32] Gerul avea să fie în curând alungat de fierbințeala retoricii. Mulți delegați nutreau convingerea că revoluția mondială era iminentă, iar comitetele muncitorilor reprezentau semințele unui nou stat. Într-adevăr, Manifestul către proletarii din toate țările al lui Troțki nici măcar nu menționa rolul conducător al partidului comunist, de avangardă; modelul noii ordini era cel evidențiat în Statul și revoluția.[33]

III

Pentru o vreme, teoria marxistă şi atitudinile populare au părut să se mişte în tandem, întrucât radicalii marxişti se racordau la ideile celor mai militante curente din mişcarea muncitorească. Comuniştii s-au descurcat mai bine în unele ţări decât în altele, deşi modelul nu a fost cel prezis de marxismul ortodox. Clasele muncitoare unificate, capabile de coeziune, nu au produs mişcări comuniste puternice. În schimb, i-au ajutat pe socialiştii moderaţi şi sindicatele, care au putut folosi puterea muncii organizate pentru a obţine concesii de la clasele conducătoare. Comuniştii s-au descurcat bine mai degrabă în economiile agrare subdezvoltate, unde industrializarea era întârziată şi fragmentară, iar clasa muncitoare era slab organizată. În aceste ţări, ţăranii aveau tendinţa să fie furioşi pe rămăşiţele unei vechi ordini agrare, iar socialiştii moderaţi erau slabi.[34] Comuniştii au fost ajutaţi şi de înfrângerea în război, care a discreditat aristocraţiile şi pe socialiştii care colaboraseră cu ele.

Rusia, desigur, îndeplinea cel mai bine aceste condiţii. Dar şi Ungaria se potrivea parţial tiparului. Spre deosebire de Rusia, ea nu avea o tradiţie puternică de politici marxiste revoluţionare; totuşi, era o societate predominant agrară, condusă de un regim aristocratic conservator, cu o bază foarte mică de susţinere, care pierduse războiul şi care refuza să facă vreo concesie fie altor clase sociale, fie minorităţilor naţionale. Date fiind discreditarea elitelor şi pericolul dezintegrării teritoriale, tulburările rurale şi o revoluţie nesângeroasă a muncitorilor din Budapesta l-au adus la putere pe liberalul conte Karolyi, în octombrie 1918, la conducerea unui guvern provizoriu format din liberali şi socialişti moderaţi. Cu toate că ar fi trebuit pregătite alegeri pentru o Adunare Constituantă, acestea au fost amânate în repetate rânduri, pe motiv că nu se puteau desfăşura atâta vreme cât trupele Aliaţilor ocupau Ungaria. Guvernul era paralizat şi de disensiunile dintre liberali şi socialişti pe tema reformei agrare. Rezultatul a fost presiunea din partea muncitorilor tot mai radicalizaţi, a ţăranilor şi a soldaţilor demobilizaţi.

Ungaria părea să urmeze un drum similar cu cel al Rusiei, cu un an şi jumătate înainte. Avea şi un partid bolşevic (puternic influenţat de socialiştii ruşi), care a profitat de evoluţia situaţiei. Cu toate acestea, partidul fusese creat în

străinătate, în Rusia, nu acasă. În pragul izbucnirii revoluției din februarie, Rusia găzduia circa o jumătate de milion de unguri prizonieri de război, dintre care mulți simpatizau puternic cu bolșevicii. Unul dintre ei, charismaticul jurnalist Béla Kun, s-a implicat puternic în politica sovietelor și a fost transferat la Petrograd, unde a organizat un grup de comuniști unguri, prizonieri de război în Rusia. Aceasta a fost una dintre primele încercări ale bolșevicilor de a exporta revoluția. Ei credeau că, după Germania, Ungaria era „veriga cea mai slabă“ în lanțul capitalist. La Moscova și la Omsk au fost înființate școli revoluționare pentru pregătirea foștilor prizonieri unguri, pentru a-i trimite apoi ca revoluționari în Ungaria. În noiembrie 1918 s-a înființat oficial Partidul Comunist Ungar, la hotelul Dresda din Moscova, și de acolo Kun a condus un grup acasă, pentru a transforma „Kerenscina ungară“ (conducerea lui Kerenski) într-un „octombrie unguresc“.

Kun era un propagandist eficient și un orator încântător, fapt recunoscut până și de inamicii lui. Un socialist i-a descris astfel un discurs:

Ieri l-am auzit pe Kun vorbind... a fost un orator îndrăzneț, entuziast și plin de ură. Nu este un om arătos, cu un cap ca de taur, cu păr bogat și mustață, iar trăsăturile lui pot fi descrise cel mai bine ca fiind mai degrabă țărănești decât evreiești... Își cunoaște publicul și îl stăpânește... Muncitori nemulțumiți de multă vreme de conducerea Partidului Social Democrat, tineri intelectuali, profesori, avocați, funcționari care au venit la el... s-au întâlnit cu Béla Kun și cu marxismul.[35]

Această energie a fost foarte eficientă, mai ales în combinație cu ajutorul financiar sovietic, dar comuniștii au avut de câștigat și de pe urma radicalizării comitetelor muncitorești și a amenințării integrității teritoriale a Ungariei.[36] Guvernul Karolyi a devenit curând victima sprijinului pe care Antanta l-a dat revendicărilor teritoriale ale României, Cehoslovaciei și Iugoslaviei, în timp ce comuniștii argumentau că o alianță cu URSS ar fi adus mai mult decât ploconirea în fața perfizilor Aliați. În martie, socialiștii s-au unit cu comuniștii pentru a crea un guvern comun împotriva Aliaților și s-a născut Republica Sovietică Ungară.

Ungurii au fost, aşadar, printre primii comunişti care au îmbrăţişat naţionalismul cu fervoare revoluţionară şi iniţial au avut un oarecare succes în încercarea de a-i determina pe Aliaţi să îmbunătăţească termenii oferiţi. Se părea că respingerea ortodoxiei internaţionaliste propovăduite de Lenin putea uni un mare număr de maghiari sub drapelul comunist. În alte domenii, însă, Kun şi comuniştii maghiari au fost mult mai puţin pragmatici decât Lenin. Ei îşi trăgeau ideile economice din marxismul radical promovat în Statul şi revoluţia şi din modelul de „democraţie proletară“, care fusese în prim-planul retoricii bolşevice în 1917 şi la începutul lui 1918.[37] Din punctul de vedere al lui Kun, ungurii erau superiori ruşilor şi, în consecinţă, mai capabili de o tranziţie rapidă la comunism decât ruşii. Plata muncitorilor în funcţie de rezultate – în acord – a fost abolită, salariile au fost mărite şi chiriile muncitorilor reduse; fabricile aveau să fie naţionalizate şi economia supusă controlului central. Mai mult, armata a fost declarată un organism pur proletar, recrutarea a fost scoasă în afara legii şi toţi soldaţii care nu erau muncitori au fost demobilizaţi. În acelaşi timp, un Detaşament de Teroare al Consiliului Revoluţionar de Guvernare, poreclit „Băieţii lui Lenin“ şi compus din duri ce purtau haine de piele, îi urmărea pe bogătaşi şi pe foştii conducători din vechiul regim.

Multe dintre aceste experimente comuniste au provocat haos şi, sub presiunea socialiştilor, au fost anulate. Dar regimul nu a reuşit să reinstaureze ordinea în economia urbană şi, cel mai important, a continuat să conducă în interesul îngust al proletariatului. A ordonat ca pământul să fie naţionalizat şi cultivat în ferme colective. Lenin i-a avertizat pe unguri să nu încerce acest pas de o ambiţie nebunească, dar încăpăţânarea lui Kun era sporită de mândria naţională: „Să ducem revoluţia şi pe terenul agriculturii. Ar trebui să fim în stare să o facem mai bine decât ruşii...“[38] Recurgerea de către comunişti la rechiziţii forţate pentru a-şi hrăni armata şi campania lor antireligioasă nu au reuşit însă decât să-i convingă pe ţărani că regimul era în război cu ei.

Guvernul sovietic maghiar a rămas curând cu prea puţin sprijin. Ţăranii îi erau în mod special ostili, dar şi muncitorii erau înfuriaţi de lipsuri şi de banii care îşi pierduseră valoarea din cauza inflaţiei. Însă incapacitatea regimului de a apăra ţara de agresiunea străină a fost ceea ce a dus cu adevărat la căderea lui. La sfârşitul primăverii anului 1919, Armata Roşie maghiară a ripostat la o incursiune a cehilor şi a pătruns adânc în Slovacia, unde a instaurat o Republică Sovietică Slovacă, în iunie. Kun a plănuit chiar un puci la Viena, dar acesta a fost dejucat uşor. Totuşi, când premierul francez Clemenceau şi Aliaţii au cerut retragerea Ungariei, Kun s-a conformat, ceea ce a dus la o prăbuşire

a moralului armatei și i-a încurajat pe vecinii Ungariei să contraatace. În ultimele lui săptămâni, regimul a declanşat o „teroare roşie“ împotriva „duşmanilor“ interni pentru a-și consolida guvernarea; această teroare s-a soldat cu 587 de morți. Kun i-a cerut disperat lui Lenin ajutor militar, dar zadarnic. Bolșevicii erau ei înșiși la strâmtoare în Rusia. Pe 1 august, Consiliul Revoluționar de Guvernare a decis să predea puterea unui guvern format de sindicate, iar Kun și susținătorii lui au fugit în Austria. Republica Sovietică Ungară a căzut victimă presiunilor externe, nu unei revolte populare, dar Kun a înțeles că regimul lui nu reușise să câștige sprijinul muncitorilor unguri și cu atât mai puțin al populației ca întreg.

Comuniștii din Ungaria au fost victimele propriului dogmatism și ale incapacității de a-și respecta promisiunile naționaliste, într-o perioadă în care statul lupta pentru însăși existența lui. Prin comparație, condițiile păreau mai favorabile pentru comunism în Italia. Radicalul Partid Socialist Italian (PSI) avea o lungă istorie de organizare eficientă și opoziție față de război; nordul Italiei, industrializat târziu și fragmentar, la fel ca Rusia, avea o clasă muncitoare concentrată în triunghiul Torino –Genova–Milano, cu o țărănime radicalizată în învecinata vale a Padului; iar comuniștii italieni erau mai dispuși decât cei unguri să apeleze la țărănime. În octombrie 1919, PSI a declarat că reformele liberale nu erau de ajuns și că venise vremea pentru crearea unui nou tip de stat socialist. Stânga radicală câștigase sprijin electoral local, iar grevele și boicoturile au fost întărite de ocuparea fabricilor în primăvara și toamna anului 1920. Acestea erau comitetele din fabrici despre care Gramsci credea că ar putea constitui temeliile unui nou stat.[39]

Însă, așa cum a fost cazul și în Rusia, radicalii au descoperit că democrația în fabrică și coordonarea economică eficientă sunt greu de reconciliat. Comitetele de fabrică își urmăreau interesele înguste și era greu de crezut că vor colabora între ele pentru a întreține funcționarea economiei.[40] Coordonarea mișcării revoluționare punea și ea probleme. Socialiștii radicali controlau unele zone, dar armata și vechile partide liberale stăpâneau încă statul, iar mari părți din populație, mai ales la țară, erau conservatoare. Între timp, apăruseră diviziuni profunde între muncitorii socialiști înșiși. Conducerea PSI și cei mai mulți membri nu erau dedicați revoluției, iar în septembrie 1920, un referendum în cadrul sindicatelor a respins o propunere ca pe baza comitetelor de fabrică să ia ființă un stat alternativ, revoluționar – deși rezultatul a fost strâns, de 591 245 de voturi contra 409 569. Gramsci, ca și alții care își puseseră încrederea în mișcarea comitetelor de fabrică, a căpătat curând convingerea că era nevoie de

un partid leninist centralizat, care să conducă revoluția. PSI s-a scindat în cele din urmă în 1921 în Partidul Socialist și Partidul Comunist, iar această stângă divizată nu avea cum să fie pe măsura dreptei paramilitare. Încă de la începutul anului 1920, fasciștii – o coaliție de foști socialiști naționaliști, precum Mussolini, susținători ai proprietarilor de terenuri la țară și grupuri antisocialiste, de obicei tineri și provenind din clasa de mijloc – luptau împotriva a ceea ce considerau că este o maree roșie. Convinși că lupta de clasă distrugea unitatea și puterea Italiei, ei au declanșat un val de violențe formidabile împotriva stângii și în cele din urmă au preluat puterea în octombrie 1922. Gramsci a fost prins și trimis la închisoare.

Moscova își pusese mari speranțe în revoluția din Italia, dar principalele ei ambiții erau concentrate asupra Germaniei. Prima încercare a comuniștilor de a prelua puterea a fost însă un eșec. În ianuarie 1919, noul guvern al lui Ebert a început să lichideze enclavele cu tentă radicală și pe 4 ianuarie 1919 l-a destituit pe conducătorul stângist al poliției berlineze, Eichhorn. În sprijinul acestuia au izbucnit însă demonstrații neașteptat de ample și, cu toate că Rosa Luxemburg avea dubii dacă era înțelept să fie provocat guvernul, ea și nou-formatul Partid Comunist (KPD) au decis în ultimă instanță să sprijine revolta populară, în alianță cu Partidul Social Democrat Independent (USPD), de stânga. Guvernul Ebert a ripostat trimițând membrii milițiilor Freikorps, unități paramilitare de dreapta înființate pentru a se opune revoluției, care pe 11 ianuarie au luat cu asalt sediul central al ziarului social-democrat Vorwärts, ce fusese ocupat de revoluționari. Revoltei i s-a pus capăt până pe 15 ianuarie, iar conducătorii comuniști au fost nevoiți să se ascundă. Membrii Freikorps însă i-au găsit și i-au ucis, cu sprijinul tacit al guvernului social-democrat.

Asasinatele au provocat un șoc profund, iar „martiriul“ lui Luxemburg și ale lui Liebknecht i-a transformat în simboluri puternice ale tânărului partid comunist. Festivalurile „LLL“ (Lenin–Luxemburg–Liebknecht) au devenit centrale pentru cultura comunistă de-a lungul întregii perioade a Republicii de la Weimar.[41] Dar represiunea a dat rezultate, cel puțin pentru o vreme. Așa cum a arătat Brecht în Spartakus, majoritatea era în favoarea păcii și ordinii, nu a revoluției, iar în alegerile ce au urmat social-democrații au câștigat 37,9% din voturi, comparativ cu 7,6% ale USPD – singurul partid de stânga care a rezistat.

Acesta nu a fost însă sfârșitul perioadei revoluționare. Represiunea instaurată de guvernul condus de social-democrați și de aliații lui militari s-a dovedit contraproductivă, iar puciul de dreapta eșuat al lui Wolfgang Kapp a convins

numeroşi muncitori că nu puteau avea încredere în social-democraţi că vor rezista la întoarcerea vechilor elite. Mişcarea comitetelor de fabrică a revenit la viaţă, armata şi Freikorps au fost eliminate din câteva zone, iar în alegerile din iunie 1920, stânga radicală a obţinut cel mai bun rezultat pe care l-a avut vreodată – 20% pentru USPD şi comunişti, faţă de 21,6% pentru social-democraţi. Grevele şi revoltele au continuat în regiunile industriale ale Germaniei, iar USPD şi comuniştii, recent uniţi, au continuat să prospere.

În iulie 1920 s-a întrunit al doilea Congres al Cominternului, pe fondul unui optimism uriaş. Mişcarea comitetelor de fabrică din Italia părea în pragul succesului, iar Armata Roşie mărşăluia spre Varşovia, aducând comunismul în Occident – cel puţin aşa credeau bolşevicii. Dar în toamnă, comuniştii băteau în retragere pe toate fronturile. Persecuţia radicalilor americani ce începuse în vremea războiului a atins un punct culminant în timpul „Spaimei Roşii“ din 1919-1920. Mii de oameni au fost arestaţi şi mulţi au fost deportaţi.[42] În Europa, eşecul mişcării comitetelor de fabrică din Italia la sfârşitul anului 1920 şi retragerea Armatei Roşii de lângă Varşovia, în ultima parte a lunii august, când a fost înfrântă de noua armată poloneză, au marcat începutul sfârşitului. Faptul că epoca revoluţionară se încheiase a devenit limpede odată cu eşecul catastrofal al aşa-numitei Acţiuni din martie a comuniştilor germani, în 1921. Poliţia şi armata fuseseră trimise să pună capăt grevelor din Saxonia, iar Béla Kun, care îşi făcuse apariţia la Berlin ca lider al Cominternului, a îndemnat Partidul Comunist să organizeze în replică o revoluţie proletară. Rebelii erau în minoritate şi grevele au fost sparte cu ajutorul muncitorilor social-democraţi. Înfrângerea era inevitabilă; mii de oameni au ajuns în închisoare şi 145 au fost ucişi.

Brecht s-a dovedit premonitoriu şi este posibil ca şi concluziile lui să fi fost corecte: oamenii se săturaseră de lupte. Chiar dacă mulţi erau profund deziluzionaţi de vechile regimuri şi de încăpăţânarea lor belicoasă, majoritatea nu voiau ca oribila conflagraţie mondială să fie urmată de un război de clasă. Dar au existat şi alte motive pentru eşecul revoluţiilor. Unii comunişti erau prea sectari şi prea ambiţioşi, ca în Ungaria. Alţii au fost discreditaţi de lipsa lor de realism, fiind incapabili să explice cum ar putea comitetele de fabrică descentralizate să conducă o economie industrială modernă. Represiunea din partea stângii moderate şi a dreptei extreme a fost şi ea eficientă. Dar crucială în subminarea impulsului revoluţionar a fost puterea reformelor democratice şi sociale. În toată Europa Occidentală, statele au extins drepturile electorale şi au mărit beneficiile sociale pentru muncitori – mai ales în Germania Republicii de la Weimar, unde social-democraţii îşi păstraseră o influenţă considerabilă.

Speranța îmbunătățirilor pe cale pașnică îmbinată cu sfârșitul boomurilor postbelice care dăduseră muncitorilor putere economică au învins curând insurgențele comuniste.

Cu toate acestea, conflictele sociale din trecut nu fuseseră rezolvate. Guvernele și clasele de mijloc doreau o întoarcere la sistemul economic de tip laissez-faire și la etalonul-aur de dinainte de 1914, ceea ce a restricționat inevitabil creșterea. Dar aceasta era greu de reconciliat cu promisiunile de îmbunătățire a situației sociale făcute după război, iar nivelul de trai era sacrificat cu regularitate pe altarul „crucii aurului“ – nevoia de a menține moneda stabilă. Muncitorii au protestat împotriva scăderii salariilor și a creșterii șomajului ce rezultau din aceasta, cea mai notorie fiind greva generală declanșată în 1926 de muncitorii britanici împotriva reducerii salariilor, când Winston Churchill a readus lira sterlină la etalonul-aur. A existat o perioadă de înflorire la sfârșitul anilor 1920, dar s-a dovedit fragilă. Salariile au rămas mici, în timp ce profiturile au crescut masiv, iar în Statele Unite, capitalul s-a îndreptat mai degrabă spre speculații cu acțiuni și cu proprietăți decât spre producția pentru o piață în expansiune; în Europa Centrală, prosperitatea temporară depindea de nivelul ridicat al împrumuturilor pe termen scurt luate de la băncile americane. Lumea dezvoltată eșuase în făurirea unui capitalism sustenabil, care să asigure în același timp prosperitate și armonie socială – după cum avea să se vadă clar în curând.

Pentru o vreme, totuși, sistemul capitalist se „stabilizase“ singur, după cum au recunoscut comuniștii. Dar fluxul revoluționar lăsase în urmă, după retragere, acumulări de radicalism, iar comunismul și-a găsit adăpost în multe comunități de muncitori și șomeri din toată Europa. Totuși, adevărata lui fortăreață era în Germania, unde comuniștii au continuat să atragă peste zece procente din voturi. Vechea patrie a lui Marx și Engels a rămas centrul comunismului din afara URSS.

IV

În decembrie 1930, Brecht, acum un marxist serios şi susţinător al KPD, a pus în scenă ceea ce a fost, probabil, cea mai controversată piesă a lui: Măsuri ce trebuie luate. Prezentată cu un „cor de control“ (adaptat după corurile greceşti) constituit dintr-un mare număr de muncitori, piesa spune povestea a trei activişti comunişti, în misiune secretă pentru a instiga la revoluţie în China. Ei găsesc un tânăr ghid şi îi spun acestuia că identităţile lor trebuie să rămână secrete. Dacă îi descoperă autorităţile, nu numai că ei vor fi ucişi, dar întreaga mişcare comunistă va fi în pericol. Toţi patru îşi pun măşti. Însă ghidul, emoţional şi indisciplinat, este atât de indignat de suferinţele poporului chinez, încât încearcă să-l ajute, scoţându-şi masca şi revelându-şi identitatea. Autorităţile îl urmăresc pe tânărul ghid şi cei trei îşi dau seama că acesta a devenit o piedică. Nu pot să-l lase în urmă şi nu pot nici să-l ia cu ei. Aşa că decid că trebuie să-l omoare, iar el însuşi este de acord că aceasta este singura soluţie. Îl împuşcă şi îi aruncă trupul într-o groapă cu var, să înlăture orice urmă a identităţii lui. Corul declară apoi cu răceală că tovarăşii au luat decizia corectă; „au fost luate măsurile“ necesare pentru salvarea revoluţiei.[43]

Piesa a stârnit o furtună de controverse în rândurile stângii. Ruth Fischer, comunistă şi soră a colaboratorului lui Brecht, Hans Eisler, avea să-l acuze mai târziu pe autor că a justificat brutalitatea sovietică, asemenea unui „menestrel al GPU (poliţia secretă sovietică)“.[44] Brecht a protestat că el doar şi-a încurajat publicul să exploreze problema tacticilor revoluţionare şi a sacrificiului de sine într-o vreme în care comuniştii erau atacaţi de fascişti. Chiar şi aşa, piesa avea să-i aducă necazuri. În timpul campaniei lui McCarthy împotriva comuniştilor, Comitetul pentru Activităţi Antiamericane al Camerei Reprezentanţilor a văzut în Măsuri ce trebuie luate dovada că Brecht era un susţinător al violenţei revoluţionare, iar această judecată a grăbit plecarea lui din America în Germania de Est, în 1949.

Oricât de controversat şi de ambiguu ar fi mesajul lui Brecht privind violenţa, piesa surprinde caracterul auster al comunismului european din afara Uniunii Sovietice în anii 1920 şi 1930. Scepticismul lui Brecht în privinţa radicalismului revoluţionar, evident încă din 1919, era de acum răspândit pe scară largă; emoţia

artei şi literaturii expresioniste lăsase locul unei sobre „noi obiectivităţi“ (Neue Sachlichkeit). Eşecul revoluţiilor postbelice şi ascensiunea unei drepte anticomuniste radicale au alimentat, ambele, cultura sectară şi nesentimentală pe care Brecht a expus-o în Măsuri ce trebuie luate. Scopul era tot revoluţia, dar emoţiile trebuiau să fie înlocuite de disciplină. Comuniştii europeni au devenit tot mai încrezători în Uniunea Sovietică şi în noul etos autoritar, la lumi întregi distanţă de democraţia de masă din 1919. Ei au devenit şi mai izolaţi, membri ai unei secte persecutate.

Primul semn al acestor schimbări în mişcarea comunistă internaţională a apărut în vara lui 1919 şi a fost precipitat de înfrângeri. Dacă umilitorul Tratat de la Brest-Litovsk din martie 1918 a fost factorul declanşator al sfârşitului „democraţiei proletare“ în Rusia, colapsul Republicii Sovietice Ungare în august 1919 l-a convins pe Lenin că bolşevicii trebuiau să-şi revizuiască radical abordarea revoluţiei mondiale. El credea acum că mai vechea lui speranţă că revoluţiile occidentale puteau fi mai democratice decât cea din Rusia era deşartă. Lenin îl considera pe Béla Kun vinovat pentru eşecul republicii la Budapesta. El făcuse greşeala de a uni Partidul Comunist cu socialiştii, avusese prea puţină încredere în partidul de avangardă şi îşi înstrăinase fără rost ţărănimea.[45] Aşa cum a explicat Lenin în foarte influenta lucrare Comunismul de stânga: o dezordine infantilă, din aprilie 1920, lecţia rusească arăta că „centralizarea absolută şi disciplina riguroasă a proletariatului“ erau esenţiale în „lupta îndelungată, încăpăţânată, pe viaţă şi pe moarte“ împotriva burgheziei.[46]

La al doilea congres al Cominternului, din 1920, Lenin şi bolşevicii au început să se ocupe serios de centralizarea comunismului internaţional sub control strict bolşevic. Congresul a decis că toate partidele trebuie să îndeplinească „douăzeci şi una de condiţii“, cea mai importantă fiind separarea completă a comuniştilor de partidele „social-democrate“ unificate. Mai mult, doar „comuniştii verificaţi“ puteau rămâne membri; „reformiştii“ şi „oportuniştii“ trebuiau să fie eliminaţi. Principiile de organizare conspirativă a partidului de avangardă bolşevic erau aplicate acum mişcării internaţionale. A existat şi o oarecare opoziţie faţă de acest purism comunist, mai ales din partea social-democraţilor independenţi germani, dar şeful Cominternului, Grigori Zinoviev, a fost neînduplecat. Cei care se opuneau creării de partide comuniste separate, a spus el batjocoritor, „se gândesc la Internaţionala Comunistă ca la o cârciumă bună, unde reprezentanţii diferitelor ţări cântă «Internaţionala» şi îşi fac unii altora complimente, după care pleacă fiecare pe drumul lui şi continuă vechile practici. Acesta este obiceiul condamnabil al Internaţionalei a II-a şi noi n-o să-l tolerăm niciodată.“[47] Toate

partidele aveau să fie regândite ca „partide comuniste“ și subordonate unui comitet executiv dominat de Partidul Bolșevic.

Rezultatul a fost apariția partidelor comuniste pure, desprinse din amestecul partidelor de stânga din Europa de dinainte de război. Diviziunea produsă în 1903 în partidul rusesc, între bolșevicii revoluționari și menșevicii gradualiști, era reprodusă acum în mișcarea comunistă internațională. În unele țări, comuniștii au avut de câștigat de pe urma sciziunilor produse. În Germania, micuțul Partid Comunist a reușit să atragă majoritatea social-democraților independenți, transformându-se apoi într-un partid de masă, cu 350 000 de membri. Între timp, în Franța, Partidul Comunist Francez (PCF) și-a recrutat majoritatea membrilor din Internaționala a II-a a partidelor socialiste, SFIO. În Italia, sciziunea vechiului Partid Socialist (PSI) a lăsat un Partid Comunist Italian mai mic, care a obținut doar 4,6% din voturi. Partide semnificative au mai apărut în Bulgaria, Cehoslovacia și Finlanda. Dar în alte părți, în Peninsula Iberică, în Țările de Jos, Marea Britanie, Irlanda, SUA, Danemarca și Suedia, Elveția și cea mai mare parte a Europei de Est, partidele comuniste erau minuscule. Spre deosebire de Germania și Finlanda, ele obțineau rareori mai mult de 5% din votul popular, iar Partidul Comunist din Marea Britanie abia dacă a obținut 0,1–0,4 procente din vot (deși a câștigat totuși un singur loc în parlament, în 1922).[48] Germania avea de departe cel mai mare și mai puternic Partid Comunist din afara URSS.

Era limpede că fluxul revoluționar se retrăgea, iar în martie 1921, noua situație cu care se confruntau liderii bolșevici era sumbră. Acțiunea din martie eșuase în Germania; colapsul economic obligase Rusia să introducă Noua Politică Economică și de acum sărea în ochi că economia sovietică putea fi consolidată doar exportând materii prime (în special cereale). În aceeași lună, sovieticii au încheiat primul acord comercial cu o țară capitalistă – Marea Britanie. Era clar că socialismul deplin se afla la un orizont îndepărtat, după cum explica Troțki în iunie 1921: „Abia acum vedem și simțim că nu suntem foarte aproape de scopul nostru final, cucerirea puterii la scară mondială... Ne-am spus în 1919 că va fi o chestiune de luni, dar acum spunem că poate este o chestiune de câțiva ani.“[49] Rezultatul a fost o nouă politică. Partidele comuniste nu trebuiau să se mai agite pentru o revoluție imediată, deși era nevoie să o pregătească pe termen lung; în schimb, trebuiau să constituie „fronturi unite“ cu membrii – dar nu și cu conducătorii – partidelor socialiste reformiste. Cum relațiile dintre URSS și Occident se dezghețaseră ușor (în 1922 a fost încheiat Tratatul de la Rapallo cu Germania, iar guvernul laburist din Marea Britanie a extins în 1924

recunoașterea Uniunii Sovietice), noua politică părea justificată.

În unele părți ale lumii noua linie a avut efecte reale, cele mai izbitoare exemple fiind în China, prin colaborarea dintre comuniștii chinezi și Gomindanul naționalist, și în Marea Britanie, unde partidul comunist a stabilit legături cu sindicatele, prin Comitetul Anglo-Rus. Numeroși comuniști, mai ales din partidele mici, marginale, au salutat prilejul de a juca un rol în stânga mai amplă. În multe locuri, însă, comuniștii au continuat să rămână izolați. Politica „frontului unit“ era năucitor de contradictorie, interzicând contactele cu partidele social-democrate, dar îndemnând la colaborare cu sindicatele reformiste. Mulți comuniști nu au acceptat însă colaborarea, mai ales în Germania, unde își păstraseră ura pentru social-democrați, iar ostilitatea era reciprocă.

Zigzagurile frecvente din politica Moscovei au îngreunat stabilirea unor legături cu stânga moderată și i-au izolat și mai mult pe comuniști. Un punct de cotitură major s-a produs odată cu eșecul umilitor al unei noi încercări de revoluție în Germania – „Octombrie german“ din 1923. După ocupația franceză și belgiană a bazinului Ruhr în 1923, grupurile cele mai de stânga din Partidul Comunist German și aliații lor de la Moscova, Troțki și Zinoviev, au insistat asupra alianței pe care comuniștii ar fi putut-o încheia cu naționaliștii, pentru a alcătui o forță revoluționară. Moscova a oferit o finanțare substanțială pentru insurecție, dar comuniștii exageraseră mult în privința sprijinului pe care l-ar avea de la clasa muncitoare, așa că revoluția a trebuit anulată.[50]

Eșecul a coincis cu boala în stadiu terminal a lui Lenin și cu lupta pentru putere ce a izbucnit în conducerea partidului sovietic. Rivalii lui Troțki, printre care și Stalin, au exploatat copios dezastrul, iar umilirea a fost folosită ca scuză pentru centralizarea partidului și diminuarea radicalismului local. În 1924, Kremlinul a lansat „bolșevizarea“ Cominternului, ceea ce însemna că partidele membre trebuiau să devină „partide bolșevice“, toate aparținând „unui partid mondial bolșevic omogen și îmbibat de ideile leninismului“.[51] În practică, aceasta însemna că partidele comuniste se transformau tot mai mult în unelte ale politicii externe sovietice. Stalin nici nu pretindea altceva: „Un internaționalist trebuie să fie gata să apere URSS fără rezerve, fără ezitare, necondiționat; pentru că URSS este baza mișcării revoluționare mondiale și această mișcare revoluționară nu poate fi apărată și promovată dacă nu este apărată URSS.“[52]

Gradul real și efectul amestecului Moscovei în partidele comuniste naționale reprezintă o problemă complexă și controversată.[53] Cominternul, o organizație

relativ mică, evident că nu putea monitoriza și controla activitățile tuturor partidelor comuniste și la toate nivelurile. De asemenea, în câteva țări au apărut subculturi comuniste, fondate pe tradițiile radicale de stânga locale și care aveau prea puțin de-a face cu Moscova.[54] Oricum, Cominternul a încercat să restabilească controlul asupra tuturor conducerilor de partid și avea câteva modalități de a-și exercita influența – trimițând agenți partidelor „frățești", susținând facțiunile partidelor împotriva oponenților și, la cealaltă extremă, excluzându-i pe recalcitranți și desființând partidele (cum s-a întâmplat cu Partidul Comunist Polonez în 1938). Ajutorul financiar a jucat și el un rol.[55] Totuși, poate la fel de important în susținerea puterii Moscovei a fost prestigiul URSS printre comuniști și slăbiciunea partidelor naționale. Chiar dacă aveau resentimente față de aroganța Moscovei, partidele occidentale trebuiau să accepte că bolșevicii aduseseră comunismului o putere pe care acesta nu ar fi avut-o altfel. Iar înfrângerea i-a convins pe mulți că disciplina strictă impusă de Moscova era și mai importantă decât în trecut.[56]

O modalitate prin care bolșevicii controlau mișcarea consta în convocarea regulată a comuniștilor de frunte din străinătate să dea raportul la Moscova, formându-se o rețea strânsă în jurul inadecvat numitului Hotel Lux[57]. O clădire mare, stil fin-de-siècle în centrul Moscovei, pe strada Tverskaia (ulterior Gorki), trecuse de mult de epoca ei de glorie și era acum un notoriu loc de cazare, sărăcăcios și spartan. Avea să găzduiască temporar numeroși lideri comuniști, de la bulgarul Dimitrov la vietnamezul Ho Și Min, de la germanul Ulbricht la italianul Togliatti. Activiștii comuniști dădeau unii peste alții la dușurile înghețate – iugoslavul Tito l-a întâlnit pentru prima dată pe conducătorul partidului american, Earl Browder, în aceste circumstanțe deloc promițătoare.[58]

Școala Internațională Lenin pentru comuniștii occidentali, fondată în 1926 la Moscova, a fost un alt instrument prin care Kremlinul încerca să-și exercite influența asupra mișcării. Mii de membri de partid au studiat aici între cele două războaie mondiale, majoritatea fiind bărbați tineri, din clasa muncitoare. Materiile obligatorii includeau cursuri de marxism și de istoria mișcării muncitorești, precum și studiul tacticilor politice și ale organizării de greve și insurecții. Înțelepciunea lui Lenin era suplimentată cu idei ale teoreticianului militar german Clausewitz. Studenții vizitau și fabrici – o practică mai degrabă riscantă pentru autoritățile cominterniste: unii vizitatori erau șocați de cât de joase erau standardele de trai ale muncitorilor ruși, comparativ cu tovarășii lor proletari din țările capitaliste, și puneau întrebări stânjenitoare.[59] Dar cea mai importantă pentru Comintern, în special după ridicarea la putere a lui Stalin, era

inculcarea unei culturi de partid bolşevice, a disciplinei şi a „conspirativităţii“, foarte asemănătoare cu aceea descrisă de Brecht. Studenţii primeau nume noi şi li se interzicea să spună familiei şi prietenilor unde se află. Un miner galez a fost nevoit să îşi facă „autocritica“ pentru că neglijase aceste principii. El a recunoscut că legăturile lui cu partidul laburist îl lăsaseră cu „rămăşiţe social-democrate pe care le-am adus cu mine din ţară. Am sfârşit prin a comite această gravă încălcare a disciplinei de partid şi a conspirativităţii, nepermisă în partidul nostru, ca partid de tip nou.“[60]

Viaţa unui student cominternist era dură şi intensă. Wolfgang Leonhard, un comunist german care era elev în timpul celui de-al Doilea Război Mondial când a fost evacuat spre est, în oraşul Ufa din Urali, îşi aminteşte lecţiile riguroase despre ideologia nazistă şi despre cum trebuia aceasta respinsă. A petrecut atâta vreme învăţând despre nazism, încât atunci când s-a întors în Germania după război şi a întâlnit nazişti în carne şi oase a descoperit că ştia mai multe despre convingerile şi moravurile acestora decât ei înşişi.[61] Mare parte din restul timpului era consumat fie cu exerciţii fizice, fie cu îmbunătăţirea capacităţilor de muncă manuală; studenţii trebuiau să păstreze legătura cu clasa muncitoare:

Orarul era atât de aglomerat, încât singurul timp liber pe care îl aveam era sâmbăta după-amiaza şi duminica. La sfârşit de săptămână ni se permitea să facem ce doream – dar nu să bem, să ne îndrăgostim, să părăsim şcoala, să ne recunoaştem numele reale, să spunem ceva despre vieţile noastre de dinainte sau să pomenim în scrisori ceva despre viaţa noastră de atunci.[62]

Momentele de relaxare erau rare şi constau în general din cântece în cor. Unii studenţi, precum fiul liderului iugoslav Tito, Jarko, care a avut o legătură cu „o fată încântătoare din Spania“, refuzau să se supună disciplinei şi au fost exmatriculaţi.[63] Însă mulţi au rezistat şi au devenit leninişti şi stalinişti convinşi, ajungând viitori conducători ai partidelor comuniste europene.[64] Se făceau eforturi pentru a modela partidele tinere, radicale şi haotice din perioada revoluţionară după noul tipar făurit la Moscova.

Cu toate acestea, dacă Moscova reuşea în general să convingă sau să oblige partidele naţionale să urmeze frecventele schimbări ale liniei politice, nu era

întotdeauna uşor, deoarece comuniştii naţionali aveau propriile agende şi se puteau angaja în rezistenţă pasivă sau chiar activă. Aşa cum am văzut, stânga din Germania a obiectat împotriva frontului unit cu socialiştii la jumătatea anilor 1920, iar ulterior în cursul aceluiaşi deceniu, când linia s-a deplasat spre stânga, sub conducerea lui Stalin, a fost rândul dreptei să opună rezistenţă. Conducerea britanică s-a opus şi ea Kremlinului de pe poziţii de dreapta. În octombrie 1927, liderul comuniştilor britanici, Harry Pollitt, un fiu de fierar, s-a opus iniţial noii cereri a Cominternului de a porni o luptă dură împotriva Partidului Laburist, dându-şi seama cât de nepopulară avea să fie aceasta; partidul britanic a acceptat noua linie abia în 1929.[65]

Aşadar, bolşevizarea le făcea viaţa grea partidelor naţionale, în parte pentru că linia Moscovei putea fi nepopulară şi în parte deoarece cultura Cominternului putea fi străină. Membrii de partid trebuiau să înveţe nu doar dificilul jargon marxist (iniţial în germană, limba oficială a Cominternului), ci şi noul jargon rusesc bolşevic („agitprop“, „celulă de partid“). Propaganda partidului era deseori trasată la Moscova, fără consultarea celor din ţările respective, iar comuniştii se chinuiau să facă sloganurile îmbâcsite să sune atrăgător.[66] Chiar şi aşa, în pofida bolşevizării, partidele locale au încercat să îmbine cultura locală cu cea cominternistă şi fiecare aveau caracteristici distincte. În Germania, cultura militantă iniţiată de Rosa Luxemburg şi de stânga social-democrată înainte de 1914 a supravieţuit, în timp ce în Marea Britanie şi în alte părţi, moralitatea puritană a comuniştilor avea sens pentru oamenii crescuţi într-o cultură creştină socialistă a cumpătării şi a onestităţii.[67] În acest timp, comunistul britanic Rajani Palme Dutt, pe jumătate indian, care îşi făcuse studiile la Oxford, îi numea pe tinerii membri de partid „boboci“ – termen folosit în argoul universitar britanic pentru studenţii din anul întâi.[68]

Câteva partide comuniste s-au confruntat cu o scădere treptată a numărului de membri în anii 1920 şi la începutul anilor 1930; efectivul partidului francez, de exemplu, a scăzut continuu între 1921 (109 391 de membri) şi 1933 (28 000). La aceasta a contribuit, fără îndoială, şi stângăcia Kremlinului: în ţări precum Franţa şi Marea Britanie, unde partidele socialiste moderate erau bine înrădăcinate, sectarismul Cominternului era, evident, contraproductiv. Cu toate acestea, pentru unii membri de partid, supuşi hărţuirii după eşecul revoluţiilor, „disciplina“ şi sprijinul bolşevice puteau fi bine-venite. Pentru activiştii care sufereau privaţiuni, Uniunea Sovietică reprezenta idealul pentru care luptau, o ţară în care curge lapte şi miere. Într-un studiu etnografic al comunismului francez, Annie Kriegel a încercat să surprindă această gândire:

Tinerilor cu mâinile goale, care îi abordau cerând să fie primiţi în mişcare, ei [comuniştii] le răspundeau oferindu-le un teanc de broşuri: „Poftim, tovarăşe!“ Puţin timp după aceea, vânat de poliţie şi cu numele trecut pe lista neagră a angajatorilor, neofitul se trezea fără loc de muncă. Din acest moment avea o mulţime de timp – timp să flămânzească, dar şi să răspândească învăţăturile (atunci când reuşea să mănânce, din banii câştigaţi din vânzarea broşurilor)... Ştia cu siguranţă că există în lume o ţară în care muncitorii purtaseră o revoluţie şi se făcuseră stăpâni peste stat, şefi peste fabrici, generali în Armata Roşie.[69]

Comunităţi comuniste mici şi combative au apărut în toată Europa, chiar dacă partidele naţionale erau mici. Marea Britanie avea propria „mică Moscovă“ în Fife, Stepney, în estul Londrei şi în minele din sudul Ţării Galilor – comunităţi muncitoreşti omogene, unde comuniştii s-au implicat în apărarea locurilor de muncă şi a drepturilor sindicale, organizând în acelaşi timp activităţi de recreere şi culturale.[70] Activiştii comunişti raportau la Moscova, explicând de ce minerii din sudul Ţării Galilor erau atât de receptivi la un comunism militant, sectar:

Condiţiile lor sunt proaste, de o gravitate evidentă. Ei se află, în general, în afara influenţei corupătoare a oraşelor. Timpul lor nu este atât de fragmentat, cum se întâmplă cu muncitorii din marile oraşe, de drumurile lungi şi de numeroasele tipuri de amuzament pe care le oferă oraşul.... Minţile lor sunt mai necultivate. Factorul exploatare le este evident... lucrul în mină oferă el însuşi ocazii de contact şi dezvoltă între ei un simţ al solidarităţii.[71]

Partidul în care cultura luptei sectare şi a loialităţii faţă de URSS erau cel mai înrădăcinate era cel german. În cazul lui, numărul membrilor şi votul popular au rămas ridicate de-a lungul anilor 1920 şi la începutul anilor 1930. KPD era deseori divizat în privinţa strategiei, iar cultura partidului varia şi ea de la o regiune la alta. Ernst Thälmann, conducătorul lui începând din 1925, a combinat activismul revoluţionar cu aderarea la ierarhie şi cu loialitatea faţă de Kremlin. KPD a devenit în curând fratele mai mic preferat al bolşevicilor, iar ostilitatea lui intransigentă faţă de orice compromis cu social-democraţia

a supraviețuit în mare măsură perioadei revoluționare din 1918–1919. Separația dintre comuniști și social-democrați nu era una absolută: ei au împărțit aceleași sindicate până în 1928 și uneori participau la aceleași sărbători[72]; și atât comuniștii, cât și social-democrații foloseau formula de adresare „tovarășe“ și mărșăluiau sub steagul roșu. Însă, cu toate acestea, participarea social-democraților la reprimarea comunismului lăsase în urmă resentimente, la fel ca identificarea lor cu ordinea politică a momentului. În unele fabrici din regiunea Halle-Merseburg, ura reciprocă era atât de mare, încât muncitorii comuniști și cei social-democrați mergeau la lucru în vagoane diferite și mâncau în părți separate ale cantinei.[73] Comuniștii tindeau să-i considere pe social-democrați lacheii șefilor și cu siguranță că aceștia din urmă erau mai bine reprezentați în clasa muncitoare „respectabilă“, pe când primii erau mai prezenți printre muncitorii săraci și necalificați. Totuși, KPD a devenit repede o adunare a șomerilor. Comuniștii erau inevitabil cei mai vizați la concediere; în campaniile de eficientizare din anii 1920 și în 1932 doar 11% dintre membrii Partidului Comunist German mai aveau locuri de muncă.[74]

Adversitatea nu a făcut decât să întărească atitudinile de respingere a compromisului în KPD. Cultura lui era militaristă și infuzată de machism.[75] Limbajul său era deseori violent: unul dintre ziarele lui se numea Rote Peitsche (Biciul Roșu). Propaganda partidului era plină de pumni muncitorești, de mărșăluitori în haine de piele și de fâlfâit de drapele roșii. Marșurile lui împrumutau mult din stilul inamicilor lui de dreapta, iar uniformele și cizmele de piele îl făceau greu de deosebit de organizația paramilitară Coiful de oțel (Stahlhelm) a naziștilor. Thälmann a fost chiar descris în presa partidului ca „unser Führer“ („conducătorul nostru“), într-o imitație a autoritarismului dreptei. Uneori, în 1923 și 1930, partidul comunist a folosit limbajul naționalist ca modalitate de a atrage o parte din sprijinul naziștilor și al celorlalți. Cu toate acestea, comuniștii germani nu erau niște cvasinaziști. Partidul era fundamental unul al luptei de clasă, nu al renașterii naționale, iar naziștii înșiși îi considerau în general pe comuniști principalii lor inamici.[76]

Militarismul partidului comunist nu s-a limitat la propagandă. El avea și o aripă paramilitară, Liga Luptătorilor de pe Frontul Roșu (Rote Frontkämpferbund), până când aceasta a fost interzisă în 1929, și alte grupuri clandestine după aceea. Mulți comuniști dețineau arme aduse din război și uneori își fabricau singuri altele. În 1921, muncitorii de la fabrica Leuna au produs singuri un tanc, pe care l-au folosit împotriva poliției. Comuniștii germani, în general dați afară din fabrici, au format un partid de stradă și, în special spre sfârșitul deceniului, s-au

angajat în încăierări și schimburi de focuri cu poliția.[77] Deloc surprinzător, acest partid marțial era preponderent masculin (peste 70%), chiar dacă avea unul dintre cele mai feministe programe dintre partidele Republicii de la Weimar. Cu toate acestea, era prea mic și izolat încât să amenințe stabilitatea statului german la jumătatea anilor 1920, o perioadă în care economia își revenea ca întreg, iar politica liberală încă era capabilă să cuprindă majoritatea intereselor. Așa cum a devenit clar în URSS în 1921, partidele comuniste militante, sectare, erau prea turbulente ca să aibă priză la mai mult decât o minoritate. Dar această situație era valabilă pentru vremuri normale. Lucrurile aveau să arate cu totul altfel odată cu venirea crizei economice.

V

Pe 13 mai 1928, New York Times a publicat un articol intitulat „«Noua» civilizație a Americii“, în care se prezenta o conferință susținută de academicianul francez André Siegfried la Paris. Siegfried argumenta că „principala contribuție a Statelor Unite la lumea civilizată a fost «cucerirea demnității vieții materiale»“, prin tehnicile producției de masă și prosperitate, iar jurnalistul saluta elogiul adus de Siegfried Statelor Unite. Times credea totuși că o importanță și mai mare decât realizările economice ale Americii o aveau „contribuția ei la idealul democratic“ și exportul „unui sistem social eliberat de caste“.[78]

Atât Siegfried, cât și New York Times exprimau o convingere răspândită, potrivit căreia Statele Unite, noua putere dominantă, și modelul de laissez-faire economic pe care îl promovau depășiseră cu succes diviziunile sociale din perioada revoluționară 1917–1919. Peste câteva luni însă, această convingere avea să se dovedească nejustificată. În vara anului 1928, Rezerva Federală a ridicat rata dobânzii pentru a pune stavilă efervescenței de pe piața acțiunilor, alimentată de băncile slab reglementate; împrumuturile americane către restul lumii s-au prăbușit. Rezultatul a fost o contracție catastrofală a creditelor în cea mai mare parte a Europei și a Americii Latine; greu îndatorata Germanie a fost afectată în mod special.[79] Economiile din lumea în curs de dezvoltare (inclusiv cea a URSS) sufereau de ceva vreme din cauza prețurilor mici la bunurile de larg consum, dar criza economică s-a înrăutățit atunci când crahul de pe Wall Street, din octombrie 1929, a pus capăt creșterii economice fragile chiar în Statele Unite.

Rezultatul a fost o ascuțire a conflictelor sociale și internaționale, într-o atmosferă frenetică, dominată de ideea că „scapă cine poate“. Tensiunile sociale s-au intensificat, întrucât muncitorii și clasele de mijloc se luptau pentru o felie dintr-un „tort“ național tot mai mic, iar colaborarea internațională a fost distrusă, deoarece statele încercau să se salveze fiecare pe sine prin protecționism și alte politici autarhice. Puterea capitalismului de a-i integra pe săraci și pe cei mai puțin privilegiați – fie ei muncitori, țărani sau țări subdezvoltate – într-o ordine liberală, de piață liberă, era în declin. Existau acum și mai puține stimulente

pentru comuniştii occidentali sau sovietici pentru a colabora cu capitalismul liberal, iar comunismul a intrat într-o nouă etapă.

Criza din 1928–1929 a fost însă doar punctul culminant al tensiunilor care mocneau deja de câţiva ani între lumea comunistă şi cea capitalistă. Greva generală din 1926 din Marea Britanie dusese la o deteriorare a relaţiilor dintre guvernul conservator şi Moscova, iar în mai 1927 Marea Britanie a rupt legăturile diplomatice cu URSS. Între timp, atacul celor din Gomindan asupra comuniştilor chinezi, în luna aprilie a aceluiaşi an, reprezentase un stânjenitor pas înapoi pentru politica „frontului unit“ şi o lovitură majoră dată speranţelor comuniştilor în Asia. Muncitorii germani deveneau tot mai radicali, iar în iulie, o revoltă eşuată a muncitorilor din Viena a întărit convingerea Moscovei că în Occident este pe cale să izbucnească revoluţia. Din primăvara anului 1927, Cominternul a început să-şi schimbe linia şi conducerea sovietică a devenit convinsă că securitatea proprie ar fi mai bine slujită de o politică externă mai militantă. Moscova a început să ceară ca social-democraţii – în special cei precum germanii, care aveau o politică externă probritanică – să fie trataţi ca inamici burghezi, iar în 1928, Cominternul a anunţat începutul unei noi perioade de politici revoluţionare – „A treia perioadă“ (urmând după „prima“ perioadă revoluţionară de după război şi după „a doua“ perioadă de stabilizare). Capitalismul este pe punctul să se prăbuşească, proclama acum Cominternul; era nevoie de trasarea unor linii clare de demarcaţie între revoluţionari şi reformişti; iar social-democraţii deveniseră nişte „fascişti sociali“. Noul principiu al politicii naţionale era „clasă contra clasă“. Între timp, Kremlinul s-a convins că nu mai putea construi economia bazându-se pe comerţul cu Occidentul, ci depindea acum în mare măsură de resursele proprii ale URSS. Scena era pregătită pentru o nouă versiune de comunism, în acelaşi timp revoluţionară şi naţionalistă. Iar acest model era promovat de un conducător bolşevic cu o cultură şi un stil diferite de cele ale lui Lenin – Iosif Stalin.

Capitolul 4. Oameni de oțel

I

Conducătorii bolşevici au fost nevoiţi să aştepte până în martie 1928 pentru a vedea ecranizarea completă făcută de Serghei Eisenstein anului 1917 – Octombrie.[1] Spre deosebire de colegul şi rivalul lui, punctualul Pudovkin, Eisenstein nu doar că nu a reuşit să-şi termine capodopera la timp (poate şi din cauză că a intervenit cenzura), dar a şi tratat revoluţia în mod diferit faţă de povestea marxist-modernistă a lui Pudovkin. Dacă Pudovkin a prezentat un „flăcău“ obişnuit, plin de sentimente „spontane“, care ajunge să dezvolte o conştiinţă disciplinată, raţională, socialistă, filmul lui Eisenstein mustea de romantism revoluţionar. El a declarat că scopul lui era:

> Să redea senzualitate ştiinţei.
>
> Să redea procesului intelectual focul şi pasiunea.
>
> Să plonjeze procesul abstract de reflecţie în fervoarea acţiunii practice. [2]

Filmul lui este o redare strălucită a temperamentului marxist radical. Relatarea făcută de el anului 1917 pune în contrast inerţia şi decadenţa guvernului provizoriu cu energiile vibrante ale poporului. Aşa cum a arătat clar Eisenstein, eroismul nu era individual, ci colectiv. „Conducătorii“ convenţionali de la Hollywood şi din Sfârşitul Sankt-Petersburgului erau absenţi; rolul lui Lenin era destul de minor. Faimoasa scenă a asaltului Palatului de Iarnă, în care masele forţează porţile şi năvălesc extaziate în sediul puterii, nu era bazată pe revoluţia în sine, ci pe festivalurile de masă atent puse în scenă în perioada războiului civil, cum ar fi „Asaltul Palatului de Iarnă“ din 1920, la care au participat 10 000 de oameni. Eisenstein însuşi a avut la dispoziţie 5000 de figuranţi, arme reale şi răbdarea ieşită din comun a autorităţilor. Pudovkin explică în ce mod diferă redarea făcută de el şi cea făcută de Eisenstein simbolicului asalt:

Eu am bombardat Palatul de Iarnă de pe [vasul] Aurora, pe când Eisenstein l-a bombardat din Fortăreața Sf. Petru și Pavel. Într-o noapte am doborât o parte din balustrada acoperișului și m-am temut că o să am necazuri, însă, din fericire, în aceeași noapte Serghei Mihailovici [Eisenstein] a spart 200 de ferestre de la niște locuințe private.[3]

Asistentul lui Eisenstein glumea că în timpul asaltului cinematografic au fost răniți mai mulți oameni (în general victime ale baionetelor mânuite neîndemânatic) decât în adevăratul asalt al bolșevicilor, cu zece ani înainte. Rezultatul a fost un film cu o putere propagandistică extraordinară, care a contribuit mult la crearea mitului lui Octombrie 1917.[4] Scenele imaginate de Eisenstein au pătruns în cultura populară globală; într-adevăr, ele au fost folosite recent în Occident, într-o campanie publicitară la vodcă.

Dar mult mai puțin atrăgătoare azi este adevărata temă marxist-radicală a filmului – lupta de clasă. Într-una dintre cele mai puternice scene din film, un muncitor fuge din fața trupelor după reprimarea uneia din demonstrațiile din iulie. Un ofițer și iubita lui, aflați într-o barcă din apropiere, îl observă și strigă la trecătorii bine îmbrăcați să-l oprească pe „bolșevic“. În încăierarea ce urmează, proletarul este ucis de mulțimea violentă și furioasă de burghezi – în special femeile bogate sunt agresive, înfigând cu răutate umbrelele în el. Așa cum se întâmplă frecvent în filmele lui Eisenstein, scena este plină de machism, chiar de misoginism. Regizorul a insistat și să transfere centralitatea conflictului în arta cinematografică însăși: realizarea filmelor, insista el, trebuie să fie marxistă și „dialectică“. Tehnica lui de montaj suprapunea imagini șocante și paradoxale pentru a crea o nouă „sinteză“ în public, contrastând puternic cu montajul lin și mai convențional al lui Pudovkin.[5]

Totuși, filmul lui Eisenstein a fost mult mai rece primit în URSS decât cel al lui Pudovkin. A fost considerat inaccesibil publicului de rând, iar decizia lui de a-l portretiza pe Lenin a fost privită ca un afront adus demnității acestuia. Cu toate acestea, temele lui Eisenstein se potriveau mult mai bine cu evoluția ordinii politice sub Stalin decât cele ale lui Pudovkin. Filmul, o celebrare a energiei revoluției, a fost terminat chiar în perioada când Stalin își consolida puterea și lansa „a doua revoluție“, fiind difuzat pe ecrane în aceeași lună cu așa-numitul

proces demonstrativ Șahti, al „specialiștilor burghezi“ de la minele din bazinul Donbas. Această înscenare, ca și Octombrie, era teatru politic pur, menit să mobilizeze masele împotriva presupusei continuări a influenței burgheziei.

Originea lui Eisenstein, fiul unui arhitect evreu din Riga, port la Marea Baltică, era cât se poate de diferită de cea a lui Stalin, fiul unui cizmar din Georgia caucaziană. Dar amândoi scăpaseră de marxismul mai pragmatic în care se „retrăsese“ Lenin în 1921 și care, în anii 1927–1928, părea să fi ajuns într-o fundătură. Amândoi încercau să reînvie revoluția și lupta de clasă din vremea războiului civil, stârnind entuziasmul popular pe care regimul credea că îl avusese odată, dar îl pierduse acum.

În mod previzibil, Stalin a abandonat curând lupta de clasă radicală, ajungând la concluzia că era prea dezbinatoare, iar mesajul lui Octombrie a devenit depășit. Dar folosirea îndemnurilor lui mobilizatoare și a manipulării emoționale a maselor a continuat, cu toate schimbările de direcție din politica partidului. Eisenstein a făcut, la rândul său, eforturi de a urma linia partidului și, în mod bizar, date fiind relațiile personale dificile dintre conducător și artist, cineva care privește toate filmele făcute de Eisenstein – de la radicalismul revoluționar din Octombrie (1928) la patrioticul Aleksandr Nevski (1938) și până la căutarea paranoică a purității din Ivan cel Groaznic (1944 și 1946) – își poate face o idee privind schimbările culturale din Partidul Comunist și ideile lui Stalin însuși.

Bineînțeles că Stalin nu a creat singur comunismul stalinist și nu trebuie să exagerăm rolul personalității și al trecutului său. Germenii stalinismului existau în anumite forțe, printre care cultura bolșevică, războiul civil și crizele ce au afectat Rusia la sfârșitul anilor 1920, în teama de o intervenție militară din străinătate și în deziluzia provocată de Noua Politică Economică a lui Lenin. Dar Stalin a știut să profite de aceste crize în mod mai eficient decât oricare dintre rivalii lui. Iar pentru a înțelege modul în care aborda el politica, e cazul să facem o călătorie înapoi în regiunea în care și-a petrecut primii douăzeci și șase de ani din viață. Pentru că, spre deosebire de Lenin, vlăstarul unei minorități asimilate, profesionale și cosmopolite, Stalin a apărut dintr-un adevărat creuzet de resentimente naționaliste și de clasă: Georgia rusească.

II

În centrul orașului de provincie Gori, aflat la 86 de kilometri de capitala Georgiei, Tiflis (Tbilisi), se află o fortăreață romantică, pe un vârf de deal. Gorki a descris-o ca pe un loc „de o sălbăticie pitorească“. În curtea ei se găsește o piatră sferică, de pe care se spune că și-a aruncat sabia Amiran – un Prometeu georgian – înainte să fie legat cu lanțuri ca pedeapsă pentru că i-a înfruntat pe zei (sau, în legenda georgiană, pe Iisus Hristos). În fiecare an, în Joia Mare, fierarii din Gori își bat nicovalele ca simbol al reînnoirii lanțurilor, pentru a-l împiedica să se răzbune asupra opresorilor lui.[6]

Ioseb Djugașvili s-a născut în 1878, în umbra acestui castel. Era fiul lui Beso, un cârpaci sărac, iar mama lui era fiica unui șerb. Georgia era o societate plină de povești ale rebeliunii prometeice și ale răzbunării, fapt deloc surprinzător, dată fiind istoria ei. Teritoriul muntos de graniță, strivit între două imperii, avea o îndelungată istorie de invazii străine, culminând cu cea a rușilor, care guvernau țara de 80 de ani. Încercase periodic să se elibereze și a căpătat, așadar, o tradiție războinică foarte pregnantă, idealizată în stilul lui Walter Scott de scriitorii naționaliști romantici.

Ioseb a crescut într-o perioadă de tensiuni deosebit de mari între colonizatori și colonizați, dată fiind încercarea țarului Aleksandru al III-lea de a impune cultura rusă asupra celor locale. Când Ioseb a intrat la școala religioasă din Gori, profesorii erau încă georgieni, dar în următorii doi ani aveau să fie înlocuiți de ruși; limba gruzină era predată doar de două ori pe săptămână.[7] Următoarea lui școală, seminarul teologic de la Tiflis, principala instituție de învățământ superior din Georgia, era condusă de preoți ruși într-un stil disciplinar reacționar; orice gândire progresivă era eliminată de cenzură, iar elevii georgieni erau considerați inferiori. Stalin și-i amintește ca „trăgând cu ochiul, spionând, băgându-se în sufletele altora și umilindu-i“.[8] Regimul preoțesc a devenit un teren de incubație ideal pentru revoluționarii georgieni. După cum comenta un alt elev bolșevic, „nici o școală laică și nici vreun alt fel de școală nu a produs atât de mulți atei... câți a produs seminarul din Tiflis“.[9] Seminarul era și o fabrică foarte eficientă de naționaliști georgieni, tânărul Djugașvili numărându-se printre aceștia. La vârsta de 16 ani a publicat câteva poezii naționaliste în ziarul Iveria,

iar, când acesta a fost închis de autorităţi, a publicat într-un ziar şi mai de stânga.

Georgia nu era însă doar o ţară de naţionalişti plini de resentimente ce rezistau opresorilor ruşi. Era şi una dintre regiunile cu cea mai mare diversitate etnică din imperiu, unde negustorii evrei şi armeni, nobilii, ţăranii şi meşteşugarii georgieni, muncitorii georgieni, ruşi, azeri şi turci trăiau alături de soldaţii şi oficialii ruşi. Mai mult, era frământată de conflicte de clasă şi de statut social. Nobilii georgieni scăpătaţi se opuseseră cu vehemenţă emancipării robilor şi nimeni nu era mulţumit de aranjamentul rezultat.[10] Ioseb era, aşadar, rătăcit într-o societate puternic stratificată şi în care a fost umilit social. În iunie 1891, de exemplu, nu i s-a permis să se înscrie la şcoală pentru că familia nu-i putea plăti taxele; doar prin mila preoţilor pe care îi ura a putut să îşi continue studiile. El era, totodată, foarte conştient de eşecurile sociale ale tatălui lui lipsit de educaţie, despre care vorbea cu un oarecare dispreţ. Cu toate că Beso era evident ambiţios şi reuşise, prin mutarea de la ţară la oraş, să ridice statutul social al familiei, omul era un beţiv, a dat faliment şi a fost nevoit să-şi ia o slujbă umilă, într-o fabrică din Tiflis. A murit într-o încăierare de cârciumă pe când Ioseb avea 11 ani.[11]

Nu este de mirare, aşadar, că naţionalismul timpuriu al lui Ioseb se împletea cu resentimente adânc înrădăcinate la adresa elitelor, aşa cum sugerează faptul că şi l-a ales ca model pe Koba, banditul-erou din legendele georgiene. Ca mulţi alţi naţionalişti georgieni, era entuziasmat de epopeile medievale georgiene despre cavaleri plini de eroism şi de romanele romantice inspirate de acestea. Iar Patricidul (Elgudza) scris de nobilul Aleksandr Kazbegi a avut o influenţă specială, un prieten povestind că eroul cărţii, Koba, devenise „Dumnezeu pentru el“. Ioseb „voia să devină un alt Koba, un luptător şi un erou la fel de faimos ca acesta“, iar mai târziu avea să-i împrumute numele ca nom de guerre revoluţionar.[12] Kazbegi avea ceva în comun cu Bakunin – un aristocrat cu o viziune romantică asupra ţărănimii – şi chiar a renunţat la viaţa lui de privilegiat pentru a trăi în munţii Georgiei. În Patricidul, Koba se alătură unui grup de proscrişi care îi răzbună pe săracii, dar virtuoşii locuitori ai munţilor, învingându-i pe brutalii oficiali ruşi şi pe nobilii georgieni colaboraţionişti, care îi oprimau. Koba era un model potrivit pentru Ioseb din mai multe motive. El avea prea puţin respect pentru tatăl lui, care era un om slab, şi se baza, aşadar, pe societăţile „frăţeşti“ masculine care erau atât de importante în Caucazul de Sud.[13] Era, de asemenea, un copil încrezător, dominator, care trebuia să fie şeful în orice grup – capul unei noi familii de fraţi. În plus, haiducia nu era doar un subiect din vechile poveşti cavalereşti, ci era frecventă în Georgia rurală.

Comportamentul lui Stalin ca adult face greu de evitat concluzia că era neobișnuit de răzbunător, suspicios și dornic să se angajeze în violențe. Dar a și crescut într-un mediu în care rebeliunea și violența erau ceva obișnuit.

În ciuda acestui fundal violent și pitoresc, este important să nu exagerăm imaginea lui Stalin ca „rege bandit“, temerar și nestăpânit. Stalin era o fire calculată, vicleană și nu era nici pe departe cel mai radical dintre studenții de la seminar. Era, de asemenea, un admirator al modernității, iar marxismul a devenit pentru el, ca și pentru tovarășii lui marxiști georgieni, o modalitate de a transforma resentimentele față de nedreptate într-o strategie pentru atingerea acestei modernități. Iar în context georgian, modernitate însemna Rusia. Pentru că, deși intelectualii georgieni urau imperialismul rusesc, ei considerau cultura rusă superioară culturii lor, întruchipând acea modernitate după care tânjeau radicalii georgieni. Viitorul Georgiei stătea în desprinderea de un trecut cu nobili războinici și clanuri rivale, îmbrățișând ideea unui stat unificat într-o Rusie socialistă. Pentru astfel de radicali, marxismul internaționalist era infinit preferabil unui naționalism șovinist care, în contextul georgian, putea isca un război civil și o invazie dinspre sud.[14] Georgianul Stalin a înțeles întotdeauna foarte bine lecțiile subordonării coloniale. Ca membru al unei societăți „înapoiate“, stratificate, care se confrunta cu un imperiu străin mult mai puternic, el avea să sublinieze importanța spiritului național și a unității, chiar și atunci când loialitatea lui s-a deplasat de la Georgia către Rusia.

Cu toate că s-a remarcat ca un elev eminent, excelând la logică și la cântarea bisericească slavonă, Ioseb a rămas un rebel, dornic să scape cât mai repede din seminar.[15] În mediul clandestin al marxismului georgian se simțea ca acasă. Totuși, era nemulțumit de suficiența colegilor lui de partid, dintre care mulți erau de partea menșevicilor în minimalizarea diviziunilor sociale, și în curând avea să-și caute o nouă casă politică.[16] Bolșevicii lui Lenin i-au oferit o frăție nouă ideală. Erau mai militanți și mai radicali decât menșevicii – în special Bogdanov și stânga bolșevică, în rândurile căreia Stalin a intrat în 1905.[17] Mai mult, erau mai ales ruși, spre deosebire de menșevici, în general georgieni și evrei. Stalin s-a asimilat rapid în cultura lor mai „modernă“, iar începând din 1907 nu a mai publicat nimic niciodată în georgiană. La vârsta de 19 ani, băiatul ambițios din provincialul Gori făcuse o enormă călătorie culturală până în naționalul Tiflis și de aici mai departe, către imperialul Petersburg. Ioseb devenise Iosif.

După revoluția din 1905, Stalin a rămas apropiat de Lenin, făcându-se util ca persoană cu influență printre muncitorii georgieni și azeri, deși chiar și atunci

egocentrismul lui tăios îl făcea nepopular printre mulţi din tovarăşii lui revoluţionari.[18] Era foarte eficient şi a devenit cunoscut ca expertul partidului în problema minorităţilor naţionale. Era, de asemenea, dornic să-i facă pe plac lui Lenin. Chiar şi atunci când părea să fie mai apropiat de vechiul Koba decât de omul nou marxist, organizând „exproprieri“ sau jafuri armate în Georgia pentru a strânge fonduri pentru bolşevici, o făcea tot la ordinul lui Lenin. În 1912 a fost răsplătit prin numirea în Comitetul Central al partidului şi, după o perioadă îndelungată de exil în Siberia, a revenit în inima conducerii în 1917. După preluarea puterii, a devenit comisar pentru naţionalităţi.

Contrastul dintre Lenin şi Stalin – „omul de oţel“ – este un subiect pentru care s-a consumat multă cerneală. În timp ce unii au negat existenţa vreunei deosebiri reale între cei doi, alţii au văzut în Lenin un personaj mult mai liberal.[19] Contrastul cu cea mai mare influenţă, trasat pentru prima dată de Troţki, îl plasa pe Lenin, intelectualul revoluţionar, contra lui Stalin, birocratul obtuz, dar viclean. Viziunile ambilor s-au schimbat, desigur, de-a lungul timpului, dar unele diferenţe sunt evidente, nu atât în ideologie cât în perspectivele lor politice şi culturale mai largi. Atât Lenin, cât şi Stalin erau revoluţionari, amândoi vedeau partidul ca pe o organizaţie conspirativă de avangardă şi amândoi erau pregătiţi să recurgă la violenţă pentru a-şi atinge scopurile – deşi Stalin era, fără îndoială, cel mai brutal. Însă, chiar dacă Stalin accepta viziunea bolşevică a unei societăţi industriale disciplinate, el tindea să sublinieze puterea angajamentului ideologic sau emoţional, în timp ce pentru mai modernistul Lenin rolul central îl avea „organizaţia“.[20] Stalin era, aşadar, mai în largul lui decât Lenin atunci când folosea metodele de campanie ale stângii radicale, în timp ce alteori dorea să exploateze puternica forţă a naţionalismului – o forţă pe care o înţelegea bine, ca fost naţionalist georgian.[21] Spre sfârşitul anilor 1920, el devenise, totodată, mai ostil decât fusese Lenin vreodată faţă de orice semn de abatere de la unitatea ideologică.

Imaginea lui Stalin despre societatea viitoare era şi ea diferită de cea a lui Lenin. Când Lenin încerca să descrie viitorul partidului sau al socialismului, folosea deseori comparaţia cu o fabrică sau cu o maşinărie. Modelul lui Stalin însă era mult mai militarist, iar metaforele lui politice preferate erau militare, religioase sau organice.[22] Viziunea lui asupra partidului era produsul unui mariaj bizar între Manifestul Partidului Comunist şi romanele cavalereşti. Încă din 1905, el a cerut ca partidul să conducă „o armată de proletari“, în care fiecare membru să-şi cultive credinţa în programul partidului. Acesta trebuia să fie „o fortăreaţă“, „de strajă“ împotriva ideilor străine. Porţile lui aveau să se deschidă numai pentru cei

cu adevărat credincioși, care fuseseră „puși la încercare“; a accepta oameni cărora le lipsea devotamentul era similar cu „profanarea Sfintei Sfintelor a partidului“.[23] Partidul lui Stalin era unul de călugări războinici, iar în 1912 l-a comparat cu „Frăția săbiilor“ (Schwertbrüder), ordinul cruciat înființat de episcopul baltic al Livoniei în 1202 pentru a-i converti pe slavi.[24]

În timpul războiului civil, viziunea lui Stalin despre partid s-a transferat în domeniul geopoliticii.[25] Dacă partidul era locul purității ideologice, Sfânta Sfintelor, restul lumii era aranjat în jurul lui în cercuri concentrice similare celor ale lui Dante, ale căror virtuți se diminuau pe măsura îndepărtării de centru – geografic, ideologic și social. Rusia era aproape de centrul divin, avansată, coezivă și de partea cea dreaptă a istoriei; periferia URSS – Ucraina, Caucazul, Asia Centrală – era în purgatoriu, mai înapoiată, naționalistă și dominată de țărănime; iar dincolo de purgatoriu se afla infernul, tărâmul răului, al burgheziei străine. Țelul principal al partidului – văzut ca frăție cavalerească – era să se purifice pe sine, să se îmbibe de spiritul marxismului militant și transformator, apoi să îl răspândească pe teritoriul URSS, înainte să se aventureze și în străinătate, cândva, în viitor. Între timp, prioritatea era apărarea împotriva dăunătoarelor influențe străine și burgheze care pătrundeau prin granițele instabile.

Stalin avea un interes special pentru geopolitică și pentru granițele Rusiei, dar viziunea lui asupra lumii avea multe în comun cu doctrina partidului care a apărut din războiul civil. Credința lui în centralitatea ideilor și în angajamentul ideologic avea sens pentru bolșevicii din Armata Roșie, care înțelegeau importanța vitală a moralului în război. Orice fisură în unitatea ideologică putea să ducă la înfrângere.

Nu este, așadar, surprinzător că Stalin a jubilat când a venit războiul; chiar dacă rolul lui a fost doar de a colecta provizii alimentare din sudul Rusiei, el s-a transformat rapid în comisar militar, înlocuind costumul și cravata cu o tunică marțială fără guler, cu pantaloni și cizme înalte – o ținută pe care avea să o poarte neîncetat din acel moment.[26] Comportamentul lui era brutal și crud, iar stilul lui politic militarist, mobilizator, era în unele aspecte cel mai apropiat de al lui Troțki.[27] Acesta s-ar putea să fi fost unul dintre motivele urii lor reciproce, dar existau și altele: Stalin era foarte ostil față de folosirea de către Troțki (și, într-adevăr, și de către Lenin) a ofițerilor țariști din clasele superioare.

Stalin a acceptat pasul înapoi reprezentat de NEP. Dar contemporanii lui n-ar fi

trebuit să fi fost surprinși când el s-a manifestat în cele din urmă, ca distrugător al acesteia. Pe măsură ce deziluzia provocată de NEP se răspândea în partid, Stalin se afla în poziția ideală pentru a trasa un curs alternativ care să atragă sprijin din interiorul partidului. Iar această nouă cale s-a dovedit a fi nici mai mult, nici mai puțin decât o a doua revoluție bolșevică.

III

În romanul sovietic clasic Cimentul (Țement), scris între 1922 și 1924, autorul proletar Feodor Gladkov spune povestea lui Gleb Șumalov, un erou din războiul civil care se întoarce acasă de la luptă pentru a găsi iubita lui fabrică de ciment în decădere. Localnicii se îndreptaseră spre creșterea caprelor și vânzarea de brichete (activități tipice pentru burghezia măruntă, în imaginația bolșevicilor). Gleb se apucă să repună fabrica pe roate, aplicând eroismul radical de care se îmbibase pe front la reconstrucția economică. Unul dintre tovarășii lui comuniști, un utopic anti-NEP, este înclinat spre amintirile din război: „Dacă ai ști doar cât iubesc armata! Aceea a fost perioada cea mai de neuitat din viața mea, ca zilele [revoluției] din octombrie la Moscova. Eroismul? Este focul revoluției.“ La care Gleb răspunde:

Așa este... Dar și aici, pe frontul industriei, trebuie să dăm dovadă de eroism... Muntele s-a prăbușit, strivindu-l pe om ca pe o broască. Acum, într-un efort uriaș, să ne proptim cu umărul în roată și să înălțăm muntele la loc. Imposibil? Tocmai asta este ideea. Eroism înseamnă să faci imposibilul.[28]

Dar Gleb are de luptat cu rezistența la toate nivelurile. Bandiții cazaci rebeli și Albii atacă, fiind însă respinși. Kleist, un fost inginer german, colaborase cu Albii și la început este sceptic în privința planurilor lui Gleb. Dar acesta din urmă, într-o scenă care amintește intenționat de Petersburg al lui Andrei Belîi, joacă rolul unui Călăreț de aramă reînviat, punându-și mâinile pe umerii lui Kleist și umplându-l astfel de voința de a contribui la efortul industrial. Totuși, se dovedește curând că dușmanii cei mai periculoși nu sunt specialiștii străini, ci birocrații de acasă. Shramm, responsabilul cu economia în Consiliul Popular, deși este comunist cu numele, are „figura blândă a unui eunuc“, cu „un lornion de aur agățat pe nasul efeminat“ și este plin de afectare burgheză. Iubește luxul și consumă delicatese căpătate prin corupție, împreună cu amicii lui decadenți. El îl acuză pe Gleb că este un visător care se face vinovat de „entuziasm

dezorganizator“, dar el însuşi este un tehnocrat lipsit de pasiune, fapt semnalat de vocea lui monotonă, mecanică.[29] Nimic nu îl descurajează însă pe Gleb, care porneşte să mobilizeze muncitorii să reconstruiască fabrica. El este în acelaşi timp un adevărat motor uman şi un descendent al cavalerilor ruşi medievali (bogatîr), eroul vechilor epopei ruseşti. Între timp, Shramm este dat de gol ca sabotor şi arestat, iar în scena finală fabrica se redeschide, sub un steag roşu ca sângele, pe care scrie:

Am învins pe frontul războiului civil.

Vom învinge şi pe frontul economic.[30]

Puțini ar mai citi astăzi Cimentul lui Gladkov de plăcere; cu toate acestea, spre deosebire de alte mostre de literatură „proletară“, nu era doar un editorial din Pravda deghizat în roman. În ciuda titlului nepromițător, are ceva virtuți literare, a fost scris într-un stil puternic emoțional, chiar colorat, și s-a bucurat de o popularitate enormă. Conducătorii partidului îl lăudau, Stalin însuşi a fost principalul lui susținător. Și, cu toate că Gladkov l-a prezentat pe Gleb ca susținând formal NEP, romanul este remarcabil mai ales pentru că surprinde dezamăgirea răspândită printre mulți membri de partid. Și, așa cum arată lozinca de la sfârşitul romanului, acesta nu numai că descrie noile probleme cu care se confruntă regimul, ci sugerează și o modalitate de a le rezolva. Regimul sovietic, după ce a învins „inamicii interni din burghezie“, acum se confrunta (sau credea că se confruntă) cu unii externi; și, după ce ajunsese la o oarecare stabilitate economică după haosul războiului civil, acum trebuia să se gândească la creştere economică și la competiția internațională. Soluția lui Gleb consta în întoarcerea la metodele din războiul civil, când grupuri de membri de partid devotați mobilizau „masele“ într-o „luptă de clasă“. Iar până la sfârşitul anilor 1920, numeroşi comuniști au fost de acord cu asta.

Cimentul revelează, de asemenea, contradicțiile profunde din NEP. Cu toate că Lenin şi Nikolai Buharin, marele susținător al NEP, le spuneau comuniştilor că trebuie „să învețe de la burghezie“ dacă vor să intre în competiție cu ea, regimul încă se definea pe sine ca fiind o „dictatură a proletariatului“ şi se baza pe favoritismul de clasă. „Clasele străine“ – aristocrația și burghezia – și

„foștii oameni“ – preoții și susținătorii vechiului regim – erau lipsiți de dreptul la vot (7,7% din populația urbană în 1927–1928) și era dificil pentru ei să intre la universitate. Și dacă toată lumea era de acord că NEP era temporară, existau dispute aprinse despre cât de mult avea să dureze. Radicalii ca Gleb (și Gladkov) acceptaseră poate formal NEP, dar nu aveau nici un pic de simpatie pentru principiile ei. Între timp, comuniștii mai tehnocrați – ca Shramm – erau convinși de necesitatea unei conduceri raționale și a reconcilierii de clasă.

Ambele viziuni au coexistat în conducerea colectivă a partidului care s-a instalat în ultimele luni ale lui Lenin. Majoritatea susținea supraviețuirea NEP, însă numai Nikolai Buharin – foarte dotat intelectual, dar slab din punct de vedere politic – îi era dedicat cu adevărat. Ceilalți lideri, unul câte unul, au început să treacă în tabăra opoziției stângii radicale. Primul a fost Troțki, în 1923 – o convertire neașteptată la stânga, date fiind preferințele lui pentru disciplina strictă și pentru folosirea ofițerilor țariști în războiul civil. Lev Kamenev și Zinoviev au format propria opoziție în 1925, iar în 1926 toți trei s-au aliat în Opoziția unită, care acuza conducerea pro-NEP a lui Stalin și Buharin că neglijează „lupta de clasă“, „democrația“ egalitară și revoluția internațională.

Această diviziune între tehnocrați și radicali a fost agravată de structura particulară a noului sistem sovietic, care a devenit baza tuturor regimurilor comuniste de apoi. Cercul restrâns de conducători din Biroul Politic al partidului (Politburo) decidea în toate chestiunile majore, dar sub acesta, structura de putere se împărțea în două ierarhii paralele – partidul și statul. Datoria statului era să administreze țara, de aceea tindea spre o abordare practică, managerială. Era condus în general de membri de partid cu înclinație modernistă – comuniști ca Shramm – și avea printre angajați specialiști burghezi, care nu făceau parte din partid. Prin contrast, partidul trebuia să acționeze ca nucleu ideologic al statului, să supravegheze politicile și să se asigure că regimul își păstra spiritul ideologic.[31] În practică, desigur că rolurile lor se suprapuneau frecvent și ambele structuri, fiecare cu un sistem de valori și o cultură diferită, luptau pentru influență, uneori cu sălbăticie.

Așadar, NEP era o ordine instabilă. În timp ce unii oficiali erau încântați încercând să facă acest „capitalism de stat“ să funcționeze, alții erau profund frustrați din cauza compromisului de clasă pe care fuseseră nevoiți să îl facă. Ei urau caracterul relativ cuprinzător al regimului, tolerarea negustorilor, a vânzătorilor stradali și a consumului ostentativ. După cum explica un comentator, profesor universitar:

În timpul comunismului de război, recunoşteam în tabăra noastră o singură categorie socială – cei „buni“. „Răul“ era consemnat strict în tabăra inamică. Dar apoi a venit NEP, injectând răul în bine... şi tulburând totul. Fără să mai poarte război unul împotriva celuilalt, binele şi răul coexistă astăzi în aceeaşi colectivitate.[32]

„Răul“ la care se referea nu era doar politic, ci şi moral şi cultural, ba chiar şi psihologic. Aşa cum demonstrează Cimentul, pentru numeroşi membri de partid virtutea era intim legată de originea de clasă. Burghezia este privită ca fiind efeminată, egoistă şi iubitoare de lux; proletariatul este masculin, colectivist şi cu spirit de sacrificiu. Pentru mulţi bolşevici, societatea comunistă putea fi construită numai de virtuosul „om nou“, dornic să se sacrifice pe sine pentru binele comun. Adevăratul pericol era ca piaţa, şi odată cu ea influenţa burgheză, să corupă muncitorii, contaminându-i cu egoism, filistinism încrezut şi hedonism superficial. Aşadar, în pofida pretenţiei lui Marx şi a unora dintre bolşevici că moralitatea era în întregime un fenomen burghez şi avea să dispară treptat în socialism, numeroşi bolşevici (ca şi alţi marxişti) erau puternic moralişti. Comportamentul femeilor, mai ales, era urmărit ca un indicator de virtute. Un presupus expert, scriind în ziarul Komsomolskaia Pravda (Adevărul tineretului comunist) opina: „Moda feminină contemporană este un reflex condiţionat pentru stârnirea unor emoţii inflamate. De aceea este esenţial să luptăm pentru eliminarea «modei pariziene» din vieţile noastre şi pentru crearea de îmbrăcăminte simplă, igienică şi confortabilă.“[33]

Aşadar, în timp ce conducerea partidului şi responsabilii din economie pledau pentru colaborarea cu burghezia, partidul ca organizaţie era obsedat să-şi menţină puritatea ideologică într-o vreme de „retragere“, în mare parte la fel cum se întâmpla în Europa Occidentală. Aşa cum am văzut, partidele social-democrate aveau de multă vreme unele din trăsăturile unor secte religioase exclusiviste. Noţiunea de „convertire“ la marxism era una obişnuită, ca şi concepţia asupra vieţii unui membru de partid, văzută ca o călătorie de la „spontaneitatea“ revoluţionară dezorganizată la o „conştiinţă“ disciplinată.[34] Şi odată ce partidul era la putere, era hotărât să se asigure că toţi membrii lui trecuseră prin aceeaşi experienţă. Cei care intrau în partid trebuiau să furnizeze o relatare a vieţii lor, de obicei sub forma autobiografiilor scrise. Se aştepta de la

ei să-şi recunoască „păcatele“ politice de până atunci şi să arate că s-au convertit cu adevărat. Un student, Şumilov, descrie cum a citit literatură marxistă ilegală pe când se afla într-un lagăr german pentru prizonieri de război. Rezultatul a fost că „a avut experienţa unei renaşteri spirituale“; a trăit „revelaţia esenţei fiinţei“, respingând vechiul lui creştinism şi îmbrăţişând marxismul.[35]

Odată deveniţi membri de partid, comuniştii erau modelaţi cu ajutorul unei game largi de instrumente şi metode menite să-i păstreze puri şi să excludă influenţele ideologice „străine“. Cea mai importantă dintre acestea era „epurarea“. Până în a doua jumătate a anilor 1930, epurarea nu era legată automat de arestare şi represiune; cei care nu treceau proba epurării erau fie excluşi din partid, fie retrogradaţi la un nivel inferior (de exemplu, de la membru plin la „simpatizant“). Aplicată pentru prima dată în partid în 1921 şi extinsă apoi şi la alte instituţii, epurarea era un proces regulat, destinat să verifice dacă membrii partidului erau devotaţi şi puri din punct de vedere moral, deşi putea fi folosit, bineînţeles, şi pentru a-i înlătura pe adversarii conducerii. Membrii partidului erau chestionaţi cu privire la atitudinile lor, la trecut şi la cunoştinţele de marxism, în faţa unei comisii formate din trei persoane. Chestionarele erau completate şi membrilor li se puneau întrebări cu privire la gândurile şi purtările din trecut. În 1922 şi 1923, Universitatea comunistă Sverdlov din Moscova a înlocuit examenele semestriale cu epurări, prin care realizările academice erau evaluate concomitent cu „vigilenţa de partid“ şi cu „deviaţiile“ morale sau politice.[36] În 1924, epurările au fost extinse la toate universităţile, iar rezultatele academice slabe sau greşelile politice puteau duce la excluderea din partid.

O altă modalitate de a descoperi angajamentul revoluţionar putea fi observată la seminarele academice din universităţile comuniste. Studenţii erau „lucraţi“, adică supuşi unor tiruri agresive de întrebări în cursul unor întruniri publice; dacă se descoperea că au greşit, trebuiau să-şi mărturisească păcatele. Aceasta a fost rădăcina campaniilor de „critică şi autocritică“ din perioada stalinistă şi a influenţat „sesiunile de luptă“ (thamzing) folosite mai târziu de Partidul Comunist Chinez, după ce au fost experimentate de studenţii chinezi la Universitatea Comunistă din Moscova a Truditorilor din Est.[37] Asemenea metode de interogare aveau multe în comun cu „procesele-spectacol“ – o formă teatrală de propagandă dezvoltată în Armata Roşie. Aceste spectacole de masă în care, de exemplu, soldaţii participau la „procesele“ unor actori care interpretau capitalişti sau Albi, aveau să devină baza proceselor cu public staliniste.[38]

Totuşi, pe lângă anchetarea detaliată a indivizilor şi a opiniilor lor, epurările se

bazau pe criteriul brut al originii de clasă, pentru că se presupunea aprioric că proletarii sunt mai colectiviști și mai virtuoși decât burghezii. Dar definirea clasei nu era întotdeauna atât de ușoară pe cât părea. Trebuiau să fie favorizați muncitorii din fabricile mari, pentru că erau mai „puri“ decât cei care lucrau în mici ateliere? Clasa din care proveneau părinții cuiva era decisivă ori se putea depăși o origine nesănătoasă prin munca în fabrică sau prin înrolarea în Armata Roșie? Membrii claselor „exploatatoare“ nu puteau fi admiși la universitate decât dacă își repudiau părinții printr-un anunț dat în ziar: „Subsemnatul cutare anunț prin prezenta că îmi resping părinții, cutare și cutare, ca elemente străine, și declar că nu am nimic în comun cu ei.“ Dar nu era garantat că acest fapt funcționa. În mod inevitabil, cei care voiau să intre în partid sau la universitate își inventau trecuturi proletare, în timp ce denunțurile pentru ascunderea originii de clasă se înmulțeau.[39]

În pofida dificultăților practice ale „proletarizării“, instituțiile partidului au început să fie tot mai obsedate de puritatea de clasă și ideologică. Sub Lenin se ceruse și unitate absolută, dar spre sfârșitul anilor 1920 orice opoziție era văzută ca un adevărat rău, ca un pericol la adresa partidului și care trebuia extirpat.[40] Comuniștii aveau tot mai multe resentimente față de influența continuă a specialiștilor burghezi în administrația de stat. Ca urmare a introducerii așa-numitei „cote Lenin“ de muncitori în rândurile partidului, în 1924, celulele de partid din fabrici aveau deseori compoziții foarte proletare și puteau fi extrem de ostile față de specialiștii burghezi și de șefii care lucrau cu aceștia. Dar de un radicalism cu totul special era o nouă intelectualitate „proletară“, înfuriată de influența pe care o mențineau vechii intelectuali burghezi, sau „tovarășii de drum“, cum îi botezase Troțki. Comparativ cu anii 1930, perioada NEP a fost una de relativ liberalism cultural, când mari poeți, ca Osip Mandelstam și Anna Ahmatova, erau definiți ca „tovarăși de drum“ și puteau să publice. Dar mulți dintre noii intelectuali „proletari“ din partid urau acest lucru.

După 1921, cultura militantă a luptei de clasă din vremea războiului civil se retrăsese din societate în interiorul partidului, cum se întâmplase în mare măsură și în Europa Occidentală. Diferența, desigur, era că Partidul Comunist se afla la putere. Ruptura dintre ideologia oficială și o realitate cu comerț, negustori și șomaj era, așadar, totală. NEP nu a făcut decât să revigoreze ura de clasă a radicalilor și radicalismul socialist.

Principalii susținători ai acestei linii radicale în cadrul conducerii partidului erau membrii stângiști ai Opoziției Unite și ei supuneau politicile conducerii unor

critici dure. Dar la sfârşitul anului 1927 Stalin şi Buharin au reuşit să îi înlăture din partid: în octombrie, Troţki şi Zinoviev au fost daţi afară din Comitetul Central, iar începând din decembrie au avut loc epurări ale stângii din tot partidul. Troţki a fost exilat în Kazahstan în 1928 şi a părăsit URSS în 1929, plecând în Turcia, Franţa, Norvegia şi în cele din urmă în Mexic.

Paradoxal însă, înfrângerea Opoziţiei Unite a coincis cu victoria celei mai mari părţi din programul ei. Acum, că scăpase de marele lui inamic, Troţki, Stalin putea să fure ideile stângii, deşi le-a dat o coloratură mai naţionalistă. Deteriorarea situaţiei internaţionale după 1926 a ocupat un loc central în calculele lui. Strategia NEP păruse convingătoare la jumătatea anilor 1920, într-o perioadă de pace relativă cu Occidentul, pentru că promitea creştere economică prin comerţul exterior. Dar înrăutăţirea relaţiilor diplomatice a întărit tabăra acelora care favorizau o politică economică bazată în mai mare măsură pe propriile puteri. Numeroşi lideri bolşevici erau convinşi din 1926–1927 că britanicii şi francezii plănuiau o invazie cu ajutorul est-europenilor. Acest fapt nu era, desigur, adevărat şi, privind înapoi, temerile par enorm de exagerate. Dar Stalin, mereu suspicios în privinţa „burgheziei“ străine şi văzând lumea prin ochii unui georgian fost colonizat, părea să se teamă cu adevărat. El avertiza că, dacă Uniunea Sovietică voia „să evite destinul Indiei“ şi să nu devină o colonie a Occidentului, trebuia să-şi construiască o industrie grea şi să mărească bugetul militar.[41]

În aceste circumstanţe, Stalin a adoptat multe dintre criticile stângii la adresa NEP şi a tras concluzia că această politică nu oferea dezvoltarea economică de care URSS avea nevoie. Strategia NEP era una graduală şi fundamental înceată: ţăranilor li se permitea să obţină profit din producţia de alimente şi, cum aveau să-şi folosească profiturile pentru a cumpăra bunuri industriale – cum ar fi textile şi unelte –, prosperitatea lor crescândă avea să fie în beneficiul industriei. Totuşi, chiar dacă producţia de cereale s-a îmbunătăţit şi producţia industrială a crescut până la nivelurile de dinainte de război, aceasta nu era o strategie care să aducă o industrializare rapidă – mai ales într-o vreme în care preţurile la cereale pe piaţa internaţională erau mici.

În 1927, o recoltă slabă şi penuria de alimente au obligat conducerea să ia o decizie: să menţină preţurile plătite ţăranilor pentru grâne în dauna industrializării sau să se ţină de planurile de investiţii ambiţioase şi să folosească puterea statului (şi în ultimă instanţă forţa) pentru a le lua ţăranilor cerealele, punând astfel capăt efectiv pieţei grânelor şi distrugând NEP. Stalin a ales a doua

variantă. Ca un ecou al modului lui de lucru pe când era comisar pentru aprovizionare în sud în timpul războiului civil, a plecat într-o foarte mediatizată vizită în Siberia, „să găsească“ grâne, deși în realitate el hotărâse deja unde erau acestea – în lăzile „egoiștilor“ hârciogi culaci (numele sub care erau cunoscuți țăranii bogați). Partidul, a declarat el, trebuia să ducă o luptă de clasă împotriva culacilor; țăranii săraci trebuiau să fie mobilizați împotriva proprietarilor bogați pentru a le confisca alimentele ascunse, contribuind astfel la industrializarea și la apărarea URSS.

Revoluția lui Stalin nu s-a limitat la agricultură. A fost o amplă campanie ideologică, un prilej de a pune capăt „pașilor înapoi“ din 1921 și de a face „un salt înainte“ spre socialism pe toate fronturile, în mare măsură la fel cum propusese Opoziția Unită radicală. Piața avea să fie scoasă în afara legii și, odată cu ea, toate formele de inegalitate între muncitori și intelectuali și între muncitorii înșiși. În același timp, URSS trebuia smulsă din starea ei de înapoiere și adusă într-o modernitate socialistă, avansată. Perioada a fost descrisă ca fiind una de „revoluție culturală“ radicală. Religia și „superstițiile“ țăranilor trebuiau să fie eliminate, iar culturile etnice „înapoiate“ aduse la nivelul rușilor avansați. Partidul trebuia revigorat cu un zel mesianic, astfel încât să poată mobiliza masele pentru realizările miraculoase ale dezvoltării.

Stalin a întâlnit o opoziție dârză din partea lui Buharin și a aliaților acestuia, a fost acuzat că ar fi „deviaționist de dreapta“ și la început a avut contra lui majoritatea din Politburo. El lansase însă ceea ce avea să numească Marea Ruptură cu trecutul. Prometeu era din nou eliberat din lanțuri, în același timp modernizator și revoluționar violent.

IV

În volumul de memorii Am ales libertatea (I Chose Freedom), scris în 1947, după fuga în Statele Unite, Viktor Kravcenko își amintește de vremea când era un maistru de 23 de ani și activist al Tineretului Comunist (Komsomol) într-o uzină metalurgică din Ucraina, în anul 1929:

Eram... unul dintre tinerii entuziaşti, însufleţit de ideile şi planurile măreţe din acea perioadă... Eram cuprinşi de o fervoare a muncii care ajungea uneori în pragul delirului... Industrializarea cu orice preţ, ridicarea naţiunii noastre din starea de înapoiere ni se păreau cele mai nobile scopuri cu putinţă. Acesta este motivul pentru care trebuie să rezist tentaţiei de a judeca evenimentele din acei ani în lumina sentimentelor mele de acum... cicălelile „liberalilor demodaţi“, care criticau fără să se implice şi ei în eforturi, mi se păreau doar supărătoare.[42]

Kravcenko a recunoscut că făcea parte dintr-o minoritate. Era un activist tipic în noua ordine stalinistă. Având origini în clasa muncitoare (tatăl lui luase parte la Revoluția din 1905) și fiind educat sub noul regim, era hotărât să aducă modernitatea în țară. Era exact tipul de om pe care Stalin voia să îl plaseze în avangarda noii lui revoluții. Stalin vedea socialismul ca fiind ceva ce trebuia răspândit dinspre „elementele avansate“ spre cei „înapoiați“, de către o forță devotată, cvasimilitară. Dar socialismul postrevoluționar era totodată strâns legat de industrializare. Cu sloganul „Nu există fortărețe în lume pe care oamenii muncii, bolșevicii, să nu le poată cuceri“, el a transferat deliberat comunismul radical al revoluției pe frontul industrial.[43] Industrializarea era o campanie aproape militară, destinată să apere URSS împotriva imperialiștilor agresivi. Așa cum a declarat Stalin oarecum premonitoriu în 1931: „Suntem cu 50 până la 100 de ani în urma țărilor avansate. În zece ani trebuie să închidem această prăpastie. Fie reușim, fie o să fim noi aruncați în ea.“[44]

Primul Plan Cincinal a fost trasat în 1928 și a marcat începutul sfârșitului pentru

economia de piață. Dar termenul „plan“, cu conotațiile lui științifice, este înșelător. Chiar dacă era înțesat cu cifre și obiective, acestea erau deseori fixate fără nici o bază de Stalin personal și erau imposibil de pus în practică.[45] Ele ar trebui văzute mai degrabă ca apeluri la eforturi eroice. Stalin era încurajat în ambițiile lui de economiștii marxiști, care aplicau în economie bizarele noțiuni de materialism dialectic ale lui Engels: planurile utopice, susțineau ei, erau cu totul fezabile, deoarece marxismul dovedise că „salturile înainte“ revoluționare erau un fenomen natural verificabil și, așadar, aplicabil în egală măsură economiei.[46] Ei susțineau că vechea știință „burgheză“ fusese discreditată; o nouă știință „proletară“, care ținea cont de puterea voinței maselor, avea s-o înlocuiască. Aceasta era atunci o economie militarizată, autoritară și bazată pe ambiții, nu una cu adevărat planificată.

Primul obiectiv al stalinițtilor era să transforme partidul și statul în instrumente adecvate pentru ofensiva lor socialistă. Oficialii trebuiau să fie loiali și să creadă cu adevărat; toți scepticii „de dreapta“ trebuiau înlăturați. În practică, aceasta însemna epurări, de obicei pe baza originii de clasă. Procesul Șahti al inginerilor „sabotori“ din 1928 a fost menit să arate cât de periculoși erau specialiștii burghezi și mulți dintre aceștia au fost concediați sau arestați.

Stalinițtii sperau totuși că „revoluția“ lor avea să fie populară, iar în următoarea etapă, partidul epurat și reenergizat trebuia să mobilizeze clasa muncitoare și țărănimea săracă. Sobra disciplină burgheză pe care Lenin fusese atât de dornic s-o facă adoptată sub NEP a fost uitată; militarismul populist din epoca războiului civil se întorsese. Munca regulată a fost înlocuită de „asalt“ (șturmovșcina) – muncă intensivă pentru îndeplinirea planului, de obicei în ultimul minut. Partidul a organizat „brigăzi de șoc“, ai căror muncitori depuneau „jurăminte revoluționare“ că vor stabili recorduri de producție. Banii nu erau un stimulent atât de important, în parte pentru că erau atât de puțini și în parte pentru că s-ar fi încălcat principiile ideologice. În multe fabrici au fost create „comune“ de producție, unde salariile erau împărțite în mod egal, amintind de vechile arteluri. Sacrificiul de sine și realizarea socialismului erau suficiente ca răsplată.[47]

Muncitorilor li se dădeau totuși niște stimulente, chiar dacă nu direct materiale: un statut social mai înalt, mobilitate crescută și ocazia de a-și descărca furia pe șefii nepopulari. Stalin a declarat explicit că „Marea Ruptură“ nu avea să fie doar o revoluție economică, ci și una socială. Denunțarea specialiștilor burghezi era încurajată de către partid și detașamente de muncitori de încredere au fost trimise

din fabrici să smulgă din rădăcini atitudinile burgheze şi birocratice din guvern. Cei obedienţi şi dedicaţi (atâta vreme cât erau „muncitori“) au avut mult de câştigat din aceste epurări, pentru că regimul era hotărât să înlocuiască burghezia cu o nouă intelectualitate „roşie“, proletară. Într-adevăr, era epoca mobilităţii sociale.[48] Mulţi dintre comuniştii care au ajuns să conducă Uniunea Sovietică în ultimii ei ani, aşa-numita „generaţie Brejnev“, păstrau o loialitate neclintită faţă de regim tocmai pentru că avuseseră atât de mult de câştigat de pe urma educaţiei şi a promovărilor din anii 1930.

Regimul însă nu se mulţumea să-i ia în vizor doar pe specialiştii burghezi; era cu ochii şi pe presupuşii conducători comunişti „birocraţi“ – acei Shramm din fabrici – despre care credea că deveniseră prea apropiaţi specialiştilor. Stalin a inaugurat o campanie naţională de „autocritică“ şi „democraţie“, care îi obliga pe şefi să se expună singuri criticilor populare. În parte, aceasta urmărea să-i pună sub presiune pe specialiştii şi managerii sceptici, pentru a îndeplini obiectivele ambiţioase ale statului. Dar mai exista un motiv: dacă muncitorii „ar fi simţit că ei sunt stăpânii ţării“, după cum spunea Stalin, ar fi fost mai devotaţi unui regim revoluţionar conştient de sine şi, aşadar, muncii lor.[49] Aceasta nu însemna o întoarcere la controlul muncitoresc din 1917, dar, chiar şi aşa, unii muncitori, organizaţi de „celula“ locală de partid, au căpătat mai multă influenţă asupra procesului de producţie, în timp ce şefii şi specialiştii erau ţintele criticismului şi puteau foarte uşor să cadă victime acuzaţiilor de „sabotaj“. După cum îşi amintea Kravcenko, care la vremea respectivă edita ziarul unei fabrici, „autocritica“ era cu siguranţă manipulată, dar nu era o simplă retorică:

În limitele liniei partidului, ne bucuram de o libertate de expresie considerabilă în ziarul fabricii... Nimic din ceea ce ar fi putut arunca o umbră de îndoială asupra industrializării sau asupra politicii partidului nu putea fi tipărit. Erau însă permise atacurile la adresa administraţiei fabricii, a funcţionarilor din sindicate şi a oficialităţilor din partid, expunerea unor erori specifice în procesul de producţie sau în conducere, iar asta crea iluzia că ziarul exprimă opinia publică.[50]

Succesul acestor strategii de mobilizare a fost amestecat. Unii păreau să fie cu adevărat muncitori de şoc entuziaşti. Ei aprobau retorica revoluţionară a partidului, îi urau pe vechii şefi şi specialişti şi se puteau aştepta la privilegii şi

favoruri din partea regimului. John Scott, un american în vârstă de 21 de ani care în 1931 a mers să muncească la uriașul complex metalurgic de la Magnitogorsk, în Urali, își amintește de atmosfera ca de război și de spiritul de sacrificiu pe care aceasta îl încuraja:

În 1940, Winston Churchill le-a spus britanicilor să nu se aștepte la altceva decât la sânge, sudoare și lacrimi. Țara era în război. Britanicilor nu le-a plăcut, dar cei mai mulți au acceptat asta.

Încă din 1931 sau cam pe atunci, Uniunea Sovietică este în război... În Magnitogorsk am nimerit într-o bătălie... Zeci de mii de oameni îndurau cele mai grele munci ca să construiască furnale și mulți dintre ei o făceau din propria dorință, cu un entuziasm fără limite, care m-a contaminat și pe mine încă din ziua sosirii.[51]

Mulți alții însă vedeau campaniile ca pe niște încercări de a-i obliga pe oameni să muncească mai mult pentru bani mai puțini.[52] Stalin spera să finanțeze industrializarea storcând țărănimea; în realitate, muncitorii au fost cei care au plătit prețul real, deoarece jumătatea cealaltă a „Marii Rupturi“ – colectivizarea agriculturii – a fost o catastrofă totală. Muncitorii lucrau și mai din greu pentru mult mai puțini bani: între 1928 și 1933, salariile reale au scăzut cu mai mult de jumătate.[53]

Dacă avangarda bolșevică a avut un succes limitat în mobilizarea fabricilor, încercările ei de a transforma zona rurală au întâlnit o opoziție aproape generală. Faptul nu era deloc surprinzător, întrucât colectivizarea însemna un atac la adresa valorilor și a modului tradițional de viață al țărănimii. Desigur că doctrina marxistă susținea de multă vreme că țăranul mic proprietar de pământ era „un burghez meschin“ și că fermele ar trebui în ultimă instanță conduse ca fabricile socialiste. Credința comună era „cu cât mai mare, cu atât mai bine“; iar fermele colective ar fi fost mai eficiente prin mecanizare. Dar colectivizarea s-a împletit și cu nevoia partidului de a rezolva criza de cereale. Fermele colective, controlate de partid, au permis regimului să-și impună puterea asupra zonei rurale și să-i oblige pe țăranii șovăielnici să producă grâne și să le cedeze orașelor.

Colectivizarea presupunea confiscarea pământurilor de la culaci; această categorie s-a extins rapid, incluzând pe oricine refuza să intre la colectiv. Soarta culacilor varia: unii erau închişi în sistemul penitenciar în expansiune (Gulag); altora li se dădea pământ prost; alţii erau deportaţi în oraşe, să lucreze în fabrici sau în construcţii; mulţi au murit în călătoria spre locul lor de exil. Fapt deloc surprinzător, procesul de colectivizare a luat curând forma unui nou război civil – între bolşevici şi ţărănime. Unii ţărani, tineri, săraci sau foşti soldaţi în Armata Roşie, au văzut avantajele susţinerii campaniei, dar cei mai mulţi s-au opus. Iar cum de la sfârşitul anului 1929 organizaţiile locale de partid şi Komsomolul au început să ezite, regimul a fost nevoit să trimită zeci de mii de activişti muncitori urbani să sprijine campania de colectivizare, o mişcare amintind de armatele revoluţionare iacobine, plecate să confişte grâne. Aceşti voluntari erau convinşi că se află de partea corectă a istoriei, aducând modernitate maselor ignorante. Un membru al unui detaşament de mai târziu, Lev Kopelev, îşi aminteşte de înspăimântătoarea lor siguranţă:

Eram convins că suntem războinici pe un front invizibil, luptând împotriva sabotajului culacilor pentru grânele de care avea nevoie ţara, în planul cincinal. Pentru grâne mai presus de orice, dar şi pentru sufletele acestor ţărani care erau împotmoliţi în lipsa de conştiinţă politică, în ignoranţă, care cedau agitaţiei inamicului, care nu înţelegeau marele adevăr al comunismului...[54]

Campaniile împotriva religiei erau o parte centrală a acestui „război“ pentru „sufletele“ ţărănimii. După o perioadă de persecuţii brutale în timpul războiului civil, regimul stabilise la jumătatea anilor 1920 un incomod modus vivendi cu Biserica Ortodoxă. Odată cu „Marea Ruptură“ a venit însă şi un nou asalt. În 1929 au fost interzise toate activităţile bisericilor, cu excepţia slujbelor religioase – de la activităţi caritabile până la procesiuni –, dar erau ceva obişnuit şi atacurile mai violente. Comsomolişti entuziaşti şi activişti din Liga Ateilor Militanţi au comis acte de iconoclasm şi vandalism, în timp ce clopotele bisericilor erau topite, iar obiectele de valoare confiscate.[55]

Asemenea campanii nu au făcut decât să întărească majorităţii ţăranilor convingerea că această colectivizare era un atac satanic împotriva unui mod de viaţă moral, creştin. Un zvon care circula în nordul Caucazului în anul 1929

răspândea o precizare apocaliptică privind viitorul în ferma colectivă:

În ferma colectivă... vor închide toate bisericile, nu vor permite rugăciunile, morţii vor fi arşi, botezul copiilor va fi interzis, bolnavii şi bătrânii vor fi ucişi, nu vor mai exista soţi şi soţii, vor dormi toţi laolaltă sub o pătură de o sută de metri. Bărbaţii frumoşi şi femeile frumoase vor fi luaţi şi duşi într-un alt loc, să producă copii frumoşi... Ferma colectivă înseamnă vitele într-un singur grajd, oamenii într-o singură baracă.[56]

Revoltele izbucneau frecvent şi în fruntea lor se aflau de multe ori femeile, conştiente că ele nu vor fi victime ale represiunii imediate care i-ar fi lovit pe soţii lor. În ianuarie 1930, în Belogolovoe, un sat din regiunea de vest, opt activişti comunişti au venit la biserică să ia clopotul, dar au fost atacaţi de un grup de femei din localitate, care i-au bătut şi i-au împiedicat să-şi continue treaba.[57]

Bolşevicii au fost nevoiţi să recurgă la forţa brută pentru a câştiga războiul colectivizării, dar au pierdut pacea. Resentimentele profunde împotriva sistemului colectiv au rămas. Ţăranii, care erau obişnuiţi să-şi organizeze singuri munca, alocând pământul printr-un sfat al capilor de familii, erau obligaţi acum să asculte ordinele oficialilor statului. Cu toate că în principiu erau plătiţi pentru munca lor, în practică salariile se dădeau doar din ce mai rămânea după ce erau plătite toate dările către stat. Fără bani şi fără autonomie ca stimulente pentru muncă, ei au răspuns la cererile stăpânilor lor printr-o tărăgănare plină de resentimente. Kravcenko, pe atunci membru într-un detaşament trimis după grâne, a fost şocat de „starea îngrozitoare de neglijenţă şi confuzie“ de la ferma pe care a vizitat-o şi a ordonat şefului fermei să convoace consiliul:

Într-o jumătate de oră, bărbaţii şi femeile care teoretic erau la conducerea colectivei se strânseseră toţi în curte. Privirile lor nu erau deloc încurajatoare. Păreau să spună: „Încă unul care se bagă în treburile altora... ce putem să facem decât să-l ascultăm?“

– Ei bine, cum vă merge, ţărani de la colectivă? am început eu, vrând să fiu

prietenos.

– Aşa şi-aşa... Încă n-am murit, după cum vezi, a răspuns unul, cu o voce posacă.

– Nici bogaţi, nici săraci, doar nevoiaşi, a adăugat altul. M-am prefăcut că nu aud ironia.[58]

Răspunsul lui Stalin a fost mult mai vindicativ. Decis să menţină industrializarea, care necesita export de cereale şi hrană pentru muncitori, el a ordonat fixarea unor cote foarte mari la cereale în 1931 şi 1932, cu toate că vremea fusese neprielnică. Între 1932 şi 1933 a lansat un atac sălbatic contra presupuselor „grupări inamice“ din rândurile ţărănimii, care „duceau un război tăcut împotriva puterii sovietice“. În toată această vânzoleală, Stalin insista să fie luate cerealele de la ţară, chiar dacă era vorba de sămânţa pentru anul viitor, iar familiile care ascundeau alimente erau pedepsite cu severitate. Rezultatul a fost foametea. O scrisoare trimisă autorităţilor de un ţăran din regiunea Volga în 1932 arată disperarea şi devastarea din zonele rurale:

În toamna anului 1930 a fost arat tot pământul, în primăvara următoare s-a semănat şi recolta a fost una bună. Când a venit vremea culesului, lucrătorii de la gospodăria colectivă au secerat fără vreo problemă... dar a venit vremea să dăm cota la stat şi au fost luate toate grânele... Iar în prezent lucrătorii de la colectivă care au copii mici mor de foame. Câteodată nu mănâncă nimic vreme de o săptămână şi nu văd o bucăţică de pâine zile la rând. Oamenii nu mai pot să îndure foamea. Şi toţi bărbaţii au plecat, cu toate că se apropie semănatul de primăvară.[59]

Încăpăţânarea lui Stalin de a continua industrializarea cu preţul unor suferinţe uriaşe a dus la o foamete devastatoare, în care se estimează că au murit între patru şi cinci milioane de oameni.[60] A fost unul dintre cele mai distrugătoare evenimente din istoria sovietică şi primul dintre numeroasele dezastre cauzate de politicile agrare dogmatice ale regimurilor comuniste.

Regimul se confrunta cu o criză serioasă. Alimentele lipseau şi în oraşe, unde

începuseră să izbucnească greve. Exploatarea dură a țărănimii era una dintre cauzele penuriei, dar la aceasta contribuise și risipa noului sistem de conducere ca întreg.

În primii ani ai epocii lui Stalin, un grup de ziariști care lucrau la Krokodil (Crocodilul) – o revistă umoristică tolerată oficial – au pus la cale o farsă foarte inspirată. După ce au obținut aprobarea poliției secrete (OGPU, succesoarea CEKA) și a expertului în probleme economice al lui Stalin, Lazar Kaganovici, ei au înființat o organizație industrială fictivă, pe care au numit-o Trustul Unional pentru Exploatarea Materialelor Meteorice. Apoi s-au apucat să facă rost de dotările esențiale: au convins Oficiul de Stat pentru Ștampile să le elibereze o ștampilă și au tipărit articole de papetărie impresionante, completate de o falsă listă de directori, numiți după personaje comice din literatura rusă. Apoi au trimis scrisori ștampilate cum trebuie diferitelor organizații industriale, anunțând perspectiva unei noi surse de metale speciale, de înaltă calitate – meteoriții. Trustul Unional pentru Exploatarea Materialelor Meteorice stabilise științific, pretindea scrisoarea, că aveau să cadă meteoriți în mai multe locuri din Asia Centrală. Știau exact unde și când și puteau furniza materialul rezultat partenerilor preferați din industria sovietică. Responsabilii din industrie din toată URSS au mușcat momeala. Scrisorile celor interesați veneau în valuri. Trustul Mobilei se oferea să le remobileze birourile în schimbul metalelor prețioase; Trustul Fonografic de Stat oferea fonografe și discuri pentru a-i binedispune pe membrii expedițiilor ce aveau să plece prin sălbăticia din Asia Centrală pentru a recupera meteoriții. Înarmați cu aceste propuneri și cu unele și mai substanțiale, ei au obținut un credit mare de la Banca de Stat. Dar au mers puțin prea departe când l-au abordat pe comisarul adjunct pentru Industria Grea, ca să-i ajute să construiască o fabrică unde să prelucreze metalele. Comisarul adjunct, mai puțin credul decât ceilalți, și-a dat seama că este ceva în neregulă și i-a încuiat la el în birou. Până la urmă a fost chemată OGPU, iar agenții, în spiritul farsei, au făcut un adevărat spectacol, pretinzând că-i arestează pe întreprinzătorii cu meteoriți. Spre marele necaz al autorilor farsei, Kaganovici nu a avut simțul umorului suficient de dezvoltat, încât să le permită să-și publice povestea, întrucât ar fi fost prea umilitor pentru elita industrială a Uniunii Sovietice. Pedepsirea oficialilor s-a limitat la ridiculizarea lor pe coridoarele puterii.[61]

Această poveste, spusă de un caricaturist de la Krokodil Zarei Witkin, inginer american ce lucra la Moscova la vremea respectivă, dezvăluie multe despre natura sistemului economic creat la începutul perioadei staliniste. Economia de

comandă poate fi descrisă cel mai bine ca fiind „un stat flămând“ – apetitul ei pentru resurse, fie ele materii prime, muncă sau bunuri industriale, era nelimitat.[62] Logica acestui sistem explică de ce oficialii din industrie erau așa de ușor de păcălit. Însărcinați cu îndeplinirea planurilor de o ambiție sălbatică pentru producția de bunuri industriale, ei nu se arătau deloc preocupați de costuri și de caracterul practic, pentru că pur și simplu nu-și puteau permite un eșec. Profitul și pierderea nu erau relevante. Atâta vreme cât exista o șansă ca materialele din meteoriți să fie așa cum se promitea, ei nu aveau nici un motiv care să-i rețină. Nesătula economie industrială înghițea tot ce-i venea la îndemână; și nu este deloc surprinzător că a salivat la perspectiva metalelor meteorice.

Primul plan cincinal a construit unii dintre giganții industriali ai economiei sovietice, cum ar fi complexele metalurgice de la Magnitogorsk, în Urali, și de la Kuznețk, în Siberia. Potrivit cifrelor oficiale, producția s-a dublat în multe ramuri ale industriei grele. Aceasta s-a făcut însă cu costuri uriașe. Obiectivele nerealiste, metodele de muncă „în asalt“ și folosirea de muncitori și ingineri semicalificați au creat penurie, risipă și haos. „Autocritica“ și „lupta de clasă“ erau și ele practici dăunătoare, care au scăpat curând de sub controlul partidului. La Leningrad (cum a fost redenumit Sankt-Petersburg/Petrograd), 61% din brigăzile de șoc își alegeau directorii, iar șefii se plângeau că muncitorii refuză să-i asculte.[63] Planul a fost declarat îndeplinit după patru ani, dar, în realitate, 40% dintre obiectivele lui rămăseseră neatinse.[64]

Haosul și performanțele economice slabe l-au forțat pe Stalin să dea înapoi, iar în iunie 1931 el a anunțat începutul sfârșitului revoluției lui. El a declarat că războiul de clasă împotriva specialiștilor burghezi se terminase oficial; autoritatea directorilor a fost restabilită, iar fervoarea activiștilor de partid și a poliției secrete ținută în frâu: după cum declara Kaganovici, din acest moment trebuie să tremure și pământul atunci când directorul sovietic intră în fabrică. Stalin a fost nevoit să-și abandoneze și utopiile economice. Al doilea plan cincinal, din 1933, chiar dacă încă ambițios, era mai modest și mai pragmatic.

Cel mai important este faptul că acesta a fost și începutul drumului spre marile inegalități care au marcat următoarea etapă a stalinismului matur. Stalin și-a temperat sever entuziasmul de până atunci pentru realizările „muncii eroice“. Muncitorii trebuiau să fie plătiți în funcție de cât de greu lucrau; nu erau încă pregătiți, a declarat Stalin, pentru salarii egale și apeluri la spiritul de sacrificiu. Acestea, se considera acum, aveau să fie practice doar în comunismul deplin, nu

şi în etapa inferioară a socialismului, în care se afla URSS.[65] La sfârşitul anilor 1920, oficialii cu funcţii mai înalte au primit raţii speciale, dar la începutul anilor 1930 aceste privilegii au fost extinse şi la alţi oficiali, la ingineri şi la alţi membri ai „intelectualităţii socialiste“. Salariile s-au diferenţiat şi ele, cu toate că inginerii şi tehnicienii încă primeau doar de 1,8 ori salariul mediu al muncitorilor.[66]

Pacea de clasă a fost declarată poate în industrie, dar aveau să mai treacă aproape doi ani până să ajungă şi la ţară. Doar foametea dezastruoasă şi tulburările din oraşe l-au obligat pe Stalin să dea înapoi, în mai 1933. Responsabililor din partid li s-a spus să diminueze represaliile la ţară, iar în 1935 regimul a început un compromis cu ţărănimea. Ţăranilor li s-a permis să-şi vândă unele produse pe piaţa locală, iar salariile din fermele agricole colective s-au îmbunătăţit.[67] Cu toate că a fost poreclit „neo-NEP“ de către critici, acest program nu însemna întoarcerea la piaţa din anii 1920. Distribuţia celor mai multe bunuri era de-acum ferm în mâinile birocraţilor de stat şi a rămas aşa până la sfârşitul URSS; ţăranii au continuat să urască regimul şi, în consecinţă, agricultura a rămas o povară serioasă pentru economia sovietică, aşa cum s-a întâmplat oriunde s-a încercat colectivizarea. Ţăranii munceau energic doar pe loturile lor personale, iar în 1950 jumătate din producţia de carne provenea de pe acestea, deşi reprezentau doar o mică proporţie din suprafaţa agricolă totală.

Împletirea revoluţiei radicale cu dezvoltarea economică în încercarea de a face un „mare salt“ spre comunism eşuase. Partidul militant, departe de a fi mobilizat întreaga populaţie în spatele regimului, provocase haos şi divizare. Nemulţumirile au apărut şi la nivelul conducerii partidului, iar unii lideri regionali chiar au încercat să-l convingă pe şeful organizaţiei din Leningrad a partidului, Serghei Kirov, să atace conducerea la vârf, la începutul anului 1934. În unele aspecte, experienţa lui Stalin a fost similară cu cea a lui Lenin din 1921: ca şi Lenin, Stalin a fost nevoit să dea înapoi de la politica divizantă a conflictului de clasă la una care îmbrăţişa o parte mai mare a populaţiei. Spre deosebire de Lenin, însă, Stalin nu s-a îndreptat spre un socialism tehnocrat. În schimb, a continuat să manipuleze emoţiile maselor prin alte mijloace.

V

În 1938, la zece ani după Octombrie, Eisenstein a terminat Aleksandr Nevski, povestea prinţului medieval Aleksandr Iaroslavovici de Novgorod, care a rezistat suedezilor şi invaziei cavalerilor teutoni şi livonieni, în 1242.[68] Povestea este simplă: atacaţi de brutalii fanatici religioşi teutoni, locuitorii din Novgorod se întrebau ce să facă. Oamenii bisericii, negustorii şi oficialii sugerau capitularea. Dar nobilul Domarş a pledat pentru rezistenţă, iar oraşul l-a însărcinat pe Aleksandr să conducă lupta. Nevski a spus că oamenii din Novgorod nu vor putea să apere singuri oraşul şi trebuie înarmată ţărănimea, iar Ignat, armurierul-şef, a contribuit fără ezitare la efortul de război. Infanteria de ţărani a lui Ignat îi învinge până la urmă pe teutoni, prinzându-i în ambuscadă pe lacul îngheţat Ciud. Într-una dintre cele mai influente scene din istoria cinematografiei, Bătălia de pe Gheaţă, ruşii îi atrag pe cavaleri pe lac, unde gheaţa se sparge sub ei din cauza greutăţii armurilor. Curajul şi viclenia (şi vremea din Rusia) au permis, aşadar, ţăranilor slavi să-i învingă pe teutonii bine echipaţi, dar prea orgolioşi.

Ca şi Octombrie, Aleksandr Nevski a fost un film istoric comandat de partid cu intenţia de a întări hotărârea sovieticilor de a lupta împotriva ameninţării germane reînviate. Dar în alte aspecte, cele două filme erau cum nu se poate mai diferite. Din punct de vedere stilistic, Aleksandr Nevski era mult mai convenţional. Cu naraţiunea lui în stil hollywoodian şi cu recursul minimal la montaj, eroul lui era un individ, nu masele; scenografia şi imagistica lui erau arhaice, nu moderne, iar tema era unitatea patriotică, nu lupta de clasă: titlul lui original fusese Rus, după vechiul nume al poporului.

Filmul lui Eisenstein era o reflexie cinematografică a schimbărilor ideologice fundamentale pe care Stalin şi apropiaţii lui le făureau la jumătatea anilor 1930. Ca şi Aleksandr Nevski, Stalin intenţiona să reziste în faţa germanilor; el nu şi-a făcut niciodată iluzii în privinţa obiectivelor naziştilor, iar venirea la putere a lui Hilter în 1933 i-a întărit convingerea că diviziunea provocată de „Marea Ruptură“ nu mai putea fi repetată. Şi, la fel cum Aleksandr insista că populaţia urbană nu-i poate învinge singură pe teutoni, Stalin şi-a temperat vechea lui încredere din vremea războiului civil într-o avangardă de membri de partid militanţi pentru răspândirea comunismului. De la jumătatea anilor 1930,

ideologia comunistă a fost schimbată treptat, astfel încât să atragă un sprijin mai larg, inclusiv țărănimea și specialiștii (cum era armurierul lui Eisenstein). Aceasta a presupus, desigur, înlocuirea unui mesaj de clasă puternic divizant cu unul mai cuprinzător. Stalin a făcut presiuni pentru încheierea discriminării pe baza originii de clasă, declarând în 1935 că „fiul nu trebuie să răspundă pentru părintele lui“, și a sprijinit întoarcerea copiilor de culaci în fermele colective.[69] În 1936, noua Constituție anunța că URSS realizase „socialismul“, însemnând că vechea burghezie fusese înfrântă, iar „foștii oameni“ erau cuprinși în procesul electoral. Specialiștii și oamenii de știință, mai înainte suspecți, aveau să-și recapete o parte din vechea putere și din statutul social. Cu toate că Stalin nu a declarat niciodată oficial că „lupta de clasă“ s-a sfârșit (abia la moartea lui conducerea sovietică avea să fie pregătită să declare pacea socială), iar partidul a rămas în avangardă, el a dat de înțeles fără dubiu că dușmanul de clasă intern fusese în general înfrânt și că partea cea mai mare a poporului sovietic se putea uni acum împotriva dușmanului de dincolo de granițele URSS.

Cu toate acestea, Stalin nu era pregătit să adopte rețetele lui Lenin pentru pacea de clasă, nici să considere societatea ca o mașinărie bine unsă, nici să readucă inegalitățile de piață ale NEP. Planul a fost menținut, iar Uniunea Sovietică a lui Stalin a rămas un pământ mai degrabă al eroilor revoluționari decât al negustorilor filistini.[70] Viitorul URSS stătea în figuri de tipul celor prezentate în Aleksandr Nevski: cetățeni mândri, apărându-și națiunea împotriva amenințărilor străine, cu ajutorul specialiștilor, dar organizați ierarhic de către lideri cu un etos militar aproape aristocratic. Modelul socialismului se deplasa din nou, de la banda frățească de adevărați credincioși de la sfârșitul anilor 1920 spre o armată convențională mai cuprinzătoare.

URSS s-a transformat, așadar, dintr-o țară de frați furioși, terminând o revoluție întreruptă împotriva părinților lor aristocrați sau burghezi (reprezentată în Octombrie), devenind mai degrabă o țară de frați prietenoși, mari și mici, cei vârstnici ghidându-i pe cei mai tineri. Societatea era ierarhică, dar și fluidă, iar ocuparea unei poziții depindea mai degrabă de „virtutea“ politică decât de naștere. Frații mai mari îi conduceau pe cei mai puțin evoluați spre viitorul strălucitor al comunismului; cei cu mai multă „conștiință politică“ – „avangarda“ partidului (în general care nu avea origine burgheză) – îi „ridicau“ pe cei cu mai puțină conștiință; o nouă „inteligență“ sovietică (un termen care acum îi desemna pe cei cu educație superioară) îi organiza pe muncitori și pe țărani; iar printre oamenii de rând apărea un nou model de erou muncitor sau țăran – cel mai cunoscut fiind „stahanovistul“, imitator al extraordinar de productivului mi-

ner-erou Alexei Stahanov.

Aceasta era, aşadar, o versiune mai „meritocratică“ – sau poate „virtuocratică“ – a vechii „aristocraţii de serviciu“ din vremea ţarismului, prin care statul acorda o poziţie mai înaltă şi privilegii celor care dovedeau „virtute“ şi îl slujeau. Elita partidului şi alţi indivizi favorizaţi, precum unii stahanovişti, primeau apartamente confortabile şi acces la bunuri de consum şi surse speciale de alimente. La jumătatea anilor 1930 a fost introdus şi un nou simbolism ierarhic, având ecouri în epoca ţaristă. Înainte de 1917, funcţionarii publici avuseseră ranguri şi uniforme, dar acestea au fost abolite ca semne ale vechiului regim, aşa cum au fost şi vechile grade militare. Dar în 1935 au fost reintroduse gradele în Armata Roşie, marcate prin epoleţi şi alte însemne. Uniforme speciale au primit şi muncitorii din diferite domenii, de la canalele navigabile până la căile ferate; între timp, o pletoră de medalii, ordine şi premii au fost acordate oamenilor la toate nivelurile ierarhiei – de la Premiul Stalin, echivalentul Nobelului, la vârf, până la titlul de „erou al muncii socialiste“, pentru stahanovişti şi muncitorii de rând.[71] Sistemul socialist de valori fuziona cu unul aristocratic: „omul nou socialist“ era descris acum ca o persoană cu „onoare“, câştigată prin muncă şi prin sacrificiu eroic.[72] Totuşi, în contrast cu Rusia ţaristă, acest ideal eroic, aristocratic era, în principiu, deschis tuturor. În teorie, oricine putea deveni o persoană „onorabilă“, fie că era membru de partid, fie că era „bolşevic din afara partidului“ – chiar dacă unii erau mai onorabili decât alţii.

Atitudinea partidului faţă de naţionalism arată aceeaşi combinaţie de lărgire a categoriilor cuprinse şi ierarhie. Stalin înţelesese ce forţă puternică era naţionalismul, dar trebuia să găsească un set de idei şi simboluri atractive pentru toţi – o sarcină dificilă, având în vedere că URSS era de fapt un imperiu mai degrabă decât un stat naţional unic şi includea un mare număr de grupuri etnice, de la ruşi la ucraineni, de la tadjici la georgieni. Soluţia lui Stalin a fost întoarcerea, într-o oarecare măsură, la trecutul ţarist şi apelul la naţionalismul rus, însă cu respingerea şovinismului rusesc al ţarului. Stalin şi ideologii lui au fabricat, aşadar, un „patriotism sovietic“. În miezul lui se afla identitatea rusă, curăţată de elementele inacceptabile ideologic, cum ar fi creştinismul ortodox şi superioritatea de rasă. Spectatorii care vizionau Aleksandr Nevski nu aveau cum să ştie că Aleksandr era un sfânt al Bisericii Ortodoxe Ruse; într-adevăr, principalul personaj religios din film, călugărul Anania, este prezentat ca un trădător smiorcăit.

Potrivit noului patriotism sovietic, Rusia era „prima dintre egali“, în cadrul unei

uniuni ținute laolaltă de „prietenia dintre popoare“. În anii 1920, bolșevicii se feriseră să insiste pe latura rusă și încercaseră să câștige sprijinul celor care nu erau ruși încurajând dezvoltarea culturilor și a limbilor minoritare, ajungând chiar la discriminarea pozitivă a non-rușilor. Dar la începutul anilor 1930, Stalin a început să încline balanța în beneficiul rușilor, într-o manieră care nu era prea departe de rusificare.[73] Limbile celorlalte națiii au fost predate în continuare și elemente din tradițiile neruseşti au fost adăugate la miezul rus. În timpul celui de-al Doilea Război Mondial au fost realizate, pentru principalele minorități, epopei cinematografice bazate pe viețile eroilor lor naționali: Bogdan Hmelnițki pentru ucraineni, Gheorghi Saakadze pentru georgieni și David Bek pentru armeni.[74] Era creată o nouă istorie „sovietică“, în care rușii cei mari și buni îi conduceau pe „frații mai mici“ din vecini spre modernitate și măreție. Spre deosebire de naționalismul nazist, care punea accent pe superioritatea rasială și culturală înnăscută și pe exclusivism, naționalismul sovietic, cel puțin în teorie, vedea istoria ca pe o scară în urcare; toate națiunile puteau atinge culmea dezvoltării istorice dacă urmau exemplul rusesc.

Ideologii partidului au alcătuit cu mare atenție o versiune selectivă, socialistă a naționalismului – un fel de „bolșevism național“.[75] Istoria a fost cercetată cu atenție în căutare de eroi care să poată fi încadrați într-o poveste progresivă a modernizării Rusiei și a edificării statului; cu toate că nu era un istoric în adevăratul sens al cuvântului, Stalin a căutat întotdeauna cu atenție calea cea mai bună de a mobiliza populația. Conștient că un panteon de eroi istorici acceptabili din punct de vedere politic avea să atragă o parte mai mare a populației decât vechea propagandă seacă și bazată pe diviziunea de clasă, el a convocat în martie 1934 o întrunire a istoricilor, pentru a discuta despre predarea istoriei în școli. El a condamnat vechile manuale, cu structuralismul lor sec:

Aceste manuale nu sunt bune de nimic... Ce mai sunt și astea: „epoca feudală“, „epoca capitalismului industrial“, „epoca formării“? – sunt doar epoci, fără fapte, fără evenimente, fără oameni, fără informații concrete, fără nume, fără titluri și chiar fără conținut... Istoria trebuie să fie istorie.[76]

Noul „bolșevism național“ pare să fi avut un oarecare succes în extinderea sprijinului pentru regim dincolo de secta îngustă a partidului, iar succesul

a crescut odată cu izbucnirea războiului. În special Aleksandr Nevski, singurul film care a avut succes de casă al lui Eisenstein, a devenit foarte popular. Retras din cinematografe la puțin timp după premieră, pentru că se încheiase pactul sovieto-nazist, a fost proiectat din nou după invazia germană și publicul a primit cu entuziasm puternicul mesaj antigerman. După cum afirma într-un ziar local un inginer moscovit care văzuse filmul: „Fie ca actualii «cavaleri corciți» să-și amintească de rolul tragic și rușinos pe care l-au jucat înaintașii lor, «pleava cruciadelor».“[77] Mesajul s-ar putea să fi fost mai puțin eficient pentru neruși, însă războiul a furnizat un dușman extern foarte puternic, capabil să unească împotriva lui popoarele sovietice.

Valorile regimului deveniseră evident mai puțin egalitare decât cele de la începutul anilor 1930 și noua simbolistică de inspirație medievală și aristocratică i-a îngrijorat pe unii. Dar ideologia era încă, în teorie, cuprinzătoare și modernă. Virtutea „omului nou socialist“ includea „cultura“ și „iluminarea“, pe lângă credibilitatea politică și mentalitatea colectivistă. Conceptul de „cultură“ era inextricabil legat de noțiunea că omenirea progresează pe o cale ce urcă abrupt de la „înapoiere“ – sărăcie, murdărie, ignoranță și vulgaritate – spre o nouă modernitate, cuprinzând confort, curățenie, educație și politețe (deși politețea nu era considerată întotdeauna o virtute în cercurile partidului).

Această nouă idee de „culturalizare“ – universalizând un mod de viață semiburghez, în loc să îl respingă – este evidentă mai ales în noul „consumism“ socialist din perioada respectivă. Marx, desigur, nu era un ascet și promisese că bogăția și abundența aveau să însoțească venirea comunismului. Dar erau și alte motive, mai urgente, pentru care conducerea a început să încurajeze consumul. Tulburările urbane pricinuite de penuria de alimente din 1932–1933 forțaseră conducerea să accepte că trebuia să-și propună să ofere un nivel de trai decent, iar noul accent pus pe plata în funcție de munca prestată cerea ca muncitorii să aibă pe ce să cheltuiască banii câștigați cu trudă. Stahanoviștii erau modelele noii „culturalizări“. Aceștia erau eroi ai muncii, luptând pentru socialism, și erau răsplătiți cu „onoare“, medalii și operele complete ale lui Lenin și Stalin. Dar ei primeau și salarii mai mari decât media și erau în măsură să ducă o viață mai confortabilă. Așa cum explica Diukanov, mentorul din partid al lui Stahanov: „Acum că am început să câștigăm salarii decente, vrem să ducem o viață culturalizată. Vrem biciclete, piane, fonografe și discuri, aparate de radio și multe alte articole de cultură.“[78]

Noua epocă a consumului a fost oficializată prin lozinca repetată constant de

Stalin în 1935: „Viața a devenit mai bună, tovarăși, viața a devenit mai veselă.“[79] Economia, însă, a rămas orientată covârșitor către industria grea și multe bunuri de consum erau disponibile doar pentru anumite părți ale elitei de conducere și stahanoviste. Dar s-au făcut eforturi pentru a da unui grup mai larg prilejul de a cunoaște o viață mai bună. „Viața mai bună“ era, în parte, o copie a culturii consumeriste din capitalism – o cultură care reconcilia producția de masă și libertatea alegerii. Dar obiectivul partidului nu era o societate „consumeristă“, în sensul pe care îl dăm astăzi cuvântului – adică o societate în care oamenii își măsoară statutul social prin bunurile pe care le dețin și concurează unul cu celălalt pentru a cumpăra mai mult și mai bun. Bunurile de consum erau mai degrabă, ca și educația, lucruri care permiteau oamenilor sovietici să ducă o viață bună, „culturalizată“, demnă de niște eroi; acum se puteau bucura de ele puțini oameni, dar până la urmă avea să le aibă la îndemână oricine. De asemenea, faptul cel mai important era că bunurile reflectau o ierarhie socială fondată pe politică și ideologie, nu pe bogăție, ca în societățile capitaliste. Idealul lui Stalin era o societate în care oamenii să fie motivați și răsplătiți de spiritul lor de sacrificiu, nu de bani. El a explicat că „poporul sovietic stăpânește un nou mod de a măsura valoarea oamenilor, nu în ruble, nu în dolari... ci în valoarea dată oamenilor de faptele lor eroice.“ La urma urmei: „Ce este dolarul? Un fleac!“[80]

Statul era totuși cel care trebuia să judece realizările oamenilor și să decidă răsplătirea lor, iar societatea ideală a lui Stalin lăsa să se subînțeleagă o abordare paternalistă: statul era ca un tată care își răsplătește copiii în funcție de cât de frumos se poartă aceștia. Paternalismul era absolut central în propaganda stalinistă și cel mai vizibil element era cultul personalității lui Stalin. Statul sovietic „al bunăstării“, școlile, spitalele și protecția socială, văzute de mulți ca fiind principalele avantaje ale noii ordini, erau prezentate de obicei ca daruri de la „tătucul Stalin“ către copiii lui recunoscători, mai degrabă decât beneficii cuvenite pentru munca grea a cetățenilor. Iată ce se declara în ziarul Komsomolskaia Pravda: „Poporul sovietic știe cui îi datorează marile lui câștiguri, cine l-a condus spre o viață fericită, bogată și împlinită... Astăzi, oamenii trimit cele mai calde mulțumiri preaiubitului lor prieten, învățător și părinte.“ Între timp, copiii de școală cântau: „Mulțumim, tovarășe Stalin, pentru copilăria fericită!“ Unii răspundeau la aceste semnale, iar obiceiul din perioada țaristă, de a trimite petiții rugătoare autorităților, a devenit curând ceva comun.

Primele semne ale cultului personalității lui Stalin au devenit evidente în 1929, când a încercat să marginalizeze „dreapta“ și pe Buharin, dar acesta a început să înflorească efectiv în 1933, când Stalin, vulnerabil după eșecul „Marii Rupturi“,

a folosit cultul propriei imagini pentru a consolida controlul central. Cultul era direcţionat în general spre muncitorii şi ţăranii de rând, nu spre cei având calificări mai înalte, care erau consideraţi prea sofisticaţi pentru asta. Deşi era stânjenit de incongruenţa lui într-o societate socialistă, Stalin şi-a dat seama că avea un efect real; într-un interviu foarte mediatizat pe care l-a acordat „tovarăşului-călător“, scriitorul evreu german Lion Feuchtwanger, Stalin a admis despre cultul personalităţii că era „de prost gust“ şi a glumit pe seama proliferării portretelor cu mustaţă. Dar a explicat că trebuia tolerat, deoarece muncitorii şi ţăranii nu atinseseră maturitatea necesară pentru „bunul gust“. Partidul a încercat să descurajeze unele dintre manifestările extreme de paternalism, pe care le vedeau ca reminiscenţe ale vechiului regim. Chiar dacă în scrisorile cetăţenilor de rând Stalin era deseori „diadia“ (unchiul) sau „batiuşka“ (tătucul), aceste epitete nu au devenit niciodată parte a limbajului oficial. Cultul oficial îl prezenta pe Stalin ca un hibrid între un intelectual marxist şi un magician charismatic – „marele conducător al locomotivei istoriei“ sau „geniul comunismului“, dar aceste imagini au avut un impact mult mai mic decât ideea populară că Stalin era părintele naţiunii.

Nu era totuşi nici o contradicţie între ideea paternalistă că tătucul Stalin are grijă de naţiune şi încrederea în mobilitatea socială. Paşa Anghelina, prima femeie care a condus o brigadă de tractorişti şi o stahanovistă faimoasă, a reconciliat cele două aspecte în versurile (ceastuşka) recitate la o conferinţă regională în 1936:

O, mulţumesc, iubite Lenin,

O, mulţumesc, iubite Stalin,

O, mulţumesc şi mulţumesc din nou,

Pentru puterea sovietică!

Iubită mamă, coase-mi

O rochie frumoasă, de stambă roşie.

Merg la plimbare cu un stahanovist,

Cu un înapoiat nu vreau să merg.[81]

Pe linia mesajului oficial, Paşa îi mulţumeşte tătucului Stalin că îi ajută pe tinerii ambiţioşi, care se ajută singuri – oameni ca ea. Ca într-o formă idealizată a „aristocraţiei de serviciu“ ţariste, statul răsplătea şi acorda privilegii în schimbul serviciilor care îi erau făcute. Dar distanţa era prea mică între o lume în care un tată prezidează peste o ierarhie fluidă a virtuţii şi o piramidă fixă, de neschimbat, de taţi superiori şi copii subordonaţi.

Această transformare a început să fie tot mai vizibilă în politica etnică: Rusia apărea din ce în ce mai mult ca naţiune superioară, conducând o ierarhie etnică graduală. Şi, chiar dacă în alte privinţe URSS nu era o continuare a imperiului ţarist, au fost recreate câteva dintre caracteristicile vechiului regim, deşi în formă diluată. După 1932, toţi cetăţenii au avut clasa socială şi statutul etnic înscrise în actele de identitate, iar statul îi trata în funcţie de acestea. În teorie, ţăranii nu puteau pleca de la sat fără permisiune (un ecou al restricţiilor la care erau supuşi strămoşii lor robi); clasa socială de origine continua să afecteze şansele la educaţie şi în carieră, iar şefii din partid au început să formeze un strat „proletar“ privilegiat. Nomenclatura, cum erau numiţi, beneficia de locuinţe speciale, magazine şi alimente, devenind un nou grup social privilegiat, cu ecouri distincte ale moştenirii ţariste.[82]

În cultura stalinistă, de asemenea, „familia sovietică“ simbolică arăta tot mai mult ca una de taţi şi de fii, decât ca o uniune de fraţi. Discursul oficial era, într-adevăr, populat cu eroi sovietici, dar aceştia erau diferiţi de cei din anii 1920: spre deosebire de Gleb al lui Gladkov, ei nu au atins niciodată maturitatea deplină ca lideri sovietici; erau personaje impulsive şi spontane, care aveau întotdeauna nevoie de ghidarea părintească a mentorilor din partid. Cel mai cunoscut erou de acest tip este Pavel Korceaghin, eroul din romanul semi-autobiografic al lui Nikolai Ostrovski, Aşa s-a călit oţelul (Kak zakalialasi stali), din 1934. Plasat în Ucraina războiului civil, romanul vorbeşte despre extraordinara voinţă a lui Korceaghin: el luptă oricât de mici ar fi şansele, trecând la un pas de moarte în câteva ocazii, şi continuă să lupte pentru cauza comună chiar şi atunci când rămâne fără picioare. Deşi caracterul lui, ca şi oţelul, este până la urmă „călit“, el rămâne imatur toată viaţa: este lipsit de educaţie şi neascultător la şcoală; pune originea de clasă mai presus de iubire şi se desparte de mic-burgheza Tonia, dar numai după un zbucium agonizant,

rămânând devotat cauzei comuniste, însă după ce trece printr-o perioadă de depresie suicidară. Este ghidat de câţiva mentori din partid de-a lungul carierei lui eroice, dar el nu ajunge să ocupe o poziţie de conducere în partid, deoarece nu face studii în marxism-leninism.[83] Korceaghin a fost doar unul dintre cei mai proeminenţi fii-eroi care au populat cultura stalinistă în anii 1930, atât în literatură, cât şi în afara ei. Piloţii exploratori arctici („puii lui Stalin care învaţă să zboare“) şi muncitorii-eroi stahanovişti erau cu toţii prezentaţi ca membri de valoare, dar tineri ai familiei sovietice. Noua „familie sovietică“ era prezidată de câţiva bunici-eroi. Aleksandr Nevski, Petru cel Mare şi alte personaje istorice erau acum revalorizate, dar şi ei îşi ocupaseră locul de predecesori modeşti ai tatălui, marele Stalin.

Stalin nu era însă singurul tată din partid. URSS a devenit o societate stratificată ca o păpuşă matrioşka şi au apărut taţi „mai mici“, într-o ierarhie ce părea fără sfârşit. Mulţi şefi locali, care îşi câştigaseră statutul înalt datorită serviciilor aduse în războiul civil, se purtau ca nişte „mici Stalini“, având propriile reţele pe care le patronau – sau aşa-numitele „cozi“ – pe care le târau după ei când se mutau dintr-un post în altul. Fiecare încuraja propriul cult, copiat după cel al marelui vojd (lider);[84] ca şi el, îşi arogau meritele pentru orice realizare petrecută în regiunea lor. Uneori aceste culte se conturau în conştiinţa populară mai puternic decât cel al lui Stalin. În 1937, un colectivist a fost întrebat „Cine este şeful acum în Rusia?“; el a răspuns „Ilin“ – preşedintele sovietului local din sat; se pare că nu auzise niciodată de supremul vojd.[85]

Încercările lui Stalin de a răspândi atractivitatea unui eroism militar aristocratic au autorizat efectiv crearea unei culturi politice tot mai paternaliste. Nobilii războinici din Aleksandr Nevski erau nişte modele foarte puternice. Ar fi o exagerare, totuşi, să sugerăm că Rusia stalinistă se întorsese pur şi simplu la vechiul regim de tip ţarist. Membrii de partid trebuiau să-şi însuşească nu doar valorile militare eroice, ci şi idealul de ascetism şi sobrietate aproape protestant al lui Lenin. Membrii de partid trebuiau să respecte un cod moral strict. Se aştepta de la ei, spre deosebire de nobilii lui Petru, să stăpânească ştiinţa – de tipul convenţional „burghez“, mai degrabă decât varietatea utopică marxistă –, iar conducerea punea un puternic accent pe crearea unui nou corp de „experţi roşii“, îndoctrinat cu un mesaj ideologic controlat strict de partid.

Noua uniune de figuri părinteşti cvasiaristocratice şi oameni de ştiinţă cvasiburghezi era exemplificată din abundenţă în elitele regionale şi locale din URSS. După haosul de la începutul anilor 1930, Stalin cerea acum obedienţă

strictă în economie. Inginerii și directorii au căpătat un statut înalt, iar oficialilor din partid, care pe vremuri erau îndemnați să adopte o atitudine suspicioasă, „vigilentă“ față de ei, li se cerea acum să-i ajute și să-i sprijine. Partidul a fost parțial „demobilizat“, în timp ce oficialii lui și directorii au devenit o elită administrativă unificată și mai coerentă. Viktor Kravcenko, devenit inginer la noua uzină metalurgică din Nikopol, în Ucraina, descrie foarte bine intrarea lui în noua elită și relațiile tensionate cu muncitorii:

Eu, personal, am fost instalat într-o casă spațioasă cu cinci camere, la un kilometru și jumătate de fabrică. Era una dintre cele opt astfel de case, rezervate pentru oficialii cei mai înalți... era o mașină în garaj și aveam la dispoziție câțiva cai de rasă – proprietatea fabricii, desigur, dar pentru uzul meu exclusiv, câtă vreme dețineam slujba, de parcă ar fi fost ai mei. Un șofer și un grăjdar, precum și o țărancă voinică pentru curățenie și gătit, mi-au fost repartizați odată cu casa...

Voiam sincer să stabilesc relații deschise, prietenești cu muncitorii... Dar ideea că un inginer cu poziția mea putea avea relații cu muncitorii obișnuiți le putea răni mândria; ar fi crezut că îi controlez. Pe lângă asta, oficialii ar fi dezaprobat o asemenea fraternizare, ca fiind dăunătoare pentru disciplină. În teorie, noi reprezentam „puterea“ muncitorilor, dar în practică eram o clasă diferită.[86]

Observația lui Kravcenko privind apariția unei „noi clase“ în URSS – apparatciki, cu gusturi noi, burgheze – era comună la toți criticii stalinismului și a devenit centrală în analiza troțkistă (deși Troțki însuși n-a mers niciodată atât de departe, încât să afirme despre comuniști că au devenit o nouă burghezie). Fără îndoială, în anii 1930 apăruse un grup social nou și puternic. Politicile lui Stalin erau în parte responsabile de acest lucru: el reintrodusese deliberat controlul după haosul de la începutul anilor 1930 prin întărirea unei noi ierarhii, ce avea la vârf șefii din partid și experții comuniști, deseori ruși și cu origini în rândurile proletariatului sau ale țăranilor săraci. Atitudinile paternaliste subconștiente din era țaristă s-ar putea să fi jucat și ele un rol. Dar mai importantă a fost absența unei autorități cu adevărat independente de aparatul de partid-stat tot mai unificat, fie ea o justiție autonomă sau o clasă de proprietari. Abolind economia de piață, regimul a dat puteri enorme șefilor din partid și

oficialilor statului, la toate nivelurile sistemului; aceştia aveau o influenţă uriaşă în viaţa economică, dar şi politică. Moscova a încercat să controleze această putere birocratică în înflorire cu o panoplie de „comisii de control“ pentru investigarea corupţiei. Mai mult, se presupunea că toată lumea controlează pe toată lumea – liderii din partid pe oficialii statului, poliţia secretă (redenumită NKVD în 1934) pe cei din partid, iar partidul pe sine însuşi, prin epurări, campanii de „autocritică“ şi alegeri. Dar, în realitate, oficialităţile erau foarte greu de controlat. Clicile locale se puteau proteja singure, persecutându-i pe critici.

„Pasul înapoi“ de la fraternitatea militantă de la începutul anilor 1930 a creat, aşadar, un sistem puternic contradictoriu: retorica egalităţii era prezentă încă, dar coincidea cu un nou sistem de valori, în care răsplata era pe măsura realizărilor, iar în practică apăreau ierarhii fixe, aproape ca în regimul ţarist. Sistemul era probabil mai stabil şi decât impasul tensionat din perioada NEP, şi decât entuziasmul radical violent de la sfârşitul anilor 1920, pentru că ducea la apariţia unui grup de „gulere albe“, oficiali educaţi, dedicaţi obiectivelor regimului. Dar crea totodată tensiuni, având în vedere că şi conducătorul suprem din vârful ierarhiei, şi oamenii obişnuiţi din partea de jos deveneau – din motive diferite – tot mai ostili faţă de noua birocraţie.

VI

În vara anului 1935, un student ambițios în vârstă de 22 de ani de la Institutul de Inginerie Minieră din Sverdlovsk, Leonid Potemkin, a încercat să-și demonstreze eficiența ca lider studențesc organizând o vacanță de grup pe țărmul Mării Negre. După ce s-a consultat cu Societatea Unională pentru Excursii și Turism Proletar de la institut, a descoperit însă că vacanța era prea scumpă pentru cei mai mulți studenți. El i-a făcut, așadar, o propunere directorului institutului ca să se organizeze o „întrecere socialistă“ și să dea o subvenție pentru vacanță studenților care obțineau cele mai bune rezultate la cursurile anuale de pregătire militară. Ideea era bună, pentru că dădea institutului acoperire ideologică să-și ajute studenții. Directorul a fost imediat de acord, iar Potemkin, așa cum povestește el însuși în jurnalul personal, s-a apucat de treabă cu entuziasm:

Sunt atât de mulțumit de cursul de pregătire! Iată-mă comandant de rang mediu al armatei revoluționare, proletare. Îmi saltă inima de bucurie. Sunt cuprins tot de ardoare și de nerăbdarea de a lucra cu plutonul meu... Îi motivez pe oameni prin propria dispoziție... Fără strigăte sau înjurături. Dar cu o strictețe care nu poate fi separată de respectul reciproc, fără să fie însă nici o clipă subordonată acestuia... Dacă am vreun defect, acesta este că nu sunt întotdeauna suficient de vesel și de încrezător. Trebuie să-mi dezvolt rolul și misiunea, să le ridic în lumina conștiinței.[87]

Potemkin era cetățeanul „mediu“ ideal al lui Stalin. Acceptase noua morală a virtuții competitive și își însușise ideile staliniste despre cum se conduce – un amestec de strictețe și entuziasm mobilizator. Avea totodată o „misiune“, de a-și aduce contribuția în societate. Era hotărât să devină un om nou sovietic, în parte deoarece văzuse că i-ar aduce avantaje – după cum a arătat iscusita lui manevră în privința vacanței studențești –, dar și pentru că voia schimbarea lui și a societății. Venea dintr-un mediu sărac (deși nu oficial „proletar“, pentru că tatăl lui era angajat la poștă) și fusese nevoit să renunțe la școală pentru a-și câștiga

existența. Își amintește că era „lipsit de voință, bolnăvicios, cu un fizic urât, murdar... Simțeam că sunt cel mai de jos, cel mai netrebnic dintre oameni.“[88] Dar noul sistem i-a permis să acceadă la educație înaltă, cu toate slăbiciunile lui, și era decis să devină mai bun, în timp ce îmbunătățea societatea. Jurnalul lui era un instrument esențial în această transformare de sine – un loc în care putea reflecta asupra greșelilor lui, a succeselor și să se angajeze să facă mai bine data viitoare.

Nu putem ști câți Potemkini au existat. El a fost un produs neobișnuit de plin de succes al sistemului, a devenit explorator și prospector de metale, ajungând în cele din urmă ministru adjunct al geologiei între 1965 și 1975. Dar atitudinile lui s-ar putea să nu fi fost neobișnuite pentru noua „inteligheția“ a gulerelor albe. Acestui grup i s-au acordat avantaje concrete: începând din anii 1930, mulți oameni de origine joasă au profitat de înmulțirea slujbelor de birou și de pe urma epurărilor de la sfârșitul deceniului respectiv. Lor li s-a dat un nou statut: ca nou „personal de comandă“ al regimului, ei au fost însărcinați cu transformarea URSS. În același timp, însă, li s-a oferit o „misiune“ mesianică, precum și o modalitate de a se transforma ei înșiși în oameni „cu conștiință“, „avansați“, care să ia parte la făurirea istoriei. Unii aveau îndoieli, așa cum vom vedea, și le-au ascuns; alții aveau stimulente foarte puternice, care să le suprime, înconjurați cum erau de un sistem de valori foarte puternic. Unii au acceptat viziunea bolșevică potrivit căreia orice gânduri critice erau semn al înstrăinării de clasă și al influenței dușmanului, pe care era nevoie să le înlăture printr-o autocritică interioară, practicată frecvent prin ținerea de jurnale.[89] Răspunsul dat regimului era, așadar, complex și este greu să-l catalogăm ca simplu „sprijin“ sau „opoziție“.

Un studiu făcut pe cetățenii sovietici care au părăsit URSS în timpul războiului și după el, intervievați la Harvard în anii 1950–1951, furnizează unele dovezi care sugerează că atitudinile lui Potemkin s-ar putea să nu fi fost atât de neobișnuite pentru cineva cu poziția lui socială.[90] Indiferent de numeroasele nemulțumiri pe care le aveau față de anumite politici sau de nivelul scăzut de trai, majoritatea oamenilor din toate clasele sociale aprobau industrializarea și implicarea puternică a statului în industrie și în asistența socială, cu toate că preferau economia mixtă din timpul NEP controlului total impus de Stalin. Dar cei mai tineri și mai educați dintre ei erau mai colectiviști decât muncitorii și țăranii. Regimul avea, evident, un oarecare succes în integrarea acestui grup influent în sistem.[91]

Interviurile de la Harvard sugerează că regimul avea mai puțin succes în absorbirea muncitorilor ca întreg în noua ordine – fapt poate nu atât de surprinzător, dat fiind că salariile, deși mai mari decât în anii de criză 1932–1933, nu reprezentau în 1937 decât 60% din nivelul lor din 1928. Imaginea însă este din nou complexă. În ciuda faptului că discriminarea de clasă luase sfârșit la jumătatea anilor 1930, retorica regimului încă le dădea muncitorilor un statut înalt, iar ei puteau participa la idealismul vremurilor. Muncitorilor li se spunea că regimul era „al lor“, iar John Scott a descoperit că, dincolo de nemulțumirile privind alimentele și aprovizionarea, muncitorii de la Magnitogorsk încă acceptau să facă sacrificii pentru a construi un sistem superior capitalismului care era în criză.[92] Existau motive puternice pentru a deveni „muncitor sovietic“ devotat, care joacă după reguli și învață să folosească limbajul oficial bolșevic pentru a deveni mai bun.[93] Un premiu extraordinar de atractiv era ridicarea la statutul de stahanovist, cel puțin în primii ani ai mișcării, când salariile și beneficiile erau mari.

Muncitorii aveau și noi ocazii favorabile pentru educație. Scott a descoperit că bărbații și femeile de 24 de ani din barăcile lui participau la tot felul de cursuri, de la conducere auto și moșit până la planificare. Cei mai ambițioși și mai loiali puteau intra la Institutul de Educație Superioară Comunistă (Komvuz) să se pregătească pentru o carieră oficială, deși calitatea acelei educații era îndoielnică. Scott, care a participat la cursurile Komvuz din Magnitogorsk, a descoperit că majoritatea studenților abia dacă știau să citească și studiau o versiune deosebit de dogmatică de marxism-leninism:

Îmi amintesc de o dispută pe tema legii marxiste a sărăcirii muncitorilor în țările capitaliste. Potrivit acestei legi, așa cum era ea interpretată de studenții Komvuzului din Magnitogorsk, clasele muncitoare din Germania, Marea Britanie și Statele Unite... deveneau constant și inexorabil mai sărace decât la începutul revoluției industriale, în secolul al XVIII-lea. După ore, m-am dus la profesor și i-am spus că se întâmplase să merg în Marea Britanie, de exemplu, și mi s-a părut că muncitorii trăiau în niște condiții neîndoielnic mai bune decât pe vremea lui Charles Dickens... Profesorul nu a vrut să audă nimic: „Uită-te în carte, tovarășe“, mi-a spus el. „Este scris în carte.“... Partidul nu face greșeli.[94]

Existau, de asemenea, multe motive de nemulțumire, iar munca fără chef era ceva obișnuit. Unii muncitori erau iritați de noile ierarhii, mai ales că promovările depindeau de maiștri și directori care se comportau deseori arbitrar. Stahanovismul a ascuțit tensiunile dintre muncitori și directori, dar și între muncitorii înșiși: administrația fabricii hotăra care muncitori pot fi stahanoviști, iar părtinirea putea duce la nemulțumiri și invidii. Aceasta se putea întoarce împotriva directorilor sau a stahanoviștilor ca indivizi, care erau uneori victime ale intimidării.

Numeroși muncitori aveau obiecții mai generale referitoare la sfârșitul egalitarismului la începutul anilor 1930. Deja supărați pe privilegiile de partid, mulți au fost și mai ațâțați de noua acceptare oficială a inegalităților, care părea să aibă prea puțin de-a face cu morala socialistă. Un muncitor din Leningrad declara în 1934:

Cum putem să lichidăm clasele când aici s-au dezvoltat noi clase, cu singura diferență că nu le numim astfel? Există acum aceiași paraziți care trăiesc de pe urma altora. Muncitorul produce și în același timp muncește pentru mulți oameni care trăiesc pe seama lui... Există mulți funcționari administrativi care umblă cu mașinile și câștigă de trei sau de patru ori mai mult decât muncitorul.[95]

Mare parte dintre criticile la adresa regimului veneau, așadar, dinspre „stânga“ și, probabil cel mai îngrijorător pentru partid, termenii folosiți semănau adesea izbitor cu limbajul revoluționar din 1917. Erau percepute diferențe puternice între cei de la vârf (verhi) și cei de jos (nizi), iar obiecțiile împotriva lor erau atât morale și culturale, cât și economice: cei de la vârf erau „aristocrați“, care îi „insultau“ pe muncitori și îi tratau ca pe niște „câini“. La fel ca în timpul Revoluției din Octombrie, diviziunile sociale nu erau văzute ca „tensiunile de clasă“ ale lui Marx bazate pe diferențe economice, ci mai degrabă ca niște conflicte culturale, între moșteniri ale vechiului regim.

Chiar și așa, situația era departe de a fi revoluționară. La începutul anilor 1930 au avut loc greve serioase – mai ales în timpul foametei din 1932–1933 – iar muncitorii își puteau exprima nemulțumirea în mod pasiv, încetinind ritmul de lucru, dar mulți acceptau sistemul și încercau să se descurce cât mai bine în

cadrul lui. Supravegherea și represiunea au blocat și ele orice opoziție reală.

Ierarhiile de la jumătatea anilor 1930 au avut un efect și mai amestecat asupra femeilor. Statul, în parte deoarece dorea să încurajeze nașterile și creșterea populației, a renunțat la diatribele de la început împotriva „patriarhatului burghez“ și a început să încurajeze familia tradițională. Divorțul era rău văzut, iar familiile primeau stimulente financiare pentru a avea copii, la fel cum se întâmpla în Europa Occidentală în perioada respectivă. Autoritatea părinților a fost și ea întărită. Cultul lui Pavlik Morozov – un copil care și-a denunțat părinții culaci autorităților – a fost suspendat. Se pare că această reabilitare a familiei a fost bine văzută de femei, deși interzicerea avorturilor a fost mult mai puțin bine primită.[96] De asemenea, cu toată retorica lui despre valorile familiei, statul stalinist hotărâse că și femeile trebuie să muncească, iar acestea s-au trezit cu o povară dublă – să-și asume rolul tradițional în gospodărie și în același timp să lucreze multe ore în fabrici sau la gospodăriile colective.

Mult mai puțin integrați în ordinea sovietică și mult mai puțin mulțumiți erau țăranii. Cu toate că viața se îmbunătățise din vremea războiului civil virtual de la începutul anilor 1930, iar consolidarea fermelor în gospodării colective le-a adus și facilități cum ar fi școli sau spitale, mulți țărani erau nemulțumiți. Chiar dacă se împăcaseră până la urmă cu gândul gospodăriilor colective, mulți se simțeau cetățeni de categoria a doua. Standardele de viață erau mult mai proaste decât la oraș și țăranii nu primeau beneficiile de care se bucurau muncitorii. Arvo Tuominen, un comunist finlandez care în 1934 a făcut parte dintr-o brigadă de procurare a cerealelor, a descoperit că țăranii erau extrem de ostili regimului: „Prima mea impresie, care avea să dureze, a fost că toți erau contrarevoluționari și că întreaga regiune rurală se revolta împotriva Moscovei și a lui Stalin.“[97]

Andrei Arjilovski, un fost țăran din clasa de mijloc (și suficient de bătrân să-și amintească de Rusia de dinaintea revoluției), era unul dintre cei deziluzionați – fapt lesne de înțeles, având în vedere că petrecuse șapte ani într-un lagăr de muncă pentru presupusă propagandă împotriva colectivizării. După eliberare, el a ținut un jurnal în care a notat înstrăinarea lui față de regim și față de oamenii din jur:

Orașul a sărbătorit ieri ratificarea Constituției lui Stalin... Bineînțeles, a fost mai mult prostie și spirit de turmă decât entuziasm. Noile cântece sunt cântate

neîncetat, cu mare entuziasm... „Nu știu să fie altă țară unde un om să poată respira atât de liber.“[98] Dar se pune o altă întrebare: se poate ca oamenii care trăiesc sub alt regim să nu cânte și să nu respire? Presupun că lucrurile merg mai bine la Varşovia sau la Berlin. Dar poate este doar dușmănie din partea mea. Oricum, măcar s-a terminat cu arătatul cu degetul [cu alte cuvinte, campania împotriva culacilor].[99]

O nemulțumire specifică a țăranilor privea abuzul de putere al conducătorilor de la fermele colective. O investigație din 1936 a poliției secrete, de exemplu, a produs o listă lungă de „acțiuni murdare, obraznice, criminale și huliganice“ imputate președintelui unei ferme colective din sudul Rusiei, Veșciunov, care obișnuia să hărțuiască femeile angajate la fermă. Când una dintre ele s-a măritat cu un om numit Mrîhin, au avut nevoie de permisiunea președintelui pentru ca soțul să intre și el în gospodăria colectivă – o propunere delicată, întrucât acesta avea cazier. Veșciunov a acceptat să-l primească, însă cu condiția ca soția să se culce mai întâi cu el. Ea și-a întrebat soțul: „Ce-ar trebui să fac, să intru în patul lui Veșciunov ori să-i las să te trimită înapoi în Urali?“ Mrîhin a admis că este singurul lucru care poate fi făcut. Plângerile au ajuns însă la procurorii locali și Veșciunov a ajuns în instanță, însă a fost achitat; decizia a fost răsturnată la recurs și acuzațiile au fost menținute, dar el era încă în funcție. Oficialii aveau influență și erau extrem de greu de înlăturat.[100]

Însă printre cei mai alienați din cauza regimului erau, fără îndoială, prizonierii din Gulag, uriașul complex de lagăre proiectat în aparență pentru „reeducarea“ prin muncă a recalcitranților. În 1929, conducerea a înlocuit închisorile pentru deținuții cu condamnări mari cu lagăre de muncă, organizate pentru extragerea de minereuri din Siberia și din alte locuri îndepărtate din URSS unde era dificil de atras forță de muncă liberă. Gulagul s-a extins rapid, odată cu începerea campaniilor de colectivizare, când sute de mii de culaci, preoți și alți „dușmani“ au fost închiși. Până la începutul celui de-al Doilea Război Mondial, ei deveniseră supuși într-un imens stat al sclavilor și parte centrală a economiei sovietice, cu un număr șocant de patru milioane de oameni în întregul sistem al Gulagului.[101] Prizonierii erau obligați să presteze munci grele într-un climat ostil și își primeau rațiile de mâncare doar dacă își îndeplineau norma. Cei care nu puteau se îmbolnăveau și erau și mai puțin capabili să facă planul. Așadar, mulți munceau efectiv până la moarte. Un prizonier, în perioada de început – și cea mai grea – a Gulagului a trimis o plângere Crucii Roșii referitoare la

tratamentul excesiv de crud, mesajul fiind, evident, interceptat de poliție:

Curând au început să-i oblige pe oameni să lucreze în pădure, fără să facă excepţii nici pentru mame sau copiii bolnavi. Nu exista îngrijire medicală nici pentru adulţii bolnavi... Toată lumea trebuia să muncească, inclusiv copiii de 10-12 ani. Plata consta într-o pâine pentru patru zile de muncă... După 30 martie, copiii au fost trimiși să încarce cherestea... Asta a provocat un dezastru: sângerau, scuipau sânge, au făcut hernii etc.[102]

Dat fiind tratamentul diferit primit de diversele grupuri din populația sovietică, era inevitabil ca și atitudinile față de regim să varieze enorm. Dar există și un mesaj comun ce reiese din dovezile pe care le avem, multe dintre ele strânse de partid și de poliția secretă: ura față de oficialii influenți și privilegiați.[103] Stalin însuși era conștient de acest lucru, pentru că primea cu regularitate de la partid și de la poliția secretă rapoarte privind opinia publică. El nu avea, desigur, obiecţii împotriva disciplinei stricte, brutale, și era pregătit să recurgă personal la violență, dar și-a acuzat oficialii că înstrăinează cetățenii, în loc să-i mobilizeze.[104]

Și nu doar pretențiile „micilor Stalin“ l-au înfuriat pe răzbunătorul Stalin. El considera și că aceștia îi periclitează eforturile de pregătire a economiei pentru război. Așa cum contele Potemkin a construit sate false de-a lungul Niprului pentru a o convinge pe Ecaterina cea Mare de valoarea cuceririlor lui din Crimeea, tot așa conducătorii de partid locali își exagerau realizările economice și minţeau despre îndeplinirea planului cincinal, în rapoartele pe care le trimiteau la Moscova și lui Stalin. Oficialii se protejau unii pe alții, iar cine îndrăznea să vorbească sau să iasă din rând plătea scump. Cererea conducerii ca liderii din partid să-i sprijine pe directori a dus la complicitate pentru acoperirea greșelilor.[105] Și în același timp, acești oficiali aveau protectorii lor printre conducătorii de frunte de la Kremlin, în cercurile apropiate lui Stalin.

Acesta, decis să-și sporească puterea asupra partidului, insista acum că existaseră piedici față de „retragerea“ de la începutul anilor 1930 și de „demobilizarea rangurilor“ partidului ce a însoțit-o, după cum a afirmat în 1934.[106] Partidul, a avertizat cu agresivitate conducătorul lui, era acum în pericol să devină impur,

în mare măsură cum se întâmplase în timpul NEP, şi îşi pierdea puterea transformatoare. De data aceasta, însă, pericolele veneau din partea inamicilor şi a spionilor din interiorul partidului. Partidul trebuia să se purifice, să-şi redobândească rolul mesianic şi să se reînarmeze ideologic, pentru a se pregăti pentru războiul ce se apropia.

VII

În mai 1936, cu două luni înainte ca Stalin să trimită „Scrisoarea secretă“, în care se detaliau activitățile „dușmanilor poporului“, și să inițieze astfel sângeroasele epurări numite „Marea Teroare“, cinefilii din Uniunea Sovietică au fost tratați cu o altă melodramă politică: Carnetul de partid (Partinîi bilet), filmul lui Ivan Pîriev.[107] Este povestea unuia dintre „copiii“ virtuoși, dar simpli din era stalinistă, blonda Anka, victimă a unui dușman viclean, Pașa Kuganov. Dar, spre deosebire de dușmanii de la sfârșitul anilor 1920 – specialiștii burghezi și culacii, care săreau în ochi –, Pașa își ascunde adevărata natură. El vine la Moscova din provincie cu o valiză sărăcăcioasă din lemn, cu adevărat imaginea umilului, dar ambițiosului „om nou“ sovietic. Este un bărbat frumos (deși cam oacheș) și ajunge repede foarte iubit în fabrică; se căsătorește apoi cu Anka, o fată bună, proletară, învingându-și rivalul în dragoste, bunul (și blondul) comunist Iașa. Dar în curând se dovedește că Pașa nu este ceea ce pare. O fostă iubită dezvăluie că tatăl lui a fost culac, un amănunt pe care Pașa l-a ascuns deliberat, fabricându-și o falsă moralitate comunistă. Perfidia lui merge până într-acolo, încât fură carnetul de partid al Ankăi și îl dă unui spion străin. Când carnetul este recuperat, partidul o judecă pe Anka pentru neglijență, deoarece – filmul spune asta clar – carnetul de partid este „un simbol al onoarei, al mândriei și al luptei pentru fiecare bolșevic“ și toți membrii de partid au datoria sacră de a-și păzi carnetele cu prețul vieții. Până la urmă, însă, Anka își dă seama de natura rea a lui Pașa. Fata prostuță, care pusese dragostea mai presus de datoria față de socialism, a învățat lecția pe care i-a dat-o partidul; înarmată cu un pistol, ea își predă soțul poliției secrete.

Pentru spectatorul de azi, filmul pare ciudat, cu obsesia lui pentru aparent banalul carnet de partid – un document căruia i se acordă o semnificație aproape sacră. La fel de ciudată este noțiunea că URSS era amenințată de o falangă de spioni străini, înarmați cu aceste documente furate. Chiar și la vremea respectivă, unii au considerat filmul lipsit de credibilitate. Studiourile Mosfilm au refuzat să îl distribuie, pe motiv că „este nereușit, fals și distorsionează realitatea sovietică“.[108] Doar intervenția lui Stalin a făcut ca acesta să ajungă în cinematografe și este clar că liderul de la Kremlin știa mai bine care sunt gusturile populare. Carnetul de partid a avut un impact real asupra unei părți

a publicului, care și-a exprimat dezgustul față de sentimentala și nedemna de încredere Anka. Presa era plină de discuții despre film, iar marele regizor Fridrih Ermler îi explica unui prieten cât de mult l-a afectat pe el, ajungând chiar să-i submineze încrederea în soție: „Știi, am văzut filmul și acum mă tem pentru carnetul meu de partid, mai mult decât de orice altceva. Dacă mi-l fură cineva? N-o să-ți vină să crezi, dar am căutat noaptea sub perna soției, să văd dacă nu e acolo.“[109] Pentru a înțelege politicile din acea vreme, și mai ales unul dintre cele mai traumatice și misterioase evenimente din istoria comunismului – „Marea Teroare“ –, nu este o alegere foarte rea să privim ciudatul și sinistrul film Carnetul de partid.

Teroarea din 1936–1938 este și acum un mister pentru istorici, deoarece pare atât de irațională, încât între cercetători persistă dispute profunde legate de originile și natura ei.[110] Pare inexplicabil ca Stalin să fi ordonat arestarea și executarea a sute de mii de membri de partid și de oameni obișnuiți, mulți dintre ei perfect loiali puterii sovietice și, mai mult, exact specialiștii educați și ofițerii cu experiență de care avea nevoie ca să-l ajute să câștige războiul ce se apropia.

Este evident că particularitățile psihologice ale lui Stalin au jucat un rol uriaș. Era profund suspicios și pare să fi fost dornic să creadă în unele dintre conspirațiile absurde de care îi acuza pe oameni, în timp ce el însuși, cu cinism, punea la cale altele. El a fost cel care a ordonat execuțiile, iar gândirea lui va rămâne întotdeauna greu de înțeles. Totuși, la Teroare au mai participat mulți alții, la toate nivelurile partidului și ale societății, iar aceste evenimente complexe capătă mai mult sens dacă înțelegem totodată aspectele radicale, mesianice ale culturii bolșevice și reacția acesteia față de amenințarea războiului. Ca și la sfârșitul anilor 1920, conducerea a pretins că modalitatea cea mai bună de a contracara amenințarea externă constă în purificarea partidului, prin îndepărtarea „trădătorilor“ și a „șovăitorilor“ din interior, astfel încât să poată „remobiliza“ apoi o nouă societate militantă împotriva străinilor. Dar teama de dușmanii din interior era mai puternică decât înainte, iar Teroarea a fost o campanie mai controlată, mai puțin „cuprinzătoare“ decât „Marea Ruptură“ de la sfârșitul anilor 1920. Conducerea a încercat, într-adevăr, să ridice „masele“ împotriva „dușmanilor“, dar Teroarea a fost o serie organizată de arestări și execuții, efectuate în secret de poliție.

Primele semne ale căutării „dușmanilor“ în interiorul partidului au apărut imediat după uciderea șefului organizației de partid din Leningrad, Serghei Kirov, la 1 decembrie 1934. Nu știm cu siguranță dacă Stalin a fost implicat în

acest asasinat, dar, indiferent cine a fost vinovat, Stalin l-a trimis pe aparatcikul în ascensiune Nikolai Ejov să investigheze asasinatul, cu intenţia de a arunca vina pe poliția secretă locală și pe fostul lui adversar, Zinoviev. Lev Kamenev și Zinoviev au ajuns la închisoare și cazul a fost închis. Totuși, Ejov – în parte pentru că avea propriile ambiții în cadrul NKVD – a continuat să avertizeze privind pericolele permanente din partea fostei opoziții, iar la începutul anului 1936, Stalin i-a permis să redeschidă dosarul asasinării lui Kirov.[111] În iulie 1936, Stalin și Politburo au emis o „Scrisoare secretă“ către toate organizațiile de partid, anunțând descoperirea unei mari conspiraţii între Troţki, Kamenev și Zinoviev. Această scrisoare și procesul demonstrativ ce a urmat în august au lansat prima campanie din „Marea Teroare“.

Nu știm nici acum de ce Stalin i-a dat drumul din lesă lui Ejov atunci când a făcut-o. Este foarte probabil ca acesta din urmă să-i fi calomniat cu cinism pe oamenii pe care voia să-i epureze, dar este posibil și ca el să fi crezut în conspiraţii. Staliniștii argumentau de obicei că îndoielile ideologice ajută în mod „obiectiv“ dușmanul, așa că sunt echivalente cu o crimă reală. Stalin declara în noiembrie 1937 că „oricine atacă unitatea statului socialist prin faptele sau prin gândurile lui – da, și prin gânduri – va fi distrus fără milă de noi“.[112] Dar, oricare ar fi fost intenţiile lui Stalin, căutarea „dușmanilor“ a fost prezentată ca parte dintr-o campanie mai amplă de purificare și mobilizare a partidului și așa a fost înţeleasă de către organizațiile de partid.[113] Iar conducerea era preocupată mai ales ca acest nou activism de partid să revigoreze economia, deoarece, odată cu venirea lui Hitler la putere în Germania, războiul devenise și mai probabil.

Primul semn al unor eforturi serioase de a revigora economia a venit în august 1935, când Alexei Stahanov, un miner din Donbas, a scos 102 tone de cărbune într-un singur schimb, de 14 ori mai mult decât media generală. Acest gen de ispravă mai fusese pusă în scenă și înainte, dar de data aceasta răspunsul lui Stalin i-a dat semnificaţia uriașă. Stalin a lăudat realizarea lui Stahanov ca un semn că epoca mobilizării s-a întors. Muncitorii erau din nou capabili de fapte eroice; ei fuseseră daţi înapoi doar de tehnicienii conservatori și birocraţi. În mod previzibil, „mișcarea stahanovistă“ a căpătat curând un caracter antielitist. Dacă muncitorilor li se dădeau stimulente să devină stahanovişti, campania era foarte detestată de tehnicieni și directori, nevoiți să realoce resursele astfel încât brigăzile de stahanovişti să-și poată realiza recordurile, menținând în același timp producţia normală în restul fabricii. Natural, ei erau ţapii ispășitori dacă lucrurile mergeau prost, mai ales acum când partidul și poliția secretă erau din nou în ascensiune. Iată ce scria Kravcenko, unul dintre inginerii însărcinaţi cu

organizarea unui eveniment stahanovist:

Inginerii, administratorii, clasa lor, erau denunțați zi după zi pentru presupusul lor „conservatorism“, pentru că „îi dădeau înapoi“ pe cei ce voiau să stabilească ritmul... Autoritatea noastră era din ce în ce mai slabă. Politica, fluturând drapelul eficienței, stabilea ce și cum. Comuniștii și responsabilii din poliție aveau ultimul cuvânt împotriva inginerilor și a directorului, chiar și în probleme pur tehnice.[114]

Nu a fost, așadar, deloc surprinzător că identificarea „dușmanilor“ din partid a ajuns curând la cei cu funcții de conducere în economie, acuzați că „distrug“ economia – mai ales că unii dintre ei fuseseră în trecut asociați îndeaproape cu Troțki. Schrammii condamnați de Gladkov în anii 1920 erau atacați din nou. Dar ei nu erau singurele ținte. Partidul a fost somat să caute pe oricine dădea semne de corupere „burgheză“ sau care nu era suficient de activ și de entuziast politic. Nu era de ajuns să fii un oficial „îngust la minte“ și „pragmatic“, ascultând „orbește și mecanic“ ordinele de sus, cum a spus Stalin în 1938. Ca și Anka, oficialii din partid erau blamați și pentru „lipsă de vigilență“.

Dată fiind definirea vagă a „dușmanului“, era foarte probabil ca epurarea să se răspândească în partid. Denunțurile au proliferat și, în principiu, orice greșeală putea fi interpretată ca semn de intenție ostilă. Urma excluderea din partid și, în multe cazuri, arestarea de către NKVD, închisoarea și chiar execuția.

Reacțiile față de Teroare ale celor credincioși partidului erau diferite. Evghenia Ginzburg, profesor universitar, istoric și scriitor, soția unui lider regional al partidului din Kazan, Tatarstan, pur și simplu nu înțelegea isteria. Ea a avut probleme din cauza asocierii destul de îndepărtate cu un alt istoric, Elvov, și a fost acuzată că a făcut erori „troțkiste“ într-un articol despre revoluția din 1905. După ce a fost dată afară din partid, a fost convocată la biroul unui căpitan, Vevers, din NKVD, care a tratat-o ca pe un dușman. „Oare glumea?“, își amintește ea. „Era imposibil să vrea să spună cu adevărat astfel de lucruri. Dar o făcea. Enervându-se din ce în ce mai tare, îmi arunca valuri de invective din partea cealaltă a camerei.“[115] Reacția dramaturgului Aleksandr Afinoghenov a fost însă cu totul alta. Așa cum a arătat istoricul Jochen Hellbeck, când a fost

dat afară din partid, Afinoghenov s-a chinuit să înțeleagă și, cu toate îndoielile, a văzut expulzarea ca pe un prilej de a distruge părțile burgheze, negative ale personalității lui și de a se transforma într-un virtuos membru de partid. „Am ucis sinele din interiorul meu – și apoi s-a întâmplat un miracol... Am înțeles și am văzut deodată începutul a ceva cu totul nou, un nou «sine» mult îndepărtat de problemele și vanitatea de până atunci.“[116] În mod neașteptat, el a scăpat de poliție și de arestare și a fost reprimit în partid, convins de justiția acestuia. Poate că Afinoghenov nu era tipic pentru membrii de partid, dar și alții credeau că epurarea este un instrument esențial pentru a purifica partidul, chiar dacă în anumite circumstanțe se mai făceau și „greșeli“.

Teroarea avea sens și pentru alții, aflați jos pe scara socială. Exista un element populist în ea, iar conducerea încerca acum să stârnească ura împotriva elitelor. Pentru prima dată după ani de zile, Stalin a anunțat că intrarea în comitetele partidelor se va face prin alegeri cu mai mulți candidați, în care subordonaților li se permitea să-și critice șefii. El spera, fără îndoială, că aceste „critici de jos în sus“ aveau să scoată la lumină ce se întâmpla cu adevărat în clicile regionale, dar și să înlocuiască oficialii neobedienți cu entuziaști loiali. El a înțeles probabil că putea să îmbunătățească imaginea regimului printre oamenii de rând, ostili față de oficialii privilegiați.

Stalin revenea la strategiile de la sfârșitul anilor 1920 și răscolea resentimentele profunde pe care mulți oameni simpli le nutreau față de elitele locale, cum își amintește John Scott:

...în fabrică domnea haosul. Un maistru putea veni dimineața la lucru și să le spună muncitorilor: „Astăzi trebuie să facem asta și asta.“ Iar muncitorii îl puteau sfida, spunându-i: „Lasă-ne în pace, și tu ești un sabotor. Mâine o să vină să te aresteze. Toți tehnicienii și directorii sunt sabotori.“[117]

Conducerea era însă hotărâtă ca aceasta să nu devină o reluare a „Marii Rupturi“. Ea a încercat consecvent să se asigure că „autocritica“ rămâne sub control strict, chiar dacă în practică s-a dovedit dificil.

În primăvara anului 1937, Teroarea a intrat în a doua etapă și au început arestările șefilor din partid și ale clienților lor. Este posibil ca Stalin să fi plănuit

asta de la bun început, dar NKVD a reacţionat şi la dovezile, deseori provenite din denunţuri, că „micii Stalini“ nu-şi îndeplineau sarcinile economice.[118] În primăvara anului 1937, Stalin era convins, posibil ca urmare a unei dezinformări puse la cale de Gestapo, că mareşalul Tuhacevski şi înalţii comandanţi din armată complotează cu germanii. Aşa că, în pofida ameninţării războiului, toată crema corpului ofiţeresc a fost arestată. Începând din acea vară, Stalin şi-a trimis apropiaţii din Moscova în regiuni, să supravegheze arestarea şi înlocuirea celor mai puternici şefi regionali din partid.

Şefii înşişi erau implicaţi însă îndeaproape în Teroare. Sub presiunea de a găsi duşmani (şi disperaţi să se salveze pe ei înşişi), aceştia au încercat să accentueze ameninţarea din partea „duşmanilor de clasă“ şi a oricui avea un trecut pătat, mai ales a foştilor culaci. Mai mult, Stalin a acceptat cererile conducătorilor regionali de a recurge la represiuni de masă împotriva oamenilor de rând cu origini „nesănătoase“. Se temea probabil de o „coloană a cincea“, formată din culaci antisovietici, care ar fi putut trece de partea naziştilor după o posibilă invazie.[119] În vara lui 1937, Teroarea a intrat într-o nouă etapă, a treia, cea a „operaţiunilor de masă“. Stalin şi Politburo, în colaborare cu şefii regionali, au stabilit în secret cote de arestări şi execuţii, pe baza trecutului de clasă, politic şi etnic. Cele mai multe victime erau foşti culaci, preoţi şi ofiţeri ţarişti; printre ele mai figurau vagabonzii şi alte grupuri „indezirabile“. Minorităţile etnice care „nu erau de încredere“ şi care erau bănuite că s-ar putea alia cu duşmanul de dincolo de graniţe – cum ar fi germanii, polonezii şi coreenii – au fost şi ele persecutate. Operaţiunile de masă au dus la cel mai mare număr de oameni închişi şi executaţi în întreaga perioadă; cifrele oficiale, aproape sigur subestimate, indică 681 692 de execuţii şi 1 575 259 de deţinuţi în 1937–1938, mulţi, chiar dacă nu toţi, pentru crime politice.[120]

Rezultatul a fost haos şi criză economică, întrucât directorii şi oficialii căzuseră victime arestărilor. Disciplina muncii s-a prăbuşit, pentru că oficialii refuzau să-şi impună autoritatea asupra muncitorilor, de teamă că vor fi criticaţi. Prima încercare serioasă de a ţine în frâu epurarea ideologică în partid a venit în ianuarie 1938. Dar procesele au continuat, inclusiv cel de-al treilea proces de la Moscova al lui Buharin şi al altor conducători. Între timp, operaţiunile de masă împotriva culacilor şi a minorităţilor etnice au continuat o mare parte din anul 1938; abia spre sfârşitul acestui an Stalin a oprit efectiv Teroarea, deşi represiunile au continuat la o scară mai mică. Nikolai Ejov a fost acuzat de „excese“, arestat şi executat, fiind judecat, printre altele, pentru „reacţie stângistă exagerată“. El s-a îndreptat spre locul execuţiei convins de justeţea Terorii.

VIII

Reacţia lui Eisenstein faţă de Teroare a fost, natural, mai ambivalentă şi mai sofisticată decât a dreptcredinciosului Ejov. El a tratat acest subiect dificil şi periculos în ultimele lui filme, dramele istorice Ivan cel Groaznic partea I (1944) şi partea a II-a (1946).[121] Ţarul Ivan al IV-lea din secolul al XVI-lea fusese reabilitat încă din anii 1930, ca un conducător care îi învinsese pe duşmanii Rusiei şi unificase ţara. Trimiterea de către el a gărzilor personale, opriciniki, să declanşeze un război al terorii împotriva boierilor trădători este văzută de obicei ca un moment „progresist“ în construirea statului rus. Natural, paralelele între Ivan şi Stalin, între opricinina şi Teroare erau evidente pentru inteligheņţia şi pentru elita partidului.

Eisenstein i-a căutat justificări lui Ivan/Stalin, dar în acelaşi timp a vrut să dea personajului o complexitate tragică. În Partea I, Ivan este prezentat ca având îndoieli privind violenţa pe care a dezlănţuit-o, chiar împotriva propriei familii. Dar trece curând peste acestea; se convinge fără dificultate că sentimentele personale trebuie sacrificate pentru măreţia Rusiei. Atmosfera este foarte diferită în Partea a II-a. Sfâşierea interioară a lui Ivan este acum evidentă, iar filmul plonjează într-o lume expresionistă de interioare claustrofobice, intrigi sinistre şi emoţii extreme. În proiectata Parte a III-a, Ivan este arătat chiar dându-se cu capul de podea din cauza remuşcărilor, în faţa unei fresce a Judecăţii de Apoi, în timp ce confesorul şi susţinătorul lui îi citeşte cu voce tare lista victimelor sale.

Prietenii lui Eisenstein au fost şocaţi de curajul lui nebunesc. Cum putea să îşi asume asemenea riscuri? Şi, fapt deloc surprinzător, Stalin, care primise bine prima parte, a fost indignat de partea a doua şi de plănuita parte a treia. El a denunţat filmul ca portretizându-i pe opriciniki ca pe un fel de Ku Klux Klan şi prezentându-l pe Ivan ca pe un Hamlet şovăielnic. Şi totuşi Eisenstein nu îl judecase cu totul greşit pe vojd. După ce şi-a făcut autocritica, i s-a permis să refacă filmele, dar regizorul a murit înainte să poată relua proiectul.[122]

Eisenstein nu intuise corect psihicul lui Stalin; vojd nu simţea nici o vinovăţie pentru violenţa pe care o dezlănţuise. Dar Ivan cel Groaznic Partea a II-a surprinde unele aspecte ale lumii create prin Teroare. Emoţiile simple ale luptei

de clasă şi răzbunării din Octombrie lăsaseră locul unei politici interioare, mult mai puţin încrezătoare – una care analiza sufletele oamenilor, în căutarea îndoielilor interioare şi a ereziilor ascunse.

Stalin a folosit procesele-spectacol şi epurările până la moartea lui, în 1953, dar nu a mai repetat niciodată Teroarea la o asemenea scară. De-a lungul anilor 1930, regimul a oscilat între dorinţa militantă de a transforma societatea şi înclinaţia de a trăi cu societatea aşa cum era ea, iar această tensiune s-a menţinut. Campaniile ideologice au continuat după război, dar Teroarea a reprezentat ultima dată când URSS a cunoscut un efort atât de cuprinzător pentru a forţa unitatea ideologică a partidului şi a societăţii în ansamblu. Teroarea a marcat, totodată, sfârşitul atacurilor populiste împotriva oficialităţilor, atât de evidente la sfârşitul anilor 1920 şi mai în surdină la sfârşitul anilor 1930. În 1938 şi 1940, legile disciplinei muncii au restaurat puterea directorilor şi a tehnicienilor, iar regimul a insistat din ce în ce mai mult pe principiile mai cuprinzătoare de etnicitate şi naţiune decât de clasă. Sistemul cunoscut ca „stalinism extrem“ – foarte represiv, xenofob şi ierarhic – s-a născut din violenţele şi tumultul anilor 1930, pentru a ajunge atât de puternic pe scena mondială.

Teroarea a rămas o pată pe blazonul comunismului sovietic până la dispariţia acestuia. Hruşciov, recunoscându-i injusteţea în Discursul secret din 1956, a adus daune serioase reputaţiei şi legitimităţii modelului sovietic de socialism, dar la vremea respectivă Teroarea nu avea asupra opiniilor din regimul stalinist, din URSS sau din afară, un efect atât de puternic pe cât ar fi de aşteptat. Cei care erau deja ostili – în special stânga troţkistă – au denunţat vărsarea de sânge. Dar mişcările de centru-stânga din Occident aveau motive puternice să nu facă din Marea Teroare un subiect important: într-o perioadă de linişte, URSS era singurul aliat real împotriva dreptei radicale. Lupta împotriva nazismului avea să dea comunismului sovietic încă o şansă.

Capitolul 5. Fronturile populare

I

În mai 1937, în timp ce Stalin și Hitler se luptau prin intermediari în Spania, Parisul găzduia Expoziția Internațională, menită să promoveze pacea și reconcilierea. Un „Monument al păcii“ a fost ridicat în Piața Trocadéro și un „Bulevard al păcii“ îl lega de pavilionul Germaniei naziste și de cel al Uniunii Sovietice. Pe o latură se afla pavilionul sovietic al lui Boris Iofan, având în vârf o statuie a Verei Muhina reprezentând un muncitor și o femeie de la cooperativa agricolă, mergând alături și ținând ostentativ un ciocan și o seceră. În partea opusă se înălța sumbrul turn neoclasic al lui Albert Speer, încoronat de un vultur imperial ținând o svastică. Speer (care pare să fi avut acces în secret la planurile sovietice) și-a proiectat deliberat edificiul ca pe o ripostă la pavilionul comunist.

Unii au considerat că ambele pavilioane sunt manifestări de „artă totalitară“ și, ce-i drept, acestea erau, fără îndoială, de un monumentalism bombastic; ambele aveau o estetică populistă și oarecum convențională, expoziția germană prezentând o obsesie pentru muncă și eroism la fel de intensă ca aceea sovietică.[1] Și totuși, cu toate similitudinile, diferențele erau izbitoare.[2] Vulturul german era un simbol al imperiului, iar în interiorul pavilionului societatea era prezentată ca o ierarhie statică, pașnică. Pictura uriașă și foarte vizibilă a lui Rudolf Hengstenberg, Camaraderia, ar fi sugerat poate paralele cu colectivismul comunist, dacă nu ar fi prezentat muncitori în construcții evident subordonați unui arhitect dominator, într-un cadru artizanal de modă veche. Prin contrast, pavilionul URSS, cu monumente închinate mașinilor și muncitorilor ce trudesc, voia să prezinte o societate mai dinamică, deși prezidată de marele conducător Stalin. Existau, de asemenea, diferențe subtile în modul în care fiecare pavilion prezenta rațiunea și progresul. Sovieticii și-au ticsit clădirea cu exponate meritorii și didactice, lăudând dezvoltarea economică și schimbarea socială. Pavilionul nazist, deși umplut cu ultima tehnologie germană, adopta o mise en scène consistent mistică și religioasă – clădirea în sine era un amestec ciudat de templu clasic, biserică și mausoleu. Într-adevăr, estetica globală a fiecărui pavilion trimitea la valori complet diferite. În timp ce pavilionul nazist era de un conservatorism voit, cu arhitectura și sculpturile în stil neoclasic și cu interiorul evocând greoiul stil burghez din secolul al XIX-lea, pavilionul sovietic amesteca neoclasicismul cu accente moderniste; arhitectura lui sugera mai degrabă un

zgârie-nori american decât un templu clasic, în timp ce în interior fotomontajul modern se învecina cu picturile realist-socialiste, mai convenţionale.[3]

Pavilionul sovietic prezenta lumii câteva caracteristici esenţiale ale ideologiei staliniste. Bolşevismul era forţa progresului, aducând lumii iluminarea (deşi imaginile lui Stalin însuşi sugerau clar ideea de cult). Societatea ideală era una devotată colectivismului, muncii şi producţiei, iar creaţia ei – clasa muncitoare industrială – era acum eroul istoriei. În această viziune, economia era dominantă, şi nu mai rămăsese decât puţin, dacă rămăsese ceva, din visul de început, utopic, al eliberării. Toate aceste teme erau tratate în Cursul scurt de istorie a partidului (1938), scris în mare parte de Stalin în persoană şi propagat în toată lumea comunistă. Aici se poate găsi versiunea aprobată a marxismului, rezumată în formă brută, dogmatică. Istoria urmase cursul ei determinat: Uniunea Sovietică realizase „socialismul“, faza inferioară a comunismului, după Marx, iar restul lumii avea să urmeze. Acesta era un sistem în care inegalităţile între salarii se păstrau, iar statul era atotputernic. Orice plan pentru dispariţia treptată a statului a fost amânat pentru un viitor îndepărtat.

Şi pavilionul german, şi cel sovietic erau mult mai mari şi mai pompoase decât cele ale altor ţări; vizitatorii se plângeau de „lipsa de maniere, excesul de mândrie şi pretenţiile deşarte“ pe care le afişau.[4] În contrast izbitor cu ambele era pavilionul guvernului republican spaniol, care aborda într-un mod diferit luptele ideologice ale vremii. Mult mai modest ca dimensiuni, era construit într-un stil modernist pur. Ca şi pavilionul sovietic, recurgea la fotomontaje pentru a informa vizitatorii despre programele sociale demne de laudă ale guvernului.[5] Dar, spre deosebire de eforturile URSS, includea de asemenea avangarda artistică, expunând lucrări ale unor artişti spanioli de frunte, cel mai celebru exemplu fiind Guernica lui Pablo Picasso. Acesta, un artist de stânga devenit comunist cu normă întreagă în 1944, pictase tabloul ca o condamnare a agresiunii fasciste, prezentând suferinţele oraşului basc bombardat până la distrugere de aviaţia germană cu doar o lună înainte de deschiderea expoziţiei.

Pavilionul fusese construit de Frontul Popular Spaniol, aflat la guvernare –, o alianţă între comunişti, socialişti şi liberali de stânga – care încerca să treacă peste diferenţele dintre diversele grupări pentru a putea rezista naţionaliştilor generalului Franco şi aliaţilor acestora, naziştii şi fasciştii italieni. Era doar unul dintre fronturile populare înfiinţate la jumătatea anilor 1930, când Cominternul, de teama fascismului, a abandonat linia antisocial-democrată dură din 1928. Pavilionul spaniol dezvăluia multe despre etosul fronturilor populare. Acestea

atrăgeau sprijinul unora dintre cei mai proeminenți intelectuali și artiști și cuprindeau oameni din curente politice și estetice diferite; de la liberali de stânga la comuniști, de la avangardiști la populiști, de la liberali „burghezi“ la social-democrați.

La expoziție exista și o interpretare mai puțin radicală a frontului popular, întruchipată de prezentările francezilor. La vremea respectivă, guvernul Franței era condus de socialistul Léon Blum, cu sprijinul liberalilor și al comuniștilor. Francezii nu aveau un pavilion al lor, ci prezentări realizate de diverse galerii și muzee, printre care și o uriașă expoziție de artă franceză, începând din perioada galo-romană.[6] Mesajul era ostentativ patriotic și comuniștii îl sprijineau vădit. Moscova, se părea acum, era mulțumită nu doar atunci când comuniștii adoptau un drum cu pași mici, pragmatic, spre socialism, ci și dacă apelau la retorica naționalistă de-a lungul drumului.

Guvernele fronturilor populare, din care trei au ființat înainte de cel de-al Doilea Război Mondial – în Spania, Franța și în Chile – au avut viață scurtă. Totuși, în timpul războiului, stânga a reînviat fronturile populare antifasciste, care au rămas puternice până la începutul Războiului Rece, în 1946–1947. Popularitatea lor a fost consecința unei faze mult mai violente a conflictului social european. Criza economică din anii 1930 a radicalizat atât stânga, cât și dreapta, între care a început o luptă înverșunată privind cine ar trebui să ducă greul Marii Crize. Naționaliștii radicali argumentau că sindicatele foloseau democrația pentru a submina statul și cereau noi politici autoritare pentru a impune ierarhia socială și rasială, ceea ce au realizat prin victoria naziștilor în Germania, în 1933. În aceste condiții, o versiune mai modernistă și, aparent, mai cuprinzătoare a comunismului a devenit atractivă pentru mulți dintre cei de stânga. Doar disciplina comuniștilor, credeau ei, era capabilă să se confrunte cu o forță de dreapta atât de puternică, iar acum, când Moscova nu mai era atât de sectară, acea disciplină putea fi folosită pentru apărarea democrației și a valorilor iluministe.

Perioada dintre 1937 și 1947 a fost, așadar, una de succes considerabil al comunismului în Occident – mai ales în Franța și în Italia – și în unele părți din America Latină. Aceasta a fost epoca în care comunismul și, odată cu el, Uniunea Sovietică au devenit la modă printre intelectualii vest-europeni și americani. Dar, cu tot acest entuziasm, fronturile populare au fost întotdeauna edificii fragile, gata să se sfărâme în numeroase facțiuni, după cum arată diferențele majore dintre diferitele pavilioane expoziționale. Recurgerea

spaniolilor la avangardă nu coexista fără probleme cu stilul propagandist-realist sovietic, expunând în formă estetică tensiunile ce continuau între comunismul stalinist disciplinat și o stângă mai romantică și mai radicală. Între timp, speranțele francezilor că Expoziția va simboliza strângerea laolaltă a stângii și a centrului liberal s-au năruit când pregătirile au fost întrerupte de un val de greve, iar în ziua inaugurării mai multe pavilioane erau împrejmuite de panouri sau acoperite de schele – o prevestire amenințătoare a tensiunilor sociale care începuseră să distrugă Frontul Popular Francez însuși.

Cu toate aceste dificultăți, fronturile populare au rămas atrăgătoare pentru unii. Atâta vreme cât dreapta radicală era principala amenințare, mare parte din stânga liberală era dispusă să treacă cu vederea peste autoritarismul bolșevic și peste politica externă cinică a lui Stalin. După 1946–1947 însă, tensiunile dintre cultura bolșevismului stalinist și cea a stângii necomuniste s-au ascuțit mult. Date fiind înfrângerea naziștilor, comportamentul agresiv al sovieticilor și al comuniștilor locali în Europa Centrală și de Est, precum și apariția în Vest a unei noi forme de capitalism, mai favorabilă muncitorilor, comunismul nu mai părea nici necesar, nici așa de atractiv. Nu este deloc surprinzător că fronturile populare nu au supraviețuit prea mult războiului.

II

Politica sectară „clasă contra clasă“ a Cominternului din 1928 era fondată pe o interpretare profund greșită a politicilor occidentale. Ea presupunea că muncitorii din Vest deveneau mai revoluționari; că sistemul capitalist era pe marginea prăpastiei și că fascismul – ultimul spasm al unei burghezii pe moarte – era un fenomen trecător, care avea să se prăbușească în curând, odată cu capitalismul. Dată fiind această analiză eronată, pentru Comintern avea sens să le recomande comuniștilor să intensifice lupta împotriva burgheziei, inclusiv a social-democraților, și să grăbească astfel sfârșitul regimurilor liberale. Acesta este motivul pentru care, într-o perioadă în care dreapta radicală și mai ales naziștii deveneau tot mai puternici, tirul comuniștilor era îndreptat – fapt ce-i nedumerea pe mulți – împotriva stângii moderate, nu a dreptei.

Chiar și în acea vreme, unii lideri comuniști, în special cei din partidele mici care aveau nevoie de alianțe largi, erau disperați din cauza acestei politici. Reprezentanții Partidului Comunist American, CPUSA, au amenințat în 1929 că aveau să ignore instrucțiunile Moscovei, dar Stalin le-a răspuns cu amenințări.[7] Nu mult după aceea, partidul a fost epurat și „cei de dreapta“ expulzați, la fel ca toți comuniștii străini care se opuneau noii linii. În câteva țări, această politică a fost un dezastru pentru partidele comuniste. Aproape jumătate dintre membrii stângii procomuniste din Cehia, Sindicatele Roșii, au trecut de partea social-democraților;[8] în Marea Britanie, efectivul partidului s-a prăbușit de la 10 800 de membri în 1926 la 2555 în 1930. Noua politică de a incita la revoluție și de a încuraja grevele neoficiale a condus la o mai mare probabilitate de concediere a comuniștilor.

Cu toate acestea, noua politică avea unii susținători printre comuniștii locali care voiau cu disperare să creadă că a venit momentul revoluției. Iar în Germania, politicile agresive din „a Treia Perioadă“ s-au bucurat de o popularitate deosebită în Partidul Comunist, ca și denunțarea social-democraților ca fiind „fasciști sociali“. Numărul membrilor de partid a explodat, de la 130 000 în 1928 la 360 000 în 1932, când partidul a primit peste cinci milioane de voturi, aproape 17% din electorat. Luptele interne sălbatice dintre social-democrați și comuniști au întărit pur și simplu părerea comuniștilor că politica recomandată de

Comintern era corectă. Pe 1 Mai 1929, comuniștii au ignorat interdicția marșurilor în aer liber, impusă de șeful social-democrat al poliției din Berlin, Zörgiebel. Rezultatul a fost o luptă între comuniști și poliție, soldată cu peste 30 de morți și 1228 de arestări. Comuniștilor le era acum clar că social-democrații erau la fel de răi ca fasciștii.

Luptele de stradă dintre comuniști și autorități s-au intensificat la sfârșitul anilor 1920 și începutul anilor 1930. În această atmosferă de violență a crescut tânărul Erich Honecker – conducătorul de mai târziu al Germaniei de Est, comuniste. Născut în 1912 într-un orășel din landul Saar, Honecker provenea dintr-o familie social-democrată radicală, ce a devenit comunistă. El însuși a fost comunist practic din leagăn. În copilărie a strâns bani pentru greviști și i se spunea să mărșăluiască în fruntea demonstrațiilor, deoarece se credea că poliția nu avea să tragă în copii. În tinerețe a fost membru al clubului de gimnastică al muncitorilor și a cântat într-o fanfară a Partidului Comunist. Deși meseria lui era să repare acoperișuri, ca majoritatea comuniștilor germani, nu și-a găsit niciodată o slujbă; viața lui era politica. La doar 18 ani, o vârstă neobișnuit de fragedă, a fost trimis la Școala Lenin din Moscova, unde rapoartele lui de sfârșit de an abundau în laude: „Un tovarăș foarte talentat și silitor“; „înțelege foarte bine cum să lege teoria de lupta de clasă din Germania“. Honecker s-a întors, complet pregătit în marxism-leninism, pentru a deveni conducătorul Ligii tineretului comunist din Saarland, în 1931.[9]

Credința lui Honecker – și a lui Stalin – în lupta de clasă și în iminența revoluției a fost întărită de Depresiunea ce a urmat crizei din 1928–1929. În Germania, producția industrială a scăzut cu un catastrofal 46%; în Franța, cu 28%. Cele mai multe guverne au înrăutățit situația urmând politica de laissez-faire pe piață, care era regula la vremea respectivă, și tăind cheltuielile bugetare. Ajutoarele sociale au fost tăiate, fapt ce a mărit numărul celor loviți de sărăcie și a redus și mai mult activitatea economică. Soluția keynesiană (adoptată după cel de-al Doilea Război Mondial), a statului care cheltuie pentru a compensa precauția mediului privat, nu era încă acceptată pe scară largă și puțini o apărau cu convingere. Între timp, tentativele internaționale de a coordona un răspuns au eșuat și ele, întrucât statele au intrat în panică și și-au urmat programele înguste, naționaliste. Cu toate că prăbușirea etalonului-aur la începutul anilor 1930 a ajutat la refacerea economiilor europene, efectele Marii Crize au avut ecouri de-a lungul întregului deceniu.

Așadar, nu este surprinzător că mulți au ajuns să creadă că răspunsurile la

problemele perioadei nu puteau fi găsite în capitalismul liberal. Sistemul părea incapabil să ofere locuri de muncă pentru majoritatea populaţiei din America şi din Europa. Entuziasmul intelectualilor a dispărut, iar optimismul liberal din anii 1920 s-a evaporat. Multora dintre cei cu opţiuni de centru-stânga li se părea că Uniunea Sovietică, dată fiind creşterea ei economică (conform cifrelor oficiale) de 22% pe an, are o lecţie de dat Occidentului. (Nivelul extraordinar al risipei şi standardele proaste de viaţă ale muncitorilor din URSS nu erau încă foarte cunoscute.) Chiar şi elitele liberale erau impresionate de succesul sovieticilor. În 1931, ambasadorul britanic la Berlin scria că toată lumea vorbeşte despre „ameninţarea reprezentată de progresul făcut de Uniunea Sovietică în îndeplinirea primului plan cincinal şi de necesitatea eforturilor serioase pe care trebuiau să le facă ţările europene, pentru a-şi face ordine în casă înainte ca presiunea economică sovietică să devină prea puternică“.[10]

Reacţia adepţilor dreptei radicale faţă de criza capitalismului liberal a fost, inevitabil, foarte diferită. Pentru ei, atât liberalismul, cât şi comunismul purtau responsabilitatea fragmentării naţiunii şi se opuneau ambiţiilor imperiale legitime: liberalismul era vinovat pentru conflictul social şi criza economică, în timp ce comuniştii susţineau lupta de clasă, divizantă. Pentru naziști, fasciștii italieni și imitatorii lor din Europa de Est și din alte părți, soluția era o națiune militarizată, masculinizată și mobilizată. Acest model avea, desigur, multe în comun cu cel stalinist. Diferenţa era că, pentru dreapta, drepturile la proprietate trebuiau să rămână în general intacte, la fel ca ierarhiile sociale şi profesionale. Fasciștii și naziștii „de stânga“ sperau, de asemenea, într-un atac serios asupra capitalismului liberal și a etosului lui bazat pe piață, dar ei au fost în general ignorați și, în cazul naziștilor, dați afară. Extrema dreaptă a reușit să câștige un oarecare sprijin din partea clasei muncitoare. Dar regimurile de dreapta radicale, vorbind în general, au favorizat șefii în dauna muncitorilor; sindicatele independente au fost interzise și salariile au rămas mici.

Pe măsură ce criza economică s-a intensificat, a crescut sprijinul atât pentru comuniști, cât și pentru dreapta radicală, mai ales în Germania. Politica devenea un joc cu sumă zero: stânga insista să fie păstrate beneficiile sociale; dreapta credea că stânga distruge națiunea opunându-se necesarelor reduceri de cheltuieli. Compromisul a devenit dificil. După septembrie 1930, Partidul Social Democrat l-a susținut tacit pe cancelarul Brüning din Partidul Catolic de Centru, de teamă că eventualele alegeri ar mări reprezentarea naziștilor. Dar această alianță i-a dus la antagonism pe susținătorii ambelor părți. Sprijinul comuniștilor a crescut printre muncitori – aceștia depășindu-i aproape pe social-democrați în

alegerile din noiembrie 1932 –, în timp ce elitele Germaniei au început să privească spre soluții autoritare la tulburările în creștere. În iulie 1932, Von Papen, succesorul lui Brüning, a pus la cale o lovitură împotriva guvernului social-democrat ales al Prusiei, pretinzând că acesta nu putea menține ordinea, și se părea că democrația parlamentară era condamnată. Acesta a fost probabil momentul în care o stângă unită ar fi putut riposta – după cum credea Von Papen că s-ar putea într-adevăr întâmpla. Dar social-democrații erau prea demoralizați și dedicați legalității, comuniștii mai bine înarmați nu i-ar fi susținut dacă ar fi rezistat și nici măcar o forță unită a stângii n-ar fi avut șanse împotriva armatei.[11] Drumul era deschis pentru desemnarea lui Adolf Hitler cancelar de către președintele Hindenburg în ianuarie 1933. Politica lui Stalin și a Cominternului, „clasă contra clasă“, a jucat, cu siguranță, un rol în ajungerea la acest rezultat dezastruos, dar a fost doar un factor printre mulți alții.

Naziștii au trecut rapid la distrugerea drepturilor parlamentare și liberale, interzicându-i atât pe comuniști, cât și pe social-democrați, și trimițând la închisoare mii de oameni. Preluarea puterii de către naziști a fost doar una din cele câteva operațiuni similare pe care le-a reușit dreapta autoritară în perioada interbelică. Fasciștii italieni interziseseră stânga socialistă încă din 1924; Ungaria, Albania, Polonia, Lituania, Iugoslavia, Portugalia și Spania fuseseră toate conduse de guverne autoritare înainte de Marea Criză, în timp ce, după preluarea puterii de către naziști, democrația liberală a fost abandonată în Austria, Estonia, Letonia, Bulgaria, Grecia și (din nou) Spania. Dar atacul împotriva stângii germane a fost în mod special devastator. Cel mai mare partid comunist din afara Uniunii Sovietice și cel mai influent partid social-democrat din Europa au fost distruse dintr-o lovitură.

Evenimentele de la Berlin i-au făcut, desigur, pe numeroși comuniști să pună sub semnul întrebării linia „clasă contra clasă“ a Cominternului. Nu era evident acum că principalii dușmani erau fasciștii și naziștii de dreapta, nu social-democrații? În același timp, social-democrații au fost deziluzionați de aliații lor liberali de centru. Decizia cercurilor puterii din Germania de a-i include pe naziști în guvern a fost doar unul dintre exemplele de „împăciuire“ a liberalilor cu dreapta radicală. Tot așa cum comuniștii își regândeau strategia, socialiștii se deplasau spre stânga. Venise vremea reapropierii dintre tovarăși și frați.

III

În 1936, industria cinematografică sovietică a produs unul dintre cele mai mari succese ale ei – Circul (Țirkus).[12] Cu o echipă de scriitori eminenți, printre care și Isaac Babel, mobilizată pentru scenariu, și regizat de Grigori Aleksandrov, unul dintre colaboratorii lui Eisenstein la Octombrie, este un exemplu foarte reușit de comedie muzicală în stil hollywoodian, dar „realist-socialistă“. Filmul spune povestea unei cântărețe și dansatoare americane, Marion Dixon (o combinație de Marlene Dietrich și Ginger Rogers, jucată de cea mai populară actriță a vremii, Liubov Orlova), care este izgonită din Statele Unite de locuitorii rasiști din Sunnyville, pentru că are un copil cu un afro-american. Dixon este salvată de un impresar german, Von Kneischitz, dar intențiile acestuia nu sunt caritabile, ci vrea să o exploateze: o vede ca aducătoare de bani, în turneul cu circul pe care îl organizează în Uniunea Sovietică. Dixon aduce circul pe culmile popularității. Dar apoi se îndrăgostește de un coleg din spectacol, acrobatul Martînov, și se hotărăște să rămână în URSS. Durul Von Kneischitz, care aduce fizic cu Hitler, îngrijorat că își va pierde atracția principală, încearcă disperat să o păstreze. În punctul culminant al acțiunii, în timpul unei feerii cu rachete, cosmonauți și dansatoare, el îl aduce în arena circului pe copilul ei negru, așteptându-se ca publicul sovietic să fie șocat și să o izgonească din URSS. Dar, spre consternarea lui, spectatorii îl primesc foarte bine pe copil. Culoarea pielii, ne spune proprietarul circului, fie ea neagră, albă sau verde, nu are nici o importanță în țara sovietelor. Reprezentanții diferitelor naționalități din URSS, în costumele lor tradiționale, își trec copilașul zâmbitor de la unul la altul, cântându-i fiecare în limba lui o strofă dintr-un cântec de leagăn; date fiind politicile naziștilor la vremea respectivă, cel mai bine este scos în evidență actorul evreu Solomon Mikhoels cântând o strofă în idiș. Filmul se termină cu Marion Dixon și colegii ei artiști de la circ ajunși ca prin minune în mijlocul Pieței Roșii, purtând steaguri roșii, portretele celor din Politburo și pe copilașul negru, în timp ce trec prin fața lui Stalin, ce stă pe mausoleul lui Lenin. În timp ce mărșăluiesc intonează Cântecul Patriei, închinat egalității etnice și care era atât de popular, încât a devenit imnul național neoficial al URSS.

Mare parte din film este tributară clișeelor hollywoodiene, cum ar fi bufoneriile amintind de Charlie Chaplin sau numerele de dans în stil Busby Berkeley. Dar

filmul strecoară cu măiestrie un mesaj politic în amuzamentul popular: naziștii – rasiști și capitaliști – și sovieticii – umaniști și socialiști – luptă pentru sufletul occidentalei naive; după ce se află o perioadă sub călcâiul „fascismului“ lui Von Kneischitz, Marion devine convinsă că viața este mai bună în socialismul sovietic. Programat pentru sărbătorirea Constituției sovietice din 1936, filmul prezintă URSS ca pe o națiune unificată, liberă de conflicte etnice și de clasă și purtătoare a valorilor iluministe. Era o societate fericită, liberă, în care unui occidental deschis la minte i-ar fi plăcut să trăiască, indiferent de mediul social – chiar și mic-burghezii artiști de circ erau bine-veniți. URSS era gata să se alieze cu toate forțele „progresiste“, din toate clasele sociale. Singurii dușmani erau un mic grup de fasciști rasiști și elite reacționare, reprezentat de Von Kneischitz cel cu nume aristocratic (kneaz înseamnă în rusește „prinț“).

Circul a fost gândit în principal pentru publicul rusesc și a devenit succesul anului. Dar a fost proiectat și în Europa de Est și de Vest – mai ales după război – și a conturat noua politică a fronturilor populare ce avea să devină regulă din 1936. Totuși a fost nevoie de ceva timp după ce naziștii au cucerit puterea în 1933 pentru a îngropa diferențele dintre Internaționala a II-a și Comintern; conflictele otrăvitoare din trecut nu au fost ușor de depășit.

La nivel local, însă, avantajele unei alianțe antifasciste erau evidente. Stânga din Franța era cea mai entuziastă. Odată cu instalarea Marii Crize, politica a devenit mai polarizată și o demonstrație violentă a dreptei radicale pe 6 februarie 1934 a forțat demisia premierului din Partidul Radical centrist, Édouard Daladier. Șase zile mai târziu, sindicatele, socialiștii și comuniștii au declanșat o grevă generală împotriva dreptei și în apărarea democrației, temându-se de o repetare a evenimentelor din Germania. Acțiunea unită l-a impresionat pe oficialul bulgar din Comintern Gheorghi Dimitrov, care a avut câteva întâlniri cu Stalin pentru a-l convinge că este nevoie de o nouă linie.[13]

Stalin rămăsese ostil social-democrației și se pare că a acceptat doar cu multe reticențe noua linie a lui Dimitrov.[14] El aborda politica externă într-un mod asemănător politicii interne: URSS trebuia să rămână o „citadelă a revoluției“ unificată;[15] era necesar să-și păstreze puritatea ideologică și să fie gata să răspândească socialismul la momentul potrivit, cândva în viitor.[16] Într-adevăr, în 1927, Stalin comparase explicit URSS cu Franța iacobină: așa cum „oamenii dansau pe cântecele Revoluției Franceze din secolul al XVIII-lea, folosindu-i tradițiile pentru a-i răspândi sistemul“, acum oamenii „dansau pe cântecele Revoluției din Octombrie“.[17] Pacea între clase și întovărășirea nu puteau merge,

aşadar, prea departe. Totuşi, dată fiind slăbiciunea URSS, doar „socialismul într-o singură ţară“ era fezabil, iar sovieticii ar putea fi nevoiţi să încheie alianţe cu forţele burgheze pentru a-l păstra. În ultimă instanţă, Stalin credea că războiul între tabăra socialistă şi cea capitalistă este inevitabil, dar că trebuie amânat până când Uniunea Sovietică avea să fie gata pentru bătălie.[18] Revoluţia mondială avea să se producă până la urmă, era convins el, dar era posibil să aibă loc în vreme de război, preferabil între puterile „imperialiste“.[19] Între timp, era puţin probabil să se producă noi revoluţii, mai ales în Europa Occidentală, unde masele fuseseră prostite de „democraţia burgheză“.[20]

Până la urmă, Dimitrov şi ceilalţi, printre care şi şeful partidului italian, Palmiro Togliatti, l-au câştigat pe Stalin de partea lor, ajutaţi şi de o schimbare în politica externă a URSS, care favoriza acum o alianţă cu Franţa şi Marea Britanie împotriva Germaniei. La sfârşitul anului, Stalin a acceptat noua politică, preluată în cele din urmă de Comintern în vara lui 1935.[21]

Potrivit deciziilor Cominternului din 1935, comuniştilor occidentali li se permitea să se alieze doar cu partide dedicate unui program radical, anticapitalist, ca preludiu la revoluţie.[22] Dar, în practică, politica fronturilor populare a permis comuniştilor să intre în guvernele socialiste moderate şi să apere democraţia liberală împotriva fascismului. Ei au încetat să mai facă agitaţie pentru o revoluţie comunistă, proletară, cel puţin în viitorul previzibil, şi li s-a permis şi să apeleze la naţionalismul local, pentru a câştiga sprijin.

Partidele comuniste din tot Occidentul au îmbrăcat mantia unităţii naţionale şi a reconcilierii, pe linie cu noul accent pus pe patriotism în interiorul partidului sovietic. Chiar şi în Statele Unite, comunismul a devenit foarte respectabil. Deşi partidul era controlat de Comintern, capii lui susţineau că au moştenit „tradiţiile lui Jefferson, Paine, Jackson şi Lincoln“ şi lucrau cu o gamă largă de organizaţii, de la sindicate până la biserici şi grupuri pentru drepturi civile.[23] Atitudinea cuprinzătoare faţă de etnicitate a fronturilor populare a atras numeroşi muncitori imigranţi din generaţia a doua, care suferiseră din cauza Marii Crize şi se considerau ca fiind „clasa muncitoare“.

Partidul cel mai entuziast şi cu cel mai mare succes în urmărirea liniei frontului popular a fost cel francez, sub conducerea lui Maurice Thorez. Acesta s-a născut în 1900 şi a crescut într-o familie de mineri socialişti iacobini, din zona de nord. Foarte studios în copilărie, nu a lucrat în mină multă vreme şi a avut mai multe slujbe pe termen scurt.[24] Dar adevărata lui viaţă era Partidul Comunist, unde

a urcat în ierarhie respectând atent cerințele Moscovei. Criticii lui comuniști îl considerau plicticos, supus și docil, și cu siguranță îi lipsea charisma. Dar comportamentul lui calm și zâmbetul minunat s-au dovedit ideale pentru a-i câștiga de partea lui pe socialiștii sceptici și pe liberali. Acesta nu era războinicul de clasă sălbatic din coșmarurile conservatorilor. Imaginea lui nu le provoca burghezilor neliniștea stârnită de evreul și, se pare, mai amenințătorul lider socialist Léon Blum.

În plus, Thorez avea grijă ca la toate întrunirile publice la care participa să poarte o eșarfă tricoloră pe sub jachetă: comuniștii își scoteau acum în evidență rădăcinile franceze. Ei se prezentau ca urmași ai patrioților iacobini, în timp ce fasciștii erau echivalentele vechilor emigranți aristocrați, în legătură cu reacționarii străini. În iunie 1939, ei chiar au sărbătorit a 150-a aniversare a Revoluției Franceze cu un mare festival în stilul lui Robespierre, în care peste 600 de arbori ai libertății au fost plantați de copii cu bonete frigiene pe cap.[25] De asemenea, comuniștii foloseau limbajul populist iacobin. Ei vorbeau despre „lupta oamenilor mici împotriva celor mari“, iar dușmanii lor erau „două sute de familii“ – o măruntă cvasiaristocrație, nu întreaga burghezie.[26]

Noua imagine a comuniștilor le-a permis să joace o vreme un rol important în politica franceză, ca partid de stânga nerevoluționar.[27] Natura partidului însă nu s-a schimbat. Ca și alte partide comuniste, el aspira să fie o instituție „totală“ pentru membrii lui, oarecum ca o sectă religioasă.[28] La fel ca sovieticii, francezii învățau doctrina partidului, scriau autobiografii cu istoriile lor politice și personale și se supuneau autocriticii ideologice.[29] Li se cerea să păstreze secretele partidului și să trateze lumea cu „vigilență“ și suspiciune, ca fiind o posibilă sursă de contaminare. Viețile lor sociale și de familie erau uneori complet legate de partid. Ei trebuiau să rămână o avangardă, gata să aducă revoluția când avea să vină vremea – deși nivelurile de participare variau, în funcție de poziția respectivului în partid.

Comuniștilor francezi li se cerea acum să colaboreze cu lumea, păstrându-și în același timp puritatea, iar ei au făcut asta tocmai în perioada când muncitorii erau radicalizați de Marea Criză. Rezultatul a constat în mii de noi membri. Un partid care avea 40 000 de oameni în 1934 a ajuns la 328 647 de membri în 1937. Partidul Comunist Francez preluase de la Germania statutul de partid principal în afara URSS. În mai 1936, Frontul Popular al socialiștilor, comuniștilor și liberalilor radicali a câștigat majoritatea în alegeri, iar Léon Blum a devenit prim-ministru, sprijinit de comuniști din afara cabinetului.

Însă, Frontul Popular din Spania a fost cel care a avut, cel puțin temporar, cea mai mare contribuție la creșterea prestigiului comunismului internațional. Aici, politica era și mai polarizată decât în Franța; într-adevăr, unele regiuni ale Spaniei aveau multe în comun cu vechile state agrare în care comunismul avusese atâta succes în anii de după Primul Război Mondial. În particular, problema redistribuirii pământului era încă nerezolvată. Țăranii lipsiți de pământ, mai ales în sud, au fost atrași de un socialism radical descentralizator, pe când alți radicali – din Partidul Socialist, din partidele anarhist-sindicaliste și din Partidul Muncitoresc al Unității Marxiste (POUM), de orientare troțkistă – se bucurau și ei de sprijin. Dar la fel stăteau lucrurile și în cazul dreptei, cu sprijinul principal venit din partea țăranilor mici proprietari din nord și din centru. Când stânga – o alianță fragilă formată din liberali de stânga, socialiști, anarhiști-sindicaliști și micul Partid Comunist – a câștigat alegerile din februarie 1936, o revoluție socială a fost inițiată în multe zone urbane și rurale. Însă victoria stângii a provocat un puci militar, condus de generalul Francisco Franco, conservator autoritar. Diviziunile sociale acute din țară au dus la izbucnirea unui război civil; iar într-o săptămână conflictul intern a devenit internațional, deoarece Mussolini și Hitler au trimis ajutor militar rebelilor lui Franco.

Stalin era în fața unei dileme. Republicanii spanioli nu aveau prieteni în străinătate: în Franța, Blum se temea prea mult să nu-i provoace pe germani, iar guvernul conservator britanic n-ar fi făcut vreun efort să apere astfel un guvern de stânga. Doar URSS putea să-l oprească pe Franco în Spania și să împiedice astfel ca balanța puterii să se încline de partea fasciștilor. Totuși, sprijinul acordat de sovietici spaniolilor revoluționari ar fi putut îngrijora clasele conducătoare din Franța și Marea Britanie, anulând orice șansă a unui tratat colectiv de securitate împotriva lui Hitler.[30] Stalin a ezitat o vreme, dar până la urmă a hotărât să trimită arme și comisari, insistând totodată că Frontul Popular n-ar trebui să țintească spre socialism. Stalin i-a scris premierului socialist Largo Caballero, sfătuindu-l că „drumul parlamentar“ era mai potrivit condițiilor Spaniei decât modelul bolșevic; el i-a recomandat insistent să țină cont de interesele claselor de mijloc urbane și rurale și să stabilească legături cu liberalii. Pentru sovietici, câștigarea războiului și păstrarea aliaților burghezi căpătaseră prioritate asupra revoluției socialiste.

Faptul acesta a determinat Partidul Comunist Spaniol să adopte o politică a pașilor mici, mai pragmatică decât multe din Frontul Popular, incluzându-l uneori pe Caballero însuși. Dar spre sfârșitul anului 1936 se părea că strategia comunistă fusese justificată. Comuniștii atrăseseră un număr mare de membri

din toate clasele sociale;[31] iar modul militarist, centralizat în care abordau politica părea mai eficient decât acela mai democratic, dar divizat și haotic al socialiștilor și al forțelor radicale. De asemenea, Cominternul a organizat peste 30 000 de voluntari din peste 50 de naționalități să lupte pentru Republică – Brigăzile Internaționale. Mulți dintre acești voluntari erau comuniști și muncitori. În noiembrie 1936, cum naționaliștii lui Franco avansau spre Madrid, Caballero și-a pierdut speranța în victorie și a abandonat capitala. Dar generalul Miaja a rămas și, împreună cu Brigăzile Internaționale și cu Partidul Comunist a avut un rol vital, ajutând populația să apere orașul. Armele sovietice (chiar puține la număr), precum și organizarea și disciplina comuniștilor salvaseră, după cum se părea, democrația împotriva fascismului.

IV

Anul 1936 a reprezentat, probabil, apogeul prestigiului de care s-a bucurat comunismul în Occident. Spre deosebire de socialiştii francezi şi de Partidul Laburist britanic, comuniştii păreau singura forţă dispusă să acţioneze decisiv împotriva forţelor reacţiunii extreme. Mai mult, de la jumătatea anilor 1930, intelectualii occidentali se îndrăgostiseră de planul cincinal. Comuniştii aveau acum o imagine disciplinată şi raţională, de urmaşi ai Iluminismului. Ei nu mai erau revoluţionarii din perioada ce a urmat Primului Război Mondial sau militanţii sectari din anii 1920. Marxismul lor devenise mai modern şi mai raţional.

Eric Hobsbawm, istoric emigrant austriac şi unul dintre cei mai incisivi memorialişti comunişti ai acelei perioade, a surprins această atmosferă de seriozitate. El luase parte în tinereţe la marşurile de stradă din Berlin ale Partidului Comunist German, în 1932–1933, dar comunismul din partidul britanic în care a intrat în 1936, când a plecat să studieze la Cambridge, era foarte diferit:

Partidele comuniste nu erau pentru romantici. Dimpotrivă, ele însemnau organizare şi rutină... Secretul partidului leninist nu stă nici în a visa la lupta pe baricade, nici măcar în teoria marxistă. El poate fi rezumat în două propoziţii: „deciziile trebuie verificate“ şi „disciplină de partid“. Partidul atrăgea pentru că reuşea să rezolve lucrurile acolo unde alţii nu puteau. Viaţa în partid era aproape visceral antiretorică, fapt care s-ar putea să fi ajutat la producerea acelei culturi de nesfârşită şi aproape agresivă plictiseală ... „rapoarte“ imposibil de citit pe care partidele din străinătate le preluau din practica sovietică... „Partidul de avangardă“ leninist era o combinaţie de disciplină, eficienţă economică, identificare emoţională completă şi un simţ al dedicării totale.[32]

Mulţi necomunişti au fost atraşi de acest etos al disciplinei şi al constanţei

raționale care putea să contracareze iraționalitatea fascismului și să scoată lumea din criză. Intelectualii de stânga plecau în masă în URSS, să vadă „marele experiment“. În 1932, Kingsley Martin, editorul revistei britanice de stânga New Statesman, declara că „toată intelectualitatea britanică a fost vara asta la Moscova“.[33] Zelul sovieticilor de a-i primi bine și de a-i impresiona pe vizitatori cu excursii de propagandă atent organizate a alimentat și mai mult acest entuziasm. Au fost publicate sute de cărți de călătorie; peste 200 de intelectuali francezi au vizitat URSS în 1935, iar filosoful comunist Paul Nizan a făcut apoi un turneu de conferințe prin Franța, descriind minunile pe care le văzuse.[34]

„Uniunea Sovietică“ pe care o vedeau vizitatorii era un amestec alcătuit din ideile lor preconcepute utopice și socialismul tip „satele lui Potemkin“ pe care li-l prezentau ghizii lor. Ei admirau protecția socială, învățământul de masă și organizarea rațională a timpului liber. Invidiau statutul înalt pe care îl aveau în URSS intelectualii (cel puțin cei obedienți). Dar cel mai mult iubeau planul cincinal. Regimul sovietic era, în ochii lor, un paradis saint-simonian, în care știința severă și eficiența duceau la o viziune morală asupra transformării sociale.

Socialiștii britanici Beatrice și Sidney Webb sunt cele mai cunoscute exemple de asemenea entuziaști. Tehnocrați și elitiști, ei erau campionii unui socialism rațional, modernizator, dar dușmani ai revoluțiilor, pe care le considerau violente, anarhice și iraționale. În anii 1920 fuseseră opozanți ai URSS, dar primul plan cincinal al lui Stalin i-a încântat, iar în 1932, când amândoi aveau peste 70 de ani, au plecat într-un tur al Uniunii Sovietice. Rezultatul cercetărilor lor a fost o lucrare masivă, detaliată, de peste o mie de pagini, Uniunea Sovietică – O nouă civilizație? (The Soviet Union – a New Civilisation?), publicată în 1935.

La momentul publicării celei de-a doua ediții, în 1937, editorii îndepărtaseră deja semnul de întrebare. „Noua civilizație“ a soților Webb era o țară de comitete, conferințe și consultări. Ar fi putut la fel de bine să scrie despre consiliul municipal din Londra, căruia Sidney îi devotase mare parte din carieră. Ei au citit maldăre de documente oficiale, printre care Constituția stalinistă din 1936, și și-au asigurat cititorii că se luaseră toate prevederile pentru alegeri, democrație și responsabilitate; ar fi cu totul greșit ca Uniunea Sovietică să fie numită „dictatură“, au declarat ei.[35]

Scriitorii ca soții Webb erau nerăbdători să accepte asigurările autorităților sovietice din motive politice. Alții au căzut victime manipulării. Un pictor

peisagist francez prea puțin cunoscut, Albert Marquet, s-a dovedit un caz mult mai incomod pentru Societatea Unională pentru Relații Culturale cu Străinătatea (VOKS), organismul care se ocupa de vizitatorii străini. Nu era interesat de politică și în mod cert nu era comunist; ghizii lui raportau că era iritabil și neimpresionat. Dar lucrurile s-au schimbat când a vizitat Muzeul de Artă Contemporană Occidentală din Leningrad. A fost satisfăcut și surprins să vadă că propriile lucrări sunt foarte bine reprezentate în cadrul expoziției permanente, alături de picturi de Matisse și Cézanne. Ce nu i s-a spus era că VOKS aranjase ca picturile să fie scoase din depozit special pentru vizita lui. Marquet a avut apoi o serie de întâlniri aranjate cu tineri artiști care susțineau că îl consideră mentor, iar presa i-a acordat și ea spații ample. La întoarcerea în Franța, atitudinea lui se schimbase: „Chiar mi-a plăcut în URSS... Imaginați-vă, un stat mare în care banii nu determină viețile oamenilor“, a declarat plin de efuziune. Într-un raport concis, VOKS se felicita pentru succesul eforturilor ei atât de elaborate: „Comunitatea artistică sovietică s-a implicat pe larg în această acțiune [vizita lui Marquet]. Acțiunea a decurs conform planului.“[36]

Dar în cazul unora dintre acești vizitatori simpatizanți, nici manipularea, nici credulitatea nu i-au făcut să ignore represiunea politică și violența. Ei pur și simplu le considerau ca necesare și inevitabile. Cântărețul afro-american Paul Robeson a declarat în 1937: „După ceea ce am văzut din acțiunile guvernului sovietic, pot să spun doar că oricine ridică mâna împotriva acestuia ar trebui împușcat.“ Similar, corespondentul New York Times Walter Duranty, notoriu pentru faptul că a negat foametea din 1932–1933, credea că violența era inevitabilă într-o țară înapoiată ca URSS, deși era, de asemenea, interesat să intre în grațiile gazdelor lui, pentru a avansa în carieră.[37] Alții au ascuns deliberat aspectele negative ale experienței sovietice pentru că nu voiau să submineze cauza antifascistă. Scriitorul francez André Malraux era un revoluționar romantic și avea prea puțină simpatie pentru cultura comunistă disciplinară a Cominternului. În particular era foarte critic la adresa URSS, dar în public apărea ca un susținător ferm.[38] Istoricul englez Richard Cobb, care trăia la Paris în acea perioadă, a explicat opțiunile politice, așa cum apăreau ele atunci stângii liberale:

Primul lucru pe care l-am văzut în Franța a fost o echipă de forță din Action Française [organizație fascistă] bătând un student evreu. Și asta se întâmpla în fiecare zi. Este dificil de exprimat gradul de ură pe care orice persoană decentă l-

ar simți pentru aceşti ligeurs laşi şi plini de coşuri... Franţa trăia într-un război civil moral şi mental... era de ales între fascism şi simpatizarea comuniştilor.[39]

Poetul chilian Pablo Neruda a vorbit asemănător despre alegerile dificile, de neevitat, dar, spre deosebire de Cobb, el a fost mai dedicat cauzei comuniste. În memoriile lui, îşi aminteşte cum perioada petrecută în Spania l-a convins să-i sprijine pe comuniști:

Comuniştii erau singurul grup organizat şi strânseseră o armată care să-i înfrunte pe italieni, germani, mauri şi pe falangişti [fasciştii spanioli]. Ei erau totodată forţa morală care întreținea rezistența şi lupta antifascistă. S-a ajuns la asta: trebuia să alegi drumul pe care să mergi. Este ceea ce am făcut şi n-am avut niciodată motive să regret alegerea pe care am făcut-o între întuneric şi speranţă, în acea epocă tragică.[40]

Neruda nu era singur, iar Războiul Civil Spaniol a fost pivotul principal pentru recâştigarea popularităţii comunismului în America Latină. Existau, desigur, legături culturale strânse cu Spania şi mulţi au plecat să lupte în războiul civil; exilaţii spanioli au jucat, de asemenea, un rol important în îmbunătăţirea perspectivelor comunismului acolo, după ani de eşecuri.

După 1917, în toată America Latină au fost înfiinţate partide comuniste, care au atras mulţi intelectuali, dar în la fel de multe ţări din afara lumii dezvoltate comunismul nu a înflorit în anii 1920. Represiunea maximă de către statele autoritare, susţinute de influenta Biserică Catolică, explică mult din slăbiciunea partidelor comuniste, dar la fel de nociv a acţionat şi obsesia îngustă a Cominternului pentru proletariat – o clasă foarte redusă numeric în cele mai multe ţări latino-americane. Comuniştilor le-a fost, aşadar, greu să concureze cu marile partide populiste şi să valorifice radicalismul ţărănimii. Unii marxişti, ca peruanul José Carlos Mariátegui, au format un partid socialist care a căutat să unească un front larg de muncitori, intelectuali şi ţărani indigeni, dar a fost condamnat vehement de Comintern pentru populismul lui. Cominternul a susţinut două revolte, în Salvador în 1932 şi în Nicaragua la sfârşitul anilor 1920 şi la începutul anilor 1930 – ambele cu o participare puternică a ţărănimii.

Nici una nu a reuşit, iar Cominternul a jucat un rol modest în rebeliunea liderului comunist nicaraguan Augusto Sandino.

Perspectivele partidelor comuniste s-au îmbunătăţit după ce Cominternul a iniţiat politica fronturilor populare, mai ales acolo unde exista o industrie semnificativă şi o puternică mişcare muncitorească. În Mexic, un partid comunist relativ slab a intrat într-o alianţă neoficială cu preşedintele reformator Cárdenas, iar în Chile comuniştii au câştigat efectiv alegerile din 1938 ca parte a unui front popular de guvernământ condus de liberalul de stânga Pedro Cerda. În Chile, ca şi în Mexic, comuniştii au beneficiat enorm de pe urma rolului lor în războiul spaniol.[41]

V

Nu toţi cei de stânga vedeau însă Spania ca o justificare a strategiei Cominternului; acest fapt a exacerbat ceea ce avea să devină o sciziune majoră în comunismul internaţional – cea dintre stalinişti şi troţkişti. Activ în exilul în Turcia, apoi Franţa, Norvegia şi Mexic, Troţki a devenit unul dintre principalii critici marxişti ai lui Stalin. Popularitatea URSS printre intelectualii din Occident îl aducea la disperare: „Sub pretextul unei recunoaşteri întârziate a Revoluţiei din Octombrie, inteligheņţia «de stânga» din Occident a căzut în genunchi în faţa birocraţiei sovietice.“[42] Şi totuşi, la vremea în care scria aceasta, povestea de iubire dintre comunismul sovietic şi intelectualii de stânga occidentali începuse să se destrame. Procesele-spectacol de la Moscova din 1936, 1937 şi 1938, precum şi epurările birocraţiei Cominternului au avut un efect cumulativ din ce în ce mai puternic şi i-au neliniştit profund pe mulţi comunişti şi simpatizanţi vizitatori. Paul Nizan a refuzat să discute despre ele chiar şi cu prietenii lui, Jean-Paul Sartre şi Simone de Beauvoir.[43]

Totuşi, principalele cauze ale deziluziei au fost criza politicii fronturilor populare şi în special evenimentele din Spania. Frontul popular era un compromis fragil. Comuniştii renunţau temporar la vechile lor ţeluri revoluţionare, pentru a fi atrăgători pentru socialiştii reformişti. Dar în acelaşi timp rămâneau un partid disciplinar, antiliberal, care căuta să păstreze sprijinul clasei muncitoare. Aceasta era esenţa comunismului sovietic, iar pentru stalinişti disciplina de fier a partidului era ceea ce îi oferea acestuia avantajul în lupta împotriva fascismului. Echilibrul era însă înşelător şi până la urmă s-a dovedit imposibil de menţinut.

„Realismul“ şi moderaţia comunismului au fost cele care au făcut iniţial probleme Cominternului, care s-a trezit că este nevoit să se producă o erupţie de radicalism popular. În Franţa, guvernul lui Blum a venit la putere în mijlocul unor greve masive şi ocupări de fabrici; grupurile troţkiste din Partidul Socialist susţineau chiar că venise vremea pentru revoluţie. Prin acordurile de la Matignon, guvernul a făcut concesii importante muncitorilor, inclusiv săptămâna de lucru de 40 de ore, însă grevele au continuat. Maurice Thorez era de partea lui Blum: acum că muncitorii câştigaseră atât de mult, ar trebui „să ştie cum se

încheie o grevă“. Dar, de teamă că vor fi învinşi prin învăluire de stânga, comuniştii au început curând să susţină revendicările muncitorilor, iar relaţiile cu liberalii şi socialiştii au devenit tensionate. Între timp, decizia lui Blum de a nu interveni de partea republicanilor spanioli, de teamă că ar putea declanşa un război european, a adâncit conflictul. Socialiştii au început să se teamă de forţa comuniştilor (la fel cum s-a întâmplat în Chile, unde socialiştii s-au îngrijorat că exploatarea de către comunişti a radicalismului popular ar putea fi în de-zavantajul lor).[44] Totuşi, radicalii centrişti, crezând că muncitorii obţinuseră prea multe la Matignon, au fost cei care au distrus până la urmă Frontul Popular, iar în 1938, Blum a fost obligat să renunţe la putere.

În Spania, comuniştii au fost mai puţin dispuşi la compromisuri cu stânga mai radicală, pentru că aici era în joc securitatea sovietică. Victoria stângii în alegerile din 1936 a fost însoţită, în unele regiuni, de revoluţie socială: muncitorii inspiraţi de sindicaliştii anarhişti au preluat fabricile şi i-au izgonit pe proprietari; ţăranii au confiscat pământul şi au înfiinţat ferme colective sau cooperative. Însă, la fel cum Lenin respinsese comitetele de fabrică în 1918, comuniştii erau convinşi că experimentele egalitariste nu fac decât să submineze efortul de război. Victoria cerea centralizare şi eficienţă economică. Ei au susţinut că momentul era potrivit doar pentru un regim de tipul socialismului de piaţă (sau de tip „NEP“), condus de o coaliţie a „forţelor progresiste“, incluzând şi elemente din burghezie, în care proprietatea privată era permisă. În acelaşi timp, ei erau virulent ostili la adresa comuniştilor de stânga din POUM, condus de Andreu Nin, vechi tovarăş al lui Troţki. În consecinţă, ei şi aliatul lor, premierul republican tehnocrat Juan Négrin, au atras sprijinul puternic al grupurilor din clasa de mijloc, neliniştite de puterea muncitorilor şi a anarhiştilor.[45] În mai 1937, guvernul republican, cu sprijinul comuniştilor, a trecut la acţiune împotriva anarhiştilor şi a POUM, la Barcelona. Rezistenţa a fost zdrobită şi serviciul secret sovietic, care avea în Spania un contingent important, şi-a trimis asasinii să-l ucidă pe Nin şi i-a arestat pe activiştii rămaşi din POUM.[46]

George Orwell, la fel ca mulţi din generaţia lui, era dornic să ajute republica spaniolă. Dar, spre deosebire de cei mai mulţi, a ajuns până la urmă alături de troţkistul POUM, mai degrabă din întâmplare decât din convingere ideologică. Orwell s-a aflat în Barcelona în zilele din mai, iar relatarea experienţelor lui, publicată în 1938 sub titlul Omagiu Cataloniei (Homage to Catalonia), s-a dovedit una dintre cele mai puternice şi mai influente denunţări ale comunismului în stil sovietic din acea perioadă. La început, el nu a fost de acord

cu ostilitatea tovarăşilor lui din POUM faţă de comunişti. După cum a observat el, comuniştii „merg înainte cu războiul, în timp ce noi [POUM] şi anarhiştii stăm liniştiţi“. Dar, după ce a trăit opresiunea comunistă şi republicană la Barcelona, s-a răzgândit. El declara că, prin înăbuşirea radicalismului popular, comuniştii făceau o greşeală: „Poate că lozinca POUM şi a anarhiştilor, «Războiul şi revoluţia sunt inseparabile», era mai puţin vizionară decât părea.“[47] Potrivit raţionamentului lui, conservatorismul social al comuniştilor înstrăina clasa muncitoare din Occident, care altfel ar fi presat guvernele să sprijine Republica spaniolă, şi în acelaşi timp submina o potenţială revoluţie în teritoriile ocupate de Franco.

Disputele pe tema „cine a pierdut Spania?“ continuă.[48] Obsesia poliţiei secrete sovietice privind epurarea duşmanilor din cadrul stângii a subminat, fără îndoială, sprijinul pentru republică. Dar probabil şi mai importante în înfrângerea democraţiei au fost sprijinul redus primit din străinătate şi forţa aliaţilor italieni şi germani ai lui Franco. Stalin a rămas, se pare, dedicat Spaniei până la sfârşit, dar trebuia să-şi gospodărească atent resursele pentru apărarea URSS împotriva Germaniei şi a Japoniei, care atacase China în iulie 1937.[49]

Troţki a fost unul dintre beneficiarii neaşteptaţi ai eşecului Frontului Popular Spaniol. Purtarea sovieticilor în Spania, împreună cu procesele-spectacol au alimentat deziluzia stângii, iar Troţki i-a atras pe comuniştii disidenţi la cauza lui. Asasinarea lui Nin şi a altor susţinători i-a dat mişcării martirii ei, deşi cel mai important martir avea să fie Troţki însuşi, ucis de unul dintre asasinii lui Stalin cu un cuţit de spart gheaţa, în august 1940. În 1938, Troţki fondase Internaţionala a IV-a, o nouă forţă de stânga care să rivalizeze cu Internaţionalele a II-a, social-democrată, şi a III-a, comunistă.

Troţkismul era o ramură stângistă, radicală a bolşevismului, iar ideile lui erau tipice pentru diferitele opoziţii de stânga care au existat în interiorul partidului sovietic începând din 1917. Susţinea o reînviere a „democraţiei socialiste“ şi denunţa stalinismul pentru autoritarismul lui. Dar nu pleda pentru o democraţie pluralistă, liberală. Adera la angajamentele marxist-leniniste privind partidul unic, de avangardă, deşi politica şi economia aveau să fie conduse în mod participativ. Troţki era, totodată, reticent în a se arăta prea dur cu sistemul stalinist în sine. El argumenta că sub Stalin apăruse „o castă birocratică“, dar insista că aceasta nu era „o clasă nouă“; URSS nu devenise un sistem al „capitalismului de stat“, ci era încă „un stat al muncitorilor“, chiar dacă unul „degenerat“. În sfera internaţională, troţkismul era mai optimist şi mai

revoluționar decât stalinismul și era profund ostil naționalismului, care sublinia politica fronturilor populare. Teoriile lui despre „revoluția permanentă“ și „dezvoltarea combinată și inegală“ justificau politicile revoluționare în lumea în curs de dezvoltare. Spre deosebire de staliniști, care susțineau mai rigid fazele marxiste ale dezvoltării, troțkiștii credeau că societățile agrare, subdezvoltate, puteau sări peste etape, făcând salturi revoluționare spre socialism. Ei insistau însă întotdeauna că numai proletariatul putea fi în avangardă, chiar și atunci când ar conduce burghezia și țăranii în „revoluția lor permanentă“.[50]

Numărul membrilor Internaționalei a IV-a era redus – cifrele oficiale optimiste anunțau 5 395 de oameni – și aproape jumătate dintre membri proveneau din Partidul Socialist Muncitoresc din Statele Unite (SWP). Marxismul radical al lui Troțki și susținerea pe care el a acordat-o democrației comitetelor muncitorești erau atrăgătoare, fapt previzibil, de altfel, în cultura mai libertariană a Americii, unde Internaționalele a II-a și a III-a, cu obsesia lor pentru disciplină, fuseseră slabe. Iar troțkismul avea să fie foarte influent printre intelectualii americani, în special în așa-numitul „grup de la New York“. Saul Bellow, Irving Howe, Norman Mailer, Mary McCarthy și Edmund Wilson au avut cu toții, la un moment dat, legături cu troțkismul sau au simpatizat cu el.[51]

Cu toate acestea, mulți troțkiști americani îl găseau pe Troțki însuși prea indulgent cu stalinismul, iar în 1939–1940 Partidul Socialist Muncitoresc a fost zguduit de o dezbatere sarcastică privind natura URSS. Partidul s-a scindat, și Max Schachtman a creat un nou „Partid Muncitoresc“, mai ostil stalinismului decât troțkiștii ortodocși. El, ca și alți câțiva troțkiști americani, aveau să devină luptători în Războiul Rece, iar în anii 1960 au constituit nucleul unui grup influent de liberali militanți – „neoconservatorii“. În alte părți ale lumii, troțkismul avea să se maturizeze, devenind o forță puternică în anii 1960 și 1970, când URSS nu mai era prea atractivă. Chiar și așa, mișcarea și-a păstrat o meritată reputație de dispute nesfârșite și sciziuni.

Troțkiștii au fost primii susținători serioși ai ideii că nazismul și comunismul stalinist sunt comparabile și că ambele sunt regimuri „totalitare“; iar analiza lor a părut premonitorie când, pe 23 august 1939, Berlinul și Moscova au încheiat un pact. De fapt, tratatul nu era produsul unei prietenii reale, ci al convingerii lui Stalin că nu avea altă soluție.[52] Britanicii aveau puține interese reale într-o alianță militară oficială împotriva lui Hitler, în timp ce Stalin nu putea risca un război cu Germania. Dar Stalin nu-și făcea iluzii în privința alianței și, la fel ca în trecut, spera că socialismul avea să câștige de pe urma unui război în

interiorul taberei „imperialiste“. Vorbind cu Dimitrov, Stalin exulta la gândul că Hitler „aruncă sistemul capitalist în haos“; „pactul de neagresiune ajută într-o anumită măsură Germania. În clipa următoare, noi vom incita cealaltă tabără.“[53] În același timp, Cominternul declara sfârșitul frontului popular. Stalin nu plănuia revoluții iminente, dar credea că războiul poate duce la revoluții viitoare, iar linia Cominternului a devenit puternic antiburgheză.[54] Între timp, Armata Roșie ajunsese în poziția să răspândească socialismul cu forța în țările baltice, Polonia și alte teritorii ocupate de sovietici, ca rezultat al pactului. Linia frontului popular, declara de-acum Cominternul, era o erezie; relele imperialismului anglo-francez erau denunțate, iar propaganda antifascistă – interzisă.

Deloc surprinzător, pactul a declanșat o criză în partidele comuniste. Harry Pollitt a refuzat să accepte noua linie a Cominternului și a fost înlocuit cu Rajani Palme Dutt la conducerea Partidului Comunist Britanic.[55] În Franța, o treime din delegația parlamentară a Partidului Comunist a demisionat. Paul Nizan a fost unul dintre cei care au părăsit partidul, plini de dezgust. Însă, indiferent de aceste tulburări și în ciuda reticențelor profunde, partidele comuniste s-au înclinat în fața cerințelor politicii externe sovietice.

Însă reconcilierea dintre Moscova și Berlin era menită să fie de scurtă durată, cu toată convingerea lui Stalin că el ar fi putut evita războiul până când puterile imperialiste s-ar fi slăbit una pe alta. Iar odată cu atacul-surpriză al lui Hitler din 22 iunie 1941, Cominternul a mai făcut o întoarcere cu 180 de grade. Anti-fascismul revenise, iar URSS era de acum aliata Marii Britanii și apoi a Americii. Și din nou, cu toată deruta generală iscată de pactul dintre naziști și sovietici, mulți din stânga occidentală vedeau Uniunea Sovietică și tipul ei de comunism ca fiind singurul salvator al lumii împotriva unei drepte autoritare. Al Doilea Război Mondial avea să fie perioada de vârf pentru frontul popular.

VI

Dacă ţarul Nicolae al II-lea a căzut la examenul reprezentat de Primul Război Mondial, succesorii lui se aflau în 1941 în faţa unei provocări şi mai dificile – un „test complet“ al „tuturor forţelor noastre materiale şi spirituale“, cum a spus Stalin. După aceea, Stalin cel puţin nu a mai avut nici o îndoială că el şi sistemul pe care îl crease trecuseră examenul cu brio: „Lecţia războiului este că structura sovietică nu este doar cea mai bună formă de organizare... în ani de dezvoltare paşnică, dar este şi cea mai bună formă de mobilizare a forţelor întregului popor pentru izgonirea duşmanului în vreme de război.“[56] Nu doar atât, dar URSS salvase civilizaţia şi Occidentul de dominaţia nazistă.

Argumentul lui Stalin nu era total neplauzibil. În 1914, Rusia era o ţară săracă, în general agrară, şi nu putea mobiliza oameni şi material să se apere de invadatori. În 1941, Rusia încă era mai agrară şi mai săracă decât rivalii ei, dar, cu toate că purta o povară mai grea de lupte şi de pierderi decât în Primul Război Mondial, economia ei nu s-a prăbuşit. URSS a pierdut în total 27 de milioane de oameni, dintre care un milion personal militar, comparativ cu cei 350 000 pierduţi de britanici şi 300 000 de americani. Vechea concepţie sovietică, potrivit căreia URSS a câştigat practic de una singură cel de-al Doilea Război Mondial este, desigur, falsă. Toate eforturile din război au fost interconectate; sovieticii au primit de la aliaţii lor un ajutor semnificativ, direct şi indirect; şi era de aşteptat ca puterile Axei să fie învinse de o coaliţie ce putea mobiliza împotriva lor resursele combinate al Statelor Unite, Imperiului Britanic şi Rusiei. Chiar şi aşa, cum Stalin nu obosea niciodată să sublinieze, germanii au fost nevoiţi să mobilizeze mai multe resurse pe frontul de est decât pe oricare alt câmp de luptă.

Contribuţia sistemului comunist însuşi este mai greu de evaluat. În timpul războiului, el şi-a arătat toate punctele tari, dar şi slăbiciunile. Centralizarea îngustă a puterii în mâinile lui Stalin a contribuit la catastrofala eroare de judecată din 1941. Stalin refuza să accepte că germanii plănuiau să atace, în ciuda numeroaselor dovezi ce indicau contrariul.[57] Operaţiunea Barbarossa a lui Hitler i-a luat pe sovietici prin surprindere şi a fost o lovitură uriaşă, ce i-a adus pe germani rapid la porţile Moscovei.

Problemele cauzate de centralizarea sovietică erau agravate de neîncrederea persistentă a comuniștilor în elitele profesionale. Conducerea Armatei Roșii era lipsită de experiența rivalilor ei germani: puțini ofițeri țariști mai erau folosiți în armată în anii 1930, iar cei mai mulți din eșaloanele superioare aveau doar experiența războiului civil. Epurările din 1937–1938 au subminat și mai mult armata: circa 20 000 de ofițeri din totalul de 142 000 au fost arestați. Ineficientul Kliment Voroșilov – unul dintre apropiații lui Stalin și aliat politic – a contribuit și el la înfrângerile dezastruoase de la începutul războiului, în calitatea lui de comisar pentru apărare. În cele din urmă, duritatea regimului sovietic însăși a avut un efect nociv serios, îndepărtându-i pe mulți, mai ales în zonele rurale non-rusești. În 1941–1942, Armata Roșie a fost afectată de dezertări în masă și între un milion și un milion și jumătate de recruți au îngroșat rândurile forțelor germane.[58]

Cu toate acestea, unele trăsături ale comunismului sovietic, indiferent cât de dezagreabile, s-au dovedit meritorii în vreme de război. Industrializarea forțată din anii 1930 nu era poate „necesară“ – existau alternative –, dar spre sfârșiul deceniului producția sovieticilor era deja mai mare decât a germanilor; la sfârșitul anilor 1930, URSS era probabil cel mai mare producător militar din lume, având orice în cantitate mai mare decât germanii, cu unica excepție a puterii aeriene.[59] Sistemul administrativ centralizat avea și el avantaje. Spre deosebire de predecesorii lui țariști, guvernul sovietic a fost capabil să controleze și să direcționeze alimentele și bunurile industriale de-a lungul războiului, evitând astfel înfometarea în masă a civililor în timp ce menținea producția de apărare. Regimul a reușit chiar să organizeze transportul unor fabrici uriașe spre est, departe de liniile dușmanului. Mai mult, se pare că tocmai duritatea regimului și eficiența sistemului polițienesc au ajutat la prevenirea prăbușirii în haos. „Detașamentele de blocare“ au împușcat mii de soldați dezertori; în cursul războiului, 990 000 de soldați au fost pedepsiți de tribunalele militare, 158 000 dintre ei fiind condamnați la moarte.[60]

A existat o importantă colaborare a populației cu naziștii, în special din partea celor care nu erau ruși, dar a fost și un sprijin considerabil pentru regimul sovietic, ceva la care germanii nu se așteptau. Tratamentul aplicat de germani popoarelor slave ocupate, considerate inferioare rasial și bune de exploatat, a întărit pretențiile ideologice ale sovieticilor. Comunismul părea să fie singura apărare împotriva legii junglei, a dominației celui mare și puternic. Imaginea este însă întrucâtva întunecată de schimbările ideologice ale vremii. „Comunismul“ din război nu mai era același cu „comunismul“ din anii 1930. Războiul împo-

triva germanilor a obligat partidul să adopte o politică mai cuprinzătoare, mergând mai departe decât o făcuse în anii 1930. Sectarismul comunist și purismul ideologic, atât de pronunțate în timpul Terorii din 1936–1938, erau acum mult mai puțin evidente. Regimul a început să facă pace cu grupuri pe care le stigmatizase până atunci – în special țăranii și preoții –, pentru că aceasta urma să fie o luptă națională la care trebuia să ia parte toată lumea, indiferent de originea de clasă. Până și culacii închiși în Gulag au fost eliberați pentru a lupta în Armata Roșie, recâștigându-și astfel reintegrarea în societatea sovietică. Uimitor, în primul discurs pe care l-a rostit după izbucnirea războiului, Stalin s-a adresat poporului nu cu „tovarăși“ și „cetățeni“, ci cu „frați și surori“. După cum explica scriitorul Ilia Ehrenburg într-un articol din Krasnaia Zvezda (Steaua Roșie), ziarul Armatei Roșii, în 1941 „au fost șterse toate deosebirile dintre bolșevici și cei care nu erau membri de partid, dintre credincioși și marxiști“.[61] Banda de frați (și surori) a lui Koba era mai mare și mai cuprinzătoare decât fusese vreodată până atunci.

Stalin și-a dat seama că trebuie să mobilizeze sentimentele naționaliste ale rușilor, chiar mai mult decât în trecut. „Za Rodinu! Za Stalina!“ („Pentru patrie! Pentru Stalin!“) era noul strigăt de luptă. Iar „dușmanul“ nu mai era burghezul încrezut, cu joben, ci parazitul/rozătorul/demonul urlător german. În 1941, statul a încetat persecuția Bisericii Ortodoxe Ruse, iar în 1943, Stalin a reinstalat Patriarhia, în speranța că va câștiga sprijin printre ortodocșii din Europa de Est după război. Înaltul cler ortodox a devenit efectiv parte din nomenclatură; primilor trei ierarhi li s-au dat mașini cu șofer.[62] Pe măsură ce germanii înaintau în teritoriul rusesc, mulți erau gata să se unească în spatele drapelului comunist, pentru a-și apăra căminul și țara.

Marxism-leninismul din vreme de război nu a avut doar gust de naționalism, ci și o urmă de liberalism. Restricțiile asupra loturilor private au fost relaxate, iar țăranilor li s-a permis să-și vândă produsele cultivate acolo. Politica culturală a devenit și ea mai iertătoare – jazzul era acum acceptat și grupurile de pe linia frontului puteau cânta melodii americane.[63] Armata Roșie semăna din ce în ce mai mult cu armatele convenționale burgheze, iar ofițerilor li s-a dat mai multă putere. Dar cea mai remarcabilă distanțare de comunismul revoluționar a fost desființarea Cominternului, în 1943. Gestul era menit să-i satisfacă pe Aliați, dovedind că URSS nu avea vreo dorință să răspândească revoluția în Occident. Dar este posibil ca decizia să fi fost influențată și de scăderea interesului lui Stalin pentru comunismul internațional.[64] După 1941, el a văzut un potențial mai mare în Comitetul Slavilor, care se bucurase de succes în Europa de Est – centrul

ambiţiilor lui Stalin după război.

Această politică mai cuprinzătoare s-a dovedit capabilă să atragă sprijinul celor înstrăinaţi de „luptele de clasă“ de până atunci. După cum avea să-şi amintească mai târziu popularul romancier Victor Nekrasov: „I-am iertat lui Stalin totul, colectivizarea, anul 1937, răzbunarea pe tovarăşii lui... Cu inimile deschise, am intrat în partidul lui Lenin şi Stalin.“[65] Totuşi, dacă războiul i-a încurajat pe fiii rătăciţi să se întoarcă în familia sovietică, a produs şi noi oi negre.[66] Partidul continua să ceară uniformitate ideologică, iar campaniile de purificare şi epurare au continuat; însă acum „duşmanii“ erau definiţi în general etnic, mai degrabă decât în termeni de clasă, şi erau în special popoarele acuzate de colaborare cu naziştii. Popoare întregi au fost deportate: germanii de pe Volga, cecenii, ingušii, tătarii din Crimeea, kalmâcii şi karaceaii. Alţii au suferit epurări mai limitate, dar traumatice, precum populaţiile din ţările baltice şi din vestul Ucrainei. Multe dintre acestea au fost făcute cu mare brutalitate, iar ura pe care au stârnit-o avea să fie profundă şi de durată. Într-adevăr, revoltele balticilor şi ale ucrainenilor din vest au contribuit la colapsul URSS în 1991, iar cecenii şi ingušii rămân şi astăzi un spin în coasta Rusiei.

Avea să treacă totuşi o vreme până la reacţia puternic negativă, iar între timp, la vest de nazişti, fronturile populare occidentale generau sprijin prin „comunizarea“ unei politici care era, în esenţă, mai liberală. Experienţa nazismului a radicalizat populaţiile supuse de către acesta. „Noua ordine“ nazistă era un proiect ideologic de anvergură ce urmărea crearea unui imperiu european cu ierarhii rasiale. Hitler, fascinat de exemplul Imperiului Britanic, a explicat că Ucraina avea să fie pentru Germania ceea ce a fost India pentru britanici.[67] De asemenea, germanii au primit un ajutor consistent din partea colaboraţioniştilor, cei mai mulţi din elitele conservatoare locale.

Aceste circumstanţe – o putere imperială impunându-şi guvernarea prin forţă şi bazându-se pe colaboraţioniştii din rândurile vechilor elite sociale – erau, desigur, ideale pentru comunişti. Aceştia erau militanţi, bine organizaţi şi foloseau activitatea politică clandestină. Mai mult, în condiţiile haotice ale războiului, eliberaţi de amestecul Moscovei şi al Cominternului, comuniştii au putut să-şi adapteze mesajul condiţiilor locale. Ei au fost printre cei mai dedicaţi membri ai rezistenţei împotriva nazismului. În unele locuri chiar erau singura forţă pregătită să reziste ocupaţiei. Răspunsul socialiştilor la ocupaţia nazistă depindea de circumstanţe particulare şi ei nu erau atât de constant antifascişti cum erau comuniştii; în Danemarca au colaborat, iar în Franţa majoritatea

socialiștilor simpatizau cu anticomunismul mareșalului Pétain. Comuniștii au fost în prima linie a rezistenței în țări unde aveau să devină după aceea preponderenți, mai ales în Italia, Franța, Grecia, Cehoslovacia, Albania și Iugoslavia.

Și totuși, cu toată forța lor, partidele comuniste din Europa de Vest, cu acordul total al Moscovei, erau decise să rămână parte a alianței frontului popular – pentru a câștiga războiul și, poate chiar mai important, să câștige pacea. Ele au fost nevoite, așadar, să descurajeze așteptările revoluționare ale adepților lor. În 1941, Partidul Comunist Francez a lansat o politică de asasinate care a dus la represalii sângeroase din partea germanilor și a antagonizat populația locală. Comuniștii au decis curând să adopte tactici mai puțin militante, iar în 1943 s-au alăturat guvernului provizoriu larg al generalului De Gaulle.

Cel mai puternic susținător al frontului popular era liderul italian Palmiro Togliatti. Într-adevăr, caracterul lui – un amestec de politician precaut și viclean, cu intelectual foarte citit și cu interese culturale ample – a făcut din el personajul ideal pentru a naviga atât în apele tulburi și periculoase de la conducerea Cominternului, cât și pe terenul mai pluralist al Italiei, unde comunismul avea să fie probabil întotdeauna o forță minoritară. Togliatti s-a născut la Genova; era fiul unui funcționar public mărunt. A fost prieten cu Gramsci și, împreună cu acesta, a devenit membru al grupului radical Ordine Nuovo după Primul Război Mondial.[68] După arestarea lui Gramsci, a devenit conducător al Partidului Comunist Italian, deși a continuat să trăiască în exil la Moscova. A devenit repede o figură majoră în ierarhia Cominternului și a fost reprezentantul acestuia în Spania în timpul războiului civil. Dar combina loialitatea față de Stalin cu dorința de a desluși cu adevărat motivele pentru care comunismul Cominternului se dovedise atât de fragil în Europa Occidentală. Analiza lui se baza pe o interpretare parțială a lucrării Scrisori din închisoare (Lettere dal carcere) ale lui Gramsci – un nou text sacru pentru partidul lui, pe care el singur îl văzuse la Moscova după moartea lui Gramsci în 1937.[69] Gramsci, învățând din eșecurile de la începutul anilor 1920, susținea că partidele comuniste occidentale trebuiau să abandoneze strategia bolșevică, deoarece circumstanțele erau foarte diferite. În Rusia, statul însemna totul, așa că preluarea leninistă a puterii, sau „războiul de mișcare“, era esențială; în Occident, societatea civilă era mult mai puternică, iar revoluția avea să vină doar printr-un îndelungat „război de poziție“. Acest „război“ îi îndreptățea pe comuniști și clasa muncitoare să acționeze pentru a prelua nu doar conducerea socială, ci și pe cea culturală a societății. Togliatti a impus ideile lui Gramsci unui partid italian care deja câștigase mult sprijin prin

participarea la rezistenţă şi era, aşadar, bine plasat pentru a deveni partid naţional. Strategia lui era de a instaura „hegemonia“ (sau influenţa generală) asupra societăţii ca întreg – familia, satul, locul de muncă şi artele –, nu doar a statului. Togliatti însă era un comunist mult mai puţin radical decât Gramsci. Acesta din urmă nu a abandonat niciodată politicile revoluţionare şi n-ar fi aprobat alianţele lui Togliatti cu o serie întreagă de grupuri burgheze, inclusiv din clasele de mijloc şi din ţărănime, şi la nivelul cel mai înalt cu creştin-democraţii. La fel ca tovarăşii lor francezi, comuniştii italieni au căutat să se poziţioneze în tradiţiile naţionalismului de stânga – tricolorul, Garibaldi şi Risorgimento. Transformările sociale fundamentale aveau să fie amânate pentru viitorul îndepărtat; trebuia ca parlamentul şi capitalismul să continue să existe.

Partidul lui Togliatti nu era mai democrat decât cel al lui Thorez, iar el era aproape la fel de loial lui Stalin. Dar cultura comuniştilor italieni era nouă. În timp ce partidul francez a rămas organizaţia sectară, orientată spre muncitorime, din anii 1930, Togliatti, prin contrast, a profitat de pe urma distrugerii de către Mussolini a vechiului partid italian şi a putut efectiv să îl reînfiinţeze. El a adus un grup de lideri comunişti din rândurile intelectualilor, care nu crescuseră în cultura bolşevică şi care au împrumutat comunismului italian un aer cosmopolit, de urbanism şi modernitate.[70]

Strategia lui Togliatti a fost de mare succes; s-a dovedit atrăgătoare pentru o generaţie de intelectuali cu înclinaţii de stânga, înfuriaţi de colaboraţionismul fasciştilor; trecutul lui în rezistenţă era impresionant şi exista un vid pe scena politică la centru-stânga. Efectivul Partidului Comunist a crescut de la 5000 de membri la jumătatea anului 1943 la 1 771 000 la sfârşitul lui 1945, cei mai mulţi dintre ei fiind muncitori şi ţărani; în plus, mai avea cinci milioane de sindicalişti afiliaţi. Totuşi, Partidul Comunist nu a putut strânge suficiente voturi încât să câştige alegerile şi a rămas în opoziţie (în alianţă cu socialiştii).

Ceilalţi comunişti de succes din frontul popular au fost cehii. Ca şi partidele din Franţa şi Italia, ei fuseseră o forţă politică semnificativă şi înainte de război. Conducând rezistenţa, au intrat în guvernul preşedintelui necomunist Beneš. Stalin i-a promis lui Beneš că îl va sprijini pentru funcţia de prim-ministru după război, cu condiţia să scoată în afara legii forţele politice colaboraţioniste.

Între 1944 şi 1945, Stalin a fost un susţinător ferm al fronturilor populare. Într-adevăr, era mai dornic decât în anii 1930 ca partidele comuniste să facă parte din guverne burgheze, mai ales în Italia şi Franţa, unde voia ca ele să se opună

oricăror tentative de a se amesteca ale britanicilor și americanilor. El a continuat să creadă că preluarea puterii de către comuniști în Occident avea să fie puțin probabilă pentru o vreme și a insistat ca aceștia să nu sperie lumea vorbind despre o revoluție mondială. Pentru Stalin în 1945, ca și în 1935, securitatea URSS era cea mai importantă și, deși înfrângerea germanilor era un fapt, el a ajuns la concluzia că nu este momentul pentru delăsare. Economia sovietică fusese distrusă de război; se estimează că a pierdut în jur de 23% din capitalul ei fizic.[71] Stalin era terorizat de gândul că o Germanie agresivă avea să se ridice din nou, din cenușă. Dar se confrunta și cu un nou rival, în același timp mai bogat și mai hotărât să modeleze ordinea postbelică – Statele Unite. În 1945, Stalin încă mai credea că pacea și chiar colaborarea între Est și Vest aveau să fie posibile pentru o vreme.

Reputația strălucită a URSS din timpul războiului a fost întărită de consensul nou-apărut la centru-stânga în mare parte a Europei. Experiența nazistă discreditase dreapta radicală, dar s-au făcut eforturi pentru a învăța și din lecțiile mai vechi ale istoriei. Vina pentru radicalizarea extremă a politicii în anii 1930 a fost aruncată asupra economiei liberale de tip laissez-faire din anii 1920. Consensul apărut după război considera că piețele temperate prin reglementare și planificare sunt un model mai bun; totodată, statele trebuiau să cheltuiască bani pentru ajutoare sociale. Aceste schimbări intelectuale au fost în beneficiul comuniștilor moderați din fronturile populare. Ei au câștigat un număr mult mai mare de voturi chiar și acolo unde mai înainte fuseseră slabi – 10,6% din electoratul din Olanda și 12,5% în Danemarca.

Totuși, comuniștii cei mai puternici din Europa de Vest erau în acele țări în care existaseră mișcări semnificative de rezistență. În Franța și Italia (și pentru scurtă vreme și în Finlanda) comuniștii au preluat de la socialiști rolul de principal partid de stânga și l-au păstrat vreme de câteva decenii. În 1946, comuniștii francezi au câștigat 28,6% din voturi, italienii 19%, iar alianța condusă de comuniști în Finlanda 23,5%. Toate cele trei partide au format guverne ale frontului popular după război, reflectând în parte tratarea ca o vedetă a lui Stalin în Occident.

Schimburile culturale și ideologice au funcționat însă și în sensul celălalt. Cetățenii sovietici nu au avut aproape deloc contact cu lumea exterioară în anii 1930, dar în timpul războiului și după aceea, milioane de soldați au văzut cu ochii lor lumea capitalismului. Și au fost șocați. Diferența între standardele de viață era enormă. Scriitorul sovietic Konstantin Semionov descrie întâlnirea ca

„un șoc emoțional și psihologic“.[72] Aceasta putea genera mânie: germanii învinși în război trăiau chiar și acum mai bine decât învingătorii. Dar i-a făcut, de asemenea, pe soldați să se simtă atrași de acel mod mai puțin auster de viață. Filmele occidentale luate de la germani ca reparații sau „trofee“ și prezentate pe scară largă în URSS portretizau cultura, muzica și moda Occidentului. În special tinerii sovietici – pe care activiștii de partid îi etichetau disprețuitor „stilați“ (stiliaghi) – au fost profund influențați.

În 1945–1946 se părea că un „al doilea“ front popular avea să se bucure de mai mult succes decât predecesorul lui eșuat. Poate că merită să ne imaginăm cum ar fi arătat o Expoziție la Paris după război, dacă Franța zdrobită ar fi avut resursele și încrederea să mai organizeze una. Pavilioanele ar fi fost construite și aranjate foarte diferit de cele din 1937. Turnul german ar fi fost în ruine; Italia, Franța și Cehoslovacia ar fi construit edificii pe linia expozițiilor patriotic stângiste ale francezilor din 1937. Iar aproape de ele s-ar fi aflat un pavilion sovietic renovat. Ar fi arătat ca și cum frontul popular ar fi învins. Dar alte două pavilioane ar fi spus o poveste diferită. Vechiul pavilion spaniol, care expusese atât de izbitor tensiunile dintre stângismul radical și comunismul sovietic autoritar, ar fi supraviețuit, preluat însă de un nou regim comunist din sud-estul Europei – Iugoslavia lui Tito. Iar o nouă și imensă clădire americană ar fi înlocuit vechiul pavilion german ca rival principal al sovieticilor. Acest competitor avea să aibă mai mult succes decât naziștii în distrugerea proiectului frontului popular și, odată cu el, a influenței sovietice în Europa de Vest.

VII

În 1944, Stalin avea atâta încredere în modelul frontului popular, încât a decis să facă din el elementul central al politicii lui în Europa de Est. Ca și în trecut, în centrul gândirii lui Stalin se afla problema securității. El voia o zonă-tampon pentru a apăra Uniunea Sovietică, iar cuceririle Armatei Roșii din 1944 și 1945 i-au oferit-o. Americanii și britanicii au acceptat că sovieticii trebuiau să aibă un fel de sferă de influență. Churchill și Stalin au încheiat în octombrie 1944 acordul secret al procentajelor, care permitea sovieticilor să domine Bulgaria, România și Ungaria, în schimbul puterii britanice în Grecia. A fost acceptat, de asemenea, în mod implicit, faptul că URSS avea să domine Polonia, în timp ce anglo-americanii aveau Franța și Italia. Totuși Stalin, dornic să rămână în termeni buni cu Aliații, a acceptat la Conferința de la Ialta din 1945 să permită alegeri libere în țările ocupate de Armata Roșie.

Cum ar putea fi reconciliate aceste acorduri atât de diferite? Stalin s-a gândit că răspunsul se află în crearea unor guverne de stânga, prosovietice – așa-numitele „democrații populare“. La fel ca guvernul republican spaniol din 1936–1937, acestea aveau să fie coaliții largi de forțe nonfasciste, alese prin vot; ele nu trebuiau să încerce să instituie socialismul radical, limitându-se la redistribuirea marilor moșii ale aristocrației, în timp ce controlul securității interne și al serviciilor de informații avea să se asigure că urmăresc interesele de politică externă ale URSS. Iar lui Stalin, un front popular condus de sovietici în Europa Centrală și de Est i se părea mult mai fezabil decât fusese în Spania. Ideea de unitate panslavă putea îmbina naționalismul local cu interesele sovietice; URSS a sprijinit, de exemplu, crearea unor state omogene din punct de vedere etnic și expulzarea germanilor din Cehoslovacia și Polonia. De asemenea, experiența fascismului îi împinsese și pe liberali către stânga. Iată ce spunea Stalin într-o conversație cu Dimitrov, în ianuarie 1945:

Criza capitalismului este evidentă în divizarea capitalismului în două facțiuni – una fascistă, cealaltă democrată. Alianța noastră cu facțiunea democrată a capitalismului s-a produs pentru că aceștia din urmă erau interesați să prevină

dominația lui Hitler, pentru că acel stat brutal ar fi dus clasa muncitoare la extreme și la doborârea capitalismului însuși.[73]

Chiar credea Stalin că fronturile populare vor rezista pe termen lung sau plănuia să sovietizeze rapid Europa de Est? În cele din urmă, el se aștepta ca democrațiile fronturilor populare să devină state complet socialiste, dar în țările aflate sub ocupația Armatei Roșii credea că acest proces avea să fie unul mai degrabă pașnic, decât revoluționar. Partidele comuniste aveau să preia puterea treptat, deși calendarul era neclar. Așa cum i-a spus lui Dimitrov, comuniștii din Bulgaria trebuiau să adopte doar un „program minim", care să le dea „o bază mai largă de sprijin" și care ar fi fost „o mască potrivită pentru perioada aceasta", dar mai târziu avea să fie adecvat „programul maxim".[74]

În 1945, perspectivele comunismului în sfera sovietică a Europei păreau roz, mai ales în trei țări: Iugoslavia, Cehoslovacia și Bulgaria. Probabil că, dacă în Iugoslavia comuniștii ar fi organizat alegeri, le-ar fi câștigat și se estimează că în Bulgaria comuniștii erau sprijiniți de un sfert până la o treime din populație (deși au câștigat alegerile prin intimidare), în timp ce, în 1946, comuniștii din Cehoslovacia au obținut un procent masiv de 37,9% din voturi (și chiar mai mult în regiunile cehești). Chiar și în țări mai puțin favorabile, ca Ungaria, comuniștii erau puternici; partidul ungar și-a asigurat aproape 17% din voturi. Războiul împinsese Europa de Est spre stânga, la fel cum făcuse cu jumătatea occidentală a continentului, discreditând imperialismul nazist și pacifismul liberal occidental. Mai mult, regimurile interbelice din Europa Centrală și de Est nu reușiseră să facă prea multe pentru dezvoltare: nici politicile mai liberale din anii 1920, nici naționalismul economic din anii 1930 nu ajutaseră regiunea să ajungă din urmă Occidentul. Încrederea comuniștilor în acțiunea statului, în planificare și protecție socială părea, așadar, foarte atrăgătoare.

Dar existau și obstacole serioase în calea implantării fronturilor populare procomuniste pe sol est-european. Cele mai multe țări avuseseră suspiciuni adânci față de URSS înainte de 1945: România, Ungaria și Bulgaria se aflaseră de partea germanilor în război, iar Polonia avea o istorie îndelungată de relații otrăvite cu Rusia. Dar peste tot, partidele de centru-dreapta erau reticente în a lucra cu comuniștii. Dinspre partea lor, comuniștii locali nu au ajutat nici ei procesul de construire a coalițiilor, pentru că deseori erau profund dezamăgiți de împărțirea puterii. Comunistul german Gerhard Eisler, de exemplu, spunea

despre democrație: „Alegeri libere? Pentru ca germanii să-l poată alege din nou pe Hitler?“[75] Comuniștii din multe state vedeau frecvent frontul popular ca fiind o fază scurtă de tranziție spre socialismul iminent și încercau, desigur, să-i convingă pe sovietici de avantajele guvernării comuniste pure.

Totuși, o mare parte din vina pentru eșecul fronturilor populare le revine sovieticilor înșiși. La fel ca în anii 1930, insistența lor de a da prioritate intereselor URSS a transformat numeroși potențiali simpatizanți în dușmani. Pentru început, hotărârea sovieticilor de a spori compensațiile cerute Germaniei prin demontarea unor fabrici întregi din sectorul estic și transportarea lor în URSS a fost cât se poate de nepopulară. În partea ocupată de sovietici a Germaniei, administratorii plasau constant exploatarea economică mai presus de câștigarea simpatiei germanilor. La un moment dat, soldații Armatei Roșii au întrerupt proiecția unui film ce se voia înălțător, Circul, obligând publicul să meargă să demonteze o fabrică germană pentru a fi dusă în URSS.[76] În plus, numeroasele violuri rămase nepedepsite comise de soldații sovietici au dus la o ură profundă împotriva ocupanților, mai ales în Germania. În același timp (la fel cum se întâmplase în Spania), serviciile de securitate controlate de comuniști lansau epurări ce îi vizau nu doar pe colaboraționiști, ci tot mai des și pe orice opozanți ai comunismului.

Rușii au început să-și îndepărteze chiar și prietenii apropiați. Jakub Berman, un lider comunist polonez care fusese unul dintre instructorii lui Wolfgang Leonhard la școala Cominternului în timpul războiului, considera că stângăcia sovieticilor era iritantă, dar a încercat să o explice unui intervievator sceptic, la începutul anilor 1980:

Sovieticii făceau asta și ne dădeau indicații din grijă pentru noi; voiau ca revoluția noastră din Polonia să ia forma pe care o cunoșteau ei, cea mai bună în opinia lor, pentru că era victorioasă. Ei nu puteau, la urma urmei, să renunțe la propria lor mentalitate și să o îmbrățișeze pe a altora. Sunt profund convins de asta și aș vrea să încerci să pătrunzi în modul lor de gândire. Știu că nu e ușor...[77]

Alți comuniști erau mai puțin înțelegători și îi considerau pe ruși imperialiști pur și simplu. Pentru Milovan Djilas, un lider al comuniștilor iugoslavi, răspunsul

ruşilor la plângerile privind comportamentul Armatei Roşii dovedeau „o aroganţă şi o respingere tipice pentru un stat mare faţă de unul mic, pentru cel puternic faţă de cel slab“.[78]

În 1945 nu era însă nici pe departe clar că fronturile populare aveau să aibă viaţă scurtă. Dezvoltarea lor a depins de circumstanţele locale. În Polonia era clar încă dinainte de sfârşitul războiului că Stalin era hotărât să impună o influenţă comunistă decisivă. Neavând încredere în guvernul polonez în exil format la Londra, el i-a trimis pe comuniştii polonezi aflaţi la Moscova împreună cu Armata Roşie să formeze un guvern la Lublin, recunoscut de URSS. Sovieticii au reprimat apoi sistematic toate elementele noncomuniste din Rezistenţă.[79] Cu toate acestea, controlul comunist nu a însemnat impunerea întregului sistem sovietic – planuri cincinale, colectivizare şi sfârşitul tuturor organizaţiilor independente. Aceasta nu s-a întâmplat în cea mai mare parte a Europei Centrale şi de Est până în 1947–1949.

În Germania de Est, în mod similar, rolul decisiv al Armatei Roşii a exclus crearea unui front popular serios. Comuniştii conduşi de Walter Ulbricht, printre alţii, au fost aduşi de la Hotel Lux şi li s-a spus să facă alianţe cu Partidul Social Democrat (SPD). Însă principala autoritate în sectorul sovietic era armata şi, cum reînviatul Partid Comunist German nu a reuşit să se instaleze, ruşii au forţat o „fuziune“ între cele două partide, pentru a crea un Partid Socialist Unit (SED), dominat de comunişti. Ruşii conduceau din ce în ce mai mult prin intermediul comuniştilor, care erau consideraţi în general oamenii lor de paie.

În România, sovieticii speraseră că politicile lor sociale moderate şi dorinţa de a lucra cu acele părţi ale elitei neatinse de simpatii progermane aveau să câştige de partea lor opinia publică locală. Însă liberalii, socialiştii şi elitele au rezistat cererilor sovieticilor şi au ezitat să colaboreze cu comuniştii, dintre care unii făceau presiuni pentru o redistribuire radicală a pământurilor. Frontul popular era, evident, nefuncţional în practică şi fiecare parte încerca să-şi asigure sprijinul marilor puteri: comuniştii le-au spus sovieticilor că Occidentul intervine de partea liberalilor şi subminează înţelegerile de la Ialta, în timp ce liberalii îi acuzau pe sovietici că încearcă să comunizeze România. În februarie 1945, negocierile au încetat, iar emisarul sovietic Andrei Vîşinski, fost judecător în procesele-spectacol, i-a cerut furios regelui Mihai să instaleze un guvern dominat de comunişti. Ieşind afară de la întâlnire, a trântit uşa atât de tare încât a crăpat tencuiala de pe perete.[80]

Baze mai solide aveau fronturile populare din Ungaria şi Cehoslovacia. Comuniştii ungari, parte a unui guvern de stânga, se prezentau ca naţionalişti şi nu făceau presiuni pentru schimbări sociale radicale. Între timp, în Cehoslovacia, comuniştii erau cei mai puternici din regiune. Trădarea Cehoslovaciei de către puterile occidentale la München şi victoria Armatei Roşii asupra naziştilor le-au dat cehilor un motiv puternic să privească favorabil un nou stat socialist. De asemenea, exista multă simpatie pentru proiectul naţionalist slav al lui Stalin, după rasismul imperial al naziştilor.[81] Iată ce afirma Zdeněk Mlynář, explicând de ce a devenit comunist în 1946, la vârsta de 16 ani:

În timpul ocupaţiei germane... am trăit într-o stare de teamă inconştientă. Fiind ceh, ştiam că naziştii consideră poporul ceh o rasă inferioară şi că, dacă Hitler ar fi învins, soarta mea ar fi fost aceeaşi cu a colegilor mei de clasă evrei... Principalul învingător în război a fost Stalin; cei la putere în Uniunea Sovietică erau comunişti... La vremea aceea am considerat, în mod automat, că acest sistem era mai bun, mai echitabil şi mai puternic decât cel sub care trăisem până atunci. Aveam o idee mai degrabă vagă, dar de care nu puteam scăpa, că era foarte probabil ca acesta să fie prototipul viitorului.[82]

Totuşi, fronturile populare au pierdut şi aici din sprijin, asediate cum erau şi dinspre stânga, şi dinspre dreapta. Muncitorii şi ţăranii săraci doreau schimbări mai radicale, în vreme ce majoritatea populaţiei se temea de redistribuirea comunistă. Nu a fost o surpriză când partidul conservator al micilor proprietari a câştigat alegerile din Ungaria, din 1945, cu 57% din voturi, comparativ cu cele aproape 17 procente ale comuniştilor.[83] Comuniştii cehi au pierdut şi ei din sprijin. Sovietele şi aliaţii lor comunişti şi-au dat seama repede că numai alegerile fraudate şi intimidarea aveau să asigure puterea frontului popular.

Principala ameninţare faţă de modelul frontului popular în Europa Centrală şi de Est venea, aşadar, dinspre centru şi dreapta, la fel ca în Europa Occidentală. Aici, războiul din anii 1939–1945 a avut efecte diferite de cel din 1914–1918. Dacă Primul Război Mondial a mobilizat muncitorii şi ţăranii în armate vaste, iar aceştia au cerut apoi compensaţii, odată cu sfârşitul luptelor, ocupaţia nazistă a distrus organizaţiile clasei muncitoare, deja slăbite de Marea Criză şi de regimurile de dreapta; şi în timp ce Primul Război Mondial a discreditat elitele

aristocratice eşuate, haosul din cel de-al Doilea Război Mondial a dat notabilităţilor locale un nou rol în apărarea comunităţilor lor şi a creat în acelaşi timp un nou grup de oficiali şi birocraţi.[84] Şi, poate lucrul cel mai important, violenţa care a afectat şi civilii şi soldaţii a arătat cele mai devastatoare consecinţe ale conflictului social care dura din 1918. Mulţi voiau să ducă o viaţă liniştită; poate că ar fi vrut planificare şi asistenţă socială, dar puţini doreau o transformare radicală a societăţii. Conducători precum Togliatti şi Thorez au înţeles asta şi aveau de gând să rămână într-un consens politic liberal.

Dar frontul popular a fost pus la încercare şi dinspre stânga, de un comunism mai radical, în general în sudul şi sud-estul Europei. Comuniştii conduseseră aici luptele de partizani împotriva naziştilor. Ei mobilizaseră ţăranii care doreau redistribuirea pământurilor şi susţineau o revoluţie socială mai radicală. Condiţiile erau mai apropiate decât oricare altele de cele din Europa Occidentală din 1917–1919; elitele vechi, cu baze de sprijin înguste, fuseseră discreditate, iar comuniştii erau singurii care păreau fără pată. În această lume nu aveau căutare maeştrii „războiului de poziţie“ ca Togliatti, ci militanţii de tipul lui Béla Kun. În Grecia, comuniştii au creat o puternică organizaţie de rezistenţă, EAM-ELAS, care nu putea ajunge la un compromis cu rezistenţa monarhistă sprijinită de britanici. Conflictul a dus la un război civil sălbatic. Stalin a refuzat să îi ajute pe rebeli, respectând acordul procentajelor, iar luptele au continuat până în 1949.

Comuniştii au avut mai mult succes în Bulgaria. Deşi nu erau un grup la fel de numeros ca în Grecia, ei fuseseră implicaţi activ în rezistenţă. Stalin a încercat să-i convingă să-şi includă rivalii agrarieni într-un front popular, dar ei au făcut-o cu multă reticenţă, fiind hotărâţi să-şi distrugă adversarii şi să guverneze singuri.[85] Spaţiul de manevră al comuniştilor bulgari era totuşi limitat de Armata Roşie ocupantă. Comuniştii iugoslavi ai lui Tito, prin contrast, îşi eliberaseră ţara singuri şi erau într-o poziţie mai bună pentru a scăpa de frontul popular. Ei aveau şi încredere să conteste modelul de comunism al lui Stalin, nerevoluţionar, dar dominant politic.

Prietenul transformat în duşman al lui Tito, Milovan Djilas, şi-a început lucrul la biografia lui Tito cu propoziţia: „Tito s-a născut rebel.“[86] Tito provenea dintr-o familie de ţărani croaţi respectabili, dar înglodaţi în datorii, şi era mândru de istoria lor de revoltă împotriva nobililor maghiari.[87] Era un bărbat charismatic, foarte deştept şi dichisit; în copilărie voia să devină croitor. A fost, însă, ucenic de lăcătuş. În tinereţe a călătorit prin Europa căutând de lucru. Aşa a ajuns la fabrica Daimler-Benz, la sud de Viena, unde şi-a mutilat un deget într-un

accident – o emblemă a originilor lui muncitoreşti. Totuşi, la fel ca atâţia comunişti din generaţia lui, Primul Război Mondial şi revoluţia bolşevică au fost factorii care l-au radicalizat. Ca şi Béla Kun, a fost înrolat în armata austro-ungară, luat prizonier de ruşi şi s-a înrolat în Gărzile Roşii în Rusia în timpul revoluţiei. S-a întors apoi în Iugoslavia, unde a intrat în Partidul Comunist, a fost închis şi torturat, iar după eliberare a devenit organizator al Cominternului pentru Balcani. A petrecut un timp la Moscova, la Hotel Lux, şi a ţinut cursuri la Şcoala Lenin despre mişcarea sindicală. Una dintre însărcinările lui a fost să organizeze transportul (ilegal) al voluntarilor ce plecau să lupte în Spania. În acest scop, şi-a instalat biroul la Paris. Luptătorii puteau face rost de vize sub pretextul vizitării Expoziţiei din 1937 şi apoi era uşor să-i strecoare clandestin în Spania. Tot în 1937, a profitat de epurările făcute de Stalin în Comintern şi a fost numit şef al Partidului Comunist Iugoslav.

Potrivit lui Djilas, după cum se ştie nu un observator neutru, Tito „era evident că nu are vreun talent anume, cu excepţia unuia singur – cel politic“.[88] Dar Djilas accepta că acest unic talent al lui era foarte puternic. Tito nu era un gânditor profund. Cu toate că citise textele de bază ale marxismului în închisoare şi la şcoala Lenin din Moscova, era slab în probleme ideologice şi se simţea stânjenit de educaţia lui precară. Nu era nici un orator care să stârnească urale. Dar forţa lui stătea în încrederea în sine, în energie şi charismă. El se identifica total cu cauza comunismului, în parte deoarece era îmbibat de cultura Cominternului. După cum îşi aminteşte Djilas, oarecum condescendent, „discursurile lui, în conţinut şi rostire, abundau în clişee şi concepte moştenite din marxism şi din înţelepciunea populară“.[89] Dar Tito vedea totodată comunismul ca pe un sistem pentru cei ambiţioşi şi cu aspiraţii: ajuta oameni de jos, cum fusese el, să devină mai buni.

În rolul istoric mesianic pe care comuniştii îl atribuiau clasei muncitoare, Tito a găsit sensul sacrificiului personal şi social... Ori de câte ori folosea expresiile „clasa muncitoare“, „muncitorii“, „oamenii muncii“, ai fi zis că vorbeşte despre el însuşi – despre aspiraţiile celor din straturile inferioare ale societăţii spre strălucirea guvernării şi extazul puterii.[90]

Încrederea lui Tito şi contextul internaţional l-au ajutat să instaleze un regim

comunist independent, liber de dominația sovietică. Spre deosebire de rivalii din rezistență, comuniștii puneau accent pe armonia etnică – un mesaj foarte puternic după conflictele sălbatice dintre sârbi și croați din timpul războiului. Tito a reușit și să-și asigure sprijin internațional, atât cel al lui Churchill, cât și cel al lui Stalin, în 1945. Însă faptul că a venit la putere prin eforturile iugoslavilor, nu ale sovieticilor i-a permis să urmeze o linie independentă, mai radicală decât alte regimuri est-europene. Fronturile populare din Iugoslavia și din satelitul ei, Albania, au fost de la bun început niște simulări, cu toate eforturile lui Stalin de a le extinde. Tito a recurs la masacrarea brutală a forțelor de opoziție și a început să realizeze o planificare ambițioasă în stil stalinist și reforme radicale în zona rurală. El i-a sprijinit, totodată, pe insurgenții comuniști din Grecia.

Tensiunile dintre iugoslavi și sovietici erau cauzate în parte de ciocnirea culturală, dintre un comunism tânăr în faza lui puritană radicală și un comunism matur, mai cuprinzător, care făcuse unele compromisuri cu populații mai largi. O masă organizată de mareșalul Koniev pentru comuniștii iugoslavi care vizitau frontul din Ucraina a rezumat diferențele dintre cele două. Djilas își amintește cum savurau ofițerii sovietici ospățul extravagant cu caviar, purcei fripți și prăjituri „groase de o jumătate de metru“, ajutate să alunece pe gât cu vodcă din belșug. Iugoslavii, în schimb, păreau supuși la grea încercare: erau nevoiți să bea, cu toate că aceasta era în dezacord cu „moralitatea lor comunistă“.[91] Stalin spera totuși că unitatea slavă va atrage Iugoslavia în tabăra sovietică. După cum i-a spus lui Djilas: „Pentru Dumnezeu, nu există nici o îndoială în privința asta: suntem același popor.“[92]

Stalin, personal, nu era îngrijorat atât de radicalismul lui Tito în interiorul Iugoslaviei, cât de amenințarea pe care o reprezenta acesta la adresa dominației sovietice internaționale. Ajutorul dat de iugoslavi grecilor amenința să anuleze înțelegerea cu Churchill, dându-le Aliaților o scuză ca să intervină la rândul lor în Bulgaria și România. Stalin a fost și mai înfuriat de ambițiile mari ale iugoslavilor în Balcani: implicarea lui Tito în Albania, încheierea unui acord cu Bulgaria în 1947 fără permisiunea Moscovei și pretențiile lui la teritorii din Italia și Austria. La începutul anului 1948, Stalin a pus la cale o serie de întâlniri amenințătoare cu iugoslavii. Într-o scrisoare transmisă de ambasadorul sovietic, iugoslavii erau avertizați: „Credem că veți găsi cariera politică a lui Troțki foarte instructivă.“[93] Tito a refuzat totuși să cedeze la presiunile sovieticilor, și iugoslavii au fost excluși din succesorul Cominternului – Cominform – pe 28 iunie, comemorarea asasinării arhiducelui Franz Ferdinand la Sarajevo. Nici una

dintre cele două părți nu dorise de fapt separarea. Pentru Tito a fost „o amară lovitură psihologică și intelectuală“ care, credea el, i-a provocat crizele de vezică biliară ce aveau să-l chinuie tot restul vieții.[94] Separarea a dăunat însă și autorității lui Stalin în Europa Centrală și de Est. Un lider din sfera sovietică se ridicase împotriva Moscovei și a supraviețuit.

Modelul grecesc și cel iugoslav nu erau o amenințare semnificativă la adresa fronturilor populare. Existau enclave de comunism radical în sudul Europei; comuniștii italieni, în special, aveau o importantă – totuși minoritară – aripă de stânga. Dar partidele din Europa Occidentală erau strâns legate de moderație. Cu toate acestea, radicalismul stângii a contribuit la teama că moderația fronturilor populare din Occident era o prefăcătorie. Această teamă a fost un factor major în tranziția de la o pace incomodă la Războiul Rece și în sfârșitul fronturilor populare.

VIII

Încă nu s-au stins disputele privind cauzele Războiului Rece, o bătălie epocală între liberalism şi comunism, iar aici nu este locul potrivit pentru o discuţie amănunţită. Relatările tradiţionale occidentale dau vina pe comunismul milenarist sau pe naţionalistul Stalin, mânat de dorinţa dominaţiei globale; „revizionismul“ din anii 1960 acuza capitalismul lacom, disperat să ocupe pieţele mondiale; dar nici o explicaţie nu clarifică o realitate complexă.[95] Nici una dintre părţi nu dorea conflictul, dar, dată fiind neîncrederea dintre sovietici şi Occident, ruperea alianţei nu a fost o surpriză. Comportamentul lui Stalin a fost probabil cel mai destabilizator, pentru că, deşi spera că pacea cu Occidentul avea să dureze o vreme, el nu a renunţat niciodată la viziunea lui de inspiraţie ideologică potrivit căreia capitalismul şi socialismul erau în conflict, iar acesta din urmă avea să învingă în final. El a dat totodată dovadă de oportunism, încercând să-şi extindă sfera de influenţă.[96] Cât despre americani şi britanici, aceştia au acţionat în moduri care l-au înspăimântat pe suspiciosul Stalin.

Obsedat ca întotdeauna de slăbiciunea graniţelor sovietice, Stalin intenţiona în primul rând să-şi asigure o sferă de influenţă în jurul URSS. Spre vest avea să fie o palisadă de state est-europene „prietene“, inclusiv, spera el, o Germanie unită şi prosovietică; spre est, teritoriile pierdute înainte în faţa japonezilor şi revendicate acum în Manciuria şi Kurile; iar spre sud, posibil o enclavă în nordul Iranului, influenţă în Turcia şi Bosfor, precum şi tutelă asupra fostelor colonii italiene din nordul Africii. Acesta era un program maximal şi Stalin şi-a dat seama că nu-l va putea realiza fără luptă, dar probabil era încrezător că mare parte din el putea fi asigurat prin înţelegeri cu Aliaţii.[97] Statelor Unite avea să li se dea emisfera vestică şi Pacificul, în timp ce Marea Britanie şi Uniunea Sovietică aveau să ajungă la un acord bazat, după cum a precizat ministrul de externe Maxim Litvinov în noiembrie 1944, pe „separarea amiabilă a sferelor de securitate în Europa pe baza principiului proximităţii geografice“.[98]

Puterea şi ambiţiile Statelor Unite erau mult mai mari. Americanii erau decişi să împiedice o repetare a anilor 1930 prin prevenirea apariţiei unei puteri care să domine singură întreaga Eurasie; izolarea, după cum arătase războiul, nu făcea decât să permită duşmanilor să-şi adune resursele şi până la urmă să ameninţe

Statele Unite. O rețea uriașă de baze militare a fost construită în întreaga lume, iar America și-a demonstrat superioritatea tehnologică și militară detonând bomba atomică. Statele Unite erau dispuse să accepte dominația sovietică în zona pe care Armata Roșie o ocupase în Europa de Est, dar nimic mai mult. Dacă sovieticii controlau Europa Occidentală și Japonia, ei și-ar fi putut folosi resursele ca să provoace America, la fel cum făcuseră naziștii.[99]

Conflictele în jurul multora dintre cererile sovieticilor au tensionat relațiile dintre Statele Unite și URSS în cursul anului 1945, dar interesele lor geopolitice imediate nu erau neapărat incompatibile. Aparent, împărțirea neoficială a Europei în 1945 ar fi putut funcționa; Stalin a câștigat unele revendicări și a pierdut altele. Aprecierea făcută de Truman la Potsdam referitor la Stalin – „Îmi place Stalin. Este un tip direct. Știe ce vrea și va accepta un compromis dacă nu poate să obțină ceva“[100] – fusese confirmată. Stalin era, într-adevăr, dispus să facă unele concesii, retrăgându-și trupele din Manciuria și din Cehoslovacia.

În 1946, însă, relațiile au început să se deterioreze mai grav. Vinovate de acest lucru au fost, în parte, nestatornicia lui Stalin, oportunismul și spiritul lui aventurier.[101] În încercarea de a extinde influența sovietică în Iran și Turcia, a alimentat suspiciunile referitoare la motivele lui, iar intențiile i-au devenit imprevizibile; constatarea făcută de sovietici că Statele Unite nu aveau să le ofere ajutor fără să impună condiții politice a mărit și ea tensiunile. Dar o forță importantă și care a scos în relief schimbarea relațiilor a fost natura ideologică a conflictului și obsesia ambelor tabere cu privire la ceea ce s-ar putea numi „securitatea ideologică“ – o neliniște care a făcut ca pacea să fie foarte puțin probabilă.

După cum am văzut, Stalin era obsedat de mulți ani de această problemă, care i-a părut și mai îngrijorătoare după război, deoarece relaxarea controlului ideologic prin contactele strânse cu Occidentul generase așteptări de liberalizare, ca răsplată pentru sacrificiile din timpul războiului. Acesta era un lucru pe care Stalin, temându-se acum de o posibilă luptă cu Statele Unite, nu avea să-l permită. Pentru el, liberalismul ar fi deschis URSS influențelor Vestului, or doar o populație complet angajată ideologic putea rezista unei provocări occidentale. Într-un discurs din 9 februarie 1946, el a avertizat cu privire la posibilitatea acestei noi lupte. A fost un discurs defensiv, adresat unui public intern.[102] Dar observatorii americani l-au interpretat ca pe un semn de intenții agresive. Acest fapt a declanșat la rândul lui neliniști referitoare la subversiunea sovieticilor și la

stabilitatea internă a Statelor Unite. Adjunctul șefului misiunii diplomatice americane la Moscova, George Kennan, a scris foarte influenta lui „Telegramă lungă“ la mai puțin de două săptămâni după discurs, argumentând că Stalin plănuia să diminueze influența americană prin subversiune comunistă în Occident. El a sugerat că Stalin poate că nu era un fanatic ideologic, dar era un fanatic al securității; el avea „o viziune nevrotică asupra afacerilor externe“, alimentată de sentimentul de nesiguranță „tradițional și instinctiv“ al rușilor, intensificată de ideologia comunistă și de „secretomania și conspirativitatea orientalilor“. URSS a lui Stalin pregătea o campanie susținută de destabilizare a Vestului, iar arma principală era rețeaua de colaboratori din partidele comuniste occidentale:

Se vor face eforturi... pentru a distruge încrederea în sine națională, pentru a contracara măsurile de securitate națională, pentru a spori tulburările sociale și politice, pentru a stimula toate formele de dezbinare... săracii vor fi instigați împotriva bogaților, negrii împotriva albilor, tinerii contra bătrânilor, nou-veniții împotriva rezidenților cu tradiție etc.[103]

America trebuia să răspundă prin „îngrădirea“ puterii sovietice în granițele ei actuale, păstrând în același timp unitatea ideologică și încrederea în interiorul Statelor Unite.

Analiza făcută de Kennan gândirii lui Stalin la începutul anului 1946 exagera ambițiile Moscovei în Europa de Vest. Stalin și partidele comuniste occidentale au continuat să susțină fronturile populare chiar și atunci când relațiile dintre cele două părți s-au deteriorat. Sovieticii nu-i susținuseră pe radicali în Grecia și erau nemulțumiți de pretențiile iugoslavilor. Dar anxietățile americanilor erau de înțeles. Din perspectiva lor, comunismul pornise în marș prin lume – în Europa și Asia. Chiar dacă nu mai puteau face mare lucru în privința Europei de Est, URSS trebuia îngrădită în sfera ei de influență. Și cum Europa Occidentală suferea din cauza prăbușirii economice de după război, administrația Truman a devenit tot mai îngrijorată de securitatea ideologică a Occidentului.[104] Condițiile din iarna 1946–1947 au fost foarte grele (deși nu catastrofice), iar oficialii americani au avertizat că, dacă Statele Unite nu furnizează ajutor și sprijin, comuniștii vor exploata deziluzia populației. Potrivit nou-înființatei

Agenţii Centrale de Informaţii (CIA), în septembrie 1947, „cel mai mare pericol potenţial la adresa securităţii SUA“ stătea în „posibilitatea colapsului economic al Europei Occidentale, ce ar fi fost urmat de preluarea puterii de către elemente subordonate Kremlinului“.[105] Comuniştii erau puternici în special în Italia. Exista temerea că, odată ce ar fi ajuns la putere, ei ar fi recurs fără scrupule la tacticile de intimidare folosite în Europa de Est. Ceea ce sovieticii nu au reuşit să obţină prin forţa armelor ar fi putut câştiga prin subversiune internă.

Noua atitudine americană a întărit şi mai mult opiniile intransigente ale conducerii sovietice, inclusiv a lui Stalin.[106] Suspiciunile sovieticilor păreau să se confirme când Truman a început să atace comunismul în sfera de influenţă a occidentalilor, la începutul anului 1947, iar în sudul mai radical aceasta a inclus forţa militară. Congresului i s-a cerut ajutor pentru Grecia şi Turcia, iar doctrina Truman a promis sprijin american pentru toate „popoarele libere“ din lume „care rezistă tentativelor de subjugare de către minorităţi înarmate sau de către forţe de presiune exterioare“.[107] În 1948 s-au făcut şi planuri pentru o intervenţie militară în Italia dacă frontul popular ar fi câştigat alegerile. Grupuri paramilitare secrete aveau să primească sprijin, iar Sicilia şi Sardinia aveau să fie ocupate.[108] Dar americanii s-au bazat, în general, mai mult pe zăhărel, decât pe bici. În 1946, Kennan însuşi descrisese comunismul ca fiind „un parazit malign care se hrăneşte doar cu ţesuturile bolnave“ şi care putea fi înfruntat cel mai bine prin „măsuri curajoase şi incisive“ care „să rezolve problemele interne“.[109] Acesta a fost principiul care a stat în spatele Programului European de Reconstrucţie, mai cunoscut sub numele de Planul Marshall, anunţat în iunie 1947.

Autorii Planului Marshall îşi învăţaseră lecţia din eşecurile pieţelor libere din anii 1920 şi al protecţionismului naţionalist din anii 1930. Pentru a evita un nou nazism, elitele Washingtonului considerau cooperarea economică şi comerţul liber ca fiind esenţiale. De asemenea, prosperitatea Statelor Unite avea nevoie de pieţe europene, în special germane. Aceste economii trebuiau să fie, aşadar, restaurate prin injecţii masive de ajutoare, iar protecţionismul a rămas. Dar în acelaşi timp autorii Planului Marshall încercau să reconstruiască Europa de Vest pe nişte linii mai de stânga. Ei erau convinşi că un capitalism de piaţă liberă îi va împinge pe muncitori în braţele comunismului. Clasa muncitoare, care rămăsese atât de marginalizată şi de nesigură în anii 1920, trebuia să fie absorbită în sistemul politic şi să capete standarde de viaţă mai înalte. Scopul ajutorării prin Planul Marshall era o economie de piaţă funcţională, dar autorii lui erau convinşi că numai reglementarea de către stat şi colaborarea dintre muncă şi capital

puteau să o creeze. Ei au implicat, aşadar, în planificare şi sindicatele, alături de angajatori; dacă şi capitalul şi forţa de muncă urmăreau creşterea economică în paralel cu ridicarea standardelor de viaţă pentru toţi, argumentau ei, atunci vechea luptă de clasă din trecut putea fi depăşită.[110]

Planul Marshall făcea parte dintr-o evoluţie generală spre un sistem economic mai reglementat şi mai egalitar, iar la el acasă Truman era hotărât să extindă beneficiile sociale ale politicii New Deal, mărind totodată capacitatea militară a Statelor Unite. Rezultatul a fost un nou şi masiv „stat militar-social“.[111] Pe plan internaţional, de asemenea, principiile etatiste aveau să opereze în cadrul unui nou sistem financiar, stabilit la Conferinţa de la Bretton-Woods în 1944. S-au făcut eforturi pentru întoarcerea la pieţele globale de dinainte de 1914, dar fără capitalismul nereglementat şi fără discreditatul etalon-aur, care a pus atâtea restricţii pe salarii şi pe creşterea economică în anii 1920. Americanii conduceau un sistem de rate de schimb fixe, având în centru dolarul, în timp ce o nouă instituţie – Fondul Monetar Internaţional (FMI) – a fost înfiinţată pentru a ajuta statele care treceau prin dificultăţi financiare temporare. Acesta era un sistem sub un control strict, în care mâna-forte o aveau statele, nu băncile private. A avut un succes remarcabil în readucerea la viaţă a economiilor „Occidentului“ (inclusiv Japonia), dar avea la bază un târg implicit: Statele Unite ofereau un aliat puternic în războiul împotriva comunismului, dar cu preţul reconstruirii industriilor interne şi al competiţiei lor pe piaţa mondială. Pe termen lung, competitorii Americii – şi mai ales foştii ei inamici, Germania şi Japonia – au avut de câştigat de pe urma marii puteri. Dar imediat după război, Statele Unite, mult mai bogate decât restul lumii, îşi puteau permite târgul. America îşi construia un set de aliaţi, aşa-numita „lume liberă“, suficient de puternici şi de bogaţi încât să reziste comunismului.

Planul Marshall nu a fost atât de important economic pe cât pretind admiratorii lui şi nici criza economică europeană nu era atât de gravă pe cât credeau americanii. Dar planul a avut un profund impact politic, deoarece i-a obligat pe vest-europeni să aleagă între capitalism şi comunism. Şi a arătat că survenise o schimbare şi în capitalism: acesta încerca, în sfârşit, să pună capăt conflictului social european, făcând concesii serioase clasei muncitoare. Liberalii ofereau acum o alternativă atractivă la frontul popular – o coaliţie ce-i includea pe socialiştii reformişti, dar îi excludea pe comunişti.

Planul Marshall i-a pus pe toţi comuniştii, inclusiv pe sovietici, în defensivă. Ei ştiau că va fi popular, dar presupunea şi acceptarea unor legături, iar Moscova l-a

văzut pe bună dreptate ca pe un mecanism ce avea să tragă Europa Centrală şi de Est într-o sferă americană de influenţă. Americanii au oferit tuturor posibilitatea de a participa la el, inclusiv ruşilor şi est-europenilor, iar Molotov a crezut iniţial că sovieticii vor putea să neutralizeze Planul Marshall, detaşându-l de conducerea americană. Dar când a descoperit că acest lucru este imposibil, el şi Stalin au tras concluzia că America era hotărâtă să distrugă influenţa sovietică în statele lor tampon.[112] Primirea entuziastă pe care Frontul Popular Cehoslovac a făcut-o Planului Marshall nu a făcut decât să-i dovedească lui Stalin că acesta era conceput astfel încât să-i atragă pe est-europeni afară din tabăra sovietică. Premierul comunist cehoslovac Klement Gottwald a fost convocat la Moscova şi instruit, cu furie, să denunţe Planul Marshall; la fel s-a procedat cu toate partidele comuniste şi în toate celelalte ţări aflate sub control sovietic (cu excepţia Austriei, care era împărţită între foştii Aliaţi).

Planul Marshall a fost hotărâtor pentru Stalin şi l-a convins că apariţia a două blocuri este inevitabilă.[113] America, a concluzionat el, încerca să reînvie puterea industrială a Germaniei şi să o folosească pentru a construi o coaliţie antisovietică în Europa. Ca răspuns, el a decis că securitatea URSS necesita sovietizarea Europei Centrale şi de Est. El le-a dat mână liberă comuniştilor locali şi fronturile populare au fost distruse unul câte unul – cel mai dramatic în „lovitura de la Praga“ din februarie 1948, când Gottwald l-a obligat pe Beneš să accepte un guvern format de un singur partid, cel comunist. Comuniştii locali nu şi-au făcut probleme pentru că abandonau democraţia. Jakub Berman a justificat comportamentul nedemocratic al comuniştilor peste câteva decenii, când comuniştii înşişi se confruntau cu provocarea sindicatului polonez Solidaritatea:

Am putea fi acuzaţi că eram în minoritate şi da, eram. Şi ce-i cu asta?... Asta nu înseamnă nimic. Ce ne învaţă evoluţia omenirii? Ne învaţă în primul rând că a existat întotdeauna minoritatea, avangarda, care a salvat majoritatea, deseori împotriva voinţei acestei majorităţi... Să recunoaştem cinstit: cine a organizat revolta din Polonia? O mână de oameni. Pur şi simplu aşa se face istoria.[114]

Conform explicaţiilor lui Berman, mulţi dintre conducătorii staliniști credeau cu adevărat, erau convinşi că sistemul sovietic era cel mai bun pentru ţările lor şi doreau cu nerăbdare tranziţia rapidă spre socialism. Cei mai mulţi dintre noii

conducători, „micii Stalini“ ai noii ordini, petrecuseră destulă vreme la Hotel Lux şi în alte locuri ale Cominternului: Boleslaw Bierut din Polonia, Klement Gottwald din Ungaria, Mátyás Rákosi din Ungaria şi bulgarul Vulko Cervenkov – cumnatul lui Dimitrov –, toţi au petrecut perioade îndelungate în exil la Moscova. Doar doi erau „locali“: românul Gheorghe Gheorghiu-Dej, care fusese electrician la căile ferate şi care a condus partidul dintr-o celulă de închisoare, şi acum prosovieticul Enver Hodja în Albania, un profesor educat la Universitatea din Montpellier, nevoit să vândă ţigări după ce a fost concediat de forţele de ocupaţie italiene.

Acestui grup de lideri comunişti i s-a alăturat în octombrie 1949 Walter Ulbricht, un alt locatar de la Hotel Lux, care conducea noul stat est-german, Republica Democrată Germană (RDG). Germania şi Austria fuseseră separate după război în zone de ocupaţie, iar americanii, britanicii şi francezii precipitaseră împărţirea oficială a Germaniei în iunie 1948, anunţând planuri pentru crearea unui stat separat vest-german în zonele lor şi introducând o nouă monedă. Stalin a răspuns izolând Berlinul – oraş administrat în comun, în zona sovietică –, în încercarea de a-i forţa pe Aliaţi să dea înapoi. Din acel moment şi până în luna mai a anului următor, Aliaţii au organizat un uriaş pod aerian, pentru a împiedica înfometarea Berlinului de Vest. Dar, în ultimă instanţă, Stalin nu era pregătit pentru un nou război şi tactica lui de intimidare a eşuat. Germania, centrul luptei dintre clase în anii 1920, devenise în anii 1940 centrul luptei dintre sisteme.

Stalin era decis să-şi mobilizeze noul imperiu pentru a face faţă ameninţării Occidentului. Economiile din Europa Centrală şi de Est aveau să fie reconstruite după modelul celei sovietice de la sfârşitul anilor 1920 şi din anii 1930. Agricultura avea să fie colectivizată, o industrie grea construită, iar consumul restricţionat. Moderaţia fronturilor populare luase sfârşit. Guvernele au elaborat planuri cincinale în toate ţările-satelit ale sovieticilor în 1949–1950 şi, la fel ca în Uniunea Sovietică, această politică a fost combinată cu „lupta de clasă“ împotriva chiaburilor şi a burgheziei.

Sfârşitul fronturilor populare şi crearea unui imperiu comunist în Europa Centrală şi de Est au fost confirmate la congresul fondator al Cominformului, în oraşul polonez Szklarska Poręba, în septembrie 1947. Prezentat ca o organizaţie pentru schimbul de informaţii între partidele comuniste, Cominformul nu era menit să fie un succesor al Cominternului, pentru a răspândi revoluţia internaţională. El includea mai degrabă doar partidele est-europene şi câteva partide cu importanţă strategică din Europa de Vest, cărora urmărea să le impună

liniile politicii externe sovietice.[115] Stalin devenise convins că lejeritatea supravegherii partidelor comuniste europene trebuia să ia sfârşit. El ştia că solicitările lui vor fi nepopulare printre partidele naţionale şi a păstrat secret scopul întâlnirii. Conducătorul polonez Gomułka şi-a exprimat clar nemulţumirea, însă fără efect. Partidele urmau să fie supuse unei supravegheri stricte şi trebuiau să se mobilizeze împotriva ameninţării americane. Fronturile populare muriseră şi locul lor fusese luat de o nouă doctrină a luptei internaţionale dintre „două tabere“ – cea capitalistă şi cea socialistă.[116]

În Est, Planul Marshall i-a afectat pe comunişti, dar aceştia se puteau baza pe forţă pentru a rămâne la putere. În Vest, comuniştii erau nevoiţi să se descurce cum puteau, în circumstanţe foarte nefavorabile. Chiar dacă partidele comuniste din Franţa şi Italia erau forţe politice puternice în 1946 şi la începutul lui 1947, tensiunile Războiului Rece le-au subminat poziţia. În mai 1947 au fost expulzate din coaliţiile guvernamentale, iar Cominformul le-a cerut apoi să adopte o linie mai militantă, nu să instige la revoluţie, ci să mobilizeze opinia publică împotriva influenţei americane.[117] În 1947, Stalin le-a cerut să organizeze greve, iar în anul următor li s-a spus să intre în coaliţii ale „păcii“ împotriva Statelor Unite. Partidele comuniste au avut inevitabil de suferit de pe urma noii linii. Conducerea Partidului Comunist Italian, care obţinuse un rezultat foarte bun în alegerile din 1948, a sperat că sovieticii îşi vor înmuia atitudinea în privinţa Planului Marshall sau vor oferi ca răspuns propriul ajutor.[118] Dar sovieticii i-au ignorat. Aşa cum au înţeles italienii, Planul Marshall şi americanii aveau să joace un rol central în campania electorală a creştin-democraţilor. Generalul Marshall însuşi a ameninţat că ajutorul va fi tăiat în cazul unei victorii a comuniştilor, iar Biserica Catolică i-a mobilizat pe italienii din Statele Unite să trimită peste un milion de scrisori rudelor sau pur şi simplu unor străini, cu avertizări privind ameninţarea comunistă. Lovitura de la Praga s-a dovedit ultima picătură, care i-a înspăimântat pe alegători, îndepărtându-i de comunişti, iar creştin-democraţii au obţinut o victorie răsunătoare asupra blocului de stânga. Partidul Comunist Italian a rămas cel mai mare partid de stânga, dar, la fel ca omologul lui din Franţa, a fost îndepărtat pentru câteva decenii de pe coridoarele puterii. Partidul finlandez a fost ultimul care a plecat de la guvernare, în 1948.

IX

În ziua de 1 mai a anului 1950, câțiva bărbați în veșminte cvasimilitare, purtând pe braț banderole cu steaua roșie, au preluat controlul unui orășel industrial din Wisconsin, Mosinee. Au blocat străzile și l-au arestat pe primarul orașului, Ralph Kronenwetter, pe care l-au smuls din pat sub amenințarea armei, îmbrăcat în pijama și halat. Primarul și-a recunoscut înfrângerea și i-a îndemnat pe locuitorii orașului să se predea, urcat pe o platformă ridicată în nou-botezata Piață Roșie și împodobită cu lozinca „Statul primează asupra individului“. Liderul insurgenților, comisarul Kornfeder, a declarat Mosinee parte a USSA, „Statele Socialiste Unite ale Americii“ și a emis un decret prin care naționaliza industria și interzicea orice partid politic cu excepția celui comunist, precum și toate organizațiile civice și religioase.[119]

Acesta era comunismul în stil american – un comunism practicat de organizațiile conservatoare ale veteranilor, violent antisovietica Legiune Americană, și nu de CPUSA. Locuitorii din Mosinee au avut de îndurat o singură zi chinurile comunismului. Erau participanți la unul dintre numeroasele spectacole politice puse în scenă în acea perioadă pentru a demonstra pericolul amenințării comuniste. Legionari care nu erau din oraș, în mod deliberat necunoscuți localnicilor și costumați în comuniști, au invadat Mosinee. După ce au susținut un discurs în care liderul lor anunța că „e o problemă de ore până când muncitorii săraci și înjosiți se vor ridica și vor răsturna întregul regim putred din Statele Unite“, începeau campania de represiune. Recalcitranții – printre care trei călugărițe – au fost duși în „lagăre de concentrare“; bibliotecile au fost epurate, iar filmul Vinovat de trădare (Guilty of Betrayal), o dramă despre procesul-spectacol al cardinalului ungar Mindszenty, care rula la cinematograful local, a fost interzis. Alte aspecte și mai comune modului de viață american au fost perturbate: terenurile de sport au fost „confiscate“, restaurantele serveau numai pâine neagră și supă de cartofi, iar prețurile costumelor de haine și al cafelei au crescut de mai bine de cinci ori. Au fost introduse rațiile, iar Milwaukee Journal a publicat fotografia unui copil de șase ani privind trist la un afiș dintr-un magazin pe care scria „Dulciuri numai pentru membrii Tineretului Comunist“.

Ocuparea orașului Mosinee a fost organizată de conducerea Legiunii, dar foștii

comuniști au jucat și ei un rol important. Joseph Kornfeder era un croitor venit în Statele Unite din Slovacia, care fusese comunist între 1919 și 1934 și urmase Școala Lenin. În spectacol i s-a alăturat Ben Gitlow, un fost secretar general al CPUSA epurat în timpul campaniei duse de Stalin împotriva deviaționiștilor de dreapta la sfârșitul anilor 1920. Primarul Kronenwetter, democrat, a fost nemulțumit la început de ceea ce credea că ar fi „o idee a republicanilor“, dar până la urmă a acceptat planul.

În luna următoare, un spectacol de o asemănare izbitoare a fost prezentat, de data aceasta în cinematografele din URSS. Conspirația damnaților, a studiourilor Mosfilm, se desfășura într-o țară est-europeană generică, având la conducere un front popular multipartinic.[120] Din nou, în centrul poveștii se află o conspirație condusă din străinătate, ce pune la cale o revoluție politică. De data aceasta, însă, americanii erau personajele negative. MacHill, deosebit de fermecătorul, dar cinicul ambasador american, conduce o coaliție sinistră ce urmărește să-i înlăture pe comuniști din guvern și să oblige țara să adopte Planul Marshall. Printre colaboratorii lui se numără social-democrații (după cum exulta MacHill: „Câte guverne am răsturnat eu cu ajutorul social-democraților!“), Vaticanul și cardinalul Birnch (inspirat de Mindszenty), trădătoarea Cristina, șefa Partidului Unității Creștine, de dreapta, ambasadorul nedemn de încredere al lui Tito și o vampă americană, ziarista Kira Reichel din Chicago. Ei pun la cale câteva planuri murdare: s-o asasineze pe eroina filmului, vicepremierul comunist Hanna Likhta, să mituiască populația cu subcultură ieftină americană (sosește un „tren al păcii“, completat cu o orchestră de jazz și reclame la țigări Lucky Strike) și să provoace o criză a alimentelor, pentru a asigura o dependență completă de Occident. Dar comuniștii luptă împotriva puciului, mobilizând populația împotriva perfidului dolar, în apărarea virtuții morale și a independenței naționale. Ei iau cu asalt Parlamentul și îl izgonesc pe MacHill, împreună cu partidele reacționare, în timp ce scandează: „Planul Marshall este moartea noastră! Nu vrem să purtăm lesa americanilor!“

Atât ocuparea orașului Mosinee, cât și Conspirația damnaților sunt reprezentative pentru temele și stilul noilor politici din Războiul Rece, atât în Est, cât și în Vest. Era evident că epoca fronturilor populare luase sfârșit, iar foștii aliați erau acum dușmani de moarte: în Statele Unite, comunismul era pus pe picior de egalitate cu fascismul, pe când în URSS, social-democrația devenise iarăși „fascism social“. În locul lor, statul impune o unitate fondată pe un amestec de naționalism și principii ideologice universale: „americanism“ și „valori sovietice“. Orice amenințare la adresa acestei ordini reprezintă un mare

pericol. Simpatia cu stânga radicală în Occident sau cu liberalismul în Est trebuia smulsă din rădăcini, întrucât putea avea legătură cu conspiraţii sinistre puse la cale de superputerea rivală. Elitele politice foloseau războiul ideologic în scop propriu, dar nimeni nu poate spune că l-a creat. Noua obsesie legată de securitatea ideologică explică preocuparea bizară pentru spioni şi conspiraţii. Iar rezultatul acestei obsesii a fost o pauză îndelungată în „războiul civil“ european. Luptele interne între clase au fost înlocuite de conflictele dintre blocurile geopolitice.

Ambele tabere au încercat să disciplineze societatea şi să o mobilizeze pentru noul război ideologic.[121] Dar efectul acestei mobilizări a fost mult mai mare în blocul sovietic decât în Occident, iar balanţa între represiune şi persuasiune a fost variabilă. Represiunea a fost, de departe, mai intensă în blocul sovietic, după cum vom vedea în Capitolul 7. În sfera occidentală, cea mai mare violenţă s-a înregistrat în sudul Europei. Monarhiştii susţinuţi de Statele Unite în Grecia şi regimul autoritar spaniol au recurs la forţă pentru a-i suprima pe comunişti, pe când Italia la sfârşitul anilor 1940 a înregistrat şi ea o reprimare dură a stângii de către poliţie.[122]

În America însăşi, comuniştii nu erau reprimaţi, ci discriminaţi, şi 10 000–12 000 de comunişti, reali sau presupuşi, şi-au pierdut slujbele.[123] Cu trei luni înainte de invazia din Mosinee, chiar senatorul din Wisconsin, catolicul de origine irlandeză Joe McCarthy, a rostit celebrul lui discurs în care a pretins că ştie că sunt 57 de comunişti în structura Departamentului de Stat. El a devenit curând simbolul „Spaimei Roşii“ care a măturat politica americană, dar a fost doar unul dintre oamenii cu putere şi organizaţiile care au lansat epurări ale comuniştilor.[124] Truman însuşi a introdus în 1947 teste de loialitate pentru angajaţii din administraţia sa, cu toate că îl dezaproba pe McCarthy; angajatorii şi sindicatele anticomuniste i-au înlăturat pe angajaţii care aveau legături cu comunismul; Biroul Federal de Investigaţii al lui J. Edgar Hoover a angajat încă 3 500 de oameni pentru a-i cerceta pe cei două milioane de angajaţi federali, iar Comitetul pentru Activităţi Antiamericane al Camerei Reprezentanţilor a declanşat 135 de investigaţii între 1945 şi 1955, inclusiv – cele mai celebre dintre ele – la Hollywood.

Moscova avea, într-adevăr, o reţea de spioni care operau în America, unii la niveluri înalte, şi se folosea şi de (măruntul) CPUSA, ale cărui activităţi le controla amplu. Totuşi, extravagantele temeri faţă de comunism din acea perioadă priveau mai mult securitatea ideologică şi folosirea acestor temeri de

către diverse forţe politice decât daunele produse de spionajul propriu-zis. Mccarthy-ismul avea precedente în Spaima Roşie din 1919–1920, dar Războiul Rece a fost cel care a plasat comunismul aproape în centrul politicii americane.[125] Aşadar, cu toate că izbucnirea Războiului Rece a dus la instituirea unei economii de tipul New Deal, ea a slăbit stânga americană. În 1942, sondajele arătau că 25% dintre americani erau în favoarea socialismului şi 35% nu aveau prejudecăţi faţă de el; în 1949, doar 15% îl mai susţineau, pe când 61% erau ostili.[126]

În Europa de Vest, cruciada anticomunistă s-a desfăşurat mai în surdină. Europa Occidentală nu a fost martoră la extremele unei vânători anticomuniste de vrăjitoare, iar mccarthy-ismul nu a făcut decât să ştirbească imaginea Americii în Europa. Turneul făcut în 1953 prin capitalele europene de acoliţii lui McCarthy, Roy Cohn şi David Schine, pentru a epura din bibliotecile ambasadelor americane şi ale altor instituţii guvernamentale operele stângiste „periculoase“, cum ar fi clasicul Walden al lui Henry Thoreau, a eşuat lamentabil.[127] Cu toate acestea, politica era profund afectată de Războiul Rece. Comuniştii erau marginalizaţi, iar social-democraţia a revenit la anticomunismul puternic din perioada ce a urmat imediat Primului Război Mondial. Unele partide socialiste vest-europene mai includeau în programele lor referiri marxiste la lupta de clasă, dar în realitate ele au devenit forţe profund reformatoare.

Liberalismul din perioada Războiului Rece a avut un succes remarcabil în atingerea principalelor obiective: distrugerea frontului popular, prezentarea comunismului ca duşman şi oferirea unei alternative care a atras mare parte din populaţie. S-a dovedit a fi şi un puternic mecanism de integrare socială. În Europa de Vest şi în Statele Unite, muncitorii au fost în sfârşit absorbiţi în comunitatea politică şi economică. În Statele Unite, grupuri etnice excluse, în special afro-americanii, catolicii şi evreii, au descoperit că prin cruciada anticomunistă le este mai uşor să fie acceptaţi într-o societate dominant protestantă.[128] Atât catolicii, cât şi evreii au simpatizat puternic cu victimele comunismului stalinist: evreii, cândva cel mai procomunist dintre toate grupurile etnice, au devenit, din motive lesne de înţeles, cei mai ostili când confraţii lor au devenit ţintele „anticosmopolitismului“ lui Stalin de după război.[129] Vaticanul, desigur, era de multă vreme puternic anticomunist, dar catolicii au fost sensibilizaţi şi de suferinţele fraţilor şi surorilor lor din Europa de Est.

Liberalismul american din timpul Războiului Rece a reuşit totodată să-şi păstreze atractivitatea în Europa de Vest şi din ce în ce mai mult şi în cea de Est.

Statele Unite au înființat, într-adevăr, un imperiu neoficial, dar bogăția americană și ideologia liberală le-au permis să evite excesele exploatatoare ale imperiilor europene din secolul al XIX-lea. Acesta era un „imperiu prin invitație“, cartonașul aurit fiind emis și de elite și de munca organizată.[130] În cea mai mare parte a Europei și în Japonia, se putea prezenta ca fiind un autentic furnizor de valori universale, încercând fără egoism să îi ajute pe cei aflați sub protecția lui să atingă modernitatea. La est de Cortina de Fier, abordarea lui Stalin era foarte diferită. După cum se va vedea, relativa liberalizare din perioada războiului a fost repede înlocuită de o nouă formă de comunism ce exagera elementele paternaliste, etatiste și xenofobe ale stalinismului din anii 1930.

Conflictul ideologic dintre comunism și Occident se reconfigura, așadar, de la un conflict social în interiorul blocurilor la o luptă geopolitică între acestea. Războiul rece dintre puteri a fost însoțit de o „pace rece“ în interiorul acestora. Politica era stabilizată, clasele sociale îmblânzite. Lacul altădată plin de valuri era acum înghețat. Gheața era mai groasă în nord-vestul Europei, în SUA și în URSS, dar mai fragilă în Europa Centrală și de Est. Era și mai subțire în sudul Europei, unde Grecia evidențiase slăbiciunile puterii britanice și americane, iar Iugoslavia pe cele ale URSS.

La nivel global însă, lucrurile erau valabile în general pentru „Nord“. În „Sud“ – și mai ales în Asia – situația era foarte diferită. Conflictele interne au continuat să fie violente în această parte a lumii, iar inegalitățile totale. Naționaliștii înfruntau imperiile europene, în vreme ce societățile agrariene divizate și puternic inegale generau chemări la o schimbare socială fundamentală.

Nici blocului american, nici celui sovietic nu le-a fost ușor să absoarbă această parte turbulentă a lumii, dar la sfârșitul războiului, SUA păreau să fie într-o poziție mai bună în lupta pentru influență. Erau foarte bogate și aveau puterea de a-și proiecta forța oriunde. Puteau fi atrăgătoare și pentru naționaliști, prin faptul că inițial au respins imperialismul aliaților europeni: după cum a explicat Consiliul Național de Securitate al SUA, „imperialismul secolului al XIX-lea“ nu mai era acceptabil, deoarece reprezenta „un mediu ideal pentru înmulțirea virusului comunist“.[131]

Între timp, Uniunea Sovietică postbelică era prost echipată pentru a-și răspândi influența în această nouă lume radicalizată. Strategia Cominternului după revoluție vizase în general Europa: frontul popular a fost cosmetizat pentru a fi pe placul liberalilor de stânga europeni, iar Cominformul s-a concentrat exclusiv

pe Europa. Pe de altă parte, modul în care Stalin aborda lumea în curs de dezvoltare era bazat pe un amestec de Realpolitik şi scepticism privind pregătirea societăţilor agrare neeuropene pentru atingerea socialismului în viitorul apropiat. Stalin nu voia să încurajeze comuniştii independenţi în ambiţiile lor revoluţionare, în parte pentru că aceştia puteau pune la îndoială preeminenţa Moscovei, în parte pentru că ar fi putut aliena puterile occidentale, subminând astfel acordurile încheiate în vremea războiului pentru împărţirea Europei. El a refuzat, aşadar, să-i ajute pe comuniştii greci sau vietnamezi şi iniţial a avut reticenţe în a-l recunoaşte pe Mao Zedong, liderul comuniştilor chinezi (deşi în 1948 a devenit mai entuziast în privinţa ocaziilor favorabile pentru revoluţie în China).[132] Trădarea de către el a comuniştilor locali a fost cea mai izbitoare – şi mai contraproductivă – în Iran, unde Frontul Popular Tudeh (cel mai mare din ţară), condus de comunişti, era nerăbdător să ia puterea. Stalin nu era interesat de revoluţia iraniană şi a insistat că aceasta era prematură: obiectivul lui era un stat iranian „burghez“, prietenos faţă de URSS şi dispus să îi acorde concesiuni petroliere. El a făcut presiuni asupra Teheranului, folosindu-se de prezenţa trupelor sovietice în Nord şi susţinând mişcarea de independenţă a azerilor, până când Tudeh a fost obligat să urmeze linia sovietică. Politica lui Stalin a fost însă un eşec spectaculos, distrugând perspectivele influenţei comuniste. Americanii au făcut presiuni asupra sovieticilor să-şi retragă trupele, iar în 1947 Tudeh a fost interzis şi şahul a ajuns în sfera de influenţă americană.

În Asia de Est şi de Sud-Est, Stalin avea însă mai puţină putere directă, iar comuniştii locali erau mai încrezători în forţele lor. Aici, partidele comuniste împletiseră ideile indigene cu tradiţia sovietică, punând accentul pe elementele antiimperialiste din moştenirea lui Lenin şi Stalin. Această sinteză a fost ceea ce a dat comunismului un nou impuls vital. În Vest, comunismul găsise teren fertil mai ales în tensiunile dintre clasele sociale. În Rusia, comunismul a beneficiat şi de pe urma conflictului de clasă şi de pe urma dorinţei de ridicare de la statutul de ţară „înapoiată“. Dar în Asia – următorul centru al comunismului global –, acesta a apărut în general într-un context diferit: conflictul dintre imperiile Occidentului şi coloniile din Sud. Iar pentru a înţelege aceste variante noi şi puternice de comunism, trebuie să ne întoarcem la epoca imediat următoare Primului Război Mondial. Pentru că acest război catastrofal a adus nu doar o criză a elitelor Europei, ci şi a imperiilor lor de peste mări.

Capitolul 6. Răsăritul este roşu

I

În iunie 1919, un tânăr de 29 de ani, originar din Indochina Franceză, Nguyen Tat Thanh, intra în palatul Versailles. Din câte îşi amintesc unii, purta un costum de zi, dar, chiar dacă aşa au stat lucrurile, era unul închiriat. Era departe de a fi un personaj proeminent, trăind din munca la retuşarea fotografiilor şi din falsificarea antichităţilor chinezeşti. În mână ţinea o petiţie, pe care spera să o înmâneze preşedintelui Wilson şi celorlalţi participanţi la Conferinţa de Pace. Intitulată „Solicitările poporului annamit [adică vietnamez]“, era un document relativ moderat, care cerea autonomie politică (mai degrabă decât independenţă) pentru vietnamezi şi drepturi egale cu cele ale stăpânilor lor imperiali francezi.[1] Era semnată cu un pseudonim, Nguyen Ai Quoc – „Nguyen Patriotul“. Nguyen spera că petiţia va fi inclusă în agenda conferinţei şi avea unele motive să fie optimist. Spre sfârşitul războiului, Wilson susţinuse puternic principiul autodeterminării popoarelor oprimate şi, cu toate că nu îi menţionase explicit pe cei din afara Europei, naţionaliştii din colonii sperau că principiul li se va aplica şi lor. Dar răspunsul primit de Nguyen nu a fost decât o scrisoare politicoasă de la principalul consilier al lui Wilson, care promitea să o supună atenţiei preşedintelui. Wilson nu a văzut probabil niciodată scrisoarea şi, chiar dacă s-ar fi întâmplat asta, ar fi avut prea puţin efect. Tratatul de la Versailles sprijinea autodeterminarea supuşilor europeni ai vechilor imperii, dar nu era valabil şi în colonii.[2]

Reacţia lui Nguyen la acest refuz a fost să-şi transfere speranţele de la Wilson la Lenin. El a intrat curând în Partidul Socialist Francez, iar în decembrie 1920 a devenit membru fondator al Partidului Comunist Francez. A părăsit apoi Parisul, plecând la Moscova, unde s-ar putea să fi studiat la Universitatea Comunistă a Truditorilor din Est (KUTV), cunoscută şi ca „Şcoala Stalin“ – şcoala Cominternului pentru comuniştii asiatici, similară Şcolii Lenin, care funcţiona pentru europeni.[3] În câţiva ani a devenit un personaj important al Cominternului (şi locatar obişnuit la Hotel Lux) şi şi-a luat un pseudonim nou şi revoluţionar – „Cel care luminează“, Ho Şi Min.

Ho Şi Min nu era singurul intelectual asiatic dezamăgit de Wilson. Chinezul Chen Duxiu îl lăuda în 1919 ca fiind „numărul unu printre oamenii buni din

lume“, dar s-a îndepărtat de el, devenind unul dintre fondatorii şi conducătorii Partidului Comunist Chinez.[4] Tânărul Mao Zedong, un activist politic din provincia Hunan, a considerat că trădarea de la Versailles este zdrobitoare. El a înfiinţat un ziar, Cronica râului Xiang, în care şi-a publicat gândurile despre tragedie. Mao îşi îndemna cititorii să studieze „partidul extremist rus“ care, credea el, răspândea revoluţia în sudul Asiei şi în Coreea; aceasta este prima lui referire la bolşevism.[5]

Şi totuşi, în practică, orice alianţă între Wilson şi Ho Şi Min ar fi fost sortită eşecului. Wilson era, fără îndoială, dornic să ţină în frâu imperialismul european, dar era prea puţin interesat de popoarele din colonii şi de drepturile lor. El le considera „populaţii subdezvoltate“, care avansau foarte încet spre independenţă, sub supravegherea benignă a occidentalilor; în particular, chiar admira metodele imperialiste britanice şi, în general, era anglofil din punct de vedere cultural. El n-ar fi spus că tumultuoasele revoluţii naţionaliste ar fi calea spre progres. Mai mult, datorită originii sale sudiste, el împărtăşea multe dintre prejudecăţile rasiste din mediul respectiv. Nu a fost o surpriză, aşadar, că el a fost de acord cu cererile aliaţilor lui europeni şi japonezi; a acceptat ca imperiile lor să supravieţuiască şi, cu toate că a avut reticenţe, a fost de acord cu transferul enclavei estice chineze Shandong de la Germania înfrântă la Japonia victorioasă.[6]

Mai mult, dacă Wilson nu era un radical, nici Ho Şi Min nu era deloc un liberal. Fiu al unui oficial guvernamental în dizgraţie, el a părăsit Vietnamul în 1911 şi a călătorit prin lume, lucrând ca ajutor de bucătar pe un vas. În marele său voiaj, a vizitat coloniile şi a petrecut perioade îndelungate în Statele Unite, la Londra şi la Paris. Cum nutrea deja resentimente faţă de prezenţa imperială a Franţei în Vietnam, experienţele i-au permis să-şi generalizeze critica la adresa imperialismului, iar faptul că a fost martor la umilirea negrilor în Statele Unite şi a africanilor şi asiaticilor în imperiile europene l-a făcut mult mai conştient de rasismul albilor. În momentul în care a ajuns la Londra era deja considerat un radical. Marele bucătar francez Auguste Escoffier l-a remarcat în bucătăria hotelului Carlton şi s-a oferit să îl înveţe să gătească, dacă renunţă la ideile revoluţionare. Ho a acceptat să înveţe arta patiseriei, dar a ignorat sfatul lui Escoffier privind politica. S-a înscris într-o organizaţie pentru îmbunătăţirea condiţiilor muncitorilor chinezi şi a demonstrat în favoarea independenţei Irlandei.[7] După ce a sosit la Paris, în 1917, Ho a început să activeze în cercuri sindicale şi socialiste. Era un individ rezervat, printre francezi, cel puţin. Socialistul francez Léo Poldès vorbeşte, cu o oarecare superioritate, despre

„aerul lui de Charlot“, „comic şi trist în acelaşi timp“. „Era foarte simpatic – rezervat, dar nu timid, intens, dar nu fanatic, şi foarte deştept.“[8] Unul dintre tovarăşii lui naţionalişti l-a descris pe Ho Şi Min ca fiind „un armăsar pătimaş“.[9] Iar în 1921 ajunsese la concluzia, în parte (după cum susţinea) datorită citirii Tezelor asupra chestiunilor naţionale şi coloniale ale lui Lenin, că numai violenţa şi socialismul aveau să-i elibereze poporul.[10]

Ho a locuit la Paris în perioada când vechea ordine era atacată la periferiile coloniale, ca şi în Europa. În unele părţi ale Imperiului Britanic, Primul Război Mondial a avut un efect similar celui pe care l-a avut în Europa. Aproape un milion de soldaţi indieni luptaseră în armata britanică, în timp ce zeci de mii de chinezi au plecat spre Europa, să lucreze pe frontul de acasă. Indienii şi chinezii, ca şi clasa muncitoare din Europa, aveau sentimentul că ar fi trebuit să primească unele compensaţii pentru sacrificiile lor. În acelaşi timp, multor naţionalişti din Asia le devenise clar că Europa fusese extrem de slăbită de război şi că balanţa puterii era în schimbare. Iată ce scria Ho premonitoriu, în 1914: „Cred că în următoarele trei sau patru luni destinul Asiei se va schimba dramatic. Foarte rău pentru cei care luptă şi se chinuiesc. Trebuie doar să ne păstrăm calmul.“[11]

Aşa cum a înţeles Ho, războiul slăbea vechile ierarhii în toată lumea. În Europa, acest fapt a luat forma revoluţiilor sociale; în afara ei, a revoltelor anticoloniale. Anul 1919 a adus revolte împotriva britanicilor în Egipt, Afghanistan şi Waziristan (Pakistanul de azi), campania de nesupunere civilă a lui Gandhi în India şi declararea unei republici irlandeze. Mai departe, spre Extremul Orient, mişcarea coreeană de la 1 martie şi cea chineză din 4 mai au protestat împotriva imperialismului japonez reînviat.

Comunismul era, în unele aspecte, un vehicul util pentru mişcările anticoloniale, izvorâte din frustrare. Imperiile europene îşi impuneau voinţa în general prin intermediul elitelor locale colaboratoare, iar afirmaţia comuniştilor, că inegalităţile interne erau strâns legate de nedreptatea internaţională, căpăta astfel multă greutate. Clasa muncitoare era puţin numeroasă, desigur, dar Lenin justificase revoluţia în Rusia înapoiată pe temeiul că aceasta era o semicolonie a Europei. Stalin era şi el un personaj de la periferia colonială, foarte conştient de importanţa imperialismului în ridicarea bolşevicilor la putere. Aşadar, Cominternul a acordat repede sprijin mişcărilor antiimperiale.

Totuşi, comuniştii din Asia au întâmpinat încă de la început dificultăţi în competiţia cu mişcările naţionaliste, care puteau transmite mai eficient mesaje

patriotice și care îmbinau culturile politice locale cu construirea statului modern. Atitudinea sectară și exclusivistă a Cominternului nu a fost nici ea de ajutor. Moscova era convinsă că perspectivele revoluționare cele mai bune erau în Europa, în rândul clasei muncitoare industrializate. Lumea colonială, credea conducerea sovietică, nu avea să poată ajunge la socialism decât după o vreme și trebuia să se concentreze asupra luptei antiimperialiste, la nevoie în alianță cu naționaliștii burghezi, în scopul înființării unor „republici democratice“ independente.

Primul congres al Cominternului, în martie 1919, a avut puține de spus despre tulburările din colonii. Speranțele declanșării unor revoluții în Europa Occidentală erau încă la cote înalte. În anul următor devenise însă clar că Europa de Vest nu avea să-și îndeplinească promisiunile revoluționare. Bolșevicii sperau totuși că mișcările naționaliste, în special cele din Asia Centrală condusă de sovietici, aveau să se dovedească aliați vitali într-o perioadă în care propriul regim era foarte slab. Al doilea congres al Cominternului, în vara anului 1920, a alocat, așadar, mult timp chestiunii coloniale și au fost invitate mult mai multe delegații din afara Europei. Concluziile lui au fost întărite de un alt congres al Cominternului – de data aceasta dedicat exclusiv problemei coloniale –, organizat în orașul caucazian Baku, Primul Congres al Popoarelor din Est. Au participat la el diverse grupuri de comuniști, radicali și naționaliști, reprezentând 37 de naționalități, cele mai multe din fostele imperii rus și otoman.[12]

La Baku s-au manifestat pentru prima dată disensiunile acute dintre sovieticii eurocentrici și asiaticii mai radicali. Lenin, care se opunea foarte puternic fronturilor populare în Europa, le considera rețeta ideală pentru Asia „înapoiată“. Comuniștii, i-a îndemnat el, ar trebui să facă alianțe cu naționaliștii burghezi și cu țăranii radicali, și să lupte pentru libertate; socialismul propriu-zis trebuia amânat pentru un viitor îndepărtat. Ideea lui a fost însă violent contestată de mai radicalul indian Narendra Nath Bhattacharya (cunoscut ca M.N. Roy). Înainte de Primul Război Mondial, Roy făcuse parte dintr-o organizație teroristă antibritanică din Bengal. El a fugit apoi în Statele Unite și Mexic. În timpul revoluției din Mexic din 1917, a devenit socialist – convertit de comunistul rus Mihail Borodin – și a fondat primul partid comunist din afara URSS. În 1919 a decis să plece în Europa, pentru a fi martor, după cum spunea, „la prăbușirea Europei capitaliste și să vadă proletariatul revoluționar, ca un Prometeu scăpat din lanțuri, ridicându-se ca să construiască din ruine o nouă lume“.[13] Ceea ce a văzut a fost însă eșecul revoluțiilor occidentale. Pe când se afla la Berlin, în 1919–1920, și-a dat seama că viitorul comunismului se afla în colonii, nu în

Europa. După cum își amintește:

Am trăit personal experiența dezastrului revoluției germane, așa că nu împărtășesc optimismul că proletariatul dintr-un număr de țări va cuceri puterea atât de repede cât trâmbițează primul congres mondial de la Moscova... proletariatul va reuși în întreprinderea lui eroică de a cuceri puterea doar atunci când imperialismul va fi slăbit de revolta popoarelor din colonii.[14]

Din acel moment, Roy s-a hotărât să deschidă „al doilea front al revoluției mondiale“ în lumea colonială.[15]

După părerea lui Roy, comuniștii nu trebuiau să se bazeze doar pe naționaliștii burghezi care, argumenta el, erau prea strâns legați de ordinea „feudală“. În schimb, ar trebui să mobilizeze clasa muncitoare potențial radicală, care se dezvolta în Asia, după spusele lui Roy. Disputa dintre Lenin și Roy a atins apogeul, cu aprecierile fiecăruia dintre ei despre liderul naționalist indian Mohandas Gandhi. Lenin îl considera pe acesta un revoluționar, pe când Roy susținea, oarecum plauzibil, că era „un revivalist religios și cultural“, „înclinat să fie reacționar din punct de vedere social, oricât de revoluționar ar părea din punct de vedere politic“.[16]

Lenin a început să-și pună sub semnul întrebării vechile păreri despre Asia. El s-a hotărât să nu susțină o strategie unică și l-a încurajat pe Roy să-și scrie tezele, pe care apoi Cominternul să le aprobe, odată cu ale sale. În următorii opt ani, Cominternul a urmat un incomod curs hibrid, ce îmbina liniile lui Lenin cu cele ale lui Roy. Alianțele cu naționaliștii burghezi reprezentau linia preferată, dar, în același timp, Cominternul se concentra mai degrabă asupra muncitorilor decât a țăranilor. Totuși, deși un curs hibrid s-ar fi putut dovedi inspirat, acest lucru nu s-a întâmplat. Într-adevăr, abia după ce influența Cominternului a pălit, conducătorii locali, printre care Mao Zedong și Ho Și Min, au reușit să creeze un nou și de succes model de comunism asiatic. Ca și comunismul făurit de Stalin în anii 1940, acesta îmbina comunismul cu naționalismul. Dar, spre deosebire de modelul stalinist, a cărui ierarhie evoca aristocrația serviciului public țarist, comunismul asiatic a dezvoltat un radicalism mai egalitar și o abordare mai cuprinzătoare a țărănimii. Până în anii 1930 și 1940, acest naționalism comunist

radical ajunsese să fie foarte atrăgător pentru generațiile ce se revoltau împotriva moștenirii lor confucianiste. În 1919, China a trecut prin ceea ce poate fi considerată o revoluție culturală, la fel de importantă prin impactul său ca acelea imaginate de Rousseau în secolul al XVIII-lea și de Cernîșevski în secolul al XIX-lea. Iar în următoarele trei decenii, China avea să devină al doilea pol al influenței comuniste în Est, răspândindu-și revoluția în cea mai mare parte din lumea confucianistă și dincolo de ea.

II

Una dintre cele mai cunoscute lucrări din literatura chineză modernă este o schiță a scriitorului (și viitorului simpatizant comunist) Lu Xun. În Jurnalul unui nebun (Kuangren Riji), scris în aprilie 1918, naratorul descrie cum și-a dat el seama treptat că, în realitate, conaționalii lui sunt canibali: „Tocmai ce mi-am dat seama că până acum am trăit într-un loc în care, de patru milenii, se mănâncă carne de om“. „Când aveam patru sau cinci ani“, își amintește el, „fratele meu mi-a spus că, dacă părinții unui om sunt bolnavi, el trebuie să-și taie o bucată de carne și să le-o fiarbă, dacă vrea să fie considerat un fiu bun...“ Decis să investigheze, începe să citească vechile istorii ale Chinei, descoperind cum personajele cu „virtute și moralitate“ sunt înlocuite rapid de personaje care „mănâncă oameni“. Povestea se termină cu nebunul care speră cu disperare că nu este totul pierdut: „Poate mai există copii care încă n-au mâncat oameni? Salvați copiii...“[17]

Jurnalul unui nebun este o critică usturătoare a confucianismului, sistemul care a stat mai bine de două milenii la temelia culturii și politicii chineze. Confucianismul era o filosofie a ordinii, a ierarhiei și a codurilor morale stricte. În miezul lui stătea un model de societate bazat pe familia paternalistă: supușii trebuiau să asculte de guvernanți, copiii de părinți și femeile de bărbați. Toți cei din ierarhie trebuiau să se comporte „moral“ – adică potrivit statutului lor –, iar educația, căreia i se dădea o importanță enormă în gândirea confucianistă, avea ca scop principal perfecționarea comportamentului. În vârful ierarhiei sociale și politice se afla împăratul, guvernând prin birocrați de familie bună, care trecuseră examene dificile de literatură clasică și principii ale confucianismului. Se considera că stăpânirea textelor lui Confucius le oferea acestora legitimitatea morală de a guverna.

Reacția lui Lu Xun față de societatea în care trăia era tipică pentru generația lui de intelectuali – o mânie rebelă, care îl stârnea pe exclusul frustrat împotriva unei societăți de o cruzime și o ipocrizie atotcuprinzătoare.[18] În universul lui Lu Xun, oamenii sunt percepuți ca niște verigi în lanțul rigid al ființelor, obligați să fie în același timp opresori și victime. După cum scria Fu Sinian, contemporanul mai tânăr al lui Lu Xun: „Vai! Povara familiei... Greutatea ei a înăbușit

nenumărați eroi!“ „Te obligă să te supui altora și să-ți pierzi identitatea.“[19] Dar confucianismul nu se făcea vinovat doar de nefericirea personală a tinerilor ambițioși din China. Lu Xun și contemporanii lui credeau că această filosofie a fragilizat China, creând un popor de oameni slabi, cu mentalitate de sclavi. Așa cum explica un alt tânăr rebel, Wu Yu, sistemul familial confucianist a făcut din 400 de milioane de oameni „sclavii miriadelor de morți și astfel incapabili să se ridice“.[20] Reacția era o revoluție culturală completă.

Această virulentă critică politică și culturală amintește puternic de cele ale lui Cernîșevski și, în unele aspecte, de Rousseau. Pentru Lu Xun, ca și pentru predecesorii săi, cruzimea familiei și vechea ordine ipocrită, oprimantă erau strâns legate de slăbiciunea națiunii. Ca și Franța lui Rousseau și Rusia lui Cernîșevski, China era un fost mare imperiu, acum umilit de rivalii lui. Secole de-a rândul, statul chinez rămăsese relativ netulburat de vecini și nu fusese nevoit să-și dezvolte structurile politice și sistemele de impozitare pentru a avea o forță militară puternică. Rezultatul a fost că, odată cu apariția presiunilor din partea statelor europene, mult mai războinice, chinezii au fost nevoiți să accepte colonizarea străină. Britanicii, francezii și germanii și-au asigurat capete de pod în China continentală – în special la Shanghai, enclave în care străinii aveau privilegii nerecunoscute chinezilor. Între timp, Japonia, recent și dramatic „modernizată“, devenise și ea o putere imperială, care a preluat controlul asupra sudului Manciuriei și a vechiului stat vasal chinezilor, Coreea. Aceste înfrângeri au dus la o revoluție împotriva dinastiei Qing și a imperiului chinez, care s-a prăbușit în 1919. Dar revoluția a grăbit declinul Chinei, în loc să îl oprească. Noul conducător, șeful partidului naționalist (Gomindan), Sun Yat-sen, a fost înlocuit curând de conservatorul Yuan Shikai, iar la moartea lui Yuan, în 1916, conducerea centralizată în China s-a prăbușit, degenerând într-o grămadă de regimuri conduse de militari și încetând să mai fie un imperiu. Acest stat slăbit și divizat a fost cel care a ajuns pe agenda Conferinței de pace de la Versailles. Pe 4 mai 1919, vestea că fostele colonii germane au fost date Japoniei a făcut ca 3000 de studenți să se strângă în Piața Tiananmen, înainte să declanșeze un protest mult mai violent în cartierul diplomatic din Beijing. Fapt și mai important, momentul de la Versailles i-a determinat pe studenții și intelectualii chinezi să se concentreze asupra necesității de a reînvia China. Aceștia erau oamenii care aveau să devină fondatorii comunismului chinez.

Mișcarea din 4 mai (precedată de mișcarea asemănătoare a „Noii Culturi“, din 1915) a propus soluții în general culturale la suferințele chinezilor; confucianismul trebuia înlocuit o dată pentru totdeauna cu o „nouă cultură“. Mai

degrabă ca „oamenii noi“ ai lui Cernîșevski, noii chinezi încercau să evadeze din legăturile familiei tradiționale într-o lume a libertății și a iubirii romantice. În același timp, însuși etosul și comportamentul chinezilor trebuiau modernizate. La fel cum Cernîșevski deplângea aziatcina, sau „valorile asiatice“ ale rușilor, tot astfel intelectualii din 4 mai erau aduși la disperare de ceea ce ei (și occidentalii) considerau a fi servilismul înnăscut al chinezilor. Chen Duxiu (născut în 1879), decanul Facultății de Științe Umaniste de la Universitatea din Pekin și important conducător al mișcării Noua Cultură, îi îndemna insistent pe tinerii chinezi „să fie independenți, nu servili“ și „agresivi, nu sfioși“.[21]

Dar unde puteau fi găsite aceste modele de comportament? Pentru unii, precum Chen, răspunsul era în cultura occidentală. Chen, fiul unui mărunt funcționar și trecut el însuși prin examenele confucianiste, respingea acum cu totul cultura chineză străveche. Chinezii trebuiau să învețe de la „Domnul Știință și Domnul Democrație“. Dar alții, ca Li Dazhao (născut în 1888), bibliotecar la Universitatea din Pekin și, împreună cu Chen, unul dintre fondatorii Partidului Comunist Chinez, erau mai puțin pasionați de liberalismul și știința Occidentului. Li provenea dintr-un mediu mai puțin exaltat – era un țăran bogat –, iar la vremea la care a început școala, vechiul sistem de examinare confucianistă fusese abolit. Așadar, el se implica emoțional mai puțin în respingerea trecutului și căuta mai degrabă să adapteze cultura chineză decât s-o respingă pe de-a întregul. Avea mai multă încredere în „voința poporului“ decât în capitalismul liberal sau în politicile constituționale. Într-adevăr, a fost unul dintre primii care au văzut în Revoluția din 1917 din Rusia un posibil model pentru China. Așa că, deși Chen și Li au devenit amândoi comuniști, ei reprezentau aripi diferite ale mișcării. Chen era mai apropiat de socialismul modernist al lui Lenin, fiind interesat de o organizare modernă, centralizată. Socialismul lui Li era mai radical, încrezător în puterea oamenilor de a transforma societatea.[22] Era posibil ca înapoiata Chină să nu fie pregătită din punct de vedere economic pentru socialism, dar ca „națiune proletară“ oprimată avea fără îndoială energia necesară pentru revoluție. Marxismul romantic al lui Li avea să aibă o influență enormă asupra unui tânăr vizitator din Hunan, tot un țăran bogat, pe care l-a angajat ca ajutor de bibliotecar când a venit pentru prima oară la Beijing în 1918 – Mao Zedong.

Interesul pentru socialism și pentru modelul rusesc a sporit după ceea ce chinezii au perceput ca o trădare din partea Occidentului la Versailles. Sovieticii înșiși și-au îmbunătățit enorm reputația în China când, în 1920, au renunțat la toate pretențiile Rusiei asupra unor teritorii chineze. Dar a fost mereu mai probabil ca

intelectualii să fie mai atraşi de bolşevism decât de frazele liberale privind Constituţia şi drepturile. Poate că ei se revoltau împotriva confucianismului, dar erau educaţi în cultura confucianistă şi admirau dedicaţia socialismului pentru sacrificiu de sine şi solidaritate socială.[23] Fiind recent desprinşi de confucianism, ei apreciau pretenţia marxismului de a oferi o înţelegere completă a lumii şi a societăţii, precum şi dezaprobarea trufaşă a comerţului. Şi, desigur, salutau rolul important pe care marxismul îl rezerva elitei intelectuale: avangarda socialistă nu era prea îndepărtată de domnii educaţi în spiritul lui Confucius, răspândind virtute prin educaţie şi exemplu moral.

Comunismul a înflorit printre intelectualii urbani şi în alte părţi ale lumii confucianiste. Până la sfârşitul anilor 1920, comuniştii erau în fruntea mişcării naţionaliste antijaponeze din Coreea, deşi au fost reprimaţi rapid de autorităţile coloniale.[24] Fuziunea dintre Confucius şi Marx era cea mai evidentă în Vietnam – o altă regiune din sfera culturală confucianistă. Ca şi în China, o nouă generaţie punea sub semnul întrebării adevărurile confucianiste ale părinţilor. Educaţi în şcoli franceze, mai degrabă decât în cele confucianiste tradiţionale, ei au început să critice vechea gândire şi să-şi învinovăţească propria cultură pentru slăbiciunea în faţa oprimării franceze, iar în 1925–1926 oraşele vietnameze au fost teatrul unui val de demonstraţii studenţeşti radicale împotriva guvernării franceze. De la baza lui din sudul Chinei, Ho Şi Min a exploatat această nemulţumire, dar a înţeles totodată importanţa reconcilierii comunismului şi a culturii confucianiste. În 1925, cu ajutorul Cominternului, el a înfiinţat Liga Tineretului Revoluţionar Vietnamez, ca un partid amplu, deschis tuturor claselor sociale. El insista asupra ţelurilor naţionaliste, nu a celor comuniste, deşi a format totodată şi un grup intern secret, dedicat victoriei marxism-leninismului pe termen lung. Marxismul lui Ho avea un puternic iz confucianist şi el chiar a încercat, în mod neconvingător însă, să-i reconcilieze pe cei doi mari înţelepţi, Confucius şi Lenin:

În cazul în care Confucius ar fi trăit în zilele noastre şi ar fi persistat în acele opinii [monarhiste], ar fi fost un contrarevoluţionar. Ar fi posibil şi ca acest supraom să cedeze în faţa circumstanţelor şi să devină un adept meritoriu al lui Lenin.

În ceea ce ne priveşte pe noi, vietnamezii, să ne pregătim intelectual citind operele lui Confucius şi revoluţionar citind operele lui Lenin.[25]

Cartea lui, Calea spre revoluţie, dedică un capitol întreg comportamentului moral ideal pentru un comunist. Lenin n-ar fi folosit niciodată un limbaj atât de explicit moralizator, întrucât pentru el morala era întotdeauna subordonată necesităţilor revoluţiei. Ho însuşi voia să fie văzut ca un „om superior“ confucianist, cu toate calităţile[26], iar stilul de conducere al acestui fiu de mandarin contrasta puternic cu cel al ţăranului rebel Mao.

În alte părţi ale Asiei, marxismul s-a dovedit mai greu de implantat în cultura locală. Japonia, deşi făcea parte din universul cultural confucianist, dezvoltase o cultură politică mai militaristă decât cea a Chinei birocratice; idealul unei lumi conduse de administratori-savanţi care cunosc îndeaproape legile istoriei nu era deloc atrăgător pentru elitele ei marţiale. Comuniştii au descoperit şi că în Japonia, spre deosebire de China, Vietnam şi Coreea, era imposibil ca marxismul şi naţionalismul să fuzioneze. Un naţionalism puternic şi plin de succes înflorise deja în Japonia, cultivat de elitele ei politice şi militare, iar ţara avea propriul imperiu. Cominternul era în mod implacabil ostil cultului împăratului – un element central al naţionalismului japonez. Comuniştii japonezi au încercat să convingă Cominternul să-şi relaxeze linia rigidă, dar în zadar. Astfel de dispute au făcut ca în Japonia comuniştii să poată fi uşor prezentaţi ca marionete ale străinătăţii şi să fie supuşi unei reprimări dure.[27]

Comuniştilor din India le-a fost la fel de greu să se adapteze culturii locale. Unii, ca Roy, s-au remarcat prin respingerea tradiţiilor hinduse, cum ar fi sistemul castelor, iar rezultatul a fost că de multe ori comuniştii au fost prezentaţi ca o forţă străină. Ei n-au avut noroc nici cu rivalii lor – o administraţie britanică relativ liberală, expertă în a-şi dezbina adversarii, oponenţii, şi Partidul Congresului, naţionalist, al lui Mohandas Gandhi. Acesta crease un naţionalism cu un succes uriaş, reuşind să facă să funcţioneze un amestec bizar de socialism moderat progresist, dar antimodern, şi de tradiţii hinduse. El a reuşit să formeze o coaliţie puternică între ţărănimea dominantă şi clasele de mijloc urbane, păstrându-şi totodată ascendentul moral prin recurgerea la o retorică în favoarea săracilor şi prin respingerea violenţei. Intelectualii care priveau cu ochi buni URSS – cum era prim-ministrul Indiei, Jawaharlal Nehru – au fost convinşi să rămână de partea Congresului şi credincioşi unei concepţii fundamental liberale asupra politicii.

La începutul anilor 1920, Japonia, cea mai industrializată ţară din Asia, era

considerată de Comintern regiunea cea mai promițătoare pentru o revoluție proletară. Dar la jumătatea deceniului, atenția Cominternului s-a deplasat către China. Însă, cum putea un mic grup de studenți și de universitari, doritori să transforme cultura chineză, să aibă efect asupra unei societăți atât de difuze? Strategia lor inițială a fost remarcabil de asemănătoare cu cea a socialiștilor agrarieni ruși din anii 1870. Ei au încercat să-și pună idealurile în practică înființând „societăți de muncă și studiu“, care presupuneau deseori traiul în comun. De asemenea, au încercat și să-i determine pe muncitori și pe țărani să boicoteze produsele japoneze, precum și să reformeze sistemul familial confucianist.[28]

Ei au descoperit însă că oamenii de rând nu erau interesați de oferta lor, iar „societățile de muncă și studiu“ au avut viață scurtă. Pentru mulți, mișcarea din 4 mai părea să fi eșuat. Cultura și educația nu schimbau nimic. China rămânea slabă și divizată, populația ei ignorantă și servilă, iar conducătorii corupți și egoiști. Impresionanta povestire a lui Lu Xun din 1921, Adevărata poveste a lui A Q (A Q Zhengzhuan), exprima disperarea generației lui. Este povestea unui hoț mărunt dintr-un sat, în ultimii ani ai dinastiei Qing. Este un personaj jalnic, fiind deseori bătut și hărțuit de vecinii lui, dar își păstrează respectul de sine hărțuindu-i la rîndul lui pe cei mai slabi ca el. Deoarece supără familia locală de nobili, pleacă la oraș, unde intră într-o bandă de hoți și aude despre revoluția republicană din 1911. Când se întoarce în sat pentru a vinde bunurile furate, încearcă să-i înspăimânte pe nobili pretinzând că el însuși este revoluționar. Adevărații revoluționari naționaliști descind însă în sat și își unesc forțele cu bogătașii ca să-l aresteze pentru un furt pe care de fapt nu îl comisese. Povestea se termină cu execuția lui A Q. Personajul reprezintă China, aflată la mila mai puternicilor ei vecini. Dar el este și chinezul sărac și ignorant, jalnic, deoarece nu-și dă seama de poziția lui umilitoare într-o ierarhie adânc înrădăcinată.[29]

Tocmai această conștientizare a enormei dificultăți de a transforma China i-a făcut pe mulți cei din generația 4 mai să treacă la bolșevism de la un socialism romantic sau anarhism. La început nu se știau prea multe despre ideologie. Când Li Dazhao a scris unul dintre primele articole pe această temă în noiembrie 1918, subiectul era atât de necunoscut, încât tipograful care trebuia să scrie cuvântul „bolșevism“ a folosit caracterele chinezești pentru „Hohenzollern“.[30] Totuși, oricât de puțin s-ar fi știut despre marxism, acesta apărea extrem de atrăgător în acea vreme de criză: era dedicat unirii unei națiuni dezbinate și dezorganizate, nu se temea să recurgă la violență și, spre deosebire de un naționalism bazat pe modelul european din secolul al XIX-lea, identifica elitele egoiste ca fiind

principalul obstacol în calea renașterii naționale. Pe 1 iulie 1921, Chen Duxiu a repetat pesimismul lui Lu Xun în ceea ce-i privește pe chinezi și frustrarea lui prometeică față de presupusa lor pasivitate. Chinezii erau „un popor parțial împrăștiat, parțial stupid, cu un individualism îngust la minte, fără spirit public, care ajung deseori hoți și trădători și care multă vreme au fost incapabili să fie patrioți“. Democrația nu era practică. În schimb, „ar fi cel mai bine să treacă prin dictatura de clasă a comuniștilor ruși. Deoarece, pentru a salva națiunea, pentru a răspândi cunoașterea, pentru a dezvolta industria fără să fie întinată de capitalism, metodele rusești reprezintă singura cale.“[31]

Dată fiind admirația lor pentru exemplul sovietic, nu este de mirare că, în căutare de ajutor, comuniștii din China s-au îndreptat spre Moscova și Comintern. Într-adevăr, Partidul Comunist Chinez (PCC) a fost, în esență, încă de la început o întreprindere chino-sovietică, înființată în linii mari de Chen Duxiu și de reprezentantul rus al Cominternului, Grigori Voitinski. Înființat oficial la Shanghai în iulie 1921, el a încercat să absoarbă multe dintre grupurile de studiu din orașele Chinei și să le supună unei discipline în stil bolșevic. Dar încă de la început au existat tensiuni între chinezi și Moscova. Desigur, „bolșevizarea“ era pretutindeni un proces total, iar la început a mers mai ușor decât în Occident, deoarece comuniștii chinezi au primit cu bucurie disciplina de care credeau că duc lipsă. Totuși diferențele culturale dintre ruși și chinezi erau probabil mai mari, iar puterea localității de origine, a descendenței și a rețelelor personale mai mare în China decât în altă parte. Mai mult, Moscova impunea în Asia o strategie mult mai progresivă decât în Europa, așa că distanța dintre obiectivele Cominternului și cele ale localnicilor era mai mare. Conflictul dintre strategia alianțelor a lui Lenin și radicalismul proletar al lui Roy, departe de a fi rezolvat, a continuat să domine politica Partidului Comunist Chinez de-a lungul întregului deceniu 1920.

III

În 1923, un tânăr emisar rus în China, Serghei Dalin, a scris despre experienţele lui în ziarul Komsomolului, Komsomolskaia Pravda. „Problemele sunt discutate fără să prezideze cineva şedinţa ori să scrie procesul-verbal şi fiecare vorbeşte când vrea sau când i se pare necesar,“ s-a plâns el. Discuţiile erau nesfârşite şi chinezii şovăiau să ia o decizie. Odată, când Dalin a propus în cursul unei dezbateri ca fiecare parte să facă un rezumat de cinci minute, după care să se treacă la vot:

…au tăcut cu toţii, privindu-mă cu ochii mari, de m-au făcut să mă uit în oglinda ce atârna pe perete, să văd dacă nu sunt cumva murdar pe faţă. Deodată, au început toţi să râdă... Evident, nu mai propusese nimeni niciodată aşa ceva, în miile de ani de istorie a Chinei. Mai târziu am aflat despre chinezi că ei nu iau o decizie finală până nu e toată lumea de acord.[32]

Plângerile lui Dalin erau tipice şi eforturile Cominternului de a crea un partid în stil bolşevic s-au lovit de opoziţia lui Chen şi a celorlalţi, care erau convinşi că partidul trebuie să rămână o parohie vastă. Cominternul nu folosea întotdeauna cele mai bune tehnici pentru a-şi atinge scopurile; unii oficiali, ca Voitinski, erau sensibili şi populari printre chinezi; alţii, ca olandezul Hendricus Sneevliet, care avea o experienţă considerabilă în Indonezia guvernată de Olanda, erau mai dominatori. Un comunist chinez care lucrase cu Sneevliet îşi amintea: „Le-a lăsat unora impresia că împrumutase obiceiurile şi atitudinea olandezilor care trăiau ca stăpâni coloniali în Indiile de Est.“[33]

O modalitate de a inculca metode şi atitudini bolşevice consta în trimiterea comuniştilor chinezi la Moscova, pentru pregătire. La apogeul ei, Universitatea Comunistă a Truditorilor din Est avea 1500–2000 de studenţi. Programa ei era foarte asemănătoare cu cea de la Şcoala Lenin pentru comunişti occidentali, deşi problemele de limbă complicau lucrurile, iar studenţii se chinuiau din greu să

învețe rusa. Învățarea unor noi forme de comportament era, de asemenea, plină de dificultăți. Studenții de aici, ca și în alte instituții de partid, trebuiau să treacă prin „autocritică“ sau „critica studiului“. Studenții trebuiau să-și critice colegii și apoi să se supună ei înșiși criticilor. Această „luptă fără emoții“ trebuia să-i ajute să elimine gândurile rele. În anii 1930, aceste sesiuni de „luptă“ au fost exportate și în China, unde au devenit o parte centrală a practicii Partidului Comunist. Dar în primii ani au fost cât se poate de nepopulare, întrucât veneau în contradicție cu importanța pe care chinezii o dădeau prin tradiție „feței“ (aspectului social) și consensului de grup.[34]

Totuși, relațiile chino-sovietice nu au avut de suferit doar de pe urma acestor probleme de centralizare, ci și a unei chestiuni politice fundamentale – relația dintre comunism și naționalism. Intelectualii chinezi erau atrași de comunism deoarece acesta putea fi legat de cauza naționalistă. Părea să fie o cale de reînviere a unei Chine slăbite. Dar cum putea fi reconciliată lupta de clasă cu unitatea națională?

Cominternul a răspuns la întrebare urmând linia lui puternic gradualistă. China trebuia să fie mai întâi unită printr-o revoluție „națională burgheză“ la care să ia parte mai multe clase sociale. În 1923, Cominternul a hotărât, așadar, să-i susțină nu doar pe comuniști, ci și Gomindanul naționalist al lui Sun Yat-sen, care era în căutare de aliați străini. Gomindanul a primit un consilier sovietic dedicat cauzei, pe Mihail Borodin, iar ofițerii Armatei Roșii le predau soldaților comuniști și celor din Gomindan la Academia Militară Huangpu, pe o insulă la sud de Canton. Naționaliștii învățau cot la cot cu comuniștii și la Universitatea Sun Yat-sen a Truditorilor din China, înființată la Moscova în 1925.[35] Cominternul a convins Gomindanul și pe comuniști să se alieze într-un „Front Unit“; comuniștii aveau să devină „un bloc înăuntrul“ Gomindanului și, la un moment dat în viitor, urmau să preia întregul partid.

Gomindanul a primit cu bucurie atât sfaturile, cât și ajutorul militar al sovieticilor. Partidul chiar s-a reorganizat pe linia centralismului bolșevic, demonstrând că tiparul organizațional sovietic era foarte atrăgător în Asia. Dar a rămas divizat între o stângă dedicată alianței cu comuniștii și o dreaptă mai apropiată de elitele chineze. La moartea lui Sun, în 1925, se părea că a câștigat centrul, odată cu preluarea controlului de către Jiang Jieshi, șeful secțiunii militare la Academia Huangpu. Jiang a fost la început un mare admirator al URSS, pe care a vizitat-o în 1923, iar fiul lui era membru în Komsomol. Dar el nu a sprijinit niciodată revoluția socială și în curând a ajuns în conflict cu con-

silierii sovietici şi cu aripa stângă din Gomindan, bănuindu-i că ar conspira împotriva lui.[36]

Chen Duxiu şi comuniştii au avut iniţial reticenţe în a urma sfatul Cominternului, de a intra în Frontul Unit, alături de Gomindan. În 1923, Chen a acceptat această linie politică, însă, când Gomindanul s-a deplasat spre dreapta şi elitele locale au început să se opună reformelor sociale, el a început să facă presiuni pentru a pune capăt alianţei. Toate elitele „egoiste“, inclusiv nobilimea şi burghezia, erau acum duşmanul. China nu avea să fie puternică şi unită decât atunci când aceste elite aveau să fie răsturnate de proletariat.

Mişcarea decisivă spre stânga a venit pe 30 mai 1925. O grevă la o fabrică deţinută de japonezi a fost oprită cu forţa de poliţia din Shanghai, controlată de străini şi formată în special din britanici şi indieni. Doisprezece muncitori au fost ucişi, iar Mişcarea 30 mai – constând în demonstraţii şi boicoturi ale produselor străine – s-a răspândit în oraşele Chinei. Evenimentele erau parcă desprinse dintr-un manual marxist-leninist; legăturile dintre imperialism şi opresiunea de clasă erau clare ca lumina zilei. Comunismul a devenit şi mai la modă printre scriitori şi intelectuali, iar efectivul partidului a sărit la 60 000 de membri; pentru prima dată, era pe punctul să devină un partid de masă. Comuniştii au avut, de asemenea, un oarecare succes în organizarea mişcării sindicale din oraşe şi au început să aibă cu adevărat realizări şi la ţară. Pe măsură ce armatele Gomindanului ocupau fâşie după fâşie din câmpiile vaste ale Chinei, ţăranii profitau de ocazie ca să se ridice împotriva proprietarilor de pământuri, ceea ce i-a îngrijorat pe bogătaşii care reprezentau sprijinul natural al Gomindanului. Evident, comuniştii abia aşteptau să dea o mână de ajutor.

Naţionaliştii aveau să-şi ia curând revanşa. În 1926, Jiang Jieshi a lansat Expediţia nordică, o campanie militară pentru a uni China şi a-i învinge pe capii militari locali. Armata Revoluţionară Naţională, instruită şi finanţată de sovietici, a mărşăluit pe coasta estică a Chinei, uneori învingând, dar de cele mai multe ori absorbind trupele războinicilor locali. O consecinţă importantă a fost că Gomindanul a ajuns astfel să se bazeze şi mai mult pe bogătaşi şi pe militari, devenind şi mai ostil reformelor sociale. Când Jiang s-a apropiat de Shanghai, comuniştii au organizat preventiv revolta a 200 000 de muncitori grevişti, preluând puterea de la şeful militar local. Dar în primăvara lui 1927, forţele lui Jiang au cucerit Shanghaiul şi au distrus, în cele din urmă, Frontul Unit. Cu ajutorul oamenilor de afaceri, al notabililor oraşului, al autorităţilor din aşezarea internaţională şi al notoriei grupări mafiote Banda Verde, Jiang a arestat şi a ucis

un mare număr de comuniști și de simpatizanți ai lor.

Masacrul de la Shanghai a reprezentat sfârșitul catastrofal al încercărilor Cominternului de a influența politica chineză și a dus la o explozie de incriminări reciproce între China și Moscova. Chen Duxiu a devenit țap ispășitor și a fost înlăturat, dar distrugerea Partidului Comunist Chinez a demonstrat că și ideile lui Lenin, și cele ale lui Roy erau falimentare. Fidel cu încăpățânare Frontului Unit al lui Lenin, Cominternul oferise finanțare și pregătire tocmai acelei armate care avea să masacreze partidul. Dar comuniștii chinezi se făceau și ei vinovați de îmbrățișarea utopiilor proletare ale lui Roy. Ei s-au apucat să organizeze o revoluție a muncitorilor urbani, deși proletariatul din China era foarte puțin numeros și muncitorii erau deseori mai loiali societăților secrete sau familiei, decât propriei „clase“. Mai mult, comuniștii chinezi nu aveau o forță militară proprie, dar credeau că vor putea rezista în fața rivalilor înarmați pe cheltuiala Cominternului. Insurecțiile eșuate din Indonezia, în 1926–1927, au convins și ele Cominternul că revoluțiile urbane erau premature în Asia.

Masacrul de la Shanghai a fost urmat de o „teroare albă“. Comuniștii au fost dați afară din Gomindan, iar cei rămași au fugit în munți, unde au înființat „baze“ comuniste. Existau mai bine de o duzină de astfel de baze, dar se aflau la distanță mare de centrele de putere. Erorile Cominternului păreau să fi compromis perspectivele comunismului, ce păreau atât de roz cu doar doi ani mai înainte.

Dar înfrângerea și retragerea forțată la țară, departe de influența Cominternului, aveau să se dovedească până la urmă benefice pentru comuniștii chinezi. Expulzați din orașe și persecutați de Gomindan, ei au fost nevoiți să se reinventeze.

IV

În iarna anului 1918, un tânăr de 25 de ani, venit din provincie, stătea într-un amfiteatru aglomerat de la Universitatea Pekin, la vremea aceea centrul extraordinarelor frământări intelectuale și culturale ale perioadei. Îl asculta pe unul dintre cei mai occidentalizați lideri ai mișcării Noua Cultură, Hu Shi. La sfârșitul expunerii, entuziasmat de toate aceste idei noi, s-a dus la Hu să-i pună o întrebare. Auzindu-i pronunțatul său dialect sudic, Hu l-a întrebat dacă era cu adevărat student și, aflând că este doar un modest ajutor de bibliotecar, l-a respins tăios.[37] Tânărul bibliotecar era Mao Zedong, care plecase din provincia natală Hunan și se stabilise la Beijing de câteva luni, înainte ca îmbolnăvirea mamei să-l oblige să se întoarcă în satul lui. Mao era doar unul dintre numeroșii chinezi tineri, idealiști, doritori să ia parte la reînvierea țării lor și să învețe lucruri noi din străinătate. Și, în ciuda felului umilitor în care l-a tratat Hu, tocmai originile lui rurale, provinciale, l-au ajutat să adapteze aceste idei pe teren chinezesc mult mai bine decât ar fi făcut-o studenții mai educați, mai sofisticați.

Paralelele dintre Mao și Stalin sunt izbitoare. Ambii aveau origini modeste, petrecuseră puțin timp sau deloc în Occident și amândoi au fost nevoiți să-și facă loc printre comuniștii mai cosmopoliți și cu studii mai înalte decât ei; priveau cu suspiciune inteligheția educată (deși ostilitatea lui Mao era dusă la extrem); amândoi și-au petrecut tinerețea la periferia unor imperii mari, dar în declin, în mediul politic al unui naționalism furios, și și-au deschis drumul, pe un traseu întortocheat, până la centrul imperial; amândoi au fost interesați de chestiunile militare încă de la o vârstă fragedă și au ajuns la conducere în perioade de război civil; erau machiavelici și fără scrupule din punct de vedere politic; erau inteligenți, dar nu primiseră cine știe ce educație în sistemul tradițional ce sublinia importanța moralității și a ideologiei, fie ea creștin-ortodoxă sau confucianistă. Și amândoi credeau în puterea ideilor în politică, fiind inițial în aripa radicală a mișcării marxiste.

De asemenea, ambii erau încăpățânați, rebeli și ajunseseră să-și disprețuiască profund tații. Mao își considera tatăl un tiran lacom și îngust la minte, care-i exploata pe săraci; el a refuzat să trăiască alături de soția ce-i fusese aleasă și mai târziu avea să afirme că a învățat importanța revoltei din relațiile cu tatăl lui.

Interesul lui Mao pentru rebeli este evident în pasiunea lui pentru Pe malul apei (cunoscută și ca Toți oamenii sunt frați), povestea chineză clasică a celor 108 de bandiți „frați“, care luptă pentru săraci împotriva oficialilor nedrepți – o poveste eroică amintind de cele ale lui Koba, care îi plăceau atât de mult lui Stalin. El i-a mărturisit jurnalistului Edgar Snow că o preferă textelor confucianiste și că o citea deseori în clasă, ascunzând-o sub un text clasic când profesorul trecea pe lângă el.[38] Mao însuși, la fel ca Stalin, era familiarizat cu bandiții pe lângă casă. Cum imperiul Qing decădea, Hunan, ca și Georgia, avea propriii țărani bandiți: o frăție secretă care lupta împotriva moșierilor.

Dar nu ar trebui să împingem paralelele prea departe. Georgia anilor 1870 și provincia Hunan din anii 1890 erau locuri foarte diferite. Mao, spre deosebire de Stalin, a participat activ la mișcarea de revoluție culturală împotriva confucianismului ierarhizant – Mișcarea 4 mai –, iar atitudinea lui față de o serie întreagă de subiecte – familia, societatea, cultura – era mult mai egalitaristă și mai radicală decât cea a mai vârstnicului lui tovarăș.

Cu toate că Mao avea același simț sardonic al umorului ca și Stalin și același limbaj brutal, între tovarășii lui era rezervat. Oamenii care îl întâlneau vedeau un personaj discret.

Agnes Smedley, scriitoare americană și corespondent al ziarului Manchester Guardian, a scris despre prima ei întâlnire cu Mao, în anii 1930:

Fața lui întunecată și impenetrabilă era lungă, fruntea înaltă și lată, gura feminină. Dincolo de orice altceva, era un estet... Dacă [șeful militar] Zhu [De] era iubit, Mao Zedong era respectat. Puținii care ajungeau să-l cunoască mai bine nutreau afecțiune pentru el, dar spiritul lui evolua de unul singur, izolându-l. În el nu era nimic din umilința lui Zhu. Cu toată latura lui feminină, era încăpățânat ca un catâr și toată ființa lui era străbătută, ca de un ax de oțel, de mândrie și de hotărâre. Am avut impresia că putea să stea și să aștepte cu anii, dar până la urmă făcea cum voia el.[39]

Pe când avea doar 18 ani, lui Mao i s-a oferit prilejul de a-i imita pe eroii lui războinici, înrolându-se în Armata Republicană din capitala provinciei Hunan, Changsha, pentru a apăra revoluția din 1911. El nu a luat parte la lupte, dar s-a

confruntat cu mari greutăți și riscuri. După șase luni a fost demobilizat și a trebuit să decidă ce face cu viața lui. S-a gândit să se înroleze la școala de poliție, s-a înscris ca ucenic la un fabricant de săpun și a intrat la o școală de afaceri, la care însă a renunțat când a văzut că toate cursurile se țineau în engleză. A luat examenele pentru prestigioasa Școală Medie, la specializarea istorie și literatură chineză, dar a considerat că regimul era prea restrictiv și disciplinarist; până la urmă a ajuns la un colegiu pedagogic, care i-a plăcut și pe care l-a absolvit în 1918.

Anii de colegiu i-a folosit pentru a-și extinde lecturile. Într-o vreme în care China era în fierbere intelectuală și politică, parcursul lui Mao era tipic pentru studenții naționaliști din generația lui, care căutau căi de a reînvia țara. Ca și cei din mișcarea Noua Cultură, credea că poporul chinez trebuie să scape de mentalitatea lui servilă. Decizia de afirmare și puterea voinței erau răspunsurile. Dar soluțiile lui Mao aveau și o coloratură distinct militară, iar el continua să vadă lumea prin ochii unui tânăr soldat, amator de lecturi eroice. În primul lui articol, scris în 1917, afirma:

Națiunea noastră are nevoie de putere: spiritul ei militar nu a fost încurajat. Condiția fizică a oamenilor se înrăutățește de la o zi la alta... Dacă trupurile noastre nu sunt puternice, vom tremura la vederea soldaților [inamici]. Cum să ne atingem atunci țelurile sau să ne impunem influența la distanță?[40]

Disciplina exercițiilor fizice – pe care Mao le practica zilnic – avea să întărească voința, iar apoi puterea voinței, combinată cu o perspectivă morală adecvată, avea să le dea chinezilor forța de a se ridica împotriva opresorilor lor imperiali. Spre deosebire de „omul superior“ al lui Confucius, al cărui comportament era „cultivat și agreabil“, exercițiile trebuiau să fie „sălbatice și dure“.[41] Poate că Mao căuta să-și justifice propriul caracter, de țăran, dar el combina totodată interesul confucianist pentru etică și darwinismul social la modă, importat din Occident. Remediul lui Mao la declinul național era în mare măsură același ca al predecesorilor lui francezi și ruși: distrugerea vechii culturi elitiste și transformarea poporului într-o fraternitate cvasimilitară.

La fel ca mulți dintre contemporanii lui, Mao a început ca un vag anarhist, dar

nu este o surpriză faptul că trebuie să fi fost printre primii care au ajuns la concluzia că „partidul extremist“ rus, cum îi spunea el, avea adevăratele răspunsuri. Observarea a ceea ce el considera ca fiind corupția și egoismul lumii bune din Hunan l-a convins că orice reformă care se baza pe acești oameni era lipsită de speranță.[42] În 1921, el a trecut în revistă opțiunile disponibile pentru China și a argumentat că toate modelele – de la reformismul social la comunismul moderat – aveau să eșueze în a schimba țara. Doar de la „comunismul extrem“ cu „metodele lui de dictatură de clasă“ „te puteai aștepta să obții rezultate“.[43]

Mao a devenit curând un organizator de partid de succes în provincia Hunan. A îmbrățișat strategia Frontului Unit și a lucrat pentru Gomindan, la departamentul central pentru propagandă. Dar după criza din 1927, când comuniștii au fost izgoniți din orașe la țară, Mao era bine pregătit să profite de noile condiții. Atenția lui s-a reîndreptat spre armată și nu după mult timp a pledat insistent pe lângă comuniști să rdice o armată care să o contracareze pe cea a Gomindanului. Potrivit afirmației lui ce avea să devină celebră: „Trebuie să conștientizăm că puterea politică vine pe țeava puștii“.[44]

Mao era, de asemenea, foarte interesat de zona rurală și de tensiunile sociale ale acesteia. Nu că ar fi fost sentimental în privința vieții la țară, dar, după cum își amintea medicul lui, „Mao era un țăran și avea gusturi simple“.[45] La fel ca toți țăranii din sudul Chinei, nu s-a spălat niciodată pe dinți și abia dacă își clătea uneori gura cu ceai (spre sfârșitul vieții, dinții îi erau complet stricați și negri). Vizitatorii străini erau uneori uluiți când își scotea hainele în mijlocul conversației, pentru a căuta păduchi.[46] Începând din 1925, Mao a devenit din ce în ce mai convins că țărănimea trebuia să joace un rol revoluționar decisiv. El nu a abandonat niciodată doctrina marxistă potrivit căreia clasa muncitoare și partidul reprezentau avangarda și că societatea socialistă avea să fie modernă și industrială.[47] Dar el a argumentat că strategia comuniștilor trebuia să se concentreze asupra zonei rurale, deoarece „clasa stăpânilor feudali“ era principala fortăreață a conducătorilor militari locali și a imperialiștilor străini.[48]

La început, Moscova a adoptat o linie marxist-leninistă dogmatică, opunându-se accentului pus pe țărani. Dar la sfârșitul anului 1927, când dezastrul politicii sovietice a Frontului Unit a devenit evident, a acceptat noua strategie. Mao însuși și-a stabilit cartierul general în munții Jinggang, înainte să fie forțat să și-l mute la granița dintre provinciile Jiangxi și Fujian, în sud-vestul Chinei, în apropierea orașului Ruijin. Pe 7 noiembrie 1931, la aniversarea revoluției

bolșevice, a fost inaugurat primul stat comunist din China: Republica Sovietică Jiangxi. Ceremonia a avut loc în templul unui clan aflat la marginea orașului Ruijin, cartierul general al regimului. A fost organizată o paradă, la care apărea un personaj ce simboliza „imperialismul britanic“, ținând doi prizonieri în lanțuri – India și Irlanda. Mao, stând în mijlocul altora pe un podium în stil sovietic, înconjurat de steaguri roșii și de embleme cu secera și ciocanul, a fost declarat președinte al noii republici.[49]

Aceasta a fost perioada în care partidul a dezvoltat noțiunea de „război al întregului popor“, de gherilă, care avea să fie atât de importantă pentru adaptarea comunismului la conflictele din Lumea a Treia. Comitetul Central al PCC a emis în mai 1928 un „Cadru general pentru activitatea militară“, care explica strategia în detaliu: „Armata Roșie“ comunistă urma să mobilizeze țăranii în Detașamente Roșii de Apărare, care să lupte împotriva miliților stăpânitorilor locali și a Gomindanului, dar totodată să confișteze pământurile și să le împartă celor săraci. Între timp, partidul avea să fie dominant și să se ocupe de „agitație și propagandă“ în rândurile soldaților; relațiile dintre ofițeri și soldați aveau să fie egalitare și se făceau eforturi pentru excluderea micii burghezii din armată. Bazele din Jiangxi aveau să fie germenul unui stat comunist, aprovizionând Armata Roșie și rezistând incursiunilor Gomindanului.[50]

Acest model de organizare militară era, așadar, foarte diferit de cel convențional european – și, într-adevăr, și de cel predat de sovietici la Academia Huangpu. În mod paradoxal, Jiang Jieshi și Gomindanul au fost mai impresionați de ideile sovietice decât comuniștii și au încercat să creeze o structură națională ierarhică, atotcuprinzătoare, ca să mobilizeze întreaga populație pentru serviciul militar și pentru muncă. Potrivit sistemului lor, baojia, toate gospodăriile aveau să fie înregistrate printr-o organizare birocratică foarte complexă, supravegheată de o comisie combinată, formată din trimiși de la centru și elite locale.

Efortul Gomindanului a avut unele succese și în nici un caz nu era sortit eșecului.[51] Însă, dat fiind haosul politic din vremea respectivă, proliferarea bandelor înarmate și slăbiciunea guvernului central, abordarea de sus în jos era mult prea ambițioasă și putea fi ușor dată peste cap de oficiali locali neobedienți. Prin contrast, strategia comuniștilor era una mai degrabă locală decât națională și avea șanse de reușită doar într-o perioadă de tulburări politice extreme. Dar a fost eficientă în a strânge din nou laolaltă o societate pulverizată de război, adunând în același timp grupările militare disparate și transformându-le într-o forță coerentă.[52]

Mao a fost doar unul dintre numeroşii comandanţi militari comunişti, dar a devenit un adept entuziast al „războiului întregului popor“, de gherilă, cu un succes deosebit. El i s-a alăturat lui Zhu De, fost mercenar şi dependent de opiu, care plecase în Germania şi apoi se întorsese, devenit în secret comunist, pentru a instrui ofiţerii din Gomindan. Mao a învăţat de la el despre ştiinţa militară şi împreună au format „A Patra Armată Roşie“, care a devenit o forţă de gherilă eficientă. În loc să înfrunte un inamic mai puternic în formaţie convenţională de luptă, strategia lor era să se retragă, atrăgându-şi inamicul pe teritoriul lor şi atacându-l atunci când acesta se afla departe de liniile lui de aprovizionare.

Între timp, Mao a făcut şi o analiză sociologică amănunţită a ţărănimii. El a văzut ţărănimea ca pe „o mare“ de simpatie şi sprijin, esenţială pentru momentul când comuniştii aveau să ia lucrurile pe cont propriu. Dar a înţeles şi că diviziunea brută de clasă a marxismului în ţărani „bogaţi“, „de mijloc“ şi „săraci“ nu avea să-i fie de ajutor, ba chiar putea să îndepărteze populaţia rurală. În 1930, aşadar, a făcut un studiu masiv şi cuprinzător al ţărănimii din câteva zone, inclusiv Xunwu;[53] el a analizat numărul de magazine şi cele 131 de bunuri de larg consum disponibile în acestea, ca şi profesiile şi atitudinile politice ale locuitorilor. A ajuns astfel la concluzia că ţăranii bogaţi erau o minoritate nesemnificativă, izolată; partidul putea, aşadar, „să tragă de pe graşi pentru a da celor slabi“ – adică să redistribuie săracilor pământurile celor bogaţi – fără să înfurie majoritatea.[54] Chiar şi aşa, Mao nu avea reţineri în ceea ce priveşte recurgerea la violenţă şi a organizat „Plutoane Roşii de Execuţie“ care să-i ucidă pe proprietarii de pământuri şi pe alţi „contrarevoluţionari“.

Conducerea comunistă putea fi, aşadar, violentă şi haotică. Armatele comuniste care au sosit în Jiangxi şi în alte „baze“ erau o adunătură, în care se aflau grupuri de intelectuali, dezertori din Gomindan, bandiţi, criminali, muncitori şi ţărani. Comuniştii s-au confruntat deci cu misiunea de a-şi impune controlul asupra unui peisaj politic fracturat, încercând în acelaşi timp să reziste atacurilor Gomindanului. Pe de altă parte, societăţile secrete, frăţiile de clan, satele rivale şi o grămadă de miliţii comuniste şi ale Gomindanului se luptau, toate, pentru putere.

Conducerea însăşi era puternic divizată, după cum era regula în partidul comunist. În pofida succesului militar al lui Mao, Moscova şi Partidul Comunist cu baza la Shanghai îl considerau mult prea revoluţionar şi indisciplinat. În 1929, Cominternul a încercat să-şi impună controlul asupra comuniştilor chinezi, trimiţându-i pe Wang Ming şi pe aşa-numiţii „studenţi reveniţi“, pregătiţi la

Universitatea Sun Yat-sen din Moscova, să conducă partidul. Aceştia la rândul lor intenţionau să-l ţină în frâu pe încăpăţânatul nonconformist. Le displăcea preferinţa lui Mao pentru războiul informal, de gherilă, şi înclinau spre acţiunea militară mai convenţională. În plus, dădeau prioritate atacurilor asupra oraşelor, în faţa metodelor rurale ale lui Mao. Numirea lui Mao ca preşedinte al sovietului din Jiangxi a fost de fapt o modalitate inteligentă de a-l trage pe dreapta.[55]

Până în 1934, Mao fusese efectiv dat la o parte de către grupul moscovit. În mod paradoxal, cel care i-a venit în ajutor a fost Jiang Jieshi. A cincea campanie a lui Jiang împotriva republicii Jiangxi a fost un succes, iar comuniştii au fost nevoiţi să fugă. Drumul sinuos în căutarea unei noi zone de bază, care i-a dus din regiunea sud-vestică Jiangxi în regiunea nordică Shaanxi şi în oraşul Yan'an a devenit cunoscut sub numele de Marşul cel Lung. Mao a demonstrat din nou şi priceperea sa ca lider militar, şi succesul metodelor lui de gherilă, reinstalându-se rapid în poziţia de candidat la conducerea unică.

În anii ce au urmat, Mao a transformat cu abilitate Marşul cel Lung într-un moment de graţie al mitologiei comuniste. Mao a devenit Moise, conducându-şi poporul ales spre ţara făgăduinţei, cu preţul unor suferinţe cumplite de-a lungul drumului.[56] În realitate, Mao şi conducerea centrală au avut o călătorie mai confortabilă decât mulţi alţii, pentru că au fost purtaţi în litiere (ce-i drept, în timpul nopţilor prelucrau într-adevăr informaţii şi lucrau la strategie; Mao, ca şi Stalin, era un nocturn). Însă chiar şi aşa, Marşul cel Lung a fost o realizare extraordinară. Într-un an au fost parcurşi aproape 10 000 de kilometri – aproximativ 25 de kilometri pe zi, uneori pe un teren foarte dificil. Erau urmăriţi de Gomindan şi erau vulnerabili mai ales la traversările râurilor. Dintre cei 86 000 de oameni care au pornit, doar câteva mii au ajuns în oraşul Yan'an.

În timp ce comuniştii fugeau de armatele lui Jiang, duşmani şi mai periculoşi îşi strângeau forţele. Japonezii, a căror economie fusese devastată de Marea Criză, erau acum interesaţi să acapareze pieţele din China. Între timp, desigur, nazismul obligase Cominternul să-şi schimbe linia. Moscova făcea acum presiuni asupra lui Mao şi a guvernului din Yan'an să creeze un Front Popular împreună cu Gomindanul, pentru a le rezista japonezilor. Deloc surprinzător, Mao a fost ostil ideii. În 1936 el a cedat însă presiunii Cominternului şi a luat parte la campaniile împotriva japonezilor, dar a rezistat încercărilor continue ale Moscovei de a-l forţa să facă o alianţă strânsă cu naţionaliştii. El a insistat pe păstrarea independenţei Partidului Comunist, pe extinderea bazelor comuniştilor şi pe urmarea deja verificatei lui tactici de gherilă.

Marşul cel Lung a sporit prestigiul lui Mao, dar acesta tot mai făcea parte dintr-o conducere colectivă, iar Cominternul încă mai încerca să-şi impună autoritatea. Din nou, Stalin l-a trimis pe Wang Ming să restabilească lanţul de comandă al Moscovei şi să-l oblige pe Mao să accepte politica Frontului Popular. Pentru o vreme, Mao a fost serios ameninţat; este posibil ca Stalin să fi vrut să-l târască într-un plănuit proces al „deviaţioniştilor de dreapta“ din Comintern, în 1938.[57] Mao a fost salvat de tensiunile reapărute între Jiang şi Partidul Comunist şi de cucerirea capitalei lui Wang, Wuhan, de către japonezi. Strategia lui Mao de a fugi în îndepărtatul Yan’an era acum justificată. Până la sfârşitul lui 1938, Mao îşi asigurase sprijinul Moscovei ca lider al partidului, deşi abia în 1943 dominaţia lui a fost cu totul sigură. Perioada în care a stat izolat în Yan’an a fost şi cea în care Mao s-a afirmat ca lider proeminent şi a început să făurească un nou amalgam comunist radical.

Regiunea Yan’an este leagănul civilizaţiei chineze, dar devenise una dintre cele mai izolate şi mai sărace părţi ale Chinei. Peisajul era aspru, pământul galben. Egdar Snow, jurnalistul american, a încercat să transmită acest efect cititorilor lui occidentali, folosind referinţe comune din cultura modernistă europeană:

Există puţini munţi adevăraţi, doar coline care se întind la nesfârşit, la fel de interminabile ca o frază de James Joyce şi la fel de obositoare. Totuşi, efectul este deseori izbitor ca un Picasso, cu umbrele în unghiuri drepte şi culorile schimbându-se miraculos pe măsură ce soarele urcă pe cer, iar spre apus devine o magnifică mare de coline purpurii, cu falduri de catifea întunecată alunecând spre poale, ca pliurile de pe roba unui mandarin, spre prăpăstii ce par fără fund.[58]

Oraşul Yan’an, pe de altă parte, era o fortăreaţă străveche, departe de sofisticarea oraşelor de pe ţărmul estic, cu ziduri crenelate masive, dominate de o pagodă albă, pe o colină. Dar tocmai distanţa mare care îl separa de civilizaţia cosmopolită îl făcea ideal pentru noua comunitate comunistă a lui Mao, care fusese întotdeauna neîncrezător în marile oraşe şi se simţea mai în largul lui în acest mediu provincial.

Yan’an era totodată locul ideal pentru ca Mao să se afirme ca profetul unui marxism nou, „chinezificat“.[59] Mao, care avusese atâtea probleme cu comuniştii

educaţi la Moscova, a înţeles că trebuie să furnizeze o justificare teoretică pentru linia lui independentă; nu era suficient că era un comandant militar şi expert în mobilizarea ţărănimii. În următorii câţiva ani el a încercat să impună o istorie agreată a partidului, care să justifice presupusele lui „deviaţii“, şi a scris câteva lucrări de filosofie marxistă, care aveau să devină temelia „Gândirii lui Mao Zedong“.

Marxismul empiric al lui Mao era cu totul deosebit şi nu se potrivea deloc cu limbajul rigid, dogmatic, care se învăţa la Moscova. Agnes Smedley comenta, referitor la stilul lui:

Mao era cunoscut ca fiind teoreticianul. Dar teoriile lui erau înrădăcinate în istoria chineză şi în experienţa de pe câmpul de luptă. Cei mai mulţi comunişti chinezi gândesc în termenii lui Marx, Engels, Lenin şi Stalin, iar unii se mândresc cu capacitatea lor de a cita capitole şi fraze din aceştia sau de a vorbi despre ei trei sau patru ore, fără încetare. Mao ar putea să facă şi el asta, dar rareori a încercat. Prelegerile lui... erau ca şi conversaţia lui, bazate pe viaţa şi istoria Chinei. Sutele de studenţi care se adunau în Yan’an se obişnuiseră să-şi extragă hrana spirituală doar din Uniunea Sovietică sau din câţiva scriitori germani ori din alte ţări. Mao le vorbea însă despre ţara şi poporul lor... El cita din romane ca Visul din pavilionul roşu sau Toţi oameni sunt fraţi... Poezia lui avea calitatea vechilor maeştri, dar era străbătută de un fir clar de speculaţii sociale şi personale.[60]

Traducerea conceptelor marxiste în chineză prezenta o dificultate intrinsecă; termeni ca „burghez“ sau „feudal“ nu puteau fi importaţi pur şi simplu, fără modificări, aşa cum era posibil în cazul limbilor europene. Cuvântul „proletariat“ însuşi era redat cu ideogramele chineze pentru „clasa fără proprietate“ (wuchan jieji), atenuând distincţia între săracii urbani şi cei rurali şi făcând mai uşor să fie tratată ţărănimea pe picior de egalitate cu muncitorii industriali. Dar Mao a mers şi mai departe, folosind deliberat termeni tradiţionali chinezeşti pentru a descrie idei marxiste. De exemplu, el folosea vechiul termen pentru „autocraţie“ (ducai) ca echivalent pentru „dictatura proletariatului“;[61] folosea, de asemenea, conceptul confucianist de „mare armonie“ (datong) ca fiind sinonim cu „comunism“, astfel combinând teoria marxistă a istoriei cu

noțiunea tradițională chineză de viitoare epocă de aur.[62] Lucrările de filosofie marxistă pe care le-a scris în această perioadă erau și ele pline de concepte chinezești. Discuțiile lui despre dialectică și lupta contrariilor – deși centrale în viziunea marxismului, atât de preocupat de luptă – aminteau și de teoria daoistă referitoare la prezența în toate lucrurile a celor două contrarii, yin și yang.[63] Mao citea cu multă atenție manualele sovietice de dialectică, dar adnotările lui arată deseori că încerca să lege abstracțiunile generale de circumstanțele concrete ale Chinei.[64]

Totuși, „marxismul chinezificat“ din această perioadă nu era atât de specific chinezesc pe cât se crede uneori.[65] Era, de fapt, o versiune de comunism mobilizator, radical și egalitarist, adecvată unei forțe de gherilă care avea nevoie de sprijinul țăranilor. El tindea să dea importanță atât puterii voinței umane, cât și inspirației ideologice, nu doar forțelor economice;[66] argumenta că țăranii pot fi o forță la fel de revoluționară ca și muncitorii (deși nu a negat niciodată că, până la urmă, clasa muncitoare industrială avea să moștenească pământul); și a îmbrățișat principiul „liniei de masă“, noțiunea că partidul trebuie să practice „democrația“ socialistă și „să învețe de la mase“ (deși, bineînțeles, aceasta era departe de democrația liberală; elementele mai libertariene din tradiția marxistă lipseau din gândirea lui Mao și din marxismul chinezesc în general).[67]

În practică, forma de comunism ce a izbândit în Yan’an combina idealismul cu pragmatismul. Era un sistem puternic egalitarist: toată lumea, inclusiv conducătorii, trebuia să practice o formă sau alta de muncă fizică. Oamenii trăiau în niște bordeie săpate în stâncă, în care trăgea curentul, în afara orașului. Cei nou veniți în Yan’an erau cazați câte opt într-un bordei, iar viața consta din muncă productivă, pregătire militară, spectacole de teatru și, poate lucrul cel mai important, discuții politice îndelungate și intense, în sesiuni de studiu. Existau și inegalități: bordeiul lui Mao era mai mare decât cele mai multe și avea o vedere excelentă, iar salariile erau diferite.[68] Aceste ipocrizii au atras critici din partea celor mai idealiști intelectuali urbani, care se strânseseră la Yan’an în speranța că vor găsi aici egalitatea radicală pe care o ceruseră în timpul mișcării din 4 mai. Unii se plângeau de faptul că oficialii din Yan’an erau lipsiți de principii politice și de pasiune; alții – în special scriitoarea Ding Ling – protestau împotriva atitudinii oficialilor față de femei: cu toate că se pretindea contrariul, femeile nu erau tratate ca egale ale bărbaților în Yan’an.[69] Deși Ding Ling nu a spus asta explicit, promiscuul Mao, care avea o atitudine insensibilă față de multele lui neveste și iubite, era unul dintre principalii vinovați. Totuși, comparativ cu situația comunismului sovietic de la sfârșitul anilor 1930, cultura din Yan’an era

puritană și egalitaristă, fapt care sărea imediat în ochi din îmbrăcăminte: bărbații și femeile purtau fie uniforme militare, fie costume în stilul lui Sun Yat-sen, o tunică cvasimilitară, inspirată de uniforma studenților japonezi și foarte populară atât printre comuniști, cât și printre oficialii din Gomindan (mai târziu avea să fie cunoscută în Occident sub numele de „costumul cadrelor“ sau „tunică Mao“).

Cu toate acestea, comuniștii, deși puritani, nu puteau fi doctrinari, deoarece aveau nevoie de sprijinul țărănimii ca întreg. Ei au făcut, așadar, toate eforturile pentru a evita alienarea elitelor locale. Sistemul de guvernare „trei treimi“ permitea șefilor locali să păstreze o oarecare influență, dând comuniștilor doar o treime din locurile în consiliile sătești, cea de-a doua treime fiind rezervată „progresiștilor“ noncomuniști, iar cea de-a treia fiind deschisă oricui, atâta vreme cât nu colaborase cu japonezii. Celor mai mulți țărani bogați li s-a permis să-și păstreze pământul. Între timp, săracii beneficiau de reduceri la chirii și impozite, ceea ce-i făcea să-i primească bine pe luptătorii de gherilă trimiși să trăiască și să muncească printre ei pentru a îmbunătăți economia locală. Combinația de flexibilitate ideologică și activism din Yan’an pare să fi atras atât sprijinul țăranilor, cât și pe cel al elitelor.[70]

La început, atmosfera din rândurile comuniștilor din Yan’an era, de asemenea, destul de tolerantă. Dar odată cu izbucnirea războiului cu Japonia, în 1937, și cu afluxul de noi recruți cu cele mai diverse origini, Mao a insistat asupra unei unități ideologice mai puternice și a devenit suspicios în special față de „individualismul“ burghez al intelectualilor veniți din zonele Gomindanului. Începând din 1939, el a urmat exemplul lui Stalin și a folosit textele ideologice ca instrument pentru a-i face pe oficialii din partid să se conformeze, ordonând traducerea Cursului scurt de istorie a Partidului Comunist al lui Stalin din 1938 și scriind el însuși suplimente cu experiența chineză. Oficialilor de rang înalt li se cerea să citească și să învețe aceste texte. Iar în 1942, Mao a decis că întreg partidul trebuia instruit, pentru a-și „rectifica“ gândirea. Comuniștii puteau avea devotamentul necesar pentru a câștiga războiul și a instaura comunismul doar dacă își însușeau cu adevărat ideologia.

„Rectificarea“ era o variațiune chineză a „epurării“ din partidul sovietic, mult mai elaborată însă, fapt ce reflectă probabil o convingere de sorginte confucianistă privind importanța educației morale și a gândirii corecte.[71] Membrilor de partid li se cerea să studieze douăzeci și două de texte de ideologie și istorie a partidului, cele mai multe scrise de Mao însuși, pe care să le pună

apoi în legătură cu experienţa personală. Ei completau chestionare, care le cereau să indice orice probă de „dogmatism“, „formalism“ şi „sectarism“ şi să-şi descrie planurile pentru reformarea gândirii proprii. Se aştepta de la ei şi să-i denunţe pe alţii, în aşa-numitele „scurte informări“. Aceste documente erau verificate de conducători şi grupul ţinea apoi o şedinţă publică în care indivizii erau criticaţi în public şi se făceau mărturisiri. În cele din urmă, cei mai rătăciţi membri de partid erau primiţi înapoi în turmă, după ce se presupunea că şi-au reformat gândurile.

La fel ca în Uniunea Sovietică, unii acceptau că epurările erau necesare şi că gândurile lor aveau nevoie de reformă. Dou Shangchu, un comandant de regiment din Armata Populară de Eliberare, admitea că rectificarea l-a obligat să-şi schimbe concepţiile de modă veche despre căsătorie; viitoarea lui soţie trebuia să fie o persoană de încredere din punct de vedere politic şi pe care să o iubească, nu doar o gospodină supusă.[72] Alţii însă considerau că toate aceste fapte erau extrem de neplăcute. După cum îşi aminteşte un veteran din Yan’an: „Trebuia să scrii ce a spus X sau Y, dar şi ce ai spus tu şi s-ar fi putut să nu fie bine. Trebuia să-ţi scormoneşti memoria la nesfârşit şi să scrii la nesfârşit. Era absolut detestabil.“[73]

Rectificarea s-a transformat rapid într-o campanie mai violentă de represiune.[74] Aceasta s-a întâmplat în parte din cauză că a crescut presiunea militară a Gomindanului asupra comuniştilor, după ruperea efectivă a alianţei în 1941, iar paranoia era la ea acasă. Dar Mao şi Ejov-ul său, Kang Sheng, erau şi ei responsabili. Sinistrul Kang – „pistolul“ lui Mao, cum i se spunea uneori – provenea din rândurile elitei şi era un om cultivat: poet, caligraf, expert în literatură erotică şi în porţelanurile din dinastia Song. Locuise la Hotel Lux în cea mai mare parte a anilor 1930 şi colaborase cu poliţia secretă sovietică, pentru spionarea chinezilor din Moscova. El a fost unul dintre „studenţii reveniţi“ care au sosit în Yan’an cu Wang Ming şi avea o înfăţişare neobişnuit de cosmopolită, purtând mustaţă şi o haină de piele în stil sovietic, la care se adăugau preferinţa pentru cizmele negre de piele şi pentru biciuşcă. Avea o slăbiciune pentru căţeii pekinezi negri şi îl angajase pe unul dintre bucătarii ultimului împărat.[75] Totuşi, în pofida legăturilor lui cu sovieticii şi a obiceiurilor de fante de oraş, Kang se bucura de o relaţie apropiată cu Mao, pe care îl ajuta la poezie şi la caligrafie. El a devenit curând şeful serviciului de securitate din Yan’an, numit eufemistic Departamentul pentru Afaceri Sociale. Kang susţinea că rectificarea dăduse la iveală existenţa unor spioni în rândurile partidului şi, cu sprijinul lui Mao, a lansat o campanie de „recuperare a celor căzuţi“, care folosea tortura, inte-

rogatoriile prelungite și ședințele publice terifiante de „luptă“, pentru a smulge mărturisiri. Nu era o repetare a Terorii lui Stalin – au existat relativ puține execuții –, dar campania, pe care Mao o promisese educativă, nu represivă, a provocat neliniști profunde printre unii lideri. Până la urmă, Mao însuși a fost stânjenit de episod și și-a cerut scuze pentru „excese“.

Campania de „recuperare“ s-ar putea să-i fi făcut lui Mao mai mult rău decât bine în rândurile partidului, însă în 1943 poziția lui era sigură. După ani de manipulare expertă a politicii partidului, el ieșise triumfător, instituind o nouă formă de conducere charismatică, fiind primul lider care a rivalizat cu statutul lui Lenin și Stalin.[76] „Gândirea lui Mao Zedong“ a fost declarată ideologie a partidului, iar dintr-un vechi cântec de dragoste a fost adaptat faimosul imn „Răsăritul este roșu“:

Răsăritul este roșu, soarele se ridică,

În China s-a născut Mao Zedong.

El caută fericirea oamenilor,

El este Marele Salvator al poporului.[77]

Este important să ne amintim totuși că, în pofida pretențiilor lui, Mao nu era singurul conducător de gherilă din perioada respectivă și Yan’an nu era singura bază comunistă. Comunismul chinez era o mișcare policentrică, iar Marșul cel Lung lăsase în urmă câteva armate mai mici, împrăștiate prin tot sudul și centrul Chinei, care reușiseră să țină în loc multe dintre forțele lui Jiang Jieshi. Experiența lor a fost foarte diferită de cea a comuniștilor din Yan’an și au fost nevoiți să adopte tactici diferite, evitând mobilizarea țăranilor și bazându-se pe rețelele tradiționale „feudale“ și de clan.[78]

Experiența din Yan’an a fost însă cea care s-a dovedit, până la urmă, cea mai influentă din partid. În anii următori, Mao avea să încerce să-i resusciteze spiritul, mai ales în timpul Revoluției culturale, dar, pe termen scurt, ea a dat partidului coeziunea necesară pentru a profita de haosul războiului. Însă invadarea Chinei de către japonezi în 1937 a fost probabil factorul crucial pentru

victoria finală a comunismului. Comuniștii puteau acum apărea în fața țăranilor ca apărători ai localităților lor împotriva japonezilor.[79] Ei și-au asigurat astfel sprijinul multora pentru acțiuni de gherilă, evitând totodată confruntările militare directe. Între timp, mașina de război convențională a rivalilor din Gomindan era devastată de forțele superioare ale japonezilor.[80]

Comuniștii s-au folosit de războiul împotriva japonezilor pentru a extinde ariile pe care le controlau, dar, când japonezii au fost învinși, în 1945, erau într-o poziție încă relativ slabă, restrânși la periferia nord-vestică a Chinei. Gomindanul controla cea mai mare parte a țării, inclusiv centrele urbane, avea sprijinul Statelor Unite și era recunoscut de URSS, care încerca să-i forțeze pe comuniști să formeze un alt Front Unit cu naționaliștii. Când sovieticii s-au retras din Manciuria, în primăvara lui 1946, între comuniști și Gomindan a izbucnit lupta pentru control, începând războiul civil din China. Comuniștii aveau cărți mai slabe, dar au știut să le joace mai bine. Ei au beneficiat de pe urma reînnoirii ajutorului sovietic, dar au înregistrat un oarecare succes și prin mobilizarea țăranilor împotriva posesorilor de pământuri, promițând reducerea arendelor, deși le-a luat ceva timp să-i convingă pe țărani să se rupă de tradiții și să-i înfrunte pe proprietari.[81]

Începând din 1946, Mao a făcut presiuni pentru o redistribuire radicală a pământurilor în zonele ocupate de comuniști, iar acest fapt a ajutat, fără îndoială, Armata Populară de Eliberare să câștige sprijin și recruți în unele regiuni, mai ales din nord. „Echipe de muncă“ ale comuniștilor intrau în sate și înființau Asociații ale Țăranilor Săraci, cu ajutorul cărora determinau clasa socială a sătenilor. Apoi îi încurajau pe țăranii săraci și pe cei din clasa de mijloc să participe la „ședințe de luptă“, în care „să-și spună păsurile“ împotriva stăpânilor și deseori să-i atace fizic pe aceștia. Într-un sat din provincia nordică Shanxi, principala țintă era Sheng Jinghe, cel mai bogat om din comunitate, care făcuse avere din camătă și deturnând din donațiile către templele locale:

Când a început lupta finală, Jinghe a fost confruntat nu doar cu cele o sută de acuzații, ci cu mult mai multe. Bătrâne care nu vorbiseră niciodată până atunci în public s-au ridicat să îl acuze. Până și soția lui Li Mao – o femeie atât de chinuită încât nici nu îndrăznea să ridice ochii din pământ – își agita pumnul sub nasul lui și îi striga: „Odată am mers să adun boabele de grâu căzute pe câmpul tău, dar m-ai înjurat și m-ai gonit...“ Jinghe nu avea ce să le răspundă. Stătea acolo, cu

capul plecat.

În seara aceea ne-am dus cu toții la gospodăria lui Jinghe, să ajutăm la confiscarea proprietății... Oamenii spuneau că trebuie să aibă o mulțime de dolari din argint... Așa că am început să-l batem. Până la urmă ne-a spus: „Am 40 de dolari de argint sub kang [patul din cărămidă].“ Ne-am dus înăuntru și i-am dezgropat. Vederea banilor i-a stârnit pe oameni... L-am luat iarăși la bătaie și câțiva bărbați din miliție au început să încingă o bară de fier într-unul dintre focuri. Atunci, Jinghe a recunoscut că a mai ascuns 110 dolari de argint... Cu totul, am scos 500 de dolari de la Jinghe în noaptea aceea.

Toți spuneau: „În trecut nu ne-am putut bucura niciodată de Anul Nou, pentru că atunci venea el după chirie și după dobândă și ne lăsa cu casele goale. De data asta o să mâncăm ce ne place“ și fiecare a mâncat până s-a săturat și nici nu i-a mai păsat de frig.[82]

Așa cum arată acest episod, resentimentele care mocneau de multă vreme puteau exploda într-o furie violentă, iar țăranii se purtau uneori mai radical decât intenționau comuniștii.[83] În zonele ocupate de comuniști, țăranii bogați erau uneori susținători influenți, pe care comuniștii nu-și puteau permite să-i piardă. Iar în sudul Chinei, unde comuniștii erau mai slabi, existau mult mai puține conflicte între săraci și bogați. Alți conducători – și în special numărul doi după Mao, Liu Shaoqi – au făcut presiuni, cu succes, pentru o abordare mai puțin divizantă.[84] Liu se născuse în apropierea satului natal al lui Mao din provincia Hunan și îl cunoștea din copilărie. Dar era mai bine educat și mai cosmopolit decât Mao, iar la începutul anilor 1920 a plecat să studieze la Moscova, la Școala Stalin. La fel ca Mao, a avut și el neînțelegeri cu Moscova în anii 1930, dar a rămas de partea modernistă a diviziunii marxiste. El considera că modelul pentru noua Chină trebuia să fie statul rațional, birocratic, pe care îl văzuse pe Lenin încercând să îl construiască, nu banda sectară de gherilă a lui Mao. Spre sfârșitul lui 1947, Mao însuși a admis că lupta de clasă trebuie să fie moderată în numele consensului național: reducerile de chirii se puteau dovedi mai eficiente pentru îndepărtarea țărănimii de Gomindan.[85]

Țărănimea era greu de mobilizat, iar propaganda partidului, prezentând rânduri strânse de țărani ce mărșăluiau spre putere, cu steagurile roșii în vânt, era departe de realitate. Cei mai mulți țărani erau observatori ai revoluției, nu participanți, și

mulţi ascultau de comunişti doar pentru că erau pedepsiţi dacă nu o făceau.[86] Mult mai importanţi pentru victoria lui Mao erau luptătorii comunişti înşişi. Mai degrabă tinereţea, nu sărăcia, era ceea ce-i determina pe ţărani să intre în rândurile comuniştilor, cu toate că partidul îi discrimina în continuare pe cei bogaţi, iar către sfârşitul războiului civil efectivul partidului era constituit în cea mai mare parte din ţărani săraci.[87]

Studiul contemporan cel mai sistematic al gherilelor maoiste chineze a fost făcut de antropologul american Lucien Pye, care a intervievat 60 de foşti insurgenţi comunişti, cei mai mulţi dintre ei membri de partid şi oficiali mărunţi, în Malaya britanică, la începutul anilor 1950.[88] Comuniştii pe care i-a întâlnit el erau „un grup extrem de vigilent de oameni, cu minţi foarte active“.[89] Cei mai mulţi aveau origini modeste, dar nu proveneau totuşi dintre cei mai săraci. Erau mai bine educaţi decât era regula (deşi aveau doar şcoala primară) şi dornici să se perfecţioneze. Totuşi, perspectivele lor erau limitate. Cei mai mulţi fiind muncitori calificaţi, de obicei pe plantaţiile de arbori de cauciuc deţinute de străini, aveau puţine şanse să progreseze.[90] Erau nemulţumiţi de statutul lor şi de felul în care îi tratau superiorii. Ei încercau, totodată, să-şi realizeze ambiţiile într-o lume care se schimba rapid. Aceasta i-a făcut, ca şi pe generaţia de intelectuali urbani din Mişcarea 4 mai, să pună la îndoială valorile confucianiste ale părinţilor lor. Erau convinşi că lumea părinţilor lor, în care la mare cinste erau pietatea filială şi ritualurile, îi condamna la inferioritate socială şi la sărăcie; ei voiau să fie moderni. Aşadar, se bazau mai mult pe colegii lor de generaţie decât pe vârstnici. Prietenia şi camaraderia masculină erau importante pentru ei şi deseori aveau charismă, devenind lideri neoficiali ai grupului lor.

De asemenea, ei trăiau într-o lume haotică, în care politica era importantă. Odată cu invazia japoneză, vieţile oamenilor obişnuiţi au fost afectate în mod evident şi direct de lumea politicii înalte. Mulţi şi-au pierdut membri ai familiei în timpul ocupaţiei. Ei au simţit nevoia să se implice în politică, atât pentru a se apăra, cât şi pentru a progresa. O opţiune era să intre în una dintre numeroasele asociaţii comunitare – societăţi secrete, clanuri şi organizaţii profesionale. Dar Partidul Comunist oferea ceva diferit. Era perceput ca fiind mai de încredere decât asociaţiile tradiţionale când era vorba să îşi ajute membrii; părea să dea un rost politicii din acea vreme şi avea o strategie clară. Era modern, totuşi nu occidental şi „imperialist“, fiind dedicat oamenilor de rând – aşa ca ei[91], era bine organizat şi puternic; în plus, promisese să îi ajute pe chinezi să se afirme. După cum spunea unul dintre cei intervievaţi: „Am crezut ceea ce spunea propaganda lor, că, dacă mă alăturam lor, urma să fiu ca aceia care conduceau China. Ştiam

că Partidul Comunist era foarte puternic în China şi nimeni nu îndrăznea să i se opună.“ Comunismul şi Revoluţia din Octombrie arătaseră cum o naţiune săracă şi slabă devine deodată una dintre marile puteri. Aşa cum explica un altul: „Până când chinezii au aflat despre revoluţia rusă, nu ne pricepeam la politică şi ne făceam de râs. Totuşi, acum comuniştii chinezi au învăţat de la ruşi cum se face o revoluţie, şi nimeni nu mai îndrăzneşte să râdă de revoluţia din China.“[92]

Odată ce au intrat în partid, comuniştii au simţit că au influenţă în lume: „A fost ca şi cum m-aş fi suit în spinarea unui tigru“, a declarat unul. „Era foarte palpitant şi aveam puterea tigrului; mă mişcam odată cu el.“ La început nu au obiectat faţă de practici ale partidului cum era rectificarea. Dornici de autoperfecţionare, erau foarte mulţumiţi că îi corecta partidul, deşi după un timp au început să îşi facă griji că această critică de grup putea duce la o pierdere a statutului în interiorul partidului. Într-adevăr, pentru comuniştii crescuţi în cultura confucianistă, una dintre primele atracţii ale partidului era educaţia morală pe care o oferea acesta: „Comisarul politic mi-a spus că o să mă ajute să învăţ despre marxism-leninism, ca să pot fi în stare să scap de obiceiurile mele proaste“, îşi amintea cineva.[93]

Marxism-leninismul maoist a îndeplinit şi alte funcţii pentru gherilă. Putea fi o sursă de întărire emoţională în bătălie. Comisarul politic ţinea frecvent discursuri lungi înainte să înceapă lupta şi fiecare soldat păşea înainte salutând cu pumnul strâns şi promiţând să îşi sacrifice viaţa pentru cauza marxist-leninistă. Iată ce spunea un soldat: „După ce ne-am terminat toţi discursurile şi le-am spus că mie nu-mi era teamă să mor ca un adevărat revoluţionar, părea să nu fie chiar aşa de grav dacă o să fim toţi ucişi. Iată cât de puternic este marxism-leninismul.“ Ideologia mai era văzută şi într-un alt fel: ca o cunoaştere ezoterică, specială, care arăta cum funcţionează istoria şi cum se câştigă lupta politică. Gherilele din Malaya au fost impresionate în mod special de faptul că luptătorii comunişti acceptau să le împărtăşească aceste cunoştinţe valoroase, spre deosebire de occidentalii egoişti, care păstrau pentru ei secretele succesului:

Marxism-leninismul ne învaţă cum să facem o revoluţie şi cum o să fie istoria. Comuniştii au cărţi care îţi spun cum să ai succes în politică şi lasă pe oricine să le citească, astfel încât, dacă vrei să ajuţi şi tu, să ştii ce să faci. Democraţiile ţin totul secret şi nu spun nimănui ce planuri au. Cine ştie care sunt strategia şi tacticile pe Wall Street? Dacă aş vrea să acţionez în sprijinul democraţiilor şi

împotriva comuniștilor, cum aș ști ce să fac?[94]

În China însăși, comuniștii erau doar una dintre forțele – regionale, liberale, studențești și ale societăților secrete – care se opuneau unui Gomindan divizat, compromis de elitele lui discreditate și corupt.[95] Colaborarea masivă a elitelor chinezești cu Japonia în timpul războiului i-a împărțit pe susținătorii Gomindanului, iar partidul a fost zdrobit de lupta împotriva japonezilor. Administratorii naționaliști de după război erau văzuți în general ca lacomi – impunând taxe nepopulare – și incapabili să îndeplinească așteptările privind justiția socială, care erau pe atunci atât de răspândite în Asia, ca și în Europa. Naționaliștii au fost nevoiți să suprime demonstrațiile studențești și revoltele rurale, în timp ce tentativele lui Jiang Jieshi de a întări controlul central al statului au alienat și elitele regionale.

Comuniștii au atras, într-adevăr, mare parte din țărănime și chiar și ceva sprijin urban, dar principalul lor avantaj a fost probabil coeziunea. Până la urmă, victoria lor a fost una militară, iar această concluzie nu este în nici un caz hazardată. Ambele tabere au făcut greșeli tragice, dar ale lui Jiang Jieshi au fost mai grave.[96] El a fost obligat să se retragă în Taiwan, unde Gomindanul avea să guverneze multe decenii. În primăvara lui 1949, Mao călătorea din satul Xibaipo din provincia Hebei – cartierul general al comuniștilor după 1947 – spre străvechea capitală imperială Beijing. Emoțiile lui Mao erau evidente; el glumea că se simte de parcă s-ar duce la examenele imperiale ale mandarinilor,[97] pentru că, deși călătoria era relativ scurtă din punct de vedere geografic, în termeni culturali era echivalentă cu Marșul cel Lung. Mao trebuia să se transforme el însuși dintr-un șef de gherilă în conducătorul unuia dintre cele mai mari state de pe glob.

V

Pe 1 octombrie 1949, Mao Zedong a urcat la Tiananmen, Poarta Păcii Cereşti din vechiul Oraş Interzis, în centrul Beijingului, şi s-a adresat unei mulţimi de circa 30 000 de oameni, cu faimoasa declaraţie: „Poporul chinez s-a ridicat de-acum!“ Publicul lui stătea în piaţa din faţa porţii, fluturând noul steag chinezesc – roşu, cu patru stele mici galbene înconjurând o stea mai mare în colţul din stânga sus. Cu vocea lui stridentă, a anunţat înfiinţarea Republicii Populare Chineze. Au urmat o paradă militară şi defilarea câtorva mii de civili, unii purtând portrete ale conducătorilor, alţii bătând la tobe sau dansând tradiţionalul dans yangge, din nordul Chinei.

Ceremonia a fost plănuită cu mare grijă şi fiecare element se afla acolo dintr-un motiv anume.[98] Împrumutase mult de la demonstraţiile sovietice din Piaţa Roşie în timpul aniversărilor Revoluţiei din Octombrie, dar, spre deosebire de acestea, avea şi un puternic element ţărănesc, folcloric. Simbolismul paradei îmbina totodată cu atenţie comunismul sovietic şi naţionalismul chinez. În octombrie erau aniversate ambele revoluţii, şi cea rusă, şi cea împotriva dinastiei Qing, iar culoarea roşie a steagului făcea referire atât la revoluţia comunistă, cât şi la pământul roşu al Chinei. Stelele sugerau angajamentul comuniştilor pentru unitate naţională: ele reprezentau cele patru clase ale „poporului“ – marea burghezie, mica burghezie, muncitorii şi ţăranii, înconjurând marele Partid Comunist, toate fiind parte a Noii Democraţii chineze. Mao arăta că noul regim este comunist, naţionalist pe faţă şi în favoarea ţărănimii.

Octombrie 1949 a reprezentat punctul culminant al „înroşirii“ Răsăritului, după război. Ca şi în Europa, sfârşitul puterilor Axei a fost în folosul comuniştilor antiimperialişti, ca şi compromiterea gravă a vechilor elite prin colaboraţionism. China s-a alăturat altor două state – Vietnamul şi Coreea de Nord – ca parte a noii frăţii comuniste asiatice. Toate cele trei regimuri aveau asemănări izbitoare şi erau diferite de omoloagele lor europene. Erau create de partide ale ţăranilor, operând în societăţi confucianiste care duseseră războaie de gherilă împotriva puterilor imperialiste. Totuşi, fiecare stat era născut în circumstanţe oarecum diferite. Dacă China era Iugoslavia Asiei – un stat comunist născut din războiul de gherilă antiimperialist –, Coreea de Nord era asemănătoare

Germaniei de Est – un regim creat în mare parte de Realpolitik a marilor puteri și prin partiție. Revoluția vietnameză, în schimb, a avut un puternic element urban și se asemăna cu predecesoarea ei din Rusia.

Regimul nord-coreean a fost creat sub auspiciile trupelor sovietice. Americanii propuseseră împărțirea Coreei cu puțin timp înainte de capitularea Japoniei, în august 1945, alocând porțiunea de la nord de paralela 38 (și la granița cu URSS) sovieticilor, ei înșiși urmând să păstreze sudul. Nordul a urmat apoi scenariul din Europa de Est: un front popular, urmat de comunizare. În februarie 1946 a fost instalat un guvern central dominat de comuniști și condus de Kim Ir Sen (Kim „O stea"). Paralela cu Germania de Est nu trebuie însă împinsă prea departe, pentru că noul regim avea să-și asigure curând un grad destul de ridicat de autonomie.

Kim Sŏng-ju (Kim Ir Sen fiind un nom de guerre, un supranume pe care și l-a luat în 1935) s-a născut în 1912 într-un sat de lângă Phenian, într-o familie de creștini. Tatăl lui era membru al organizației naționaliste creștine coreene și este posibil să fi fost închis de japonezi. La eliberarea din închisoare, în jurul anului 1920, familia a emigrat în Manciuria, alăturându-se marii comunități de exilați coreeni aflată deja acolo. Profilul cultural al lui Kim era, așadar, destul de eclectic: era coreean, născut într-o țară condusă de japonezi, a fost educat în școlile chineze în limba mandarină, dar s-a întors în Coreea la vârsta de 11 ani, pentru a urma vreme de doi ani cursurile unei școli creștine. A fost chiar, pentru un timp, profesor la școala de duminică, fapt care nu apare în biografiile lui oficiale.[99] Și-a urmat tatăl în politica naționalistă, a intrat într-un grup marxist la școală în 1929 și, după o scurtă perioadă petrecută în închisoare, s-a alăturat unei forțe de gherilă conduse de comuniști chinezi, pentru a lupta împotriva ocupației japoneze. A urcat în rang și a ajuns comandant regional al forțelor de gherilă.

Tinerețea și-a petrecut-o în cea mai mare parte în afara Coreei, dar ar fi o eroare să îl considerăm „străin". La fel ca mulți dintre tovarășii lui din gherilă, el se considera un naționalist coreean – totuși unul luptând pentru comunismul internațional, sub conducerea URSS. Existau legături strânse între estul Manciuriei și no man's land de la graniță a Coreei de Nord, iar coreenii duceau lupte de gherilă împotriva japonezilor în toată regiunea. În acest mediu dur al gherilei – luptând împotriva japonezilor, un inamic cu resurse uriașe și foarte crud – a început să se contureze politica lui Kim.

În 1940 însă japonezii câștigau, iar Kim, ca mulți alți luptători, a fost nevoit să se

refugieze dincolo de graniță, în Uniunea Sovietică. Cei cinci ani petrecuți aici au fost înfloritori pentru Kim, care a îmbrățișat cu entuziasm stilul de viață sovietic, părând să prefere cultura Armatei Roșii fostei lui vieți în gherilă. A fost instruit la școala de ofițeri de infanterie de la Habarovsk și a primit gradul de căpitan în Armata Roșie. În acest timp a devenit tatăl a doi băieți și al unei fete, cărora le-a dat nume ruseşti. Pe băiatul lui cel mare îl chema Iuri. Celui care avea să devină cunoscut sub numele de Kim Jong Il i se spunea în primii ani de viață Iuri Irsenovici Kim.

Kim părea că ar fi vrut să-și continue cariera în Armata Roșie, dar, după capitularea Japoniei, sovieticii aveau alte planuri cu el. Ei începuseră să nu mai aibă încredere în naționaliștii coreeni cu care încercau să lucreze, așa că au decis să impună o conducere comunistă, pe care să se poată baza; ofițerul de 33 de ani era candidatul ideal, chiar dacă la început n-a fost prea entuziasmat.[100] El a fost prezentat public în octombrie 1945, la o ceremonie în cinstea Armatei Roșii. Fusese etichetat ca un vechi și eroic conducător de gherilă și mulți îl credeau un luptător aproape mitologic, în stilul lui Robin Hood. Când îl vedeau în carne și oase, erau, evident, profund dezamăgiți:

[Era] un tânăr în jur de 30 de ani, cu o foaie scrisă de mână, apropiindu-se de microfon... Avea pielea mai întunecată și era tuns ca un chelner chinez. Deasupra frunții avea părul cam de două degete, amintind de un campion de box la categoria ușoară. „E un impostor!“ Toți cei adunați pe stadion au simțit, ca un șoc electric, neîncredere, dezamăgire, nemulțumire și mânie.

Fără să țină seama de schimbarea psihologică a mulțimii, Kim Ir Sen a continuat, cu vocea lui monotonă, ternă și care aducea cu un măcăit, să laude eroica luptă a Armatei Roșii... În mod special a lăudat și a rostit cele mai extravagante vorbe de recunoștință și glorificare pentru Uniunea Sovietică și mareșalul Stalin, prietenul apropiat al popoarelor oprimate din lumea întreagă.[101]

Așadar, Kim era marioneta rușilor, dar sovieticii nu erau interesați de conducerea la scară mică, așa că au lăsat cea mai mare parte din administrarea treburilor curente pe seama coreenilor.[102] În ciuda începutului dezastruos, Kim s-a dovedit capabil să țină în mână facțiunile din partid – propriii „manciurieni“, „coreenii“

care rămăseseră în țară sub ocupația japoneză, coreenii „sovietici“ care trăiseră în URSS și comuniștii „Yan’an“, care fuseseră atașați comuniștilor din China.[103] Așa cum vom vedea, el a pus bazele unui regim care a atras un sprijin considerabil prin îmbinarea comunismului cu naționalismul coreean.

Exact când Coreea era divizată, în august 1945, un alt regim comunist se ridica din cenușa guvernării japoneze, în Vietnam. Dar, spre deosebire de coreeni, comuniștii vietnamezi au venit la putere ca urmare a unei revoluții indigene reale – o combinație între revoluția gherilelor chinezești din 1949 și revoluția urbană bolșevică din 1917.[104] Ho Și Min fusese întotdeauna un radical în Comintern, de partea lui Roy în disputa cu Lenin (deși Roy nu îl plăcea), dar a devenit tot mai nemulțumit de obsesia sovieticilor pentru clasa muncitoare urbană. După succesul lui Mao la jumătatea anilor 1930, Ho a învățat din experiența chineză, distanțându-se de vechiul tipar al Moscovei. S-a dus în Yan’an în 1938 (deși nu s-a întâlnit personal cu Mao) și apoi a trimis acolo doi tineri membri de partid, Vo Nguyen Giap și Pham Van Dong, la o școală a Partidului Comunist Chinez.[105]

Vietnamezii au început curând să urmeze rețeta chineză. Ei au format o „zonă de bază“ în regiunile de graniță din nord, au creat o armată de gherilă, iar în 1941 au transformat mișcarea comunistă într-una de tip front popular, cu participarea tuturor claselor sociale (inclusiv proprietari de pământuri și oficiali), numită Liga pentru Independența Vietnamului – Vietminh –, cu o amplă organizare rurală. Au început apoi să plănuiască o răscoală țărănească împotriva administrației imperialiste franceze, care colabora cu japonezii. Comuniștilor li s-a spus să se amestece printre țărani, să se îmbrace ca ei și să traducă manifestele Vietminh-ului în dialectele locale. Ei au profitat de resentimentele țăranilor față de distrugerea agriculturii tradiționale, mai întâi de către exploatările coloniale franceze, apoi prin impozitele excesive luate de japonezi. Cel mai mare sprijin l-a adus însă comuniștilor foametea din 1944–1945, înrăutățită de prada de război luată de japonezi și la care francezii, asupra cărora a căzut cea mai mare parte din vină, n-au oferit nici un ajutor.[106] În martie 1945, conducerea centrală a țării a fost slăbită și mai mult, când japonezii au declanșat un puci împotriva administrației franceze și au instalat un guvern-marionetă, sub împăratul Bao Dai. Când japonezii au capitulat în fața americanilor, în august, Vietminh era într-o poziție ideală în nord, cu sprijin puternic și în capitala Hanoi, și la țară, iar oficialii și comercianții nu au reacționat când comuniștii au ajuns la conducere. Vietminh a preluat controlul și în sud, deși aici avea rivali mai puternici, naționaliști.

Pe 2 septembrie 1945, Ho a apărut în Piața Ba Dinh din Hanoi, îmbrăcat într-un costum modest, kaki, cu încălțări de pânză albastră, și a declarat independența Vietnamului, sub control comunist. În discursul lui a citat și din Declarația americană de independență din 1776, și din Declarația franceză privind drepturile omului, din 1791.[107] Ho încă spera că își poate asigura sprijinul americanilor dacă semnalează că, pe termen mediu, este dispus să formeze un guvern larg, neideologizat; Stalin încă nu le oferise comuniștilor vietnamezi nici recunoaștere, nici ajutor. Totuși, când francezii au revenit în sud cu sprijinul britanicilor, la puțin timp după declarația de independență, grupurile naționaliste au început să retragă sprijinul Viet minh-ului. Comuniștii, cu un sprijin puternic în nord, erau în defensivă în sud, iar în 1947 Vietminh-ul lupta într-un nou război anticolonial, împotriva unui regim sprijinit de francezi.

Restaurarea guvernării coloniale europene după înfrângerea japonezilor i-a înfuriat și le-a dat un imbold comuniștilor din toată Asia. În multe locuri, ei au fost în măsură să exploateze devastarea economică lăsată în zonele rurale de război și de ocupația dură a japonezilor. Dar în afară de China, Vietnam și Coreea, ei nu au fost, în general, capabili să facă să fuzioneze comunismul cu un naționalism atrăgător. Partidul Comunist din Indonezia a luat parte la lupte împotriva olandezilor, dar cu prea puțin succes. Conducătorul socialist indonezian Sukarno, care s-a gândit să combine un socialism nonmarxist cu islamul, a fost mult mai în măsură să unească arhipelagul decât comuniștii. Partidul Comunist a fost în cele din urmă zdrobit după o rebeliune eșuată în estul insulei Java, în 1948. Abia în anii 1950, când au adoptat o linie mai puțin revoluționară, șansele comuniștilor au reînviat.

Insurgențele comuniste au fost mai serioase în coloniile americane și britanice, deși, cum erau limitate doar la anumite grupuri de populație, au eșuat până la urmă și ele. Americanii au acordat independență Filipinelor în 1946, încredințând puterea unui colaborator bogat, din elita proprietarilor de pământ. Încercările acestuia de a desființa Armata Populară Antijaponeză, condusă de comuniști (prescurtat Huk) a precipitat o răscoală țărănească în insula centrală Luzon. Huk era totuși puțin numeroasă. La rândul lor, americanii au decis că împotriva comunismului se luptă cel mai bine prin rezolvarea problemelor sociale și au convins guvernul de la Manila că o reformă agrară ar face comunismul mai puțin atrăgător. Revoluția a fost repede potolită printr-un amestec judicios de represiune și reforme.[108]

Revolta comuniștilor din Malaya a eșuat din motive similare. Maoismul și

războiul de gherilă i-au atras pe comuniștii din peninsulă – care reprezentau cam 40% din populație, aproape la fel ca indigenii – după începutul invaziei japoneze în China, în 1937; acesta a fost momentul în care viitorul lor conducător, Chin Peng, care avea pe atunci cincisprezece ani, a început să fie interesat de comunism.[109] În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, Partidul Comunist din Malaya, ca și cel din Vietnam, a format o forță de gherilă care a luptat împotriva japonezilor și chiar a primit sprijin britanic. Dar britanicii și-au îndepărtat repede comunitatea chineză, mai întâi promițându-i drepturi politice egale, pentru ca după terminarea războiului să dea înapoi, sub presiunea malaysienilor. Comuniștii au îmbrățișat cauza etnicilor chinezi și, începând din 1948, au dus lupte de gherilă împotriva britanicilor.[110] Ei erau însă în dezavantaj, comparativ cu Vietminh-ul. Sprijinul lor era limitat la chinezi, în special la cei săraci, excludea populația rurală fără drepturi asigurate asupra pământului, iar britanicii – la fel ca americanii în Filipine – adoptau de obicei o linie mai conciliantă decât francezii și olandezii. Ei au încercat să câștige „inimile și mințile“ sătenilor potențial comuniști.[111] Pe lângă faptul că și-au anunțat intenția de a acorda independență Malayei, ei au recurs la întreprinderea costisitoare de a muta o jumătate de milion de țărani chinezi săraci în „sate noi“ bine apărate, unde le-au asigurat condiții mai bune de trai și au lăsat astfel gherila fără sprijin.

Cu toate aceste eșecuri, în 1950 comuniștii câștigaseră o poziție puternică în estul și sud-estul Asiei. Ei au beneficiat exact de pe urma acelorași forțe care i-au ajutat pe comuniștii din Europa în anii 1940: erau în avangarda luptei împotriva ocupanților imperialiști și a colaboratorilor acestora din rândurile elitelor locale. De asemenea, au folosit strategii de gherilă sau din războiul de partizani, retrăgându-se din orașe la țară și hărțuindu-și inamicii mai puternici. Dar rezultatele au fost foarte diferite, depinzând în mare măsură de rolul Armatei Roșii. În Occident, partidele comuniste au fost învinse electoral și s-au întors în izolarea politică; zona centrală, sovietică, s-a lansat în proiecte de construire a unui socialism în stil sovietic; iar în sud-estul Europei și în Asia au apărut forme independente, mai radicale de comunism.

„Blocul“ comunist era, așadar, foarte diversificat – mult mai mult decât considerau cei din Occident la vremea respectivă. Chiar și așa, vreme de câțiva ani după 1949, regimurile comuniste, cele mai multe dintre ele aliate strâns cu Moscova, au guvernat peste o treime din populația lumii. Puțini ar fi prezis un fapt atât de extraordinar cu opt ani înainte, când naziștii erau la porțile

Moscovei, iar comunismul ajunsese în pragul colapsului.

Capitolul 7. Imperiul

I

La fel ca Ozymandias, personajul lui Shelley, toți marii conducători de imperii au construit monumente care să le celebreze puterea, de la apeductele și arcele de triumf ale împăraților romani până la memorialele uriașe și la gările gotice din Imperiul Britanic. Imperiul sovietic nu a făcut nici el excepție. Cu toate că au fost înlăturate cele mai multe dintre statuile lui Marx și Lenin care împodobeau (sau urâțeau) fosta lume comunistă, monumente remarcabile și proeminente sunt încă împrăștiate prin toată fosta sferă de influență sovietică. Cel mai ușor de recunoscut sunt „clădirile înalte“ staliniste. Acești coloși în stil gotic stalinist au fost proiectați între 1948 și 1953, iar, dacă Stalin ar fi trăit mai mult, am mai fi văzut azi și alții. La Moscova erau opt în plan, deși numai șapte au fost până la urmă construiți (o pastișă nostalgică a celei de-a opta clădiri, luxosul bloc de apartamente Triumph Palace, a fost ridicată în Moscova lui Vladimir Putin, în 2003). Cea mai monumentală este masiva clădire cu 5000 de încăperi a Universității de Stat din Moscova, construită pe colinele Lenin.

Clădiri la fel de uriașe, „daruri de la tovarășul Stalin“, au fost proiectate și pentru țările-satelit. Una singură a fost terminată, Palatul Stalin al Științei și Culturii din Varșovia (construit pentru a găzdui 12 000 de oameni, dotat astăzi, printre altele, cu o popicărie). Dar fosta lume comunistă conține și un număr de versiuni mai mici, de la Hotelul Internațional din Praga la clădirile Prieteniei Sovietice din Beijing și Shanghai. Numeroase alte clădiri au fost ridicate într-un stil similar; printre cele mai izbitoare exemple se numără Casa Scânteii (acum Casa Presei) din București și Stalinalee (astăzi Karl-Marx-Alee) în Berlinul de Est.[1] Aceste simboluri ale puterii comuniste erau punctele de sprijin ale sferei sovietice de influență în perioada ei de extindere maximă, când cuprindea cea mai mare parte din Eurasia, de la Marea Baltică la Marea Chinei de Sud, în perioada dintre victoria lui Mao în 1939 și ruptura dintre chinezi și sovietici, la sfârșitul anilor 1950.

Clădirile înalte din Moscova ne spun multe și despre stalinismul postbelic. Hibrizi gargantuești între goticul zgârie-norilor din Manhattan și neoclasicismul bombastic, încărcați cu ornamente inspirate din trecutul medieval moscovit, ele combină modernitatea, imperiul și naționalismul.[2] Dar, în același timp, aceste

clădiri semnalau și o politică prin care cultura locală, în general slavă, capătă din ce în ce mai multă importanță în fața internaționalismului și a universalismului.[3] În fiecare țară, clădirile staliniste au încercat să încorporeze, la modul minor, „forme naționale“ – fie ele motive bizantine în România sau renascentiste în Polonia și Cehia. Ele erau proiectate totodată astfel încât să mărească prestigiul și puterea elitelor; aceste clădiri de birouri și apartamente nu erau, evident, destinate oamenilor de rând, care trăiau înghesuiți după distrugerile provocate de război.

Toate aceste structuri masive erau întruchipări în piatră ale „stalinismului radical“ de după război, o versiune exagerată a ordinii apărute pentru prima dată la jumătatea anilor 1930, paternalistă și tehnocrată în același timp. Rămășițele marxismului radical, antibirocratic, încă evidente în timpul Terorii, dispăruseră, în general. Acest model ierarhic a fost aplicat în tot blocul sovietic. Într-adevăr, era în el ceva imperial. Desigur că URSS nu și-a spus niciodată „imperiu“, ba chiar era profund ostilă „imperialismului“, considerat încă, potrivit lui Lenin, „ultimul stadiu al capitalismului“. Spre deosebire de multe imperii, nu își justifica ierarhia pe temeiuri etnice, ci ca o reflectare a diferitelor niveluri de realizare a socialismului. Rușii se aflau în vârful ierarhiei pentru că erau poporul cel mai progresist, nu pentru că erau superiori din punct de vedere rasial sau cultural. În practică însă, relația URSS cu sateliții ei din Europa de Est era tipic imperială, iar politica și cultura ei erau din ce în ce mai mult tipice pentru un imperiu. O ierarhie a puterii, cu centrul la Moscova, s-a extins în toate statele din blocul sovietic; rușii aveau un statut mai înalt decât alte naționalități; iar societățile socialiste deveneau tot mai stratificate, membrii de partid cei mai loiali (sau măcar de încredere din punct de vedere politic) fiind plasați în vârf. În unele părți ale blocului sovietic, un asemenea sistem necesita niveluri înalte de coerciție și intimidare pentru a se menține.

Anxietatea menținerii controlului asupra unei Uniuni Sovietice și a unei Europe de Est devastate de război, precum și lecțiile învățate în timpul Terorii au hrănit apetitul conducerii sovietice pentru o cultură înregimentată și ordonată. În același timp, teama de invazia străină și dorința imensă de mărire a prestigiului internațional au amplificat inegalitățile de acasă. Hrușciov își amintea, nu fără un oarecare dispreț, de îngrijorarea lui Stalin că occidentalii se vor uita de sus la Uniunea Sovietică: „Ce se va întâmpla dacă ei [vizitatorii străini] se vor plimba prin Moscova și nu vor vedea zgârie-nori? Vor face comparații defavorabile cu orașele capitaliste.“[4]

Potrivit concepției staliniste postbelice, așadar, oficialii de vârf aveau să trăiască și să lucreze la înălțimi situate mult deasupra oamenilor obișnuiți, constituind astfel o aristocrație profesională formată din specialiști tehnici și vizionari ideologici, care să conducă mașinăria statului spre un viitor glorios. În același timp, însă, conducerea sovietică spera să combine disciplina și dinamismul. Pe lângă clădirile înalte, regimurile din blocul comunist au construit piețe vaste, care să găzduiască defilările uriașe ale poporului entuziast. Adunarea tuturor oamenilor sau a cât mai multor oameni cu putință în sărbători oficiale elaborate și marșuri era, desigur, o reminiscență a Franței iacobine. Dar ceremoniile din ultima parte a epocii staliniste au căpătat o coloratură sovietică aparte. Modelul original era Mausoleul lui Lenin – locul în care era depus corpul mumificat al marelui om –, care servea drept tribună pentru conducătorii ce salutau mulțimea la defilările din Piața Roșie. Bulgaria a urmat cel mai îndeaproape exemplul sovietic, prin construirea mausoleului lui Gheorghi Dimitrov și a Pieței 9 Septembrie în fața acestuia. Tribune și piețe au fost construite și la Budapesta, la București și în Berlinul de Est. Doar Praga, relativ neafectată de război, a scăpat de generozitatea tovarășului Stalin.[5] Între timp, chinezii și-au construit spații staliniste din proprie inițiativă, cu asistență sovietică. În anii 1950 a fost amenajat spațiul vast din fața porții Tiananmen – ceea ce este astăzi Piața Tiananmen –, fapt ce a presupus distrugerea a nenumărate clădiri și ziduri străvechi.

Cum putea fi stârnit însă entuziasmul popular într-o ierarhie politică atât de rigidă? Cea mai vizibilă contradicție se observa la Varșovia, unde parterul enormului Palat al Culturii servea ca tribună la paradele populare. Era greu de crezut că această clădire foarte detestată, ce simboliza nu doar dominația rusă, ci și privilegiile birocratice și de partid, putea să dea naștere unui sentiment de devotament în rândul muncitorilor ce defilau prin fața ei la fiecare sărbătoare de 1 Mai. Stalin se confruntase și el, desigur, în anii 1930 cu problema mobilizării maselor în timp ce le impunea disciplina; el a avut ideea să facă acest lucru prin apelul la patriotism, nu la lupta de clasă. Regimurile staliniste au căutat, așadar, să îmbine naționalismul local și comunismul sovietic, dar sarcina era în mod inevitabil dificilă.

Staliniștii au rămas, în consecință, cu o problemă: sistemul economic cerea un nivel înalt de eroism și de spirit de sacrificiu de la muncitori și țărani, dar depindea de represiune și de disciplina strictă impusă de funcționari și de oficialități. Chiar mai mult decât în URSS în anii 1930, sistemul sovietic postbelic din țările comuniste părea să opereze în interesul „inteligheției

socialiste“, mai degrabă decât în cel al muncitorilor și țăranilor. Faptul avea și avantaje, pentru că atrăgea oameni tineri, ambițioși, dornici să avanseze, și, în același timp, să-și dezvolte și țările. În același timp însă mulți oameni de rând se simțeau înstrăinați, așa cum era clasa de mijloc necomunistă. Așadar, socialismul pe care Stalin îl exporta în imperiul lui, ca și clădirile, arăta monumental, dar fațada ascundea fisuri grave.

Echilibrul dintre represiune și mobilizare, precum și nivelul sprijinului variau însă de la o țară la alta a blocului comunist. Cea mai rigidă disciplină era în Uniunea Sovietică însăși. În Europa de Est însă, prin contrast, partidele comuniste erau mai dinamice, pentru că își transformau societățile și „construiau socialismul“ de la zero. Dar violența îi îndepărta inevitabil pe mulți, și patriarhii cu piepturile pline de medalii descopereau că le este din ce în ce mai greu să inspire oamenii obișnuiți. Și, pe măsură ce dinamismul sperat își pierdea din forță, socialismul sovietic semăna tot mai puțin cu un progres universal și tot mai mult cu un imperialism rusesc. Modelul stalinismului târziu a prins cel mai bine în China – parte a imperiului „neoficial“ al URSS –, pentru că era considerat mai eficient pentru construirea unui stat modern decât socialismul mai egalitar, „de gherilă“, din perioada războiului civil. Dar tot aici au devenit mai evidente și eșecurile, pregătind terenul pentru o respingere brutală a viziunii staliniste, ce nu mai avea să întârzie mult.

II

În 1951, un anume Mîșcenko de la Academia Militară Molotov din Kaliningrad (anterior și actualmente Tver) raporta despre sărăcia vizibilă din centrul acestui oraș:

Dacă secretarii... comitetelor de partid vor face o plimbare de-a lungul străzilor centrului regional [Kaliningrad], vor observa că un anume fel de cerșetori stau aproape la fiecare colț de stradă, lăsând impresia că tot centrul orașului e zdrențăros. La Academia Molotov studiază cetățeni din alte democrații populare [comuniste]. Lângă poștă stă un localnic care îi identifică imediat și cerșește. Când se vor întoarce acasă, ei vor spune că orașul Kalinin este plin de cerșetori.[6]

Grijile lui Mîșcenko erau tipice pentru elita din ultima perioadă a stalinismului. Sărăcia și inegalitatea din URSS erau mai puțin importante decât statutul internațional, iar după cel de-al Doilea Război Mondial, Stalin a sacrificat nivelul de trai al cetățenilor sovietici pentru necesitățile mutilante ale cursei înarmărilor din Războiul Rece. Uniunea Sovietică era, desigur, o putere victorioasă, dar triumful ei a fost unul à la Pyrhus, absolut dezastruos. La sfârșitul conflagrației, era puternic dezavantajată în competiția ei cu Statele Unite mult mai bogate: cu 23% dintre bunuri distruse și cu 27 de milioane de vieți pierdute, se confrunta cu misiunea de a reconstrui țara cu o populație devastată.[7] Lipsa locurilor de muncă era gravă mai ales la țară și a contribuit – împreună cu seceta și cu rechizițiile sălbatice de cereale făcute de stat – la foametea din 1946–1947, în care au murit între un milion și un milion și jumătate de oameni. Statul sovietic a reușit cu greu să facă față haosului, dezordinii, sărăciei și criminalității de după terminarea războiului. Și în același timp se confrunta cu sarcina nu doar de a reconstrui, ci și de a crea un complex militar nou, avansat din punct de vedere tehnologic. Până la sfârșitul anilor 1930, URSS recuperase mai mult sau mai puțin decalajul tehnologic față de Germania, dar provocarea era și mai mare la jumătatea anilor 1940, având în vedere că

arsenalul american devenise atomic.

URSS se confrunta cu toate aceste sarcini într-o perioadă în care „pregătirea ideologică“ a populației, cum era numită în jargonul oficial, era în grea suferință. Experiențele din timpul războiului pe care le avuseseră mulți soldați sovietici reprezentau o provocare majoră la adresa valorilor regimului. Unii luptaseră în unități de partizani și erau obișnuiți cu un oarecare grad de egalitate și autonomie. Fapt și mai important, milioane de soldați văzuseră Occidentul și puteau de acum să pună sub semnul întrebării propaganda oficială. Un ofițer politic însărcinat cu repatrierea cetățenilor sovietici care încercaseră să se refugieze în Suedia neutră a raportat că, „după ce au văzut viața fără griji [din Suedia], anumiți indivizi dintre [cetățenii] repatriați au tras concluzia incorectă că Suedia este o țară bogată și că oamenii de acolo trăiesc bine“.[8] Dar unii susțineau chiar că au fost mai bine hrăniți și tratați ca prizonieri de război la germani decât în Armata Roșie. În mod deloc surprinzător, Stalin îi bănuia pe toți prizonierii de război de gândire antisovietică, iar la întoarcerea acasă, mulți dintre ei au fost trimiși în Gulag.

Confruntați cu deteriorarea relațiilor cu Occidentul și cu lipsa de unitate pe plan intern, staliniștii au impus un regim care a întărit elementele pur coercitive din ordinea de dinainte de război și care depindea nu atât de mobilizarea de clasă, cât de cea patriotică. Discursul în care George Kennan vedea un atac la adresa Vestului semnala sfârșitul liberalizării din vremea războiului, în primăvara lui 1946. Întreaga țară avea să fie mobilizată de acum înainte pentru reconstrucția economiei. Problema lipsei de forță de muncă a fost rezolvată prin creșterea nivelurilor de muncă forțată peste cele dinaintea războiului. Circa patru milioane de elevi cu vârste între 14 și 17 ani, cei mai mulți de la țară, au fost recrutați pentru a munci în fabrici, unde nu primeau altceva decât cazare și masă.[9] Una dintre cele mai importante contribuții a adus-o Gulagul – vastul arhipelag de lagăre de muncă, majoritatea în Siberia. Munca deținuților jucase un rol major în economie și în anii 1930, dar sistemul devenise acum mult mai vast, sub conducătorul lui din perioada ce a urmat Marii Terori, șeful poliției secrete, Lavrenti Beria. Sistemul penitenciar, care se estimează că includea în 1947 în jur de cinci milioane de oameni, furniza aproximativ 20% din forța de muncă industrială și peste 10% din producția industrială a URSS.[10] Dar convingerea fermă a lui Stalin despre importanța economică a lagărelor era greșită: în acestea se risipeau foarte multe resurse și erau cât se poate de neproductive, fapt inevitabil, date fiind condițiile foarte proaste și indiferența cu care erau tratați prizonierii. Desigur, comparativ cu anii 1930, Gulagul era organizat mai

tehnocratic, dar nu era un mod raţional de a desfăşura activitate economică. În portretul strălucit pe care i l-a făcut unui director din Gulag, Kaldîmov, Evghenia Ginzburg, lucrătoare la ferma de stat condusă de acesta în Siberia în timpul războiului, arată în mod exemplar cum se îmbină tehnocraţia şi încrederea în ierarhia stalinistă pentru a produce o cruzime extraordinară. Kaldîmov, copil de ţărani, profitase de mobilitatea socială din perioada interbelică şi devenise profesor de materialism dialectic, înainte ca un stânjenitor scandal de familie să determine mutarea lui în Siberia. Totuşi, în ochii şefilor lui era un director bun:

Judecând după faptul că îndeplinea planul, făcea o treabă bună la conducerea fermei de stat din taiga, lucrând cu deţinuţii... Îşi conducea întreprinderea pe principiul muncii intensive, bazându-se pe munca sclavilor şi pe înlocuirea rapidă a „contingentelor epuizate“.

Nu-şi dădea seama deloc de propria cruzime... Să luăm, de exemplu, discuţia lui cu Orlov, tehnicianul zootehnic, pe care s-a întâmplat să o audă una dintre muncitoarele noastre, care aduna bălegar cu furca pe lângă ferma de vite:

– Ce-i cu clădirea asta, de ce aţi lăsat-o goală? a întrebat Kaldîmov.

– Aici ţineam taurii, dar a trebuit să-i mutăm în altă parte, a răspuns Orlov. Plouă prin acoperiş şi streşinile au îngheţat, aşa că nu mai e sigur să ţinem vite înăuntru. O să reparăm acoperişul, când se mai îndreaptă vremea.

– Nu merită să aruncăm bani pe grămada asta de lemne putrede. Cel mai bine ar fi s-o folosiţi ca dormitor pentru femei.

– Cum aşa, tovarăşe director? Păi nici taurii n-au rezistat acolo şi au început să se îmbolnăvească!

– Da, dar erau tauri! Nu e cazul, desigur, să punem taurii în pericol!

Nu era o glumă, nici un joc de cuvinte, nici măcar o batjocură sadică. Era pur şi simplu convingerea lui, ca bun gospodar, că taurii erau baza activităţii la acea fermă de stat şi că era o mare prostie din partea lui Orlov să-i pună pe picior de egalitate cu femeile deţinute.

Cu felul lui coleric şi disprețuitor, cu credinţa lui fermă în soliditatea şi

infailibilitatea dogmelor şi citatelor pe care le învăţase pe dinafară, Kaldîmov ar fi fost, cred, foarte surprins dacă i-ar fi spus cineva în faţă că este un proprietar de sclavi sau un conducător de sclavi. Scara lui Iacob care avea pe cea mai joasă treaptă deţinuţii, iar în vârf pe Marele Înţelept, cu oficialii de stat, cum ar fi un director de fermă de stat, undeva pe o treaptă intermediară, i se părea ireversibilă şi eternă. Convingerea fermă că lumea nu se va schimba niciodată, cu ierarhia şi ritualurile ei acceptate, se putea simţi în fiecare cuvânt şi în fiecare gest al său.[11]

Dată fiind această atitudine faţă de deţinuţi, nu este de mirare că milioane dintre ei au murit de foame sau epuizaţi de muncă. Cifrele rămân nesigure, iar cea bazată pe arhivele oficiale – 2,75 milioane de morţi în întreaga epocă Stalin – este cu siguranţă subevaluată.[12]

Chiar dacă nu erau atât de dure, condiţiile erau, cu siguranţă, jalnice şi în întreprinderile obişnuite, iar muncitorii erau mult mai săraci decât înainte de război; în septembrie 1946, preţurile au crescut, iar raţiile au fost reduse. În multe privinţe, regimul se întorcea la strategiile de la sfârşitul anilor 1920 şi începutul anilor 1930, obligându-i pe muncitori să finanţeze ei industrializarea prin scăderea nivelului de trai, dar metodele erau diferite: conducerea evita apelurile populiste, de teamă că ar submina şefii. Şi, chiar dacă stahanovismul încă nu dispăruse, conducerea se baza în mare măsură pe coerciţie. Directorii au primit puteri mai mari asupra muncitorilor decât în anii 1930, iar disciplina muncii era strictă. Muncitorii nu mai aveau dreptul să-şi schimbe slujbele şi oricine încerca asta risca să fie pedepsit pentru „dezertare de la muncă“. Totuşi, în practică, sistemul era mai puţin draconic decât sugera legislaţia. Conducătorii întreprinderilor nu făceau întotdeauna uz de puterile lor, pentru că aveau nevoie de muncitori să colaboreze. Mai mult, erau remarcabil de puţine semne de tulburări la nivelul muncitorilor. Acestora nu le convenea, fără îndoială, ordinea ierarhică de după război, dar protestau doar în surdină, iar muncitorii şi ţăranii demoralizaţi încercau să evite controalele lucrând foarte încet sau dispărând de la locurile de muncă.[13] O plângere trimisă la Moscova oferă o imagine asupra condiţiilor groaznice şi a inechităţilor din oraşul Vodsk:

Toţi oamenii din oraş pleacă dis-de-dimineaţă să caute apă, pompele nu funcţionează şi luăm apă din gurile de canal deschise, unde le găsim... La

o populaţie de 50 000 de locuitori avem o singură baie comunală care funcţionează... sunt cozi uriaşe să intri la baie, formate numai din blestemaţii de directori din oraş...[14]

Aşa cum sugerează această plângere, perioada de la începutul anilor 1950 era mai bună pentru şefi. Încercările miliţiei de a-i ţine sub control erau descurajate, iar corupţia înflorea.

Din 1946, Stalin a lansat campanii ideologice de purificare împotriva „deviaţioniştilor“ din rândurile „inteligheţiei socialiste“, dar aceste campanii nu erau antielitiste, ci naţionaliste şi xenofobe în conţinut. Primele victime ale campaniilor ideologice postbelice au fost două publicaţii literare – Leningrad şi Zvezda (Steaua) – şi doi scriitori: poeta Anna Ahmatova şi autorul de schiţe umoristice Mihail Zoşcenko. Într-un decret referitor la patriotismul în literatură, în august 1946, ideologul-şef Andrei Jdanov a descris-o pe Ahmatova ca fiind „un amestec de călugăriţă şi femeie uşoară... o gospodină nebună alergând înainte şi înapoi între budoar şi capela ei de rugăciune“; Zoşcenko a fost denunţat ca „un mic-burghez vulgar şi josnic“, din care „se prelingea otravă antisovietică“. Dar în centrul acuzaţiilor stătea faptul că ei, ca şi alte personalităţi literare, „alunecaseră într-un servilism fără limite şi se plecau înaintea literaturii străine, filistine“.[15] Totuşi, abia începutul propriu-zis al Războiului Rece, în prima parte a anului 1947, a dus la declanşarea campaniilor patriotice pe scară largă. Au fost înfiinţate comisii de epurare, cărora li s-a dat denumirea, evident retro, de „curţi de onoare“ (numite după curţile militare ţariste), pentru „eliminarea servilismului faţă de Occident“.[16]

Această nouă xenofobie culturală a nimicit câteva domenii ale vieţii intelectuale, cel mai cunoscut caz fiind cel al geneticii, distrusă de notoriul „biolog“ impostor Trofim Lîsenko. Acesta provenea dintr-o familie de ţărani şi nu avea deloc studii ştiinţifice, dar pretindea că toate cunoştinţele practice pe care şi le însuşise ca ţăran erau mai mult decât suficiente pentru a compensa lipsa unei educaţii formale. La sfârşitul anilor 1920 şi în anii 1930, el fusese unul dintre beneficiarii ideii marxismului radical potrivit căreia oamenii de ştiinţă inspiraţi ideologic „din popor“ erau superiori specialiştilor cu pregătire academică. Principala lui invenţie a fost „vernalizarea“ – udarea şi răcirea grâului de toamnă pentru a putea fi plantat primăvara. Rezultatele nu au fost deloc impresionante, dar Lîsenko a exploatat cu iscusinţă atmosfera politică a vremii. El a găsit şi

o justificare ideologică pentru noua lui abordare. Susținea că și schimbările de mediu, nu doar genele, puteau îmbunătăți plantele; doctrina aceasta se potrivea cu ideile marxiste privind importanța mediului asupra eredității (genetica era condamnată prin analogie cu eugenia și nazismul). Lîsenko dusese deja o bătălie cu geneticienii de la Academia de Științe la sfârșitul anilor 1930, dar nu a reușit să-și asigure sprijinul politic; Stalin nu era dispus atunci să pună în pericol dezvoltarea economică prin subordonarea cercetării științifice speculațiilor marxiste. Totuși, în vara anului 1948, la apogeul crizei Berlinului, el devenise mult mai dispus să sacrifice știința pe altarul patriotismului. În acel moment, Stalin era decis să stabilească o diferență clară între știința sovietică „progresistă“ și cea burgheză, „reacționară“.[17] Nu mult după aceea, ideile lui Lîsenko au devenit noua ortodoxie, schilodind biologia sovietică pentru următoarele două decenii.

Stalin a fost însă mai circumspect în ceea ce privește fizica, pe care nu a supus-o unor astfel de ingerințe ideologice, pentru că nu voia să pericliteze proiectul atomic. Chiar și așa, știința a devenit tot mai încărcată de mândrie națională. Marea Enciclopedie Sovietică îșI informa cititorii că Aleksandr Mojaiski construise primul aeroplan, nu frații Wright; Grigori Ignatiev inventase telefonul; A.S. Popov, radioul; V.A. Manassein și A.G. Polotevnov, penicilina; P.N. Iablocikov și A.N. Lodîghin, becul.

Stalin și propagandiștii lui cultivau, desigur, sămânța naționalismului pe care o plantaseră cu ceva timp înainte, la jumătatea anilor 1930. Acesta nu era naționalism rus pur și simplu, ci un amalgam sovieto-rusesc menit să integreze toate naționalitățile din URSS într-un tot armonios. Dar elementul rus din amestec a devenit mult mai puternic după război și a existat un aspect anume în care s-a apropiat izbitor de naționalismul statului din vremea țarului Nicolae al II-lea – antisemitismul.

Evreii, ca grup etnic, nu au fost victimizați de regimul sovietic înainte de cel de-al Doilea Război Mondial și nici nu au fost vizați în mod special de Marea Teroare din 1936–1938. De fapt, așa cum am văzut, evreii erau una dintre cele mai procomuniste populații din URSS și chiar din lume. Fiind un grup urban și cu educație peste medie, erau, de asemenea, suprareprezentați în eșaloanele superioare ale vieții profesionale și culturale. Stalin manifesta însă frecvent prejudecăți vulgare împotriva multor grupuri etnice, printre care și evreii. Hrușciov, departe de a fi el însuși un model de corectitudine politică, îl descria ca având „o atitudine ostilă față de evrei“ și își amintea cum imita Stalin accentul

evreiesc, „la fel cum fac oamenii înapoiați și grei de cap, care exagerează modul evreilor de a vorbi atunci când își bat joc de trăsăturile lor negative“.[18] Dar acesta nu era rasism ideologic, în stil nazist. Printre cei mai apropiați colaboratori ai lui Stalin se aflau și evrei (și el n-ar fi tolerat nici un cuvânt batjocoritor la adresa evreilor atunci când putea să-l audă evreul Kaganovici). În 1931, a calificat antisemitismul ca fiind „o formă extremă de șovinism rasial“ și „cel mai periculos rudiment de canibalism“.[19] Iar în timpul războiului a înființat Comitetul Evreiesc Antifascist – o organizație în stilul tipic de front popular, menită să atragă pentru sovietici sprijinul evreilor din toată lumea, condusă de Solomon Mikhoels. Cu toate acestea, războiul a tensionat relațiile dintre evrei și naționalitățile slave: suferințele provocate evreilor de naziști – și de colaboratorii acestora – le-au intensificat sentimentul etnicității, în timp ce reînvierea naționalismului rus în acea perioadă a încurajat un antisemitism popular.[20]

Inițial, conducerea sovietică s-a mulțumit doar să tolereze acest antisemitism tradițional. Dar Stalin a trecut la măsuri extreme când a intervenit politica internațională. URSS sprijinise înființarea statului Israel în 1948. Sioniștii erau, la urma urmei, socialiști și mulți se născuseră în imperiul rusesc; Stalin spera că Israelul avea să devină un cap de pod pentru influența sovietică în Orientul Mijlociu. Dar își făcea și griji că Israelul ar putea acționa ca un magnet pentru loialitatea evreilor sovietici. Sosirea la Moscova a Goldei Meyerson (mai târziu Meir) – născută la Kiev, dar crescută la trei ore de mers cu mașina de Mosinee, în Wisconsin – ca primul ambasador al Israelului în URSS l-a neliniștit în mod special, prin demonstrațiile spontane de sprijin ale evreilor pe care le-a provocat. Iar când a devenit evident, în 1949, că Israelul era ferm ancorat în sfera de influență a americanilor, evreii au fost transformați peste noapte într-o potențială coloană a cincea și au devenit victime ale discriminării și chiar represiunii. Ca și germanii, polonezii și coreenii în anii 1930, ei erau considerați ca fiind supuși unor influențe străine, în acest caz Israelul, și, așadar, americanii. Potrivit lui Stalin, „naționaliștii evrei cred că poporul lor a fost salvat de Statele Unite (unde pot să se îmbogățească, să devină burghezi și tot așa)“.[21]

Mulți au căzut victime vânătorii de vrăjitoare. Comitetul Antifascist a fost desființat și Mikhoels ucis de poliția secretă. Filmul Circul a fost cenzurat și fragmentul de cântec de leagăn în idiș interpretat de Mikhoels – eliminat la montaj. Evreii care își asumaseră cultura idiș erau acum „naționaliști burghezi“, iar cei mai bine asimilați – „dezrădăcinați cosmopoliți“. Au fost descoperite diverse „conspirații“ și s-au făcut arestări la nivel înalt; inclusiv soția evreică a lui Molotov a fost arestată; și mai mulți și-au pierdut slujbele sau nu și-au putut

continua studiile. Cel mai îngrijorător fapt pentru evreii sovietici a fost „descoperirea“ unui presupus complot pus la cale de „un grup de spioni, medici–ucigaşi“. Aceşti „monştri cu chip uman“ – cu toţii evrei – ar fi asasinat, chipurile, mai mulţi conducători, inclusiv pe Jdanov (care murise de atac de cord în 1948). Aşa-numitul „complot al medicilor“ a fost făcut public la începutul anului 1953, cu câteva luni înainte de moartea lui Stalin; din fericire, campaniile antisemite nu i-au supravieţuit.

Unii au considerat că aceste evenimente reprezintă o reluare a epurărilor din anii 1930. Într-adevăr existau unele asemănări cu purificările etnice din perioada de început, dar au fost totuşi diferite de alte represiuni, care aveau la origine o reînviere a „luptei de clasă“. Cele de după război erau mult mai bine direcţionate şi au fost mult mai puţine victime. De asemenea, noul mesaj difuzat acum era unul de unitate patriotică, nu de diviziune de clasă. Aceste epurări nu erau deci o ameninţare la adresa marii majorităţi a liderilor partidului, a specialiştilor tehnici şi a altor elite altădată suspecte. Stalin învăţase lecţia Terorii din anii 1930. Nu avea să mai permită niciodată „critica de jos în sus“ şi nici n-avea să mai încerce să mobilizeze populaţia cu campanii pentru puritate ideologică. Zăhărelul salariilor inegale şi biciul şefilor înlocuiau apelurile la eroismul muncitorilor.

Noul echilibru de putere dintre elite şi mase era reflectat de continua îmburghezire a culturii. Picturile arătau adorabil pe abajururile elaborate şi pe draperii, iar rozul pal a înlocuit roşul în postura de culoare dominantă. Eroii din romanele acestei perioade nu mai erau birocraţi puritani şi încruntaţi, ci pragmatici relaxaţi şi care ştiau de glumă. Dacă apariţia unui pian într-un roman din anii 1920 era un semn sigur că proprietarul era un duşman burghez, în anii 1940 şi 1950 pianele erau considerate semne de cultură şi educaţie. Până şi Paşa Anghelina, celebra tractoristă stahanovistă din anii 1930, şi-a transferat entuzi-asmul pentru cultivarea grâului asupra cultivării talentului pianistic al fiicei ei. În 1948, ea a scris într-o revistă un articol în care povestea cum fiica ei cea mai mică, purtând încântătorul nume Stalinka, voia să calce pe urmele surorii mai mari:

„Mamă, mamă, când o să cresc ca Svetlana, o să cânt şi eu la pian?“ „Sigur că da.“ Eram entuziasmată şi fericită ascultând-o pe Stalinka. Copilăria mea a fost foarte diferită: nici măcar nu putusem să mă gândesc la muzică.[22]

Ar fi o eroare să credem că stalinismul târziu era o restaurare a vechiului regim țarist, populat de o altfel de elită; noua societate era mult mai modernă – integrată, fluidă social și preocupată de bunăstare – decât Rusia țaristă. Însă după război Stalin a mers mai departe decât alți lideri comuniști în debarasarea de rămășițele socialismului radical, adoptând cu totul diferențierea ierarhică, susținută de ornamentele și simbolurile vechiului regim. Acesta era modelul care, cel puțin în principiu, a fost exportat de URSS în imperiul sovietic și în sferele sale de influență. Totuși, în Europa de Est circumstanțele erau destul de diferite. Comuniștii est-europeni introduceau un sistem social și politic cu totul nou și, în mod inevitabil, urmau o politică mai revoluționară, care a stârnit multă opoziție, dar și entuziasm față de noua ordine – măcar pentru o vreme.

III

Gluma (Žert), romanul din 1967 al scriitorului ceh Milan Kundera, este povestea lui Ludvik, un student strălucit și foarte iubit de colegi din perioada stalinistă a Cehoslovaciei, a cărui viață este distrusă de greșeli minore. El este un bun membru de partid, având convingeri reale, chiar dacă motivele lui sunt amestecate:

Beția pe care o încercam este cunoscută de obicei ca beție a puterii, dar (cu puțină bunăvoință) aș putea alege cuvinte mai puțin severe: eram vrăjiți de istorie; ne îmbătam la gândul că-i vom sări în spate și o vom simți sub noi; după cum se știe, în cele mai multe cazuri rezultatul este o oribilă sete de putere, dar (așa cum toate treburile oamenilor sunt ambigue) exista încă (și poate mai ales în noi, cei tineri) iluzia complet idealistă că inauguram o eră a omenirii în care nici un om nu mai era în afara istoriei, nici sub călcâiul istoriei, ci o crea și o direcționa.[23]

Și totuși, departe de a fi un stăpânitor al istoriei, el devine victima ei. Pentru că „o mică fisură“ s-a deschis „între persoana care eram și cea care ar fi trebuit (potrivit spiritului vremii) și încercam să fiu“.[24] Dacă la ședințele de partid Ludvik dă dovadă de onestitate și devotament, în schimb, atunci când flirtează cu colega lui studentă, Marketa, adoptă o atitudine critică și batjocoritoare. Marketa este un tip foarte diferit de comunist, directă, nesofisticată, plină de entuziasm și lipsită de simțul umorului. Spre marele necaz al lui Ludvik, ea îi trimite o ilustrată în care laudă „atmosfera sănătoasă“ de gimnastică, discuții și cântece. Supărat că ea preferă propaganda de partid în loc să stea cu el, Ludvik îi trimite o ripostă glumeață: „Optimismul este opiul popoarelor! O atmosferă sănătoasă duhnește a prostie. Trăiască Troțki! Ludvik.“ Dar partidul nu consideră că asta este o glumă și tânărul este denunțat ca troțkist și cinic, cu atitudini nihiliste care sabotează socialismul. Dat afară din partid și de la universitate, este obligat să lucreze în mină. La început încearcă să se reabiliteze, dar până la urmă

ajunge să nutrească un dispreț furios pentru naționalismul vulgar și superficial propagat acum de partid. Amărăciunea îi rămâne în suflet, pregătind terenul pentru o altă serie de glume dezastruoase.

Romanul lui Kundera este bazat în linii mari pe propria experiență a autorului. Fiu al unui pianist celebru, el a intrat în Partidul Comunist în 1948 din convingere și chiar a fost acuzat că ar fi dat informații despre un spion occidental; în 1950 a fost exclus pentru un comentariu incorect politic. Se găsea, așadar, într-o poziție ideală pentru a surprinde atmosfera din rândurile tinerilor intelectuali, în perioada revoluționară de la începutul anilor 1950. Pentru că, dacă vechea generație de conducători comuniști din vremea frontului popular fie se conforma prompt liniei Moscovei, fie avea de îndurat epurări și procese-spectacol, acum se pregătea să intre în scenă un grup mai tânăr de comuniști entuziaști. În parte, această virare la stânga era tipică pentru tineretul antinazist de după război, atât în țări din Est, cât și din Vest. Dar locul lor la periferia Europei Occidentale, mult mai de succes, explică și el unele opțiuni. Modelul stalinist putea fi atrăgător pentru tineretul educat din țările în curs de dezvoltare, pentru că, dincolo de carențele lui, părea să ofere o rețetă pentru recuperarea decalajului. Aristocrații conservatori, generalii și profesioniștii liberali care conduseseră cea mai mare parte a Europei de Est între cele două războaie înregistraseră un eșec șocant în dezvoltarea economiilor. După dezastrele din perioada interbelică, în care țările sărace, slabe și divizate ale regiunii rămăseseră la bunul plac al Germaniei naziste agresive, pierderea libertății părea un preț care merita plătit pentru dezvoltare și protecție sovietică.

Mai mult, comunismul promitea educație gratuită și un stat extins, cu un număr mare de slujbe pentru profesioniști – exact ceea ce ambițioasele clase de mijloc doreau după lipsurile îndurate în timpul Marii Crize și al războiului. Însă unele grupuri din clasa de mijloc au avut într-adevăr de suferit în timpul stalinismului. În educație au fost aplicate cote de clasă, iar dramaturgul și viitorul disident (și președinte al Republicii Cehe) Václav Havel a fost una dintre victime. Alții au suferit mai direct, prin deportări și alte persecuții. În 1951, de exemplu, câteva mii de burghezi au fost deportați din Budapesta, ca să se facă loc muncitorilor din noile complexe industriale.[25] Dar stalinismul radical nu a permis niciodată ca lupta de clasă să amenințe productivitatea economică. Specialiștii își păstrau, de obicei, statutul înalt atâta vreme cât erau loiali. Și, cu excepția Poloniei (unde 70% dintre profesioniști și membrii clasei de afaceri au fost uciși în timpul războiului) și a Germaniei de Est (unde mulți au fugit în Vest), vechile clase de mijloc au reușit cu un succes remarcabil să se agațe de vechile lor poziții

dominante. În Cehoslovacia, discriminarea antiburgheză era foarte redusă. În Ungaria se practica într-o oarecare măsură, dar în 1956, între 60–70% dintre profesioniști încă mai proveneau din vechile clase de mijloc și de vârf. Deoarece dorea foarte tare să aibă specialiști în slujbele tehnice, regimul închidea frecvent ochii la biografiile neconforme. O fată, exmatriculată de la o școală umanistă pentru că fusese etichetată ca aparținând unui element periculos al burgheziei – „clasa x“, cum i se spunea neoficial –, a fost informată că, dacă muncea un timp în fabrică, putea să-și ispășească trecutul și să se întoarcă la școală.[26]

Gândirea captivă (Zniewolony umysł) – o analiză a gândirii inteligheției poloneze făcută de disidentul Czesław Miłosz – a explorat aceste motive amestecate: sentimentul că istoria era de partea comunismului, angajamentul moral pentru dezvoltarea națională și propria promovare. El a descris atitudinea lui „Alfa“, un scriitor bine-cunoscut:

Alfa nu dădea vina pe ruși. Ce rost ar fi avut? Aceştia erau o forţă a istoriei. Comunismul lupta cu fascismul. Iar polonezii, cu codul lor etic bazat pe nimic altceva decât pe loialitate, reușiseră să se lase prinși între aceste două forțe... Un moralist din zilele noastre, gândea Alfa, ar trebui să-și îndrepte atenția spre obiectivele sociale și rezultatele sociale... Țara era devastată. Noul guvern s-a apucat cu multă energie de reconstrucţie, a repus minele și fabricile în funcţiune și a împărţit ţăranilor pământurile moșierilor. Noi responsabilităţi stăteau în faţa scriitorului. Cărţile lui erau aşteptate cu nerăbdare de un mușuroi uman, scuturat din toropeală și stârnit de marele băţ al războiului și al reformelor sociale. N-ar trebui să ne mirăm, așadar, că Alfa, ca majoritatea colegilor lui, și-a declarat imediat dorința de a sluji noua Polonie care se ridicase din cenușa celei vechi.[27]

Pentru oameni ca Alfa și Marketa, așadar, regimul părea să fie un vestitor nu doar al modernităţii, ci și al moralităţii. Modelul social stalinist punea sacrificiul de sine la locul de muncă mai presus de orice altceva. În centrul vieţii avea să stea producţia, nu consumul egoist. Parcă pentru a dovedi asta, numărul magazinelor a scăzut, iar publicitatea a dispărut cu totul. Magazinele rămase au devenit aviziere pentru regimul muncii. La Varșovia, în 1952, fațadele magazinelor din cartierul rezidenţial Marszałowska erau decorate cu o uriașă sculptură narativă, reprezentându-i pe eroicii muncitori care construiseră

complexul; nu exista nici o reprezentare a produselor vândute înăuntru.[28] Producţia stătea şi în centrul imenselor oraşe noi socialiste din perioada respectivă, cum era Nowa Huta de lângă Cracovia, în Polonia, şi Sztálinváros în Ungaria, ambele construite în jurul unor mari oţelării.[29] În cazul celui din urmă, întregul plan al oraşului era aranjat în jurul celor doi poli ai puterii politice şi productive: la un capăt al străzii principale se aflau sediul partidului şi primăria, iar la celălalt capăt, oţelăria. Idealul fabricii mari, colectiviste, a fost transferat şi la ţară, prin colectivizare. Ca şi în URSS, aceste campanii au fost însoţite de reprimarea „chiaburilor“ şi erau foarte detestate de ţăranii deţinători de loturi mici, acum adunate în cooperative agricole care erau obligate să dea statului mai multe alimente la preţuri mai mici.

Într-adevăr, cu toată valorizarea lor ca „proprietari“ ai statului, muncitorii şi ţăranii tindeau să fie grupurile cele mai deziluzionate de comunism, pentru că ei au fost cei care au dus greul „revoluţiei de sus în jos“ impuse în Europa de Est după 1949 – o revoluţie mai rapidă şi mai radicală chiar decât cea din URSS, din anii 1930. Această revoluţie economică a coborât nivelurile de trai şi mai mult decât în Uniunea Sovietică în anii 1930 (deşi venitul pe cap de locuitor era mai mare). Cu excepţia Cehoslovaciei mai dezvoltate, investiţiile pentru industrializare au fost fixate între 20 şi 27% din venitul naţional, comparativ cu 9–10% înainte.[30] Bunurile de larg consum nu mai erau o prioritate, iar colectivizarea a contribuit la agravarea penuriei de alimente.

Pentru conducătorii comunişti, asemenea suferinţe erau preţul inevitabil al dezvoltării; fără ajutor din străinătate, nu exista altă posibilitate decât reducerea consumului pentru a finanţa investiţiile. Şeful poliţiei secrete din Polonia, Jakub Berman, a explicat:

Trebuia să privim lucrurile realist şi totul se reducea la a răspunde la întrebarea dacă să construim pe socoteala consumului, fapt ce prezenta riscul unor revolte populare, şi într-adevăr asta s-a întâmplat în 1956, sau să nu construim şi să ne resemnăm la o situaţie fără perspective.[31]

Alţii însă erau sceptici la raţionamente ca al lui Berman. Pentru critici, planurile cincinale erau pur şi simplu proiecte imperialiste, menite să atragă resurse pentru

efortul militar sovietic. Sumele uriașe încasate de URSS ca reparații după război întăreau aceste opinii: între 14 și 20 de miliarde de dolari (așadar, posibil mai mult decât cele 16 miliarde de dolari date Europei Occidentale de Statele Unite prin Planul Marshall).[32] Cele mai multe reparații au provenit din Germania de Est, dar și celelalte țări satelite au fost afectate economic. Eufemistic numitul Consiliu de Ajutor Economic Reciproc (CAER), înființat în ianuarie 1949, era și el gândit în așa mod încât cooperarea economică să servească intereselor sovietice.

Faptul că URSS era percepută ca o putere imperială, ce stoarce vlaga economică din coloniile ei est-europene, a fost extrem de dăunător pentru regimurile comuniste din țările respective. Comunismul avusese întotdeauna cel mai mare succes atunci când se putuse îmbiba cu naționalismul local, iar regimurile staliniste au încercat să se prezinte ca indigene. Încercările lor de a se drapa în culorile naționale erau însă deseori neconvingătoare, și curând, după cum a demonstrat Kundera, până și comuniștii loiali s-au umplut de amărăciune și de dispreț față de ruși. Așa cum a scris Czesław Miłosz, mulți intelectuali polonezi ascundeau în sinea lor „un dispreț nelimitat față de Rusia, considerată o țară barbară“. Poziția lor era „Socialism – da, Rusia – nu“.[33] La fel ca Béla Kun în 1919, au ajuns să creadă că est-europenii erau de fapt mai capabili decât rușii să realizeze socialismul, pentru că erau mai civilizați, mai inteligenți și mai organizați. Dar, cum nu puteau spune asta deschis, lăudau cu ipocrizie literatura, muzica și actorii din Rusia, cu orice ocazie.

Controalele politice brutale puteau fi în mod special neplăcute și umilitoare pentru elitele comuniste est-europene. Procesele-spectacol și epurările au fost folosite inițial împotriva rivalilor necomuniști. Cel mai notoriu caz a fost procesul din 1947 al președintelui Partidului Agrarian Bulgar, Nikola Petkov, ale cărui „mărturisiri“ au fost publicate postum, deoarece el a refuzat să coopereze la proces. Dezertarea din blocul sovietic a iugoslavului Tito, în 1948, a fost însă evenimentul care a declanșat valul de represiuni și procese. Crima de lezmajestate a lui Tito reprezenta o provocare serioasă pentru controlul sovietic și exista posibilitatea reală ca și alți comuniști să îl urmeze. Wolfgang Leonhard, de exemplu, a fugit de la Berlin la Belgrad după o criză severă de „durere de burtă politică“, după cum a spus el. Comunismul stalinist, cu cantinele lui speciale de partid și locuințele privilegiate, începuse să i se pară insuportabil de ipocrit.[34]

Moscova a răspuns lansând campanii violente pentru eradicarea potențialelor

influențe „titoiste“ în partidele comuniste est-europene. Erau expuși mai ales comuniștii care nu petrecuseră deloc timp în exil la Moscova. Specialiști NKVD în montarea de procese-spectacol au fost trimiși în țările satelite, să împărtășească din experiența lor într-ale represiunii. Procesele-spectacol și epurările presupușilor titoiști au fost intense mai ales în țările învecinate Iugoslaviei – Ungaria, Bulgaria, România și Albania. În Polonia, Władisław Gomułka a fost și el acuzat de titoism în 1951, deoarece obiectase împotriva centralismului brutal al Cominformului și pledase pentru un drum național spre socialism. El a scăpat totuși de execuție.

Odată cu antititoismul, Stalin și poliția lui secretă au adus și antisemitismul. Multe regimuri est-europene au fost încântate să obțină sprijin popular prezentându-i drept țapi ispășitori pe comuniștii evrei: campaniile antisemite au fost pronunțate mai ales în Polonia, Germania de Est, România și Cehoslovacia. În aceasta din urmă, numărul doi din partid, Rudolf Slánský, a fost acuzat și de titoism, și de sionism. Procesul-spectacol care i-a fost intentat în noiembrie 1952 a fost meticulos documentat și pregătit, mergându-se până la înregistrarea unei repetiții cu costume, în caz că vreunul dintre acuzați și-ar fi retras declarațiile.[35]

Represiunea era însă greu de condus și de controlat. La fel ca în 1936–1938, Moscova era interesată de biografiile politice și a ordonat partidelor est-europene să investigheze trecutul comuniștilor care puteau fi influențați de titoism sau care avuseseră până atunci legături cu Occidentul. Dar rezultatul acestor investigații putea fi modificat de către responsabilii locali care voiau să-și plătească polițe personale ori să facă favoruri prietenilor, cum se întâmplase și în timpul Terorii din anii 1930. Terorile est-europene aveau, așadar, o logică a lor, dar puteau să pară și imprevizibile și arbitrare, creând confuzie și teamă. În RDG, de exemplu, câțiva comuniști s-au trezit bănuiți pentru că în perioada nazistă trăiseră în exil în Occident; acuzatorii lor argumentau că poate erau sub influența spionilor occidentali. Foștii deținuți din lagărele de concentrare s-au trezit și ei investigați; unii au fost acuzați de lașitate, alții de nesăbuință. Și exact în acest tip de cazuri intra în joc politica locală. Erich Honecker, viitorul conducător al RDG, a primit o mustrare pentru că a evadat dintr-o închisoare nazistă fără permisiunea partidului, dar aceasta nu a avut consecințe ulterioare; Franz Dahlem însă, un rival serios al lui Walter Ulbricht, a rămas fără toate funcțiile și sub amenințarea unui proces, pe motiv că ar fi încercat să oprească o revoltă în lagărul de concentrare Mauthausen.[36] Iar în Albania și România, Enver Hodja și Gheorghe Gheorghiu-Dej au reușit să transforme represiunile lui Stalin în ocazii de a-și întări propriile rețele clientelare, pe seama comuniștilor loiali „Moscovei“.

Comuniștilor est-europeni li se îndeplinise, așadar, dorința. Stalin a distrus fronturile populare, i-a adus pe aceștia la putere și le-a permis să se apuce de sovietizarea deplină. Dar prețul pe care l-au plătit a fost mare. Aveau puteri considerabile în țările lor, dar influența pe care o aveau venea în ultimă instanță de la Moscova; era, după cum comenta Gomułka, „o strălucire reflectată, o lumină de împrumut“.[37] Conducătorii au descoperit chiar că li se cerea să-și sincronizeze viețile cu programul zilnic excentric al lui Stalin. Jakub Berman își amintește că pleca la serviciu la 8 dimineața, se întorcea acasă să ia prânzul cu soția și fiica lui între 3 și 4 după-amiaza, apoi revenea la Comitetul Central pe la șase seara și lucra până la miezul nopții sau la unu noaptea. Stalin rămânea la birou până noaptea târziu și subordonații lui trebuiau să fie acolo, în caz că telefona. Fiecare înalt oficial trebuia să aibă același program.[38]

La Moscova, conducătorii partidelor din Europa de Est erau tratați ca subordonații la o curte imperială, nu ca șefi de stat. Una dintre cele mai neliniștitoare experiențe era invitația de a cina la dacea lui Stalin de la Kuntsevo, la periferia Moscovei. Aceste mese se prelungeau toată noaptea și invitații de rang înalt descopereau frecvent că ei erau subiect de distracție. Potrivit unuia, Stalin încerca să-i îmbete, ca să-i facă să dezvăluie secrete. Le făcea tot soiul de farse de prost-gust, aranjând de exemplu să li se pună roșii pe scaune, astfel încât „atunci când victima se așeza, izbucneau hohote de râs“.[39] Beria a scris odată cuvântul „îngâmfat“ pe o bucată de hârtie, pe care a agățat-o de pardesiul lui Hrușciov.[40] Când acesta și-a pus haina, gata de plecare, s-a stârnit ilaritate; susceptibilul Hrușciov nu a fost însă prea amuzat. Vizionarea de filme și dansul făceau parte regulat din programul acestor seri tensionate. Berman – care și-a păstrat funcția la conducerea serviciilor de securitate poloneze, cu toate că era evreu – era mai indulgent cu aceste petreceri bizare. El a descoperit că puteau fi folositoare:

BERMAN: Odată, cred că era în 1948, am dansat cu Molotov. [râde]

INTERVIEVATORUL: Vreți să spuneți cu doamna Molotov, desigur.

BERMAN: Nu, ea nu era acolo; era într-un lagăr de muncă. Am dansat cu Molotov – trebuie să fi fost un vals sau, oricum, ceva foarte simplu, pentru că nu mă pricep absolut deloc la dans, așa că doar îmi mișcam picioarele în ritm.

INTERVIEVATORUL: Ca femeie?

BERMAN: Da, Molotov conducea, eu nici n-aș fi știut cum. De fapt, nu dansa rău deloc. Am încercat să țin pasul cu el, dar ce făceam eu era mai degrabă scălâmbăială decât dans.

INTERVIEVATORUL: Și Stalin, el cu cine dansa?

BERMAN: O, nu, Stalin nu dansa. Stalin întorcea gramofonul, spunând că asta era datoria lui de cetățean. Nu lăsa niciodată pe altcineva. Punea doar plăcile și privea!

.....

INTERVIEVATORUL: Așadar, vă distrați?

BERMAN: Da, era plăcut, dar cu o neliniște interioară.

INTERVIEVATORUL: Așadar, chiar vă distrați?

BERMAN: Stalin se distra, cu siguranță. Pentru noi, aceste partide de dans erau un bun prilej să ne șoptim unul altuia lucruri care nu puteau fi spuse cu voce tare. Așa m-a avertizat Molotov despre infiltrările unor organizații ostile.[41]

Nu toți comuniștii erau însă atât de toleranți ca Berman. Văduva ministrului ceh Rudolf Margolius își amintea: „Viețile noastre, minate de insecuritate, deveniseră o corvoadă lipsită de speranță.“ Până și președintele Klement Gottwald s-a apucat de băutură, în care își înneca mustrările de conștiință, după cum spunea gura lumii.[42] Pe măsură ce realitățile stalinismului radical deveneau clare, tot mai mulți dintre cei inițial entuziaști erau deziluzionați.

IV

Războiul Rece şi purtarea sovieticilor în Europa de Est au dăunat şi partidelor comuniste occidentale. Comuniştii au rămas o forţă semnificativă doar în trei ţări – Franţa, Italia şi, într-o mai mică măsură, Finlanda. Ei au atras o triplă alianţă de muncitori industriali, intelectuali şi ţărani tradiţionalişti care nu voiau să se lase absorbiţi de piaţa liberă.[43] În alte părţi, aceste condiţii lipseau, iar comuniştii au decăzut repede – mai ales în nordul Europei, unde prezenţa social-democraţilor era puternică.

Partidele comuniste din Franţa şi Italia – cele mai mari din Europa de Vest – au suferit şi ele o scădere a numărului de membri după 1948. În Franţa, estimările arată o prăbuşire a efectivului de la 800 000 de membri în 1948 la 300 000–400 000 între 1952 şi 1972. Cu toate acestea, Partidul Comunist Francez a beneficiat de statutul lui de outsider, provocând cercurile conducătoare înrădăcinate la Paris; a câştigat 26,6% din voturi la alegerile din 1951, iar în 1956, circa 55% dintre muncitorii parizieni votau cu comuniştii.[44] Virajul spre stalinismul radical din URSS nu a afectat prea mult partidul francez, deoarece conservatorismul lui social, antiintelectualismul, disciplina strictă şi perspectiva maniheistă îl apropiau oricum mult de concepţiile staliniste. El a început să creeze o contracultură, eliberată de influenţa Americii şi de consumism. Moralitatea era strictă, puritană, şi fiecare aspect al vieţii era politizat. Pentru membrii lui, partidul a continuat să fie centrul unei intense implicări emoţionale. Scriitoarea Domenique Desanti considera că viaţa comunistă o absoarbe cu totul; ea şi tovarăşii ei comunişti se simţeau rupţi aproape total de lumea exterioară.[45] Partidul avea propria societate paralelă – organizaţii sportive şi pentru tineret, tabere de vacanţă pentru copii –, încât să ţină oamenii în mreje.

Cu toată cultura lui închisă şi dogmatică, partidul atrăgea sprijin şi din afara cercului de membri fideli. Unii dintre cei mai cunoscuţi intelectuali din Franţa au devenit simpatizanţi şi au fost invitaţi să viziteze URSS. Printre ei, paradoxal, se aflau şi existenţialişti ca Jean-Paul Sartre, a cărui filosofie celebra responsabilitatea individuală. Existau câteva motive pentru această contradicţie aparentă. Trecutul comuniştilor în Rezistenţă era, fără îndoială, important, ca şi influenţa lor în rândurile proletariatului virtuos şi, în mod bizar, chiar

antiintelectualismul lor.[46] Antiamericanismul simplu şi snobismul privind Coca-Cola şi alte accesorii caracteristice noii culturi consumeriste au jucat şi ele un rol. Dar un subiect major a rămas imperialismul. Franţa, susţinută de Statele Unite, ducea un război antinaţionalist în Vietnam, iar comuniştii erau singura forţă importantă pe plan intern care se opunea luptelor. Acesta a fost factorul care l-a împins pe semidetaşatul Sartre către comunişti între 1952 şi 1956; el a suferit o „convertire“ şi dezvoltase „ură“ împotriva burgheziei.[47] Stalinismul radical beneficia, culmea ironiei, de mânia provocată de imperialismul occidental; indignarea morală era transferată de la inechităţile de acasă spre cele din străinătate. Aşa cum avea să scrie Sartre în prefaţa lui la marea polemică antiimperialistă a lui Franz Fanon, Blestemaţii pământului (Les Damnés de la Terre), Europa era „un continent palid şi gras“ şi Lumea a Treia era viitorul.[48]

Consecinţa a fost, desigur, că stânga progresistă era deseori dispusă să ignore represiunile din Europa de Est, în lupta împotriva a ceea ce era perceput ca o represiune şi mai brutală în Sud. Cel mai notoriu exemplu a fost controversa iscată în jurul memoriilor lui Viktor Kravcenko, Am ales libertatea, cu relatări ample despre Teroare şi Gulag. Când au fost publicate în Franţa, ziarul partidului, Les Lettres françaises, l-a acuzat pe Kravcenko că ar face parte dintr-o conspiraţie a CIA pentru discreditarea URSS. Kravcenko a dat publicaţia în judecată în 1948, dar o pleiadă de intelectuali noncomunişti au sărit în apărarea partidului francez şi a URSS. Chiar dacă Kravcenko a câştigat procesul, daunele pe care le-a primit au fost mici, iar victoria morală a aparţinut comuniştilor francezi, care au continuat să urmeze servili linia promoscovită.[49] Lîsenko, realismul socialist şi xenofobia ruşilor, toate îşi găseau apărători printre tovarăşii francezi. Partidul din Finlanda era similar celui francez. După înfrângerea electorală din 1948, s-a retras într-o lume a lui, dospind o cultură politică muncitorească. A continuat să aibă mare succes în alegeri – în 1958 a obţinut 23,3% din voturi şi a devenit cel mai mare grup parlamentar.[50]

Dacă liderii partidelor din Franţa şi Finlanda au urmărit de bunăvoie schimbarea de linie a Moscovei, tovarăşii lor italieni au fost mult mai puţin încântaţi. Vechea strategie de alianţe între clasele sociale a lui Palmiro Togliatti devenise acum erezie, iar el a fost obligat să cedeze în faţa Kremlinului, de teamă că va fi înlăturat de mai ortodoxul lui rival Pietro Secchia. Togliatti a rămas şeful, dar staliniştii erau în ascensiune în organizaţia de partid, iar în birourile partidului se întâlneau mai des portretele lui Stalin decât cele ale lui Gramsci.[51] Cu toate astea, în multe privinţe, abordarea maniheistă a politicii practicată de Cominform era potrivită vremurilor. Biserica Catolică – împreună cu Partidul Creştin-Democrat

și organizația laică Acțiunea Catolică – a devenit centrul unei opoziții active împotriva comunismului, iar în iulie 1949 papa Pius al XII-lea i-a excomunicat pe toți comuniștii. Biserica a continuat să prezinte procesul electoral ca pe o alegere între „Hristos și Anticrist“, în locul partidelor politice convenționale, iar comuniștii, la rândul lor, se temeau de apariția unui regim fascist procatolic, asemenea celui al lui Franco în Spania.[52] Comuniștii și Biserica Catolică stăteau, așadar, față în față ca rivali, fiecare cu o lume proprie închisă, socială și politică.[53] În această atmosferă de confruntare, poate că popularitatea lui Stalin nu ar trebui să surprindă.

Cele două mari partide comuniste din Occident au supraviețuit, așadar, crizei din 1947–1948, rămânând forțe politice majore. Și-au pierdut din sprijin, dar politica era suficient de polarizată pentru a-i susține în buncărele lor. Viziunea lui Stalin asupra unei lumi împărțite în două tabere avea încă sens pentru mulți, deși purtările lui făceau ca URSS să fie mai greu de admirat. Între timp însă, în cealaltă parte a sferei de influență sovietice, în China, comuniștii considerau și ei că mâna-forte a sovieticilor și Realpolitik erau greu de înghițit. Dar modelul sovietic era mult mai atrăgător acolo, promițând o alternativă la „înapoiere“, diviziune și ocupație străină.

V

În decembrie 1949, Mao s-a urcat în tren, pentru prima lui vizită în străinătate. Destinația era Moscova. Călătoria de zece zile a fost ținută secretă până la sosire și au fost luate cele mai stricte măsuri de securitate. Trenul era escortat de alte două garnituri pline cu soldați, una în față și una în spate; de-a lungul întregii rute au fost postate gărzi. Mao era însoțit de o delegație puțin numeroasă, dar și de o selecție eclectică de cadouri pentru Stalin, care mergeau de la varză albă și ridichi din Shandong până la broderii și perne din Hunan. Dacă Stalin a mâncat varza și dacă i-a plăcut, nu se știe.[54]

Noul stăpân al Chinei roșii, acum în vârstă de 56 de ani, avea să-l întâlnească pentru prima dată pe marele conducător al lumii comuniste cu prilejul celei de-a șaptezecea aniversări a lui Stalin. Mao spera să obțină ajutoare și recunoaștere, precum și semnarea unui nou tratat chino-sovietic care să-l înlocuiască pe cel semnat de Jiang Jieshi și aprobat de americani și de britanici la Ialta, în 1945. Cu toată importanța ei, însă, întâlnirea a fost departe de imaginea pe care o avem astăzi despre vizitele de stat. De fapt, a fost una dintre cele mai ciudate întâlniri din epoca de după război, cei doi protagoniști fiind prinși într-un tensionat pas de deux în următoarele două luni. Problemele au început încă de la gară, unde Stalin nu a venit să-l întâmpine personal pe Mao, încălcând protocolul obișnuit. Cei doi lideri au stat de vorbă mai târziu în cursul zilei, dar Stalin a spus clar că are rețineri în privința încheierii unui nou tratat. Era bucuros să ofere ajutor, dar nu voia să pună în pericol aranjamentele de la Ialta și să le dea astfel americanilor o scuză să le rupă. De asemenea, Stalin nu avea încredere în Mao. Imediat după sciziunea iugoslavilor, Stalin a început să-și facă griji că acest comandant de gherilă care făcuse Moscovei atâtea necazuri de-a lungul anilor ar putea să se dovedească și el un Tito asiatic, neloial. Mao a fost instalat într-o locuință de stat înțesată cu microfoane, pentru ca Stalin să-l poată observa și să se hotărască. La un moment dat, chiar l-a trimis pe Molotov să afle „ce fel de om este“. Molotov s-a întors și i-a spus, cu un aer de superioritate, că era un țăran șiret, asemănător țăranului răsculat rus din secolul al XVIII-lea, Emilian Pugaciov. Era marxist „prin natură“, nu din convingere, și nici măcar nu citise Capitalul. Totuși, impresia lui Molotov a fost în general pozitivă.

Lăsat „să fiarbă în suc propriu“, cum a afirmat unul dintre însoțitorii lui ruși, Mao era din ce în ce mai nervos. Obișnuit cu privaţiunile vieţii din gherilă, ura tot ce ținea de confortul occidental, bombănea toaleta în stil european și a cerut să-i fie înlocuită salteaua moale cu scânduri. A încercat în repetate rânduri să aranjeze o altă întâlnire cu Stalin, dar în zadar. „Am venit aici doar să mănânc, să mă cac și să dorm?“ se plângea el. Le-a spus chiar unor colegi că este sub arest la domiciliu și că s-ar putea să nu i se mai dea voie să se întoarcă în China.

Stalin a făcut totuși mare caz de prezența lui Mao când și-a sărbătorit aniversarea, la Teatrul Bolșoi. Mao a stat chiar în dreapta lui Stalin și a fost primul conducător de stat străin care a luat cuvântul. Este limpede că Stalin a înțeles că are mult de câștigat din asocierea cu un om care a adus comunismul la un sfert din populația planetei. Până la urmă, temându-se (fără motiv) că Mao ar putea ajunge la o înțelegere cu americanii, Stalin a fost de acord și cu un tratat. Mao a fost însă nevoit să facă și el concesii, acceptând Republica Populară Mongolă independentă, dar lucrurile au ieșit cum a vrut el. Spre China au pornit consilieri sovietici, precum și ajutoare, iar chinezii i-au recunoscut pe sovietici ca fiind „frații lor mai mari“.

Tensiunile însă nu s-au stins. Mao a decis să recunoască guvernul lui Ho Și Min în Vietnam și Stalin simțea că ar fi trebuit să procedeze la fel, dar nu voia să și-i facă dușmani pe francezi. De asemenea, Stalin a continuat să-l bănuiască pe Mao că ar duce tratative în secret cu americanii. După o întâlnire foarte rece, Stalin l-a invitat pe Mao împreună cu câțiva sovietici din Politburo acasă la el, la una dintre ciudatele lui petreceri. El a încercat să spargă gheața în felul lui obișnuit, pornind gramofonul și prezidând sesiunea exclusiv masculină de dans. Dar Mao nu avea chef de petrecere. Iată ce își amintește translatorul lui: „Trei sau patru bărbați s-au tot perindat, invitându-l pe președintele Mao la dans, însă fără succes... Toată povestea s-a terminat foarte neplăcut.“[55] Câteva săptămâni mai târziu, sovieticii au înrăutățit lucrurile invitând delegația chineză la baletul din 1920 al lui Reihold Glière despre China revoluționară, Macul roșu. Era povestea unui marinar sovietic care întâlnește la Shanghai o prostituată și apoi o convertește la marxism-leninism. Aflând care este povestea și titlul dubios (chinezilor li se părea că acesta asociază comunismul cu relele opiului), Mao nu a asistat. Și bine a făcut, pentru că secretarul său, care a mers în locul lui, a fost profund jignit de fețele pictate în galben ale balerinilor ruși care îi interpretau pe chinezi. El a avut impresia că toți chinezii erau prezentați ca niște monștri.

În această vizită încărcată se observă clar tensiunile acute dintre comunismul

îmbătrânit al lui Stalin și comunismul mai radical și mai tânăr din Răsărit. Existau, desigur, motive puternice pentru ca URSS să caute să strângă relațiile cu China, în pofida neînțelegerilor de durată dintre Stalin și Mao. Comunismul din Asia i-a dat lui Stalin ocazii reale de extindere. El avea deja un aliat apropiat în Coreea de Nord; în nordul Vietnamului, Ho se îndepărtase de Moscova, alunecând spre Beijing, dar Stalin putea influența evenimentele din Vietnam prin intermediul Chinei. Și, chiar dacă Mao era greu de stăpânit, și el recunoștea suzeranitatea lui Stalin asupra mișcării comuniste mondiale. Mai mult, oricât de frustrant ar fi fost pentru Mao faptul că sovieticii îl tratau de sus, el continua să îi considere drept sursa tiparului magic pentru transformarea Chinei. Cursul scurt de istorie a partidului scris de Stalin continua să aibă o importanță enormă pentru Mao: în Yan'an contase cel mai mult accentul pus pe unitatea și conformitatea ideologică; acum era la fel de valoros, ca ghid pentru dezvoltare. Până în 1945, Cursul scurt era una dintre cele cinci cărți care trebuiau citite obligatoriu de oficialii comuniști chinezi pentru tranziția la socialism.[56] Potrivit concepției generale, URSS era fundamental asemănătoare cu China, dar cu 30 de ani înaintea acesteia; după cum spunea lozinca de la jumătatea anilor 1950: „Uniunea Sovietică de azi suntem noi mâine". Partea de istorie sovietică din Cursul scurt se plia și ea plauzibil pe cea a Chinei: țara trecuse printr-o revoluție și printr-un război civil, iar acum era momentul pentru o perioadă de tip NEP; apoi aveau să vină „industrializarea socialistă" (1926–1929 potrivit cronologiei manieriste din Cursul scurt), „colectivizarea" (1930–1934) și în cele din urmă „lupta pentru a termina construirea societății socialiste" (1935–1937). Potrivit convingerii larg răspândite, China avea să urmeze aceleași etape, deși calendarul era controversat.

În 1949, conducerea chineză și cea sovietică ajunseseră să fie de acord că nu era momentul pentru ambiții socialiste. China, credeau Mao și tovarășii lui, era încă vulnerabilă la invazii străine. Iar comuniștii, care nu cuceriseră încă Tibetul și Taiwanul, nu erau pregătiți pentru un conflict intern. Oficialii din Gomindan din vechiul regim și-au păstrat slujbele, în timp ce intelectualii liberali, cu experiența lor valoroasă, erau bine tratați. Proprietatea privată a fost păstrată și, chiar dacă pământurile au fost luate de la proprietari, obiectivul nu era egalitatea, ci îmbunătățirea productivității prin consolidarea suprafețelor fermelor. Aceasta a fost definită ca fiind epoca Noii Democrații: statul era o „dictatură democratică populară" sub conducerea proletariatului, dar incluzând burghezia; epurările se reduceau doar la anticomuniștii declarați.

La fel ca în URSS în anii 1920, existau păreri diferite despre cât de rapid avea să

fie drumul Chinei spre socialism (deşi de data aceasta Stalin era susţinătorul reformelor treptate). Cei care aveau legăturile cele mai strânse cu Moscova – Liu Shaoqui, aliatul şi colegul lui Mao din Hunan, educat la Moscova, Ren Bishi şi Zhou Enlai (un lider cu puternice legături sovietice încă din anii 1920) – sperau cu toţii că Noua Democraţie avea să dureze între zece şi cincisprezece ani, timp în care ei ar fi putut să construiască un stat şi o economie după model stalinist.[57] Liu, mai ales, avea o influenţă importantă. El a vizitat Moscova în iunie 1949, înaintea călătoriei lui Mao, şi a făcut turul a zeci de ministere şi instituţii pentru a afla cum funcţionează. Apoi s-a întors în China împreună cu 220 de consilieri sovietici, ca să înfiinţeze organizaţii chinezeşti după modelul celor sovietice. Totuşi, mai importante decât numărul relativ modest de consilieri erau traducerile multor cărţi sovietice despre „cum se face“.[58] Din aceste manuale socialiste au învăţat chinezii cum să conducă fabricile şi birourile. Manualele erau mai eficiente decât tancurile pentru exportul modelului sovietic de modernitate.

Vizita lui Liu la Moscova a decurs mai armonios decât cea a lui Mao, întrucât primul avea mai multe afinităţi cu Stalin. Mao, dimpotrivă, cu nostalgia lui pentru socialismul de gherilă din Yan’an, continua să prefere soluţiile radicale, fiind nerăbdător să împingă istoria înainte, spre industrializare şi socialism.

La fel ca în URSS la sfârşitul anilor 1920, ameninţarea războiului a contribuit la radicalizarea politicii chineze. În aprilie 1950, Stalin a acceptat pe neaşteptate să-l sprijine pe Kim Ir Sen să invadeze Coreea de Sud, iar când, după succesele iniţiale ale nord-coreenilor, americanii au debarcat (la conducerea unei forţe ONU) şi i-au respins, chinezii au acceptat să intervină numai după multe ezitări.[59] Războiul a continuat mai bine de doi ani. Lupta a fost o povară enormă pentru China. A fost un război convenţional cu armate de masă, plănuit şi finanţat parţial de Moscova, dar purtat în general de soldaţii chinezi. Trei milioane de chinezi au luptat acolo şi 400 000 dintre ei au murit, printre aceştia aflându-se şi fiul cel mare al lui Mao, Anying. China însăşi a cheltuit între 20 şi 25% din bugetul ei pentru campanie şi războiul a provocat probleme enorme pe front şi pe plan intern.

Un efect al războiului din Coreea a fost intensificarea apelurilor la industrializarea rapidă, iar Mao a început discuţiile despre necesitatea unui plan cincinal încă din februarie 1951. Dar războiul a legitimat radicalismul în general şi le-a dat mai multă putere susţinătorilor „luptei de clasă“ violente. De exemplu, reforma agrară din 1949 şi 1950 începuse să treneze, din cauză că responsabilii

din partid considerau că este dificil de impus redistribuirea împotriva opoziţiei proprietarilor de terenuri, a clanurilor şi a templelor, aşa că războiul a oferit partidului prilejul să acuze burghezia din ţară de înţelegeri secrete cu duşmanii externi. Reforma agrară s-a transformat rapid într-o violentă „luptă de clasă“. Şedinţele „de spus păsurile“, umilirile publice şi violenţa directă – nu întotdeauna susţinută de autorităţi – au devenit ceva obişnuit. Între timp, 43% din pământ a fost împărţit la 60% din populaţie. Cu toate că acest lucru a mărit, fără îndoială, sprijinul pentru noul regim, a făcut-o cu un enorm cost uman. Se estimează că între un milion şi două milioane de oameni au murit în aceste campanii de reformă agrară.

Comuniştii chinezi nu impuneau încă populaţiei munca pământului în ferme colective, dar în unele privinţe erau chiar mai radicali decât predecesorii lor sovietici de la începutul anilor 1930. Hotărâţi să smulgă din rădăcini vechile identităţi de clasă, clan şi regiune, ei au făcut eforturi enorme pentru a împărţi populaţia rurală în categorii, iar etichetele de clasă – proprietar, ţăran bogat sau ţăran sărac – au devenit cruciale în determinarea vieţilor oamenilor. Între 1951 şi 1953, Partidul Comunist Chinez a extins „lupta de clasă“ la oraşe, prin campania pentru suprimarea contrarevoluţionarilor, campania Celor „trei anti“ împotriva oficialilor corupţi, a Celor „cinci anti“ împotriva marii „burghezii naţionale“ şi prin campania de reformă a gândirii, împotriva intelectualilor. Aceste campanii implicau deseori violenţe extreme.[60] Numai campania pentru suprimarea contra-revoluţionarilor a făcut între 800 000 şi două milioane de morţi şi nenumăraţi alţi oameni au fost târâţi în procese publice de masă. Ca şi la ţară, partidul a avut deseori succes în mobilizarea majorităţii împotriva minorităţii; între 40 şi 45% dintre muncitorii din Shanghai au trimis autorităţilor denunţuri împotriva „contrarevoluţionarilor“. Potrivit unui raport, 30 000 de oameni au asistat la Beijing la o şedinţă de acuzare a „cinci tirani majori“ – un grup de şefi locali. Aşa cum făcuseră şi în campaniile pentru pământ, comuniştii i-au mobilizat pe bătrânii respectaţi să-şi denunţe „duşmanii“:

Când au intrat criminalii, sentimentele mulţimii au erupt într-un cor de blesteme şi lozinci, de se cutremurau cerul şi pământul. Unii au scuipat spre criminali, alţii au izbucnit în lacrimi... O bătrână de 80 de ani a venit în faţă, sprijinită în baston, strigând spre acuzaţi: „N-aţi crezut niciodată că va veni ziua de azi! Ha! Nici eu nu am crezut. Tribunalul de dinainte era al vostru, dar acum tovarăşul Mao o să ne răsplătească pentru sacrificiile noastre!“[61]

În septembrie 1952, Mao şi-a anunţat tovarăşii că epoca reconstrucţiei în stil NEP se apropie de sfârşit şi că venise vremea să înceapă construirea socialismului în China. Primul plan cincinal, prin care sectorul socialist al economiei avea să-i elimine pe capitalişti, a debutat în 1953. Nu mult după aceea, în 1955, a fost lansată colectivizarea.

Acum, că se hotărâse pentru un ambiţios plan cincinal, Mao a acceptat bucuros şi necesitatea unei mişcări spre modelul stalinismului radical. În februarie 1953, el a declarat că „trebuie să existe un val de entuziasm naţional pentru a învăţa de la URSS cum să ne reconstruim ţara“.[62] Ierarhiile gradate din aristocraţia de serviciu sovietică au fost acum introduse peste tot; inginerii deveniseră noii regi la locul de muncă, în timp ce organizaţiile de partid erau marginalizate. Cu ajutorul sovieticilor, a început construcţia unor uriaşe complexe industriale. Dar cele mai izbitoare erau schimbările din Armata Populară de Eliberare, unde gradele şi însemnele de tip sovietic au înlocuit vechiul tip de armată de gherilă, din vremea războiului civil.

Totuşi, modelul stalinist nu a fost urmat punct cu punct. Chinezii se bazau atât de mult pe sprijinul ţărănimii, încât nu voiau să o exploateze prea dur în interesul industriei grele. În linii mari însă, URSS a devenit modelul acceptat, iar entuziasmul pentru tot ce era de provenienţă sovietică a depăşit curând cercul elitelor partidului. În zonele urbane, mai ales printre intelectuali, stalinismul radical şi sentimentul prointelighenţia ale Moscovei aveau să se dovedească mult mai atractive decât socialismul ţărănesc din Yan’an. Romanele ruseşti erau citite pe scară largă, în traducere, iar filmele ruseşti rulau peste tot în ţară. Aşa s-a călit oţelul al lui Ostrovski a avut cele mai mari vânzări dintre toate, iar eroul lui, Pavel Korceaghin, a devenit un exemplu pe care toţi încercau să îl imite. Din 1952, câteva şcoli au instituit „ore Pavel“, ca parte a campaniei „Citeşte cărţi bune, învaţă de la Pavel“, iar filmul sovietic din 1956, dublat în chineză, a fost prezentat în anul următor în toată China, la aniversarea Revoluţiei din Octombrie. Există unele dovezi că romanul lui Ostrovski i-a impresionat atât de mult pe tinerii chinezi pentru că eroul lui, Korceaghin, avea şi defecte; rezultatele slabe la învăţătură şi impulsivitatea lui l-au făcut mai uşor de apreciat decât îndepărtatul şi ireal de virtuosul „om nou socialist“ chinez. Korceaghin reprezenta romantismul revoluţionar, temperat de o doză de realism.[63]

Cinematograful a devenit o cale majoră de penetrare a ideilor sovietice în China;

până în 1957 au fost traduse și prezentate în China 468 de filme sovietice, vizionate de aproape 1,4 miliarde de chinezi. Aceste filme răspândeau câteva mesaje. Eroismul omului mărunt – oameni precum Korceaghin – era unul dintre ele, dar erau popularizate și idei „moderne“, cum ar fi egalitatea între sexe.[64] Așa s-a călit oțelul arăta, ca multe alte filme sovietice, femei care luptau și munceau cot la cot cu bărbații. Prima femeie tractorist din China, Liang Jun, susținea că filmul a inspirat-o să-și caute de lucru. Uniunea Sovietică, așa cum era văzută în filme, părea o culme a modernității. După cum își amintește istoricul Wu Hung:

La începutul anilor 1950, părea că tot ce era nou și atrăgător venea din Uniunea Sovietică, și tot ce era din Uniunea Sovietică era nou și atrăgător. În școli, în parcuri și pe străzi se repeta necontenit lozinca: „Uniunea Sovietică de azi suntem noi mâine“. Era în același timp însuflețitor și ciudat să-ți vezi propriul viitor pe chipul altcuiva, mai ales când acest „altcineva“ avea părul blond și pielea rozalie... Mama mea, împreună cu colegele ei de la Academia Centrală de Teatru și-au făcut părul permanent, cârlionțat tot, ca să semene cu cel al robustelor eroine rusoaice... Amintirea coafurii mamei din acele zile este nedespărțită de cea a unei rochii căreia oamenii îi spuneau bulaji (o redare fonetică a cuvântului rusesc platie, sau „rochie“). Avea mâneci scurte bufante, guler cu nasturi încheiați până sus, partea de jos largă, creață, și era făcută întotdeauna din pânză colorată cu modele vesele, asociată și ea cu „spiritul revoluționar“ al Uniunii Sovietice.[65]

Totuși, așa cum arată Wu Hung, „modernitatea“ sovietică transmisă Chinei era de un tip particular. În modă, ca în multe alte domenii, adoptarea oficială a „modelului sovietic“ după 1953 a marcat o tranziție similară mai degrabă celei prin care URSS trecuse la jumătatea anilor 1930: de la socialismul egalitar, de gherilă, la o societate mai „veselă“ și cu aspirații. La sfârșitul anilor 1940, „costumul Lenin“ – versiunea feminină a costumului lui Sun Yat-sen, bazat pe uniforma Armatei Roșii sovietice – era popular printre femeile revoluționare și a devenit îmbrăcămintea obișnuită a femeilor din mediul urban la începutul anilor 1950. Dar în 1955, inspirate de modelul sovietic și sătule de austeritatea stil Yan’an, câteva personalități culturale de prim rang, printre care și poetul Ai Qing, au lansat o campanie de reformare a hainelor. Pentru Ai Qing, costumele Lenin sau Sun Yat-sen „nu se armonizau deloc cu... veselul curs al vieții“. „În

Uniunea Sovietică“, a explicat el, „dacă șase sau șapte fete merg una lângă alta, fiecare poartă un alt stil de rochie“, pe când copiii chinezi „se îmbracă de parcă ar fi niște mici bătrâni“.[66]

Cu tot spațiul amplu acordat de presă în 1956, campania de reformare a hainelor nu a avut un succes deplin și multe femei s-au agățat de costumele lor Lenin. În parte, motivul era și economic: pentru fustele crețe era nevoie de mai mult material decât pentru costumele Lenin. Dar prețul nu era totul: valorile populare nu erau încă acordate cu această despărțire de socialismul de gherilă din Yan’an. Unul dintre susținătorii reformei hainelor a explicat popularitatea durabilă a costumului Lenin printre femei:

Ele leagă costumul de gândirea progresistă, de simplitatea vieții și de frugalitate… Deși este greșit, nu putem nega că în acest costum găsim întruchipate dorința de progres a femeilor și de egalitate cu bărbații în viață și în muncă, precum și o viziune a simplității și frugalității care sunt elemente-cheie în estetica chineză.[67]

Conflictul din jurul modei revoluționare oglindea tensiunile ce continuau în plan politic în China. O vreme, Mao a fost dornic să îmbrățișeze modelul sovietic, dar el nu a aruncat niciodată peste bord valorile lui de gherilă și nu avea să treacă mult până când să se întoarcă împotriva fluxului de la Moscova.

O mixtură diferită de tradiții de gherilă țărănească în stil chinez cu ierarhii după tiparul sovietic iese în evidență în Coreea de Nord. Kim Ir Sen însuși trăise și în cultura comunistă chineză, și în cea sovietică, însă cultura politică de tip coreean a fost esențială pentru făurirea acestui model foarte specific de comunism.[68]

Ca și partidul chinez, Partidul Muncitoresc Coreean, cum se numea partidul comunist, era format predominant din țărani și își asigurase un sprijin considerabil din partea celor mai săraci dintre ei, prin reforma agrară din 1946 (care a fost foarte asemănătoare cu cea pusă în practică de comuniștii chinezi în Manciuria, în timpul războiului civil). Înrudirea lui cu partidul chinez era de asemenea evidentă în importanța enormă dată „autocriticii“ și „unității de gândire“. Cultura confucianistă a Coreei a contribuit la accentul pe idei și gândire, dar eforturile de „convertire“ ideologică făcute de administrația

colonială japoneză – experiență pe care numeroși comuniști au trăit-o în închisoare – s-ar putea să fi avut influența lor.[69]

În același timp însă, Kim găsea modelul stalinismului radical ca fiind foarte atractiv. Japonezii lăsaseră Nordul cu bazele unei economii de industrie grea, iar regimul a lansat un program de industrializare tipic stalinist, cu ajutorul consilierilor și al pregătirii tehnice sovietice. Spre sfârșitul anilor 1940, Coreea de Nord devenise parte a unui vast imperiu economic sovietic, exportând materii prime în schimbul produselor fabricate.[70]

Cultul personalității lui Kim avea și el ecouri în cele ale lui Stalin și Mao, deși extravaganța și intensitatea lui erau de un ordin diferit, iar aici un rol crucial l-au avut sursele necomuniste.[71] Simbolistica și limbajul staliniste și maoiste erau, desigur, prezente – Kim era comparat cu soarele, ca și Mao (deși aceasta s-ar putea să se datoreze și cultului japonez al împăratului) –, dar nu lipsea nici simbolistica familială confucianistă. Era proslăvită „descendența revoluționară“ a lui Kim, care era prezentat ca părinte al poporului coreean. Religia populară șamanistă din Coreea a jucat și ea un rol: Kim era prezentat ca „mamă“ a națiunii și i se atribuia un control magic asupra vremii și a recoltelor. Mai mult, el era slăvit și ca un rege-filosof transformator, care dădea „sfaturi pe loc“, învățându-i pe muncitori cum să folosească strungul și pe țărani cum să obțină recolte mai bune. Coreea de Nord este plină și acum de însemne ce amintesc de vizitele lui dătătoare de inspirație (inclusiv sectoare periculoase de autostradă, unde Kim a dat „un sfat pe loc“ pentru construcția drumurilor). În cele din urmă, cultul s-a combinat și cu elemente creștine: biograful lui a scris că o stea strălucitoare a marcat ridicarea lui la putere și că el și-a vărsat „sângele prețios“ pentru a salva națiunea.

Un amestec curios de stalinism radical și tradiții coreene este vizibil și în ordinea socială. Modelul stalinist postbelic al fabricii a fost preluat, împreună cu stahanovismul și cu diferențele mari între salarii, dar inegalitățile și distincțiile sociale aveau să devină mult mai rigide decât în URSS sau în China. Aici s-ar putea să fi avut o influență și cultura politică a coreenilor. Deși influențată de confucianism, dinastia coreeană Chosŏn (care a condus țara până la preluarea puterii de către japonezi în 1910) păstrase o elită aristocratică ereditară, spre deosebire de China, unde erau mult mai puternice ideile confucianiste despre meritul educației.[72] Ierarhia rigidă comunistă, compusă din „clasa centrală“, „clasa ezitantă“ și „clasa ostilă“ amintea, așadar, de diviziunea tripartită a societății în timpul dinastiei Chosŏn, în yangban (clasele literare și marțiale),

oameni de rând și marginalizați sau sclavi, ereditatea rămânând crucială pentru șansele în viață ale oamenilor.[73] Așa cum vom vedea, astfel de ierarhii ereditare apăruseră și în China, dar Mao era hotărât să le submineze. Kim, dimpotrivă, le-a protejat, perspectiva ierarhică reflectându-se în folosirea extraordinară a două cuvinte diferite pentru „tovarăș“: tongmu pentru egali și tongji pentru superiori (Partidul Comunist Chinez folosea un singur cuvânt – tongzhi).

Kim și tovarășii lui conducători comuniști aveau să creeze o formă de comunism cu puternice rădăcini locale și care se va dovedi remarcabil de rezistentă, apropiindu-se cel mai mult de stilul ancien régime dintre toate regimurile comuniste, iar structura lui socială s-a dovedit neobișnuit de rigidă. Dar toate societățile comuniste din ultima perioadă a stalinismului aveau o ierarhie puternică, subminând în mod inevitabil speranțele multor potențiali susținători într-o nouă epocă de relații sociale moderne și justiție.

VI

La vârsta de 17 ani, Edmund Chmieliński a părăsit satul lui din centrul Poloniei ca să intre într-o brigadă de muncă a tineretului și să lucreze în noul „oraș socialist“ Nowa Huta, lângă Cracovia. Chmieliński era traumatizat de război: tatăl lui fusese ucis, iar la vârsta de 11 ani, el însuși fusese internat într-un lagăr de muncă nazist. La întoarcerea în satul natal, s-a confruntat cu lipsa perspectivelor: era pe treapta cea mai de jos a ierarhiei satului, fiind prost tratat de profesorii lui și de preotul local. Unchiul lui, organizator al tineretului comunist, i-a deschis o portiță de scăpare, deși mama lui a încercat să-l țină în sat:

Decizia mea era de neschimbat. Voiam să trăiesc și să muncesc ca o ființă umană, să fiu tratat la fel ca toți ceilalți, nu ca un animal... Nu exista forță sau voință care să mă țină în satul pe care îl uram atât de mult, care mă tratase de sus toată copilăria.[74]

La sosire, Chmieliński a primit o uniformă nouă kaki, completată cu o șapcă și o cravată roșie. „Uneori mă uitam în trecere în oglindă și nu-mi venea să cred cât de diferit păream.“ Era acum un egal între egali, parte a noii armate de muncitori. Porțiile care se împărțeau la masă erau egale și „toți eram egali între noi“. Pentru prima dată, a adormit „complet fericit“. Cu toate că munca era grea, iar Chmieliński a fost surprins să afle că brigada lui trebuia să construiască o fabrică uriașă doar cu câteva unelte de bază, el a devenit un stahanovist entuziast, angajat în eroica „întrecere socialistă“ pentru reconstrucția țării după război:

Eram ferm convins că, printr-un efort comun, aveam să construim în câțiva ani un oraș splendid, în care să trăim și să muncim... Nu mai număram orele de

muncă. Construiam de parcă aş fi ridicat propria casă. Eram convins că muncesc pentru mine şi pentru copiii mei.[75]

Povestea lui s-a sfârşit însă tragic. A câştigat o bursă ca să înveţe la o şcoală de meserii, dar tot nu şi-a putut permite toate cheltuielile. A suferit o cădere nervoasă, dând vina pe sindicat şi pe şefii partidului pentru nedreptate, şi a ajuns un alcoolic fără adăpost. S-a bucurat când vechiul regim a fost înlăturat, după rebeliunea împotriva ordinii staliniste din octombrie 1956.

Memoriile lui Chmieliński, scrise în 1958, după încheierea perioadei stalinismului radical, dar încă sub comunism, au făcut, fără îndoială, parte din vindecarea ideologică din acea vreme, dar relatarea entuziasmului lui tineresc este coroborată şi de alte mărturii şi are într-adevăr sens. Chmieliński a crezut în promisiunea comunistă a unui nou sistem, a unei societăţi semi-militarizate, ca o „gherilă“ de egali, muncind toţi pentru binele comun, care avea să aducă fiecăruia educaţie şi prosperitate, aşa că nu este surprinzător că a fost cucerit de această viziune. Totuşi, la fel ca mulţi alţii, a descoperit că noua ordine era mult mai stratificată, mai nedreaptă şi mai dură cu cei săraci decât s-a promis. Visul multor comunişti tineri, asemenea lui Chmieliński, s-a prăbuşit când s-a confruntat cu realitatea statului flămând şi a „noii clase“.

Cei tineri şi ambiţioşi ca Edmund Chmieliński, disperaţi să scape din mocirla de la sate, erau exact genul de oameni dispuşi să se lase transformaţi în omul nou socialist – în mare măsură cum se întâmplase în URSS, în anii 1930. Iar conformarea aducea multe beneficii. Numeroase posturi tehnice şi de conducere aşteptau să fie ocupate în Europa de Est, mai ales în Polonia şi în RDG, iar nivelul de mobilitate socială în această perioadă era mult mai mare chiar decât în Vest (care trăia şi el propria epocă de aur a mobilităţii). Chmieliński a descoperit că mobilitatea are limitele ei, dar mulţi alţii şi-au putut permite să-şi continue studiile şi au ocupat rangurile de mijloc ale conducerii.

Muncitorii cu vechime, stabilizaţi deja, nu aveau însă la fel de multe stimulente să se alăture noii armate de muncitori a regimului. Ei au rămas loiali vechii culturi muncitoreşti pe care comuniştii încercau să o lichideze.[76] Ordinea în industrie în timpul stalinismului radical era o versiune mai autoritară şi mai neegalitară a celei dezvoltate în URSS la jumătatea anilor 1930. Era fondată pe o ierarhie rigidă: planurile şi obiectivele de muncă (normele) erau stabilite la

centru, de minister, şi apoi comunicate în josul liniei de comandă pentru a fi implementate de şefi şi maiştri. Fiecare muncitor avea ceea ce era efectiv un miniplan de îndeplinit şi era plătit în funcţie de cât de mult producea. Şefii primeau, aşadar, puteri şi mai mari decât avuseseră în sistemul capitalist. În practică, lipsa de muncitori şi nevoia şefilor de a se asigura de cooperarea muncitorilor îi împiedicau pe primii să facă prea mare caz de autoritatea lor. Dar muncitorii tot le urau puterile, în special cea care ţinea de alocarea locurilor de muncă, unde apăreau favoritisme. De exemplu, plata unui muncitor depindea foarte mult de norma care era uşor de îndeplinit sau nu, iar lipsa de materiale putea face ca un muncitor, oricât de eroic ar fi fost, să nu-şi poată câştiga salariul.

Salariile inegale erau şi ele o sursă de resentimente. Retribuţia în acord era ceva obişnuit, iar aceasta dădea putere maiştrilor şi şefilor, care decideau cine avea să facă muncile mai uşoare şi cine pe cele dificile. În acelaşi timp, tehnicienii şi şefii aveau salarii mai mari şi se bucurau de privilegii (cum ar fi magazine speciale), iar vechea scară salarială, mai egalitară, a fost abolită. Situaţia era controversată mai ales în RDG, unde mulţi specialişti tehnici erau foşti nazişti care fuseseră daţi afară în 1945 şi apoi reangajaţi. Potrivit unui raport al partidului, membrii de partid erau profund ostili acestei politici: „Inteligheņţia trebuie să dea socoteală, o dată pentru totdeauna. Tratamentul preferenţial al inteligheņţiei e o porcărie. Magazinele speciale unde are dreptul să meargă conducerea trebuie făcute praf.“[77]

Erau foarte detestaţi şi stahanoviştii, care colaborau cu şefii pentru a-şi depăşi normele şi, la fel ca în URSS în anii 1930, îi presau pe ceilalţi muncitori să facă la fel. Un muncitor de la fabrica de becuri şi produse electrice din nordul Budapestei, János Sztankovits, fusese deportat în URSS după 1945 şi lucrase într-o fabrică sovietică, unde devenise stahanovist. La întoarcerea în Ungaria, nu a mai vrut să fie şi aici stahanovist, spunându-le agitatorilor de partid că „poate să se dea Stalin cu fundul de pământ, am lucrat trei ani pentru el pe gratis, nici măcar haine ca lumea n-am primit, dar acum am fost eliberat şi de ce aş lucra iarăşi pentru el?“ A întâmpinat, bineînţeles, probleme serioase, aşa că nu a avut de ales şi a trebuit să coopereze, devenind stahanovist şi primind şi salariul mare care venea cu asta. Colegii lui de muncă erau, evident, furioşi că el îşi depăşea cu mult norma şi îi spuneau „să se ducă înapoi în Uniunea Sovietică, dacă i-a plăcut aşa de mult acolo“.[78]

Comuniştii puteau, desigur, să justifice această inegalitate potrivit schemei

ideologice a lui Marx: în etapa inferioară a socialismului, operează principiul „fiecăruia după munca lui“. Este de înțeles însă că mulți vedeau noua ordine ca pe o trădare a valorilor socialiste pe care partidul le proclama atât de tare și tot marxismul le dădea un limbaj gata pregătit pentru protest. O scrisoare anonimă, trimisă în ianuarie 1949 de un muncitor ministrului polonez al industriei, Hilary Minc, și semnată „Un adept al învățăturilor lui Marx și Engels“ declara:

Spuneți că fabricile în care lucrăm sunt proprietatea noastră exclusivă, doar a noastră – și atunci cum se face că suntem numai niște slugi mizerabile, cu salarii mai mici decât în fabricile private? La urma urmei, dacă ar fi proprietatea noastră, atunci profitul pe care îl aduce fabrica ar trebui împărțit între noi, muncitorii, și am plăti impozit așa cum plătesc fabricile private. Dar nu ți-ar plăcea, nu-i așa? Pentru că atunci n-ar mai fi bani să vă construiți voi palate cu zeci de metri pătrați de spațiu pentru fiecare birocrat...[79]

Exista totuși un domeniu al vieții în care regimul era mult prea egalitar pentru gustul multor muncitori: locul femeilor. Comuniștii făceau presiuni pentru ca femeile să fie angajate în orice domeniu, inclusiv în cele care le reveneau tradițional bărbaților. Unele femei au devenit activiste de partid și eroine ale muncii, dar obstacolele erau enorme. Muncitorii bărbați se opuneau de obicei angajării femeilor, existând tendința izolării lor în roluri feminine tradiționale, în care câștigau mai puțin decât bărbații. De asemenea, activitatea unei muncitoare-eroine, care lucra în toate schimburile pentru a depăși planul, era greu de reconciliat cu viața de familie.[80]

Aceasta nu a fost singura concesie pe care regimul a făcut-o muncitorilor din Europa de Est. În multe locuri, culturile socialiste preexistente au dat muncitorilor încrederea să reziste comuniștilor; în RDG, de exemplu, vechii muncitori social-democrați erau primii în ceea ce privește plângerile.[81] În unele cazuri, idealul creării unui „om nou socialist“, plin de entuziasm pentru ideologia comunistă, a fost mai mult sau mai puțin abandonat. Sociologul polonez Hanna Świda-Ziemba observa că, atâta vreme cât muncitorii își făceau treaba, incorectitudinea ideologică era tolerabilă:

În contactele pe care le-am avut cu muncitorii la acea vreme, m-a uimit libertatea lor de exprimare, atitudinile lor agresive faţă de superiori şi faţă de sistem, arătate uneori vehement la întrunirile publice... Nu era o chestiune de curaj personal în comunitatea respectivă, ci rezultatul ideologiei aflate la putere şi totodată o practică socială a sistemului stalinist.

În contrast cu inteligheņţia, de la care se aştepta să urmeze linia partidului, „datoria muncitorilor era esenţialmente munca, realizarea planului pe şase ani. Vederile şi opiniile puteau fi exprimate fără pedeapsă, însă cel mai mic semn de refuz de a munci era imediat sancţionat de multe tipuri de regulamente...“[82]

Dacă regimurile est-europene tratau cu o forţă de muncă industrială preexistentă şi au fost obligate, aşadar, la compromisuri cu muncitorii, comuniştii chinezi erau într-o poziţie mult mai puternică. În 1949, producţia de bunuri se desfăşura în general în mici ateliere. Comuniştii sunt cei care au creat industria la scară mare – aşa cum făcuseră şi sovieticii în anii 1930 –, iar fabricile şi uzinele lor uriaşe erau modelate după cele din manualele sovietice. Mai mult, cum decalajul dintre economia rurală şi cea urbană era chiar mai mare decât fusese în Europa de Est şi în URSS, economia chineză beneficia de un uriaş surplus de forţă de muncă. E adevărat că regimul nu a putut furniza slujbe în industrie pentru toţi nou-veniţii, dar cei care au găsit de lucru cu salarii relativ mari şi beneficii au urcat rapid spre vârful ierarhiei muncii. Sub ei se aflau muncitorii din fabricile mici, mai puţin privilegiaţi şi protejaţi, iar pe treapta cea mai de jos venea marea masă de ţărani, care după 1935 au fost efectiv legaţi de pământ. Înţelegând ce privilegii are, clasa muncitorilor urbani s-a dovedit mult mai receptivă la efortul de propagandă intensivă al partidului.

Cu toate acestea, multe aspecte ale stalinismului radical au devenit foarte nepopulare în fabricile chinezeşti. Sistemul sovietic de salarizare şi plată în acord, introdus între 1952 şi 1956, nu era doar greu de organizat, în condiţiile în care existau prea puţini şefi pricepuţi şi la curent cu complexităţile lui, dar a creat şi multă ostilitate între muncitorii obişnuiţi cu un regim salarial mai egalitar. Schema rigidă în stil sovietic, cu opt grade, aplicată în diferitele regiuni ale Chinei, a fost criticată la nesfârşit pentru arbitrarul ei. Eforturile de a împărţi forţa de muncă în categorii potrivit celor opt grade au atins dimensiuni absurde: conducerea unui magazin din Shanghai a încercat să stabilească „nivelul de îndemânare“ al angajaţilor supunându-i unui test „în orb“, menit să le evalueze

priceperea la diferitele sortimente de tutun; evident, nefumătorii au fost nemulțumiți.[83] Între timp, puterile căpătate de șefi alimentau resentimente ce mocneau de multă vreme, în special în cazul fostelor firme private, în care vechiul proprietar „capitalist“ devenise noul director „socialist“. Aceste nemulţumiri s-au acumulat într-un adevărat butoi cu pulbere, care avea să explodeze în momentul în care Mao a pus sub semnul întrebării așa-numitul „model sovietic“ de conducere, la sfârşitul anilor 1950.

Acest tip de criză s-a declanșat mult mai devreme în Europa de Est, unde regimurile aflate la guvernare măreau presiunea asupra muncitorilor, în timp ce salariile reale scădeau. În Ungaria, de exemplu, scăderea salariilor este estimată la 16,6% între 1949 și 1953. Muncitorii aveau tendința de a-și exprima nemulțumirea în mod indirect, lipsind nemotivat, de exemplu, schimbând frecvent slujbele sau muncind cu încetinitorul. Dar uneori izbucneau și greve în toată regula, ce trebuiau reprimate brutal; 31,6% din cei aflați în închisorile din Cehoslovacia pentru „crime politice“ erau muncitori.[84] La începutul anilor 1950, era limpede că încercările comuniștilor de a mobiliza muncitorii în noua lor armată a muncii se împotmoliseră lamentabil. Dacă apelurile lor la presupusa avangardă a muncii au avut atât de puțin succes, era greu de crezut că țărănimea „înapoiată“ se va dovedi mai dornică să ia parte la noul proiect comunist.

VII

În aprilie 1952, un călător chinez, mult mai umil decât Mao sau Liu, a vizitat Uniunea Sovietică. Geng Changsuo, un țăran din satul Wugong (aflat la circa 200 de kilometri sud de Beijing) s-a dus mai întâi la Moscova, unde a sărbătorit entuziasmat 1 Mai în Piața Roșie, apoi a călătorit prin Ucraina, unde el și delegația lui au inspectat diverse ferme colective, printre care ferma-model „Victoria din Octombrie“. Geng și tovarășii lui au fost uimiți de bogățiile etalate: apă, electricitate, mâncare din belșug și case curate, solide, dotate cu telefon. Geng a fost și mai impresionat de ceea ce a fost prezentat ca sursă a acestei bogății – miraculosul tractor, care făcea ceea ce 150 de țărani din Wugong cu 150 de animale și 150 de pluguri ar fi realizat cu greu.[85]

Geng era un membru de partid onest, decis să își ajute nu doar propria familie și clanul, ci satul întreg. El nu fuma, nu bea și nu paria la jocuri de noroc și, cu vocea lui joasă și încrezătoare, îmbinată cu comportamentul practic, era conducătorul comunist ideal pentru un sat. În timpul războiului, organizase o cooperativă cu familiile de țărani săraci care, punându-și resursele în comun, au reușit să-și diversifice activitatea și au fabricat frânghii, pe care le vindeau pe piața locală. Cooperativa a prosperat la începutul anilor 1950, când în ea au intrat din ce în ce mai multe familii, iar Geng a atras curând atenția conducerii de partid. Din 1951, Mao tot încerca să convingă țăranii chinezi să adopte agricultura complet socializată, iar Geng, după călătoria lui plătită de stat în URSS, s-a întors convins și încrezător nu numai în colectivismul sovietic, ci, mai general, în versiunea sovietică a modernității. Pentru a-și arăta pasiunea pentru tot ce era „modern“, și-a ras barba și mustața, a îmbrăcat haine occidentale și s-a apucat să învețe să citească și să scrie. S-a lansat curând într-o misiune de prozelitism, explicând cum colectivizarea și mecanizarea – și mai ales tractorul, transliterat tuolaji, un cuvânt pe care țăranii din Wugong nu-l mai auziseră înainte – au adus în URSS prosperitatea. Sătenii erau îndemnați apoi să intre în cooperativa lărgită, ce avea să cuprindă întregul sat.[86]

Când Mao a început să facă presiuni pentru colectivizarea totală în stil sovietic (consolidarea fermelor mici în mari unități, proprietate de stat), în vara lui 1953, Geng a devenit unul dintre primii președinți de cooperativă agricolă. Totuși,

politica mergea prea departe pentru Geng și tovarășii lui țărani, iar ferma colectivă s-a dovedit a fi o propunere foarte diferită de mult mai puțin ambițioasa cooperativă țărănească. Venitul țăranilor, care până atunci provenea din vânzarea produselor lor, acum lua forma salariilor primite pentru munca la ferma colectivă. În acest sistem, doar familiile numeroase, cu mulți membri angajați la colectivă, puteau câștiga venitul de care se bucuraseră înainte. Mai mult, chinezii s-au inspirat direct din modelul sovietic, folosind colectivele pentru a extrage din zona rurală din ce în ce mai multe resurse pentru investițiile industriale. În consecință, nivelul de trai al țăranilor a scăzut. Totuși, Geng și ceilalți lideri din Wugong, dorind cu disperare să-și păstreze statutul de săteni-model, au interzis toate culturile private și au mers înainte cu colectivizarea totală.

Mai revoluționar probabil chiar și decât consecințele economice a fost impactul politic al colectivizării. Puterea lui Geng și a celor ca el asupra vieții țăranilor, deja considerabilă, a devenit acum enormă. Conducătorii satului exercitau controlul exclusiv asupra tuturor terenurilor, ei repartizau slujbe țăranilor și tot ei au căpătat acces privilegiat la toate resursele statului. O poezie populară surprinde această nouă relație între rang și resurse:

Oamenii din primul rând

Primesc lucrurile la poartă.

Oamenii din rândul doi

Se bazează pe ceilalți.

Oamenii din rândul trei

Doar se supără.[87]

Geng era unul dintre cei mai onești și altruiști oficiali și făcea mari eforturi nu doar să-i convingă pe țărani de avantajele fermei colective, ci și să facă sistemul să funcționeze. Educația a fost extinsă și, spre deosebire de multe alte sate, Wugong a căpătat, pentru prima dată, un rudiment de sistem de asigurări sociale.

Totuși, până și virtuosul Geng a fost prins curând în capcanele statutului de șef local, deoarece, pe lângă școli și ajutoare sociale, Wugong se putea mândri de acum și cu propriul aparat de securitate. Noua forță de poliție era condusă de temutul „Zhang Fiorosul“, un fost țăran sărac ce recrutase un grup dintre durii locali, pentru a menține ordinea. De exemplu, când un grup de țărani a protestat împotriva prețului mic oferit pentru bumbac, smulgând din rădăcini 1 500 de plante, această forță de securitate a recurs la tortură pentru a-i găsi pe vinovați. În alte sate chineze, abuzurile comise de oficiali puteau fi și mai mari. Puterile conducătorilor satului au fuzionat cu atitudinea tradițional patriarhală într-un cod cvasifeudal, care putea include un droit du seigneur neoficial asupra femeilor, mai ales a celor sărace. Violurile erau foarte răspândite: doi dintre foștii agenți de pază ai lui Mao, de exemplu, răsplătiți cu funcții înalte în Tianjin, își foloseau puterea pentru a teroriza femeile locului. Ei au fost în cele din urmă executați pentru crimele lor, dar mulți alții au scăpat nepedepsiți.[88]

Povestea lui Geng Changsuo și a satului Wugong cuprinde multe dintre speranțele și dezamăgirile a ceea ce s-a numit „modelul sovietic“ în China. Unele aspecte ale colectivizării puteau fi atrăgătoare pentru țărani: tractoarele și culturile pe scară largă promiteau bogății pe care agricultura la scară mică nu le putea produce, în timp ce educația și ajutoarele sociale promiteau integrare și ocazii de a înainta pe scara socială în vasta comunitate națională. Dar colectivizarea a creat repede o nouă ierarhie: o pătură puternică și privilegiată, care se comporta deseori arbitrar și exploatator. Țărănimea, ca întreg, a rămas pe treapta cea mai de jos a ierarhiei sociale, izolată de restul Chinei și legată de pământul asupra căruia exercita mult mai puțin control decât înainte. Între timp, resursele rurale erau aspirate din agricultură și pompate în industrializarea care se făcea cu greu, iar sistemul de stimulente dăuna productivității, pregătind terenul, pe termen lung, pentru crize de alimente.

Europa de Est sovietizată a trăit experiența colectivizării într-un mod similar, însă mai traumatic. China a scăpat de „deschiaburirea“ violentă; Partidul Comunist Chinez a reușit să convingă (sau să forțeze) țăranii să intre în colective fără o campanie totală de luptă de clasă. (Foarte probabil, aceasta s-a întâmplat deoarece rezistența țărănimii fusese înfrântă deja, în timpul violentelor campanii de reformă agrară.) Europa de Est a urmat însă mai îndeaproape modelul sovietic din anii 1930, lansând simultan colectivizarea și eliminarea chiaburilor.

Presiunile pentru aderarea la colectivă erau intense și, în unele regiuni, oamenii erau obligați pe față. În altele, forțarea era mai puțin directă: țăranii descopereau

că pot să cumpere bunuri neagricole din magazinele de stat doar dacă erau membri în ferma colectivă. Așa cum spunea un țăran din Bulgaria, „sigur că nu trebuia să intri la colectivă, dacă nu voiai să ai pantofi în picioare și o cămașă pe tine“.[89] Chiar și așa, la fel ca în URSS în anii 1930, rezistența a fost destul de puternică. Țăranii nu aveau încredere în detașamentele de oficiali trimiși de la oraș să le impună colectivizarea și refuzau să dea inspectorilor informații despre cine și ce proprietăți avea. Mai mult, țăranii nu erau ușor de convins nici să-și denunțe vecinii bogați: în satul românesc Hârseni, din sud-estul Transilvaniei, de exemplu, activiștii de partid încercau să-l convingă pe țăranul sărac Nicolae R. să-și denunțe vecinul presupus chiabur, Iosif Oltean, care îi promisese douăzeci de kilograme de lână și zece de brânză ca plată pentru munca lui, dar îi dăduse doar o grămăjoară de lână de proastă calitate. Cu toate acestea, Nicolae îșI apăra vecinul: „Oltean e un om bun, care ne ajută pe noi, săracii, chiar dacă este lacom.“[90]

Țăranii erau profund alienați din cauza pierderii pământului. Noua ideologie marxist-leninistă, care privea munca drept primă virtute, era diametral opusă față de morala economică a multor țărani, care vedeau proprietatea asupra pământului și independența economică drept însemne ale statutului lor. Dar cotele uriașe de alimente cerute de stat pentru a-i hrăni pe muncitori și a finanța industrializarea erau, dacă așa ceva este posibil, chiar mai nepopulare decât deschiaburirea și colectivizarea. O țărancă din satul ungar Sárosd, la sud de Budapesta, își amintește de speranțele ei neîntemeiate că semințele de pe 1,7 hectare de floarea-soarelui vor ajunge pentru cota de dat la stat: „Am venit acasă fără un ban. Totul a mers pe taxe, nu mi-a rămas nici cât să-mi cumpăr un șorț.“[91] Iar la ferma colectivă, salariile erau mici și condițiile foarte proaste. Un țăran din satul bulgar Zamfirovo își amintește:

Era groaznic. Îmi aduc aminte că într-o zi era să mă prăbușesc pe câmp, la recoltarea grâului. Munceam toată ziua pe o căldură cumplită, făcând totul manual, exact ca înainte... Munca era grea și plata foarte proastă – doar 80 de stotinki pe zi și din asta se scădea și plata în natură. Oamenilor le mergea rău. Chiar și cei mai săraci, care intraseră la cooperativă cu foarte puțin pământ, simțeau că acum le merge și mai rău. Îmi amintesc că într-o vară a venit cineva la câmp să vândă bere și sifon și, cu toate că muream de sete, nimeni nu și-a permis să-și cumpere.[92]

Ca și în China, puterea noilor elite politice din sate, prea slab ținute în frâu, alimenta și mai mult furia țăranilor. Cotele depindeau de toanele responsabililor de la ferma colectivă. Cu timpul, țăranii și-au dat seama că oamenii aflați mai sus în ierarhia politică beneficiază mai mult de pe urma muncii la ferma colectivă decât ceilalți. Viața a devenit intens politizată, în măsura în care viitorul sătenilor depindea de relația lor cu noii șefi.

Unii au rezistat politicilor dure și în câteva zone au izbucnit revolte și demonstrații. Una dintre cele mai violente și mai distructive a avut loc în regiunea Bihač din Bosnia, în mai 1950, dar în alte părți tulburările nu au reprezentat decât rareori o amenințare la adresa autorităților. O modalitate mai obișnuită de a rezista colectivizării era prin renunțarea totală la agricultură – fapt încurajat de unele guverne din Europa de Est, aflate în căutare disperată de forță de muncă pentru industrie.

Rezistența și resentimentele au încetinit ritmul colectivizării, astfel încât, în momentul morții lui Stalin, aceasta progresase surprinzător de puțin în Europa de Est. În Cehoslovacia, de exemplu, doar 43% din populația ocupată în agricultură lucra la o fermă colectivă de un fel sau altul, pe când în Polonia abia dacă se atingeau 17 procente. Într-adevăr, colectivizarea s-a încheiat abia la începutul anilor 1960 și, chiar și atunci, numai după concesii serioase făcute țărănimii – acceptarea loturilor private și dreptul țăranilor din gospodăriile agricole de a-și organiza singuri munca, de exemplu. În Polonia și în Iugoslavia, colectivizarea pur și simplu a eșuat, iar zonele rurale au revenit la micile ferme private.

În 1949, organizația Partidului Comunist din orașul est-german Plauen a alcătuit unul dintre rapoartele periodice asupra opiniei publice. Concluzia acestuia era că, în vreme ce muncitorii având calificare înaltă și intelectualii din domeniul tehnic erau rezonabil de mulțumiți, „masele largi“ ale populației – muncitorii și țăranii – nu erau.[93] Și există numeroase dovezi că, până în 1953, această distribuție a fericirii era valabilă în mare parte din Europa de Est sovietizată. Eforturile de a lichida culturile țărănești erau inevitabil nepopulare. Însă sistemul stalinismului radical, în care o „nouă clasă“ de birocrați era instalată deasupra claselor muncitoare cu scopul oficial de a extrage resurse pentru statul tot mai lacom, nu putea fi susținut multă vreme, mai ales în societăți cu tradiții socialiste

autohtone, de proveniență presovietică.

În anii finali ai stalinismului radical, regimurile satelite sovieticilor au început să se bazeze tot mai mult pe coerciția pură pentru a forța politicile economice nepopulare. În Polonia în 1950, iar în 1952–1953 în România, Bulgaria și Cehoslovacia, reformele monetare au confiscat efectiv economiile oamenilor, iar în Cehoslovacia au dus la un val de proteste.[94] În 1953, se estima că între 6 și 8% dintre bărbații din Europa de Est sovietizată se aflau la închisoare. Nu a fost, deci, o surpriză că sistemul stalinismului radical nu a supraviețuit prea mult dispariției arhitectului său.

Capitolul 8. Paricidul

I

Într-o zi strălucitoare de vară din iunie 1962, în umbra monumentalei clădiri a Universității din Moscova, Nikita Hrușciov, vesel și pus pe glume, a dat drumul unui peștișor auriu într-un bazin nou-construit. După aceea, unui copil i s-a dat o cheie uriașă în beneficiul tuturor pionierilor – „Cheia spre tărâmul visătorilor“, după cum a anunțat presa. Ambele momente făceau parte din ceremonia de inaugurare a noului Palat al Pionierilor – un centru pe colinele Lenin, pentru organizațiile de copii ale partidului. Uriașul parc de 56 de hectare și clădirea mare, aerisită urmau să fie o adevărată țară a minunilor – o „republică a celor mici“, unde „copiii sunt stăpâni“, iar disciplina adulților cât mai lejeră posibil. Copiii aveau să învețe unii de la alții, susțineau inițiatorii proiectului, folosind presiunea între egali pentru menținerea disciplinei.[1]

Era cale lungă de la stalinismul târziu. Lui Stalin îi plăcea să fie arătat cum mângâie copii pe creștet, dar să dea drumul în apă unui peștișor auriu în public ar fi fost sub demnitatea lui. Clădirea însăși era într-un contrast puternic cu impenetrabila ei vecină stalinistă. Creată în „stilul internațional“ modernist din anii 1920, era decorată cu sculpturi moderne și basoreliefuri, unele într-un stil primitiv, copilăresc, nu cu vechile figuri neoclasice de muncitori musculoși. Era joasă și deliberat „democratică“, având ferestre mari și uși pe toate părțile, deschise copiilor care alergau fericiți prin parcul din jur.

Palatul Pionierilor era ideologie turnată în beton. Arăta forma de comunism cu care Hrușciov voia să înlocuiască stalinismul radical: modern și internațional, eliberat de naționalismul arhaic de la începutul anilor 1950[2], însă romantic, deschizând multe posibilități creativității umane. Potrivit ziariștilor de la Komsomolskaia Pravda, fusese construit „de oameni care sunt romantici, iar acest stil de viață romantic, pionieresc trebuie să se reverse dincolo de zidurile palatului“.[3] Ideea centrală era bunăstarea oamenilor mai degrabă decât puterea statului. Faptul cel mai important însă, trebuia să fie o clădire pentru copiii eliberați de restricțiile impuse de părinți. Întruchipa valorile egalității și fraternității și urma să fie folosită de copii care se disciplinau singuri. Hrușciov ura vechiul stil stalinist, „aristocratic“ și obsedat de statut. După părerea lui, clădirea Universității din Moscova era ca o biserică, „o masă urâtă, fără formă“.[4]

Hruşciov era doar unul dintre liderii comunişti care căutau alternative faţă de duritatea şi ierarhia stalinismului. După moartea bătrânului patriarh al comunismului, în 1953, moştenitorii lui şi-au dat seama că vechiul sistem trebuie să se schimbe. Coerciţia nu mai funcţiona, iar privilegiile şi inechităţile în creştere provocau mânie. În acelaşi timp, moştenirea violenţei de masă şi angajamentul continuu al partidului stalinist faţă de „lupta“ împotriva „duşmanului“ îngustau baza de sprijin a regimului. Sistemul trebuia să devină mai cuprinzător. Mulţi reacţionaseră puternic împotriva determinismului economic stalinist, adică împotriva concepţiei că totul, inclusiv valorile, moralitatea şi vieţile oamenilor trebuie sacrificate pentru construirea unei societăţi moderne, industriale. Ei susţineau că vechiul şi crudul dogmatism trebuie înlocuit cu un socialism mai „uman“.

Dar ce avea să însemne aceasta în practică? Unii cereau un comunism mai pragmatic, cu pieţe limitate şi drepturi individuale. Acesta părea atrăgător mai ales în Europa de Est sovietizată, dar cei mai mulţi conducători de partid nu erau pregătiţi pentru compromis, pe motiv că ar submina partidul de guvernământ şi ar ameninţa „rolul lui conducător“ în politică, fiind totodată o provocare la adresa vechii economii de comandă. Alţii căutau un model modernist, tehnocratic. Un alt răspuns, mai convenabil pentru liderii comunişti, consta în extinderea regimului, restaurându-i totodată dinamismul revoluţionar. Banda de fraţi trebuia adunată din nou şi spiritul colectiv reînviat. Marii inovatori ideologici din anii 1950 – Tito, Hruşciov şi Mao – s-au lansat cu toţii în „marele salt înapoi“ spre leninismul radical din 1917 şi chiar spre marxismul romantic din anii 1840.

Cu toate acestea, fotografiile de la ceremonia de inaugurare a Palatului Pionierilor prezintă o imagine oarecum diferită de autodisciplina relaxată despre care vorbea Komsomolskaia Pravda. Pentru un ochi modern, atmosfera pare clar militarizată: copiii în uniformă stau în şiruri bine aliniate, purtând steaguri şi tobe. Tocmai aici stă dificultatea cu care se confruntau „fiii“ lui Stalin. Chiar dacă idealul lor era un popor care să muncească creativ şi să coopereze într-un spirit de pace şi armonie, ei sperau să realizeze acest lucru construind state puternice şi economii eficiente. În absenţa stimulentelor pieţei libere, recurgerea la o mobilizare semimilitară rămânea, aşadar, atrăgătoare. Aceasta fusese soluţia lui Mao, iar comunismul militar, de gherilă, completat cu „lupta de clasă“, a devenit baza strategiei lui. Hruşciov era hotărât să evite violenţa, dar a descoperit că este imposibil să continui comunismul radical fără cultura de partid militaristă şi intimidantă din tinereţea lui; doar Tito s-a rupt cu adevărat de

acesta, însă cu preţul alunecării spre economia de piaţă şi spre sfera de influenţă a Occidentului.

N-ar trebui să ne surprindă, aşadar, că moartea lui Stalin nu a adus pacea, ci un „dezgheţ“ care a scos la lumină unele dintre tensiunile „îngheţate“ din interiorul lumii comuniste, fragmentându-i totodată vastul imperiu. Într-adevăr, primii cincisprezece ani de după moartea lui Stalin au fost unii dintre cei mai turbulenţi din istoria comunismului şi cei mai periculoşi din Războiul Rece, când lumea s-a apropiat cel mai mult de o conflagraţie nucleară. Prima provocare la adresa ortodoxiei lui Stalin a venit însă când acesta era încă în viaţă, prin ruperea relaţiilor cu Tito, în 1948.

II

În memoriile sale, Milovan Djilas își amintește:

Într-o zi – trebuie să fi fost în primăvara lui 1950 – mi-a venit ideea că noi, comuniștii iugoslavi, eram acum în poziția de a începe să creăm asociațiile libere de producători ale lui Marx. Fabricile aveau să fie lăsate în mâinile lor, cu singura condiție să plătească o taxă pentru armată și pentru alte nevoi ale statului „care rămân esențiale“.

El i-a prezentat apoi noua lui idee ideologului Edvard Kardelj și șefului economic Boris Kidrič, „în timp ce stăteam într-o mașină parcată în fața vilei în care locuiam“. Kidrič a fost sceptic, dar până la urmă s-au dus la șeful cel mare:

Tito se plimba de colo-colo, complet cufundat parcă în propriile gânduri. Deodată s-a oprit și a exclamat: „Fabrici care să aparțină muncitorilor – ceva ce nu s-a făcut niciodată până acum!“ Cu aceste cuvinte, teoriile puse la punct de Kardelj și de mine păreau să se fi eliberat de complicații și, de asemenea, păreau să aibă perspective bune de a fi puse în practică. Câteva luni mai târziu, Tito explica legea autoconducerii muncitorești Adunării Naționale [a Iugoslaviei].[5]

Djilas descria prima dintre numeroasele „întoarceri la Marx“ din anii 1950, când comuniștii încercau să găsească alternative la stalinism. Relatarea lui Djilas despre momentele de revelație, despre discuțiile înfrigurate pe tema marxismului, în mașini parcate, și despre decizii luate brusc în vile de partid spune multe despre natura închisă a conducerii lui Tito. Totuși, povestea lui despre originile noului model iugoslav de comunism nu este cu totul convingătoare. Tito și apropiații săi erau în căutare de modele noi cu ceva timp

înainte de ruperea de URSS. Mai important, retorica „autoconducerii“ este puternic înşelătoare. Djilas şi prietenii lui erau fără îndoială sinceri în încercarea de a găsi un marxism democratic, iar ideile lor au provocat un mare entuziasm printre socialiştii occidentali. Dar în practică, autoconducerea iugoslavă avea prea puţin de-a face cu ideile romantice ale lui Marx de participare democratică la conducere, sau chiar cu controlul muncitoresc din Statul şi revoluţia a lui Lenin. Reformele erau începutul mişcării lui Tito spre economia de piaţă, iar modelul iugoslav a arătat cât era de dificilă reradicalizarea marxismului în Europa după Stalin.

Ca şi în cazul Chinei, rădăcinile comunismului iugoslav se găsesc atât în experienţa războiului de partizani, cât şi la Moscova şi în Comintern. Dar în Iugoslavia, cu diversitatea ei etnică şi economică, la sfârşitul războiului au apărut două modele de guvernare. Primul, în relativ paşnica şi prospera Slovenie (unde luptele se sfârşiseră, în linii mari, odată cu colapsul Italiei în 1943), era moderat şi pragmatic. Adunările locale erau relativ democratice, redistribuirea pământurilor a fost limitată, iar statul folosea banii pentru a da oamenilor stimulente. Al doilea, în Bosnia şi Macedonia mai sărace şi devastate de război, era mai radical şi mai egalitarist. Aici, lipsurile şi inflaţia distruseseră valoarea banilor. Comuniştii au recurs la raţionalizare, entuziasm ideologic şi mobilizarea de brigăzi de muncă pentru a menţine economia în funcţiune.[6]

Obiectivul lui Tito în primii ani de comunism a fost să combine modelul pragmatic sloven cu cel radical bosniac şi să aplice rezultatul întregii Iugoslavii. Multe dintre politicile primilor ani aminteau de NEP a lui Lenin. Tito nu dorea să-şi înstrăineze susţinătorii ţărani, aşa că a ocolit colectivizarea, iar primul plan cincinal al lui Kidrič din 1947 (un set uriaş de documente ce cântăreau în total o tonă şi jumătate) nu a fost modelat după cel al lui Stalin. Era un amalgam de sute de planuri locale; centrul folosea stimulente financiare, nu ordine politice, iar bugetele trebuiau să se echilibreze. În acelaşi timp însă, Tito voia dezvoltare rapidă pentru ţara lui săracă şi vulnerabilă, ceva ce politicile moderate în stilul NEP nu puteau să realizeze. Prin urmare, comuniştii au decis să se bazeze pe „munca de şoc“ voluntară, neplătită, pentru a împinge înainte economia. În special Liga Tineretului Comunist a fost activă şi a mobilizat 62 000 de oameni pentru construirea Căii Ferate a Tineretului Brčko-Banovići. Câţiva comunişti idealişti din toată lumea au intrat în brigăzile de muncă, tot aşa cum predecesorii lor se adunaseră în Spania în anii 1930. Unul dintre ei era viitorul lider cambodgian Pol Pot, care studia în Franţa la vremea respectivă. Pentru iugoslavi însă, participarea nu era întotdeauna voluntară, iar condiţiile erau foarte proaste.

Totuşi, un oarecare entuziasm a persistat; după cum declara un muncitor, „suntem obosiţi, dar împreună şi cu cântec este mai uşor“.[7] Acest tip de mobilizare avea însă şi dezavantaje pentru Tito. În entuziasmul ei pentru transformarea socială, Liga Tineretului încuraja deseori persecutarea neautorizată a celor „străini de clasă“, fapt pe care conducerea nu-l voia.

Această combinaţie schizofrenică a două abordări foarte diferite a continuat până în 1947, moment în care Tito şi-a înţeles adevărata vulnerabilitate. Negociator şiret, el îşi asigurase după 1945 ajutorul străin şi de la americani, şi de la sovietici. Odată cu începerea Războiului Rece, însă, ajutoarele occidentale au încetat, iar după ruperea de Moscova, în 1948, Iugoslavia a rămas fără prieteni şi ameninţată de un posibil puci stalinist. Paradoxal, Tito i-a rezistat lui Stalin imitându-l cu o strategie militaristă, mai centralizată. Aceşti ani au fost martori la unele dintre cele mai dure represiuni ale perioadei, incluzând epurări ale „cominterniştilor“ şi înfiinţarea lagărului de la Goli Otok (Insula pustie) pentru opozanţii politici. Vechiul idealism era pus la mari încercări. Djilas i-a spus furios şefului securităţii, Aleksandar Ranković: „Acum îi tratăm pe adepţii lui Stalin cum i-am tratat pe duşmanii lui“, la care Ranković a răspuns disperat: „Nu spune asta! Nu vorbi despre asta!“[8] Represiunea era combinată însă cu o campanie promuncitorească asemănătoare celei duse de Stalin la începutul anilor 1930. Partidul încuraja muncitorii să critice directorii şi specialiştii, cu riscul de a pierde controlul asupra forţei de muncă.

Au fost ani întunecaţi pentru Tito şi pentru cercul lui, care se temeau permanent de asasinate, de invazia sovietică şi de colapsul economic. Dar, în 1950, salvarea a venit sub forma ajutorului american. Dornice să aibă un aliat în lumea comunistă, Statele Unite au decis „să-l ţină pe Tito pe linia de plutire“; prin urmare, americanii, Fondul Monetar Internaţional şi Banca Mondială i-au furnizat împrumuturi. Banii trebuiau, desigur, înapoiaţi, iar aceasta însemna că bugetele trebuiau să fie echilibrate, ceea ce făcea ca experimentele socialiste radicale să fie imposibile. Mobilizarea în stil militar trebuia să lase locul contabilităţii stricte şi eficienţei. Între timp, regimul a descentralizat puterea şi a transferat toate proprietăţile de la stat către aşa-numitele „consilii muncitoreşti“. Ca o concesie făcută sensibilităţilor democratice, Partidul Comunist Iugoslav a fost redenumit Liga Comuniştilor din Iugoslavia. Dar era în continuare un stat cu un partid unic, iar „autoconducerea muncitorească“ nu era deloc conducere de către muncitori. În practică, directorii şi oficialii deţineau controlul, iar ei trebuiau să se încadreze în bugetele stabilite de la centru. Această mult-trâmbiţată democratizare la locul de muncă era de fapt o întoarcere

la modelul Sloveniei din timpul războiului și, departe de a fi o întoarcere la Marx, țara era condusă prin directori și prin controale financiare.

După 1950, Iugoslavia nu era nici economie de comandă, nici economie de piață, ci ceva între ele; statul conducea economia reglementând prețurile și acordând împrumuturi, mai degrabă decât prin dictat politic. În unele aspecte, continua să se comporte ca un stat tipic comunist: regimul turna bani în industria grea și folosea redistribuirea pentru a aplana inegalitățile, în special între mai bogatele Slovenia și Croația și mai săracele Macedonia și Muntenegru. Dar renunțase la colectivizare și, în ultimă instanță, făcea parte din lumea economică occidentală. Pentru o vreme, acest amestec de economie de piață, socialism și ajutor american a avut un succes remarcabil, iar în anii 1950, Iugoslavia a avut cea mai ridicată rată de creștere economică din Europa de Est. De asemenea, era cea mai deschisă și mai liberală dintre toate țările comuniste. Turiștii occidentali veneau în vizită și iugoslavii munceau în străinătate, aducând acasă valută occidentală. În același timp, tensiunile dintre republici erau ținute în frâu de amintirea vărsării de sânge din timpul războiului și de Tito însuși. Tito, provenit dintr-o familie mixtă de sârbi ortodocși și croați, întruchipa „iugoslavismul“, iar stilul lui aproape monarhic îi atrăgea pe mulți, chiar dacă îi îndepărta pe alții. Djilas, intelectual și puritan, denunța vanitatea lui Tito și pasiunea lui pentru lux – cele treizeci și două de palate, banchetele și recepțiile opulente, bronzul permanent, părul vopsit și dinții falși strălucitori.[9] Dar admitea că exista o rațiune pentru acestea:

Locuind în palate, conducând de acolo, el se atașa tradiției monarhice și conceptelor tradiționale despre putere... Fastul îi era indispensabil. Îi satisfăcea instinctele puternice de parvenit; compensa totodată deficiențele lui ideologice, educația inadecvată.[10]

În 1954, Djilas a fost exclus din Comitetul Central din cauza scrupulelor sale democratice. Dar el a recunoscut că stilul monarhic al lui Tito era atrăgător pentru populația rurală, obișnuită cu formele tradiționale de autoritate. Regimul lui Tito, prins cum era între Est și Vest, între urban și rural, prezenta lumii un set de fațete de o diversitate remarcabilă. Pentru inteligheția urbană, pentru idealiștii din partid și stânga occidentală, era un autentic marxism democratic; în

viziunea Statelor Unite şi a oamenilor de afaceri occidentali, el reconciliase socialismul cu economia de piaţă; iar ţăranii îl vedeau ca pe un guvern de eroi tradiţionali. Rapsozii populari au celebrat ruperea de blocul sovietic (şi de conducătorul comunist ungar Rákosi) în versuri aproape ca de baladă:

O, Rákosi, unde erai

Când Tito îşi vărsa sângele?

Te odihneai în răcoarea Moscovei

Pe când Tito lupta în război.

Și te pretinzi acum democrat!

Dacă bătălia începe din nou,

Vechea poveste o să se repete:

Tito al nostru va fi conducătorul,

Iar tu o să te ascunzi din nou.[11]

Aşa cum vom vedea, dincolo de prosperitatea şi încrederea în sine ale lui Tito, lucrurile nu erau atât de fericite pe cât păreau. Cu toate acestea, însă, în 1956, Tito îşi putea permite să se declare mulţumit. Faţă de zilele mohorâte şi periculoase din 1948–1949, el îndreptase Iugoslavia pe calea independenţei şi a bogăţiei. A câştigat chiar şi prestigiu internaţional, cu forma lui proprie, specială de marxism. A devenit un personaj de prim-rang în Mişcarea de Nealiniere, a ţărilor care nu făceau parte nici din alianţa sovietică, nici din cea occidentală, iar în 1955 se împăcase şi cu URSS. Tranziţia de la modelul stalinist avea să fie însă mai traumatică în alte ţări est-europene.

III

În dimineața zilei de 1 martie 1953, după o petrecere zgomotoasă cu mâncare, băutură și cinema care s-a prelungit până la patru dimineața, Stalin a fost găsit pe podeaua dormitorului lui. Suferise un atac cerebral foarte sever. Membrii cercului interior al partidului – Gheorghi Malenkov, Beria, Hrușciov și conducătorul Armatei Roșii, Nikolai Bulganin – au fost chemați la patul lui de suferință, dar a trecut ceva timp până ca ei să aducă și medicii. Această întârziere s-ar putea să fi fost deliberată. Ei deveniseră tot mai îngrijorați de imprevizibilitatea și de spiritul răzbunător al lui Stalin din ultimii ani de viață. Dar este și mai probabil ca ei să fi fost prea speriați ca să acționeze.[12] În atmosfera otrăvită a conducerii sovietice, ambiția declarată și spiritul răzbătător puteau atrage pedepse severe. Centralizarea extremă a puterii, pentru perfecționarea căreia Stalin își cheltuise atât din viață, s-ar putea până la urmă să-l fi ucis.

Moartea lui Stalin a fost un șoc emoțional pentru prieteni și dușmani, deopotrivă. Pentru că Stalin nu era doar un conducător politic; el era întruchiparea unui întreg sistem – ideologic, cultural, politic și economic. Feodor Burlațki, mai târziu unul dintre principalii consilieri ai lui Hrușciov și, în particular, un admirator al lui Stalin, a încercat să rezume aceste sentimente amestecate:

Moartea lui a zguduit profund pe toți cei din URSS, chiar dacă emoțiile pe care le-a stârnit erau diferite. Dispăruse ceva ce părea inamovibil, etern și nemuritor. Simplul gând că murise un om și că trupul lui avea să se întoarcă în țărână nu părea să-i treacă nimănui prin cap. Instituția puterii, care stă la temelia societății noastre, se sfărâmase și se prăbușise. Cum avea să fie viața acum, ce avea să se întâmple cu noi și cu țara?[13]

Gândurile lui Burlatski erau împărtășite probabil de mulți dintre conducătorii comuniști de vârstă mijlocie care au participat la funeralii, precum Togliatti,

Thorez și Zhou Enlai, ca și de cercul interior al puterii sovietice. Cu toții erau conștienți că URSS este într-o stare jalnică. Nivelul de trai era scăzut, existau prea puține case noi, iar bunurile de larg consum se dovedeau insuficiente. Agricultura era un dezastru – recoltele erau mai proaste decât înainte de Primul Război Mondial – și cea mai mare parte a hranei națiunii era produsă în afara colectivelor, pe micile suprafețe ale loturilor individuale. Sistemul penitenciar era uriaș, iar Beria, care primise sarcina să facă Gulagul rentabil, era disperat de costul menținerii a 300 000 de gardieni și de productivitatea scăzută a muncii forțate.[14] Revoltele și protestele erau ceva obișnuit în lagăre: la începutul anului 1954, deținuții din închisoarea Kenghir din Kazahstan au preluat conducerea lagărului timp de patruzeci de zile, până când au fost înfrânți cu ajutorul tancurilor și al bombardamentelor aeriene. Relațiile cu Occidentul erau, de asemenea, tensionate, obligând regimul să cheltuiască puținele resurse pe arme, nu pe mâncare. Războiul din Coreea trena, doar represiunea ținea Europa de Est în frâu, iar URSS rămăsese în urma Statelor Unite ca putere aeriană și capacitate nucleară. Succesorii lui Stalin erau cu toții de acord că această viziune obsedată de securitate asupra lumii reușise doar să cauzeze teamă și resentimente în străinătate, subminând în cele din urmă securitatea sovietică.

Nu exista însă și un acord în privința a ceea ce avea să înlocuiască vechea ordine a lui Stalin. Dintre conducătorii influenți care au urmat – Beria, Malenkov și, mult spre coada listei, deficitar la capitolul studii, secretarul de partid Nikita Hrușciov –, Beria și Malenkov aveau cele mai multe în comun. Erau de partea modernistă a partidului și credeau că represiunea și persecuțiile, în special cele îndreptate împotriva intelectualilor și specialiștilor, erau contraproductive – economic și politic. La moartea lui Stalin, probabil că au colaborat pentru instalarea lui Malenkov la conducerea aparatului de stat, ca lider principal.

Lavrenti Beria a fost cel care a luat inițiativa în zilele ce au urmat funeraliilor, lansând imediat un program radical de schimbare. La prima vedere, Beria nu părea deloc un reformator. Ca succesor al lui Ejov la conducerea poliției secrete, el a fost direct implicat în torturi. Dar era un administrator talentat și îi revenea mare parte din merit pentru succesul proiectului atomic sovietic. Nutrea și un dispreț profund pentru aparatul de partid, pe care îl considera plin de „palavragii“ nefolositori și de „paraziți“.[15] Puterea era cea care avea să facă Uniunea Sovietică măreață, nu agitația și propaganda.

Beria nu avea scrupule morale în privința represiunii, dar a realizat cât de irațională era din punct de vedere economic. La moartea lui Stalin, el a început

să revizuiască procesele înscenate de acesta. Le-a spus tovarășilor săi din conducerea partidului că în Gulag se sting peste 2,5 milioane de oameni care nu reprezintă o amenințare la adresa nimănui și a propus eliberarea a peste un milion de deținuți care nu erau condamnați politic. Munca forțată, a argumentat el, era mai puțin eficientă decât cea în libertate; Gulagul trebuia redus drastic.[16] În același timp, a atacat elementele imperialiste și de șovinism rusesc ale stalinismului târziu, condamnând discriminarea în favoarea personalului și a limbii ruse, fapt din cauza căruia el însuși suferise acut, ca georgian.[17]

Cele mai dramatice și mai controversate au fost totuși propunerile de politică externă făcute de Beria. El și Malenkov erau convinși că sănătatea economiei depinde de concesii serioase făcute Occidentului și au avut un oarecare succes în a-și convinge colegii. La puțin timp după moartea lui Stalin, URSS a contribuit la încheierea Războiului din Coreea și a reluat relațiile cu Iugoslavia lui Tito. Mai controversate au fost însă propunerile lui Beria pentru viitorul RDG, unde tulburările erau frecvente și de unde mii de oameni continuau să fugă către Vest, din cauza politicii dure a lui Walter Ulbricht. Se pare că Beria ar fi propus ca sovieticii să-i lase de capul lor și să abandoneze cu totul socialismul acolo: „De ce ar trebui construit socialismul în RDG? Lăsați-o să fie doar o țară pașnică. Este suficient pentru scopurile noastre.“[18]

Malenkov era probabil de partea lui Beria, dar vechiul stalinist Molotov s-a opus categoric, ca și Hrușciov. Beria a devenit, așadar, vulnerabil, în parte din motive ideologice, dar în cea mai mare măsură din cauză că tovarășii lui nu aveau încredere în el. Și aveau dreptate să nu aibă. El manevra, evident, pentru a obține funcția supremă și ar fi putut foarte bine să-i omoare pe toți dacă reușea. Atunci când Hrușciov și Malenkov au ajuns la această concluzie, ei au început să comploteze împotriva lui, asigurându-și sprijinul armatei și al celor din vechea gardă, Molotov și Kaganovici. Acuzat, în manieră tipic stalinistă, că este spion britanic, Beria a fost executat ca dușman al poporului.

Triumviratul devenise duumvirat, iar acum Hrușciov și Malenkov ajunseseră să se lupte între ei. Malenkov provenea dintr-o veche familie de ofițeri și se mândrea cu succesele lui academice. Avea o educație tehnică și, potrivit fiului lui, se considera un autocrat luminat, conducătorul unei „tehnocrații“ sovietice.[19] Era sofisticat și inteligent, iar aristocratul ambasador britanic Sir William Hayter a scris despre el că, „deși era ceva neplăcut în înfățișarea lui, care aducea cu cea a unui eunuc“, era „iute, deștept și subtil“, „foarte agreabil ca vecin la masă“.[20]

Perspectiva lui Malenkov era una modernistă, amplă şi tehnocrată. Planul cincinal avea să rămână, dar regimul urma să-i motiveze pe oameni să muncească oferindu-le un nivel de trai mai ridicat şi stimulente financiare, nu prin represiune, şi în consecinţă investiţiile trebuiau transferate de la industria grea şi apărare spre bunurile de larg consum. De asemenea, industria trebuia să devină mai eficientă şi pentru aceasta era nevoie de un amestec mai mic al partidului în economie şi de o atitudine uşor mai liberală faţă de inteligheţia. Malenkov a încurajat oamenii de ştiinţă să-şi spună păsurile, ceea ce a provocat, după cum era de aşteptat, un val de atacuri împotriva lui Lîsenko şi a ştiinţei ideologizate a lui Stalin.

Malenkov a continuat, de asemenea, să apere o politică externă mai puţin conflictuală sprijinind o destindere serioasă cu Occidentul, deşi nu a dat curs controversatelor propuneri ale lui Beria privind Germania de Est. El s-a folosit de testarea noii bombe sovietice cu hidrogen, în august 1953, pentru a susţine că URSS era de-acum suficient de puternică încât să dorească pacea şi că vechiul conflict dintre Est şi Vest trebuie depăşit. Orice război între Statele Unite şi URSS, a declarat el în martie 1954, ar însemna conflagraţie nucleară şi „distrugerea civilizaţiei mondiale“. Făcând această declaraţie, Malenkov ataca în mod implicit ortodoxia marxist-leninistă: în aceste condiţii noi, el invita la o lume pragmatică, în care Statele Unite şi URSS să se angajeze „într-o coexistenţă pe termen lung şi o competiţie paşnică“ între cele două sisteme, mai degrabă decât la „lupta de clasă“ internaţională, între două tabere ostile, a lui Stalin.[21]

Scurta influenţă a lui Malenkov după moartea lui Stalin a reprezentat, aşadar, pentru Occident o ocazie de a reduce tensiunile Războiului Rece, ocazie pe care însă a ratat-o – după cum a recunoscut Charles Bohlen, ambasadorul american la Moscova în perioada respectivă.[22] Marele general din al Doilea Război Mondial, Dwight Eisenhower, fusese ales preşedinte al SUA în 1952, într-o atmosferă de învinuiri privind presupusa „pierdere“ a Chinei de către Truman şi obţinerea bombei atomice de către sovietici în 1949, iar el promisese să ducă o luptă mai viguroasă, dar eficientă, împotriva comunismului. Creştin fervent, el vedea al Doilea Război Mondial în termeni profund ideologici, ca un război în care „forţele binelui şi răului sunt mobilizate, înarmate şi puse faţă în faţă cum rareori s-a întâmplat în istorie“, după cum a declarat în discursul inaugural.[23] Secretarul lui de stat, John Foster Dulles, avea o opinie similară, deşi el a fost şi mai agresiv, întrucât se temea de puterea comunismului în Lumea a Treia. Îngrădirea, a argumentat el în 1952, îşi trăise traiul. Acum, Statele Unite trebuiau „să

împingă înapoi“ comunismul.

Aşadar, Washingtonul era hotărât iniţial să folosească moartea lui Stalin şi tensiunile din interiorul Kremlinului pentru a slăbi URSS. În cele din urmă, Eisenhower a făcut câteva propuneri pentru reducerea ameninţării unui război nuclear, dar prea puţine eforturi serioase pentru a ajunge la o destindere. S-ar putea şi ca o reducere a tensiunilor să fi fost imposibilă pentru că prea mulţi lideri, de ambele părţi, vedeau conflictul în termeni absolut ideologici şi erau suspicioşi în privinţa motivelor superputerii rivale.[24] Chiar şi Malenkov avea bănuieli puternice la adresa Occidentului capitalist. Dar, dacă Eisenhower ar fi urmat sfatul lui Churchill în mai 1953 şi ar fi avut discuţii cu Malenkov fără să pună condiţii în anul respectiv, adepţii mai duri de la Kremlin ai Războiului Rece şi-ar fi putut pierde influenţa.

După cum au evoluat însă lucrurile, Malenkov a ajuns tot mai presat de ambiţiosul Hruşciov, iar în ianuarie 1955 a fost destituit din funcţia de prim-ministru, acuzat de „deviaţionism de dreapta“ şi condamnat pentru neglijarea luptei împotriva burgheziei internaţionale. Occidentul trebuia să trateze acum cu un conducător mult mai puţin comod, Nikita Hruşciov, a cărui viziune despre „competiţia paşnică“ era mai angajată ideologic şi mai agresivă.

Prima impresie a lui Sir William Hayter despre Hruşciov, pe care l-a întâlnit la un dineu în cinstea premierului britanic de atunci, Clement Attlee, a fost, aşa cum era de aşteptat, mai puţin flatantă decât părerea lui despre Malenkov. L-a considerat „necioplit, impetuos, vorbăreţ şi cam iresponsabil“. Într-un portret iscusit, chiar dacă uşor dispreţuitor, trimis şefilor lui de la Londra, l-a descris pe Hruşciov ca pe o combinaţie de ţăran dintr-un roman rusesc din secolul al XIX-lea – viclean şi bănuitor la adresa stăpânului (barin) – şi „un lider de sindicat britanic de modă veche“, gata de ceartă; rezultatul era un conducător „suspicios faţă de barin, transformat acum în puterile capitaliste ale Vestului“.[25] Remarcile lui Hayter erau, fără îndoială, snoabe, dar acest aristocrat, produs al sistemului britanic de clase, înţelegea mai bine decât mulţi alţii importanţa ierarhiei şi a statutului, atât în URSS, cât şi în arena internaţională.

Dintre toţi conducătorii comunişti, Hruşciov provenea din una dintre cele mai sărace familii. S-a născut într-o familie de ţărani analfabeţi din provincia Kursk, în aprilie 1894, şi în prima parte a vieţii a trăit într-o sărăcie cumplită. Tatăl lui era muncitor sezonier în mine şi, la vârsta de 14 ani, după ce a învăţat la şcoala parohială, Nikita l-a urmat la lucru în oraşul industrial Iuzovka, numit după

fondatorul lui, omul de afaceri galez John Hughes. Aceasta a fost o uriașă tranziție culturală, iar Hrușciov era dornic să devină un om modern. El a început ca ucenic instalator și, ca mulți alții din prima generație de muncitori, a căpătat o pasiune pentru tehnică ce avea să dureze întreaga viață.[26] A reușit chiar să-și construiască singur o motocicletă, din piesele de rezervă pe care le găsise prin oraș.[27] Prima lui slujbă adevărată a fost într-o fabrică legată de mine, unde radicalismul muncitoresc era puternic, iar el s-a implicat repede în activități sindicale ilegale. Era genul de persoană ce avea toate datele pentru a deveni conducător comunist, amintind de Stalin și de Tito – popular, gregar, lider înnăscut, ambițios și dornic să se perfecționeze.

Hrușciov era un politician de o nuanță puternic populistă. A intrat în Partidul Bolșevic în 1918 (mai târziu decât ne-am fi așteptat), a devenit comisar politic în Armata Roșie, iar după războiul civil s-a întors la minele Iuzovka, dar ca director adjunct. Avea stilul „democratic“ clasic foarte prizat la vremea respectivă, disprețuind biroul și scrierea de rapoarte, pentru a-și sufleca mânecile și a-i ajuta pe muncitori. Nu a fost o surpriză că în 1923 a făcut parte pentru scurt timp din opoziția troțkistă, greșeală căreia a reușit să-i supraviețuiască. Cu toate că era evident că își găsise locul potrivit ca activist de partid, a vrut întotdeauna să-și compenseze lipsa de studii și, într-o vreme, chiar a avut ambiția să devină inginer. A făcut două tentative de a se întoarce la studii: la începutul anilor 1920 s-a dus la o „facultate muncitorească“ de partid (rabfak), să se pregătească pentru cursurile unui colegiu de tehnologie minieră, iar în 1929 a mers la Academia Industrială din Moscova. Însă de fiecare dată a considerat că exigențele academice sunt chinuitoare și s-a întors la munca de partid cu normă întreagă. Politica marxistă radicală de la sfârșitul anilor 1920 îl atrăgea în mod special, iar populistul Hrușciov a susținut „Marea Ruptură“ a lui Stalin cu un entuziasm autentic. A fost promovat rapid, iar în 1932 a ajuns să conducă efectiv organizația din Moscova a partidului, ca adjunct al lui Kaganovici. Una dintre cele mai importante însărcinări ale lui a fost supravegherea construcției primelor două linii de metrou din Moscova, ale căror stații arătau ca niște palate împodobite cu candelabre și statui. Era șeful de partid ideal pentru stalinismul timpuriu: entuziast, mobilizator, coborând în tunele ziua și noaptea, însuflețindu-i pe muncitori să realizeze lucruri extraordinare, în ciuda muncii istovitoare și a numeroaselor accidente. Era pregătit însă și să pună în practică represiunile lui Stalin, și a beneficiat de pe urma acestui lucru când l-a înlocuit pe șeful partidului din Ucraina, epurat în 1938. Ca mulți alți membri de partid, însă, a fost și el deziluzionat și furios când a văzut cum oameni pe care îi știa nevinovați sunt puși sub acuzare și uciși. Se pare că i-ar fi spus unui vechi

prieten la vremea respectivă: „Când o să pot, o să-i plătesc totul lui Mudakşvili“ – combinând cuvântul „tâmpit“ (mudak) cu Djugaşvili (Stalin).[28]

Atitudinea lui Hruşciov faţă de moştenirea lui Stalin era, aşadar, mai complexă şi mai ambiguă decât cea a colegilor lui. Beria şi Malenkov au considerat că reprimările lui Stalin sunt iraţionale şi nu le-a fost deloc greu să se distanţeze de şef. Prin contrast, Hruşciov a avut o reacţie mai emoţională: Burlatski îşi amintea că el era întotdeauna mişcat de soarta oamenilor şi că se lansa deseori în monologuri lungi, încărcate de vină, despre victimele Terorii.[29] Era la fel de hotărât ca şi colegii lui să înlocuiască dogmatismul şi xenofobia stalinismului cu o nouă lume a ştiinţei şi a modernităţii, dar el fusese modelat de partid în anii 1920 şi 1930. Credea cu adevărat în idealurile comunismului radical în stil militar – colectivismul, socialismul, realizarea de lucruri măreţe prin puterea voinţei. Aşadar, în timp ce era hotărât să abandoneze violenţa, încerca să reînvie mobilizarea de masă care îi dăduse naştere atât de des.

Diferenţele între programele de reformă ale lui Malenkov şi Hruşciov aveau să devină curând evidente. În timp ce Malenkov era dispus să sacrifice armele pentru alimente, Hruşciov susţinea că este perfect posibil să le ai pe amândouă. În acest scop, el s-a inspirat din metodele de mobilizare în masă din Moscova anilor 1930, propunând o extindere masivă a suprafeţelor cultivate cu grâu şi porumb, mai ales în vestul Siberiei şi în Kazahstan – aşa-numitul Program al terenurilor virgine din 1954. Era o soluţie tipică pentru Hruşciov. Era foarte ambiţioasă, susţinând că rezolvă dintr-un foc problema hranei, şi se baza pe spiritul de sacrificiu a circa 300 000 de tineri „voluntari“ komsomolişti, care au fost trimişi în aceste regiuni îndepărtate cu trenuri speciale. Şi, pentru un timp, a părut să fie un mare succes – recolta din 1958 a fost cu aproape 70% mai mare decât media din perioada 1949–1953.

Soluţiile lui Hruşciov s-ar putea să le fi părut unora de un optimism naiv, dar ele erau de fapt mai în acord cu politica partidului decât cele ale lui Malenkov, fiind atrăgătoare mai ales pentru oamenii din mediul urban, cu studii şi funcţii. Această popularitate era uşor de explicat: Hruşciov nu cerea Uniunii Sovietice să se retragă din faţa unui Occident mai puternic, riscând o „împingere înapoi“ a comunismului. Şi nici nu ataca interesele bine înrădăcinate ale armatei şi industriei grele. În plus, atribuia rolul conducător Partidului Comunist şi Comitetului Central. După 1945, dezinteresul lui Stalin pentru marile campanii ideologice dusese la un declin al influenţei partidului în relaţia cu organismele administrative ale statului, dar Hruşciov promitea să repună partidul în centrul

politicii sovietice. Nu este de mirare că a reuşit să câştige sprijinul Comitetului Central pentru a pune la cale căderea lui Malenkov.

Hruşciov avea acum puterea de a-şi impune noua viziune şi a făcut-o printr-un spectaculos act de paricid: denunţarea lui Stalin la Congresul al XX-lea al partidului, în februarie 1956. Aşa cum a comentat pe bună dreptate Mao, Hruşciov nu numai că l-a criticat pe Stalin, ci „l-a ucis“. Existau diverse motive pentru acest pas curajos, chiar dacă nesăbuit. În parte, Hruşciov a fost motivat de politică pur şi simplu: cu toate că şi el luase parte la Teroare, rivalii lui, Molotov şi Kaganovici, fuseseră mult mai implicaţi, aşa că orice atac la adresa lui Stalin era efectiv un atac împotriva lor. A existat, fără îndoială, şi un motiv idealist al acestui discurs. Hruşciov era convins că statura morală a partidului era esenţială pentru succesul său, iar singura modalitate de a o restabili consta în recunoaşterea greşelilor trecutului şi într-un nou început.

Pe 25 februarie, după zece zile epuizante de discursuri în congres, delegaţilor sovietici li s-a cerut să rămână la o şedinţă suplimentară. Discursul pe care l-a ţinut Hruşciov la această şedinţă „secretă“ a fost probabil cel mai neobişnuit din istoria Partidului Comunist Sovietic. Criticile severe pe care i le-a adus lui Stalin au durat patru ore. El a pus în evidenţă responsabilitatea marelui conducător în torturarea şi uciderea unor „comunişti cinstiţi şi nevinovaţi“, cruzimea deportării unor popoare întregi, nesăbuinţa plină de vanitate din timpul războiului şi trădarea principiilor leniniste. Hruşciov şi-a rostit discursul pe un ton puternic emoţional, interpelându-i chiar la un moment dat pe vechii apropiaţi ai lui Stalin: „Hei, Klim“, s-a răstit el la Klement Voroşilov, „termină cu minciunile! Ar fi trebuit s-o faci de multă vreme. Eşti bătrân şi pe ducă acum. Nu găseşti curajul şi conştiinţa să spui adevărul despre ceea ce ai văzut cu ochii tăi?“[30] În ciuda acestui limbaj, însă, atacul lui Hruşciov a fost unul controlat şi calculat. Stalin şi numai el, cu puternicul „cult al personalităţii“, era vinovat de Teroare; el alunecase pe panta răului la jumătatea anilor 1930, după ce construise temeliile sistemului stalinist. Partidul fusese victima lui, iar acum, când Stalin nu mai era, avea să reînvie, cu spiritul purificat.[31] Era evident că nici partidul, nici planul cincinal şi nici fermele colective nu erau ameninţate de discursul lui Hruşciov.

Auditoriul a fost şocat. Obişnuiţi cu discursurile plicticoase împănate cu clişee ideologice, participanţii la congres nu-şi credeau urechilor. Când şi-au dat seama de impactul incendiar, şefii mai vârstnici ai partidului şi-au scos medicamentele pentru inimă. Însă discursul era, desigur, fundamental neplauzibil, deoarece era foarte greu să-l condamni pe Stalin cel de după 1934 fără să discreditezi totodată

întregul sistem pe care el, alături de Lenin, înaintea lui, îl construise. Mai mult, așa cum Hrușciov știa foarte bine, discursul „secret“ nu avea cum să rămână strict în cercurile partidului și era menit să devină cunoscut pe scară largă. Curând, a fost urmat de un val de discursuri demagogice, iar statuile lui Stalin au fost vandalizate. În același timp, în Georgia au izbucnit demonstrații, în apărarea fiului ultragiat al republicii.[32] Dar, în mod previzibil, impactul a fost cel mai puternic în acea regiune în care dominația comunismului sovietic era cea mai slabă – în Europa de Est.

IV

În 1953, o companie de teatru din Rusia a susţinut o reprezentaţie cu Hamlet la Budapesta. Chiar dacă puţini înţelegeau spectacolul în limba rusă, era o importantă ocazie ceremonială, prin care puterea imperială îşi demonstra generozitatea şi prestigiul cultural în faţa cremei societăţii ungare – în public se afla şi ideologul-şef al comuniştilor maghiari, József Révai. De data aceasta, însă, exista o diferenţă majoră faţă de trecut. Deşi vechii conducători comunişti erau încă la putere, Stalin era mort. Un ziarist, trimis să relateze despre spectacol, îşi aminteşte:

Toată lumea ştia că nimeni n-o să înţeleagă nimic, dar sala era ticsită, iar eu fusesem trimis de la radio. Stăteam în spatele lojei lui Révai şi exista o scenă în care fantoma îi vorbeşte lui Hamlet, iar actorul repeta „Gamlet, Gamlet“ [pronunţia rusă a lui „Hamlet“] şi deodată s-a auzit un murmur incredibil „Gamlet, Gamlet, idi siuda, davai ceasî!“ [„Hamlet, Hamlet, vino aici. Dă-mi ceasul!“ în limba rusă]... Fiecare om din public credea că numai el şopteşte prostia asta, dar atunci şi actorul a spus „Gamlet, Gamlet, idi siuda, davai ceasî!“ Asta era rusa din ’45: idi siuda, davai ceasî! N-o să uit niciodată cum arăta Révai; i se lungise faţa şi era palid. Apoi tot publicul a început să şoptească „Gamlet, Gamlet, idi siuda, davai ceasî!“[33]

Aceasta poate părea o revoltă minoră, dar era totuşi o revoltă. Inteligheţia maghiară le spunea sovieticilor ce crede despre ei: că nu erau misionarii cu intenţii nobile ai unei civilizaţii superioare, cum se pretindeau; erau imperialişti grosolani, deloc diferiţi de Armata Roşie de ocupaţie din 1945, care le confiscase ungurilor lucrurile de valoare – inclusiv ceasurile – ca pradă de război.

În Ungaria, mai ales, asemenea cârteli antiimperialiste din partea clasei de mijloc erau previzibile după moartea lui Stalin. Ungaria, împreună cu Polonia, prezenta cea mai unită opoziţie împotriva Moscovei. Toate clasele sociale se puteau

identifica prin puternicul lor naționalism, în care sentimentele antirusești erau o caracteristică principală. În alte părți, societățile erau mai divizate. În Germania de Est – unde cea mai mare parte a vechii elite fusese ucisă sau fugise în Vest – și în Cehoslovacia – unde comuniștii autohtoni încă țineau lucrurile sub control –, grupurile din clasa mijlocie erau mai puțin furioase. Acolo, muncitorii au fost cei care s-au revoltat. Și paradoxal era că nu staliniștii duri au fost cei care au provocat aceste revolte, ci reformiștii numiți de Malenkov, deoarece reformele liberale ale Moscovei erau deseori în folosul claselor de mijloc și al țăranilor, nu al muncitorilor. Dacă muncitorii au fost dezavantajați în perioada stalinismului radical, ei nu au dus-o bine nici după reformele de piață.

Moartea lui Stalin i-a pus pe toți „micii Stalini“ sub presiune. Beria și Malenkov aveau o rețea vastă de informații și și-au dat seama cât de fragilă era conducerea sovietică în Europa de Est. Reformele păreau esențiale pentru a scoate la liman imperiul aflat pe cale să se prăbușească. Conducătorii est-europeni au fost intimidați pentru a adopta „noul curs“ – un amestec de descentralizare și reforme tehnocratice. Germania de Est, principala grijă a Moscovei, a fost prima la rând. Rigidul Ulbricht – despre care până și conservatorul Molotov spunea că „este oarecum grosolan și lipsit de flexibilitate“ – a fost chemat la Moscova și i s-a comunicat „îngrijorarea serioasă a Kremlinului în privința situației din RDG“.[34] În iunie 1953, el a introdus fără tragere de inimă reforme ce au ajutat întreprinderile mici și mijlocii, au redus discriminarea împotriva burgheziei și au relaxat controalele în zona rurală. Reformele nu au îmbunătățit însă salariile muncitorilor și nici nu au redus cerințele din planul cincinal. Pe 16 iunie, cei care lucrau la construcția monumentalului bulevard Stalinalee au protestat, declanșând două zile de greve și revolte ale muncitorilor în toată Germania de Est. Doar prezența trupelor sovietice a salvat regimul. Ulbricht a bătut rapid în retragere și a făcut concesii muncitorilor, însă incidentul a fost profund stânjenitor pentru acest pretins stat muncitoresc.

Cehoslovacia a trecut în aceeași lună prin tulburări asemănătoare și în mare măsură din aceleași motive. La puțin timp după ce a asistat la funeraliile lui Stalin, Klement Gottwald a murit (probabil din cauza unei boli provocate de consumul de alcool) și o nouă conducere colectivă a preluat puterea. Veteranul lider de sindicat Antonín Zápotocký, protejatul lui Malenkov, a devenit președinte, iar Antonín Novotný, un membru al rețelei clientelare a lui Hrușciov, șef al partidului. Zápotocký i-a mulțumit pe țărani punând capăt colectivizării forțate, dar reforma monetară pe care a făcut-o simultan a lovit în nivelul de trai al muncitorilor. Rezultatul a fost o tulburare serioasă la fabrica de mașini Lenin

(anterior și ulterior Škoda) din Plzeň – greve, arderea steagurilor sovietice și cereri de alegeri libere. Represiunea a fost rapidă și brutală, dar până la urmă muncitorii au obținut ce au vrut, adică salarii mai mari.

Toți conducătorii din blocul estic au fost nevoiți să se conformeze vântului schimbării ce bătea dinspre Moscova. Agricultura colectivă a fost relaxată, în timp ce în multe locuri „micii Stalini“ au fost înlocuiți de conduceri colective, cel puțin teoretic. Cu toate acestea, vechile regimuri staliniste au rămas la putere, iar în România, Bulgaria, Albania și Polonia reformele au fost limitate.

La sfârșitul anului 1954, se părea că regimurile est-europene au rezistat în general furtunii provocate de dispariția lui Stalin printr-un amestec de concesii și represiune. A existat o excepție notabilă – Ungaria –, dar acolo problema a fost nehotărârea Moscovei. La fel ca Ulbricht, conducătorul ungar Rákosi a fost chemat la Moscova și obligat să-l accepte pe aliatul lui Malenkov, Imre Nagy, ca prim-ministru. Nagy, cu aerul lui familial de burghez, stricat doar de mustața bogată în stilul lui Stalin, era un vechi oficial al Cominternului care, la fel ca Béla Kun, se convertise la bolșevism în timpul prizonieratului la ruși, în Primul Război Mondial, și fusese rezident la Moscova în anii 1930. Spre deosebire de Kun, însă, era un marxist mai pragmatic și un adept al ideilor proțărănești ale lui Buharin.[35] A urmat un conflict între Nagy și Rákosi. Primul încerca să forțeze urmarea Noului Curs, iar Rákosi, susținut de mare parte din conducere, voia să-l saboteze. Conflictul s-a încheiat în 1955, odată cu sfârșitul lui Malenkov, care a atras căderea lui Nagy și revenirea lui Rákosi. Dar instabilitatea evidentă de la vârf s-a răspândit rapid la toate clasele și a alimentat nemulțumirea populară. Inteligheția ungară, relativ pasivă și izolată în edificiile imperiale ale lui Stalin, părea acum dornică să se alăture muncitorilor. Tânărul poet Sándor Csoóri a exprimat sentimentele lor de vină în 1953, amintindu-și cum trăiau intelectualii „la înălțime“, ignorând „realitatea dură“ a poporului care purta cu greu povara „depășirilor și realizărilor miraculoase“ ale planului cincinal.[36]

Stabilizarea aparentă a vechii ordini în Europa de Est după moartea lui Stalin era, așadar, mai degrabă fragilă. Chiar și așa, Hrușciov încă mai încerca să înlocuiască vechea relație paternalistă dintre URSS și sateliții ei cu una mai fraternă – din motive atât morale, cât și economice. În aprilie 1956, el a abolit instrumentul de control al lui Stalin, Cominformul, și a încercat totodată să repare relațiile cu Iugoslavia. Din 1955, îi făcea o curte asiduă lui Tito, încrezător că ura lor comună împotriva lui Stalin avea să-l convingă pe conducătorul iugoslav să revină în blocul sovietic. Era cu totul sincer când spera

că discursul secret avea să tragă o linie în urma trecutului, reunificând blocul şi legitimând o nouă cohortă de lideri est-europeni dedicaţi Noului Curs.

Vindecarea rănilor provocate de imperialismul stalinist s-a dovedit însă dificilă. Tito a primit cu bucurie reapropierea diplomatică, dar nu a vrut să renunţe la independenţa lui ideologică şi a continuat să promoveze modelul iugoslav ca alternativă la cel sovietic. Între timp, în Europa de Est, politica mai liberală a Moscovei ameninţa să destabilizeze comunismul şi controlul sovietic.

Prima criză a izbucnit în Polonia. Discursul secret nu distrusese doar reputaţia lui Stalin, ci şi pe cea a conducătorului partidului polonez, Bierut, care era în acel moment bolnav, în spital; când a citit textul discursului, după şedinţă, acesta a fost atât de şocat de crima de lezmajestate a lui Hruşciov, încât a suferit un atac de cord şi a murit. Noul conducător, Edvard Ochab, înclina spre linia lui Malenkov şi a făcut reforme moderate în direcţia Noului Curs, dar nu a reuşit să prevină revolta populară.

La fel ca în Berlinul de Est şi la Plzeň, muncitorii au fost cei care au declanşat protestele, de data aceasta la Poznań. La rădăcina nemulţumirilor lor se afla nivelul scăzut de trai şi, aşa cum se întâmplă frecvent în sistemele comuniste, muncitorii îi condamnau pe comuniştii dinspre „stânga“, acuzându-i că îi exploatează aşa cum o făcuseră şi capitaliştii. După cum se plângea un muncitor mai vârstnic:

Am muncit ca un rob toată viaţa mea. Înainte de război mi se spunea că de pe urma muncii mele profită capitaliştii. Cine profită acum?... Este un adevărat ospăţ când am unt să le pun copiilor pe pâine duminica. Nu mi-a mers niciodată atât de rău înainte de război.[37]

Mulţi credeau că ruşii, nu comuniştii polonezi, profită cu adevărat de pe urma sistemului de exploatare. Se spunea că tot untul este trimis spre Răsărit; „Glorie muncitorilor de la căile ferate!“, glumeau polonezii. „Dacă n-ar fi ei, ar trebui să ducem în cârcă spre URSS cărbunele pe care îl scoatem.“[38]

Revoltele de la Poznań din iunie 1956 au fost înăbuşite, dar apoi a început războiul în interiorul partidului, între stalinişti şi reformiştii conduşi de

Gomułka, eliberat acum din închisoare. Sub presiunea unei opinii publice tot mai furioase, Partidul Comunist Polonez plănuia să-l instaleze pe Gomułka în funcţia de prim-secretar şi să-l înlăture pe ministrul apărării impus de sovietici, mareşalul Rokossovski. Sovieticii erau sincer îngrijoraţi. El îl considerau pe Gomułka antisovietic, iar Hruşciov se temea chiar că „Polonia s-ar putea rupe de noi în orice clipă“. În dimineaţa şedinţei cruciale a Comitetului Central, din 19 octombrie, o delegaţie din care făceau parte Hruşciov, Mikoian, Molotov, Kaganovici şi mareşalul Koniev (comandantul trupelor noului Pact de la Varşovia, alianţa militară a ţărilor comuniste) a luat avionul spre Varşovia într-o mişcare dramatică, menită să blocheze lovitura reformiştilor. În acelaşi timp, trupele sovietice au fost mutate spre graniţă. Discuţiile între ruşi şi gomułkişti au continuat până noaptea târziu. Explozivul Hruşciov era furios pe ceea ce el considera că este rezistenţa insolentă a polonezilor; într-adevăr, era atât de stârnit, încât la sosirea la Varşovia a zbierat şi l-a ameninţat cu pumnul pe Ochab, în văzul angajaţilor de la aeroport.[39] Şi totuşi, cu toată aparenta lui slăbiciune, Gomułka a învins. Poate că nu avea o putere militară superioară, dar avea partidul, avea serviciile secrete şi majoritatea naţiunii în spatele lui. Mai mult, el a afirmat cu tărie că nu intenţionează nici să pună capăt controlului partidului, nici să scoată Polonia din blocul sovietic. Reforma avea să se limiteze la decolectivizare, la măsuri liberale în economie, la libertate pentru influenta Biserică Catolică şi la „democraţie socialistă“ limitată. Musafirii neinvitaţi s-au întors la Moscova, liniştiţi, în aparenţă, de asigurările primite, dar în ziua următoare mânia lui Hruşciov s-a aprins iar şi a ordonat să fie trimise trupele. Mikoian, dându-şi seama că s-ar putea ca Hruşciov să regrete, a reuşit să tergiverseze decizia finală, iar Hruşciov s-a răzgândit din nou.[40] Invazia fusese evitată – la milimetru.

Ungaria a fost mai puţin norocoasă, pentru că partidul era mai divizat. Adepţii liniei dure aveau mai multă influenţă, convinşi de eşecurile din 1919 că doar metodele staliniste, severe, puteau distruge clasele reacţionare. Comuniştii reformişti, spre deosebire de omologii lor polonezi, nu aveau, aşadar, puterea de a disipa nemulţumirea populară. Hruşciov l-a obligat pe Rákosi să demisioneze în iulie 1956, dar a impus un alt conducător având legături cu aripa dură, ErnŐ GerŐ. Tulburările au continuat, iar pe 23 octombrie, muncitorii protestatari au atacat magaziile având arme ale apărării civile din fabricile lor. GerŐ a intrat în panică şi a chemat trupele sovietice, ceea ce nu a făcut decât să înrăutăţească lucrurile. Structura de putere comunistă, puternic divizată, s-a dezintegrat în doar câteva zile, iar comitetele revoluţionare şi adunările muncitoreşti au umplut vidul de putere. GerŐ a încercat să dreagă lucrurile, numindu-l pe Nagy prim-

ministru, însă era prea târziu. Nagy nu avea mai mult control decât GerŐ asupra mâniei populare; dacă voia să rămână pe creasta valului revoluționar, trebuia să devină și mai radical.

Budapesta din octombrie 1956 i s-ar fi părut familiară lui Delacroix. Așa cum a scris Miklós Molnár, comunist și participant la revoltă, aceasta a fost, poate, „ultima dintre revoluțiile secolului al XIX-lea. Europa nu va mai vedea probabil niciodată această imagine romantică și familiară a rebelului cu arma în mână, cu strigăte de libertate pe buze, luptând pentru ceva.“[41] Revoluția din Ungaria a fost cu adevărat spontană și a depășit barierele de clasă; a inclus mișcări politice diferite, de la stânga radicală până la dreapta radicală. Nu era timp pentru elaborarea unui program coerent. La început, rebelii nu aveau planul să distrugă sistemul partidului unic, ci doar să îl modifice; să transforme un socialism auster, neiertător și imperial într-unul mai uman și național. Primul manifest al rebelilor, din 23 octombrie, adopta chiar retorica leninismului pentru a condamna regimul. Béla Kovács, fost președinte al partidului micilor proprietari agrari, a cerut ca schimbările din 1945–1948 să fie păstrate: „Nimeni nu trebuie să viseze la vechea ordine. Lumea grofilor, a bancherilor și a capitaliștilor s-a dus pentru totdeauna, oricine vede acum lucrurile de parcă ar fi în 1939 sau în 1945 nu este cu adevărat un mic proprietar.“[42] Fără îndoială, dacă insurgenții ar fi format până la urmă un guvern, tensiunile dintre socialiștii democrați și naționaliști ar fi ieșit repede la suprafață.

Evenimentele din Ungaria erau cum nu se poate mai dureroase pentru Hrușciov. „Budapesta era ca un cui în capul meu“, își amintea el.[43] Pornit să transforme imperiul lui Stalin într-o fraternitate de națiuni, el trebuia să facă acum o alegere dureroasă între imperialismul brutal și retragerea umilitoare. Alegerea a devenit și mai stânjenitoare, deoarece în același timp vechile puteri coloniale, Marea Britanie și Franța, ajutau în secret Israelul împotriva lui Nasser în Egipt, în încercarea lor eșuată de a-și reconstitui influența neocolonială în Orientul Mijlociu. Pe 30 octombrie, prezidiul a luat o decizie extraordinară: să accepte că Ungaria putea merge pe drumul ei, să excludă recurgerea la forță, să retragă trupele și să negocieze.[44] Dar această linie idealistă a durat fix o zi. Chiar în timpul întrunirii, violența escalada în Ungaria de ambele părți. Nagy nu mai putea canaliza resentimentele populației spre comunismul reformist și cedase presiunilor populare, cerând retragerea Ungariei din Pactul de la Varșovia și crearea unui Front Popular multipartinic de guvernământ. Din punctul de vedere al Moscovei, de-acum exista un risc real de contagiune revoluționară. Tulburări au izbucnit în toată regiunea, iar România și-a închis granița cu Ungaria, în timp

ce studenții din minoritatea maghiară demonstrau în Transilvania. Hrușciov era terorizat de gândul că Occidentul avea să intervină; întregul lui proiect reformist s-ar fi prăbușit și s-ar fi dovedit că staliniștii din linia dură au avut dreptate. Potrivit unui martor, Hrușciov i-ar fi zis lui Tito că oamenii aveau să spună: „Când Stalin era la comandă, toată lumea asculta și nu existau șocuri importante, dar acum, de când au venit ei la putere... Rusia a suferit înfrângeri și pierderea Ungariei.“[45]

Pe 31 octombrie, Hrușciov a revenit asupra deciziei luate anterior. János Kádár, un reformist care fusese închis de stalinişti, a fost dus la Moscova şi convins să se întoarcă în Ungaria cu tancurile ruseşti, cu condiţia să nu se revină la vechea ordine odată ce rebeliunea avea să fie înăbuşită. Pe 4 noiembrie, trupele Pactului de la Varşovia au intrat în Ungaria și Nagy s-a refugiat în ambasada Iugoslaviei. Rezistența a fost înverșunată, dar pe 7 noiembrie – a 39-a aniversare a Revoluției din Octombrie – Kádár și-a instaurat noul regim, după ce aproximativ 2 700 de oameni au murit în lupte. Represiunea a fost brutală. Au fost condamnaţi 22 000 de oameni, 13 000 aruncaţi în închisoare şi circa 350 executaţi, cei mai mulţi dintre ei fiind tineri muncitori. În jur de 200 000 au reuşit să fugă în Occident.[46] Nagy nu a fost atât de norocos. A fost păcălit să părăsească ambasada iugoslavă și arestat, închis și în cele din urmă executat în 1958.

Anul 1956 a fost devastator pentru reputația comunismului sovietic în Europa de Est; reprimarea dură a adunărilor muncitoreşti şi a comitetelor revoluţionare arăta a contrarevoluție, nu a progres. Pentru mulți est-europeni, Rusia și sateliții ei păreau o reîncarnare a reacţionarei Sfinte Alianțe postnapoleoniene.

V

Anul 1956 a dăunat şi comunismului din vestul Europei. Hruşciov părea un imperialist care îmbătrâneşte, nu prea diferit de premierul socialist francez Guy Mollet şi de omologul lui britanic, conservatorul Anthony Eden, care invadaseră în aceeaşi perioadă Egiptul. Invazia din Ungaria a determinat demisii în masă din toate partidele. Partidul Comunist Italian a pierdut 10% dintre membri, iar Eric Hobsbawn, care a rămas comunist după 1956, îşi aminteşte cât de dificil era să trateze problema violenţei sovietice, atât trecută, cât şi prezentă. El şi tovarăşii lui din partid trăiau „în pragul echivalentului politic al unei crize de nervi colective“:

Este dificil de reconstituit nu doar sentimentul, ci şi amintirea acelui an traumatic... A trecut o jumătate de secol şi încă mi se strânge inima la amintirea tensiunilor aproape de nesuportat sub care trăiam lună după lună, a momentelor nesfârşite de decizie cu privire la ce să spui şi ce să faci, de care părea să depindă viaţa noastră viitoare, a prietenilor care când se strângeau în braţe, când se confruntau ca adversari...[47]

Partidul care a avut cele mai mari dificultăţi a fost totuşi acela identificat cel mai îndeaproape cu stalinismul radical – cel francez. Maurice Thorez a făcut tot ce i-a stat în puteri pentru a limita efectele Discursului secret. El văzuse, de fapt, textul încă dinainte să fie rostit, dar păstrase totul sub tăcere; când a fost publicat, cinci luni mai târziu, i-a negat chiar autenticitatea. Partidul francez a fost nevoit să accepte până la urmă că Stalin făcuse greşeli, dar insista că şi realizase multe. Sintagma „partidul lui Maurice Thorez“ a fost abandonată, întrucât amintea de cultul personalităţii lui Stalin, dar liderii comunişti au susţinut invadarea Ungariei, ceea ce a precipitat plecarea lui Sartre şi a altor intelectuali. Partidul francez a rămas unul muncitoresc, loial Uniunii Sovietice şi relativ închis, chiar dacă a făcut şi unele concesii, acceptând până la urmă că „o tranziţie paşnică spre socialism“ era posibilă. Thorez chiar a făcut o mişcare în

direcţia unei forme de alianţă cu socialiştii, iar la moartea lui, în 1964, Waldeck Rochet a instituit un stil de conducere mult mai consensual. În 1968, efectivul partidului crescuse din nou la 350 000 de membri.

Italianul Togliatti a avut, aşa cum era de aşteptat, un răspuns foarte diferit la destalinizare. El a salutat discursul lui Hruşciov şi chiar a mers mai departe cu criticile (cu toate că şi el a susţinut invadarea Ungariei). Modelul sovietic, a declarat el, nu mai trebuia să fie obligatoriu; lumea comunistă trebuia să devină „policentrică“ – permiţând un număr de abordări diferite ale comunismului. Denunţarea lui Stalin în 1956 a slăbit aripa durilor, dar Togliatti trebuia să păstreze acum echilibrul între reformiştii strânşi în jurul lui Giorgio Amendola, care cereau ca partidul să intre în alianţă cu socialiştii, şi aripa de stânga, asociată cu Pietro Ingrao, care favoriza politici mai populiste şi mai radicale. Ambele părţi cereau ca partidul să fie mai cuprinzător, dar această tensiune între o cale parlamentară, mai pragmatică, şi marxismul mai radical, participativ, avea să divizeze partidul pentru un timp.

Partidul şi-a păstrat un număr mare de membri, iar cultura lui a rămas vibrantă şi relativ cuprinzătoare la nivel local. În inima acesteia se afla festivalul (festa). Iniţiate pentru a finanţa şi a distribui ziarul partidului, L’Unità, aceste feste de l’Unità se desfăşurau după modelul sărbătorilor religioase şi concurau cu acestea, aşa cum arată un manifest cam lăudăros din regiunea Bologna:

Ce-i enervează pe clerici!

276 feste de organizaţii

1 500 feste de celule de partid

O festa provincială fără precedent

28 de milioane [de lire] contribuţii.[48]

Festivalurile comuniste erau un amestec de socializare a comunităţii, de distracţie şi politică, în această ordine. Începeau cu o procesiune, la care oamenii purtau steaguri roşii şi lozinci, în locul statuilor Fecioarei. Intrau apoi în incinta

unde se desfășura festa, decorată cu mesaje de propagandă și afișe despre lupta pentru dreptate, în Italia și pe plan internațional. Dar în centru erau mese lungi încărcate cu băuturi și mâncăruri, pregătite de tovarășii (atât femei, cât și bărbați). Ca să accentueze atmosfera egalitară, șefii partidului îi serveau pe membrii simpli la masă.[49]

Festele întăreau legăturile din cadrul comunității, iar comunismul italian era expert în a se impune ca un centru al zonelor locuite de muncitori și țărani. În unele regiuni, ca Emilia-Romagna, în centrul Italiei, o proporție foarte mare din populația adultă a intrat în partidul comunist. Acesta era departe de a fi un partid leninist – o avangardă dedicată ideologiei și revoluției. Se intra în partid pentru a arăta că ai valori definite în linii mari ca socialiste și pentru că prietenii și vecinii erau și ei membri. Partidul putea fi de folos pentru găsirea unei locuințe sau obținerea ajutoarelor sociale. Partidul italian avea asemănări cu social-democrații germani din secolul al XIX-lea: exclus de la putere la vârf (însă nu și din consiliile locale), și-a abandonat obiectivele revoluționare și și-a creat propria lume culturală.

Totuși, începând din 1950, schimbările economice au început să erodeze sprijinul partidului, care până în acel moment se baza pe grupurile tradițional sărace, cum erau dijmașii din centrul Italiei.[50] Cultura lui a fost atacată la rândul ei de noul consumism și nu a răspuns întotdeauna bine provocării. Togliatti se concentrase pe asigurarea unui înalt prestigiu cultural și pe atragerea intelectualilor, iar comuniștii erau mai puțin dispuși la concesii făcute culturii populare decât rivalii lor catolici. Așadar, chiar dacă au organizat și ei o serie de concursuri de frumusețe pentru râvnitul titlu de „Miss Viața Nouă“ (Miss Vie Nuove), competiția lor a fost mai puțin populară decât cea a Bisericii. Intelectualii comuniști erau incapabili să-și ascundă suspiciunile față de consumism și de muzica ușoară, dezlănțuindu-se, de exemplu, împotriva cântecelor lui Elvis Presley și a „isteriei și paroxismului“ pe care susțineau că acestea le provocau.[51]

În pofida evenimentelor din 1956, și Partidul Comunist Francez, și cel din Italia au rămas forțe politice puternice. În Franța, marea masă a membrilor nu a părut afectată de cele întâmplate în Ungaria, iar în Italia numărul de membri a rămas peste două milioane pe aproape întreaga durată a Războiului Rece, cu o organizație de tineret de circa 400 000 de membri. Și în blocul estic, violența acelui an a reușit mai bine decât orice altceva să stabilizeze politica și a dus la un modus vivendi mult mai viabil între regimurile comuniste și societate în

următorul deceniu. Cele mai multe guverne est-europene au instituit la sfârșitul anilor 1950 o formă mai liberală, mai puțin austeră de comunism, iar după o perioadă de represiune, Ungaria însăși avea să devină una dintre cele mai relaxate țări din întregul bloc. La rândul lor, potențialii rebeli din Europa de Est și-au dat seama că trebuie să se împace cu situația. Operațiunile sub acoperire ale americanilor de dinainte de 1956 îi încurajaseră pe unii să creadă că SUA ar putea interveni, dar refuzul lor de a o face în acel an a arătat că nu exista nici un plan de „a împinge înapoi“ comunismul. Lacul înghețase din nou și nu se mai vedeau crăpăturile, însă gheața nu avea să mai fie niciodată atât de groasă.

Europa de Est a fost prima regiune „stabilizată“ după perioada revoluționară care a urmat morții lui Stalin. Totuși a mai trecut ceva timp până când turbulențele din Uniunea Sovietică să ia sfârșit. Forțele pe care Hrușciov le-a dezlănțuit în Europa de Est erau atât de puternice, încât a fost nevoit să folosească violența pentru a le suprima. Dar proiectul lui de transformare a Uniunii Sovietice era abia la început.

VI

Pe 13 mai 1957, Hruşciov a participat la o zi de discuţii despre literatura sovietică la Uniunea Scriitorilor – un semn al seriozităţii extraordinare cu care partidul trata literatura. Câteva romane, printre care Nu doar cu pâine (Ne hlebom edinîm) al lui Vladimir Dudinţev din 1956, au provocat atacuri sălbatice din partea staliniştilor importanţi. Scriitorii ascultau fremătând, pentru că nu ştiau cui avea să-i ia partea conducătorul. Aveau să fie dezamăgiţi. Hruşciov le-a ţinut un discurs tipic, incoerent, care a durat două ore şi care a alunecat în farsă când o bătrână scriitoare din Armenia l-a întrerupt ca să se plângă de lipsa de carne din republica ei natală. Cu toate acestea, mesajul discursului era clar: Dudinţev şi ceilalţi merseseră prea departe în criticarea lui Stalin. Era evident că Hruşciov nu citise cartea, dar primise informaţii despre ea de la consilierii lui conservatori. Mikoian a încercat să îl convingă că Dudinţev era de fapt de partea lui, dar nu a reuşit. Hruşciov rămăsese cu ideea fixă că romanul ponegrea sistemul sovietic. Avea să-şi schimbe însă părerea peste doi ani; deşi critic încă la adresa romanului, a declarat de data aceasta că era totuşi acceptabil din punct de vedere ideologic.[52]

Nu era surprinzător că Hruşciov petrecuse atâta timp preocupându-se de Nu doar cu pâine. Romanul se bucura de o popularitate extraordinară: „Peste tot, în metrou, în tramvaie şi în troleibuze – tinerii, adulţii şi bătrânii“ îl citeau. De teama tulburărilor, poliţia călare patrula la întrunirile organizate de cititori pentru a-l discuta. Ziarele erau inundate de scrisori care cereau epurarea ţintelor romanului – birocraţii. Unele foloseau un limbaj care amintea puternic de Teroarea din 1937. Un zidar din Taşkent scria că romanul demonstrează necesitatea luptei împotriva „duşmanilor ascunşi, rămăşiţe ale capitalismului ce au supravieţuit în minţile oamenilor şi în mintea voastră“.[53]

Nu este surprinzător nici că Hruşciov şi consilierii lui au găsit romanul atât de greu de inclus într-o categorie, pentru că era un roman cu teză (unul mai degrabă simplist) care înţelegea ideile aproape romantice ale lui Hruşciov şi simpatiza cu ele, dar explica totodată de ce acestea eşuează întotdeauna. Romanul este povestea lui Lopatkin, un tânăr şi idealist profesor de fizică de la sfârşitul anilor 1940. El proiectează o maşină pentru turnarea centrifugă a conductelor, dar, deşi

maşina este excelentă, se loveşte la fiecare pas de împotrivirea birocraţilor stalinişti. Principalul personaj negativ este ambiţiosul carierist Drozdov, care este stalinistul tipic din imaginarul epocii post-Stalin. Acesta vrea să avanseze social, iubeşte luxul şi refuză orice asociere cu oamenii de rând. Este totodată un tehnocrat filistin, ale cărui lecturi înainte de culcare includ deloc idealistul capitol despre materialismul dialectic din Cursul scurt de istorie a partidului, scris de Stalin. Drozdov îşi descrie astfel filosofia: „Eu fac parte dintre producătorii de valori materiale. Principala valoare spirituală a vremurilor noastre este capacitatea de a munci bine, de a crea cea mai mare cantitate posibilă de lucruri necesare... Cu cât întăresc mai mult baza [economică a societăţii], cu atât mai solid va fi statul nostru.“[54] Pentru Lopatkin, aceasta este o formă extremă de „marxism vulgar“. Oamenii au nevoie de idealuri, ei nu pot trăi „doar cu pâine“. Lopatkin este însă în minoritate: birocraţii cinici din jurul lui îl hărţuiesc şi îi fură ideile, reuşind până la urmă să îl arunce într-un lagăr de muncă. În timp ce el este deţinut, prietenul lui, profesorul Galiţki, construieşte maşinăria şi demonstrează că funcţionează, iar la eliberare Lopatkin este reabilitat şi i se dă o slujbă prestigioasă. Dar cercul corupt de birocraţi – un „imperiu ascuns“, cum îi spune Dudinţev – rămâne la putere, la fel de materialist şi de cinic ca întotdeauna. Ei îl acuză pe Lopatkin că este un individualist egoist. Acum, că are succes, de ce nu reintră în vechiul „colectiv sovietic“ de băieţi buni, de ce nu-şi cumpără şi el o maşină şi o dacea?[55] Romanul se sfârşeşte cu Lopatkin părăsind industria pentru a intra în politică, promiţând să lupte împotriva birocraţilor.

Nu doar cu pâine este tipic pentru literatura vremii. Romanul condamna tehnocraţia împietrită pe care o considera tipică pentru stalinismul târziu şi chema la un nou marxism romantic al creativităţii, sentimentelor şi democraţiei. Acesta era şi mesajul din Dezgheţul (Ottepeli) lui Ilia Ehrenburg din 1954, titlu care a ajuns să definească întreaga perioadă. Tema rezona cu opinia lui Hruşciov că în fiecare om există o creativitate înnăscută. Dacă oficialii ar încuraja-o să se manifeste, s-ar produce miracole economice. În multe aspecte, desigur, acest mesaj romantic era apropiat de campania lui Stalin împotriva birocraţiei, din anii 1920. Dar Dudinţev, ca şi Hruşciov, refuza să se întoarcă la vechea retorică a luptei de clasă din anii 1930. La fel ca în trecut, personajele negative erau birocraţii, dar eroul era acum un intelectual, nu un muncitor cu palmele bătătorite. Chiar şi aşa, mesajul global al romanului era profund neliniştitor pentru Hruşciov. Dudinţev afirma implicit că elita nu poate fi reformată. Sistemul avea să fie salvat de creativitatea individuală; „colectivul“ sovietic fusese compromis de lăcomie şi egoism.

Până la urmă, pesimismul lui Dudinţev s-a arătat a fi mai realist decât ideile utopice ale lui Hruşciov care spera să reînvie campaniile idealiste din anii 1920 şi 1930, eliminând însă din ele conflictul de clasă şi exclusivitatea muncitorilor, precum şi vechea austeritate stalinistă. Dar el şi aliaţii lui s-au trezit confruntaţi cu o birocraţie decisă să-şi păstreze puterea, o populaţie mai interesată de pâine decât de entuziasmul marxist şi o inteligheņţia dezinteresată, deseori idealistă, dar pierzându-şi încet încrederea în virtuţile spiritului colectiv.

Hruşciov a schiţat noua lui viziune asupra comunismului într-un discurs lung, ţinut la Congresul al XXII-lea al partidului, în 1961. La fel ca Tito, el făcea apel la un marxism radical cu unele elemente de romantism utopic şi este de remarcat faptul că ediţiile unor lucrări timpurii, romantice ale lui Marx apăreau acum pentru prima dată în limba rusă. Din punctul de vedere al lui Hruşciov, Lenin şi Stalin amânaseră de fapt comunismul pentru un viitor îndepărtat. „Socialismul“, cu inegalităţile lui de venituri, cu folosirea banilor pentru a stimula oamenii să muncească şi cu statul lui atotputernic, avea să continue pentru o vreme. Dar Hruşciov era nerăbdător şi credea că poporul sovietic aşteptase destul. În 1959, el a înfiinţat o comisie care să studieze cum ar putea URSS să grăbească înaintarea spre comunism. A rezultat astfel un nou program, care preconiza că partidul avea să construiască „în linii mari“ comunismul până în 1980. Hruşciov sperase că programul ar fi putut promite toate dezideratele lui Marx, inclusiv dispariţia treptată a statului. Dar înţelepţii au avut câştig de cauză, aşa că şi discuţiile despre dispariţie au încetat. „Comunismul“ din URSS în 1961 însemna o combinaţie de colectivism, o societate în care munca putea deveni „creativitate veritabilă“ şi consum (o traducere destul de inexactă a „abundenţei“ materiale a lui Marx). Chiar şi aşa, era departe de gândirea romantică din anii 1840. Societatea avea să fie disciplinată, dar „acea disciplină nu va fi menţinută prin nici un fel de mijloace coercitive, ci prin întreţinerea sentimentului datoriei de a-şi îndeplini fiecare obligaţiile“.[56] Aceasta avea să se întâmple în următorii douăzeci de ani, dar Hruşciov insista că era vremea să se pună capăt imediat represiunii. Într-adevăr, „lupta de clasă“ luase oficial sfârşit. „Dictatura proletariatului“ fondată de Lenin a fost abolită. URSS includea acum toate clasele sociale şi era descrisă ca „un stat al tuturor oamenilor“; o clasă, proletariatul, şi avangarda ei, partidul, nu le mai dominau pe celelalte.

Cum ar fi putut totuşi Hruşciov să reconcilieze visul muncii creative şi promisiunea depăşirii standardelor de viaţă occidentale? Comunismul lui Marx promitea, într-adevăr, abundenţă materială: „De la fiecare după posibilităţi, fiecăruia după nevoi“. Dar principiile consumismului occidental aveau de-a face

mai mult cu dorinţele decât cu nevoia. De asemenea, cultura consumeristă occidentală – cu accentul pus pe cămin, pe nucleul familial şi pe individ – era puternic corozivă pentru colectivismul comunist. Cehul Zdeněk Mlynář a înţeles cât de periculos era noul ţel consumerist al lui Hruşciov pentru sistemul comunist:

Stalin nu a permis niciodată comparaţii între socialism sau comunism şi realitatea capitalistă, deoarece argumenta că se construieşte o lume cu totul nouă, care nu poate fi comparată cu nici unul dintre sistemele care au precedat-o. Hruşciov, cu lozinca lui „Să ajungem din urmă şi să depăşim America“, a schimbat fundamental situaţia pentru cetăţeanul sovietic mediu... După aceea s-au făcut într-adevăr comparaţii... El voia să întărească încrederea oamenilor în sistemul sovietic, dar comparaţia cu Occidentul a avut de fapt efectul contrar şi a slăbit constant această încredere.[57]

Amploarea sarcinii cu care se confrunta Hruşciov a devenit evidentă în dramatica „dispută din bucătărie“ dintre Hruşciov şi vicepreşedintele american Richard Nixon, în 1959. Ca parte a noii „competiţii paşnice“ între ideologii lansată de Hruşciov, americanilor li s-a permis să prezinte o expoziţie în parcul Sokolniki din Moscova, care includea o casă tip ranch cu şase camere şi o bucătărie ticsită cu cele mai moderne aparate electrocasnice. Cei doi lideri, la fel de iritabili şi de beligeranţi, s-au confruntat faţă în faţă. Hruşciov a fost năucit când i s-a spus că un muncitor siderurgist american tipic poate cumpăra această casă de 14 000 $. El a replicat furios, fără să convingă pe nimeni: „Credeţi că-i prostiţi pe ruşi cu expoziţia asta! Dar realitatea este că aproape toate casele nou-construite în Rusia au aceste echipamente. În Statele Unite ai nevoie de dolari pentru această casă, dar aici nu trebuie decât să te naşti cetăţean.“[58]

Hruşciov a făcut tot ce-a putut pentru ca fanfaronada lui să devină realitate. Cel mai vizibil semn al schimbării au fost miile de blocuri de apartamente care au răsărit în oraşe. Erau mici şi construite ieftin şi curând au căpătat porecla de „hruşciobî“, o combinaţie între „Hruşciov“ şi „truşciobî“ („mahala“). Dar era un enorm pas înainte faţă de politica locativă stalinistă, care direcţionase resursele spre câţiva zgârie-nori de prestigiu, lăsând oamenii de rând să trăiască înghesuiţi în apartamente la comun, în care împărţeau baia şi bucătăria. Scopul lui

Hruşciov era să dea fiecărei familii (după cum se ştie, deseori cuprinzând mai multe generaţii) propriul apartament. El insista totuşi că această creştere a consumului nu trebuia să genereze individualism mic-burghez. Autorităţile încurajau cantinele, comitetele de cartier, gazetele de perete ale blocurilor şi zile „ale uşilor deschise“, când familiile invitau pe oricine din clădire să vină în vizită. Cusutul şi tricotatul erau descurajate, ca fiind activităţi periculos de individualiste.[59]

Clădirile moderne reprezentau în sine un atac la adresa stalinismului radical. URSS încuraja acum o versiune de modernism în stilul anilor 1920 şi 1930 – perioada de vârf a comunismului internaţional. Era angajată într-o competiţie ideologică cu Occidentul şi trebuia să prezinte o imagine mai modernă şi mai cosmopolită.[60] Stilul pretenţios şi elaborat al stalinismului târziu era privit ca un kitsch filistin, „mic-burghez“ – genul de artă apreciată de grosolanul Drozdov şi de amicii lui filistini. Oficialii au lansat chiar campanii pentru a convinge cetăţenii sovietici de rând să-şi arunce seturile de elefănţei albi sculptaţi – un ornament la fel de răspândit în casele sovieticilor ca şi răţuştele din porţelan care populau camerele de zi ale occidentalilor în anii 1960.[61]

Cel mai important simbol al modernităţii proiectului comunist nu erau însă blocurile de apartamente care au răsărit ciorchine în oraşele din Europa de Est, ci satelitul Sputnik, ce plutea în vastitatea spaţiului extraterestru. Proiectul spaţial sovietic îşi avea originile în utopismul ştiinţific timpuriu, mai ales în lucrările teoreticianului pionier al călătoriilor spaţiale, Konstantin Ţiolkovski, şi ale Societăţii pentru Studiul Călătoriilor Interplanetare, fondată de el în 1924. În anii 1930, mareşalul Tuhacevski a promovat ştiinţa rachetelor, dar după căderea sa în dizgraţie, în 1937, mulţi dintre savanţii protejaţi de el au fost aruncaţi în închisoare şi unii chiar executaţi. La începutul anilor 1940, conducerea proiectului spaţial a fost preluată de Malenkov, iar oamenii de ştiinţă – inclusiv unii care fuseseră arestaţi mai înainte ca „duşmani ai poporului“ – erau recrutaţi acum pentru proiectul rachetelor cu încărcătură nucleară. În anii 1950, întregul program, care beneficiase enorm de pe urma instalaţiilor şi a expertizei dezvoltate de nazişti, a ajuns sub protecţia lui Hruşciov, care spera să transforme forţele armate sovietice şi să pună capăt preeminenţei infanteriei şi tancurilor. Lumea a devenit conştientă de primul succes spectaculos al programului sovietic de rachete pe 4 octombrie 1957, când posturile de radio au transmis semnalele captate de la primul Sputnik, satelitul artificial. Au urmat şi alte triumfuri: prima călătorie în spaţiu a unui animal (un câine – Laika) şi apoi, chiar mai impresionant, primul zbor al unui om în spaţiu, realizat de pilotul Iuri Gagarin în

aprilie 1961.

Hruşciov a marcat misiunea lui Gagarin cu cele mai somptuoase sărbători publice de după 1945 şi nu şi-a putut opri lacrimile la ceremonie. Pentru el, succesul rachetei Vostok-1 a lui Gagarin era dovada că URSS devenise o ţară modernă. Americanii erau buimăciţi. Senatorul democrat Henry „Scoop“ Jackson, un militant al Războiului Rece, a declarat că lansarea satelitului a fost „o lovitură devastatoare“ pentru puterea americană şi i-a cerut preşedintelui Eisenhower să anunţe „o săptămână a ruşinii şi pericolului“. Convins că exista un uriaş „decalaj uman“ între savanţii sovietici şi cei americani, Jackson şi aliaţii lui au convins un preşedinte deja furios să semneze Legea Educaţiei pentru Apărarea Naţională. Cheltuielile pentru educaţie s-au dublat şi s-au alocat fonduri masive pentru ştiinţă, precum şi pentru studiul comunismului şi al Lumii a Treia – punându-se astfel bazele superiorităţii americane în învăţământul superior şi în cercetarea avansată.

Poate că programul spaţial a implantat în minţile duşmanilor ei ideea că URSS era o ţară cu oameni luminaţi, raţionali, dar transformarea imaginii în realitate s-a dovedit o provocare mult mai mare. După o perioadă de toleranţă relativă în timpul războiului şi la sfârşitul perioadei staliniste, Hruşciov a revenit la ateismul anilor 1920 şi 1930, închizând biserici şi introducând noi cursuri de „ateism ştiinţific“ în universităţi. Propagandiştii partidului, în efortul lor de a răspândi ateismul, au declarat zborul lui Gagarin o dovadă a inexistenţei lui Dumnezeu.

Uniunea Sovietică îşi reclamase, aşadar, spectaculos mai vechiul ei statut de culme a modernităţii după obscurantismul „medieval“ din perioada postbelică. Dar cum putea fi finanţată modernizarea – atât cea militară, cât şi cea a nivelului de trai? Soluţia lui Hruşciov consta în noua lui formă de mobilizare, mai cuprinzătoare şi nonviolentă. El era convins că putea realiza mai mult şi decât se reuşise prin intimidarea practicată de Stalin, şi decât se obţinuse cu stimulentele capitalismului. A relaxat vechiul regim de disciplină din fabrici şi muncitorilor li s-au dat mai multe libertăţi, în speranţa că vor munci mai bine. Era, totodată, hotărât să zgâlţâie oficialităţile din automulţumirea lor. Dar accentul pus pe generalizare şi participare nu însemna şi sfârşitul poziţiei privilegiate a Partidului Comunist. Dimpotrivă, Hruşciov voia ca partidul să aibă rolul conducător în mobilizarea maselor. Una dintre primele lui iniţiative a fost să lichideze ministerele industriale – cuiburi ale aroganţilor Drozdovi, cum le considera el – şi să dea puterea responsabililor locali ai partidului, prin noile consilii economice

regionale. Hrușciov cerea ca oamenii din partid, entuziaști din punct de vedere ideologic, să fie mai capabili să însuflețească masele decât solemnii funcționari de stat. Se revenise la vechiul stil de campanie din anii 1930. Oficialii din partid, foarte doritori să promoveze, făceau promisiuni nerealiste de a realiza miracole economice. Până și Lîsenko a revenit din dizgrație, deoarece Hrușciov s-a încrezut în promisiunile lui de a îmbunătăți recolta de grâu.

După cum era de așteptat, încrederea lui Hrușciov în „salturile“ rapide s-a dovedit neîntemeiată. Prima lui campanie – programul Terenurile Virgine, de creștere a producției de grâu – a eșuat în 1963, pentru că pământurile semănate erau expuse la secetă și mai puțin fertile decât media. Producțiile fabuloase promise s-au dovedit false. Conducătorul partidului pe regiunea Riazan a promis să tripleze producția de carne și a primit titlul de Erou al Muncii Socialiste pe baza planurilor lui utopice. Dar apoi s-a aflat că el cumpăra de fapt carne din regiunile învecinate și o prezenta ca producție proprie. Când a fost dat de gol, s-a sinucis de rușine.

Nici încercările lui Hrușciov de a remodela relațiile dintre oficiali și muncitori nu au avut mai mult succes. El a înlocuit represiunea stalinistă și acordul individual cu noi stimulente colective (legând salariile de realizările globale ale fabricii), dar cu prea puțin succes: muncitorii nu se simțeau inspirați să lucreze mai mult, din moment ce ei, individual, aveau prea puțin control asupra performanței fabricii ca întreg.[62] De asemenea, Hrușciov a descoperit că șefii de partid nu erau mai capabili decât birocrații de stat să inspire eroism oamenilor obișnuiți. Deziluzionat, la fel ca Stalin în anii 1930 și Gorbaciov în anii 1980, Hrușciov ajunsese să-și schimbe părerea despre șefii din partid, pe care îi considerase aliați împotriva unei birocrații de stat recalcitrante și pe care acum dădea vina pentru eșecul proiectelor lui mărețe. El se plângea că oamenii din partid erau la fel de conservatori ca Drozdovii din vechiul aparat economic. Astfel a ajuns la concluzia că soluția ar fi o infuzie de sânge proaspăt. A ordonat ca un procent anume dintre oficiali să fie înlocuiți obligatoriu la fiecare alegere din partid și a împărțit aparatul de partid în două – o parte având în grijă agricultura, cealaltă industria. Ambele reforme au fost foarte detestate de către oficialii din partid, care le considerau, după cum era de așteptat, o amenințare la adresa slujbelor și a statutului lor.

Popularitatea inițială a lui Hrușciov a scăzut și ea, întrucât nu a reușit să-și ducă la îndeplinire promisiunile economice. Scumpirea alimentelor în 1962, menită să îmbunătățească stimulentele și nivelul de trai al țăranilor, i-a lovit pe muncitori,

declanșând greve și tulburări în multe orașe sovietice. Cea mai amplă a fost greva de la Fabrica de Locomotive Electrice Budionnîi, din orașul Novocerkassk, în Caucaz. Muncitorii s-au plâns că nu-și mai permit să cumpere carne și cârnați. Un oficial le-a spus, invers față de sfatul dat de Maria Antoaneta, că ar trebui să se mulțumească atunci cu pateu de ficat, mai ieftin, iar muncitorii i-au replicat cu o nouă lozincă: „Faceți cârnați din Hrușciov“.[63] La fel ca în Duminica Sângeroasă din 1905, greviștii au mărșăluit spre centrul orașului, purtând portretele lui Marx, Engels și Lenin, dar au fost opriți de soldați. Împușcăturile au început când demonstranții au refuzat să plece și 23 dintre ei au fost uciși. Hrușciov era îngrijorat că tulburările puteau să se răspândească, dacă nu erau ținute sub control.[64]

Novocerkassk a arătat cu brutalitate cât de condiționat era sprijinul muncitorilor. Intelectualii urbani – la început cei mai fervenți susținători ai lui Hrușciov – și-au pierdut și ei curând dragostea pentru eroul lor. Ludmila Alekseeva, o profesoară care avea să devină ulterior disidentă, își amintea de cercul ei de prieteni din tinerețe. Aceștia se considerau descendenți ai inteligheției din epoca lui Cernîșevski, dar, spre deosebire de aceia, „nu eram împovărați de vină față de oamenii obișnuiți, de vreme ce eram la fel de săraci și de lipsiți de drepturi ca și compatrioții noștri care nu ajunseseră la nivelul nostru de educație“. Alekseeva a arătat că se produsese o ruptură tot mai pronunțată între clasele de mijloc urbane, educate, și partid. Ea și-a amintit că prietenii ei erau împărțiți în două grupuri: „fizicienii“ erau descendenții marxiștilor moderniști, acum însă sceptici față de orice ideologie: „Toată trăncăneala asta despre dreptate socială, democrație, egalitate, «poporul», proletari din toate țările uniți-vă. Uite unde ne-a adus: n-avem nimic de mâncare. Suntem în rahat până la gât și voi tot pălăvrăgiți.“[65] „Poeții“, prin contrast, respingeau cu dispreț obsesia referitoare la atomi și neutroni. Acești romantici voiau să cunoască sensul vieții și să afle „cum să trăiești“. În grup se mai puteau găsi câțiva care-și păstraseră entuziasmul pentru marxism, deși marxismul lor era unul eclectic, neoficial, un talmeș-balmeș de Karl Kautsky, Rosa Luxemburg și Herbert Marcuse din Școala de la Frankfurt.

Atât fizicienii, cât și poeții Alekseevei găsiseră inițial multe de admirat la „destalinizarea“ lui Hrușciov, dar au fost repede deziluzionați. La fel ca Beria și Malenkov, Hrușciov a acceptat că dogmatismul rigid din era stalinistă fusese distructiv și că regimul trebuia să aibă o atitudine mai cuprinzătoare față de inteligheția tehnică. El a permis publicarea unor lucrări care înainte n-ar fi avut nici o șansă să ajungă la tipar, precum relatarea puternică și sumbră a lui

Soljeniţîn despre viaţa de prizonier în Gulag, O zi din viaţa lui Ivan Denisovici (Odin deni Ivana Denisovicia). Dar reabilitarea lui Lîsenko şi criticarea lui Dudinţev i-au dezamăgit pe susţinătorii de până atunci. În memoriile lui, Hruşciov regreta că n-a curtat mai mult inteligheţia, dar problema era parţial culturală şi parţial de generaţie: oficialii de partid fără studii din anii 1920 şi 1930 aveau prea puţine în comun cu orăşenii sofisticaţi din 1960. Ciocnirea culturilor este bine ilustrată de această tiradă a lui la o expoziţie de artă modernă la Moscova:

Pari un băiat drăguţ, dar cum ai putut să pictezi aşa ceva? Ar trebui să-ţi dăm pantalonii jos şi să te aşezăm într-o tufă cu spini până când o să-ţi dai seama că ai greşit. Ar trebui să-ţi fie ruşine. Eşti vreun poponar sau eşti om normal?... Avem dreptul să te trimitem să tai copaci până recuperăm banii pe care i-a cheltuit statul cu tine. Oamenii şi guvernul s-au ocupat atât de tine, şi tu îi răsplăteşti cu porcăria asta.[66]

Un pericol mai mare pentru Hruşciov decât inteligheţia relativ liniştită îl reprezentau însă tovarăşii lui din conducerea partidului. Pentru ei, obiectivele lui ambiţioase, entuziasmul ideologic şi comportamentul impulsiv păreau profund ameninţătoare. Mai ales comportamentul lui pe scena politică externă era neliniştitor şi stânjenitor. Hruşciov promisese să transforme vechea confruntare militară Est-Vest într-o competiţie ideologică paşnică, dar a prezidat cea mai tensionată şi mai periculoasă perioadă din Războiul Rece. Mandatul lui a fost marcat de o serie de crize: Ungaria în 1956; încercările lui de a-i izgoni pe occidentali din Berlin în 1958, care au culminat cu construirea unuia dintre cele mai importante simboluri ale confruntării din Războiul Rece – Zidul Berlinului, în 1961; şi, cea mai gravă dintre toate, criza rachetelor din Cuba, în 1962.

Nu ar fi corect să aruncăm toată responsabilitatea pentru înfierbântarea Războiului Rece doar asupra lui Hruşciov. Lumea de la începutul anilor 1960 avea o încărcătură ideologică mult mai mare decât în urmă cu un deceniu. Comunistul convins Mao venea tare în urma lui Hruşciov, iar revoluţia cubaneză din 1959 a lui Fidel Castro anunţa apariţia unei noi generaţii de comunişti din Lumea a Treia. Între timp, cu toate că politicile preşedintelui John F. Kennedy, ales în 1960, aveau un grad înalt de flexibilitate, acesta era decis să negocieze de

pe poziții de forță. El a dat, totodată, un nou impuls luptei împotriva comunismului în Lumea a Treia și era dispus să recurgă la operațiuni militare sub acoperire. Hrușciov, hotărât să păstreze conducerea ideologică a comunismului mondial, a răspuns la aceste provocări în mod impulsiv, fără vreo urmă din precauțiile temătoare ale lui Stalin.

Hrușciov încerca să ducă o politică externă ambițioasă la preț redus, întrucât ezita să taie din cheltuielile pentru nivelul de trai și spera să reducă din cheltuielile pentru armata convențională în timp ce construia arsenalul nuclear. Dar planurile lui nu au mers fără piedici. Ofițerii din Armata Roșie erau evident nemulțumiți de reducerile de efective propuse, iar construcția rachetelor balistice intercontinentale, cu rază lungă de acțiune, s-a dovedit mai costisitoare și mai dificilă decât se aștepta. În 1962 – un an ce a adus performanțe economice dezamăgitoare, creșteri de prețuri și tulburări sociale – Hrușciov trebuia să găsească o cale ieftină și rapidă de a îmbunătăți balanța strategică, într-o perioadă în care Statele Unite instalau rachete în Italia și Turcia. Soluția lui a fost „să băgăm un arici de-al nostru în pantalonii americanilor“, după exprimarea lui colorată: amplasarea de rachete cu rază scurtă și medie de acțiune în Cuba devenită comunistă.[67] Superioritatea tehnologică americană a fost însă cea care a dejucat până la urmă planul lui Hrușciov. Avioanele-spion au descoperit construcțiile, iar navele militare americane și sovietice s-au înfruntat în Caraibe. Superputerile se priveau „față în față“, după cum a spus Dean Rusk, iar lumea ajunsese mai aproape ca oricând de o catastrofă nucleară. Hrușciov a fost cel care a cedat primul și și-a retras navele. El a obținut unele concesii de la americani: aceștia și-au retras rachetele din Turcia și au promis, neoficial, să nu mai încerce o altă invazie a Cubei. Dar Kennedy a insistat ca înțelegerea privind rachetele din Turcia să nu fie făcută publică; în consecință, Hrușciov nu a avut cum respinge criticile că ar fi umilit Uniunea Sovietică. El și-a pierdut prestigiul în fața conducerii sovietice, a americanilor și a chinezilor, fiind confruntat și cu mânia cubanezilor.

Criza rachetelor din Cuba s-a dovedit un punct de cotitură în Războiul Rece. Avertizările privind pericolul reprezentat de armele nucleare, făcute de Malenkov și alții la jumătatea anilor 1950, nu mai puteau fi ignorate. Între timp, Hrușciov și conducerea de către URSS a comunismului mondial au avut mult de suferit, iar peste doi ani a fost nevoit să facă față unui complot împotriva lui. Însă eșecurile din politica externă nu erau singurul motiv al slăbiciunii lui. Conflictele sale cu șefii din partid au avut și ele importanța lor. Hrușciov credea că politica lui nu funcționează pentru că este subminată de oficialii interesați

doar de problemele lor. Colegii îl bănuiau, probabil pe bună dreptate, că ar plănui o epurare a șefilor partidului, organizând alegeri la care aceștia trebuiau să se supună.

Pe 13 octombrie 1964, Hrușciov s-a întors din Caucaz pentru o ședință a prezidiului, la care colegii lui l-au condamnat pentru că n-ar fi de încredere și pentru voluntarism, cerând înlăturarea lui. Hrușciov nu a ripostat, ba chiar a acceptat unele dintre critici, cu ochii în lacrimi. El s-a retras în liniște, din motive „de sănătate“. Succesorii lui, conduși de șeful partidului, Leonid Brejnev, de prim-ministrul Andrei Kosîghin și de Nikolai Podgornîi, au schimbat cursul. Promisiunea comunismului iminent a fost abandonată. Populismul a lăsat locul puterii oficialilor, iar termenul folosit de Hrușciov pentru URSS – „statul tuturor oamenilor“ – a fost abandonat. Brejnev a redat oficialilor speriați siguranța locului de muncă pe viață. Versiunea nonviolentă a radicalismului din anii 1930 adoptată de Hrușciov eșuase; „imperiul invizibil“ al lui Dudințev contraatacase.

Când Palatul Pionierilor de pe colinele Lenin și-a deschis porțile, în 1962, era deja clar că versiunea pașnică a marxismului radical pe care o exprima este pe cale să eșueze. Partidul Comunist nu avea, evident, cum să entuziasmeze oamenii și să-i facă să muncească mai bine. Nu mai era organizația mesianică din anii 1920, iar declararea păcii de clasă în țară și în străinătate făcuse să fie și mai greu de stârnit entuziasmul popular. Confruntați cu un inamic – din interior sau de afară –, oamenii sunt deseori mai dispuși să facă sacrificii, dar Hrușciov nu mai voia o luptă de clasă violentă, iar Occidentul nu era o amenințare imediată. Hrușciov era forțat să se comporte din ce în ce mai mult ca un Moș Crăciun sovietic, promițând bunătăți și consum din abundență, decât ca un Moise marxist, care să-și conducă poporul spre un tărâm al dreptății și al egalității. Începutul anilor 1960 era încă o perioadă de optimism și încredere în socialism. Dar aruncându-i mănușa (fie ea și de menaj) lui Nixon la celebra dispută din bucătărie și angajându-se explicit în competiție cu Occidentul pe tema nivelului de trai, Hrușciov reușise doar să planteze semințele viitoarei degradări ideologice.

Nikita Hrușciov s-a considerat întotdeauna un radical, iar colegii lui nemulțumiți din Comitetul Central erau de aceeași părere. Dar comuniștilor care lansau un nou val de revoluții în lumea în curs de dezvoltare li se părea că Hrușciov își pierduse elanul revoluționar. El dăduse înapoi în privința Cubei și, respingând lupta de clasă, lipsise comunismul de energia lui morală și emoțională. Cel mai mare critic al „revizionismului“ lui Hrușciov a fost Mao, deoarece partidul

chinez încă mai credea că este pe cale să construiască socialismul și că este nevoie de măsuri dure. De asemenea, China nu suferise ceva la fel de traumatic ca „Marea Ruptură“ sovietică sau ca Teroarea din anii 1930, iar lupta de clasă părea în continuare virtuoasă și necesară. China avea să compenseze însă curând lipsa ei de experiență în acest domeniu. În deceniul următor avea să sufere dezastre fără precedent în lumea comunistă.

VII

În anii 1958 şi 1959, ca parte a utopicului Mare Salt Înainte al Chinei spre modernitate, a fost terminat un amplu proiect arhitectonic – „Cele Zece Clădiri“ din Beijing. Cinci dintre ele erau muzee şi săli de expoziţie; celelalte cinci includeau gara din Beijing, hoteluri şi case de oaspeţi ale partidului. Chiar dacă trecuseră cinci ani de la moartea lui Stalin şi blocul sovietic îmbrăţişase modernismul, stilul adoptat la Beijing era stalinist pe faţă, îmbogăţit totuşi cu elemente chinezeşti, cum ar fi acoperişurile gen pagodă. Nu erau totuşi clădirile tip tort de nuntă ale stalinismului din anii 1950, ci se apropiau de arhitectura sovietică austeră de la jumătatea anilor 1930, fiind mai asemănătoare cu pavilionul de la Paris, din 1937.[68] În politică, la fel ca în arhitectură, chinezii respingeau ierarhiile rigide din perioada de final a stalinismului, fiind mai apropiaţi de marxismul radical al lui Stalin de la începuturi.

În ceea ce priveşte actul de paricid comis de Hruşciov, Mao a avut o atitudine amestecată. Pe de-o parte, îi displăcea la fel de mult ca lui Hruşciov cultura paternalistă a stalinismului radical. El se plângea că relaţiile dintre Uniunea Sovietică şi China erau asemănătoare celor „dintre tată şi fiu, dintre pisică şi şoarece“;[69] Stalin se comporta ca un „mandarin“ confucianist de stil vechi, iar Discursul secret al lui Hruşciov fusese perceput ca „o mişcare de eliberare“. Lui Mao i-a plăcut la început francheţea lui Hruşciov, recunoscând în el un marxist asemenea lui, frust, mai de la ţară. Era bine, a afirmat Mao, când tovarăşii din provincie îi înlocuiau pe tovarăşii de la centru, deoarece „la nivel local, lupta de clasă este mai acută, mai apropiată de lupta naturală, mai apropiată de mase“.[70] Totuşi, aşa cum arată această observaţie, el îl înţelesese fundamental greşit pe Hruşciov. Poate că liderul sovietic era un radical, dar renunţase la lupta de clasă, pe când Mao cu siguranţă nu făcuse asta. Părerea lui Mao despre Stalin, deşi critică, nu a fost niciodată atât de dură ca aceea a conducerii sovietice. În februarie 1957, Mao a formulat o estimare pozitivă – şi remarcabil de precisă – a lui Stalin: acesta era 70% marxist, 30% nemarxist. În plus, lui Mao i-a displăcut faptul că Hruşciov s-a lansat în acest act de paricid de unul singur, fără să se consulte cu partidele înfrăţite. Hruşciov însuşi, a concluzionat el, îmbrăcase mantia arogantă, imperială, a fostului patriarh.

La jumătatea anilor 1950, lucrurile se aranjaseră bine pentru comuniștii chinezi. Partidul avea inamici, dar atrăsese și un sprijin larg, ca forță ce lupta pentru dreptate și dezvoltare economică. Situația politică era stabilă; URSS își ajuta fratele mai mic. Ajutorul sovietic, relativ modest în timpul lui Stalin, crescuse spectaculos, ajungând în 1959 la un extraordinar 7% din venitul național sovietic.[71] Mao și-a demonstrat vigoarea – cu toate că avea 62 de ani – prin trei partide de înot pe distanțe lungi, foarte mediatizate, în fluviul Yangtze.

Trebuia făcut totuși ceva pentru a aplatiza vechile ierarhii, inerente stalinismului radical. Mao privise cu îngrijorare rebeliunile care au măturat Europa de Est între 1953 și 1956 și era hotărât ca așa ceva să nu se întâmple în China. El și ceilalți comuniști chinezi radicali erau nemulțumiți de ceva vreme de inegalitățile care apăreau. Trecerea de la gherilă la o armată profesionistă, mai ales, era plină de dificultăți. Ofițerii din armată se comportau ca niște mici stăpâni feudali, folosind soldații pe post de servitori și exercitând chiar un droit du seigneur asupra femeilor locale. Soluția lui Mao a fost să-i apropie pe soldați de comunitățile de țărani, punându-i, de exemplu, să-și doneze excrementele pentru a fi folosite ca îngrășăminte ori să ajute la eforturile de eradicare a ciumei. Evident, ofițerii profesioniști și bine pregătiți tehnic găseau că această imixtiune a politicului și declasarea priorităților militare sunt profund iritante.

Abordarea generală a lui Mao era însă apropiată de cea a lui Hrușciov, și chiar de a lui Malenkov – cel puțin la început. Partidul, a concluzionat el, avea nevoie de o „ajustare“, dar aceasta nu avea să fie o luptă de clasă în stilul vechi, pentru a nu submina pacea dezvoltării economice. Mai degrabă avea să fie o epurare „liberală“. Intelectualii burghezi, nu clasele „roșii“ – muncitorii, țăranii, activiștii de partid –, aveau să fie invitați să-și spună criticile. Lucrul acesta nu urma să fie făcut în „ședințe de luptă“ tăioase și agresive, ci „blând ca o adiere sau ca o ploaie de vară“. Numărul oficialilor avea să fie redus, dar urma să se facă totul pentru a împiedica o reînviere a dogmatismului și a puritanismului comunist, cum se întâmplase la Yan’an în 1943. „O sută de flori“ aveau să înflorească în cultură și „o sută de școli de gândire“ să se afirme în știință.[72]

La început, intelectualii cu bun-simț au tăcut din gură. Se temeau de represalii din partea șefilor partidului dacă ar fi vorbit deschis. Mao însă a reușit să-i convingă că vorbește serios. Vreme de cinci săptămâni după ziua de 1 Mai 1957, ei au răspuns chemărilor lui Mao la critici sincere și deschise. După cum era de așteptat, lui Mao nu i-a plăcut ce a auzit. Criticile erau vitriolante. Corupția, alegerile aranjate și aroganța partidului – toate au fost ținte, așa cum era de

așteptat, dar au fost luate în vizor și colectivizarea, monopolul puterii exercitat de partid și imitarea slugarnică a Uniunii Sovietice. La Universitatea din Beijing, un „Zid al Democrației“ a fost acoperit cu afișe ce atacau partidul. Mao și-a dat seama curând că revoluția lui liberalizantă scăpa de sub control și submina însăși legitimitatea partidului. Prin urmare, a executat imediat o piruetă bruscă și a lansat un atac brutal împotriva „deviaționiștilor de dreapta“. Peste 300 000 de intelectuali au căzut victime cenzurii, carierele lor încheindu-se.

Mao nu avea să mai urmeze niciodată strategia de liberalizare controlată a lui Hrușciov; într-adevăr, aceasta avea să se repete numai după moartea lui. Din acel moment, cel puțin în opinia lui Mao, intelectualii aveau să fie priviți iremediabil ca anticomuniști. Cu toate acestea, el a continuat să caute alternativă la ceea ce considera ca fiind o ordine stalinistă pe cale să se instaureze în China. Și a găsit-o întorcându-se la socialismul de gherilă din Yan'an și la lupta radicală de clasă.

Deficiențele vechiului model stalinist ieșeau în evidență mai ales în economie. Cum avea să recupereze China decalajele față de Occident – și chiar față de Uniunea Sovietică? În cea de-a doua călătorie pe care a făcut-o în URSS în 1957, Mao a fost profund impresionat de clădirea Universității din Moscova, dar părea puțin probabil ca metodele staliniste să ajute China să atingă astfel de culmi de bogăție și cultură.[73] Strategia lui Stalin fusese să stoarcă sectorul rural (și muncitorimea), orientând aceste resurse spre industria grea. Dar era o problemă în aplicarea metodei în China. Agricultura chineză era mult mai săracă și mai puțin productivă decât fusese cea din URSS în 1928, când Stalin a început transformarea economică. În realitate, nu prea exista un surplus care să fie extras. Cum să plătească atunci statul pentru industrializare?

Soluția lui Mao a fost Marele Salt Înainte din 1958. Această campanie era și mai utopică decât Marea Ruptură a lui Stalin, cu toate că avea o oarecare logică. Exista o singură resursă pe care China o avea din abundență – munca țăranilor – și conducătorul statului era hotărât să o exploateze până la limita absolută. Teoria Marelui Salt era că țărănimea putea realiza creșteri uriașe de productivitate în agricultură, construind, de exemplu, sisteme de irigație, în timp ce avea să construiască și o industrie. Spre deosebire de alte modele de dezvoltare, industrializarea nu urma să se facă în orașe, ci la țară. Țăranii puteau să realizeze aceste fapte ambițioase constituindu-se în armate revoluționare, conduse de activiști de partid. Speranța era că spiritul de sacrificiu din războiul revoluționar putea fi reaprins și transferat în economie. În același timp, folosirea brigăzilor de muncă de tip gherilă avea să dizolve inegalitățile politice ale „feudalismului“ și

stalinismului. Iată cum explica Mao:

Revoluțiile noastre se urmează una pe alta, una după alta... După o victorie, trebuie să ne stabilim imediat o nouă țintă. În acest fel, cadrele de partid și masele vor fi întotdeauna pline de fervoare revoluționară, în loc să se umfle în pene. Într-adevăr, nu au timp să se umfle în pene, chiar dacă le place asta.[74]

Retorica era, desigur, ciudat de familiară; într-adevăr, amintea de cea a lui Stalin la sfârșitul anilor 1920: puterea voinței poate realiza orice, dacă este mobilizată cum trebuie; nu există fortăreață pe care bolșevicii să n-o poată cuceri. Dar ambițiile lui Mao erau mult mai mari decât orice și-ar fi putut imagina Stalin. Economia chineză avea s-o depășească pe cea britanică în cincisprezece ani, s-a anunțat, și, pe măsură ce entuziasmul a crescut, durata s-a comprimat. În septembrie 1958, Mao a pretins că Marea Britanie va fi ajunsă din urmă chiar în anul următor.[75] Mai mult, a afirmat Mao, China se afla în pragul comunismului deplin.

În orașe, Marele Salt a luat forma unei versiuni și mai utopice și mai participative a planului cincinal al lui Stalin. Epoca se voia una a „democrației“: criticarea directorilor și a specialiștilor de către activiștii de partid era puternic încurajată. Cunoașterea aprofundată nu mai era privilegiată; oricine, de la cel mai sărac țăran până la academicianul cel mai titrat, putea să fie specialist – sau, ca în celebra lozincă a regimului, și „roșu“ și „expert“. Dar adevărata țintă a Marelui Salt era zona rurală. „Comunele populare“, formate din grupuri de sate, aveau misiunea să organizeze țăranii pentru marile însărcinări pe care li le atribuise Mao. Peste o sută de milioane de bărbați și femei au fost mobilizați în unități semimilitare pentru a lucra la irigații, la reîmpădurire și la proiectele de combatere a inundațiilor, deseori departe de casă. Țăranii erau, de asemenea, îndemnați să facă industrie la țară, de exemplu furnale de oțel de capacitate mică. Bu Yulong, un oficial rural din provincia Henan, care se oferise voluntar să construiască furnale la sud de satul lui, își amintește atmosfera marțială:

Eram împărțiți în companii de câte 180 de oameni, ca în armată. Într-adevăr, totul copia sistemul militar. Curând ni s-au dat uniforme militare verzi și cursul

vieţii zilnice a fost, de asemenea, militarizat. În fiecare dimineaţă suna goarna, să trezească pe toată lumea.[76]

Toţi cei aflaţi în deplinătatea puterilor fizice erau obligaţi să participe, iar aceasta a ridicat întrebarea cine avea să se ocupe de copii, să gătească şi să facă treburile casnice. Aici au intervenit din nou comunele. Au fost construite creşe şi şcoli, pornind de la presupunerea că promisa creştere de productivitate avea să le acopere costurile. Mâncarea era gratuită şi se mânca la cantine publice. Salariile erau egale, fără să mai fie legate de productivitate; spiritul de sacrificiu, nu lăcomia de bani, trebuia să motiveze eroicul popor chinez. Marele Salt nu trebuia să fie însă doar economic, ci şi cultural. Peste tot au răsărit teatre pentru spectacolele operelor regionale şi milioane de bărbaţi şi femei au fost încurajaţi să scrie poezii, ca să distrugă astfel monopolul cultural al vechii elite; scribi de stat călătoreau prin țară pentru a culege această nouă literatură a poporului.

La început, Marele Salt Înainte s-a bucurat de un oarecare sprijin la țară. Un locuitor al satului Zengbu din Guangdong, în sudul Chinei, își amintește de altruismul din acea vreme:

Conştiinciozitatea oamenilor era atât de mare la începutul Marelui Salt Înainte, încât voiam să facem totul în comun. Nu era nevoie nici măcar de vânzători în magazine, pentru că se putea avea încredere în oameni că vor lăsa suma corectă de bani pentru bunurile luate.[77]

Bu Yulong era entuziasmat şi el de colectivismul epocii:

Nu o să uit niciodată emoția pe care am simțit-o când am văzut primul meu furnal... Rezultatul muncii noastre nu era prea înalt, totuşi în Zhugou s-a organizat o mare sărbătoare. Au fost aprinse artificiile şi tobele au bătut. Unii şi-au recitat poeziile:

Sufletele noastre se înalţă mai sus decât rachetele;

Voinţa noastră este mai puternică decât fierul şi oţelul;

Numărăm zilele puţine care au rămas până când o să întrecem Marea Britanie şi America.[78]

Dar deziluzia s-a instalat rapid. Atât de mulţi oameni lucrau la irigaţii şi la producţia de oţel, încât nu mai erau destule braţe pentru a strânge recolta. Între timp, mâncarea gratuită din cantinele comunale a contribuit la penuria de alimente. De asemenea, furnalele construite la marginea satului produceau oţel de proastă calitate, iar planul nu putea fi îndeplinit decât prin confiscarea oalelor şi a lopeţilor, care erau duse la topit. Acesta a fost doar unul dintre simptomele efectului pe care îl avea optimismul dezlănţuit al lui Mao. Şefii partidului erau presaţi tot mai mult să promită luna de pe cer, să mintă în privinţa realizărilor lor şi să-şi muşamalizeze eşecurile. Mao părea să se lase păcălit de toată această activitate înşelătoare. Medicul lui, Li Zhisui, îşi aminteşte că au făcut amândoi o călătorie cu trenul prin zona rurală din Hebei şi s-au minunat de transformările văzute. Ţărănci în veşminte colorate lucrau, îngrijind culturi luxuriante şi, oriunde te uitai, vedeai furnale ridicându-se spre cer. Dar doctorul Li şi-a dat seama repede că totul era un gigantic sat al lui Potemkin – furnalele, s-a aflat, fuseseră construite special de-a lungul drumului, iar orezul era adus de pe câmpuri aflate la distanţă şi replantat pentru a da impresia de abundenţă. Iar orezul era pus atât de înghesuit, încât trebuiau aduse ventilatoare electrice pentru ca aerul să circule printre plante, ca să nu putrezească. Aşa cum a comentat cu amărăciune dr. Li, „întreaga Chină era o scenă şi toţi oamenii – actori într-un spectacol dat pentru Mao“.[79]

Cei mai mulţi dintre colegii lui Mao au sprijinit Marele Salt, convinşi de succesele mult umflate din rapoartele oficialilor locali. Dar, la începutul anului 1959, au început să apară dubiile şi Mao însuşi era îngrijorat. Când a vizitat Shaoshan, satul în care se născuse, s-a întristat la descoperirea că templul budist local – la care mama lui mergea adesea – fusese demolat, cărămizile fiind luate pentru construirea unui furnal, iar lemnul pentru a fi pus pe foc.[80] În mai, Mao a făcut unele retuşuri; cantinele, de exemplu, nu mai erau obligatorii. Marele Salt însă a continuat, iar când comandantul armatei, mareşalul Peng Dehuai, a cerut o retragere în iulie 1959, Mao, afectat de critici, a insistat că era nevoie de fapt

de o reradicalizare. Peng a fost condamnat pentru „deviaţionism de dreapta“ şi oficialii locali au fost presaţi să redeschidă cantinele comunale. Risipa a continuat, aşadar, în timp ce ţăranii erau obligaţi să plătească impozite mai mari, pe baza producţiilor umflate din rapoarte.[81] Din agricultură erau extrase acum resurse uriaşe: investiţiile industriale au crescut de la 38% în 1956 la un masiv 56% în 1958, mare parte din creştere fiind pe seama ţărănimii. Rezultatul a fost o foamete catastrofală: potrivit unor estimări, între 20 şi 30 de milioane de oameni au murit în perioada 1958–1961 – una dintre cele mai devastatoare foamete din istoria modernă.[82]

În 1960, conducerea partidului, inclusiv Mao, acceptase că Marele Salt fusese un eşec dezastruos. Iar prestigiul lui Mao a primit încă o lovitură prin ruperea de URSS (şi, odată cu ea, prin retragerea de către Hruşciov a ajutorului financiar şi tehnic). Radicalismul de gherilă al lui Mao îl făcea pe Hruşciov să pară un ultrareacţionar, mai ales în politica externă. Mao îi reproşa lui Hruşciov doctrina „competiţiei paşnice“ cu Occidentul şi disponibilitatea de a se alia cu lideri necomunişti din Lumea a Treia, precum Nehru în India. Forţele chineze au bombardat insula Quemoy, ocupată de naţionaliştii lui Jiang Jieshi, iar Mao a mers până la a declara că un război nuclear global n-ar fi chiar aşa un dezastru; socialismul avea să se ridice din ruine; bomba americanilor era „un tigru de hârtie“. Alarmat de nesăbuinţa lui Mao, Hruşciov a refuzat să îl ajute să demareze un program de înarmare nucleară. În 1961, blocul comunist era irevocabil dezbinat.

Poziţia lui Mao după sfârşitul Marelui Salt în 1960–1961 semăna cu cea a lui Stalin după „Marea Ruptură“ din 1931–1933. El şi-a dat seama că ambiţiile nemăsurate şi populismul lui provocaseră haos. A acceptat şi că „retragerea“ de la radicalism spre o formă mai tehnocratică de comunism era necesară. Marele Salt a fost abandonat. Cele mai multe dintre furnalele de la ţară au fost dezasamblate, iar 6% din pământ a fost dat înapoi ţăranilor, pentru a fi cultivat în loturi private. Liu Shaoqi, Deng Xiaoping şi Zhou Enlai – marxişti mai modernişti – au preluat controlul, în timp ce Mao îşi pierdea şi prestigiul şi influenţa. Obiectivul noii conduceri colective era să reinstaureze ordinea, după haosul Saltului. Campaniile democratice au fost abandonate, plata în acord s-a întors, iar competenţa era din nou la loc de cinste; la ţară, vechile elite au fost reinstalate. Inegalităţile împotriva cărora se dezlănţuise Mao se furişaseră înapoi pe fereastră.

Şefii locali şi-au reafirmat autoritatea în mare măsură la fel cum o făcuseră

predecesorii lor sovietici la jumătatea anilor 1930: cu poliţia şi cu hârtiile. Paşapoartele, cărţile de identitate şi dosarele păstrau informaţii detaliate despre fiecare individ, pe lângă cele esenţiale – clasa şi apartenenţa politică. Încă de la revoluţie, oamenii erau împărţiţi în categorii ca membri ai „celor cinci tipuri roşii“ (muncitorii, ţăranii săraci şi din josul clasei de mijloc, cadrele revoluţionare, soldaţii revoluţionari şi rudele martirilor revoluţionari) sau ai „celor cinci elemente negre“ (moşierii, ţăranii bogaţi, contrarevoluţionarii, elementele negative şi cei de dreapta – plus, implicit, intelectualii). De la jumătatea anilor 1960, când cadrele locale au început să preia un control mai mare asupra economiei, aceste categorii au început să conteze foarte mult. Accesul la educaţia universitară, o slujbă bună în industrie sau riscul de a fi trimis „la munca de jos“, de la oraş la ţară – totul depindea de categoria în care se afla persoana respectivă. Conducerea chineză crea fără să vrea un nou regim reacţionar comunist, unde fiecare avea alocat un statut de neschimbat – în care „proletariatul“ se afla în vârf şi „elementele negre“ erau la bază, în oraşe cel puţin.

Discriminarea de clasă s-a petrecut într-o anume măsură peste tot în lumea comunistă în fazele timpurii ale regimurilor, dar în China a fost mai sistematică decât în blocul sovietic. Aceasta a avut loc din cauză că atât comunismul, cât şi societatea erau diferite în fiecare regiune. Descendenţa, clanul şi patronajul erau mai dominante în China decât în URSS, iar liderii comunişti, mulţi dintre ei foşti membri ai mişcării antipatriarhale din 4 mai, credeau că aceste tradiţii erau cauza înapoierii Chinei. Ei au folosit, aşadar, etichete de clasă riguros impuse ca o modalitate de a rupe legăturile vechii ordini. Dar, odată ce au ajuns ei la conducere, au apărut clanurile „roşii“, care au folosit etichetarea de clasă pentru a-şi consolida puterea.

Numai că, aşa cum au descoperit frecvent toate vechile regimuri, ierarhiile rigide moştenite alimentau resentimentele. Toţi cei care erau excluşi din cercurile conducerii „roşii“ – fie ei oameni cu trecut de clasă necorespunzător sau muncitori migranţi lipsiţi de siguranţa locului de muncă şi de avantajele sociale ale muncitorilor locului – aveau motive să fie furioşi pe sistemul rigid pe care nu îl puteau schimba. În mod paradoxal, Partidul Comunist Chinez crea o alianţă de grupuri revoluţionare care avea toate motivele să pună la cale o revoluţie împotriva noii „clase“ comuniste; iar conducătorul revoluţiei avea să fie nimeni altul decât Mao însuşi.

În anii 1960, Mao era tot mai nemulţumit de politicile lui Liu Shaoqi, Deng

Xiaoping și Zhou Enlai. El credea că aceștia prezidau asupra noilor egalități bazate pe moștenirea de clasă, pe salariile diferite și pe meritele educaționale. Prin contrast, Mao nu abandonase niciodată socialismul lui de gherilă și credea că singura modalitate de a revigora China era prin altruism și spirit de sacrificiu. Mao considera că egalitatea în China trebuia să fie moștenirea pe care să o lase în urmă și devenea tot mai radical pe măsură ce înainta în vârstă. Ce avea să se întâmple după moartea lui? se frământa el. Comunismul pe care îl crease el urma să fie confiscat de „revizioniștii“ de dreapta din partid, așa cum se întâmplase în Germania în anii 1890 sau în URSS după Stalin? După cum i-a spus lui Ho Și Min în 1966, „amândoi avem peste 70 de ani și într-o bună zi o să ne cheme Marx la el [adică o să murim]. Cine o să ne ia locul – Bernstein, Kautsky sau Hrușciov – nu avem cum să știm. Dar mai avem timp să pregătim lucrurile.“[83]

Provocările de dincolo de granițe, cu Războiul din Vietnam amenințând să se extindă în China, l-au convins, de asemenea, pe Mao de necesitatea întoarcerii la comunismul de gherilă. El a decis că trebuie smulse din rădăcini forțele „de dreapta“, în parte prin epurarea oficialilor de la vârf, dar în cea mai mare măsură schimbând atitudinile întregii societăți. Ierarhia patriarhală, dominația de clan, tehnocrația și lăcomia de bani trebuiau să lase locul domniei virtuții, în care oamenii muncesc altruist, pentru binele tuturor. Acestea au fost scopurile celei mai dezastruoase dintre campaniile lui Mao: Marea Revoluție Culturală Proletară. După cum declara în cele „șaisprezece puncte“ care au lansat campania în 1966:

Deși burghezia a fost doborâtă, ea mai încearcă încă să folosească vechile idei, culturi, tradiții și obiceiuri ale claselor exploatatoare pentru a corupe masele, pentru a le ține mințile prizoniere și a-și pregăti revenirea. Proletariatul trebuie... să schimbe perspectiva mentală a întregii societăți.[84]

În unele aspecte, așadar, Mao mergea (fără să-și dea seama) pe drumul lui Stalin din anii 1930. După ce au condus „salturi“ economice dezastruoase, ambii au fost nevoiți să restabilească ordinea, acțiune care, la rândul ei, a consolidat pozițiile oficialilor și ale altor lideri. Ambii au încercat atunci să-și mărească puterea asupra partidului, subminând orice potențial rival la conducere. În același timp, au lansat campanii ideologice, epurându-i pe cei care nu erau

comuniști convinși și pe „deviaționiștii de dreapta“ din birocrație – Stalin prin Teroare, Mao prin Revoluţia Culturală. De asemenea, ambele campanii au escaladat rapid și au scăpat de sub control. Dar Mao a fost mult mai radical în metode și scopuri. Stalin a păstrat ierarhia și s-a bazat pe poliția secretă; Mao s-a întors la socialismul de gherilă din Yan’an și a mobilizat masele, în speranţa că va crea noul om socialist. Mao, așadar, nu doar că își impunea voința asupra partidului; el a lansat, după cum o vedea el, o revoluție comunistă într-un stat comunist – o revoluție care în practică a devenit, fapt unic, un război civil în interiorul Partidului Comunist și al populației ca întreg.

Tipic pentru politica din China, această revoluție devastatoare pornită de sus a început într-un mod mai degrabă subtil, tangențial, pe 10 noiembrie 1965. O piesă de teatru, Înlăturarea din funcție a lui Hai Tui, despre concedierea unui funcționar virtuos de către un împărat tiranic din dinastia Ming, a devenit subiectul unei campanii de critici în presă, orchestrată de Mao și de soția lui, Jiang Qing. Ei pretindeau că era un atac împotriva președintelui, pe motiv că s-ar fi făcut o paralelă între Hai Tui și mareșalul Peng Dehuai. Ei s-au folosit apoi de acest caz pentru a condamna un grup din conducerea partidului pe care l-au acuzat de „revizionism“ de dreapta, grup din care făceau parte Peng Zhen, șeful organizației de partid din capitală, primar al Beijingului și aliat apropiat al lui Liu Shaoqi, și Lu Dingyi, șeful propagandei partidului. Vorbind în martie 1966, Mao a folosit limbajul colorat al unui mit străvechi:

Departamentul de Propagandă al Partidului este palatul Prinţului Infernului. Trebuie să dărâmăm palatul Prinţului Infernului și să eliberăm Demonul cel Mic... Zonele locale trebuie să producă mai mulți [regi maimuță], pentru ca tulburarea să ajungă viguros la palatul Regelui Cerurilor.[85]

Limbajul lui Mao a devenit curând și mai radical, acesta criticându-i și mai puternic pe „revizioniștii“ din interiorul partidului. Pe 16 mai, prima circulară a Revoluției Culturale îi descrie ca „reprezentanți ai burgheziei“ și „oameni de teapa lui Hruşciov care încă se ascund în mijlocul nostru“ și cheamă la o campanie de masă împotriva lor.

Normal, șefii locali ai partidului au devenit neliniștiți și, cu sprijinul lui Liu

Shaoqi, au încercat să atenueze campania, determinându-i pe Mao și pe radicali să mărească miza. Mao chema acum la înființarea așa-numitelor „gărzi roșii“ – grupuri formate de multe ori din studenți – ca o nouă avangardă care să atace revizionismul din partid și, mai general, „cele patru vechi“ din întreaga societate – „vechile idei, vechea cultură, vechile tradiții și vechile obiceiuri ale claselor exploatatoare“. În august, Mao însuși și-a pus o banderolă roșie pe braț și 13 milioane de gardieni roșii din toată țara au venit la Beijing la opt mitinguri uriașe, agitând fiecare câte o Cărticică roșie cu citate din Mao.

În toată China, tineri gardieni roșii – uneori copii de școală – luau străzile cu asalt. Ei impuneau o morală puritană, obligând femeile să-și tundă părul și smulgându-le bijuteriile; schimbau firmele magazinelor și plăcuțele cu numele străzilor (Ambasada Britanică se afla astfel pe „Strada Antiimperialistă“, iar cea sovietică pe „Strada Antirevizionismului“); năvăleau în casele „burgheze“ unde sfărâmau și jefuiau bunurile. Gao Yuan, fiul de vârstă școlară al unui oficial din provincie, își amintea:

Cu un steag roșu pe care scria „Garda Roșie“ în fruntea coloanei, am pornit spre centrul orașului. Cei mai mulți dintre noi aveau la ei cărticelele roșii, așa cum văzusem în fotografiile din ziare că făceau gardienii roșii din Beijing... În timp ce mărșăluiam, cântam noul Cântec al Gărzilor Roșii:

Suntem Gărzile Roșii ale președintelui Mao,

Călindu-ne prin valuri uriașe și furtuni;

Înarmați cu gândirea lui Mao Zedong,

Vom stârpi toți paraziții și dăunătorii.

...Am ajuns la trei arce din marmură sculptate cu migală, care se întindeau deasupra străzii. Arcul triplul [din dinastia Qing] se afla acolo de două sute de ani... Deși aveam amintiri plăcute despre cum ne jucam sub umbra arcelor, nu mi-a părut rău când le-am distrus. Dintre toate cele 24 de dinastii feudale

chinezeşti, Qing îmi displăcea cel mai tare... sub dinastia Qing au început puterile occidentale să subjuge China cu opiu şi cu navele lor militare... În strigăte de „Sfărâmaţi cele patru vechi“, splendida structură s-a prăbuşit la pământ şi a fost transformată într-un morman de pietre.[86]

Revoluţia Culturală a lui Mao avea, aşadar, asemănări izbitoare cu „Revoluţia Culturală“ sovietică de la sfârşitul anilor 1920, constând în aceeaşi îmbinare de atacuri populiste împotriva deviaţioniştilor „capitalişti“ din partid cu un „salt“ brusc spre modernitate. Impactul cultural a fost devastator, exact cum fusese închiderea şi demolarea bisericilor în Rusia la sfârşitul anilor 1920. Totuşi, personalităţi culturale – cea mai gălăgioasă fiind soţia lui Mao, Jiang Qing – făceau totodată eforturi serioase pentru a crea o nouă cultură chineză. Opera tradiţională a fost una dintre primele ţinte ale acestor campanii de modernizare culturală. Jiang s-a plâns că opera, o formă de artă foarte iubită, era plină de „duhuri de vaci şi de spirite ale şarpelui“, precum şi de valori false, cum ar fi „capitularea“ în faţa deţinătorilor „feudali“ ai puterii. Ea a îndemnat scriitorii comunişti să scrie lucrări noi, în care „împăraţii, miniştrii, înţelepţii şi fecioarele“ să fie înlocuiţi de eroi muncitori, ţărani şi soldaţi.[87] Aceste opere revoluţionare, deşi puternic influenţate de romantismul revoluţionar sovietic, erau, de asemenea, saturate cu vechi modele stilizate, mai ales în muzica de acompaniament. În 1966, Kang Sheng a declarat că un număr de cinci opere „modernizate“, împreună cu două balete şi o simfonie constituiau „cele opt spectacole-model“ ale Chinei. „Magnificele opt“ erau prezentate fără încetare publicului, atât pe scenă, cât şi sub formă de film. Iniţial, operele au avut succes; totuşi, deoarece relativ puţine producţii erau montate, publicul a ajuns să vadă aceleaşi opere iar şi iar, aşa că nu este de mirare că a apărut plictiseala. Potrivit unei glume, cultura Revoluţiei Culturale consta în „opt sute de milioane de oameni uitându-se la opt spectacole“.[88]

Deşi foarte conştiincios modernă, această cultură „nouă“ adusă de Revoluţia Culturală avea şi reminiscenţe din socialismul de gherilă de pe vremuri, din Yan’an. Şapte dintre cele opt spectacole-model aveau ca subiect experienţe revoluţionare chineze, iar eroii şi eroinele erau deseori soldaţi îmbrăcaţi ca în perioada revoluţionară. Prin urmare, uniformele militare au devenit curând culmea modei, mai ales printre tineri. După cum îşi aminteşte cineva care a trăit perioada respectivă, „uniformele militare adevărate erau puţine... aveam zece ani pe atunci şi o băteam pe mama la cap că vreau uniformă. Tot ce a putut ea să

facă a fost să cumpere nişte pânză de sac (o ţesătură grosolană folosită pentru împachetat coletele la poştă şi care se putea cumpăra fără cartele pentru bumbac) şi să o vopsească pentru mine şi pentru fraţii mei.“[89]

Socialismul de gherilă al Revoluţiei Culturale reprezenta, aşadar, şi o desprindere brutală de stalinism. Societatea urma să fie complet reordonată, cei virtuoşi fiind plasaţi în vârf, nu cei cu educaţie aleasă sau cu relaţii. Prestigiul bazat pe realizările academice a fost şi el printre primele ţinte. Acum nu doar ierarhiile „feudale“, ci şi „meritocraţia“ trebuiau să se supună unui fel de „virtuocraţie“.[90] Idealul era unul de altruism extrem şi chiar îndrăgitul personaj Pavel Korceaghin ajunsese să fie judecat acum de criticii chinezi pentru romantismul său autoindulgent şi pentru că se plângea de bolile lui.

Noua ordine a afectat într-un mod special şcolile şi universităţile. Urmând credinţa lui Mao că meritele testate prin examene nu fac decât să întărească diviziunile de clasă din societate, activismul politic conta mai mult decât rezultatele la învăţătură. Studenţii se confruntau cu un set cu totul nou de stimulente, prin care virtutea politică, nu distincţia intelectuală, avea să le aducă răsplata unor slujbe de prestigiu la oraş.

Studenţii au fost printre susţinătorii cei mai entuziaşti ai Revoluţiei Culturale. Dar spre sfârşitul anului atenţia oficialilor s-a îndreptat spre muncitori, care au fost îndemnaţi să se lanseze în campanii critice împotriva şefilor lor. Liu Guokai, membru într-un grup de rebeli dintr-o fabrică din Guangzhou, a descris cum facţiunile cărora „le-a mers rău“ (deseori muncitori temporari, prost plătiţi şi fără beneficii sociale) au răspuns prompt la semnalele lui Mao, revoltându-se împotriva grupurilor cărora „le-a mers bine“ (muncitorii cu slujbe sigure şi aliaţii lor, şefii). Pe 25 decembrie 1966, protestatarii au închis Ministerul Muncii din Beijing, iar în ziua următoare Jiang Qing a venit în sprijinul lor, dojenindu-l pe adjunctul ministrului pentru că i-a tratat ca pe nişte Cenuşărese ale clasei muncitoare:

Ea a spus: „Ministerul Muncii este pur şi simplu Ministerul Stăpânilor. Deşi ţara a fost eliberată de atâţia ani, muncitorii încă suferă tare mult; este de necrezut. Ştie ministerul vostru al muncii despre asta sau nu? Vrei să spui că muncitorii temporari sunt copiii unei mame vitrege? Ar trebui să lucrezi şi tu cu un astfel de contract.“ Şi spunând aceasta, Jiang a izbucnit în lacrimi.[91]

Când au auzit că grupul Revoluției Culturale le susține cauza, muncitorii temporari din toată țara s-au ridicat să ceară sfârșitul statutului lor subordonat. În general, ei au cerut și un tratament mai puțin dur, mai „tovărășesc“ și mai demn din partea oficialilor.[92]

Revoluția Culturală a ajuns în cele din urmă și la țară, deși locuitorii din unele sate trăiseră deja experiența „remoralizării“ politicii încă de la jumătatea anului 1965. Când satul lui Chen, în provincia Guangdong, a fost vizitat de „echipe de muncă“ trimise de partid de la oraș pentru a răspândi mesajul radical al lui Mao, salariile individuale în acord au fost înlocuite cu un sistem pe puncte, menit să încurajeze munca și răsplata colective. În același timp, structurile politice locale, bazate pe relații de rudenie și pe favoritisme de familie, au fost zguduite. O astfel de rețea era cea a lui Chen Qingfa, poreclit „Sos iute“ din cauza temperamentului lui și a ușurinței cu care recurgea la violență fizică în timpul unei dispute. Totuși, structurile de putere la țară nu s-au schimbat până în cea mai radicală fază a Revoluției Culturale, în 1967. În satul lui Chen, rivalul lui Qingfa, Chen Longyong, a preluat controlul cu ajutorul studenților radicali trimiși de la oraș la țară și a impus o terifiantă domnie a virtuții. Longyong, care se bucura de porecla „Bătrânul ciupit de vărsat“, avea o origine mult mai modestă decât Qingfa și era sprijinit de cei mai săraci țărani, excluși până atunci din politica satului. El era și mai puritan, ca stil de viață și ca moravuri. Ura vechile clanuri, a organizat cu mult zel munca în colectiv și era mai respectat decât iubitorul de lux Qingfa. Dar Revoluția Culturală i-a permis să dezlănțuie o teroare moralistă împotriva oamenilor „răi“, printre care Qingfa și chiar câțiva dintre studenții radicali, și în scurt timp i-a îndepărtat pe numeroși săteni. Potrivit acestora din urmă, conducerea lui Qingfa a fost poate coruptă, asemenea nobilimii de pe vremuri, dar s-a dovedit mult mai „umană“ decât comportamentul dur și răzbunător al lui Longyong.[93]

Mao și aliații lui nu au reușit întotdeauna cu ușurință să-i înlocuiască pe cei asemenea lui Qingfa cu cei ca Longyong. Liderii locali se protejau cu succes, deviind campaniile Revoluției Culturale în afara clasei lor sociale – în mare măsură la fel cum făcuseră predecesorii lor sovietici în 1937. Atacurile lui Mao la adresa „burgheziei“ erau deliberat înțelese greșit ca o campanie împotriva burgheziei „negre“ – care suferea deja discriminarea de multă vreme –, nu împotriva propriei clase, a noii burghezii „roșii“. De exemplu, șefii locali îngrijorați și-au înființat propriile gărzi roșii, formate din studenți „roșii“ (adică

cei cu origine sănătoasă de clasă, ca Gao Yuan), pentru a-i persecuta pe cei din vechea burghezie „neagră“ și pe urmașii lor. Campaniile de discriminare de clasă erau purtate cu o perseverență fanatică. Clienții restaurantelor erau obligați să completeze chestionare privind originea lor socială, iar chirurgii burghezi se temeau să opereze proletari pentru că, dacă lucrurile ar fi mers prost, puteau fi acuzați de „răzbunare de clasă“.[94]

Oficialii din partid justificau aceste distorsiuni în folosul lor ale campaniei printr-o reinterpretare a avertismentelor lui Mao privind degenerarea revoluției, folosind dogma „teoriei genealogiei sângelui“. Potrivit acesteia, virtutea nu ținea doar de clasa socială, ci era și o caracteristică moștenită. Clasele „roșii“ și urmașii lor erau genetic buni, pe când clasele „negre“ erau pătate și pentru generațiile viitoare. Clasa socială era astfel reinterpretată ca fiind înrudită cu casta sau cu rasa. Teoria a fost rezumată într-un cuplet:

Dacă bătrânul este erou, atunci fiul este băiat bun.

Dacă bătrânul este reacționar, atunci fiul este soi rău.[95]

Era, desigur, exact opusul a ceea ce avea Mao în minte. El și susținătorii lui radicali condamnau teoria genealogiei sângelui ca fiind „feudală“ și susțineau că, de fapt, clasa ține de atitudine, nu de sânge. Mao susținea chiar că era posibil ca așa-numitele clase „negre“ să fie mai virtuoase și mai „proletare“ decât grupurile „roșii“ aflate la conducere; într-adevăr, argumenta el, „roșiii“ erau cei care deveneau rapid o nouă clasă privilegiată, asemănătoare vechii burghezii. Totuși, Mao – ca și Troțki – nu a declarat niciodată categoric că elita partidului devine o nouă clasă burgheză, pentru că ar fi fost echivalent cu a chema la o revoluție reală împotriva Partidului Comunist, punând în pericol întregul regim.[96] Mao a dovedit întotdeauna o ambiguitate studiată; deși a încurajat clasele „negre“, nu s-a dezis niciodată cu totul de cele „roșii“.

Un asemenea echivoc a contribuit la întreținerea războiului civil haotic, în care fiecare tabără insista că numai ea urmărește adevărata voință a Conducătorului. Fosta burghezie, aliată cu muncitorii lipsiți de privilegii și alți „negri“ stigmatizați, își promova revendicările revoluționare formând o gardă roșie proprie. An Wenjiang, fiul unui marinar sărac care studia la Universitatea Fudan,

din Shanghai, a decis să intre în una dintre grupările rebele de gărzi roșii pentru a contracara violența gărzilor roșii „oficiale“ – cunoscute sub numele de „Gărzile Purpurii“:

Înainte de mișcare eram liniștit, ascultător și aproape timid în clasă, dar numai din cauză că firea mea liberă și nesăbuită fusese reprimată. Când s-a ivit ocazia, am devenit radical, îndrăzneț și entuziast... Nu pot să neg că exista și un element egoist în transformarea mea în lider al rebelilor, dar în cea mai mare parte era vorba de convingerea că fiul unuia din clasa muncitoare ar trebui să aibă voie să participe la revoluție.[97]

Pe 24 august 1966, gardienii roșii ai lui An au fost entuziasmați când în campus a apărut un afiș mare cu declarația lui Mao: „Asaltați sediul“ [Partidului Comunist]. După cum își amintește el, „îl priveam ca pe o victorie a grupului nostru rebel“, pentru că era o chemare la atacarea elitei, și „spre miezul nopții, 1 400 dintre noi mărșăluiam cu moralul ridicat să invadăm Academia de Teatru din Shanghai, la invitația minorității rebele de acolo“. Două zile mai târziu, însă, Gărzile Purpurii oficiale au organizat o mare demonstrație cu 40 000 de oameni, pretinzând că ei sunt cei susținuți de Mao. An s-a hotărât să ia trenul spre Beijing, „să mă întâlnesc cu președintele Mao și să înțeleg situația reală“. El a fost asigurat de gărzile roșii de la Universitatea Peking că președintele era cu adevărat de partea rebelilor și s-a întors la Shanghai plin de un zel radical.[98]

Această dinamică a războiului civil s-a răspândit curând în toată China, gărzile roșii rivale luptând pentru dominație. Cele mai multe instituții și locuri de muncă – școli, universități și fabrici – aveau gărzile lor în competiție. Așa cum își amintea Mao mai târziu, „peste tot, oamenii se luptau, împărțiți în două grupuri; existau două tabere în fiecare fabrică, în fiecare școală, în fiecare provincie, în fiecare regiune... era mare tulburare în țară“.[99] Tinerii erau cei mai activi în gărzile roșii, dar mare parte din populația urbană a fost atrasă în vârtejul revoluționar. La sfârșitul lui 1966, „negrii“ erau în ascensiune, dar „roșiii“ continuau să se apere.

Mao înțelegea perfect că Revoluția Culturală genera violență extremă și a văzut că Beijingul și partidul central pierdeau controlul. Cu toate acestea, nu a dat

înapoi, hotărât să instige la o revoluţie de jos în sus împotriva birocraţiei partidului, nu doar la o epurare de sus în jos. Într-una dintre puţinele ocazii în care a fost lipsit complet de ambiguitate, Mao le-a propus un toast musafirilor la aniversarea lui, pe 26 decembrie 1966: „Pentru extinderea războiului civil naţional şi permanent!“[100] Această insensibilitate era evidentă şi în justificarea dată de Mao haosului şi violenţei ce cuprinseseră China: „Este o greşeală când oamenii buni iau la bătaie alţi oameni buni, deşi astfel se pot lămuri unele neînţelegeri, întrucât altfel în primul rând n-ar fi ajuns să se cunoască unii cu alţii.“[101] Pentru Mao, dezordinea era mai puţin periculoasă decât rămânerea la putere a vechii elite.

Semnalul decisiv că vântul îşi schimbase direcţia împotriva „roşilor“ şi în favoarea radicalilor şi a „negrilor“ a fost „Furtuna din Ianuarie“ 1967, din Shanghai. Aici, fapt neobişnuit pentru restul Chinei, rebelii nu erau studenţi ca An Wenjiang, ci în general muncitori lipsiţi de drepturi. Organizaţia locală de partid a strâns batalioane de gărzi roşii care să li se opună, dar cei 800 000 de oameni pe care pretindea că-i avea nu i-au putut învinge pe rebeli. Pe 30 decembrie 1966, circa 100 000 de rebeli au atacat 20 000 de gărzi roşii oficiale şi, după o luptă de patru ore, au învins. Pe 5 februarie, Mao a fost de acord cu sfârşitul puterii partidului local şi transferul acesteia către o nouă organizaţie – Comuna Populară din Shanghai, după modelul Comunei din Paris din 1871.

Furtuna din Ianuarie a zgâlţâit întreaga ţară. Tânărul Gao Yuan, un copil ai cărui părinţi făceau parte din cercurile conducătoare ale partidului, a devenit acum victimă a violenţei cu care mai înainte îi tratase el pe alţii. Într-o dimineaţă când s-a trezit şi a ieşit să cumpere mâncare, a observat şocat în tot centrul oraşului afişe proclamând că „a sosit momentul să preluăm puterea de la contrarevoluţionarul comitet de partid şi guvern“ – o elită care îl includea şi pe tatăl lui. Grupul rival de gărzi roşii „negre“, aşa-numita Gardă Roşie Gândirea lui Mao Zedong a năvălit la ei în casă şi l-a ţinut pe tată în dureroasa poziţie de „avion“ vreme de două ore – îngenuncheat, cu braţele întinse şi cu piciorul unui gardian roşu în spate. Apoi l-au „încoronat“ ceremonios cu tichia unui vechi funcţionar feudal, cum purtau actorii în operele tradiţionale, simbolizând astfel faptul că este dat afară din funcţie.[102] În toată ţara, facţiunile politice îşi supuneau inamicii unor umilinţe publice asemănătoare, torturilor şi chiar morţii. Între timp, la Beijing, o organizaţie în stilul poliţiei secrete, înfiinţată de Mao, Grupul Central de Examinare a Cazurilor, ancheta şi epura aşa-numitul Grup al duşmanilor Revoluţiei Culturale. Liu Shaoqi şi Deng Xiaoping au fost denunţaţi ca fiind „Hruşciovii Chinei“.

Radicalismul lui Mao a ajuns la apogeu în vara lui 1967, când, dându-şi seama că până la urmă conservatorii câştigau, el a ordonat autorităţilor militare locale „să înarmeze stânga“. Rezultatul era previzibil: numărul celor ucişi în bătăliile locale dintre conservatori şi radicali a fost de ordinul miilor. La sfârşitul lui august, Mao începuse să accepte că „marele haos“ devenise prea periculos şi a lansat o nouă campanie „în sprijinul armatei şi pentru bucuria poporului“, folosind armata, care până atunci le lăsase frâu liber radicalilor, pentru a reinstitui controlul central. Mao a făcut turul Chinei înfiinţând noi comitete revoluţionare, refăcând astfel organizaţia de partid distrusă, dar procesul era de durată. Facţiunile concurente trebuiau unite şi mişcările radicale ale gărzilor roşii suprimate. Armata însăşi s-a lansat acum într-o campanie de epurări şi ucideri, şi a făcut-o mult mai sistematic decât gărzile roşii. Aceasta a fost perioada cea mai sângeroasă şi mai brutală a Revoluţiei Culturale. Abia în septembrie 1968 a fost instalat şi ultimul dintre comitetele revoluţionare stabilizatoare.

În paralel cu centralizarea politică, s-a produs o restaurare a ordinii culturale, în special în ceea ce priveşte spinoasa problemă a cultului personalităţii lui Mao. Aşa cum s-a întâmplat frecvent în regimurile comuniste, cultul lui Mao a apărut în perioadele de ameninţare, când conducerea trebuia să-şi consolideze puterea – în Yan’an la începutul anilor 1940 şi în timpul crizei conducerii izbucnite în jurul Marelui Salt Înainte. Totuşi, odată cu Revoluţia Culturală, conducerea a început să piardă controlul unui cult care devenea din ce în ce mai extravagant, depăşindu-l cu mult pe cel al lui Stalin.[103] Pe măsură ce puterea politică se fărâmiţa, gărzile roşii rivale se întreceau în a-şi arăta loialitatea faţă de preşedinte, iar competiţia sicofanţilor a împins cultul la niveluri extreme. În unele locuri, viaţa era dominată de exprimarea loialităţii faţă de Conducător: se organizau campionate de citate, în care participanţii se întreceau în a-şi arăta cunoştinţele din Citate din preşedintele Mao, şi multe întruniri începeau cu un „dans al loialităţii“. În zona rurală, unele expresii ale devoţiunii aveau tentă religioasă sau rituală explicită, construindu-se „Pagode ale citatelor“ în care se aflau „tablele instruirii“. Cuvintele lui Mao erau tratate de parcă ar fi fost sutre budiste. Conducerea din Beijing a Revoluţiei Culturale dezaproba răspândirea necontrolată a cultului, recunoscând că acesta era folosit de şefii locali pentru ambiţiile lor şi, în ultimă instanţă, era în defavoarea lui Mao. După cum a explicat Kang Shang:

În prezent se dansează peste tot dansuri ale loialităţii. Ei spun că sunt semne ale

loialității față de președintele Mao, dar în realitate i se opun... Apoi mai există „loializați“ asta, „loializați aia“, risipind averea națiunii. De fapt, sunt loiali lor înșile, oferindu-și astfel capital politic.[104]

Curând, armata avea să recurgă la eforturi serioase pentru a controla cultul, impunând coduri și practici rigide pentru folosirea lui și lipsindu-l astfel de spontaneitate. Noua mișcare „trei loialități și patru iubiri fără limite“ a încurajat comitetele de partid să instituie ceremonialuri stricte, stabilind exact în ce mod cetățenii ar trebui să-și arate devotamentul față de Mao. Cel mai departe au mers autoritățile din orașul Shijiazhuang, din Hebei, care au prescris un set detaliat de ritualuri pentru toți angajații din magazine. Dimineața, înainte de deschiderea magazinului, aceștia trebuiau „să caute instrucțiuni“ în operele președintelui, iar seara trebuiau „să dea raportul“ cu privire la întâmplările zilei în fața portretului lui Mao. Fiecare a primit, de asemenea, un catehism cu citate din Mao potrivite pentru inițierea unei conversații între vânzător și client. De exemplu, un vânzător care întâmpina un client muncitor îi putea spune „Revoluția făcută viguros“, iar clientul avea să-i răspundă, continuând citatul: „…mărește activ producția“; pe de altă parte, o persoană în vârstă trebuia salutată cu fraza: „Să-i dorim viață lungă președintelui Mao!“ și era de așteptat să răspundă: „Trăiască președintele Mao! Trăiască! Trăiască!“ Aceste ritualuri au provocat, natural, o îngrijorare profundă, pentru că pedepsele pentru cei care făceau greșeli puteau fi dure. Un profesor din comitatul Fucheng, în provincia Hebei, a fost condamnat la nouă ani de închisoare pentru că a scris inițial în jurnalul personal că un citat din Mao i-a dat „o energie nelimitată“, iar apoi a schimbat fraza în „foarte multă energie“.

În orașe, mișcarea „celor trei loialități și patru iubiri fără limite“ s-a încheiat în iunie 1969. Până atunci, violențele cele mai grave luaseră deja sfârșit. Cu toate acestea, mulți au rămas în închisori sau exilați la țară până la sfârșitul oficial al Revoluției Culturale, care s-a petrecut la moartea lui Mao, în 1976. Estimările sugerează că cel puțin un milion de oameni au murit și mulți alții au suferit din cauza torturii și a umilințelor în timpul Revoluției Culturale. Viețile și perspectivele a milioane de oameni au fost compromise, deoarece o întreagă generație de tineri a fost privată de educație. Feng Jicai, fiul unui fost bancher, insistă pe traumele psihologice durabile provocate de persecuții:

Cea mai mare tragedie a Revoluţiei Culturale a fost faptul că a torturat sufletele oamenilor... Tatăl meu a suferit cumplit... În anii ’70, după nenumărate şedinţe de tortură, a căpătat o problemă ciudată. Se trezea noaptea din coşmaruri şi începea să ţipe. Apartamentul era mic, şi când el ţipa, nu putea nimeni să doarmă. Dar s-a chinuit aşa până în 1989.[105]

Cu toate acestea, Revoluţia Culturală nu a rezolvat absolut nimic. La fel ca Stalin, Mao sperase să mobilizeze ţara încă o dată pentru a construi o nouă societate, dar a urmat doar haosul violent. Conducerea politică de la Beijing a rămas slabă, iar economia a fost ruinată. Revoluţia Culturală a continuat poate oficial până în 1976, dar era limpede încă din 1968 că vechea luptă radicală de clasă, purtată împotriva birocraţiei comuniste, adusese dezastrul pentru China şi pentru poporul ei.

Odată cu lansarea satelitului Sputnik în octombrie 1957, reputaţia internaţională a regimurilor comuniste şi încrederea lor în propriile puteri au atins apogeul. Ca în Creanga de aur (The Golden Bough) a lui Frazer, se părea că sacrificarea lui Stalin, regele mitic, a permis o revigorare a sistemului. Folosirea tehnologiei rachetelor pentru cucerirea spaţiului în beneficiul întregii umanităţi sugera că, într-adevăr, comuniştii îşi puseseră energia în slujba păcii şi a umanităţii, nu a războiului şi a divizării. La sfârşitul anilor 1960 era însă clar că eforturile făcute în Iugoslavia, URSS şi China de a extinde atractivitatea regimului dincolo de rigidul partid stalinist, în timp ce se căutau noi forme de mobilizare radicală pentru obţinerea succesului economic, eşuaseră. Cu toate intenţiile şi obiectivele lui, Tito renunţase la mobilizare şi îşi începea călătoria spre economia de piaţă şi Occident; Hruşciov a descoperit că este greu să entuziasmezi oameni fără metodele brutale, militarizate din anii 1930; între timp, extremismul lui Mao arătase cât poate fi de înspăimântător şi de distructiv un comunism egalitar, puternic radical. Dar în aceeaşi perioadă în care aceste trei regimuri descopereau cât era de dificil să-şi transforme propriile societăţi, ele au găsit noi ocazii favorabile în străinătate, în America Latină şi în Africa, în convulsiile decolonizării. Iar în lupta pentru inimile şi minţile celor din Lumea a Treia li s-a alăturat un nou competitor comunist: Cuba.

Capitolul 9. Gherilele

I

La începutul anului 1954, pe străzile oraşului Guatemala putea fi găsit un tânăr argentinian, care făcea comerţ ambulant cu fotografii ale „Hristosului negru“ din Guatemala. Cum icoana îi atrăgea în mod special pe numeroşii indieni săraci din oraş, comerţul era surprinzător de lucrativ. Ideea fabricării icoanelor îi venise iniţial lui Antonio „Ñico“ López, un exilat cubanez şi cândva participant la puciul eşuat al lui Fidel Castro din 1953. Dar cel care le vindea era argentinianul Ernesto Guevara (poreclit „Che“, din cauză că folosea frecvent termenul indigen guaraní ce însemna „Hei, tu!“). Deşi era medic calificat, Che nu reuşise să-şi găsească o slujbă şi era nevoit să se descurce cum putea. Într-o scrisoare trimisă acasă, Guevara îşi descrie vorbăria de vânzător: „Vând imaginea preţioasă a Domnului din Esquipulas, un Hristos negru care face miracole uimitoare... Am o lungă listă de poveşti despre miracolele lui Hristos şi inventez întruna altele noi, ca să văd dacă oamenii le cred.“[1]

Guevara şi López erau doar doi dintr-un grup eclectic de stângişti latino-americani – de la social-democraţii din Venezuela la comuniştii din Nicaragua, de la adversarii omului-forte din Argentina, Juan Perón, la rebelii contra dictatorului cubanez Fulgencio Batista – care veniseră să vadă noua şi radicala Republică Guatemala. La fel ca europenii care se adunaseră cu optsprezece ani mai devreme în Spania republicană, mulţi latino-americani din stânga progresistă vedeau Guatemala, condusă de socialistul Jacobo Arbenz, ca fiind speranţa continentului. Guevara însuşi, care pe atunci avea doar 26 de ani, era un personaj charismatic, curajos după unii, nesăbuit după alţii. Dar putea fi şi un adept al disciplinei dure; adoptase poziţia stalinistă privind legitimitatea violenţei, iar comportamentul lui aspru şi moralist i-a îndepărtat pe unii. Această aparenţă austeră era îndulcită însă de un simţ al umorului autoironic: unul dintre personajele lui literare preferate era Don Quijote al lui Cervantes, ridicolul aspirant la postura de cavaler, ce rătăcea luptând pentru cauze pierdute.[2]

Născut într-o familie aristocratică, sărăcită, Che a fost un copil bolnăvicios, pe care astmul sever l-a făcut să se îndrepte spre cărţi. Se retrăgea deseori să citească în baia familiei, pentru a scăpa de haosul din jur. Deşi cu un psihic fragil, era hotărât să-şi depăşească slăbiciunea fizică prin puterea voinţei şi

a minții, iar în tinerețe a plecat într-unul dintre celebrele lui tururi ale Americii Latine pe motocicletă, prilej să vadă inegalitățile enorme dintre amerindieni și albii bogați.

Totuși, pentru Che aceste inegalități nu țineau doar de rasă, nici chiar de clasa socială. Ca mulți intelectuali latino-americani, el le vedea ca pe o consecință a imperialismului și colonialismului, adică a puterii Statelor Unite asupra continentului: exploatarea capitalistă a resurselor naturale de către companiile lor și rețeaua lor de dictatori locali care menținеau controlul semiimperial. Pablo Neruda, chilianul simpatizant al comuniștilor și poetul preferat al lui Che, a surprins această mânie în poezia lui din 1950 La United Fruit Co., în care a descris imaginea roiurilor de muște tiranice ospătându-se din fructul putred al imperialismului și corupției.[3]

Încercările lui Arbenz de a naționaliza vastele terenuri ale „caracatiței", el polpo, au fost cele care au atras în Guatemala numeroși radicali, inclusiv pe Guevara:

Am avut ocazia să trec prin domeniile United Fruit, convingându-mă încă o dată cât de teribile sunt aceste caracatițe capitaliste. Am jurat în fața unei fotografii a bătrânului și regretatului tovarăș Stalin că nu voi avea odihnă până nu voi vedea anihilate aceste caracatițe capitaliste. În Guatemala mă voi perfecționa și îmi voi însuși tot ce trebuie pentru a deveni un adevărat revoluționar.[4]

El polpo s-a dovedit însă rezistentă și nu United Fruit a capitulat, ci regimul Arbenz. Conservatorii locali au ripostat, ajutați de CIA, care a purtat vreme de un an o campanie de subminare politică și militară împotriva lui Arbenz. Guevara era hotărât să rămână și să apere „revoluția guatemaleză", înfruntând bombardamentele aeriene din capitala Guatemala, la fel cum comuniștii apăraseră Madridul. Dar Arbenz a refuzat să lupte și a fugit din țară. Guevara însuși, ascunzându-se la ambasada Argentinei, abia a scăpat de arestarea cerută de secretarul american de stat John Foster Dulles, care era hotărât să-i împiedice pe revoluționari să se regrupeze în altă parte. În septembrie 1954, el a fugit în Mexic.

Căderea lui Arbenz a electrizat stânga latino-americană, tot așa cum căderea Republicii spaniole o radicalizase în anii 1930, iar comuniștii au profitat. La fel

ca în anii 1930, Moscova le-a permis să se alieze cu alte forţe „burgheze“, iar comuniştii au argumentat că, prin îmbinarea dintre modernitate şi disciplina severă pe care o aduceau, ei puteau cel mai uşor să-şi scape ţările de imperialismul străin. Pentru Che Guevara, comunismul în stil sovietic furniza desigur toate răspunsurile şi el l-a criticat pe Arbenz că nu a fost capabil de cruzimea şi organizarea lui Stalin. Abordarea lui lipsită de compromisuri nu era surprinzătoare, având în vedere educaţia pe care o primise. Tatăl lui condusese campanii în sprijinul Republicii spaniole şi, pe când era copil, Che îi dăduse câinelui familiei numele Negrina, după preşedintele spaniol promoscovit Juan Négrin.[5]

Cu toate acestea, existau diferenţe naturale enorme între America Latină a anilor 1950 – cu istoria ei de intervenţii străine – şi Europa anilor 1930, la fel cum erau şi între comuniştii din cele două perioade. Comunismul devenise o mişcare mult mai diversificată, iar succesul comunismului asiatic oferise o soluţie alternativă pentru Lumea a Treia, modelul de revoluţie a gherilei rurale. De la jumătatea anilor 1950, Moscova a început să piardă controlul comunismului internaţional în faţa capitalelor rivale, iar Havana, după victoria revoluţiei cubaneze din 1959 a lui Castro şi Guevara, avea să fie una dintre acestea. Che, care semnase odată „Stalin al II-lea“ o scrisoare din tinereţe către mătuşa sa, era tot mai deziluzionat de tradiţia sovietică, iar supranumele pe care şi l-a ales sugerează că avea un stil revoluţionar diferit. „Hei, tu!“ nu era „Omul de oţel“, ci un marxist mult mai radical, chiar romantic.

Che a devenit o figură iconică, iar Cuba s-a transformat într-unul dintre cele mai atrăgătoare modele pentru naţionaliştii radicali. Dar cubanezii nu erau singuri: regimurile „paricide“ post-Stalin ale lui Tito şi Mao erau într-o concurenţă dură pentru a atrage noii lideri naţionalişti din Lumea a Treia. Iar sub Hruşciov, sovieticii înşişi prezentau o aparenţă mai idealistă. De asemenea, ei au abandonat vechiul lor sectarism stalinist şi au adoptat o strategie mai cuprinzătoare, intrând în alianţe cu grupuri care nu erau marxist-leniniste. Era o epocă fluidă, în care sovieticii, chinezii şi cubanezii susţineau o serie eclectică de grupări de stânga – gherile marxiste radicale, moderniști în stil sovietic, comunişti moderaţi, deschişi la colaborarea cu naţionaliştii, şi naţionalişti nonmarxişti. După o lungă perioadă de neglijare stalinistă, comunismul vorbea acum unui public larg din Lumea a Treia, într-o vreme în care Occidentul prezenta şi el un chip mai atractiv, sub conducerea lui John F. Kennedy. Totuşi, comunismul de gherilă cubanez nu a avut mai mult succes în a se susţine decât alte forme de comunism romantic din anii 1960, în timp ce noul activism comunist din Lumea a Treia a provocat

instabilitate și și-a înspăimântat oponenții, ceea ce a dus la un regres și la o serie de înfrângeri ale comuniștilor. Epoca optimismului, de ambele părți ale divizării ideologice, nu avea să dureze.

II

La aproape un an după căderea lui Arbenz, pe 18 aprilie 1955, douăzeci şi nouă de delegaţi din ţări asiatice şi africane s-au strâns în oraşul Bandung, din Java de Vest, să asculte furtunosul discurs de bun-venit al preşedintelui indonezian Sukarno:

Da, a fost într-adevăr „Sturm über Asien“ [Furtună peste Asia] – şi peste Africa de asemenea... Naţiunile, statele s-au trezit din somnul lor de secole. Oamenii nu mai sunt pasivi, liniştea aparentă a lăsat locul luptei şi activităţii... Uraganele trezirii şi retrezirii naţionale ne-au măturat pământurile, zguduindu-le, prefăcându-le, schimbându-le în mai bine.[6]

„Furtuna peste Asia“ a lui Sukarno era o referire la filmul cu acelaşi nume al lui Pudovkin, din 1928, despre un descendent mongol al lui Genghis-Han care, în 1918, schimbă tabăra, trecând de la imperialiştii britanici la bolşevici.[7] Existau, aşadar, ecouri ale vechiului Comintern la Bandung şi, ca şi Conferinţa de la Baku a Popoarelor din Est din 1920, îşi propunea să unească „Sudul“ global în lupta împotriva imperialismului. Cu toate acestea, categoric nu era un congres comunist. Mongolii nu fuseseră invitaţi şi nici alte naţionalităţi considerate prea apropiate de sovietici – fie că era vorba de republicile sovietice din Asia sau de nord-coreeni. Dintre regimurile comuniste, doar chinezii şi nord-vietnamezii se aflau acolo. Iar, dacă unii dintre principalii delegaţi – Jawaharlal Nehru din India şi indonezianul Ahmed Sukarno – erau socialişti (iar Nehru avea multă simpatie pentru planificarea în stil sovietic), ei nu erau marxişti-leninişti, ci socialişti naţionalişti indigeni, hotărâţi să îmbine socialismul cu tradiţiile politice locale. Fiind naţionalişti, ei refuzau, de asemenea, să se identifice prea îndeaproape cu orice bloc, fie el estic sau occidental. Iar unii delegaţi erau chiar anticomunişti convinşi – şase din douăzeci şi nouă se aliniaseră recent politicii Statelor Unite şi Marii Britanii. Carlos Romulo, reprezentantul regimului filipinez care suprimase recent rebeliunea comuniştilor Huk, a făcut celebra remarcă: „Vechile imperii

despre care se spunea că soarele nu apune niciodată deasupra lor pleacă unul câte unul din Asia. Ceea ce ne face acum să ne temem este noul imperiu al comunismului, în care ştim că soarele nu răsare niciodată.“[8]

Chinezii au refuzat să accepte că aliaţii lor sovietici au un imperiu în Europa de Est, iar întâlnirea a fost una foarte agitată, delegaţii certându-se ce atitudine să ia conferinţa faţă de superputeri. Totuşi, Zhou Enlai a făcut o încercare măiastră de a-i fermeca pe liderii strânşi la Bandung, prezentând China ca pe un prieten moderat, tolerant, al tuturor celor oprimaţi din lumea aceasta. El a recunoscut că marxism-leninismul era o raritate în noua lume decolonizată şi că trebuiau făcute compromisuri, dacă era să aibă China vreo influenţă. Romulo s-a plâns că Zhou s-a purtat de parcă „cita din cartea lui Dale Carnegie Secretele succesului. Cum să vă faceţi prieteni şi să deveniţi influent“.[9] Dar Zhou avea un fundament teoretic mai respectabil decât Dale Carnegie pentru ofensiva lui de fermecare: comuniştii chinezi erau în faza lor moderată de „Nouă Democraţie“ şi erau încântaţi să aprobe alianţe ale comuniştilor cu naţionaliştii burghezi.

Bandung a marcat naşterea „Lumii a Treia“ ca o entitate nouă, independentă şi de „Primul“ Occident şi de „Al doilea“ Est. Conferinţa a fost de acord asupra necesităţii de a scăpa de dependenţa economică de Lumea Întâi – descrisă de Sukarno ca fiind colonialism în haine moderne – prin cooperare economică. A hotărât, totodată, să lupte împotrive pericolelor războiului nuclear. În discursul aţâţător rostit la conferinţă, Sukarno i-a îndemnat pe africani şi pe cei din sudul Asiei să desfăşoare „violenţa morală a naţiunilor în favoarea păcii“, opunându-se militarismului celor două blocuri implicate în Războiul Rece.[10]

Conferinţa de la Bandung a marcat şi intrarea unui „Sud“ identificabil în politica mondială, precum şi puterea antiimperialismului. Deşi vechile imperii erau evident în declin, multe erau clar hotărâte să reziste sau măcar să-şi păstreze influenţa după decolonizare prin conturarea politicii statelor succesoare. La începutul anilor 1960, doar câteva state se mai aflau sub controlul albilor – coloniile portugheze, cele mai multe în Africa, Africa de Sud şi Rhodesia. Cu toate acestea, mulţi lideri din Lumea a Treia încă vedeau imperialismul ca pe o forţă puternică, iar noţiunile de „neocolonialism“ şi imperiu neoficial au fost mult discutate, în special în legătură cu Statele Unite şi cu rolul proeminent al acestora de nou susţinător al vechilor lor colaboratori prooccidentali.

Totuşi, dezbaterile de la Bandung au evidenţiat şi cât de mânjit era comunismul lui Stalin de tarele imperialismului, deschizând drumul pentru ca iugoslavii şi

chinezii să conteste rolul URSS de conducător real și legitim al comunismului global. Și mai îngrijorătoare pentru soviete a fost o întâlnire care a avut loc în anul următor pe insula iugoslavă Brijuni, între Tito, Nehru și Nasser. Acolo s-au făcut planuri pentru transformarea Lumii a Treia într-un bloc de politică externă cu o atitudine de respingere față de ambele superputeri. Rezultatul a fost fondarea „Mișcării de Nealiniere“ în 1961, la Belgrad.[11]

Hrușciov a reacționat rapid la aceste provocări. El și ideologii lui erau convinși că decolonizarea oferă oportunități enorme socialismului sovietic. URSS, credea el, putea furniza un model atractiv pentru naționaliștii din Lumea a Treia – unul care îmbina o tradiție antiimperialistă îndelungată, un angajament pentru justiție socială și progresul tehnologic simbolizat de proiectul Terenurilor Virgine și de satelitul artificial. Încurajați de sovietici, argumenta el, naționaliștii burghezi „progresiști“ aveau să treacă treptat în tabăra socialistă; între timp, pe măsură ce economiile lor se dezvoltau și clasa muncitoare devenea mai puternică, antiimperialismul avea să devină anticapitalism. Această tranziție, insista Hrușciov, putea fi pașnică; nu trebuia să fie neapărat una violentă, revoluționară, implicând partide de avangardă și luptă de clasă. Progresista Lume a Treia avea să fie o „zonă a păcii“.[12]

La puțin timp după Bandung, așadar, Hrușciov a organizat în grabă o serie de vizite oficiale în Iugoslavia, India și Birmania, cu intenția de a reface imaginea sovieticilor în rândurile stângii antiimperialiste; el a trimis, de asemenea, un emisar în Orientul Mijlociu, să ia legătura cu Nasser. Aceasta a marcat o despărțire dramatică de stalinismul târziu, care îi vedea pe toți liderii nealiniați ca potențiali inamici[13], și a necesitat o schimbare majoră în doctrina sovietică, pentru că de la sfârșitul fronturilor populare, în 1947, URSS văzuse lumea ca fiind împărțită în „două tabere“. Hrușciov a anunțat sfârșitul vechii viziuni staliniste asupra lumii la Congresul al XX-lea al partidului, în 1956. URSS, a proclamat el în 1960, era încântată să vadă „state naționale democratice“ în care comuniștii făceau alianțe cu naționaliștii burghezi „de stânga“.[14]

Aceasta era, de fapt, o altă versiune a vechii politici a „frontului unit“, în care guvernele naționaliste „burgheze“ luau locul partidelor naționaliste. Această nouă politică a luat forma unui ajutor sporit pentru India lui Nehru, Ghana lui Nkrumah, Indonezia lui Sukarno și Algeria lui Ben Bella. Dar din perspectiva propagandei, cea mai eficientă intervenție a lui Hrușciov rămâne cea din fostul Congo belgian (Congo-Léopoldville, ulterior Zair). După ce au acordat independența Congo-ului în 1960, belgienii, cu ajutorul americanilor, au sprijinit

insurgența împotriva naționalistului de stânga ales, Patrice Lumumba. Capturarea și asasinarea lui Lumumba în 1961 au reprezentat un pas înapoi pentru politica sovieticilor, dar acesta a devenit un martir al cauzei anti-imperialismului susținută de sovietici și moartea lui a avut ecou în toată Africa.

Între timp, după ruptura chino-sovietică de la sfârșitul anilor 1950, chinezii s-au dovedit rivali dificili pentru Moscova în competiția pentru influență în Lumea a Treia. La începutul anilor 1960, Zhou Enlai și Liu Shaoqi au străbătut în toate direcțiile Africa și Asia, vizitând un mare număr de lideri nealiniați, din Birmania până în Egipt, din Algeria până în Etiopia. Chinezii se prezentau acum ca alternativă radicală la sovietici și ca oponenți categorici ai politicii „coexistenței pașnice“ cu Occidentul. În anul 1965, Lin Biao, liderul militar radical, a argumentat că experiența gherilelor chinezești era mult mai potrivită luptelor pentru libertate în societățile agrare decât modelul sovietic. Vechea lor strategie „înconjurați orașele eliberând mai întâi satele“ putea fi aplicată lumii întregi: Occidentul reprezenta „orașul mondial“, în timp ce America Latină, Africa și Asia reprezentau partea rurală a lumii.[15] Trebuiau purtate războaie populare atât împotriva feudalismului, cât și a imperialismului.

Mesajul chinezilor era atrăgător pentru mulți comuniști din Lumea a Treia. Aflat la conducerea puternicului Partid Comunist Indonezian, Dipa Aidit a spus unei delegații de comuniști străini că regimurile comuniste de tipul celui sovietic aveau să devină inevitabil „«niște ștabi bogați» pe seama țărilor înapoiate și să-și piardă spiritul revoluționar“. Pe el îl enervase în mod special faptul că plătise mult mai mult pentru o cămașă la Moscova decât la New York, deși calitatea era net inferioară – dovadă clară că rușii erau mai lacomi de bani decât americanii.[16] Partidul indonezian era unul dintre principalii aliați ai chinezilor, dar Beijingul l-a fondat și pe cel vietnamez, precum și o serie de regimuri noncomuniste și mișcări pentru independență în Africa și în Orientul Mijlociu.

„Frontul unit“ din anii 1960 al socialiștilor și comuniștilor indigeni din Lumea a Treia era foarte instabil, ca și predecesorul lui din anii 1920, pentru că prestigiul reînnoit al marxismului a mărit sprijinul pentru comuniști în multe societăți postcoloniale, ceea ce era inevitabil o amenințare pentru liderii naționaliști. Nasser a răspuns suprimându-i cu brutalitate pe comuniștii egipteni în 1959, iar Abdel Karim Qassim din Irak, un lider naționalist de stânga venit la putere în 1958 în colaborare cu comuniștii, a început curând să regrete această alianță. Pentru că, dacă Partidul Comunist Irakian avea doar 25 000 de membri, organizațiile de masă afiliate se mândreau cu milioane de membri, aproximativ

a cincea parte a populației.[17] Unul dintre cele mai frapante exemple de tensiuni între naționaliștii de stânga și comuniști s-a petrecut în India, unde Partidul Comunist Indian (CPI) a câștigat în 1957 alegerile în statul Kerala din sud-vest. Aici existau diviziuni de castă foarte puternice, iar victoria s-a datorat parțial sprijinului grupurilor din castele inferioare. Cu ajutorului Moscovei, CPI a urmat un set de politici nonrevoluționare. Planurile lui pentru reformă agrară erau chiar izbitor de asemănătoare cu cele ale lui Nehru. Cu toate acestea, s-a lovit curând de o opoziție serioasă din partea grupurilor conservatoare, în special din partea puternicei Biserici Catolice, care se opunea politicilor lui educaționale. Catolicii au format o miliție „liberaționistă“, iar comuniștii locali au ripostat. În 1959, amenințarea unei lovituri de stat catolice l-a forțat pe premierul comunist Elamkulam Namboodiripad să ceară ajutor de la centru, iar Nehru a profitat de criză pentru a demite guvernul în iulie.[18]

Eforturile lui Hrușciov de a îmbunătăți imaginea URSS printre liderii din Lumea a Treia au beneficiat enorm de pe urma neîncrederii profunde a americanilor în naționalismul de aici. În anii de după război, americanii se frământau cum să procedeze cu Sudul radical. Liderii americani înțeleseseră că imperialiștii europeni și elitele locale conservatoare alimentau radicalismul popular, totuși se temeau că naționaliștii – dintre care mulți cereau redistribuirea pământurilor și alte schimbări sociale – s-ar putea alia cu Moscova. În primii ani, americanii și-au păstrat în general poziția lor antiimperialistă. În 1949, de exemplu, secretarul de stat Dean Acheson a avertizat Olanda că va pierde ajutoarele din Planul Marshall și sprijinul militar dacă recurge la forță pentru a-și reimpune dominația în Indonezia. A urmat rapid independența Indoneziei.

Totuși, „pierderea“ Chinei, trecute la comunism în anul 1949, a avut un impact major asupra politicii americane. A fost o traumă devastatoare și a marcat pentru ani de zile politica externă americană. Convingerea Washingtonului că putea „îngrădi“ comunismul în toată lumea a fost zguduită, iar făuritorii politicilor au trecut din ce în ce mai mult de la idealism la Realpolitik; de la credința optimistă că țările Lumii a Treia puteau fi convertite la democrația liberală în stil american la o teamă pesimistă că oricine nu sprijină proprietatea privată, piața liberă și alianța cu Statele Unite este foarte probabil să dezerteze la Moscova. Rezultatul a fost o tendință de a exagera amenințarea comunistă și de a privi orice naționalism radical din punct de vedere social ca fiind un potențial pericol. Această atitudine a dus, la rândul ei, la o strategie de sprijinire a imperiilor europene sau a elitelor conservatoare cu bază de susținere îngustă, ceea ce a alimentat, evident, temerile de „neocolonialism“ ale Lumii a Treia, o stare în

care imperiile demodate europene păreau doar să fi fost înlocuite de un nou model american. Deloc surprinzător, această conexiune aparent indirectă între imperiul european și hegemonia americană a ajutat Moscova și Beijingul să-și mărească influența printre naționaliștii din Lumea a Treia.

Rezultatul cel mai durabil al acestei schimbări la Washington a fost poate renunțarea la eforturile serioase de a diminua inegalitățile economice dintre Lumea Întâi și a Treia. Chiar dacă nu a existat vreodată o șansă serioasă de a pune în practică un Plan Marshall pentru Sud, economistul liberal britanic John Maynard Keynes convinsese în 1944 Conferința de la Bretton Woods să extindă beneficiile noului sistem financiar în acea direcție, prin înființarea unei Organizații Internaționale a Comerțului care să stabilizeze prețurile la produsele neprelucrate, de care țările sărace depindeau atât de mult. Ratificarea planului lui Keynes de către Congresul Statelor Unite a fost însă amânată, iar după 1949, suspiciunea SUA față de organizațiile internaționale a crescut atât de mult, încât planul nu a mai fost supus la vot niciodată. Înlocuitorul lui, Acordul General pentru Tarife și Comerț (GATT) nu oferea nici un sprijin prețurilor la produse neprelucrate. Rezultatul a fost creșterea inegalității economice între Nordul industrial și Sudul agrar, pe măsură ce îmbunătățirea tehnologiei a scăzut prețurile în agricultură și le-a mărit pe cele industriale. Economiile din Sud au crescut într-adevăr în anii 1950 și 1960, dar mult mai încet decât cele din Nordul industrializat.[19] Multe țări sărace s-au trezit prinse în capcană, incapabile să urce pe scara dezvoltării.

O importanță imediată și mai mare a avut însă schimbarea în politica externă a Statelor Unite. În 1953, în timp ce URSS începea să se îndepărteze de politica maniheistă, de forță, a lui Stalin, noua administrație a președintelui Eisenhower a adoptat Realpolitik – cel puțin în ceea ce privește Lumea a Treia. Administrația a acceptat că sentimentele antioccidentale erau în creștere, fiind rezultatul „sentimentelor rasiale, ale anticolonialismului, naționalismului crescând, ale cererii populare de progres economic și social rapid“ și al altor cauze profunde.[20] Și recunoștea uneori că Statele Unite trebuiau să cucerească inimile și mințile, pentru a-i îndepărta pe naționaliști de comunism. Dar „puterea blândă“ (soft power) era mai puțin importantă pentru politica americană sub administrația Eisenhower decât recurgerea la forță, deseori sub forma sprijinului militar acordat conducătorilor cu mână-forte și dictatorilor. Secretarul de stat Dulles era convins, în ceea ce privește comunismul, că acesta era „o conspirație internațională, nu o mișcare indigenă“ (chiar și în America Latină, unde implicarea sovietică era destul de redusă până în acel moment) și se declara în

favoarea acţiunii ferme.[21]

Una dintre principalele strategii de Război Rece în Lumea a Treia ale lui Eisenhower consta, aşadar, în folosirea CIA pentru a pune la cale lovituri de stat împotriva naţionaliştilor, consideraţi a fi prea apropiaţi de comunism. Primul atac împotriva unui guvern ales de populație l-a vizat pe președintele naționalist al Iranului, Mohammed Mossadeq. Temându-se că acesta avea să le livreze petrol sovieticilor, CIA a organizat cu succes o lovitură de stat în 1953.

Însă Mossadeq nu era singur. Statele Unite s-au trezit confruntate cu o serie întreagă de lideri naționaliști populari în Orientul Mijlociu, hotărâți să distrugă influența europeană și dispuși să facă alianțe tactice cu URSS. Uneori, americanii au intervenit cu succes, de exemplu pentru salvarea regimului președintelui libanez Camille Chamoun împotriva contestatarilor radicali. Alte cazuri au fost mai dificile: Nasser a naționalizat Canalul Suez în 1956, provocând o invazie nereușită a britanicilor, francezilor și israelienilor.

În anii 1950, Statele Unite s-au trezit chiar că se apropie de un stat care era considerat de naționaliștii din Lumea a Treia drept cel mai flagrant exemplu de imperialism și rasism: Africa de Sud. Cu toate avertismentele CIA privind opoziția crescândă în Africa față de apartheid, relațiile americane cu Africa de Sud s-au întărit în anii 1950, pentru că Washingtonul căuta avantaje strategice și economice.

Dar Vietnamul a fost cel care a furnizat exemplul cel mai izbitor în care Statele Unite au preluat mantia vechilor imperii europene. Președintele Roosevelt fusese ostil continuării guvernării franceze după cel de-al Doilea Război Mondial, dar în 1950 Truman a făcut o schimbare radicală: temându-se că o victorie comunistă în Vietnam avea să ducă la prăbușirea în serie a regimurilor pro-occidentale în tot sud-estul Asiei, americanii au acceptat până la urmă să renunțe la principiile lor antiimperialiste și au recunoscut regimul Bao Dai, sprijinit de francezi în Vietnamul de Sud. În 1953, Eisenhower a mers mai departe și a aprobat finanțarea în mare parte a campaniei francezilor. Dar nici aceasta nu a putut împiedica înfrângerea lor la Dien Bien Phu în 1954 și retragerea din Vietnam. Nici rușii, nici chinezii nu doreau continuarea războiului împotriva americanilor, așa că au făcut presiuni asupra lui Ho Și Min, care era reticent să accepte împărțirea temporară a Vietnamului în Nord și Sud, în așteptarea alegerilor (care nu au fost organizate niciodată). El avea să controleze Nordul, în timp ce Sudul avea să fie condus de Ngo Dinh Diem – un politician naționalist

care se despărţise de Bao Dai la începutul anilor 1930 şi era susţinut acum de americani.

Pentru o vreme, a părut că strategia americanilor funcţionase. Diem, care avea o reputaţie solidă de antifrancez şi sprijinul local al Bisericii Catolice, a avut iniţial unele succese în instalarea guvernării.[22] Şi, pentru o vreme, nici Moscova, nici Beijingul nu au fost dornice să aţâţe din nou războiul, în timp ce nord-vietnamezii erau preocupaţi de o reformă agrară în stil chinezesc, ale cărei excese violente au devenit extrem de nepopulare în cadrul partidului.[23] Totuşi, Hanoiul era tot mai îngrijorat că divizarea ţării avea să devină permanentă şi, în acelaşi timp, mişcarea clandestină a comuniştilor din Sud, Frontul Naţional pentru Eliberarea Vietnamului de Sud (NFL, numit uneori „Viet Cong“) exploata resentimentele provocate de politica dură a lui Diem. În 1959, sub presiunea Viet Congului, Nordul a decis să declanşeze războiul.

Statele Unite ar fi reuşit, poate, să se distanţeze de imperialismul european sprijinind regimul temporar stabil al lui Diem în Vietnamul de Sud în 1954, dar în anul respectiv se părea că Washingtonul urmează un manual marxist-leninist despre cum să fii un capitalist imperialist: părea într-adevăr să promoveze imperialismul, iar acel imperialism era cu adevărat stadiul cel mai înalt al capitalismului. Când Jacobo Arbenz a ameninţat interesele United Fruit, compania a făcut lobby la Washington, iar tentaculele companiei au ajuns la firma de avocatură din New York a lui John Foster Dulles şi a fratelui lui, Allen, directorul CIA. Şi mai îngrijorătoare pentru Casa Albă era însă disponibilitatea lui Arbenz de a colabora cu Partidul Comunist din Guatemala şi, în ciuda minimei implicări sovietice, guvernul SUA era convins de pericolul ca Guatemala să devină o rampă de lansare pentru întregul continent. Campania de subversiune a CIA, numită Operaţiunea Succes, l-a înlăturat până la urmă pe Arbenz în 1954.[24] Operaţiunea s-a ridicat poate la înălţimea numelui pe termen scurt, dar în cele din urmă a avut un efect profund dăunător pentru imaginea Americii. În America Latină, a contribuit la împingerea generaţiei post-Bandung spre radicalism, iar primul semn al procesului era, evident, la puţin peste o sută de kilometri de ţărmul Statelor Unite, în Cuba.

III

Aşa cum se temuseră americanii, după căderea lui Arbenz, susţinătorii radicali ai acestuia au fugit din țară și și-au continuat lupta în altă parte. Izgoniți din Guatemala, Che Guevara, prietenul lui cubanez Ñico López și alți radicali au ajuns în capitala mexicană. Ciudad de México găzduia deja un număr de revoluționari, inclusiv pe Fidel Castro și pe fratele lui, Raúl, care se aflau în exil, dar plănuiau să se întoarcă în Cuba. Che, spre deosebire de Fidel, era acum un marxist convins, dar încă voia să se alăture mișcării de eliberare a lui Fidel. După cum își amintea Castro:

Micul nostru grup din Mexic l-a plăcut imediat… El știa că în mișcarea noastră erau și unii membri mic-burghezi și câte puțin din toate. Dar a văzut că vrem o revoluție de eliberare națională, o revoluție antiimperialistă; nu văzuse încă o revoluție socialistă, dar asta n-a fost un obstacol – ni s-a alăturat pe loc, s-a înscris imediat.[25]

Fiul unui imigrant spaniol care luase în concesiune pământ de la Statele Unite și plantase trestie-de-zahăr, Fidel Castro provenea dintr-un mediu bogat, dar care nu era nici aristocratic, nici nu avea relații. A fost un copil rebel, iar vederile lui politice erau profund diferite de cele ale tatălui său, simpatizant al lui Franco. Cu toate acestea, a apreciat „spiritul militar“ de la școala iezuită cu internat și i-a plăcut „felul de viață sănătos, auster, pe care l-am dus în acele școli“.[26] În timp ce studia dreptul la Havana, s-a implicat în politica radicală – deși a avut puține în comun cu Partidul Comunist Cubanez (PSP), care în anii 1940 intrase în alianță cu Batista. Mai degrabă a intrat în Partidul Ortodox, cu rădăcini în naționalismul radical al poetului și revoluționarului din secolul al XIX-lea José Martí.

Intelectualii cubanezi erau foarte afectați de puterea neoimperialismului și capitalismului american. După sfârșitul guvernării spaniole în 1898, Cuba a fost

ocupată vreme de patru ani de Statele Unite și, chiar după ce a obținut în mod oficial independența, a rămas strâns legată de vecinul ei de la nord. Într-adevăr, economia ei era integrată aproape complet în cea a Statelor Unite. Era foarte dependentă de veniturile din exporturile de zahăr către Statele Unite (iar cotele de zahăr depindeau de bunăvoința Congresului american) și un mare număr de plantații erau în proprietatea străinilor. Havana însăși era un oraș cosmopolit, plin de expatriați americani, care erau învinovățiți de moralizatorii naționaliști că transformă orașul într-un centru al crimei organizate, al jocurilor de noroc și al turismului sexual. Multor cubanezi cu studii li se părea că țara lor este ținută de zahăr și de Statele Unite într-o poziție de subordonare permanentă. Doar schimbarea radicală îi putea reda respectul de sine.

Ținta imediată a naționaliștilor a fost însă dictatorul Batista, corupt și susținut de americani. Partidul Ortodox – cu revendicările lui privind reforma agrară și cea socială – a devenit curând principalul adversar al lui Batista. Castro s-a dovedit un revoluționar neobosit: după exilul ce a urmat puciului eșuat din 1953, el și-a adunat mica lui forță, numită acum „Mișcarea 26 iulie“ și s-a întors din Mexic în Cuba în 1956, pe Granma (Bunicuța) –, un iaht cu motor, ruginit. Debarcarea a fost un dezastru și doar 22 de revoluționari din cei 82 de la început au reușit să se regrupeze și să-și stabilească în cele din urmă o bază în inaccesibila Sierra Maestra – o regiune săracă din estul insulei, cu o îndelungată tradiție de răscoale țărănești. De aici, Fidel și grupul lui au purtat un război de gherilă, în timp ce rebelii urbani – așa-numiții llano – au declanșat o campanie de greve și violențe în orașe.[27] Totuși, eșecul grevei generale urbane din primăvara lui 1958 i-a slăbit pe llano și a mărit puterea lui Castro și a gherilelor rurale. Batista a răspuns violenței gherilelor cu și mai multă violență, iar sprijinul lui a început să pălească – nu doar în Cuba, ci și la Washington. În ajunul Anului Nou, Batista, intuind corect încotro se îndrepta cursul istoriei, a fugit, iar două zile mai târziu, Castro și Guevara au intrat în Havana.

În comparație cu revoluțiile vietnameze și chineze, cea cubaneză a fost remarcabil de rapidă și de ușoară. Rădăcinile sprijinului lui Batista erau superficiale, pe când opoziția includea o clasă de mijloc mare și foarte gălăgioasă, iar legăturile dintre orașe și proletariatul rural erau mai puternice decât oriunde altundeva în America Latină. Sfârșitul regimului Batista i-a adus lui Castro un enorm sprijin popular, iar el a insistat că aceasta era o revoluție națională, nu una comunistă. Într-un discurs rostit pe 1 ianuarie, el și-a plasat ferm revoluția în tradiția revoltelor naționale din trecut:

De data aceasta, Cuba are noroc: revoluția va veni cu adevărat la putere. Nu va fi ca în 1895, când americanii au intervenit în ultima clipă și s-au făcut proprietari peste țara noastră... Fără hoți, fără trădători, fără intervenționiști! De data aceasta, este cu adevărat revoluție.[28]

Castro a anunțat un guvern de liberali condus de judecătorul Manuel Urrutia și a declarat că acest regim va fi „umanist“, nu capitalist sau comunist. Spre deosebire de Raúl și de Che, el nu era comunist; în 1957, Che chiar scria: „L-am considerat întotdeauna pe Fidel un lider autentic al burgheziei de stânga.“[29] Nu mai târziu de mai 1959, Castro declara: „Capitalismul poate ucide un om prin înfometare, în timp ce comunismul ucide un om distrugându-i libertatea“.[30] Iar programul economic al Mișcării 26 iulie nu era la început atât de radical.[31] El propunea o reformă agrară relativ moderată și dezvoltarea unor industrii autohtone „de substituire a importurilor“, ca o diversificare față de producția de zahăr. Castro a arătat clar că – exceptându-i pe marii proprietari de terenuri și companiile străine – și capitaliștii erau parte a revoluției și mulți au văzut oportunități mari în politicile de industrializare ale noului regim.

Cu toate acestea, revoluția din 1959 a lui Castro era mult mai radicală decât fusese puciul din 1953. Che Guevara – radical prin temperament și complet cufundat în marxism – a avut, evident, o influență importantă și multe dintre opiniile lui erau împărtășite de Raúl. Dar viața dură a gherilei în Sierra Maestra, unde compañeros, „tovarășii“ lui Fidel Castro, au trăit pentru prima dată printre țăranii săraci, a avut și ea un impact, conturând o cultură revoluționară egalitară.[32] Sierra Maestra a fost locul în care luptătorii de gherilă au început să poarte bărbi neîngrijite, un „însemn de identitate“ care avea să devină o parte esențială a imaginii revoluționarului în anii 1960 și 1970.[33]

Prin contrast cu 1953, așadar, rebelii din 1959 erau dedicați nu doar naționalismului și industrializării, ci și conducerii în interesul „claselor populare“ (clases populares), ca opuse ale mai bogatelor clases económicas.[34] Deloc surprinzător, săracii aveau acum așteptări înalte, încurajați și de formele de mobilizare ale gherilei care apăruseră în Sierra Maestra. Ei au cerut, așadar, reforme mai radicale, iar Armata Revoluționară a lui Castro, care avea multă putere pe teren, simpatiza cu ei.[35] Pare să fi existat, de asemenea, sprijin popular

pentru procesele sumare şi execuţiile susţinătorilor lui Batista, sub controlul lui Guevara însuşi. Unii dintre vechii prieteni din Argentina ai lui Che au fost consternaţi de transformarea lui dintr-un vindecător al celor bolnavi într-un violent făcător de dreptate revoluţionară, dar el nu regreta; aşa cum i-a spus unuia dintre ei: „Vezi, în treburile astea fie ucizi primul, fie eşti ucis.“[36]

În mod inevitabil, acest radicalism i-a înstrăinat pe mulţi, inclusiv pe liberali, pe proprietari şi Statele Unite. Washingtonul avea, firește, suspiciuni față de revoluția lui Castro, temându-se de legăturile lui cu comunismul, dar inițial, asigurat de declarațiile anticomuniste ale acestuia, i-a recunoscut regimul. Totuşi, angajamentul ieşit la lumină al lui Castro în favoarea naţionalismului economic şi a redistribuirii pământurilor a alimentat în mod inevitabil conflictul cu companiile americane ce operau în Cuba. Procesele şi execuţiile susţinătorilor lui Batista, precum şi anularea alegerilor au convins, de asemenea, Washingtonul că Fidel Castro era pierdut în fața comunismului şi nu putea fi recâştigat. Relaţiile cu Statele Unite s-au deteriorat şi, în martie 1960, Eisenhower a cerut celor de la CIA să pregătească o lovitură de stat cu sprijinul emigranţilor anticastrişti.[37] Americanii îi hotărâseră lui Castro aceeaşi soartă pe care o avusese Arbenz cu cinci ani mai devreme.

În 1959, cubanezii şi sovieticii nu ştiau prea multe unii despre alţii, dar în martie 1960, Castro, convins că americanii erau pe cale să-i invadeze insula, a solicitat o întâlnire cu mult-umblatul şi cosmopolitul Anastas Mikoian, care se afla pe atunci în regiune. Mikoian a sosit la Havana şi s-au plăcut pe loc: cubanezii vedeau URSS ca pe o sursă de ajutor economic şi militar, iar Biroul Politic al lui Hruşciov privea revoluţia cubaneză ca pe o bună ocazie de a-şi extinde influenţa şi de a infuza spirit tineresc în corpul îmbătrânit al comunismului sovietic.[38] Mikoian l-a descris entuziast pe Castro ca fiind „un revoluţionar autentic, exact ca noi. M-am simţit de parcă m-aş fi reîntors în copilărie.“[39] Sovieticii au fost de acord să trimită arme şi petrol la schimb cu zahăr şi au expediat un grup de ofiţeri comunişti spanioli care trăiau în exil la Moscova de la sfârşitul Războiului Civil Spaniol, cu scopul să reorganizeze armata cubaneză.[40]

Castro avea dreptate să se teamă de intenţiile americanilor. Eisenhower şi Dulles plănuiau, într-adevăr, să sprijine o invazie militară amplă a emigranţilor cu acoperire aeriană americană, dar cubanezii au avut şi puţin noroc, care a luat forma unei schimbări de regim la Washington. Odată cu alegerea lui John F. Kennedy, politica externă americană era din nou mai sincronizată cu cea a URSS. Kennedy a venit la putere – în mare măsură la fel ca Hruşciov –

promițând o nouă cale de a continua lupta cu superputerea rivală, cale ce avea să fie mai idealistă și mai inteligentă. Șocat de „pierderea“ Cubei, cea mai mare înfrângere de la „pierderea“ Chinei cu un deceniu înainte, el era hotărât să arunce peste bord metodele militare brute din epoca Eisenhower și să se distanțeze de imperialismul european și de epigonii lui din Africa de Sud, domeniul apartheidului. După cum a explicat el, America trebuia să fie „de partea dreptului oamenilor de a se guverna singuri... pentru că victoria finală a naționalismului este inevitabilă“.[41]

Sub Kennedy, Washingtonul a început să-și dea mai bine seama că sistemul comunist ar putea fi produsul inegalităților economice și politice. Teoria modernizării, dezvoltată de universitari cum era consilierul lui Kennedy, Walt Rostow, era răspunsul. Rostow și adepții lui susțineau că toate societățile se găseau pe drumuri „modernizatoare“ asemănătoare spre democrația liberală, dar că în faza de tranziție, înainte să ajungă la maturitate deplină, puteau contracta boala comunismului. Cea mai bună soluție consta în accelerarea procesului de modernizare, iar interesele lumii erau servite cel mai bine prin încercarea de a promova dezvoltarea rapidă prin ajutor financiar și prin promovarea democrației.[42] În 1961, Kennedy chiar a mobilizat mii de tineri ca să răspândească modernizarea americană în lume prin Peace Corps și prin programele de „dezvoltare comunitară“ ale organizației. Puterea „dură“ – opțiunea militară – rămânea, dar trebuia folosită prin campanii inteligente împotriva insurgențelor, temperată cu apeluri la inimi și la minți, adică prin puterea „blândă“.

În ceea ce privește Cuba, Kennedy avea dubii legate de invazia plănuită sub Eisenhower și se temea că, dacă lucrurile vor merge prost, vor dăuna reputației Americii. Era însă la fel de nerăbdător ca și predecesorul lui să lichideze influența comunistă atât de apropiată de Statele Unite și a decis să meargă înainte, deși cu o operațiune mai acoperită, în stilul gherilelor, și fără sprijin aerian. Speranța era că debarcările strategice ale exilaților înarmați aveau să provoace, prin simpatie, revolte spontane în rândurile cubanezilor obișnuiți. Rezultatul, debarcarea din Golful Porcilor din aprilie 1961, a fost un eșec total. Așteptatele revolte în sprijinul exilaților nu s-au produs, iar forțele de apărare civilă ale lui Castro s-au dovedit foarte eficiente. Cei mai mulți invadatori au fost capturați, iar imaginea Statelor Unite în Lumea a Treia a ajuns și mai mânjită. Invazia din Golful Porcilor a fost contraproductivă și nu a făcut decât să împingă și mai mult Cuba în sfera sovietică. Fidel Castro era convins de iminența unei alte invazii (și, într-adevăr, la Washington se făceau planuri noi). În același timp,

CIA s-a lansat într-o serie de tentative bizare de asasinare a lui Castro – de la trabuce explozive la costume de scafandru infestate cu fungi – şi chiar de compromitere a presupusei surse a charismei lui, barba; Castro a pretins că, de-a lungul anilor, a fost ţinta a şase sute de tentative de asasinat puse la cale de CIA şi de exilaţii cubanezi.[43]

Încrederea mai puternică în alianţa cu sovieticii a fost însoţită de o mişcare spre un stil mai disciplinat de guvernare acasă, întrucât cubanezii s-au convins că guvernarea neoficială, participativă, prin Armata Revoluţionară nu era adecvată pentru apărarea naţională şi edificarea statului. Diversele organizaţii revoluţionare au fost strânse într-un singur corp, Organizaţia Revoluţionară Integrată (ORI), iar Castro a început să se bazeze din ce în ce mai mult pe vechii comunişti cubanezi din PSP pentru a construi o infrastructură administrativă.

Apogeul alianţei cu sovieticii a fost atins când Hruşciov s-a oferit să instaleze arme nucleare pe teritoriul cubanez. Castro a profitat imediat de ocazie, crezând că umbrela nucleară sovietică avea să ofere în sfârşit protecţie revoluţiei lui împotriva unui atac american. Dar cedarea subsecventă a sovieticilor în faţa ameninţărilor americane în timpul crizei rachetelor din octombrie 1962 (fără ca ei să fi consultat Cuba) a fost o dezamăgire profundă pentru Castro; şi, chiar dacă preşedintele Kennedy a dat asigurări verbale că SUA nu vor încerca o nouă invazie, el nu avea încredere în americani. Între timp, au apărut dovezi clare că nu se putea baza nici pe URSS, aşadar, Castro a început să se întoarcă împotriva sovieticilor. În cursul aceluiaşi an, Castro îşi întărise controlul epurându-i pe comuniştii din PSP şi, de acord cu Che Guevara, a anunţat clar că marxismul dur, tehnocratic, care evidenţia modelul stalinist nu mai era bine-venit în Cuba.

Alternativa urma să fie „marxismul umanist“, cum îi spunea Che. Aceasta era o versiune romantică de marxism, însă una care nu se temea să folosească explicit limbajul moralității. Che își definea marxismul cu referire explicită la tânărul Marx, de ale cărui opere era îmbibat până la saturație:

Socialismul economic fără moralitate comunistă nu mă interesează. Luptăm împotriva sărăciei, da, însă și împotriva alienării. Unul dintre scopurile fundamentale ale marxismului este să ducă la dispariția interesului material, a factorului „mie ce îmi iese de aici“, și să profite de motivarea psihologică a oamenilor... Comunismul care nu dă atenție aspectelor ce țin de conștiință poate fi, să zicem, o metodă de distribuție, dar nu mai este o moralitate revoluționară.[44]

În practică, regimul cubanez a căutat să îmbine lupta împotriva sărăciei și a slăbiciunii statului cu participarea de masă, la fel cum făcuseră comuniștii radicali în trecut – prin comunismul de gherilă (botezat în Cuba guerrillerismo). Cetățenii, sau „oamenii noi“, lipsiți de egoism, aveau să fie soldați într-o armată a muncii egalitară și frățească, dând tot ce era mai bun în ei, astfel încât Cuba să poată atinge niveluri extraordinare de dezvoltare. Acesta, așadar, era un comunism ascetic. Cubanezii erau mobilizați să muncească pentru patria lor, răsplata individuală fiind mică. Dar răsplata colectivă era altă poveste, așa că s-au făcut eforturi uriașe pentru a îmbunătăți învățământul și sistemul sanitar pentru toată populația, în special pentru zona rurală, care era principalul beneficiar al noului regim. Campania de alfabetizare din 1961 a devenit una dintre mișcările-simbol ale epocii. Circa 250 000 de elevi și studenți au fost pregătiți, mobilizați în „brigăzi de alfabetizare“ și trimiși la țară pentru șase luni, să trăiască printre țărani și să-i învețe – mai mult, să-i „revoluționeze“ – pe cei fără știință de carte. Așa cum s-a întâmplat deseori în istoria comunismului, campanii ca aceasta, foarte atrăgătoare pentru idealismul tinerilor, par să fi fost extrem de populare, transformând totodată viețile celor fără știință de carte.[45] Un vizitator american își amintește de atmosfera de sărbătoare când studenții s-au întors la Havana pentru o săptămână de jocuri, activități culturale și parade:

Îmbrăcaţi în rămăşiţele uniformelor lor, mulţi cu pălării şi mărgele ţărăneşti şi purtându-şi raniţele şi felinarele, brigadistas roiau în capitală, cântând, râzând şi schimbând poveşti despre experienţele lor. Similitudinile dintre întoarcerea voioasă a armatei alfabetizării şi intrarea triumfală a trupelor de gherilă, cu doar trei ani înainte, nu au rămas neobservate de populaţie.[46]

Exprimările publice ale bucuriei erau, desigur, comune tuturor regimurilor comuniste, aşa cum a arătat atât de bine Milan Kundera. Dar nu este o surpriză că stânga mondială din vremea respectivă considera Cuba atât de atrăgătoare. Comunismul cubanez era la fel de puritan şi de militarist ca orice altă formă de comunism de gherilă, iar neconformarea şi dezacordul erau pedepsite, cel mai notoriu în lagărele de muncă înfiinţate între 1965 şi 1969. Dar, în primii ani, cubanezii au reuşit mai bine decât alte regimuri comuniste să scoată în evidenţă entuziasmul şi spiritul eroic date de militarism, lăsând în umbră trăsăturile mai neplăcute, precum violenţa şi represiunea. Aceasta a fost, în parte, o problemă de conducere şi de cultură a partidului: Che şi Castro au încercat să-şi prezinte marxismul ca fiind bazat cu adevărat pe persuasiune şi „conştiinţă“ şi, spre deosebire de Mao şi de liderii chinezi, nu crescuseră într-o cultură de partid sub influenţă sovietică, a autocriticii şi a epurărilor instituţionalizate. Dar a fost şi rezultatul relativei uşurinţe cu care revoluţionarii au luat puterea, datorită slăbiciunii opoziţiei interne. Ţăranii din regiunea sudică Escambray s-au revoltat, într-adevăr, iar insurgenţa lor, care a durat şase ani, a fost lichidată prin forţă. Dar mulţi opozanţi au părăsit pur şi simplu insula. După revoluţie şi în perioada 1965–1971, mulţi oameni din clasa de mijloc au emigrat în Statele Unite, cu asentimentul ambelor guverne. Cubanezii au evitat, aşadar, „lupta de clasă“ sistematică sau persecuţiile în masă ale burgheziei, văzute în atâtea alte regimuri comuniste.[47] În acelaşi timp, impresia unui David asediat de un intimidant Goliat american a consolidat în mod inevitabil legitimitatea lui Castro în ochii celor rămaşi în urmă, cel puţin pentru o vreme.

Cu toate acestea, comunismul cubanez era departe de a fi lipsit de alte mari dezavantaje ale marxismului radical: trauma economică şi dislocarea pe care le aducea odată cu el. Direcţia politicii economice a devenit clară foarte devreme, când Che a devenit nu doar principalul strateg al reformei agrare, ci şi ministru al industriei şi şef al Băncii Centrale Cubaneze. Che savura nepotrivirea acestei ultime numiri şi pretindea, în glumă, că primise slujba din întâmplare: la şedinţa de guvern la care s-a discutat postul respectiv, Castro a cerut unui bun

economista să se ofere voluntar și a fost surprins când Che a ridicat mâna. „Dar, Che, nu știam că ești economist!“ a exclamat el, la care Che a replicat: „Oh, am crezut că ai nevoie de un bun comunista.“[48] Che urmase, de fapt, un curs intensiv de economie, dar comunistul din el a învins economistul. Ca toți voluntariștii de dinaintea lor, Castro și Che insistau că valorificarea voinței populare avea să permită Cubei să facă saltul de la sărăcia agrară la belșugul comunismului, iar regimul a urmat o politică foarte ambițioasă de industrializare rapidă. În mod previzibil, a intrat într-o combinație de planificare centrală haotică, sancțiuni americane și pierderea experienței clasei de mijloc, plecată în exil. Che însuși avea să admită mai târziu: „Am tratat cu natura într-o manieră subiectivă, de parcă, vorbindu-i, am fi putut să o convingem.“[49]

Rezultatul, spre 1963, a fost criza economică, iar Che s-a pomenit ducând o bătălie deja pierdută împotriva tehnocraților sprijiniți de sovietici, care pledau pentru o abordare mai puțin ambițioasă, mai modernistă. Che, total nepotrivit pentru aspectele practice ale managementului economic, era tot mai dezilu-zionat – potrivit unuia dintre prieteni, spiritul lui „era strivit sub munții de statistici și metode de producție“.[50] În timpul acestor dezbateri despre direcția economiei, el a început reconsiderarea fundamentală a Uniunii Sovietice. Che și-a amintit, față de alt prieten, cum s-a convertit la marxism în Guatemala și Mexic, citind operele lui Stalin: acestea l-au convins că „în Uniunea Sovietică se află soluția la toate problemele vieții, crezând că acolo se aplică lucrurile despre care citise el“. Dar când a ajuns să lucreze efectiv cu sovieticii „și-a dat seama că aceștia îl păcăliseră“; rezultatul a fost „o reacție violentă“ împotriva stalinismului în 1963–1964.[51]

Castro, însă, a adoptat o viziune mai pragmatică și avea mai multă simpatie pentru sovietici. Începând din 1964, el a înțeles că rețetele lui Che erau prea ambițioase: numai entuziasmul muncii nu putea transforma micuța Cubă într-o putere industrială, suficientă sieși; avea să mai fie nevoie, o vreme, de stimulen-tele materiale în stil sovietic și de piața sovietică pentru zahărul cubanez. Che, învins, a renunțat la eforturile lui de a aplica în economie comunismul de gherilă și a decis să îl folosească într-un domeniu mai adecvat: răspândirea modelului cubanez de revoluție în restul Americii Latine și în Africa. A demisionat din toate funcțiile, renunțând chiar și la cetățenia cubaneză și și-a petrecut restul scurtei sale vieți ca revoluționar nomad. Dar reconcilierea dintre Cuba și URSS a avut viață scurtă. După ruptura chino-sovietică și căderea lui Hrușciov în 1964, URSS părea să fie din ce în ce mai puțin un protector de încredere, iar din 1965, Castro a început să urmeze din nou politica radicală a mobilizării de masă pentru

dezvoltarea economiei cubaneze. După ce făcuseră slalom între marxismul radical şi cel modernist, cubanezii aveau să-şi păstreze modelul lor de gherilă pentru dezvoltarea economică până la sfârşitul deceniului, dar acum făceau asta sub auspiciile unui partid disciplinat, de avangardă: Partidul Comunist Cubanez, fondat în 1965. Experimentele de democraţie participativă de la începuturi, din 1959–1960, ajunseseră în sfârşit la final. Totuşi, cubanezii au evitat pentru un timp să urmeze modelul sovietic, mai tehnocratic. Ei credeau că revoluţia lor fusese democratică şi adecvată într-un mod unic lumii în curs de dezvoltare, aşa că erau hotărâţi să o exporte.

IV

La puțin timp după ce revoluționarii au luat puterea, Che Guevara și-a dictat gândurile asupra experiențelor lui; acestea au fost publicate în mai 1960 sub titlul Războiul de gherilă (La guerra de guerillas). Cartea era în parte un manual despre „cum se face“. Gherilele erau învățate cum să folosească cocktailurile Molotov, precum și cele mai bune modalități de a aduce reforme sociale țăranilor care le găzduiau. Se dădeau sfaturi despre ce să îmbraci și ce să pui în raniță – un hamac, o bucată de săpun și un carnet cu un creion (pentru a scrie mesaje tovarășilor de gherilă) erau toate recomandate. Dar Che apăra, de asemenea, strategia gherilei rurale ca fiind un exemplu pentru toți revoluționarii din Sud, indiferent de particularitățile revoluției cubaneze și lăsând cu grijă deoparte importanța insurgenței urbane cubaneze. Plasându-se pe el însuși în tradiția gherilelor comuniste, de la Yan'an al lui Mao până la lupta lui Ho Și Min împotriva francezilor și a americanilor, și distanțându-se explicit de tradiția sovietică (și chiar de partizanii antinazişti din cel de-al Doilea Război Mondial), Che argumenta că foco – micul grup de gherilă, de avangardă – putea aprinde focul revoluției în toată Lumea a Treia.[52]

Cartea a fost scrisă în primul rând pentru revoluționarii din America Latină. În parte, Castro și Che considerau că este datoria lor să-i ajute pe oprimații de pe tot continentul. Dar existau și puternice rațiuni practice pentru a instiga la o revoluție în străinătate. După cum a explicat Castro, Statele Unite „nu vor fi capabile să ne facă rău dacă toată America Latină este în flăcări“.[53] Este adevărat că Fidel Castro a dat semnale că ar renunța să mai sprijine revoluțiile străine în schimbul unei coexistențe pașnice cu Statele Unite, dar nu este clar dacă și-ar fi și ținut promisiunea. Însă, reale sau nu, deschiderile lui nu au dus la nimic. Kennedy a continuat să sprijine forțele anticastriste, iar succesorul lui după 1963, Lyndon Johnson, era și mai puțin dispus să facă vreun compromis.

Eforturile de răspândire a revoluției erau conduse de Comandante (Comandantul) Che Guevara. Cubanezii au antrenat peste 1500 de revoluționari de pe continent, dar mai important decât practica era exemplul electrizant dat de Cuba însăși. După cum își amintea un lider al Partidului Comunist din Venezuela, revoluția cubaneză a fost ca un „detonator“.[54] Ușurința cu care cuba-

nezii luaseră puterea a dat naştere unui optimism extraordinar. Se părea că foco poate cuceri rapid puterea oriunde. Un luptător de gherilă din Venezuela povestea că a plecat în munţi crezând că „războiul nostru avea să fie unul în stil cubanez“. „Am crezut că soluția la problemele noastre nu era la mai mult de doi sau trei ani distanţă.“[55]

Exemplul cubanez a inspirat numeroase mișcări comuniste de gherilă de pe tot continentul să pună mâna pe arme, indiferent dacă erau castriste, maoiste, prosovietice sau troţkiste. Totuși, multe dintre ele erau mici și lipsite de sprijin popular. Un impact real au avut doar în Venezuela, Guatemala și Columbia, unde scurtele perioade de succes al stângii au fost urmate de victorii ale dreptei.[56] În Guatemala, guvernarea lui Jacobo Arbenz a fost urmată de o serie de dictaturi și, după suprimarea unei revolte militare de stânga în 1960, doi ofițeri au înființat un grup de gherilă, în alianță cu comuniștii prosovietici și apoi cu troţkiștii. În Columbia, Partidul Comunist controla de câțiva ani enclavele țărănești și, când militarii au reușit să-i doboare, în 1960–1961, au apărut pentru a riposta prin luptă Forţele Armate Revoluţionare Columbiene (Fuerzas Armadas Revolucionarias Colombianas, FARC), comuniste. Între timp, gherilele din Venezuela, susţinute de Partidul Comunist, în ciuda dezaprobării Moscovei, au beneficiat de pe urma participării lor la înlăturarea dictatorului Pérez Jiménez în 1958 și apoi de pe urma resentimentului populației față de austeritatea economică impusă de guvernul de centru-dreapta ales democratic.

Nicăieri, însă, gherilele nu au reprezentat o amenințare serioasă la adresa regimurilor. În Venezuela, le-a dăunat amestecul de democrație liberală și represiune. În alte părţi, gherilele nu erau pe măsura forţelor militare guvernamentale. Kennedy și succesorii lui erau decișisă contracareze planurile de revoluție ale cubanezilor și au pompat bani în armatele locale, chiar dacă asta a însemnat renunțarea la planurile lor mai ambițioase de modernizare și democrație. Între 1962 și 1966, în America Latină au avut loc nouă lovituri de stat militare și cel puțin opt dintre ele au avut menirea de a înlocui guverne care erau considerate prea de stânga sau prea îngăduitoare cu comunismul.[57]

Divizările din interiorul lumii comuniste au jucat și ele un rol în eșecurile foco. La început, sovieticii i-au tolerat pe cubanezi în America Latină, dar au decis curând că aceştia erau prea costisitori, că planurile lor erau nerealiste și că le stricau relațiile cu Statele Unite într-o perioadă în care Moscova dorea destindere. Partidele comuniste locale din alte țări ale Americii Latine nu vedeau nici ele cu ochi buni ceea ce considerau a fi ambițiile nerealiste ale Havanei.

Cele mai multe au urmat linia graduală a Moscovei: comuniștii și muncitorii trebuiau să se alieze cu țăranii și burghezia, respingând saltul brusc în stil cubanez de la „feudalism“ la „socialism“. Nici chinezii nu i-au ajutat pe insurgenți, cu toată originea lor de gherilă. Relațiile lor cu Fidel Castro erau slabe și, deși au apărut într-adevăr grupări maoiste – formate de obicei din adepții liniei stricte și dure –, acestea aveau prea puțină susținere practică de la Beijing.[58]

La jumătatea anilor 1960, era evident că revoluția gherilei rurale eșua pe continent, iar cubanezii și-au dat seama că trebuie să se retragă. Însă își găsiseră deja o altă piață de desfacere pentru energiile lor revoluționare – Africa: aproximativ o treime din populația cubaneză își putea găsi legături cu aceasta prin strămoșii aduși pe insulă ca sclavi. Revoluționarii aboliseră oficial orice discriminare rasială în Cuba și credeau că au misiunea să facă același lucru și în străinătate. Dar, pentru cubanezi, Africa părea și un loc în care Statele Unite erau vulnerabile, fiind percepute ca o putere de partea greșită a istoriei, pe un continent care se scutura de imperialismul european.

V

În decembrie 1964, Che Guevara a pornit într-un turneu de trei luni prin statele naționaliste radicale din Africa, iar în ianuarie 1965 a ajuns în Brazzaville, capitala fostului Congo francez. În 1963, primul regim autoproclamat marxist din Africa luase puterea acolo printr-o insurecție, iar noul guvern al lui Alphonse Massemba-Debat era bucuros să găzduiască Mișcarea Populară pentru Eliberarea Angolei (Movimento Popular de Libertação de Angola, cunoscută ca MPLA), care lupta împotriva guvernării portugheze în această colonie din sud-vestul Africii. Întâlnirea a fost una tensionată. MPLA voia ajutor cubanez, dar Che era hotărât să-și pompeze toate resursele în războiul din învecinatul Congo-Léopoldville, unde Simba (Leii) – adepții de stânga ai președintelui asasinat Patrice Lumumba – puseseră la cale o rebeliune cu un succes remarcabil împotriva regimului sprijinit de americani și belgieni. Che a propus ca MPLA să-și trimită luptătorii în Congo-Léopoldville, ca să învețe de la instructorii cubanezi pe teren, în timpul luptelor. Evident că MPLA și liderul ei, medicul și poetul Agostinho Neto, nu au fost entuziasmați să lupte în războiul altcuiva, dar, cu toate divergențele, atmosfera a fost în general bună, pentru că MPLA era un grup marxist și avea multe în comun cu Che.[59] Iată ce își amintea unul dintre conducătorii MPLA participant la întâlnire:

Voiam instructori cubanezi datorită prestigiului revoluției cubaneze și pentru că teoria lor asupra războiului de gherilă era foarte apropiată de a noastră. Eram impresionați și de tacticile de gherilă ale chinezilor, dar Beijingul era prea departe și noi voiam instructori care se puteau adapta modului nostru de viață.[60]

Che nu a fost impresionat doar de marxismul angolezilor, ci și de aparenta lor putere. El și-a trimis unul dintre asociați la tabăra lor de antrenament, unde acesta a văzut o impresionantă forță de gherilă, fără să-și dea seama că defilarea ce i se înfățișa ochilor era o buclă continuă, formată din aceiași oameni. Ar fi trebuit să sesizeze trucul, pentru că îl folosiseră și cubanezii când au defilat prin

faţa ziariştilor de la New York Times în Sierra Maestra.[61] Dar cubanezii au fost păcăliţi şi Che a cedat, acceptând să trimită instructori pentru MPLA în Congo-Brazzaville.

În luna următoare, Che a avut mult mai puţin succes la întâlnirea cu luptătorii de gherilă africani în Dar-es-Salaam, capitala Tanzaniei, care, sub conducerea socialistului Julius Nyerere, devenise centrul principal pentru luptătorii antiimperialişti în exil. Ambasada cubaneză a găzduit o întâlnire cu circa cincizeci de luptători din mai multe mişcări de eliberare, toţi căutând sprijinul lui Che. Propunerea lui Che să-şi trimită cu toţii luptătorii în Congo-Léopoldville a fost primită într-o atmosferă „mai mult decât rece“, după cum îşi aminteşte el. Auditoriul lui a obiectat că datoria lor era să-şi apere propriile popoare, nu să ajute alte mişcări de eliberare. Che a insistat că aveau cu toţii un inamic comun – imperialismul – şi că o lovitură împotriva lui în Congo-Léopoldville avea să fie în folosul tuturor, dar a fost nevoit să accepte că „nu toată lumea vedea lucrurile aşa“. Eduardo Mondlane, fost diplomat ONU şi conducător al FRELIMO (Frente de Libertação de Moçambique) – mişcarea de gherilă care lupta împotriva portughezilor în Mozambic –, a fost în mod special furios. La sfârşitul întrevederii, „saluturile de rămas-bun au fost reci şi politicoase“, iar Che a tras concluzia: „Am rămas cu impresia clară că Africa mai are cale lungă până să atingă adevărata maturitate revoluţionară. Dar am avut şi bucuria să întâlnim oameni pregătiţi să lupte până la capăt.“[62]

Eforturile lui Che de a-şi convinge auditoriul să contribuie la războiul din Congo-Léopoldville au eşuat, la fel ca expediţia de negri cubanezi trimişi să-i ajute pe Simba. Insurgenţa a fost înfrântă în 1965, iar cubanezii au fost izgoniţi. Dar întâlnirile din Brazzaville şi Dar-es-Salaam l-au ajutat pe Che să-şi facă o idee clară despre situaţia stângii în Africa, de la guvernul „marxist“ din Brazzaville până la statul socialist african Tanzania, de la insurgenţii marxişti din Angola la gherilele nemarxiste din Mozambic. Concluzia lui – că naţionalismul în Africa era radical antiimperialist, dar nu şi „matur“ (termen prin care el înţelegea pe deplin „marxist“) – era în linii mari corectă.

Nyerere era tipul de lider naţionalist cel mai întâlnit în ţările independente ale Africii la începutul anilor 1960: nemarxist, socialist indigen din generaţia Bandung. Socialiştii africani aveau multe în comun cu socialiştii agrarieni ruşi din secolul al XIX-lea. La fel cum aceştia din urmă aveau o viziune comunitară şi idilică asupra societăţii ţărăneşti din Rusia, Nyerere şi tovarăşii lui socialişti credeau că societatea africană este colectivistă prin natură. Nyerere pretindea că

„ideea de «clasă» și de «castă» nu există în Africa“, iar conceptul african unic de „familitudine“ (ujamaa) avea să ajute continentul să dezvolte o formă specială de socialism.[63] Asemenea filosofii erau în mod inevitabil atrăgătoare pentru lideri, care moșteniseră state sfâșiate de diviziunile etnice din imperiile europene. Pentru ei, marxismul, cu pasiunea lui pentru lupta de clasă, era un crez mult prea agresiv pentru noile lor state fragile, în timp ce micul partid de avangardă părea nepotrivit în țări atât de divizate de-a lungul liniilor etnice. Atotcuprinzătorul „partid de masă“ era, pe moment, mult mai atractiv.

Unii conducători africani s-au îndreptat, într-adevăr, spre politici mai marxiste, convinși că doar un stat mai ambițios poate promova dezvoltarea economică și preveni continuarea subjugării neocoloniale. Intervențiile europene și americane i-au împins și ele pe socialiștii africani spre stânga, iar asasinarea lui Lumumba a jucat în Africa un rol echivalent cu înlăturarea lui Arbenz în America Latină. Sékou Touré în Guineea, Kwame Nkrumah în Ghana, Ahmed Ben Bella în Algeria și Modibo Kéïta în Mali s-au îndreptat, așadar, cu toții spre o o politică mai radicală, cvasimarxistă. Ei erau convinși că slăbiciunea Africii trebuia să fie rezolvată printr-un stat mai hotărât, centralizat. Așa cum a explicat Nkrumah, „socialismul nu este spontan. El nu apare de la sine.“[64] În 1961, el a înființat un „institut ideologic“ pentru îndoctrinarea oficialilor din partidul de guvernământ, iar în 1964 a lansat un plan de șapte ani pentru industrializare.

Totuși, Ghana a păstrat o economie mixtă, iar capitalul străin era bine-venit. Și, cu toate că puneau sub semnul întrebării vechiul lor socialism african optimist și primeau cu bucurie ajutor sovietic, chinezesc sau cubanez, acești lideri nu erau gata să adopte un marxism internaționalist total. Influența marxistă era însă slabă în Africa și a înflorit doar în condiții particulare. Statul marxist Congo-Brazzaville avea o populație urbană neobișnuit de mare și de educată, de funcționari publici și studenți care erau receptivi la ideile occidentale și reacționau la evenimentele violente din învecinatul Congo-Léopoldville. Forțele politice reflectau și ele prototipul francez, iar în Franța comuniștii aveau o influență puternică asupra sindicatelor. Acestor locuitori de la oraș, marxismul în stil francez le promitea modernizare și independență. Președintele Massemba-Debat era relativ moderat, dar marxiștii mai radicali, aflați în legătură cu gruparea de tineret a partidului, au devenit curând influenți, în timp ce regimul căuta să-și consolideze puterea. Pe la mijlocul anului 1964, Congo avea un partid unic în stil marxist-leninist și o Armată Populară pregătită ideologic. Mai mult, după eșecul misiunii lui Che în Congo-Léopoldville, unii cubanezi au trecut granița în Congo-Brazzaville, fapt ce a avut un efect și mai radicalizant asupra

regimului.[65]

Influența marxismului este poate cel mai puțin surprinzătoare în grupările de gherilă care înfruntau imperiul portughez în Angola, Mozambic și Guineea portugheză (redenumită Guineea-Bissau după independență). Portughezii, sub autoritarul dictator António de Oliveira Salazar, erau hotărâți să-și păstreze imperiul, iar lupta îndelungată a radicalizat inevitabil politica. Dar existau și alte motive pentru care marxismul era atrăgător în condițiile specifice din Africa portugheză.

VI

Gherilelor din Mayombe,

care au îndrăznit să-i provoace pe zei

deschizând un drum prin pădurile întunecate,

o să le spun povestea lui Ogun,

Prometeul african.[66]

Așa începe romanul Mayombe, scris la începutul anilor 1970 de un angolez alb, luptător în forţele MPLA marxiste, Artur Carlos Maurício Pestana dos Santos, mai cunoscut sub pseudonimul Pepetela. După cum arată clar dedicația, romanul are ca subiect modernitatea prometeică și războiul, pentru că Ogun este un zeu războinic african. Este povestea unui grup de gherilă care luptă împotriva portughezilor în pădurile dese din Mayombe și mare parte din carte este inspirată din viața cotidiană. Dar conține și monologuri interioare ale personajelor, care dezvăluie tensiunile continue din interiorul grupului de gherilă. Una dintre principalele teme ale romanului este efortul de a făuri un popor angolez modern, punând capăt diviziunilor de trib și trecutului rasist colonial. Romanul arată cum, până la urmă, gherila reușește să depășească aceste diferențe, dar tribalismul și prejudecățile rasiale ce continuă să-i marcheze pe luptători sunt evidente pentru cititor. Iată ce explică Teorie – un fost profesor pe jumătate portughez, pe jumătate african și al cărui pseudonim are o mare încărcătură ideologică – la începutul romanului:

Într-un univers de da sau nu, de alb sau negru, eu îl reprezint pe poate... Este vina mea dacă oamenii insistă pentru puritate și resping combinațiile?... În fața acestei probleme esențiale, oamenii sunt împărțiți, după părerea mea, în două categorii: maniheiștii și restul. Trebuie să precizăm că restul sunt puțini; lumea

este în general maniheistă.[67]

Dar, în ciuda plângerilor lui Teorie referitoare la marxism așa cum era el practicat de MPLA, marxismul ca teorie a devenit foarte atractiv pentru mestiços (metișii) și assimilados – micul grup de africani și indieni educați în Portugalia pentru a ajuta la administrarea statului colonial –, deoarece dădea clasei sociale întâietate în fața rasei.[68] Pentru niște oameni care fuseseră plasați într-o ierarhie rasială rigidă între portughezii civilizados și africanii indígenas, marxismul furniza ocazia de a făuri legături cu muncitorii și țăranii africani negri. El promitea, de asemenea, să creeze un stat integrat modern, capabil să se afirme în lume. Mai mult, după război, mestiços și assimilados aveau un motiv special să fie furioși, pentru că erau nevoiți să concureze pentru slujbe cu noii imigranți din Portugalia.

La început, principalele interese ale naționaliștilor au fost în general culturale: „deportugalizarea“ și „reafricanizarea“ culturii angoleze. Dar ei au fost întotdeauna modernizatori conștiincioși, încercând să creeze state mari, în stil european, din numeroasele grupări tribale. Așadar, nu este o surpriză că s-au îndreptat spre marxismul modernist, de inspirație sovietică, mai ales că una dintre puținele forțe care se opuneau regimului Salazar era Partidul Comunist Portughez în clandestinitate, care a înființat și un partid angolez în 1954. Și, chiar dacă – asemenea comuniștilor francezi – partidul nu a condamnat până la capăt imperiul și nu a apărat eliberarea națională până în 1960, mulți naționaliști modernizatori au intrat pe orbita lui.[69]

Marxismul a avut o influență specială asupra africanilor portughezi care au studiat la Lisabona, mai ales asupra unui grup de prieteni care se întâlneau cu regularitate ca să discute probleme africane și din care făceau parte Agostinho Neto, viitorul conducător al MPLA, și Amílcar Cabral, student la agronomie din Insulele Capului Verde și viitor lider al Partidului African pentru Independența Guineei și Capului Verde (Partido Africano para a Independência da Guiné e Cabo Verde – PAIGC). Totuși, angajamentul lor față de marxism varia de la unul la altul. Neto a devenit membru al Partidului Comunist Portughez și a rămas toată viața un marxist ortodox, prosovietic, în timp ce marxismul lui Cabral era mult mai flexibil.[70]

La întoarcerea lor în Africa, devenise din ce în ce mai clar că portughezii nu

aveau să renunțe la coloniile lor fără luptă. În 1961, activiștii politici și tineretul local din capitala Angolei au încercat să elibereze deținuții politici din Bastilia Luandei – închisoarea São Paulo; ei au eșuat, iar poliția a stat pe margine, în timp ce coloniștii portughezi s-au răzbunat foarte sângeros. Naționaliștii se convinseseră de-acum că nu aveau altă opțiune decât să se retragă la țară și să pună mâna pe arme.

Pe lângă socialiștii modernizatori, au apărut și multe alte mișcări naționaliste, unele încercând să creeze o Africă presupus „tradițională“, de „triburi“ și șefi de trib, altele promovând un anume grup etnic. În Guineea Bissau, pragmaticul Cabral a reușit să absoarbă toți luptătorii din rezistență în cuprinzătorul și foarte de succes PAIGC. La fel, în Mozambic, naționalistul modernizator Eduardo Mondlane a creat o coaliție largă în FRELIMO. Fost diplomat al Națiunilor Unite, Mondlane era mult mai puțin influențat de marxism și mai apropiat de socialismul lui Nyerere. FRELIMO era o coaliție formată din trei organizații naționaliste, iar Mondlane își folosea abilitățile diplomatice considerabile pentru a calma disputele ideologice și etnice. MPLA, cea mai marxistă și mai prosovietică dintre toate mișcările, a avut cel mai puțin succes în a se afirma ca partid naționalist angolez unic și se confrunta cu rivali anticomuniști serioși: organizația naționalistă etnică FNLA (Frente Nacional de Libertaçao de Angola – reprezentând în principal etnia bakongo) și facțiunea desprinsă a lui Jonas Savimbi, UNITA (União Nacional para a Independência Total de Angola).[71]

De-a lungul anilor 1960, toate cele trei partide modernizatoare (MPLA în Angola, PAIGC în Guineea și FRELIMO în Mozambic)au devenit tot mai radicale, marginalizând grupurile tradiționale și lansând în același timp propriile versiuni de război de gherilă maoist. MPLA s-a deplasat spre stânga în 1963, iar în 1964 Cabral i-a înfrânt pe tradiționaliștii din PAIGC. Totuși, marxismul lui Cabral era încă relativ nedogmatic, în timp ce FRELIMO nu a intrat total în tabăra marxistă până la începutul anilor 1970.

În Africa de Sud, de asemenea, comuniștii au dezvoltat un marxism flexibil, astfel încât să poată colabora cu naționaliștii în lupta împotriva apartheidului. Partidul Comunist din Africa de Sud (CPSA) era unul cu vechime, iar în anii 1920 a avut un succes considerabil în atragerea de membri dintre negrii africani.[72] Totuși, în anii 1940, el a descoperit că ideologia lui proletară revoluționară avea prea puțină rezonanță printre muncitorii africani, dintre care mulți erau migranți rurali.[73] Militantismul în creștere al Congresului Național African (ANC) și interzicerea Partidului Comunist în 1950 de către guvernul de

apartheid i-au făcut să își regândească doctrina. Noul Partid Comunist Sud-African (SACP), format în clandestinitate în 1953, a declarat că Africa de Sud suferă de „un colonialism de un tip special“: pentru că nu există burghezie neagră, este posibil ca un partid comunist „proletar“ să se alieze cu naționaliștii necomuniști.[74] SACP își dăduse singur acoperire teoretică pentru o alianță cu ANC și ambele partide aveau efective care se suprapuneau. SACP avea o influență considerabilă asupra luptei împotriva apartheidului, în ciuda numărului mic de membri, iar cei care făceau parte din ambele partide – printre care se afla și Nelson Mandela de la ANC – au format organizația de gherilă Umkhonto we Sizwe (Sabia națiunii), care și-a început campania de violențe politice în 1961.

VII

La jumătatea anilor 1960, comunismul de gherilă promovat de Mao, Ho Şi Min şi Che îşi instalase, aşadar, un cap de pod în Africa – în special în Sudul aflat sub control portughez –, dar în alte părţi lupta pentru supravieţuire şi nu mai părea o forţă a viitorului, ca la sfârşitul anilor 1950. Mult mai puternice în această epocă erau partidele tip „front unit“, nerevoluţionare, care erau pregătite să colaboreze cu naţionaliştii de stânga. Asemenea partide se lăudau cu cei mai mulţi membri în Lumea a Treia necomunistă: partidul sudanez era al doilea ca mărime, beneficiind de pe urma succeselor lui în lupta pentru independenţă şi având sprijinul studenţilor, al unor ţărani şi al muncitorilor (mai ales de la căile ferate).[75] Irakienii ocupau locul al treilea. Dar cel mai mare dintre toate era Partidul Comunist Indonezian al lui Dipa Aidit, care îşi revenise după dezastrul javanez din 1948 adoptând un set de politici mai moderate şi cuprinzătoare. Acesta a intrat în alianţă cu Sukarno, iar în 1965 avea un număr extraordinar de 3,5 milioane de membri, în timp ce alţi 17 milioane (la o populaţie de 110 milioane) au aderat la sindicatele controlate de el şi în alte organizaţii de masă.[76]

Date fiind aceste rezultate, era de aşteptat ca marile puteri să fie mulţumite; „statul naţional democratic“ sovietic şi „noua democraţie“ chineză aveau de câştigat de pe urma sprijinului masiv acordat comuniştilor, în timp ce Statele Unite nu erau nevoite să îşi facă griji din cauza unei versiuni puternic revoluţionare de comunism. În realitate însă, toate cele trei puteri erau profund nemulţumite de „fronturile unite“ din Lumea a Treia, pentru că influenţa lor globală depindea în mare măsură de lideri naţionalişti asupra cărora nu aveau control direct şi care puteau dezerta în orice clipă în tabăra cealaltă.

Statele Unite erau cele mai nemulţumite – lucru de înţeles, dată fiind simpatia făţişă pentru blocul comunist a multor lideri naţionalişti din Lumea a Treia. Iar Washingtonul a devenit hotărât în mod special să schimbe acest statu-quo la sfârşitul anului 1963, sub Lyndon Johnson. O parte a guvernului ajunsese la concluzia că încurajarea de către Kennedy a „modernizării“ şi a democraţiei liberale fusese contraproductivă şi nu făcuse decât să ajute stânga, mai ales în America Latină.[77] Comunismul părea să câştige teren în Lumea a Treia, iar Washingtonul nu putea risca o politică liberală. Dar personalitatea lui Johnson l-

a făcut probabil pe acesta să favorizeze soluțiile militare chiar mai mult decât Kennedy. Deși era, fără îndoială, dedicat îmbunătățirii relațiilor cu sovieticii, suferea de o neliniște profundă la gândul umilirii Statelor Unite și a lui personal. Una dintre temerile lui cele mai mari era că avea să se facă de râs prin „pierderea“ unei alte Chine sau Cube în fața comunismului,[78] așa că răspundea foarte dur la orice semn de avans al naționalismului de stânga.

Indiferent de motivele schimbării de politică, Johnson prezida peste o ofensivă americană susținută împotriva guvernelor naționaliste radicale din tot Sudul global. Statele Unite au încurajat lovituri de stat în Brazilia (1964) și Ghana (1966), iar în 1965 au invadat Republica Dominicană, l-au ajutat pe clientul lor, Mobutu Sese Seko, să înfrângă ofensiva lumumbistă în Congo-Léopoldville și au salutat înlăturarea algerianului Ben Bella. În același an, cel mai dezastruos, Johnson a răspuns la deteriorarea poziției lui Ngo Dinh Diem în Vietnamul de Sud trimițând trupe terestre și escaladând campania de bombardamente.

Cel mai clar – și mai violent – atac împotriva „fronturilor unite“ comuniste a avut loc însă în Indonezia. În 1963, Sukarno a virat brusc spre stânga, în replică la tulburările populare cauzate de foamete și de colapsul economic și furios că americanii acceptaseră fondarea Malaysiei ca stat independent. El și-a întărit alianța cu China pe plan extern și cu comuniștii pro-Beijing ai lui Dipa Aidit pe plan intern. Comuniștii au profitat de noua lor putere lansând o campanie de reducere a chiriilor pentru țărani, fapt care, la rândul său, a declanșat o reacție violentă din partea proprietarilor de terenuri și a organizațiilor musulmane anticomuniste.[79] Comuniștii, care nu aveau o forță militară proprie, au fost obligați să-și tempereze campania și au devenit tot mai îngrijorați de posibilitatea unei lovituri militare împotriva lui Sukarno. Așadar, atunci când un grup de ofițeri de rang inferior au organizat un puci împotriva generalilor, comuniștii probabil că i-au susținut, deși faptele sunt neclare.[80] Ofițerii rebeli au eșuat; comandantul rezervelor strategice ale armatei, generalul Suharto, a preluat controlul și a lansat o campanie violentă împotriva comuniștilor. Au fost trimise comandouri să-i ucidă pe cei suspectați că ar fi membri de partid sau simpatizanți, iar Suharto a exploatat și el tensiunile sociale provocate de campania comuniștilor de reducere a chiriilor. Sate întregi au fost distruse în masacrele ce au rezultat, iar cercetătorii estimează că numărul celor uciși este între 200 000 și un milion de oameni.[81]

Statele Unite au fost mulțumite să vadă sfârșitul lui Sukarno și chiar l-au susținut pe generalul Suharto în campaniile lui violente împotriva comuniștilor. În același

timp, pentru blocul comunist – și mai ales pentru China –, distrugerea puternicului partid indonezian a fost un dezastru. Evenimentele le aminteau distinct chinezilor de masacrarea comuniștilor din Shanghai de către Gomindan, în 1927. Și la fel cum acea catastrofă l-a determinat pe Stalin să reconsidere strategia „frontului unit“ de a încheia alianțe cu naționaliștii „burghezi“, tot astfel evenimentele din Indonezia au ridicat semne de întrebare asupra colaborărilor pe care Zhou Enlai și Hrușciov le promovau de la jumătatea anilor 1950. Sovieticii erau dezamăgiți de strategie de ceva vreme. Viziunea optimistă a lui Hrușciov că sprijinul dat liderilor naționaliști de stânga avea să contribuie la tranziția spre un socialism în stil sovietic era, evident, falsă; sovieticii cheltuiseră timp și resurse prețioase sprijinind lideri ca Nasser, doar pentru ca aceștia să se întoarcă împotriva binefăcătorilor lor. Chiar și relația cu Castro devenise spinoasă, iar seriile de înfrângeri din Indonezia, Ghana și Algeria au întărit convingerea că abordarea sovietică trebuia să se schimbe. Chinezii, care avuseseră relații deosebit de strânse cu comuniștii algerieni și indonezieni, erau la fel de exasperați.

Răspunsul celor două puteri comuniste a fost să se retragă din Lumea a Treia pentru un timp, însă din motive destul de diferite. Chinezii au devenit tot mai absorbiți în politica internă de propria Revoluție Culturală, iar, ca rezultat al acestei tulburări, politica lor externă a devenit stridentă, fără compromisuri și ineficientă. În același timp, în URSS, căderea lui Hrușciov a discreditat aventurile în Lumea a Treia, iar Leonid Brejnev era prea puțin interesat de ele. Iar la sfârșitul anilor 1960, când sovieticii și-au reluat asaltul asupra „burgheziei“ locale, ei au abandonat încrederea lui Hrușciov în alianțele de tipul frontului unit în favoarea marxism-leninismului ortodox.

VIII

După eșecul din Congo, Che Guevara a abandonat Africa și a căutat noi ocazii favorabile pentru revoluții în America Latină. S-a întors în Bolivia, unde fusese în tinerețe, și a încercat să-și aplice teoria despre foco în războiul de gherilă de acolo. A fost, în mod previzibil, un eșec, iar în octombrie 1967, Che a fost localizat, capturat și executat de armata bolivianã cu ajutorul CIA. Cadavrul lui emaciat a fost păstrat și prezentat ziariștilor într-un exercițiu de PR foarte prost inspirat, pentru a dovedi că el, și comunismul de gherilă de care se temeau atât americanii, era mort cu adevărat. Walt Rostow i-a trimis o scrisoare triumfătoare lui Johnson, afirmând că moartea lui Che „marchează dispariția încă unuia dintre revoluționarii romantici și agresivi, precum Sukarno, Nkrumah, Ben Bella... Ea demonstrează justețea asistenței de tipul «medicamentului preventiv» pe care o acordăm țărilor confruntate cu insurgență incipientă.“[82]

Dar Che mort s-a dovedit la fel de puternic, dacă nu chiar mai mult decât atunci când era viu. Părul și barba încâlcite, fața palidă și trasă i-au făcut pe mulți să remarce asemănarea dintre fotografia lui Freddy Alborta și Hristos mort al lui Mantegna. Și, într-o stranie reluare a comerțului cu mărunțișuri catolice pe care îl practicase în tinerețe, el însuși a devenit o sursă de relicve, femeile boliviene tăindu-i șuvițe de păr pe care le-au păstrat ca talismane. Regimul cubanez a exploatat cultul noului martir revoluționar, iar imaginea lui Che – mai ales celebra fotografie făcută de Alberto Korda în 1960, în care Che privește hotărât în depărtare – a devenit un simbol puternic în timpul revoltelor studențești de la sfârșitul anilor 1960 și din anii 1970. Cântecul compus în 1965 pentru a marca plecarea lui Che din Cuba, Hasta siempre, Comandante („Rămas bun, Comandante“) a devenit un imn popular al stângii radicale, interpretat printre alții de cântăreața americană Joan Baez.

Idealismul de la sfârșitul anilor 1950 și începutul anilor 1960, reprezentat de Che, avea să rămână o forță puternică în timpul rebeliunilor de la sfârșitul anilor 1960, așa cum vom vedea în Capitolul 11. Dar, în unele privințe, Rostow avea dreptate: moartea lui Che a fost un semn că epoca romantică se apropia de sfârșit, cel puțin în capitalele superputerilor. Oricât de diferite erau politicile lor, Hrușciov, Mao, Tito, Che și chiar și Kennedy credeau că duc o luptă ideologică

pentru inimile și minţile oamenilor. De la jumătatea anilor 1960 însă, oamenii de stat de la Moscova și din Washington au ajuns la concluzia că vremurile erau mult mai periculoase; noua eră nu cerea un Corp al Păcii (Peace Corps) și grupări de gherilă, ci armate tradiţionale și partide de avangardă. Iar la Moscova, gândirea conservatoare a ieșit întărită dintr-o provocare revoluționară chiar în interiorul blocului comunist – „Primăvara de la Praga“ din 1968.

Capitolul 10. Stagnarea

I

Pe 21 august 1968, când tancurile sovietice și din Pactul de la Varșovia intrau în Cehoslovacia, conducătorul României, Nicolae Ceaușescu, s-a adresat unei mulțimi de o sută de mii de oameni, de la balconul clădirii Comitetului Central din București. El a declarat că URSS se făcea vinovată de agresiune și România nu avea să trimită trupe să se alăture aliaților ei comuniști, cu toate că era membră a Pactului de la Varșovia. Anunțul lui a fost primit cu strigăte de aprobare, iar luarea lui de poziție părea cu adevărat curajoasă, pentru că România risca și ea o invazie sovietică. Ceaușescu și Alexander Dubček conduceau acum cele mai populare regimuri comuniste din Europa de Est. Cu toate acestea, alianța lui cu reformiștii cehoslovaci era ciudată în termeni ideologici. În timp ce comuniștii „Primăverii de la Praga“ se îndreptau spre o formă mai liberală de comunism, cu doar un an înainte Ceaușescu abandonase un pachet de reforme mult mai puțin liberale, iar peste câțiva ani avea să prezideze unul dintre regimurile cele mai autoritare din Europa de Est. Aplauzele și laudele de care s-a bucurat nu erau răsplata pentru vreo liberalizare măreață, ci i-au fost acordate ca o recunoaștere a curajului patriotic cu care s-a ridicat pentru mica Românie, împotriva unui vecin sovietic copleșitor.

Drama din august 1968 a dezvăluit criza în care s-a trezit blocul comunist după eșecurile lui Tito, Hrușciov și Mao de a revigora comunismul căutând diverse forme marxiste de „democrație“, împănată cu doze de radicalism militant și cu mobilizare condusă de partid. Care era drumul înainte? Blocul s-a fragmentat. Un grup, în care se afla și România, s-a agățat de o versiune a stalinismului radical, completat cu o mobilizare și o austeritate dure, deși le îmbrăcau pe toate acestea în culori naționale. La cealaltă extremă, comuniștii ca Dubček căutau un marxism mai pragmatic, chiar liberal, care să permită pluralism politic și economie de piață. La jumătatea anilor 1960, Moscova a încercat și ea să-și liberalizeze economia, într-o oarecare măsură. Dar experimentul a avut viață scurtă, și Primăvara de la Praga a discreditat asemenea tentative. La sfârșitul anilor 1960, natura blocului sovietic se vedea cel mai bine în imaginea tancurilor ce intrau în Praga. Sistemul își pierduse orice urmă din dinamismul pe care îl avusese cândva, iar acum își dedica energiile stabilității cu orice preț.

II

În 1974, criticul literar român Edgar Papu a scris în revista bucureșteană Secolul 20 un articol ce elabora o teorie destul de exagerată. El și-a numit ideea „protocronismul românesc“. Papu argumenta că, de-a lungul istoriei, curentele literare și stilurile considerate a fi de origine vest-europeană – barocul, romantismul, ideile și stilurile lui Flaubert și Ibsen – puteau fi găsite mai întâi în literatura română. Protocronismul a căpătat o popularitate enormă în cultura română a anilor 1970 și 1980 și a fost adoptat cu entuziasm de Ceaușescu însuși.[1]

Se văzuse și înainte protocronism, desigur, în pretențiile de la sfârșitul anilor 1940 ale sovieticilor că rușii ar fi inventat telefonul și becul. Și nu era o întâmplare. România importa, în esență, o versiune a stalinismului radical: o politică a ierarhiei și disciplinei a fost îmbinată cu o economie a industrializării și cu o ideologie a naționalismului. I s-a alăturat în această strategie Albania, de partea cealaltă a Balcanilor. Atât România, cât și Albania erau societăți agrare nonslave; ambele erau departe de punctele de iradiere din Europa Centrală, iar probabilitatea mică de invazie sovietică le lăsa loc de manevră; în plus, partidele din ambele țări vedeau Uniunea Sovietică a lui Hrușciov ca pe o nouă putere imperialistă – o amenințare la autonomia națională.

De ce aveau ele o viziune atât de ciudată și de anormală? Cu siguranță, Stalin fusese imperialistul, nu Hrușciov. Cel din urmă făcuse, într-adevăr, eforturi ca să extindă un nou spirit de fraternitate la imperiul lui Stalin. Vechea dictatură a lăsat locul unei libertăți mai mari pentru comuniștii locali. Stalin îi trata pe șefii partidelor din Europa de Est ca și cum ar fi fost vasali la curtea suzeranului, iar vizitele lor la Moscova erau niște afaceri aproape personale, rareori mediatizate. Acum, relațiile deveniseră mult mai egalitare. Conducătorii de partid în vizită erau tratați ca șefi de stat în vizită oficială și erau scutiți de umilitoarele partide de dans de după masă de la curtea stalinistă în ultima ei perioadă. Hrușciov a abolit și vechiul program de lucru nocturn al lui Stalin. Desigur, sovieticii continuau să exercite influențe directe asupra serviciilor secrete și a armatelor din țările satelite și au spus clar că libertatea are niște limite: capitalismul și sistemul multipartinic nu intrau în discuție. Dar reconcilierea lui Hrușciov cu

Tito în 1956 a marcat o schimbare majoră. Sovieticii acceptau acum că ambiţiile staliniste ale unui bloc monolitic erau depăşite; aşa cum declarau ei, „căile dezvoltării socialiste variază în funcţie de ţară şi de condiţiile dominante de acolo“.[2]

Logica economică a blocului a fost alterată şi ea sub Hruşciov, într-o direcţie mai puţin imperialistă. Vechea exploatare a fost înlocuită de subvenţii.[3] La sfârşitul anilor 1950, URSS era cea care transfera bogăţie către sateliţii ei, nu invers – cel mai notabil exemplu fiind atunci când Hruşciov i-a acordat lui János Kádár un ajutor în valoare de 860 de milioane de ruble pentru a împiedica prăbuşirea regimului din Ungaria, în timpul valului de greve anticomuniste din 1956–1957. Subvenţiile au crescut cu timpul, iar în anii 1970 şi 1980 deveniseră o cheltuială serioasă pentru economia sovietică.

În acelaşi timp, însă, Hruşciov începuse să ia mai în serios economia blocului sovietic. El nu era mulţumit de adunătura slab articulată de state-tampon militarizate a lui Stalin. Inspirat de exemplul Comunităţii Economice Europene fondate prin Tratatul de la Roma în 1957, Hruşciov a încercat să creeze ceva mai ambiţios. La începutul anilor 1960, el a încercat să introducă o „diviziune socialistă a muncii“ în CAER, încurajând economiile naţionale să se concentreze asupra domeniilor în care aveau un avantaj comparativ. Dar pentru naţiunile mai sărace, această politică arăta într-adevăr a imperialism. Poate că Stalin a părut un imperialist jefuitor pentru statele dezvoltate din nord-estul şi centrul Europei. Dar statelor agrare din sud-estul Europei le oferise un drum spre bogăţie şi independenţă: economia la comandă. Prin contrast, Hruşciov ameninţa să le condamne pentru totdeauna la sărăcie prin dependenţa de agricultură, ca furnizoare de hrană pentru nordul mai bogat. Din perspectiva ţărilor neindustrializate, cererea lui Hruşciov ca ele să se limiteze la producţia de hrană şi materii prime pentru nevoile economiei sovietice le condamna la inferioritate permanentă.

Înclinaţia spre naţionalism a comuniştilor români nu era surprinzătoare, deoarece ei aveau rădăcini politice neobişnuit de superficiale.[4] Cei mai mulţi conducători comunişti din perioada interbelică proveneau din minorităţile etnice (mulţi erau evrei) şi când au ajuns la putere erau puternic presaţi să devină atrăgători pentru populaţia majoritară. Comunistul „local“ Gheorghiu-Dej, de etnie română – fost lucrător la căile ferate (şi un machiavelic desăvârşit) – a cucerit până la urmă puterea, scoţând-o din joc pe comunista evreică Ana Pauker, omul Moscovei. Câtă vreme Stalin a fost în viaţă, Gheorghiu-Dej a urmat slugarnic linia proso-

vietică. Slăbit însă de denunţarea lui Stalin în 1956, el a apelat tot mai mult la naţionalism pentru a-şi consolida regimul. Lipsit de un grup de comunişti loiali în rangurile de mijloc, partidul român s-a găsit în situaţia de a se baza din ce în ce mai mult pe oficiali cu vederi naţionaliste. De altfel, naţiunea avea o istorie recentă traumatizantă: fusese puternic bombardată, mulţi dintre cetăţenii ei evrei fuseseră masacraţi, pierduse sute de mii de oameni luptând alături de germani şi pierduse constant teritorii substanţiale – inclusiv Basarabia în favoarea URSS –, ceea ce a dus la transferuri considerabile de populaţie. Nu este surprinzător că problemele de integritate naţională şi de statut erau centrale, chiar şi pentru politicile comuniste.

Gheorghiu-Dej a început să îndepărteze treptat România de Uniunea Sovietică, negociind retragerea trupelor Armatei Roşii în 1958 şi refuzând să ia poziţie faţă de sciziunea chino-sovietică. Ruptura finală a venit în 1962, când Hruşciov a încercat să-şi lanseze noua diviziune a muncii în cadrul CAER. Românii au răspuns cu o „declaraţie de autonomie“ în 1964 şi au început să urmeze o politică externă independentă (în interiorul Pactului de la Varşovia, totuşi), iniţiind legături cu Iugoslavia, Franţa şi chiar cu Statele Unite. La moartea lui Gheorghiu-Dej, în anul următor, succesorul lui, Ceauşescu, a continuat noua linie naţionalistă, pe care a justificat-o printr-o ideologie puternic şovină.

Ceauşescu, născut în 1918, fiul unui ţăran român sărac, a intrat la vârsta de 11 ani ucenic la un cizmar şi a făcut prea puţină şcoală. La vârsta de 15 ani a fost însă ales în Comitetul antifascist, condus de comunişti. Din acest moment, a tot intrat şi a ieşit din închisoare, unde a primit o învăţătură marxistă şi a devenit parte a facţiunii lui Dej. Când Ceauşescu a devenit prim-secretar al Comitetului Central al Partidului Comunist Român, în 1965, părea că va combina noul etos naţionalist cu o formă de liberalizare culturală şi economică şi a încercat să câştige sprijinul intelectualilor printr-o relaxare culturală limitată. Dar aceasta avea să fie doar temporară. Ceauşescu era hotărât să dezvolte industria grea, citându-l pe A.D. Xenopol, un istoric român din secolul al XIX-lea – „dacă rămânem doar la agricultură... vom fi întotdeauna slugile străinilor“ – şi mulţi erau de acord cu el.[5] Între timp, Primăvara de la Praga l-a convins pe Ceauşescu de primejdiile reformelor politice liberale, iar popularitatea opoziţiei lui faţă de sovietici a demonstrat forţa naţionalismului românesc.

Congresul al X-lea al partidului din 1969, la care Ceauşescu a rostit un discurs-maraton ce a durat cinci ore şi jumătate (punctat la fiecare jumătate de oră de un chelner în jachetă albă care aducea un pahar cu apă), a marcat începutul

controlului său total asupra partidului şi lansarea unui cult al personalităţii de o extravaganţă excepţională.[6] Până în 1974, ajunsese să fie comparat cu Iulius Caesar, Alexandru cel Mare, Pericle, Cromwell, Petru cel Mare şi Napoleon.[7] În multe privinţe, aceasta era doar o versiune mai extremă a cultului multifaţetat al lui Tito, în care conducătorul poza atât în revoluţionar ascet pentru membrii partidului, cât şi în nou rege pentru ţărănime. Principala diferenţă consta în ridicarea diverselor rude în poziţii înalte, iar a soţiei lui, Elena, la un statut cultic. Era un comportament tipic monarhic; cum spunea un banc, dacă Stalin crease „socialismul într-o ţară", Ceauşescu înfiinţase „socialismul într-o familie". Însă virtuţile Elenei ţineau nu doar de statutul ei de soţie, ci, mai important, şi de meritele ştiinţifice. Ea şi-a continuat cariera de cercetător chimist şi din anii 1970 era descrisă ca „un personaj eminent al ştiinţei româneşti şi internaţionale", „academician doctor inginer Elena Ceauşescu" (numită de obicei „Adi" de către impertinenţi).[8] I s-a atribuit, de asemenea, inventarea unui polimer nou, foarte important, deşi atunci când era invitată să vorbească în public despre cercetările ei devenea ciudat de tăcută.

Ca şi alţi lideri comunişti din societăţile balcanice, Ceauşescu proiecta, aşadar, un amestec eclectic de mesaje politice: monarhic, ştiinţific şi comunist. El a flirtat puţin şi cu maoismul, vizitând China în 1971, deşi a făcut asta în mare măsură pentru a-şi consolida independenţa faţă de Moscova. Dar naţionalismul etnic depăşea toate aceste atribute conflictuale ale ideologiei comuniste româneşti. În anii 1970, Ceauşescu şi-a propus crearea unui stat omogen din punct de vedere etnic. Evreilor li s-a permis să emigreze, ca şi germanilor (cu un preţ anume, plătit de guvernul vest-german), în timp ce se făceau eforturi pentru asimilarea ungurilor plini de resentimente. Evident că şovinismul lui Ceauşescu era greu de împăcat cu marxismul, deşi românii au făcut tot ce au putut, dezgropând nişte citate obscure din Marx care păreau să susţină revendicările românilor asupra Basarabiei.[9] Dar conducătorul părea să fie foarte popular şi Ceauşescu a avut un succes remarcabil în atragerea intelectualilor spre cauza lui.

De cealaltă parte a Balcanilor, comuniştii albanezi nu afişau un naţionalism etnic la fel de evident. Erau prea puţin interesaţi, de exemplu, de drepturile minorităţii albaneze kosovare din Iugoslavia. Dar, la fel ca românii, au salutat modelul stalinist ca pe o modalitate de a-şi consolida forţa naţională.

Născut cu zece ani înaintea lui Ceauşescu, în 1908, Enver Hodja era fiul unui mic proprietar de pământ din sudul Albaniei şi a susţinut întotdeauna că unchiul lui, un vechi patriot albanez, i-a insuflat credinţa fierbinte în „albanism". Hodja

a câştigat o bursă guvernamentală pentru a studia ştiinţele la Universitatea din Montpellier şi de acolo s-a dus la Sorbonna, să studieze filosofia. El a fost unul dintre numeroşii lideri din lumea în curs de dezvoltare – printre care Ho Şi Min, Zhou Enlai şi Pol Pot – care au descoperit cultura comunistă prin intermediul partidului francez, iar în Franţa a început să vadă stalinismul ca pe o soluţie la starea de înapoiere a Albaniei. Când s-a întors în ţară, a fost pentru scurt timp profesor de franceză. Dar când a refuzat să adere la Partidul Fascist, în timpul ocupaţiei italiene, a fost concediat. Şi-a deschis atunci o tutungerie, care a devenit un centru de activitate comunistă clandestină.

Era un individ plin de încredere în sine, care vorbea foarte bine şi căruia, la fel ca lui Tito, îi plăcea să se îmbrace elegant. Într-adevăr, în spatele conflictului lui cu la fel de vanitosul Tito par să fi stat chestiuni de modă: când l-a vizitat pe Tito în iunie 1946, Hodja a fost şocat de aroganţa lui şi gelos pe extravaganţa liderului iugoslav – pe palatele în care locuia, pe uniforma albă cu auriu şi pe manierele trufaşe. El şi tovarăşii lui albanezi s-au simţit umiliţi şi priviţi de sus. Aşa că, dacă Tito se plângea de aroganţa imperialistă a sovieticilor, Hodja îl considera pe Tito ca fiind adevăratul imperialist. Încercările iugoslavilor de a domina regiunea au acrit şi mai mult relaţiile, iar Albania a fost încântată când Tito s-a rupt de URSS în 1948. În mod inevitabil, aşadar, reapropierea sovieto-iugoslavă din 1955 a stricat relaţiile URSS cu Albania, iar Hodja a fost înfuriat şi mai tare de încercarea lui Hruşciov, cum o vedea el, de a impune Albaniei statutul unui ghetou agrar permanent în cadrul CAER. Din 1960, relaţiile dintre Albania şi URSS s-au deteriorat. Ruptura oficială s-a produs în 1961, cu Hodja denunţându-l pe Hruşciov într-un limbaj vituperant tipic, ca fiind „cel mai mare şarlatan şi clovn contrarevoluţionar pe care l-a cunoscut vreodată lumea“.[10] În acelaşi an, al treilea plan cincinal a lansat un program intensiv de industrializare a Albaniei, iar producţia industrială a sărit de la 18,2% din venitul naţional în 1960 la un masiv 43,3% în 1985.

Hodja a adăugat şi alte elemente la stalinismul lui ortodox. Primul a fost politica etnică şi de clan din Albania. Partidul îi favoriza sistematic pe etnicii tosk din sud, dintre care făcea parte şi Hodja – un grup care ura de ceva vreme suzeranitatea locuitorilor gheg din nord. Iar în cadrul tosk, Hodja depindea de un grup de clanuri strâns legate între ele. Dintre cei şaizeci de membri ai Comitetului Central în 1961, cinci cupluri erau soţ-soţie (inclusiv Hodja şi soţia lui), iar douăzeci erau înrudiţi ca gineri sau ca veri.[11] În contrast izbitor cu această politică tradiţional „tribală“ era aderenţa la maoism, o tendinţă care a apărut în anii 1960, când Albania strângea legăturile cu China, într-una dintre

cele mai curioase alianțe din epocă. „Maoismul“ lui Hodja era apropiat ca spirit mai degrabă de stalinismul târziu decât de comunismul chinezesc. Hodja a folosit lucrările lui Mao pentru a-și justifica epurările, împărtășind totodată pasiunea și talentul liderului chinez pentru invectivele vitriolante. Campaniile lui erau însă controlate strict și aveau puține urme din populismul lui Mao.

Cel mai polițienesc dintre statele radical staliniste era însă, fără îndoială, Coreea de Nord. După încheierea Războiului din Coreea și moartea lui Stalin, influența sovietică scăzuse, dar Kim a continuat să folosească politicile stalinismului radical, combinate cu tradiții japoneze și indigene, pentru realizarea obiectivelor naționaliste. Războiul lăsase nevindecată o rană adâncă, sub forma graniței ce despărțea Nordul de Sud; Kim Ir Sen se confrunta cu o amenințare din partea Sudului sprijinit de americani și el însuși continua să viseze la o reunificare sub controlul lui. După încheierea războiului, în interiorul conducerii partidului a apărut o „dreaptă“ tehnocrată care pleda pentru o economie mai echilibrată, orientată spre consumatori, dar aceasta a fost curând înfrântă și epurată. Kim insista pe acumulare industrială și militară, sub sloganul „Arma într-o mână și secera și ciocanul în cealaltă!“[12] Nu era foarte clar cum putea o singură mână să manevreze și secera și ciocanul, dar în 1958 – anul Marelui Salt Înainte în China – Kim credea că printr-un avânt în stilul Marii Rupturi se puteau depăși orice obstacole. El a numit această campanie Chollima, după calul magic înaripat din mitologia coreeană, care putea să străbată distanțe fantastice cu mare viteză.

Kim era îngrijorat de amenințările venite dinspre vecinii lui comuniști din nord – URSS și China – la fel de mult ca de acelea dinspre Sudul capitalist; era, așadar, hotărât să-și pună la punct apărarea în perioada turbulentă de la sfârșitul anilor 1950 și începutul anilor 1960, când criticile aduse de Hruşciov lui Stalin l-au lăsat și pe el periculos de expus. Hotărât să se elibereze de capriciile politicii blocului comunist, Kim a început în 1955 să marginalizeze marxism-leninismul, iar filosofia Juche (tradus de obicei prin „autosuficiență“) a devenit noua ideologie a regimului. Juche însemna, de fapt, spirit național. Răul cel mai mare în universul Juche era „slugărnicia“ (sadae juŭi, literal „înclinarea în fața celor mari“) – lingușeala în fața străinilor și a culturii lor. Aceasta amintea de crima „servilismului față de Occident“ din stalinismul radical, dar de data aceasta ținta erau chiar rușii. Kim i-a discreditat pe „poeții care îl venerează pe Pușkin și pe muzicienii care îl adoră pe Ceaikovski“; „slugărnicia era atât de sfidătoare, încât unii artiști desenau peisaje străine în locul frumoșilor noștri munți și al râurilor noastre“. O pictură reprezentând un urs siberian, pe care a găsit-o într-un spital

local, l-a enervat peste măsură.[13] Vechile lui legături cu sovieticii și cu Armata Roșie erau trecute sub tăcere, iar biografia oficială a lui Kim Jong Il a fost retușată – acum se născuse chiar în Coreea, nu în URSS. Iuri Irsenovici Kim nu existase vreodată.

Kim și-a prezentat pentru prima dată ideile Juche în timpul tensiunilor cu URSS, la începutul anilor 1960. Dar apoi, în timpul Revoluției Culturale, China a devenit principala amenințare. În 1967, gărzile roșii radicale, văzând în Coreea de Nord comunismul „feudal“ pe care erau atât de doritoare să îl lichideze și criticându-l pe Kim că nu era destul de antisovietic, au început să condamne regimul ca „revizionist“ și corupt, iar disputa era pe cale să dea în foc la granița chino-coreeană.

Kim a răspuns copiind aspecte din cultul personalității al lui Mao. Nord-coreenii trebuiau de-acum să-și demonstreze atașamentul emoțional intens și pasionat față de „Marele Conducător“, la fel cum gărzile roșii îi arătau devotament lui Mao. Totuși, Kim nu a copiat niciodată mobilizările populiste haotice din China maoistă. Într-adevăr, țara și-a păstrat ordinea ierarhică: potrivit unei glume coreene amare, populația era împărțită în „tomate“ – cei care sunt roșii în interior; „mere“ – roșii la suprafață, dar care pot fi perfecționați ideologic; și „struguri“, care nu aveau nici o șansă de salvare. Ereditatea și originea de clasă (songbun) jucau încă un rol în societatea coreeană: „clasa riguroasă“, de vârf, formată în general din descendenți ai muncitorilor, țăranilor și comuniștilor din anii 1940 și 1950, ocupa slujbele bune; „clasa șovăitoare“ avea posibilități de promovare, posibil în cadrul armatei; cei din „clasa ostilă“ erau văzuți ca niște renegați și aveau slujbele cele mai proaste. Totuși, observatorii nu sunt de aceeași părere cu privire la forța songbun și la capacitatea oamenilor de a găsi căi s-o ocolească – așa cum se întâmplă în privința foarte multor altor aspecte din această societate misterioasă și izolată.[14]

Ierarhia socială a fost întărită prin controale ideologice și populația a fost tratată în continuare ca o armată de muncitori. Viața era și este și acum grea. Nord-coreenii trebuie în general să plece la serviciu la ora 7 dimineața, să ia parte la întruniri și ședințe de învățământ politic între 8 și 9, să muncească apoi opt ore, cu o pauză de trei ore la prânz, și apoi să ia parte la alte ședințe de studiu și de autocritică până la 10 seara (cu excepția mamelor cu copii mici, care sunt scutite) și se întorc acasă între 10.30 și 11 seara. Modelul militar este extins la toate aspectele vieții de zi cu zi. Fiecare primește un set de haine potrivit cu munca și statutul lui, o dată pe an, de ziua lui Kim Ir Sen, și, chiar dacă există

diferențe subtile de calitate, potrivit rangului, stilurile sunt toate asemănătoare și creează o uniformitate extraordinară. Sunt și de calitate mediocră, multe dintre ele fiind făcute din „vinalon“, o fibră textilă de invenție locală, obținută parțial din calcar. Mâncarea a fost raționalizată, iar seceta, combinată cu proasta gestionare a agriculturii și cu exporturile de cereale pentru a strânge valută străină, a provocat penurii serioase și chiar foamete.[15]

În ciuda acestor crize, însă, regimul a supraviețuit. După Revoluția Culturală, relațiile cu China s-au îmbunătățit, iar Coreea de Nord a căpătat mai multă siguranță pe plan internațional. Regimul a cunoscut o stabilitate remarcabilă și pe plan intern. Cei care au fugit vorbesc despre nemulțumire, în special în rândul grupurilor sociale care nu sunt favorizate de sistemul songbun, dar există un grup important de privilegiați care are de câștigat de pe urma regimului. Dovezile de naționalism ale regimului, hotărârea lui de a rămâne izolat de restul lumii, intruziunea statului și puterea cultului personalității – acum închinat lui Kim Jong Il –, toate au contribuit la supraviețuirea lui, în pofida unei deteriorări severe a nivelului de trai.

Toate cele trei regimuri de la periferia Eurasiei au descoperit că pot folosi propriile versiuni de stalinism radical în urmărirea ambițiilor naționaliste. Dar miezul central și est-european se îndrepta exact în direcția opusă. Cum relațiile dintre Est și Vest s-au îmbunătățit treptat după anii 1960, eșecurile comunismului romantic al lui Hrușciov le-au lăsat expuse influenței lumii capitaliste și a economiei de piață.

III

A doua parte a romanului Gluma al lui Kundera se petrece în anii 1960. Ludvik a fost eliberat de mult din batalionul lui de muncă în mină şi a devenit cercetător de succes într-un institut. O ziaristă vine să-i ia un interviu despre munca lui şi aflăm că aceasta este Helena, soţia lui Zemanek, şeful din partid care prezidase expulzarea lui în tinereţe din Edenul comunist. Încă plin de resentimente, Ludvik hotărăşte să se răzbune, seducând-o pe Helena şi distrugându-i căsnicia. Dar, cu toate că reuşeşte s-o câştige pe Helena, nu îl răneşte pe Zemanek, care avea la rândul lui o aventură şi este foarte mulţumit de plecarea Helenei. El mai descoperă şi că Zemanek a devenit un comunist reformator foarte popular. Gluma crudă pe care a vrut să i-o joace fostului duşman se întoarce împotriva lui. O ultimă întâlnire cu vechiul lui prieten, pasionatul de folclor Jaroslav, la un surogat de sărbătoare populară – „Drumul regelui“ –, dezvăluie că tradiţiile populare slave, acum manipulate de regimul comunist, fuseseră golite de orice înţeles; au devenit o formă de amuzament vulgară, de prost gust, pentru adolescenţi care nu înţelegeau nimic. Deşi sunt purtaţi o vreme de dragostea lor pentru muzică, scurta întâlnire a lui Ludvik şi Jaroslav se încheie când Jaroslav suferă un atac de cord.

Ludvik este iarăşi victima faptului că nu înţelege lumea din jurul lui şi, mai general, a incapacităţii oamenilor de a controla evenimentele. Prima lui glumă s-a întors împotriva lui pentru că nu a înţeles puritanismul de la sfârşitul anilor 1940, pe când cea de-a doua „glumă“ eşuează pentru că el nu-şi dă seama cât de mult au decăzut acele idealuri în anii 1960. Căsătoria Helenei cu Zemanek, care a început ca o uniune comunistă idealistă, este o prefăcătorie. Tradiţia populară a fost coruptă în profunzime de stat. Ludvik descoperă că o lume fără valori este la fel de dezgustătoare ca una de veselie intolerantă în masă.

Scriind în 1965, Kundera a surprins schimbările din Europa de Est după sfârşitul stalinismului radical. În cele mai multe ţări, terifiantele entuziasme idealiste de la sfârşitul anilor 1940 lăsaseră locul unei epoci mai puţin represive, dar mai cinice. Revoltele de la jumătatea anilor 1950 forţaseră multe regimuri socialiste să dea înapoi de la stalinismul radical, ele atingând astfel o oarecare stabilitate. Totuşi, din moment ce îşi aruncaseră peste bord vechile ambiţii, exista pericolul ca ele

să devină doar nişte versiuni represive şi cu infinit mai puţin succes ale omoloagelor lor occidentale.

Imediat după şocul lui 1956, părea că blocul estic ar putea fi subiectul unor noi campanii de purificare revoluţionară. Hruşciov era sensibil la criticile chinezilor, iar conferinţa de la Moscova, din 1957, a partidelor comuniste a dat un nou impuls colectivizării, după scurta pauză ce a urmat morţii lui Stalin. Cu excepţia Poloniei, unde Gomułka a reuşit să scape complet de fermele colective, majoritatea ţărilor est-europene au terminat colectivizarea până la începutul anilor 1960. Însă acesta avea să fie ultimul prilej de optimism în regiune. Un asemenea avans concertat pe drumul spre comunism nu avea să se mai producă vreodată.

Slăbirea frâielor imperiale a adus o diversitate mult mai mare în Europa de Est la sfârşitul anilor 1950 şi în anii 1960. Dacă Iugoslavia, România şi Albania scăpaseră de sub controlul sovietic, chiar şi în interiorul sferei sovietice existau variaţiuni mari – de la o Ungarie liberală la un capăt al spectrului la o Bulgarie închistată în celălalt. Dar, dincolo de suprafaţă, toate se asemănau dintr-un anumit punct de vedere: partidele comuniste din toată regiunea se aflau în retragere şi, din acest motiv, erau obligate să sufere o metamorfoză. Miliţiile egalitariste din primul plan cincinal al sovieticilor sau gherilele chinezeşti nu reprezentaseră niciodată un model în Europa de Est, dar nici armatele mai ordonate ale stalinismului radical nu mai păreau adecvate. Un oficial de rang mărunt din partidul maghiar, intervievat în 1988, a pus problema foarte clar:

Moşteniserăm structura unei perioade în care să pui ţara pe roate era aproape ca un obiectiv militar. Să începi ceva. Asta cerea o mare concentrare de voinţă şi de forţă din partea partidului. Era posibil numai dacă partidul lucra cu o punctualitate şi o disciplină apropiate de cele ale unui soldat. Acum, cea mai mare problemă a partidului este pacea. Nu există misiuni. Suntem o unitate de luptă, dar nu e nici un război... Aşa că, pentru problemele actuale, partidul este ca un taur într-un magazin de porţelanuri. Atacă totul, vrea să lupte, să se războiască şi tot aşa, în vreme ce problemele sunt de multă vreme de o altă natură.[16]

Elementele radicale rămase din stalinism au fost abandonate în favoarea tehnocraţiei şi a pieţelor ce se conturau timid. Comuniştii erau acum mai degrabă specialişti şi manageri decât muncitori. În 1946, doar 10,3% dintre comuniştii iugoslavi erau „gulere albe“; până în 1968 proporţia a crescut de mai bine de patru ori, ajungând la 43,8%.[17] Poliţia secretă a rămas, dar era mai puţin vizibilă.

Autorităţile comuniste au făcut, de asemenea, mai puţine eforturi pentru a-şi remodela populaţiile şi a crea omul nou socialist. Ele au căutat mai degrabă să instituie un modus vivendi rezonabil cu restul societăţii. Prima renegociere a fost cu clasa muncitoare industrială, forţa cea mai rebelă şi mai ameninţătoare. S-a renunţat la presiunile staliniste de intimidare a muncitorilor pentru creşterea productivităţii şi grupurile importante de muncitori calificaţi în industria grea au fost cumpărate cu salarii ce se apropiau de cele ale angajaţilor cu studii superioare. Aşadar, retorica promuncitorească a regimurilor, atât de evident ipocrită în perioada stalinistă, a început cu repeziciune să însemne ceva. Dar, aşa cum vom vedea, aceste concesii au avut şi efecte negative. Fabricile au devenit mai puţin productive, iar opoziţia faţă de reformele în stilul economiei de piaţă a ajuns şi mai bine înrădăcinată. Concesiile au alimentat totodată resentimentele specialiştilor, care simţeau că realizările lor academice nu mai erau recunoscute.

Partidele comuniste au dat înapoi şi în faţa bine înrădăcinatei culturi a ţărănimii. În Iugoslavia şi Polonia s-a renunţat complet la colectivizare, dar, chiar şi acolo unde colectivizarea era regula, s-au făcut eforturi pentru a face iarăşi loc gospodăriei ţărăneşti tradiţionale. Loturile private s-au extins şi curând au adus o contribuţie majoră la proviziile alimentare.

Religia a înflorit şi ea după noua retragere. Bisericile şi (în Bosnia) moscheile nu mai erau tratate ca fiind inerent anticomuniste. Biserica Romano-Catolică din Polonia în special a ieşit cu bine din criza din 1956 şi a devenit o forţă majoră, căpătând o autonomie semnificativă. În Ungaria, Kádár a ajuns în 1964 la un acord cu Vaticanul, iar conducerea est-germană a încercat în 1958 să ajungă la o oarecare înţelegere cu influentele biserici protestante. Cu toate acestea, comuniştii nu au făcut niciodată pe deplin pace cu Dumnezeu. Relaţiile cu bisericile au fost întotdeauna tensionate, iar bisericile au fost înţesate cu spioni şi informatori. Doar în România ortodoxă, Gheorghiu-Dej a urmat strategia lui Stalin din vremea războiului şi a cooptat Biserica. În 1971, succesorul lui, Ceauşescu, a pus imagini medievale ale Sfântului Ştefan pe timbre româneşti.[18]

Dar poate cei mai mari beneficiari ai acestor retrageri – cel puţin pentru un

timp – au fost clasele de mijloc urbane; începutul anilor 1960 a reprezentat una dintre cele mai libere perioade din era comunistă. A doua denunțare a lui Stalin, și mai dură decât prima, făcută de Hrușciov la Congresul al XX-lea al partidului a reverberat în toată sfera de influență sovietică. Soljenițîn și Kafka au putut fi citiți și în comunista Sofie, pentru o vreme. Doar Polonia s-a opus tendinței. După o perioadă liberală în 1956–1957, când Gomułka a permis chiar competiția între candidații la alegerile parlamentare, partidul a reinstituit disciplina, refugiindu-se în antiintelectualism și antisemitism.

Dar, dacă tovarășii dădeau înapoi și nu mai militau serios pentru crearea comunismului deplin, atunci pentru ce militau? Cum își puteau justifica monopolul puterii în ochii populației sau ai lor înșiși? Naționalismul făcea, desigur, parte de multă vreme din repertoriul comunist, iar regimul polonez l-a îmbrățișat și mai mult după 1956. Dar naționalismul însuși putea fi periculos. Naționalismul polonez, de exemplu, era puternic întreţesut cu catolicismul anticomunist și cu sentimentele antirusești; naționalismul maghiar era greu de desprins de vechile revendicări ale teritoriilor deținute înainte de Primul Război Mondial – revendicări evident inacceptabile pentru vecinii lor de acum, socialiști; iar naționalismul în RDG fusese iremediabil pătat de nazism. În statele multietnice, precum Iugoslavia și Cehoslovacia (și URSS), naționalismul nu doar că nu aducea coeziune, dar putea fi periculos de coroziv. Slovenii și croații vedeau din ce în ce mai mult Iugoslavia ca fiind un proiect sârbesc și au devenit susținători gălăgioși ai liberalizării în anii 1960, pe când slovacii nemulțumiți de dominația cehilor au ajutat la producerea Primăverii de la Praga în 1968.

În cea mai mare parte a blocului sovietic, însă, alternativa reală la mobilizarea radicală și romantică era promisiunea îmbunătățirii consumului. Abandonând promisiunea unei utopii comuniste pentru a justifica sacrificiul de sine și austeritatea, liderii comuniști susțineau acum că ei sunt cei mai potriviți pentru a oferi standarde mai înalte de viață, distribuindu-le echitabil în același timp. „Comunismul“ a cărui atingere o promisese Hrușciov pentru 1980 era interpretat pe scară largă ca o societate a belșugului, nu una idilică, de creație marxistă.

Eforturile de a-i face pe plac consumatorului au început în anii 1950; atunci, unii est-europeni au putut să se bucure de supermarket – dezvoltat înainte de război în Statele Unite și exportat în Europa Occidentală în epoca Planului Marshall. La Varșovia, marilor magazine neoclasice staliniste li s-au alăturat în 1959 magazinele cu autoservire în stil american, numite Supersam. Așa cum au intenționat inventatorii supermarketului în America epocii Marii Crize, acestea

au adus libertate și autonomie. Cumpărătorii puteau hoinări prin magazin, alegând ce voiau, fără să fie nevoie să discute cu angajați plictisiți ori să stea la cozi lungi, la fiecare tejghea. Totuși, așa cum își amintește orice locuitor sau vizitator al vechiului bloc estic, nu a înflorit și o cultură americană consumistă, iar magazinele cu autoservire au rămas o excepție.

Adevăratul simbol al eforturilor de a-i satisface pe consumatori a fost mașina socialistă. RDG, care simțea mai puternic presiunea concurenței cu Occidentul, a fost prima țară care a făcut încercări serioase de a construi automobile pentru piața privată, lansând în 1958 Trabantul poluant, cu caroseria în mare parte din carton (numele însemna „satelit“ și a fost inspirat de Sputnikul rusesc). Până la sfârșitul anilor 1980, circa 40% dintre familii aveau mașini – o proporție mai mare decât în orice altă țară a blocului comunist, dar mult sub cea din Germania de Vest. A urmat URSS, la sfârșitul anilor 1960, cu masivul acord de 900 de milioane de dolari încheiat în 1966 cu Fiat pentru construirea unei fabrici de automobile în orașul Togliatti de pe Volga și producția unei versiuni de Fiat 124, botezată Jiguli sau Lada.[19] Până atunci, doar o producție modestă de 65 000 de automobile pe an era disponibilă publicului; aceasta a crescut de zece ori și, în anii 1980, cam 10% dintre familii aveau mașină.

Conducătorii comuniști speraseră că automobilele vor deveni un semn al capacității lumii socialiste de a oferi standarde de viață similare celor din Occident, dar în realitate, acestea au devenit un simbol al eșecului: în iunie 1989, poliția secretă din RDG, STASI, raporta chiar că „mulți cetățeni văd rezolvarea «problemei automobilelor» ca o măsură a succesului politicilor economice ale RDG.“[20] Automobilele erau scumpe, iar listele de așteptare îngrozitor de lungi: în 1989, clienții primeau autoturisme Trabant pe care le comandaseră în 1976.[21] Era prea mult. Regimurile ridicaseră așteptările oamenilor, fără să fie capabile să le împlinească.

De ce le era atât de greu economiilor socialiste să-i satisfacă pe consumatori, deși conducătorii lor erau foarte doritori să facă asta? O poveste spusă de Michael Burawoy, un sociolog industrial american care, în 1985, a primit o slujbă de oțelar în Brigada Revoluția din Octombrie la enormul complex siderurgic Lenin de la Miskolc, în Ungaria, ne ajută să ne explicăm cauza. În februarie s-a anunțat că vine în vizită prim-ministrul, iar el și colegii lui s-au oprit din muncă pentru câteva zile ca să curețe și să vopsească fabrica. „Liste de tineri aduși de la cooperativele învecinate mișunau peste tot“, iar soldații dădeau zăpada la o parte cu lopețile. „Părea că tot ținutul s-a mobilizat pentru vizita

prim-ministrului.“ Burawoy trebuia să ajute la vopsirea uneia dintre maşinării – evacuatorul de zgură – în galben şi verde, dar nu erau destule pensule curate, aşa că şi-a pierdut vremea fără rost vopsind lopeţile cu singura unealtă disponibilă: o pensulă muiată în vopsea neagră. Muncitorii tratau cu cinism toată povestea, pe care o vedeau ca pe un exemplu tipic al risipei din sistem: „Când a văzut muncitori care topeau gheaţa cu o flacără de gaz, Gyuri [un coleg de muncă] a clătinat supărat din cap: «Nu mai contează banii, vine prim-ministrul.»“[22]

Gyuri avea dreptate: în economiile socialiste – chiar şi în cele cu puternice elemente de piaţă, cum era a Ungariei în anii 1980 –, politica era mai importantă decât banii şi profitul. Conducători de succes erau aceia care îşi extindeau imperiul (îndeplinind, desigur, planurile), iar aceasta însemna să le facă pe plac liderilor politici care controlau puşculiţa cu bani. Era esenţial să se monteze un spectacol frumos pentru prim-ministru, indiferent cât s-ar fi cheltuit pentru asta.

În această luptă pentru resurse, doar cei cu influenţă politică erau în măsură să concureze – iar asta însemna în special favorizarea industriei grele şi a industriilor de apărare. Aşadar, chiar şi după moartea lui Stalin, când economia nu mai era biciuită să îndeplinească planuri eroice, statul continua să-i neglijeze pe consumatori. Şi fără ca teama de faliment să le ţină în frâu lăcomia, vechile interese industriale au rămas „flămânde“, dincolo de orice control, storcând toate resursele şi creând penurii în întreaga economie – de la pensulele lui Burawoy la autoturismele Trabant.[23]

Aşadar, principala deficienţă a economiilor comuniste nu era întotdeauna reprezentată de egalitate şi de stimulentele slabe pentru muncitori ce decurgeau de aici, aşa cum cred mulţi (în unele economii, ca în URSS şi în RDG, stimulentele erau într-adevăr reduse, dar în altele, ca Ungaria, erau mai substanţiale). Una dintre principalele probleme ale sistemului stătea în modul în care era alocat capitalul, dacă era îndreptat spre domenii productive sau neproductive. Absenţa democraţiei, combinată cu centralizarea puterii economice la planificatori, permitea unor grupuri de interese bine înrădăcinate să deturneze borcanul cu miere. Aceasta era, în esenţă, opinia lui Friedrich von Hayek, economist austriac liberal de dreapta şi important critic al comunismului.

În mod inevitabil, această rigiditate dăuna capacităţii de inovare a comuniştilor. Interesele înrădăcinate îşi asigurau partea leului din resurse, înfometând noile întreprinderi care aveau să fie vitale pentru economie. În anii 1980, de exemplu, o proporţie masivă de 20–30% din bugetul naţional sovietic se cheltuia pe

apărare. Între timp, blocul sovietic rămăsese în urmă în industria de viitor a calculatoarelor. În anii 1970, URSS avea un sfert dintre oamenii de ştiinţă ai lumii, jumătate dintre ingineri şi o treime dintre fizicieni, dar existenţia specialiştilor nu a dus şi la o economie high-tech. Blocul sovietic a dezvoltat într-adevăr un sistem serios de computere, copiat după un model IBM – aşa-numitul Riad – dar, în mod tipic, se punea mult mai multă energie în producţia computerelor decât în a-i ajuta pe consumatorii din industrie să le folosească.[24] În anii 1980, numărul de computere din URSS reprezenta mai puţin de un procent din cantitatea în uz în Statele Unite: 200 000 faţă de 25 de milioane.[25]

Celălalt obstacol important în calea economiei de consum – mai ales în statele mai puţin reformate – era planul, care fixa, tipic, ţinte cantitative. În consecinţă, fabricile alegeau drumul cel mai uşor, producând cantităţi mari de bunuri de larg consum de calitate proastă, pe care nimeni nu voia să le cumpere. Rezultatul consta în produse scumpe şi proaste, care zăceau prăfuindu-se pe rafturile magazinelor, în timp ce oamenii se băteau pentru produsele tot scumpe, dar de bună calitate, de pe piaţa neagră. După cum a explicat economistul rus Nikolai Şmelev în 1987:

Producem mai mulţi pantofi decât orice ţară din lume, dar nu sunt buni de nimic şi nu-i vrea nimeni. Producem de două ori mai mult oţel decât Statele Unite... Birocraţia în straturi şi tirania administrativă sunt responsabile pentru această dezordine. Ele împiedică producătorii să ţină la calitatea a ceea ce fabrică şi să iasă pe piaţă corespunzător.[26]

Chiar şi când s-au făcut eforturi de a îmbunătăţi industriile de consum, în anii 1970 şi 1980, fabricile răspundeau în continuare planificatorilor, nu consumatorilor. Oficialii din partid încercau să decidă ce să vândă, dar birocraţii sobri şi puritani nu erau nici pe departe oamenii potriviţi ca să prezică viitoarele tendinţe de consum. Un membru al administraţiei regionale din Dresda, în RDG, era conştient de limitările lui, dar s-a găsit prin absurd în situaţia de a ghici ce îşi doresc concetăţenii lui preocupaţi de modă:

Orice facem, ne lovim mereu de întrebarea: de fapt, ce este la modă? La ultima

întâlnire între reprezentanţii magazinelor şi fabricanţi, de la Dresda, unele puncte de desfacere au fost de părere că selecţia era prea elegantă şi că exista o penurie de haine standard. Este corectă această opinie sau este subiectivă? Desigur, nu putem răspunde categoric la această întrebare... [Dar] proporţia între îmbrăcămintea elegantă şi cea standard ar trebui să fie 50/50.[27]

La jumătatea anilor 1960, devenise evident nu doar că economiile de tip sovietic nu reușeau să-i mulțumească pe consumatori, ci și că ratele lor generale de creștere erau în declin. Între 1950 și 1958, creșterea sovietică pe unitatea de resurse a fost de 3,7%, pe când între 1959 și 1966 a scăzut la 2%. Ce era de făcut? Economiștii se gândeau din ce în ce mai mult la îmbinarea planului cu piața, iar căderea lui Hrușciov i-a ajutat. Hrușciov cochetase cu reformele de piață și chiar le-a introdus, într-un mod foarte limitat, în 1964. Dar el era în esență un adept al economiei colectiviste și avea suspiciuni față de încurajarea stimulentelor individuale, de piață. Brejnev, prin contrast, chiar dacă nu era deloc un liberal, era mult mai puțin preocupat de ideologie. Se părea că stângacea combinație de tehnocrație și radicalism a lui Hrușciov avea să lase locul unei noi ere a pragmatismului.

IV

Anii 1970 și începutul anilor 1980 au constituit una dintre cele mai dezolante perioade din istoria blocului sovietic, dar exact din acest motiv au reprezentat epoca de aur a bancurilor comuniste. Iată două dintre cele mai populare bancuri despre Leonid Brejnev la începutul anilor 1980:

Brejnev își începe discursul oficial la Olimpiada din 1980 de la Moscova: „O!“ (aplauze furtunoase), „O!“ (aplauze furtunoase), „O!“ (aplauze furtunoase)... Un subaltern îl întrerupe, șoptindu-i: „Discursul începe puțin mai jos, Leonid Ilici. Acela este simbolul olimpic.“

– Leonid Ilici este în sala de operație.

– Din nou inima?

– Nu, îi fac o operație de extindere a pieptului. Și-a acordat încă un Ordin Lenin.

Nici o petrecere din Moscova de la sfârșitul anilor 1970 și din anii 1980 nu era completă fără bancuri despre prostia și vanitatea lui Brejnev și fiecare avea un repertoriu personal, completat cu imitații ale accentului lui ucrainean. Ludvik al lui Kundera n-ar fi avut nici o problemă în URSS, în anii 1970. Lui Brejnev nici măcar nu îi păsa de ele. Când i s-a spus despre bancul cu extinderea pieptului, ar fi replicat: „Dacă spun glume despre mine înseamnă că mă iubesc.“[28] Și totuși mulți dintre foștii lui colegi susțin că abia de la începutul anilor 1970 a căzut în notoria mediocritate leneșă care nu mai suporta nici o critică, în parte ca rezultat al problemelor de sănătate care îl chinuiau din 1968. Înainte de aceasta, el și prim-ministrul Andrei Kosîghin păreau niște reformatori energici și pragmatici, dornici să se rupă de vechile tipare ideologice ale lui Hrușciov. După cum își amintește reformatorul ceh Zdeněk Mlynář, puțini dintre

prietenii lui reformiști din partidul sovietic îi simțeau lipsa lui Hrușciov și salutaseră instalarea lui Brejnev ca lider interimar, de la care se așteptau să conducă „pe o linie rațională bazată pe profesionalism“.[29]

Leonid Brejnev s-a născut în 1906 într-o familie de muncitori ruși din Kamenskoe (rebotezat ulterior Dneprodzerjinsk, în onoarea lui Felix Dzerjinski, fondatorul Ceka), în estul Ucrainei. Părinții lui aveau ambiții mari pentru el și l-au trimis la o școală bună, clasică. Revoluția și războiul civil i-au întrerupt educația, dar i-au dat și ocazii de afirmare; dacă n-ar fi fost bolșevicii, ar fi mers, fără îndoială, pe urmele tatălui său, la oțelărie. Așa a intrat în Komsomol, a lucrat în fabrici și a urmat studii tehnice, obținând în cele din urmă o diplomă de inginer metalurg. În 1936 a fost ales în consiliul orășenesc din Dneprodzerjinsk și apoi a avut o slujbă de organizator al producției metalurgice pentru industria de apărare din Ucraina. Acesta a fost momentul în care a intrat în cercul unui șef important – Nikita Hrușciov, noul lider al partidului din Ucraina. În timpul războiului, el a continuat să-și pună talentele tehnice și administrative în serviciul partidului, ajutând la dezasamblarea fabricilor din vestul URSS pentru a fi mutate în est. A devenit totodată și comisar politic, cu misiunea să-și inspire și să-și disciplineze trupele.

În cele din urmă, Hrușciov l-a luat în suita lui, la Kremlin. Dar stilul lui Brejnev era cum nu se poate mai diferit de cel al protectorului său. A lucrat ca specialist tehnic înainte să devină activist de partid și a fost comisar politic în perioada cea mai naționalistă și mai puțin marxistă ideologic din istoria partidului. Era, așadar, mai consensual decât Hrușciov. Era de fapt un oficial tipic pentru generația lui, care îi datora partidului extraordinara mobilitate socială. Ca Drozdov al lui Dudințev, el nu era interesat de idei, nu-i plăceau filmele și nici cărțile – acoliții trebuiau chiar să-i citească documentele oficiale cu voce tare. Plăcerile lui erau simple: să joace domino cu agenții de pază și să se uite la fotbal, la televizor. Dar bancurile cu Brejnev aveau și ceva adevăr în ele: era ridicol de vanitos, adora ceremoniile și nu era puritan. Acumulase mai multe decorații și premii decât toți predecesorii lui la un loc; într-adevăr, avea mai multe medalii militare decât mareșalul Jukov, care cucerise Berlinul.[30] Alte pasiuni ale lui erau mașinile rapide și vânătoarea de urși, sportul comuniștilor din epoca de după Stalin (care nu le permitea acoliților lui să tragă cu arma). Chiar dacă Brejnev nu trăia în luxul de care se bucură astăzi elitele Rusiei (sau cele occidentale la vremea respectivă), stilul lui de viață era foarte diferit de cel al marii mase a populației sovietice, ceea ce a generat inevitabil resentimente și glume. Într-una dintre acestea, mama lui Brejnev își vizitează fiul la locuința lui

luxoasă. „Asta e casa mea“, se laudă el; „astea sunt maşinile mele, asta e piscina mea.“ Mama lui, uimită şi mândră, are totuşi o umbră de neliniște: „O duci bine, Lionecika, dar îmi fac griji pentru tine. Ce se întâmplă dacă se întorc bolşevicii?“ Aşa cum se va vedea, bancul era premonitoriu. Revoluționarii bolşevici – de un anume fel – aveau să se întoarcă într-adevăr, iar moştenirea coruptă a lui Brejnev urma să fie una dintre primele lor ţinte.

Lipsa de ataşament a lui Brejnev pentru lozincile ideologice făcea din el un negociator internațional ideal, ca şi comportamentul lui relaxat: el a mărturisit odată că „farmecul te poate duce departe în politică“ şi era diametral opus celor pe care îi poreclise „chinezii sovietici“ – ideologii antioccidentali stil Mao din partid. După imprevizibilul şi susceptibilul Hruşciov, Brejnev a fost bine primit de politicienii occidentali, iar pacea cu Statele Unite a fost marea lui realizare, în controlul armamentului nuclear şi al altor tratate de la începutul anilor 1970.

Flexibilitatea ideologică a lui Brejnev şi interesul pentru traiul bun l-au făcut, de asemenea, mai dispus să tolereze reforme economice în blocul sovietic şi, dacă reformele din URSS nu au mers prea departe, anii 1960 au fost martori la unele dintre cele mai îndrăzneţe experimente economice din regiune; trei partide – est-german, ungar şi cehoslovac – s-au lansat în programe serioase de liberalizare economică, aşa cum făceau şi iugoslavii în afara blocului. Primul reformator a fost, în mod neaşteptat, Walter Ulbricht. Puţini se aşteptau ca bătrânul stalinist rigid, format în sectarul Partid Comunist German din anii 1920, să se schimbe după 60 de ani, dar RDG era în prima linie a competiţiei economice cu lumea capitalistă: înainte să fie construit Zidul Berlinului în 1961, cei nemulţumiţi se mutau pur şi simplu în Vest – o şesime din populaţie a făcut-o (estimarea este între 2,5 şi 3 milioane de persoane). Iată ce i-a spus Ulbricht lui Hruşciov în 1960: „Nu putem alege împotriva cui să concurăm. Suntem pur şi simplu obligaţi să ţinem pasul cu Germania de Vest.“[31] În 1970, Ulbricht credea sincer că RDG îşi putea întrece sora occidentală în domenii high-tech precum electronica şi construcţia de maşini, chiar dacă era posibil să nu depăşească economia ca întreg – de unde lozinca suprarealistă a partidului: „Depăşim fără să prindem din urmă!“

Noul Sistem Economic al lui Ulbricht din 1963 era o reformă tipică pentru vremea respectivă, fiind parţial inspirat de economistul Evsei Liberman – un proiect tehnocratic pentru a introduce mecanisme de piaţă în planul cincinal fără a trece însă la piaţa liberă. S-au făcut eforturi pentru a supune întreprinderile semnalelor pieţei, cu scopul de a le îmbunătăţi productivitatea şi a le face mai

deschise la cererile consumatorilor. Aceasta urma să se facă prin evaluarea lor – și finanțarea lor – în funcție de profitabilitate, nu după cât de mult produceau, și acordându-le puteri mai mari în privința salariilor și a bonusurilor. În același timp, Ulbricht i-a provocat pe șefii tradiționali ai partidului încercând să promoveze specialiști cu studii și capacități tehnice, în locul „roșilor“, mai puțin educați. Reforma lui a ajuns însă curând în aceleași fundături care au marcat toate încercările de reforme de piață în blocul sovietic: dificultatea obiectivă de a trece de la vechiul sistem la cel nou, rezistența politică și teama de tulburări ale muncitorilor. Birocrații din economie se plângeau că li se cere în continuare să îndeplinească planul, dar au mai puține puteri să facă asta; întreprinderile cheltuiau banii pe salarii pentru a-i liniști pe muncitori, și productivitatea a scăzut; regimul nu avea curajul să stabilească prețuri comerciale ridicate (vitale, dacă producătorii trebuiau să răspundă pieței); și, chiar dacă Ulbricht vorbea despre necesitatea de a închide fabricile neprofitabile, era imposibil politic s-o facă, deoarece acestea aveau susținători influenți în partid. Ulbricht a descoperit și că descentralizarea l-a lipsit de puterile pe care le voia pentru a forța ambițioasele lui proiecte high-tech, așa că a început să dea reformele înapoi. În interiorul partidului a apărut curând o opoziție puternică, condusă de Erich Honecker, în timp ce obsesia lui Ulbricht pentru industriile high-tech a început să creeze penurie și blocaje în alte domenii ale producției.
O combinație de criză economică, nemulțumire a maselor și supărare din partea lui Brejnev față de destinderea neautorizată a lui Ulbricht cu Germania de Vest a dus la căderea lui Ulbricht, la înlocuirea lui cu Erich Honecker și la sfârșitul reformelor de piață.[32]

Reformele serioase se terminaseră și mai devreme în URSS. În 1965, Kosîghin a introdus o versiune limitată a propunerilor lui Liberman, dar acestea au fost repede anulate. Brejnev era un apărător îndârjit al intereselor birocratice înrădăcinate, iar părțile „flămânde“ ale economiei – în special sectorul militar și industria grea – s-au opus față de orice reducere a resurselor lor.

Partidul maghiar a introdus cele mai de durată reforme liberale, ceea ce puțini s-ar fi așteptat după represiunea brutală din 1956–1957. După ce Kádár a reimpus conducerea comunistă, el a încercat să urmeze o linie de mijloc, între linia dură din partid și liberali, așa că a început să caute sprijin pentru nepopularul lui regim. Noul Mecanism Economic din 1966 și 1968 a redus țintele din plan la minim și a lăsat prețurile libere, înlăturând treptat controlul asupra economiei, astfel încât, în anii 1980, economia Ungariei era una dintre cele mai libere din bloc. A apărut o economie dual, asemănătoare celei sovietice din anii 1920, cu

cooperative și un sector privat (relativ redus) cărora li s-a permis să concureze cu economia de stat. Reforma a dat consumatorilor – cel puțin celor cu bani – puteri reale. Vechea dilemă socialistă, prea puține bunuri și prea mulți bani, s-a inversat și au revenit problemele capitalismului: prea puțini bani, prea multe de cumpărat. Diferențele între salarii au crescut, de asemenea, și au provocat, inevitabil, nemulțumiri. Ungurii, așadar, au creat propriul „comunism gulaș“; după standardele comuniste, era un paradis al consumatorilor, iar performanțele industriale s-au îmbunătățit și ele. Chiar și așa, nu era însă capitalism. Disciplina de piață era slabă, iar firmele neproductive nu erau închise. În plus, statul încă avea cea mai mare parte din putere.

Atâta vreme cât reformele promiteau să îmbunătățească starea de spirit a populației fără să pună în pericol dominația partidului, Kremlinul le tolera. Cu toate acestea, existau pericole reale. După crizele de la jumătatea anilor 1950, regimurile comuniste îi cumpăraseră pe muncitorii rebeli cu prețul eficienței economice. Poate că liberalizarea avea sprijinul gulerelor albe și al țărănimii, dar urma să dăuneze muncitorilor și regiunilor mai sărace. După invazia rusă, Ungaria a avut un partid unit, disciplinat, care putea face față acestor tensiuni. Însă cele mai multe state comuniste nu au fost atât de rezistente și s-au dovedit incapabile să rezolve tensiunile pe care le-a adus liberalizarea. Iugoslavia și Cehoslovacia – ambele cu tradiții comuniste mai puternice decât Ungaria, dar subminate de divizările etnice – au demonstrat cât de periculoasă poate fi piața pentru guvernarea comunistă.

La jumătatea anilor 1960, pericolele pieței se manifestau cel mai pregnant în Iugoslavia. Vechile eforturi de a uni marxismul romantic al comitetelor muncitorești cu economia de piață fuseseră de mult abandonate. În locul lor funcționa un pact faustic – se împrumutau bani din Occidentul capitalist pentru a finanța socialismul în Iugoslavia. Târgul s-a dovedit cât se poate de inegal, iar Iugoslavia era aspirată din ce în ce mai puternic spre lumea capitalistă. Sub presiunea de a exporta din ce în ce mai mult pentru plata datoriilor, scăderea eficienței și reducerea costurilor – și, odată cu ele, șomajul – erau inevitabile. În 1968, aproape 10% din populație nu avea loc de muncă – o situație unică într-un stat comunist. Au izbucnit conflicte între conservatori, susținători ai planificării generale și ai centralizării, și liberali. Și, ce era mai periculos, acestea s-au legat de tensiunile dintre republici. Mai bogatele Croația și Slovenia nu agreau subvenționarea mai săracelor Muntenegru, Macedonia și Bosnia-Herțegovina, mai ales într-o perioadă de scădere economică, și cereau mai multă liberalizare și descentralizare. Belgradul începea să piardă controlul. În 1963, republicile au

primit puteri sporite; în 1965, controlul central al statului asupra economiei a fost redus şi mai mult; iar în 1966, principalul apărător al vechiului sistem centralizat, şeful poliţiei secrete Alexandar Ranković a căzut în dizgraţie. Dar controlul statului nu a fost înlocuit cu disciplina de piaţă. Presiunile la nivel local ale partidului făceau ca întreprinderile neeficiente să fie greu de închis, iar directorii erau liberi să mărească salariile şi să împrumute bani. Consecinţa a fost o spirală a datoriilor şi inflaţie. În anii 1970, Iugoslavia era în criză – ineficientă, îndatorată şi în pericol de dezintegrare.

Necazurile Iugoslaviei ar fi trebuit, poate, să-l avertizeze pe Brejnev despre pericolele pieţei şi ale integrării economiilor est-europene cu Occidentul. Dar economiile blocului sovietic nu erau îndatorate – încă –, iar problemele lui Tito provocau doar schadenfreude la Moscova. Brejnev nu putea ignora însă criza din Cehoslovacia. Partidul cehoslovac era condus de Antonín Novotný – un vechi oficial de partid ceh, de orientare fundamental stalinistă. După cum l-a descris Mlynář, el combina „o credinţă adevărată în corectitudinea doctrinei comuniste şi în avantajele pe care aceasta le oferea muncitorilor cu târguiala politică şi un talent pentru intrigile birocratice“. El fusese foarte implicat în procesele-spectacol staliniste de la începutul anilor 1950 şi era atât de lipsit de sentimente, încât se simţea fericit să doarmă în aşternuturile Vladei Clementis – una dintre comunistele trimise de el la eşafod (bunurile condamnaţilor erau deseori vândute oficialilor, la preţuri mici).[33] Cu toate acestea, Novotný avea legături cu Hruşciov şi era pregătit să introducă reforme limitate ca reacţie la eşecul economic – rata de creştere scăzuse de la un impresionant 11,7% în 1960 la 6,2% în 1962, şi la zero în 1963. El a permis mai multă libertate culturală şi l-a reabilitat pe economistul Ota Šik, care a propus câteva reforme liberale. Totuşi, conservatorul Novotný a ezitat când a venit vorba să le aplice, iar muncitorii – care au suferit inevitabil de pe urma reformei – erau nemulţumiţi.[34] În timp ce economia continua să meargă prost, intelectualii au început şi ei să se agite şi au apărut în serie romane care condamnau în termenii cei mai duri oamenii răi din aparatul de stat. Partidul începuse să se scindeze pe linii ideologice şi etnice. Slovacii mai săraci, care se simţeau parteneri inferiori în cadrul Cehoslovaciei şi a căror economie mergea în mod special rău, cereau liberalizare (deşi în practică aceasta le-ar fi făcut, fără îndoială, şi mai mult rău). Dar cei de la care a pornit criza au fost studenţii din Praga, care în decembrie 1967 au protestat împotriva condiţiilor proaste din cămine. Poliţia a reprimat protestele cu sălbăticie, iar Moscova a început să-şi facă griji.

Brejnev a zburat la Praga pentru 48 de ore. Iniţial nu plănuise să schimbe

conducerea, ci doar să facă presiuni asupra partidului ceh. Dar a înțeles însă curând că Novotný era imposibil de convins. Părea să nu-și dea seama cât de gravă este situația, era rigid și „nu știa să lucreze cu oamenii“. Brejnev le-a spus cehilor că trebuie să rezolve situația singuri: „Este problema voastră“.[35] Dar refuzul lui de a-l sprijini fără echivoc pe Novotný a fost fatal pentru vechiul regim. Liderul slovac Alexander Dubček l-a înlocuit în ianuarie 1968 și a însărcinat un grup de marxiști reformiști cu formularea unui „Program de Acțiune“.

Spre deosebire de reformatorii unguri din 1956, cei din Cehoslovacia nu intenționau să desființeze partidul-stat și nici să părăsească blocul sovietic. Dubček își petrecuse mare parte din copilărie în Uniunea Sovietică și era profund atașat de frații lui mai mari ruși. La fel, unul dintre principalii lui consilieri, Zdeněk Mlynář, scria în 1980: „Eram un comunist reformator, nu un democrat necomunist. N-am încercat să ascund asta atunci și nu văd nici un motiv pentru care aș face-o acum.“[36] El era de părere că democrația multipartinică nu avea să provoace decât o reacție puternic negativă din partea conservatorilor și să pună în pericol reformele. Însă reformiștii au rămas cu vechea dilemă: cum să reconciliezi democrația reală cu garanția că partidul își va păstra rolul conducător?

Soluția marxist-romantică a lui Hrușciov fusese un program de reînnoire morală, de revigorare a oficialităților prin epurări și alegeri de partid controlate; oficialii aveau să se afle în situația potrivită pentru a mobiliza oamenii de rând. Dar reformatorii cehoslovaci au respins această viziune de sus în jos. Erau de acord cu Hrușciov că elitele partidului trebuiau schimbate, dar credeau că aceasta trebuie să se facă prin presiune democratică directă, de jos în sus. Partidul trebuia să-și recâștige „rolul conducător“ ținând cont de opinia publică.

Ei și-au justificat socialismul democratic întorcându-se la un marxism nestalinist – în același timp romantic și revizionist. Dezghețul poststalinist le dăduse intelectualilor o viziune despre marxism foarte diferită de ortodoxia dominantă de la jumătatea anilor 1930. Mlynář, care a făcut parte din prima cohortă ce s-a mutat în noua și măreața clădire a Universității Moscova de pe colinele Lenin, își amintea cât de îngust și de distorsionat era marxismul pe care îl studiase acolo: „Abia la sfârșitul anilor 1950 am studiat în cele din urmă ceea ce orice universitate de orientare marxistă ar trebui să le predea studenților ei la cursurile de științe politice.“ Acum, că fusese în măsură să citească operele din tinerețe ale lui Marx, pe Gramsci, ca și pe Kautsky și Bernstein, „fostul meu

sistem de ideologie marxistă a fost distrus“.[37]

Cel mai influent a fost, poate, Marx cel din tinereţe. Acest Marx, argumenta plauzibil noua generaţie, era interesat de creativitatea umană. Dar, de la sfârşitul sexolului al XIX-lea, marxismul o luase pe un drum greşit cu Engels, cu viziunea lui tehnocratică asupra lumii şi cu încrederea în legile inexorabile ale istoriei. Sentimentele şi creativitatea fuseseră sacrificate de dragul modernităţii şi al raţionalităţii. Stalin, argumentau ei, nu făcuse decât să continue pe această cale: pentru el, suferinţa umană era tolerabilă în orice cantitate, atâta vreme cât se construia modernitatea. Venise vremea să înflorească un „socialism cu faţă umană“, care să le permită oamenilor să se angajeze în „praxis“, în activitatea creativă.[38]

Aceasta sună, desigur, a marxism romantic clasic. Dar este semnificativ că memoriile lui Mlynář nu văd vreo contradicţie între tânărul romantic Marx şi pragmaticii Kautsky şi Bernstein. Ca în Iugoslavia de la începutul anilor 1950, contradicţiile dintre diferitele tipuri de comunism „reformator“ rareori s-au văzut cu mai multă claritate. Unele dintre propunerile cehilor – cum ar fi autoconducerea muncitorească – erau de inspiraţie romantică, fiind, desigur, destul de greu de reconciliat cu reformele de piaţă menite să mărească puterile directorilor. Altele erau inspirate de un marxism pragmatic, cu un angajament aproape liberal în sprijinul reformelor de piaţă şi al politicii pluraliste. Reformatorii cereau alegeri cu mai mulţi candidaţi, considerate a fi singura modalitate de a revela opinia populară şi negau că ar dori eliminarea comuniştilor prin vot. Alegerile cu mai mulţi candidaţi aveau şi sprijinul larg al publicului. Dar aceste alegeri nu aveau să submineze sistemul comunist? Sondajele de opinie arătau că nu şi că majoritatea covârşitoare a populaţiei respingea orice schimbare fundamentală; doar 6% credeau că ar trebui permise partide politice opuse sistemului. Chiar şi aşa, aceasta nu însemna sprijin puternic pentru Partidul Comunist Cehoslovac. Când oamenii au fost întrebaţi cu cine ar vota în eventualitatea unor alegeri libere, Partidul Comunist a ieşit pe primul loc, cu 39%, un partid nou, nespecificat, a primit 11%, iar 30% dintre cei chestionaţi nu au vrut sau nu au ştiut să răspundă. Însă, când erau număraţi doar cei care nu erau membri de partid, doar 24% susţineau Partidul Comunist.[39]

Cu toate acestea, reformatorii credeau că descoperiseră în sfârşit piatra filosofală: o modalitate de a uni poporul în jurul Partidului Comunist. Dubček îşi aminteşte emoţia profundă cu care a privit defilarea de 1 Mai de la tribuna lui democratic de joasă:

Nu voi uita vreodată sărbătorirea zilei de 1 Mai în Praga anului 1968... După ani întregi de producţii înscenate, de data aceasta era o întâmplare voluntară. Nimeni nu mâna oamenii în coloane, să mărşăluiască sub lozinci şi pancarte fabricate la centru. De data aceasta oamenii au venit din proprie iniţiativă, purtând pancartele cu propriile lozinci, unii veseli, alţii critici, unii doar puşi pe glume. Atmosfera era relaxată şi voioasă... Am fost copleşit de expresiile spontane de simpatie şi sprijin ale mulţimii ce trecea prin faţa platformei joase pe care stăteam, alături de alţi conducători.[40]

Cei mai mulţi conducători din blocul sovietic erau însă profund nefericiţi. Totul părea minunat în mai, dar ce avea să se întâmple după septembrie, când Planul de Acţiune prevedea alegeri libere? Aceasta arăta ca o reţetă pentru colapsul guvernării comuniste. Gomułka a întrebat: „De ce nu tragem concluzii din ce s-a întâmplat în Ungaria? Totul a început într-un mod asemănător.“[41] Brejnev, dornic de consens, ca întotdeauna, voia cu disperare să evite o acţiune sovietică şi a aprobat cu inima îndoită Planul de Acţiune. Dar pe măsură ce trecea timpul, Moscovei i se părea că Gomułka şi cei din linia dură au dreptate. Pluralismul lui Dubček părea să dezlănţuie un val de critici. Îngrijorător pentru Kremlin era mai ales manifestul „Celor două mii de cuvinte“, semnat de intelectuali de frunte, care susţinea că partidul, plin de „indivizi flămânzi de putere“ şi imorali, nu va putea fi transformat niciodată într-o forţă umanistă.

Temerile că partidul s-ar putea prăbuşi brusc, ca în Ungaria, în 1956, erau exagerate, dar presiunile pentru un fel sau altul de intervenţie sovietică au devenit copleşitoare când conducătorii partidului au început să avertizeze privind o posibilă contaminare; Piotr Şelest, conducătorul Ucrainei, i-a spus lui Brejnev că Primăvara de la Praga îi destabilizează propria republică, iar Brejnev s-a temut că are de-a face cu un efect de domino.[42] Se frământa cumplit, iar criza a marcat şi începutul lungii lui lupte cu boala, cu insomnia şi cu dependenţa de calmante şi somnifere. El a luat în cele din urmă decizia fatidică. În august, forţele „frăţeşti“ ale URSS, Poloniei, Ungariei, Bulgariei şi Germaniei de Est i-au „salvat“ pe fraţii lor neajutoraţi de relele contrarevoluţiei. Militarii au fost întâmpinaţi cu ceva demonstraţii, dar nu cu o rezistenţă serioasă. Ca în Ungaria, a urmat o represiune brutală. Noul conducător comunist ceh, Gustáv Husák, care, ca şi Kádár, fusese trimis la închisoare de Stalin, a acceptat să facă jocurile

sovieticilor. Mii de oameni au fugit în Occident, au fost închişi sau au fost mutaţi disciplinar în slujbe meschine. Dubček însuşi a ajuns inspector forestier în Slovacia. Spre deosebire de Ungaria, însă, represiunea pe termen scurt nu a fost urmată pe termen lung de o relaxare. Partidul cehoslovac a controlat cu mână de fier societatea până la prăbuşirea statului, în 1989.

Privind înapoi, putem considera Primăvara de la Praga exemplară pentru întregul bloc sovietic şi poate pentru socialismul de tip vechi din toată Europa. Ungaria în 1956, ca şi mişcarea poloneză Solidaritatea în 1980–1981, ameninţau sistemul sovietic, dar acestea erau cazuri de rebeliune antiimperială. În ambele ţări, societatea era în general unită într-o combinaţie de naţionalism şi resentimente ideologice. Dar muncitorii puteau fi cumpăraţi şi opozanţii trimişi la închisoare sau intimidaţi, cum s-a întâmplat în Ungaria. Primăvara de la Praga, prin contrast, a expus slăbiciunile reale ale blocului sovietic, pentru că a fost o mişcare care a crescut în elitele din interiorul partidului şi în cultura acestuia – spre deosebire de revoltele mai naţionaliste din Ungaria şi Polonia, care se dezvoltaseră în general în afara lui. A fost alimentată de comunişti convinşi, care au încercat să facă reformă în primul rând pentru a restaura dreptul moral al partidului de a conduce. Şi, chiar dacă a fost marxistă, a evoluat rapid către liberalism, spre deosebire de mai radicalele proteste din Occident din 1968, cu care a fost atât de des comparată. Iată ce scria Milan Kundera, care a luat parte la ea: „Mai ’68 la Paris a fost o explozie de lirism revoluţionar. Primăvara de la Praga a fost explozia scepticismului postrevoluţionar.“[43] Aceşti comunişti, spre deosebire de naţionalişti şi de disidenţi, ştiau cum să câştige puterea şi cum s-o folosească. Şi comuniştii ca aceştia, nu rebelii naţionalişti, au fost cei care au distrus până la urmă comunismul sovietic.

Însă a existat şi o relaţie mai personală şi mai directă între criza din Cehia şi prăbuşirea finală a sistemului comunist. Unul dintre cei mai buni prieteni ai lui Zdeněk Mlynář de la Universitatea din Moscova, la începutul anilor 1950, era un coleg student la drept – Mihail Gorbaciov. Amândoi au făcut parte dintr-o generaţie de studenţi devotaţi marxismului nestalinist, iar în 1967, Mlynář l-a vizitat pe Gorbaciov, acum oficial de partid la Stavropol. Mlynář şi-a găsit vechiul prieten simpatizând în linii mari cu dreptul Cehoslovaciei la reformă, chiar dacă ideile lui nu erau nici pe departe atât de radicale ca ale sale. Gorbaciov a vizitat, la rândul lui, Praga în 1969 şi a văzut cu ochii lui ura cehilor faţă de ocupanţii sovietici. Autorităţile sovietice erau foarte sensibile la potenţialele pericole reprezentate de legăturile cu cehii ale lui Gorbaciov. În 1968, prietenii şi colegii din studenţie ai lui Gorbaciov au fost interogaţi de

KGB, care însă nu a putut găsi nici o dovadă de erezie. Doi ani mai târziu, el a devenit secretar de partid al regiunii Stavropol, fără să întâmpine vreo piedică din partea organelor securității statului.[44] Este tentant să ne imaginăm ce s-ar fi putut întâmpla dacă acestea ar fi acționat pe baza suspiciunilor lor. La fel ca cenzura țaristă care nu a oprit publicarea Capitalului, ei au lăsat să le scape persoana cu cea mai mare responsabilitate în distrugerea sistemului pe care aveau misiunea să-l apere.

Și pe termen scurt, invazia din Cehia a avut efecte importante pentru lumea comunistă, mai mult chiar decât cea din 1956. Ea a marcat sfârșitul dezghețului din anii 1950 și 1960, iar Moscova și-a pierdut vechea toleranță față de căile diferite spre socialism. În noiembrie 1968, Brejnev a enunțat pentru prima dată oficial principiul potrivit căruia URSS avea dreptul să intervină militar dacă partidele comuniste naționale deviază de la „principiile marxism-leninismului și socialismului“ – așa-numita „doctrină Brejnev“.

În mod similar, Primăvara de la Praga a semnalat sfârșitul reformelor economice și liberalizării culturale în tot blocul sovietic. Brejnev prezida peste o ordine din ce în ce mai conservatoare. Gheața nu era atât de groasă ca înainte de 1953, dar apele agitate fuseseră liniștite. Anul 1956 dăunase într-adevăr reputației blocului sovietic, însă mulți comuniști încă mai credeau că sistemul și-a păstrat dinamismul și ar putea fi reformat. Între 1945 și 1968, în blocul sovietic fuseseră încercate trei forme de comunism: stalinismul radical, amestecul lui Hrușciov de radicalism și mobilizare romantică, precum și reformele de piață și tehnocratice din anii 1960. Toate eșuaseră sau fuseseră scoase în afara legii, cu excepția Ungariei, care și-a păstrat „comunismul-gulaș“. Ce mai rămăsese, atunci?

Sistemul care a apărut a fost descris de Brejnev ca „socialism dezvoltat“ și de Honecker ca „socialism existent în realitate“. În spatele acestor cuvinte seci se ascundea un mesaj profund conservator: socialismul era „dezvoltat“, nu „în dezvoltare“; era „existent“ și „real“, așadar, nu mai avea nevoie de îmbunătățiri. Vorbele lui Hrușciov privind atingerea comunismului egalitar cel mai devreme în 1980 au fost făcute uitate. Sistemul din această perioadă ar putea fi descris probabil cel mai bine ca „socialism paternalist“. Era o variațiune a stalinismului radical, întrucât a osificat ierarhiile politice, chiar dacă a atenuat inegalitățile economice. Dar partidul era mult mai puțin sectar și violent decât înaintașul lui stalinist. Aruncase peste bord militantismul și renunțase să mai mobilizeze

populaţia pentru producţie. Uniunea Sovietică avea încă ambiţii militare majore, dar comuniştii erau acum mai angajaţi să satisfacă solicitările legate de creşterea nivelului de trai.

V

În 1979, lui Leonid Brejnev i s-a mai decernat o medalie: cea mai prestigioasă distincție sovietică pentru literatură – Premiul Lenin. Lumea nu mai văzuse până atunci așa o combinație de om de stat, conducător militar și literat. Premiul i-a fost acordat pentru cele trei volume de memorii – scrise la comandă, de alții – privind faptele lui din război, din bătălia de la Malaia Zemlia, aproape de orașul lui natal, Novorossiisk. Incidentul a fost unul minor, iar Brejnev fusese un comisar politic prea puțin important. Dar bătălia și rolul lui au fost sistematic exagerate în relatări și deveniseră în acea perioadă o parte majoră a istoriei oficiale a războiului. Copiii cântau despre eroica bătălie și membrii de partid făceau turul unui nou-construit complex memorial Malaia Zemlia.

Cultul bătăliei de la Malaia Zemlia a fost primit, desigur, cu ilaritate generală și a prilejuit o întreagă categorie de bancuri. Dar ne spune multe și despre natura conducerii sovietice din ultima perioadă. Obsesia pentru medalii era tipică pentru cultura ierarhică din epoca Brejnev și, pentru prima dată, războiul a devenit o temă centrală în propaganda regimului. A urmat o explozie de clădiri memoriale, printre care uriașa sculptură a Patriei, la Kiev. Memoriale ale războiului au apărut pe tot cuprinsul URSS și multe sunt încă în picioare, în ciuda eforturilor naționaliștilor antiruși de a le înlătura.

Brejnev însuși admira calitățile lui Stalin de comandant în război și, cu toate că nu l-a reabilitat, criticile s-au oprit. Despre Marea Teroare pur și simplu nu se pomenea. Brejnev a adoptat chiar unele aspecte din stilul lui Stalin. El și-a luat titlul lui Stalin, de „secretar general al partidului“, iar spre sfârșitul anilor 1970 era descris și el ca vojd. Pretenţiile lui la mari realizări literare erau și ele ecouri ale pretențiilor lui Stalin de mare filosof marxist, teoretician lingvist și „corifeu al științei“.

Brejnev se apropia poate cel mai mult de Stalin prin pasiunea pentru ierarhie. După încercările haotice ale lui Hrușciov de a „aplatiza“ societatea, Brejnev era hotărât să restaureze liniile de comandă. Ierarhia etnică a lui Stalin a fost și ea reinstituită. Exact ca în timpul celui de-al Doilea Război Mondial și imediat după el, partidul se baza acum pe o versiune de naționalism rus pentru a înlocui

un marxism-leninism suspendat temporar. Intelectualitatea naţionalistă rusă era tratată cu indulgenţă, Comitetul Central a devenit mai rus, iar antisemitismul s-a strecurat înapoi în practica oficială.

Unii dintre principalii beneficiari ai sistemului lui Brejnev au fost „cadrele“ – aristocraţia de serviciu socialistă. În 1965, János Kádár i-a spus lui Brejnev că e inacceptabil să opereze potrivit vechiului principiu sovietic „azi erou, mâine golan“, dar cel căruia i se adresa nu mai trebuia convins.[45] Brejnev însuşi a enunţat principiul „stabilităţii cadrelor“, protejându-le de ameninţătoarele campanii de democratizare ale lui Hruşciov, în timp ce în RDG poziţiile lor nu mai puteau fi periclitate de tehnocraţi. Rezultatul a fost o elită politică bine înrădăcinată şi tot mai îmbătrânită; în URSS, vârsta medie a celor din Politburo a crescut de la 58 de ani în 1966 la 70 de ani în 1981.

În contrast cu începutul anilor 1950, însă, ierarhia politică era combinată cu o egalitate economică mai mare şi cu o disponibilitate deloc stalinistă de a cumpăra cu bani nemulţumirea muncitorilor. Părintele sever din epoca stalinistă a fost înlocuit de un stat paternalist ce dorea bunăstarea economică a cetăţenilor lui. Salariile muncitorilor au crescut în tot blocul sovietic, iar decalajul dintre salariile gulerelor albastre şi cele ale gulerelor albe a scăzut – în URSS, de exemplu, diferenţa dintre un inginer şi un muncitor a scăzut de la 2,15 în 1940 la 1,11 în 1984. Protestele muncitorilor din Polonia, din 1970, împotriva creşterii preţurilor la alimente – care l-au doborât pe Gomułka şi au forţat noul guvern condus de Edvard Gierek să cedeze – au atras atenţia tuturor conducătorilor. În RDG, subvenţiile la produse de bază cum ar fi alimentele şi îmbrăcămintea pentru copii au crescut de la 8 miliarde de mărci pe an în 1970 la enorma sumă de 56 de miliarde de mărci în 1988.[46] În anii 1970, nivelul de trai a crescut în cele mai multe dintre ţările blocului estic, ceea ce explică nostalgia continuă după acea epocă.

Dar cum puteau fi finanţate aceste îmbunătăţiri, dacă productivitatea economiei era în declin? Răspunsul se găseşte în două locuri mai degrabă neaşteptate: sub pământ şi în băncile din New York şi din Londra. Creşterea preţului petrolului în 1973 a suflat vânt puternic în pânzele URSS, un producător major de ţiţei. Aceasta şi-a putut permite, aşadar, standarde de viaţă mai ridicate şi o politică externă ambiţioasă, chiar dacă, potrivit unor estimări, creşterea sa a încetinit la un modest 1%. Prin contrast, pentru Europa de Est, importatoare de petrol, creşterea preţului a fost un dezastru. URSS a descoperit că pierde din uriaşele câştiguri aduse de exporturi trimiţând materii prime subvenţionate, în special

petrol, către Europa de Est; s-a calculat că, în 1980, în termenii comerțului din cadrul CAER, subvențiile transferate din URSS către sateliții ei est-europeni s-au ridicat la uriașa sumă de 42,8 miliarde de dolari (în prețurile din 2007).[47] Dar petrolul s-a dovedit și salvator, pentru că a inundat lumea cu petrodolari arabi, canalizați prin băncile comerciale occidentale. Odată cu petrodolarul s-a născut și piața financiară globală liberă, care domină lumea și în momentul actual, iar reglementările din anii 1930 au dispărut treptat.

Hayek și adepții lui au argumentat că bancherii privați, liberi de reglementările statului, erau oamenii ideali pentru a decide alocarea rațională a capitalului și erau în mod sigur mai eficienți decât planificatorii birocrați. Doritori de profit, bancherii aveau să investească inevitabil în cele mai productive proiecte oriunde în lume, răsplătindu-i pe cei inovatori și harnici și sancționându-i pe proști și pe leneși. Totuși, comportamentul de la începuturi al acestor noi căpitani ai capitalului global ar fi trebuit să avertizeze lumea că Wall Street putea fi la fel de neglijent cu banii lui ca și planificatorii sovietici: scara temporală a bancherilor poate fi scurtă și, în loc să opteze pentru câștigătorii pe termen lung, ei au investit în economiile distruse și supraplanificate din sud-estul Europei.

Băncile erau încurajate de guvernele occidentale, doritoare să-și ajute propriile industrii lovite de recesiune să exporte bunuri în Europa de Est. Liderii comuniști, la rândul lor, au abandonat scrupulele ideologice care le mai rămăseseră și au luat banii. Aceștia i-au ajutat să asigure niveluri de trai mai bune pentru populațiile lor nemulțumite, hrănind totodată apetitul vorace al statelor pentru investițiile industriale. După ce au epuizat resursele interne, ei au găsit o nouă sursă de capital în străinătate. Polonia a fost unul dintre cele mai nesățioase state, iar Gierek a folosit banii pentru a construi oțelării și fabrici ce produceau automobile sub licență occidentală – precum Fiat Polski –, pe care spera să le exporte în tot blocul sovietic. Până în 1975, investițiile atinseseră un masiv 29% din PIB, în cea mai mare parte din cauză că partidul nu a reușit să controleze cererea industriei pentru noul capital străin.[48] Ceaușescu punea și el la cale proiecte grandioase, concepute de prietenii lui economiști și de propriii copii. El a împrumutat cu speranța că ar putea crea o economie modernă, totuși planificată, care să exporte produse petrochimice pe piața occidentală. Așa cum a remarcat un comentator, scopurile erau ale lui Adam Smith, dar mijloacele ale lui Stalin. Ca și iugoslavii, românii aveau ambiția să concureze pe piața mondială, deși foloseau un sistem economic ineficient. Până la sfârșitul deceniului, cea mai mare parte din lumea comunistă – Europa de Est, Coreea de Nord, Cuba și țările comuniste din Africa – ajunsese datoare la băncile

occidentale, alăturându-se lumii necomuniste în curs de dezvoltare. Mai ales datoriile Europei de Est erau mari, iar între 1974 şi 1979, datoria Poloniei s-a triplat, pe când cea a Ungariei s-a dublat. Aceste datorii aveau să provoace o criză majoră în anii 1980, dar până atunci au ajutat regimurile comuniste mature să-şi finanţeze socialismul paternalist.

La sfârşitul anilor 1960 era deja clar că, în Europa cel puțin, comunismul nu mai era o forță radical transformatoare. Mulţi comuniști şi chiar mulţi cetăţeni de rând din unele ţări erau convinşi încă de superioritatea sistemului lor faţă de capitalism, dar nu se mai aşteptau ca acesta să făurească relaţii sociale radical egalitare ori să creeze o nouă economie dinamică, în stare să concureze cu capitalismul: atât egalitatea radicală, cât şi dinamismul economic erau pur şi simplu prea greu de reconciliat cu dictatura partidului şi cu economia de comandă. Ambiţiile au devenit, aşadar, mai realiste: obiectivul comunismului era să fie un sistem stabil de bunăstare economică şi de dreptate. Tendinţe similare pot fi văzute în China. Deşi China a rămas mult mai egalitară decât blocul sovietic până la moartea lui Mao în 1976, Mao începuse să-şi dea seama încă din 1968 că radicalismul Revoluţiei Culturale era de nesusţinut. Iar când conducerea s-a abătut de la radicalismul de până atunci, China însăşi a pornit spre propria versiune de paternalism socialist. În multe părţi ale lumii comuniste, sistemul a găsit un oarecare echilibru dacă regimurile comuniste au învăţat cum să trăiască în pace măcar cu majoritatea poporului lor.

VI

În toamna anului 1988, doi sociologi unguri, Ágnes Horváth şi Árpád Szakolczai, ambii deloc simpatizanţi ai comuniştilor la guvernare, au primit în cele din urmă permisiunea să înceapă un proiect pe care mulţi îl credeau imposibil: o analiză academică independentă a oficialilor de partid din organizaţiile locale din Budapesta – modul în care lucrau, valorile şi profilul lor psihologic.[49] Dar a fost cât pe ce ca tradiţionala secretomanie comunistă să îngroape proiectul încă dinainte să înceapă. Comuniştii se întrebau neliniştiţi cum se poate avea încredere în oameni din afara partidului, care să-i studieze pe tovarăşi. Până la urmă s-a deschis totuşi o fereastră îngustă: liberalizarea atinsese punctul în care partidul era dornic să fie analizat din afară, deşi era doar o problemă de luni de zile până când monopolul partidului să ia sfârşit. Cu toate acestea, Horváth şi Szakolczai au trimis rezultatele studiului mai multor cercetători bine-cunoscuţi în Ungaria de îndată ce au avut o primă variantă, temându-se că munca lor ar putea fi confiscată şi suprimată.

Rezultatele cercetării au reprezentat o surpriză pentru ei. Când un grup de „instructori“ din partid – oficiali cu normă întreagă, de rang mediu spre inferior – au fost întrebaţi ce anume îi face potriviţi pentru politică, răspunsurile au fost remarcabil de asemănătoare. Unul a răspuns: „Îmi pot face uşor legături personale în orice domeniu. Îmi place să mă ocup de problemele oamenilor“; altul: „Intenţionam ca această slujbă să fie un serviciu temporar. Simt că aş putea intra uşor în contact cu oamenii; am empatie“ (sublinierea nu-i aparţine). Cu toate că aceste răspunsuri nu trebuie luate, desigur, ca atare, ele concordă remarcabil cu rezultatele chestionarelor pe care le-au completat, referitor la personalitatea şi valorile lor. Cercetătorii se aşteptau ca oficialii să fie lideri politici tipici: decişi, independenţi şi căutători raţionali de soluţii, cu conştiinţă de sine. În loc de aceasta, ei se considerau ca fiind deosebit de flexibili, emoţionali şi simpatetici. Mai mult, când erau întrebaţi despre valorile lor, dădeau mai multă importanţă responsabilităţii individuale, muncii grele, toleranţei şi imaginaţiei decât oricare alte grupuri de oameni cu studii superioare. Pe de altă parte, erau mai puţin înclinaţi decât alţii să vadă regulile şi constrângerile, fie ele interne (precum autocontrolul şi onestitatea) sau externe (precum obedienţa şi politeţea), ca pe nişte virtuţi.

Aceşti instructori maghiari păreau a fi mai degrabă un grup de asistenţi sociali sau de psihoterapeuţi decât activiştii în haine de piele de pe vremuri. Totuşi, rezultatele nu sunt atât de surprinzătoare, având în vedere cât de mult se schimbaseră regimurile comuniste radicale din blocul sovietic faţă de începutul anilor 1950 (iar în China, faţă de jumătatea anilor 1970). Partidul – spre deosebire de organizaţiile de stat mai tehnocratice – preţuise întotdeauna capacităţile emoţionale şi puterea de „a intra în legătură cu masele“. La urma-urmei, acestea erau calităţi esenţiale pentru cineva care voia să-i convingă şi să-i mobilizeze pe alţii. Dar acum, când perioada eroică era de domeniul trecutului, partidul se vedea tot mai mult ca pe o organizaţie hotărâtă să aibă grijă de bunăstarea cetăţenilor ei, cu toate că propunea, desigur, un tip foarte particular de bunăstare – moralistă, paternalistă, egalitară din punct de vedere economic şi conservatoare din punct de vedere social. Valorile susţinute de aceşti oficiali maghiari erau utile într-o astfel de organizaţie. Ei voiau să ajute oamenii, preţuiau relaţiile personale, evitau regulile abstracte, impersonale, şi erau bucuroşi să discrimineze pozitiv, când vedeau că unii au mai multe merite decât alţii. Spre deosebire de oficialii de partid din trecut, cei din anii 1980 aveau în general educaţie superioară şi se prezentau din ce în ce mai mult ca fiind nişte specialişti cu pregătire ştiinţifică. Ei nu erau, totuşi, birocraţii raţionali ai lui Max Weber; într-adevăr, dezaprobau profund metodele formale sau de rutină. Aşa cum spunea unul dintre ei: „Cred că lucrul cel mai important pe care îl am de făcut... este să stau de vorbă cu oamenii. [Informaţia] din hârtii – informaţia asta miroase a hârtie.“[50]

Aşadar, dincolo de periferia stalinistă, partidele comuniste nu-şi mai tratau populaţiile ca pe nişte armate de gherilă; cetăţenilor nu li se mai cerea să fie „eroi ai muncii“; nu se mai punea accentul nici pe egalitarismul relaţiilor sociale şi pe cel între sexe. Ele nu mai erau nici atât de preocupate de transformarea convingerilor interioare ale cetăţenilor lor, deşi unele regimuri, precum cel chinez şi cel est-german, erau mai preocupate de convingerile ideologice decât altele, de exemplu cel ungar şi cel sovietic. Statul-partid paternalist mai degrabă avea grijă de populaţie şi folosea coerciţia ca să se asigure că fiecare stătea la locul lui – erau „dictaturi sociale“, cum le-a calificat un universitar.[51] De asemenea, ele acordau privilegii în funcţie de „serviciile“ aduse de oameni statului şi societăţii – versiunea non-militară a „aristocraţiei de serviciu“ ţaristă şi stalinistă, extinsă acum de la elită la întreaga societate. În unele state mai existau reminiscenţe ale „statului poliţienesc bine ordonat“, importat în Rusia din Europa Centrală în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, în care „poliţia“ (acum partidul) nu răspundea doar de lege şi ordine, ci trebuia totodată să se asigure că

toți cetățenii sunt morali și productivi.[52]

Dar această structură paternalistă avea slăbiciunile ei. Era foarte greu, dacă nu imposibil, de asigurat împărțirea recompenselor într-un mod just. Oficialii însărcinați cu distribuirea bunurilor erau deseori corupți, ajutându-și prietenii și rudele. Și, chiar dacă ar fi fost mai altruiști (iar unele partide, cel est-german de exemplu, erau mai puțin corupte decât altele), un sistem bazat explicit pe deciziile oficialilor privind cine este și cine nu este virtuos nu are cum să fie altfel decât vulnerabil la critici. În mod paradoxal, capitalismul este mai puțin vulnerabil, deoarece inegalitățile lui pot fi justificate ca un fenomen într-o oarecare măsură „natural“, impersonal, fiind produsul legilor de fier ale pieței.

Stilul și gradul de paternalism variau dintr-un loc în altul, în funcție de cultura politică locală și de condițiile sociale. Unele dintre cele mai supărătoare exemple puteau fi găsite în China. Enormul potențial de forță de muncă din China rurală dădea regimului mai multă putere asupra muncitorilor decât în blocul sovietic, unde șefii considerau că este greu să-i împiedice pe muncitori să plece pentru alte slujbe. Vechile practici ale Gomindanului și cultura confucianistă paternalistă au avut și ele o influență. Comitetele de cartier jucau un rol mult mai mare în toate aspectele vieții oamenilor decât o făceau organismele municipale din blocul sovietic și semănau mai degrabă cu poliția de proximitate japoneză (care cunoaște perfect locuitorii din zona respectivă) decât cu consiliile locale sovietice. Pe cel mai jos nivel din ierarhia politică se afla grupul rezidenților, care avea în grijă 40–50 de familii, cărora le comunica ordine de sus, organizând în același timp viața socială și veghind la respectarea legii de către cetățeni. La locul de muncă, danwei (grupul de muncă), asemănător cu sovieticul kollektiv, oferea locuințe, îngrijire medicală, cantine pentru muncitori și grădinițe pentru copiii acestora, dar avea o influență mult mai mare și până și un oficial de rang inferior din fabrică avea puterea de a repartiza apartamente, cupoane pentru biciclete și alte rații.[53] Pentru a primi aceste favoruri, muncitorii trebuiau să se comporte în mod adecvat. Chiar și viețile lor private erau supravegheate cu atenție. Așa cum a explicat un muncitor, intervievat de Andrew Walder, cercetător în științe politice:

Muncitorii sunt pedepsiți de obicei pentru furt, atitudine necorespunzătoare la locul de muncă, întârzieri, absențe nemotivate și relații sexuale [în afara căsătoriei]. Nu există pedepse prestabilite pentru diferite lucruri. Relațiile

sexuale sunt luate de obicei foarte în serios, atrag cel puţin un avertisment oficial...[54]

Este interesant că rezultatele slabe în muncă erau pedepsite mult mai blând, deşi depindeau mult de atitudinea şi de originea de clasă a muncitorului. Iată cum explica cineva: „Dacă persoana îşi recunoaşte vina şi îşi face autocritica, de obicei grupul se arată indulgent şi îi oferă respectivului «ajutor» sau prilejul să înveţe. De obicei asta este suficient, pentru că momentul este stânjenitor pentru o persoană.“[55]

În blocul sovietic, prin contrast, un asemenea amestec în viaţa privată se extindea doar la membrii de partid. Consiliile locale erau prea îndepărtate pentru a avea un contact apropiat cu locuitorii, iar fabricile aveau mai puţin control asupra muncitorilor. Totuşi, sistemul sovietic de după 1964 a fost unul pronunţat paternalist, deşi paternalismul socialist nu era asemănător cu paternalismul din secolul al XVIII-lea, al statului poliţienesc bine ordonat. În principiu, cetăţenii trebuiau să fie loiali nu doar şefului de partid, directorului fabricii sau preşedintelui de fermă colectivă, dar erau obligaţi şi să se comporte într-un mod socialist, adică să muncească din greu, să fie virtuoşi şi să participe la activităţi colective, numite în general „muncă patriotică“. Pentru muncitori, aceasta putea însemna să facă un schimb neplătit pentru cine ştie ce cauză nobilă ori să lucreze într-un comitet al sindicatului. Pentru universitari şi specialişti, putea însemna să le ţină prelegeri muncitorilor: „munca patriotică“ repartizată lui Aleksandr Zinoviev, profesor universitar de filosofie şi critic disident al societăţii sovietice în anii 1970, a constat în desenarea de caricaturi pentru gazetele de perete şi călătoria prin ţară cu o brigadă de agitaţie şi propagandă, pentru a ţine conferinţe.[56]

Acest gen de „muncă patriotică“ nu era însă prestat de toată lumea. Ca şi cultura de partid, în general, era răspândit în eşaloanele superioare ale societăţii în mai mare măsură decât în societate ca întreg: în URSS, în anii 1960 şi 1970, munca patriotică era obligatorie pentru membrii de partid, indiferent ce slujbă aveau aceştia, în timp ce populaţia cu studii superioare participa în proporţie de 60–80%, comparativ cu 40–50% dintre muncitorii industriali şi 30–40% dintre muncitorii agricoli.[57] Motivele erau diverse. Mulţi credeau că activităţile sociale – mai ales şedinţele de comitet – erau lipsite de sens şi participau la ele doar pentru că se făceau presiuni asupra lor sau pentru că sperau să obţină

beneficii. Iată ce spunea Zinoviev: „Dacă evita cineva să facă muncă patriotică, faptul era notat şi se luau măsuri. Există mai multe măsuri, ce merg de la creşterile salariale şi promovare până la rezolvarea problemelor locative, posibilitatea călătoriilor în străinătate sau şansa de a-ţi vedea lucrările publicate.“[58]

Cu toate acestea, Zinoviev a negat că „munca patriotică“ era întotdeauna o formalitate golită de sens, pe care oamenii erau obligaţi sau mituiţi să o îndeplinească. El insista că de multe ori aceasta era luată în serios: mulţi oameni o făceau pentru că era bună în sine şi ridica reputaţia întregului colectiv. Putea fi, totodată, şi o activitate de înlocuire. Studiile făcute asupra mediului academic au arătat că universitarii vârstnici, care îşi pierduseră interesul pentru cercetările proprii, erau mai dispuși să facă muncă patriotică decât colegii lor mai tineri.[59]

La fel ca „aristocraţii de serviciu“ din vechime, aşadar, unii oameni munceau atât pentru răsplată, cât şi pentru un ideal. După unii, aceasta era esenţa socialismului matur. Un tânăr activist din Komsomol de la începutul anilor 1980, intervievat de etnologul Aleksei Iurceak, deşi critic la adresa şedinţelor plictisitoare şi fără sens, susţinea:

În esenţă, în ceea ce mă priveşte, politica guvernului a fost corectă. Ea consta pur şi simplu în a avea grijă de oameni, în spitale gratuite, în educaţie bună. Tatăl meu a fost un exemplu al acestei politici. Era medicul-şef al regiunii noastre şi muncea din greu ca să îmbunătăţească serviciile medicale pentru populaţie. Şi mama lucra mult, ca medic. Aveam un apartament frumos de la stat.[60]

Dar nu toată lumea era convinsă de justeţea sistemului. Hildegard B. din Magdeburg, în RDG, a fost una dintre cei nemulţumiţi. În 1975, după o aşteptare îndelungată, a primit în cele din urmă lotul pentru care făcuse cerere, dar la un preţ mult mai mare decât se aştepta. Furioasă, ea a protestat în faţa autorităţilor, spunând că merita mai mult pentru că servise statul cu loialitate, ca preşedinte al comitetului sindical executiv pe fabrică. Preşedintele organizaţiei regionale a Asociaţiei grădinarilor, cultivatorilor şi crescătorilor de animale mici a răspuns, negând că s-ar fi comis vreo nedreptate în ceea ce o privea: toţi cei dinaintea ei

erau „activiști“ virtuoși și își meritau privilegiile. Cu toate acestea, a acceptat până la urmă un compromis și i-a dat un lot mai ieftin în altă parte.[61]

Răspunsul oficial detaliat demonstrează că regimul era preocupat să fie văzut ca acționând corect. Orice suspiciune că privilegiul nu era strâns legat de calitatea de bun cetățean putea zgudui placiditatea generală și disponibilitatea de a respecta regulile. Totuși, cu cât statul renunța la ambițiile de a transforma societatea, cu atât îi era mai dificil să asigure o legătură directă între răsplată și serviciu. Răsplata depindea tot mai mult de paternalismul șefului hrăpăreț și al clienților lui, nemaifiind cea a unui tată iubitor pentru copiii lui. Cu timpul, subordonații și-au dat seama că erau răsplătiți mai degrabă pentru loialitatea față de șef și pentru lingușeală, nu pentru mai abstracta virtute socialistă. Deoarece, deși nu mai aspirau să-și mobilizeze muncitorii pentru a construi utopia socialistă, șefii încă exercitau putere asupra detaliilor vieții de zi cu zi.

În 1983, când sociologul Michael Burawoy a plecat să lucreze la fabrica de camioane din Bánki, în Ungaria, a fost izbit de contrastul dintre aceasta și fabrica similară din Chicago în care lucrase cu un deceniu înainte. Relațiile dintre șefi și muncitori erau foarte diferite. În Statele Unite, locurile de muncă nu erau sigure, dar salariile da; în Ungaria era exact invers. Era foarte greu să concediezi oamenii, dar muncitorii erau plătiți strict în funcție de realizări: dacă produceau doar 50% din „normă“, primeau 50% din salariu; în Statele Unite, sindicatele independente aveau grijă ca muncitorilor să le fie garantat tot salariul, indiferent cât produceau. Sistemul ungar dădea multă putere șefilor și maiștrilor, pentru că aceștia stabileau normele de muncă, așadar și plata, și puteau repartiza cele mai bune mașini și cele mai ușoare treburi prietenilor lor. Așa că Burawoy, care, ca străin dubios, a primit o mașină veche și o însărcinare dificilă, nu a făcut niciodată mai mult de 82% din normă și a câștigat 3600 de forinți, pe când un coleg muncitor, aflat în grațiile șefului, a câștigat 8480 de forinți.[62] Miklós Haraszti, poetul ungar și disidentul de stânga devenit admirator al lui Margaret Thatcher, care a petrecut un timp în fabrica de tractoare Steaua Roșie la începutul anilor 1970, a descris rolul maistrului:

Maistrul nu numai că ne organizează munca, mai înainte de orice, ne organizează pe noi. Maistrul ne fixează plata, slujbele, orele suplimentare, bonusurile și tăierile pentru rebuturi în exces [adică produse de proastă calitate]. El decide când plecăm în concediu; scrie caracterizări despre noi, pentru orice organism

al statului care le cere...[63]

Puterea şefilor varia pe întinsul blocului comunist. În China, fabricile aveau o mare doză de control asupra proviziilor alimentare şi a locuinţelor, muncitorii fiind forţaţi astfel să rămână în termeni buni cu şefii. În anii 1970, divizarea în facţiuni din timpul Revoluţiei Culturale a continuat să existe, dar acum nu se mai baza pe ideologie, ci pe legăturile personale. În Ungaria anilor 1970, şefii aveau mai puţine puteri în privinţa unor stimulente cum erau casele, dar mai multe în privinţa salariilor. În RDG, prin contrast, sistemul de plată în acord era mai slab, dar şi aici şefii foloseau structuri stimulative care împărţeau forţa de muncă între diferite schimburi şi brigăzi. Aşadar, dacă s-au înregistrat într-adevăr proteste muncitoreşti, acestea au fost izolate şi rareori au dus la greve extinse în toată fabrica.

Totuşi, ar fi o greşeală să tragem concluzia că şefii erau atotputernici. Ca în majoritatea societăţilor paternaliste, „taţii“ şi „copiii“ erau legaţi împreună într-o reţea de reguli neoficiale, de obiceiuri şi reciprocităţi, ceea ce însemna că şefii nu puteau face chiar tot ceea ce voiau. Un muncitor a prezentat o imagine mai degrabă extraordinară, în care şefii erau cu totul la mila relaţiilor personale:

Puterea reală a cuiva depinde de acest gen de legături. Un director adjunct transferat în fabrica noastră a avut mari probleme în a-i fi îndeplinite ordinele, pentru că nu avea nici o relaţie. I-a luat multă vreme să construiască aceste relaţii, până ca oamenii să asculte de ordinele lui. Prietenia facilitează îndeplinirea ordinelor, e un fel de a ne ajuta prietenii îndeplinindu-le cererile.[64]

Existau însă şi alte motive, mai profunde, ale slăbiciunii şefilor în societăţile socialiste târzii. Chiar dacă aveau controlul total asupra salariilor şi al stimulentelor, în blocul sovietic pur şi simplu nu existau destui muncitori, iar nemulţumiţilor nu le era prea greu să plece şi să-şi caute altă slujbă. De asemenea, şefii se bazau pe cooperarea şi pe bunăvoinţa muncitorilor, fiind nevoiţi să fie flexibili într-o economie marcată de penurii şi de aprovizionări haotice. Dacă muncitorii nu cooperau, fabrica nu-şi îndeplinea planul şi directorii aveau de suferit. Preşedinţii fermelor agricole se găseau într-o poziţie

similară. Un președinte de CAP din județul Olt, România, a explicat cât de greu este să-i convingă pe țărani să lucreze pentru el când există numeroase slujbe bune în industria locală sau își pot lucra loturile personale. Cel mai greu de găsit erau oamenii pentru poziții de responsabilitate:

Partea cea mai grea a slujbei mele este să-i fac pe oameni să lucreze. Nu am niciodată destui șefi de echipă, așa că umblu din casă în casă, făcând promisiuni ca să conving oamenii să fie șefi. Unul are nevoie de butelie, altul vrea carne. Nu-i pot mulțumi pe toți, dar avem nevoie de șefi.[65]

Această imagine – a oficialilor cu puteri limitate, obligați la compromisuri cu subordonații lor – este întărită de satira devastatoare făcută sistemului sovietic de filosoful rus Aleksandr Zinoviev în Înălțimile amețitoare (Ziiaiușcie vîsotî), din 1976. Pentru Zinoviev, forța dominantă în societatea rusă nu era Kremlinul, ci kollektiv-ul – fie el într-un atelier de fabrică, la o fermă agricolă, într-un institut de cercetare sau într-un bloc de apartamente. Chiar dacă sunt numiți de sus, directorii și oficialii tind să se identifice cu colectivul, nu cu șefii lor. Deși directorii puteau să încerce constant să-și depășească autoritatea și să abuzeze de puterea lor, erau constrânși de faptul că perspectivele lor în carieră depindeau de cât de bine lucrau subordonații lor, dar și de supravegherea celulei locale de partid și de „lungul șir de cetățeni care scriu plângeri și scrisori anonime către toate felurile de organe“. Puterea șefilor tindea, așadar, să fie limitată la protejarea propriilor rețele, a „cozilor de topor“ și a „lingăilor“ lor. Organizarea unei întreprinderi era virtual imposibil de schimbat: „Chiar și o inițiativă modestă îi costa pe directori eforturi enorme și deseori rezultatul era un atac de cord.“[66]

Relatarea lui Zinoviev trebuie tratată cu prudență, pentru că viețile celor din elita academică erau, oricum, la o lume distanță de cele ale muncitorilor și țăranilor obișnuiți. Totuși, ea ajută la explicarea paradoxului sistemului socialist matur: legitimitatea lui era subminată constant de nesfârșitele plângeri ale populației privind nedreptatea și ipocrizia, dar, cu toate acestea, era remarcabil de stabil (cu excepția câtorva cazuri ca Polonia).

Un motiv era că oamenii dezvoltau un sentiment de securitate în colectiv, pentru că era foarte greu să concediezi muncitori. Mai mult, Zinoviev putea vorbi

oarecum justificat despre „simplitatea vieții“, comparativ cu Occidentul, deoarece, în mod paradoxal, în aceste societăţi presupus birocratice oamenii erau în general mai puțin preocupați de convenții decât în capitalismul modern. Ei primeau tot ce le trebuia la locul de muncă, ceea ce îi scutea de nevoia de a trata cu o serie întreagă de instituții private distincte (cum ar fi băncile, asigurările, furnizorii de electricitate). Chiar dacă achiziționarea unor bunuri mai deosebite consuma foarte mult timp și energie, în cele mai multe locuri și în cele mai multe perioade s-a putut conta pe un nivel de trai standard, de bază. Mai mult, oamenii nu erau nevoiți să muncească din greu (deși acolo unde a apărut o piață neagră, ei munceau cu adevărat foarte mult). Totuși, colectivul nu era ceva static, stagnant, nici nu era lipsit de concurență. Poate că munca grea și ambiția fățișă nu dădeau rezultate, dar existau numeroase ocazii de avansare prin politică și prin stabilirea unor relații bune cu șefii.[67]

Natura relativ nesolicitantă a muncii le permitea oamenilor să dedice timp relațiilor personale. Așa cum comentau Horváth și Szakolczai în 1992, în timp ce partidul „descuraja cu succes un mare număr de oameni de la a-și vedea de propriile vieți, de la a-și exprima opiniile și de la a discuta subiecte publice și de interes pentru ei într-o formă civilizată“, eșecul lui de a le insufla oamenilor o etică a muncii le lăsa acestora timp și spațiu pentru ei înșiși și pentru relațiile personale:

„Aici oamenii nu muncesc“, au spus experții occidentali. Dar tocmai această distanțare [de o etică internă a muncii] a făcut posibil ca, pentru o lungă perioadă de timp, până în anii 1970, oamenii să-și păstreze în viața de zi cu zi, în ceea ce rămânea relativ liber de lumea oficială, relațiile personale, încrederea în ceilalți, promptitudinea, armonia și autonomia interioară, capacitatea de a trăi și de a simți. Mentalitatea tip „lupta tuturor împotriva tuturor“, care caracterizează astăzi toate straturile societății, era restrânsă la început doar la acele grupuri care se aflau aproape de luptele interne pentru putere.[68]

Pe lângă colectivul oficial, exista, așadar, și unul neoficial: prietenii și familia. Într-adevăr, intruziunea regimurilor comuniste și ambiția lor de a transforma prietenia în „camaraderie“ acceptabilă politic nu au făcut decât să sporească importanța prietenilor, ca refugiu. Prietenii erau oameni în care puteai avea

încredere, care n-ar fi raportat activiștilor de partid ce ai spus sau ce ai făcut. Lucrul acesta era cel mai important în perioadele de radicalism, cum a fost Revoluția Culturală. Chinezii își amintesc despre zilele de școală din perioada lui Mao, în care puteai avea încredere că prietenii vor menționa doar „mărunțișurile“ și „greșelile minore“ în ședințele de autocritică.[69] Chiar și în vremuri mai normale, prietenia era probabil mai importantă în socialism decât în alte societăți. Când au fost întrebați, în 1985, ce instituție are cea mai mare importanță în viețile lor, 23% dintre cei 3500 de tineri chestionați în Belarus și Estonia au răspuns colectivul, 33% au spus prietenii și 41% familia. Prietenia părea să fie luată mult mai în serios în URSS decât în Occident și i se dedica mult mai mult timp: 16% dintre oameni se întâlneau cu prietenii în fiecare zi, 32% o dată sau de câteva ori pe săptămână și 31% de câteva ori pe lună. În schimb, bărbații americani necăsătoriți se întâlneau cu prietenii în medie de patru ori pe lună.[70]

Și totuși, dincolo de „colectivul“ propriu, neoficial, pe care și-l crea fiecare, colectivul oficial era cel care conta și exista o tensiune clară între justiția și egalitarismul care se presupunea că domnesc acolo și ierarhia managerială și de partid care operau deseori pe baza favorurilor personale. Muncitorii, mai ales, tindeau să vadă puterea și stimulentele șefilor ca fiind injuste. Miklós Haraszti a găsit muncitori care făceau o distincție foarte clară între ei și pătura privilegiată a șefilor, exact cum făceau muncitorii din Uniunea Sovietică a lui Stalin, în anii 1930:

Ei, pe ei, ai lor: Nu cred că un om care a lucrat într-o fabrică sau doar a avut o discuție relativ superficială cu muncitorii poate avea vreun dubiu cu privire la înțelesul acestor cuvinte... șefii, cei care dau ordine și iau decizii, angajează muncitori și plătesc salarii, oamenii care sunt la conducere și agenții lor și care rămân inaccesibili chiar și atunci când intră în raza privirii noastre.[71]

După cum a recunoscut Haraszti, chiar dacă muncitorii se simțeau foarte îndepărtați de șefi, nu le erau neapărat ostili. Unii acceptau că erau valoroși și necesari ca specialiști tehnici, dar în toate locurile de muncă putea fi găsită opinia radical-marxistă că șefii, în special cei fără o competență vizibilă, erau doar niște paraziți care se hrăneau din surplusul produs de muncitori. Un tânăr

muncitor împărtășea părerea exprimată de Lenin în Statul şi revoluţia, potrivit căreia treburile administrative puteau fi făcute de un muncitor abia alfabetizat şi ar fi fost chiar făcute mai bine, pentru că muncitorul ar fi fost cinstit:

Treaba aia, ce fac ei, vreau să spun ce fac ei cu adevărat, ar putea fi făcută la fel de bine de un muncitor necalificat, de unul singur... doar să-l învețe cineva să numere. În fiecare dimineață, el ar putea să repartizeze sarcinile în mod cinstit, de pe o listă de operațiuni, și să aloce utilajele...[72]

Muncitorii industriali și agricoli nu erau singurii care credeau că alţii beneficiază de privilegii nedrepte. „Gulerele albe“ se simțeau și ele din ce în ce mai nedreptăţite, mai ales după anii 1970, când diferenţa de salarii dintre muncitori şi cei cu studii superioare s-a redus. După cum își amintea un profesor est-german, Friedrich Jung, „cine nu avea nici bani, nici relații era vai de capul lui“; iar pentru el, muncitorii din fabricile mari și prospere erau într-o poziție deosebit de avantajată, deoarece câștigau mai bine decât profesorii, iar hrana și locuințele le erau subvenționate.[73]

Aşadar, chiar şi când salariile s-au apropiat, resentimentele faţă de privilegiile economice nedrepte au rămas endemice, după cum au arătat câteva sondaje de opinie independente făcute în anii 1970 şi 1980. Un sondaj realizat în Polonia în 1981 a arătat că 86% din populaţie considera că diferenţele între salarii sunt „flagrante“, iar în Ungaria, cea mai mare parte a populaţiei credea că partidul acţionează „în mare măsură“ în interesul conducerii şi al celor din aparatul partidului.[74] Se pare că, într-adevăr, cu cât salariile se egalizau, oamenii percepeau privilegiile nedrepte ca fiind mai mari. Studiile opiniei publice în epoca Brejnev au arătat că generaţiile tinere erau mai înclinate decât cele vârstnice să-şi considere nedreaptă epoca.[75]

Michael Burawoy a descoperit că mânia provocată de inegalităţi era mult mai puternică printre muncitorii din lumea comunistă decât în ţările capitaliste. Muncitorii de la oţelăria Lenin din Miskolc, Ungaria, şi cei de la fabrica Allied din Chicago se plângeau cu toţii de închiderea vechilor furnale. Dar muncitorii americani, chiar dacă erau confruntaţi cu pierderea slujbelor, „nu găseau vreo vină capitalismului“. Între timp, „în mod paradoxal, oţelarii din Brigada

Revoluţia din Octombrie, cu toate că erau mai mult sau mai puţin izolaţi de ravagiile de pe piaţa mondială şi incapabili să înţeleagă ce înseamnă să fii şomer, ştiau doar să critice sistemul“ şi petreceau mare parte din vreme condamnând ipocriziile socialismului.[76] Explicaţia acestui paradox constă într-un alt paradox: cu toată secretomania politică şi propaganda distorsionantă ce inunda regimurile comuniste, sistemul era, de fapt, mai transparent decât capitalismul. Zola a descris pe bună dreptate capitalul ca pe un zeu misterios, ascuns într-un tabernacol, rareori cercetat sau chiar observat de către oamenii obişnuiţi. În regimurile comuniste, dimpotrivă, muncitorii erau determinaţi permanent să conştientizeze principiile socialismului prin propagandă, întrecere socialistă, muncă „patriotică“ socială şi campanii de producţie, astfel încât vedeau contrastul dintre ideal şi realitate. De asemenea, mecanismele economice ale socialismului erau bine înţelese: statul investea într-o fabrică şi muncitorii produceau un „surplus“, luat apoi de stat, care pretindea că îl distribuie în mod just, pentru binele societăţii. Aşadar, când muncitorii îi vedeau pe şefi acordându-şi privilegii aparent nemeritate, erau furioşi şi se simţeau exploataţi. În capitalism, însă, este foarte greu de văzut încotro merge profitul şi cât de just este distribuit. Nu este surprinzător că muncitorii criticau de obicei sistemele socialiste pentru că nu erau destul de socialiste.

Dar, la fel ca în trecut, practicile paternaliste ale comunismului contraziceau nu doar angajamentul lui în favoarea egalităţii, ci şi valorile „moderne“ pe care regimul pretindea că le promovează. Dacă societăţile „tradiţionale“ implică de obicei relaţii sociale neegalitare, ierarhice, de dependenţă, respect şi imobilitate, în timp ce în societăţile „moderne“ indivizii sunt consideraţi independenţi şi sunt judecaţi după realizările lor, atunci putem cu siguranţă identifica în comunism elemente ale unei ordini „tradiţionale“. Colectivele erau guvernate de relaţii paternaliste; oamenii erau deseori dependenţi de şefi, iar în unele societăţi socialiste oamenii erau captivi în colectivele lor (ca în URSS şi în China de după Marele Salt Înainte, unde paşapoartele interne îngreunau uneori deplasările). Femeile erau în continuare discriminate, în pofida retoricii oficiale. Partidul mesianic militant putea crede în rolul lui când era vorba de construirea socialismului şi lupta împotriva duşmanului de clasă, dar, odată misiunea îndeplinită, funcţia lui nu mai era atât de clară. Semăna din ce în ce mai mult cu un grup superior social tradiţional, mai puţin capabil să conducă ţara decât adevăraţii experţi.

Cu toate acestea, regimurile comuniste construiseră societăţi care, în alte privinţe, erau „moderne“: promovaseră urbanizarea, învăţământul de masă şi

ajutoarele sociale. Regimurile socialiste au încurajat totodată o atitudine „modernă“ faţă de viaţă, în care indivizii şi familiile făceau eforturi să devină mai buni ca parte a unei comunităţi mai largi, naţionale. Aşa cum argumenta antropologul David Kideckel, ţăranii români din Oltenia au dezvoltat reţele mai largi şi mai diverse, ce acopereau o zonă geografică mai întinsă decât înainte de război, şi erau foarte conştienţi de importanţa evoluţiei personale. Conceptul de „pregătire“ – necesitatea de a obţine rezultate bune la şcoală şi de a-ţi cunoaşte meseria – a devenit mult mai important sub socialism decât înainte. Aşa cum a explicat un muncitor: „În trecut conducătorii aveau pregătire, iar muncitorii şi ţăranii nu. Acum este invers.“[77] Vechea şi aproape aristocratica aspiraţie de a fi domn – o persoană generoasă, charismatică şi stilată, care nu prestează muncă fizică – era încă prezentă, dar coexista cu modele mai noi de comportament. De asemenea, ţăranii au adoptat o atitudine mai pragmatică, utilitaristă, faţă de muncă. Antropologul Martha Lampland a descoperit că, în perioada interbelică, ţăranii unguri din Sárosd, la sud de Budapesta, nu erau prea interesaţi de pieţe; statutul venea din independenţa faţă de ceilalţi, iar idealul ţăranilor era să achiziţioneze suficient pământ pentru a şi-o asigura – un scop pe care cei mai mulţi erau prea săraci să-l îndeplinească. Socialismul, aşadar, era nepopular printre ţărani, pentru că îi făcea dependenţi de oficialităţi. Dar, în acelaşi timp, el i-a ajutat să-şi schimbe atitudinile. Deoarece munca devenise măsurată şi plătită în consecinţă, ei au dezvoltat un punct de vedere mult mai comercial privind munca lor. În anii 1980, satul maghiar devenise un loc „de un economism şi utilitarism de nestăpânit“.[78]

Regimurile comuniste, desigur, erau foarte mulţumite de aceste atitudini, atâta vreme cât ţăranii plasau colectivul înaintea individului. Ele au încercat să creeze un tip nou de individ modern – raţional, eliberat de legăturile sociale ale trecutului şi colectivist. Şi toate au avut un oarecare succes. În unele cazuri, cetăţenii din blocul sovietic par să fi fost mai colectivişti decât contemporanii lor occidentali şi, după cum vom vedea în Capitolul 12, mulţi cetăţeni din societăţile blocului sovietic aveau opinii mai egalitare decât occidentalii.[79] Existau însă forţe puternice care subminau acest colectivism. Sondajele de opinie din Polonia arătau că principiul sacrificiului de sine pentru colectiv a devenit mai puţin important pentru oamenii de rând între 1966 şi 1977 (deşi cel al egalităţii a devenit mai pronunţat).[80] Devotamentul faţă de colectiv era ameninţat şi de un nou duşman: consumismul. Societăţile comuniste erau încă departe de consumismul Occidentului, dar unele începeau să măsoare statutul social după bunurile achiziţionate de oameni, mai degrabă decât după serviciile aduse de aceştia statului.

VII

În 1983 a fost lansată în URSS o comedie romantică, amuzantă cu adevărat, dar și cu un puternic mesaj ideologic. Blonda de după colț (Blondinka za uglom) spunea povestea iubirii dintre Nikolai, un astrofizician care decide să se angajeze magazioner într-un mare magazin din Moscova, și adevărata eroină a filmului, vânzătoarea Nadia, o bișniță absolut remarcabilă, care reușea să facă rost de orice pe piața neagră din oraș.[81] Viața și relațiile ei îi dezvăluie capacitatea de a procura bunuri „deficitare“: ea îi prezintă pe prietenii ei lui Nikolai nu după nume, ci după ceea ce pot face pentru ea – unul este „bilete la teatru“, altul „concedii la Marea Neagră“ și tot așa. În acest univers paralel consumist, la conducere este materialista Nadia, nu secretarul de partid. Ea are atâta încredere în influența ei, încât încearcă să vadă dacă nu-i poate face rost de Premiul Nobel lui Nikolai, mituindu-i pe membrii comitetului cu caviar și alte produse de lux. Comedia ușoară are un final puternic moralizator: Nikolai, care fusese captivat inițial de această lume nouă, o părăsește pe monstruoasa Nadia în ajunul căsătoriei, renunțând astfel implicit la plăcerile egoiste și superficiale ale consumismului.

Blonda de după colț etalează toate anxietățile comunismului în privința consumismului: era un univers rival, cu propria ierarhie și cu valori opuse celor ale comunismului. Țările blocului sovietic aveau toate piețe negre înfloritoare în anii 1970; unele, ca în URSS, Polonia și Ungaria, erau în general tolerate; altele, ca în Germania de Est, erau tratate mai puțin liberal, dar înfloreau și ele. Aceste economii paralele acopereau o proporție semnificativă din activitatea economică – studiile arată că în anii 1980, în URSS, 60% dintre reparațiile de mașini, 50% dintre reparațiile de încălțăminte și 40% dintre renovările de apartamente erau făcute la negru, multe pe lângă slujbele oficiale ale celor ce le prestau.[82] Dar și statele socialiste au legitimat această cultură consumistă corozivă, înființând magazine speciale, de unde se puteau cumpăra produse de lux. De exemplu, în RDG, magazinele Exquisit și Delikat vindeau astfel de bunuri, la prețuri mult mai mari decât în magazinele obișnuite, iar în magazinele Intershop se vindeau mărfuri pe valută occidentală, căpătată de la rudele din Vest.

Consumismul a înființat o lume cu totul diferită. Oamenii își petreceau mare

parte din timp pentru a face rost de bunuri „deficitare“ pentru apartamentele lor sau de haine la modă – în special din Occident. Nu este o surpriză, aşadar, că acele slujbe care ofereau acces la bunuri de consum au devenit mult mai căutate în anii 1970. Sociologii au descoperit că slujbele de vânzătoare, ca aceea a Nadiei, desconsiderate la începutul anilor 1960, erau acum mult mai atractive, în timp ce studiile superioare au devenit mai puțin populare. Gulerele albe câştigau încă în general mai mult decât cele albastre, iar unele grupuri, cum ar fi armata şi oficialii de la vârful partidului, erau relativ bine recompensate cu salarii şi stimulente. Dar o nouă ierarhie socială, fondată pe accesul la bunuri de larg consum, a început să rivalizeze cu cea veche, paternalistă, bazată pe serviciu. Un studiu făcut asupra adolescenților sovietici în 1987 a arătat că aceştia considerau comerțul la negru ca fiind cea mai lucrativă slujbă în societatea sovietică, pe locurile următoare fiind munca pentru armată, reparațiile de maşini şi reciclarea sticlelor; în coada listei erau piloții, actorii şi profesorii universitari.[83] Similar, în RDG, unde accesul la valuta străină trimisă de rude era atât de important, se spunea în glumă că socialismul german atinsese o nouă etapă în schema marxistă: „De la fiecare după posibilități, fiecăruia în funcție de cetățenia mătuşii“.[84]

Aşa cum a arătat Blonda de după colț, această provocare la adresa vechii ordini îi supăra pe cei lipsiți de acces la bunuri de consum. În Polonia, unde membrii aparatului de partid erau ei înşişi implicați în piața neagră, aceasta a dăunat prestigiului lor. În alte părți era mai greu pentru oficialii de la mijlocul ierarhiei partidului să întrețină relații cu străini, iar consumismul i-a antagonizat pe cei care nu aveau prilejul sau dorința să participe la economia paralelă; chiar dacă aveau un statut important în vechea ierarhie, poziția lor era una inferioară în ierarhia cea nouă.

Probabil era de neevitat ca bunurile de consum să devină centrale pentru viețile oamenilor, atunci când au fost disponibile pe scară mai largă. Majoritatea oamenilor, în cele mai multe societăți, încearcă să atingă un anume statut social. Dar acest statut era foarte probabil să devină asociat cu consumismul, atunci când ierarhiile oficiale comuniste au devenit mai puțin importante şi, fapt crucial, când bunurile de consum au fost disponibile şi pentru oamenii de rând. Oamenii se întreceau cu omologii lor; când aceste bunuri erau deținute doar de elita de la vârf, îndepărtată de restul lumii, era mai puțin important să le ai, dar, începând din anii 1950, regimurile comuniste au creat condițiile ideale pentru o obsesie a bunurilor de consum. Ele au făcut mari eforturi pentru a răspândi aceste bunuri, dar nu au reuşit nici pe departe să producă destule pentru

a satisface cererea.

Fascinația pentru bunurile de consum arăta în mod clar că mulți cetățeni ai blocului sovietic se mutau pe orbita culturală occidentală. Cultura tinerilor se învârtea în jurul hainelor și a muzicii occidentale; chiar dacă țările socialiste produceau propriile haine (uneori cu logourile unor mărci occidentale precum Marlboro sau Levi-Strauss), doar cele produse în străinătate erau la modă. Nu ar trebui să exagerăm, totuși, puterea consumismului; comunismul nu a fost doborât de cowboy-ul de la Marlboro. Un studiu al pozițiilor de prestigiu social în Ungaria – economia socialistă cu una dintre cele mai dezvoltate economii de piață – arată că slujbele asociate cunoașterii (cum ar fi cele de medici) se bucurau de cel mai mare respect. Comerțul și câștigurile mari erau mult mai puțin prestigioase.[85]

De asemenea, interesul pentru bunurile de consum nu ducea obligatoriu la atitudini antisocialiste. Pe piața neagră era implicată activ o mică parte din populație – 15%, s-a estimat în URSS –, care era în general privită ca fiind un grup aparte, mai materialist decât oamenii obișnuiți.[86] Așadar, chiar dacă propaganda oficială îi ataca fără încetare pe tinerii obsedați de hainele occidentale, considerându-i materialiști și leneși, tinerii înșiși nu vedeau deloc lumea în asemenea termeni maniheiști, în alb și negru. Era la fel de probabil ca și activiștii entuziaști din Komsomol să cumpere blugi de pe piața neagră, la fel ca disidenții.

Același lucru se poate spune despre celălalt import occidental care a exercitat o influență uriașă: muzica rock, deși în acest caz comuniștii aveau uneori mai multe motive de îngrijorare. Muzica rock era, desigur, asociată cu revoltele tinerilor din anii 1960, iar versurile ei debordau frecvent de un romantism hedonist, la fel de ostil principiilor socialismului de stat ca și capitalismul tehnocratic. În unele țări, muzica rock a devenit explicit asociată cu opoziția. Grupul punk Perfect a oferit coloana sonoră mișcării Solidaritatea din Polonia la începutul anilor 1980, iar în Cehoslovacia de după invazie, grupul The Plastic People of the Universe era explicit contestatar. Într-unul dintre cântecele lui din 1973 apăreau versurile:

Pune-ți kilogramul de paranoia în balanță!

Azvârle oribila dictatură!

Repede! Trăieşte, bea, vomită!

Sticla, ritmul!

Rahatul din mână![87]

Unii dintre membrii grupului au fost arestaţi şi judecaţi, acuzaţi de „vulgaritate extremă cu impact antisocialist şi antisocial, emanând nihilism, decadenţă şi clericalism“. În timpul procesului, apărarea nu a negat vulgaritatea, dar a argumentat foarte ingenios că ei erau adepţii stilului direct al bolşevicilor lui Lenin, citând presupusa maximă a acestuia din 1922, „birocraţia e de căcat“.[88] Nu au reuşit să convingă însă judecătorul. Rockerii au fost trimişi la închisoare, iar cazul lor a devenit o cause célèbre, atrăgând atenţie internaţională; a dus totodată la crearea mişcării Carta 77, un grup disident decis să forţeze regimul să respecte legea şi Constituţia, al cărui cel mai faimos membru era dramaturgul Václav Havel.

Cea mai mare parte a muzicii pop şi rock nu era totuşi atât de explicit anticomunistă şi majoritatea regimurilor din blocul sovietic din anii 1970 erau dispuse să o tolereze – ceea ce erau de fapt obligate să facă, dat fiind numărul uriaş al celor care ascultau posturi de radio occidentale. Partidul est-german sponsoriza „rockul realist socialist“, în timp ce sovieticii aveau formaţii proprii consacrate, corecte din punct de vedere politic, precum Băieţii veseli, numită după un film de comedie socialist din anii 1930. Komsomolul producea liste lungi de formaţii interzise: grupul heavy metal Black Sabbath era acuzat că promovează „violenţa“ şi „obscurantismul religios“, în timp ce langurosul Julio Iglesias era categorisit, în mod bizar, ca promotor al „neofascismului“.[89] Listele presupuneau însă implicit că alte formaţii erau în regulă, iar organizaţiile Komsomolului organizau chiar ele concerte rock. Aleksei Iurceak vorbeşte despre Aleksandr, fost secretar al Komsomolului într-o şcoală din Iakuţk şi apoi student la Universitatea din Novosibirsk, care era pe de-o parte neobişnuit de devotat idealului comunist, iar pe de alta un entuziast al rockului progresiv şi al formaţiei britanice Uriah Heep. El i-a scris, dându-şi oarecum importanţă, unui prieten al cărui profesor de filosofie condamna muzica rock:

Spune-i profesorului tău că lumea din jur nu poate fi privită dintr-o poziție preistorică... Beatles este un fenomen fără precedent în viețile noastre pentru că impactul lor asupra minții umane este poate comparabil cu zborurile în spațiu și cu fizica nucleară.[90]

Nu exista, așadar, nici o contradicție necesară între comunism și cultura populară modernă, dar partidele comuniste încă reacționau în fața ei într-o manieră „preistorică“. Hrușciov și generația lui târâseră comunismul în epoca nucleară și a zborurilor cosmice. Dar modernitatea mergea înainte și conducătorii comuniști îmbătrâniți păreau din ce în ce mai „preistorici“, la fel cum politica lor părea conservatoare.

VIII

„Îmi plac cei de dreapta.“ Așa i s-a adresat acest nec plus ultra al radicalismului comunist, Mao Zedong, președintelui american de un anticomunism notoriu Richard Nixon, în timpul întâlnirii lor la nivel înalt de la Beijing, din 21 februarie 1972. La fel de puțin plauzibil, Nixon, despre care se știe că nu era deloc interesat de teorie, a afirmat că dorește să discute „probleme filosofice [sic]“ cu Mao.[91] Cu doar doi ani înainte, puțini ar fi prezis această extraordinară apropiere între cea mai radicală forță din lumea comunistă și „îngrozitoarea căpetenie a imperialismului american“, cum îl numea presa chineză pe Nixon.

Peste numai trei luni, pe 29 mai, Nixon l-a întâlnit pe celălalt conducător al blocului comunist, Leonid Brejnev, în ambianța pronunțat nerevoluționară a Sălii Ecaterina de la Kremlin, o orgie arhitecturală de aurării și de cristale. Cei doi s-au întâlnit pentru a semna o serie de tratate, printre care Tratatul de Limitare a Armamentului Strategic (SALT) și un document care stabilea noi baze pentru relațiile americano-sovietice.

Dorința lui Brejnev de a face pace nu era o surpriză, date fiind caracterul lui și schimbările petrecute în gândirea sovieticilor după Criza Rachetelor din Cuba. De asemenea, destinderea din 1972 realiza mult din ceea ce sperase Stalin în 1945. Lumea era oficial împărțită în sfere de influență ale superputerilor. Acum că Estul și Vestul erau mai egale – cel puțin în termeni militari și geopolitici –, Brejnev a reușit să asigure recunoașterea imperiului comunist din Europa de Est, pe care americanii o refuzaseră atâta vreme.

Transformarea lui Mao într-un făcător de pace este, desigur, mai neașteptată. Dar amândoi conducătorii comuniști se confruntau cu probleme similare, fiind slăbiți de exploziile revoluționare de la sfârșitul anilor 1960 și vulnerabili strategic. La fel cum Brejnev încerca să-și stabilizeze blocul după Primăvara de la Praga din 1968, Mao încă reinstaura ordinea după propria Revoluție Culturală, neliniștit în același timp de amenințările militare dinspre URSS și India. Avea, așadar, motive întemeiate să se întoarcă spre „dreapta“.

Nixon era însă cel care avea cele mai multe motive să caute un compromis.

Pentru că, după aparentul succes înregistrat în suprimarea revoluțiilor din Lumea a Treia la jumătatea anilor 1960, puterea americană era zguduită de rezistența din Vietnam. La fel ca în 1945 – și chiar în 1919 –, politicienii care negociau în reședințe grandioase și în palate nu își puteau impune voința Sudului turbulent. Fapt și mai îngrijorător, Washingtonul a descoperit că oponenții din Lumea a Treia atrăseseră simpatizanți chiar la el acasă –, în campusurile universitare și în orașele din SUA. În 1968, de la Washington la Istanbul, de la Paris la Ciudad de México, politicienii priveau îngrijorați cum o nouă generație de revoluționari iese în stradă.

Capitolul 11. Apogeul

I

În martie 1968, într-o atmosferă foarte tensionată, s-a desfăşurat o prezentare de modă în scopuri caritabile în clădirea Ras Makonnen a Universităţii din Addis Abeba.[1] Era organizată de Linda Thistle, voluntar american din Peace Corps care se ocupa de activităţile extraşcolare la căminul de fete, şi urma după prezentarea din anul precedent, pentru care o firmă din California donase creaţii la modă de la Salon Exquisite şi La Merveilleuse, printre care şi ultramoderna fustă mini. Prezentarea din 1967 dusese la apariţia unor articole critice în presa studenţească etiopiană; fustele mini, în special, erau controversate. Dacă unele argumente erau naţionaliste sau africaniste – prezentările de modă erau „neetiopiene“, un „opiu care contaminase Europa“ –, denunţurile aveau şi un ton marxist distinct. Într-adevăr, acest tip de retorică devenise dominant în cercurile studenţeşti. „Prezentarea de modă nu este nimic altceva decât... un agent al neocolonialismului... un instrument pentru crearea de pieţe favorabile bunurilor de lux [occidentale]“, tuna şi fulgera un articol.[2] Thistle a răspuns criticilor renunţând la fustele mini şi transformând evenimentul în prima prezentare de modă africană de pe continent, incluzând doar „ţesături africane“. Însă studenţii radicali nu puteau fi calmaţi prea uşor. Unii argumentau că nici un spectacol de modă, fie el cât de naţionalist, nu putea fi justificat într-o ţară atât de săracă. Dar problema sexelor şi a relaţiilor de putere dintre bărbaţi şi femei a fost şi ea pusă în discuţie. Bărbaţii etiopieni vedeau evenimentul ca o dovadă că femeile etiopiene, seduse de moravurile şi stilul de viaţă decadent al Occidentului, neglijau treburi mai serioase, cum erau discuţiile politice şi activismul. Una dintre ele, Wellelign Makonnen, a explicat: „Capetele surorilor noastre au fost spălate cu săpun occidental... Filosofia americană a vieţii nu duce nicăieri.“[3]

Disputa a erupt până la urmă în demonstraţii mici, dar violente. În jur de cincizeci de studenţi furioşi, bărbaţi, s-au strâns în faţa clădirii, au insultat şi au pălmuit femeile, i-au îmbrâncit pe vizitatorii străini, au aruncat cu ouă stricate în unii invitaţi, iar pe alţii i-au dat cu forţa jos din maşini. Curând a venit şi poliţia, violenţele au crescut în intensitate şi câţiva studenţi radicali au fost arestaţi, printre ei aflându-se şi editorul ziarului studenţesc Lupta. Între timp, conducerea universităţii – având-l în prim-plan pe vicepreşedintele Universităţii Americane – a hotărât să închidă institutul. Marxismul şi antiamericanismul erau

de ceva vreme sentimente pregnante printre studenții etiopieni. Americanii erau asociați cu regimul tot mai nepopular al negusului (împăratului) Haile Selassie și, cu câteva luni înainte de prezentarea de modă, vicepreședintele american Hubert Humphrey fusese împiedicat să le țină un discurs studenților de o gălăgioasă demonstrație împotriva Războiului din Vietnam.[4] Dar evenimentele de la clădirea Ras Makonnen au semnalat ruptura finală dintre mișcarea studențească și regimul Selassie; mulți dintre studenții implicați aveau să joace un rol central în revoluția etiopiană din 1974.

Cu câteva săptămâni înainte, la New York, o tânără absolventă de la Berkeley, Dona Fowler, a citit o petiție cu șaizeci și șase de semnături în favoarea fustei mini și a amenințat să picheteze marile magazine cu pancarte care cereau „Jos cu fusta maxi!“. Dar, dacă generația lui Thistle și Fowler era la fel de înfuriată de Războiul din Vietnam și de „imperialismul american“ ca și colegii lor etiopieni (și era la fel de încântată de lozincile marxiste), preocupările ei imediate și viziunea generală asupra politicii erau cum nu se poate mai diferite. Pentru Fowler și surorile ei protestatare, fusta mini simboliza eliberarea personală și a sexului lor, o respingere a disciplinei și a culturii masculine pe care le considerau a fi dominante în Statele Unite după cel de-al Doilea Război Mondial. Dar pentru Wellelign Makonnen, aceste veșminte etalau o atitudine decadentă care trăgea Etiopia înapoi; era nevoie tocmai de o disciplină riguroasă, nu de o libertate frivolă. Ambele grupuri de tineri strigau lozinci marxiste, dar cele ale etiopienilor, care se trăgeau din marxismul militant radical din Rusia anilor 1920, contrastau destul de puternic cu marxismul romantic, mai democratic, al americanilor.

Anul 1968 a fost martor la explozia unei serii întregi de resentimente de mult înrădăcinate, vestind un apogeu al revoluțiilor în întreaga lume. Limbajul marxist nu fusese niciodată până atunci și nici nu avea să mai fie vreodată atât de la modă și de obișnuit, ca atunci când activiștii din Sudul global s-au unit cu cei din Occident în lupta împotriva „imperialismului“, a „rasismului“ și a „paternalismului“. Numărul regimurilor marxiste a proliferat, și harta lumii comuniste nu a fost niciodată mai roșie. Cu toate acestea, în spatele unității aparente, comunismul era dezbinat. Deceniul ce a urmat anului 1968 l-a văzut apărând în toate varietățile lui. S-ar fi zis că întreaga istorie a mișcării se condensase într-un deceniu febril: de la stalinismul în stilul sfârșitului anilor 1920 în Africa la maoismul Revoluției Culturale în Cambodgia; de la comunismul de Front Popular al lui Allende în Chile la marxismul romantic al manifestanților din Franța anului 1968; de la un eurocomunism aproape

social-democrat la lupta de gherilă inspirată de Che Guevara în Nicaragua.

Dar ideea de eliberare romantică și de democrație promovată în 1968 s-a dovedit trecătoare. Cu toate că înfrângerea puterii americane în Vietnam a înviorat o serie vastă de forțe politice și sociale radicale, Statele Unite și aliații lor au strâns curând rândurile. Și, pe măsură ce mișcările și regimurile comuniste s-au amestecat în rivalitatea dintre marile puteri și în competiția Războiului Rece, politica protestelor de stradă, a grupurilor de discuții și a iubirii în loc de război a cedat locul celei a puștilor, bombelor și grenadelor. „Zona de pace“ din Lumea a Treia a lui Hrușciov devenise un câmp de luptă însângerat.

II

În vara anului 1964, aproximativ o mie de studenți americani de la universitățile din nord – cei mai mulți dintre ei albi – au plecat în statul sudist Mississippi, în cadrul unei campanii lansate de Comitetul de Coordonare Nonviolentă a Studenților (SNCC) împotriva segregării rasiale ce predomina acolo. În timpul „Verii în Mississippi“, studenții au trăit la comun – în „Case ale Libertății“ – sau cu familiile locale de negri, i-au ajutat pe votanți să se înregistreze și le-au predat în „Școli ale Libertății“.[5] Această activitate foarte serioasă amintea de mișcarea „Întoarcerii la popor“ a tinerilor ruși idealiști, din 1874. Dar, spre deosebire de socialiștii agrarieni ruși, acești studenți americani s-au alăturat unei mișcări locale deja bine înrădăcinate, iar relațiile lor cu afro-americanii erau bune. Bineînțeles că, asemenea înaintașilor lor ruși, s-au confruntat și ei cu represiunea. La zece zile după sosire, trei studenți au fost omorâți în bătaie de segregaționiști (asistați de poliția locală) și mulți alții au avut de suferit.[6]

Vara din Mississippi a fost o experiență care i-a radicalizat pe toți cei implicați, iar la întoarcere, studenții de la Berkeley au descoperit cu furie că administrația universității le-a interzis accesul pe terenul pe care îl folosiseră până atunci pentru a-și amplasa gheretele și a împărți broșuri politice. Când poliția a apărut ca să impună respectarea interdicției, un student, Mario Savio, a condus un protest de tip „sit-in“ în jurul mașinii de poliție – o tehnică folosită în demonstrațiile pentru drepturi civile din Sud. Încercările celor de la Berkeley de a-l pedepsi pe Savio au provocat nou-înființata Mișcare pentru Libertatea de Exprimare (Free Speech Movement, FSM) să organizeze proteste sit-in masive și demonstrații la care se estimează că au participat 10 500 dintre cei 27 000 de studenți ai universității. Aceste evenimente remarcabile au devenit un model pentru protestele studențești care a fost exportat rapid, făcând din Berkeley, într-un fel, epicentrul seriei de rebeliuni (sau chiar „revoluții“) care s-au răspândit în America, în Europa și mai departe, cunoscute sub numele „1968“.

Mișcarea studențească de la Berkeley, ca și predecesoarele ei din Rusia și din China, a fost un atac atât împotriva inegalității stabilite prin lege – etnică, în acest caz –, cât și împotriva structurilor de putere paternaliste, în special împotriva autorităților universității. Savio a făcut explicit legătura între

drepturile civile şi politica universităţii într-un discurs din 1965:

În Mississippi, o minoritate autocratică, cu putere, conduce prin violenţă organizată, pentru a suprima majoritatea vastă, virtual lipsită de putere. În California, o minoritate privilegiată manipulează birocraţia universităţii ca să suprime exprimarea politică a studenţilor. Această „respectabilă“ birocraţie este un duşman eficient într-o „Minunată Lume Nouă“.[7]

Limbajul lui Savio este izbitor de radical, dar înainte de demonstraţiile din 1964, el nu era cunoscut ca o persoană în mod special politizată. Ca italo-american – unul dintre grupurile etnice mobilizate cu atâta succes în cruciada anticomunistă –, Savio era un beneficiar al statului bunăstării al lui Truman şi Eisenhower. De asemenea, el studia la o universitate (sau „multiversitate“, cum a proclamat-o el însuşi) dedicată atât cercetării tehnologice – o parte a ei în scopuri militare –, cât şi mobilităţii sociale, cel puţin pentru americanii albi. Berkeley era, aşadar, tipică pentru numeroase universităţi, în special din lumea occidentală, care se extinseseră rapid şi acum numărau printre studenţii lor mulţi oameni din familii mai degrabă modeste, ai căror membri mai vârstnici nu făcuseră studii superioare. Şi, la fel ca studenţii la prima generaţie din Rusia anilor 1860, ei nu apreciau întotdeauna cultura educaţională ierarhică şi uneori alienantă pe care o întâlneau. După cum îşi amintea un student, „chiar vorbeam despre Berkeley ca despre o fabrică. Clasele erau imense şi nu aveai senzaţia că te poţi apropia de profesori, care stăteau în faţă, la catedră.“[8]

În ultimii ani a devenit o obişnuinţă ca revoltele studenţeşti din anii 1960 să fie privite ca naive şi tolerante, dar, orice părere am avea despre obiectivele lor, nu trebuie să le subestimăm importanţa istorică. Pentru că, asemenea studenţilor romantici care i-au precedat, studenţii din 1968 au marcat o schimbare fundamentală în viziunea asupra lumii. Studenţii occidentali din anii 1960 şi 1970 luau poziţie împotriva tuturor „taţilor“, fie ei de acasă, de la universitate sau din aparatul de stat. În comunităţile fraterne în esenţă care se formau în mediul studenţesc, tinerii puneau sub semnul întrebării ierarhiile tradiţionale şi autoritatea, lansau provocări la adresa atitudinilor dominante faţă de femei şi de homosexuali şi chiar experimentau noi forme de viaţă domestică, în comunităţile hippie.[9] În acelaşi timp, mişcările feministe şi pentru drepturile homosexualilor

reprezentau o provocare la adresa atitudinilor patriarhale tradiționale. În centrul viziunii lor, așadar, stătea o formă participativă de democrație. Acest iconoclasm era în mare măsură consecința unei schimbări pe termen lung în poziția tinerilor, față de anii 1950. Datorită salariilor mai mari și autonomiei pe care le-o dădeau studiile superioare, tinerii păreau mai independenți și mai revendicativi decât în trecut.

Așa cum ilustrează comparația dintre universitate și fabrică, o critică a discriminării etnice și după sex, odată cu paternalismul, putea evolua rapid într-un atac mai generalizat asupra a ceea ce unii percepeau ca fiind „statul militar al bunăstării“ din perioada postbelică. Criticilor lor li se părea că statele occidentale, deși nu erau atât de înregimentate ca omoloagele lor de tip sovietic, cereau un grad intolerabil de disciplină socială. Fabricile erau dominate de liniile de producție „fordiste“, iar corporațiile deveniseră uriașe, ierarhice și alienante. Imediat după cel de-al Doilea Război Mondial, când mulți se temeau de subversiunea stalinistă și acceptau nevoia imperativă de a reconstrui rapid economiile și societățile zdrobite, o astfel de disciplină părea o idee bună. Dar, la fel ca în blocul sovietic, odată ce amenințarea războiului s-a îndepărtat, tinerii erau mai puțin dispuși să se supună acestor constrângeri, pentru care compensațiile bunăstării și bunurile de consum păreau insuficiente. După cum scria Barbara Garson, editorul buletinului informativ al FSM: „Mulți oameni au început să spună: «Vreau să fac ceva cu viața mea. Nu vreau să fiu doar o unealtă bine ascuțită care să fie folosită pentru profitul corporatist.»“[10]

În aspectele esențiale, așadar, mișcările studențești occidentale erau diferite de cele ale predecesorilor lor ruși și chinezi: erau suspicioase chiar față de tehnologia, mașinăriile și modernitatea organizațională pe care înaintașii lor le admirau atât. Ele puneau cu adevărat sub semnul întrebării un element fundamental din proiectul prometeic, ceea ce poate nu era o surpriză, dat fiind faptul că aceste mișcări nu își percepeau societățile ca fiind „înapoiate“ și nu erau interesate de competiția internațională. În unele privințe, protestele de la jumătatea anilor 1960, cu atacurile lor asupra taților „imperialiști“ și „militariști“ lansate de copiii rebeli, fii și fiice, erau mai apropiate de dadaiștii care ridiculizau convențiile din timpul Primului Război Mondial decât de Cernîșevski și de Lu Xun. Situaționiștii europeni din anii 1950 și 1960 chiar au recunoscut această ascendență. Convinși că oamenii din Occident erau „alienați“ în adâncul ființei lor de societatea filistină de consum, ei credeau că provocarea și „spectacolul“ aveau să-i șocheze și să-i scoată din complezența lor înțepenită.[11] Principalul teoretician al Internaționalei Situaționiste, Guy Debord, insista că

„revoluțiile proletare“ trebuiau să fie „festivaluri“ bazate pe „joc“ și pe lăsarea în voia „dorinței fără opreliști“.[12] Cartea lui Debord, Societatea spectacolului (La Société du spectacle), publicată la sfârșitul lui 1967, a devenit una dintre bibliile studenților revoluționari din Occident.

Dar, la fel cum s-a întâmplat în timpul Primului Război Mondial, frustrarea, estetică în esență, față de filistinismul burghez a evoluat către un romantism mai politizat, cu puternice influențe marxiste. Într-adevăr, ea a readus în prim-plan tipul de marxism al lui Lukács și al Școlii de la Frankfurt. Herbert Marcuse, unul dintre personajele marcante ale Școlii de la Frankfurt din perioada antebelică și care s-a stabilit în Statele Unite în 1934, avea să devină filosoful principal al revoltei studențești din 1968. Cartea lui din 1964, Omul unidimensional (One-Dimensional Man), era o reafirmare extremă a concepției romantic-marxiste asupra lumii, dar una amestecată acum într-un mod exotic cu Freud. Potrivit argumentelor lui Marcuse, capitalismul modern era îmbibat de o raționalitate tehnocratică, prin care „statul bunăstării și statul războiului“ fuzionaseră pentru a crea „o societate a mobilizării totale“. Consumismul și instituțiile ierarhice, precum corporațiile, armata și partidele politice stabiliseră „o mecanică a conformității“, oamenii erau alienați și autonomia fusese suprimată, în timp ce aspectele cu adevărat plăcute, creative și erotice ale vieții fuseseră scoase în afara legii.[13] În respingerea de către Marcuse a marxismului modernist, a planificării și raționalității, se poate vedea o reînviere a falansterelor lui Fourier și a romanticului „Marx de tinerețe“. Și, dată fiind respingerea de către el a sintezei marxiste dintre modernitate și revoluție, nu este deloc surprinzător că Marcuse a condamnat comunismul sovietic la fel de puternic cum a făcut-o cu capitalismul. Pentru el, atât capitalismul industrial, cât și comunismul erau moștenitori ai nazismului – ordini „totalitare“, conduse de elite tehnocratice lipsite de suflet.

Neîncrederea profundă a lui Marcuse în tehnologie și știință, precum și opinia lui asupra nazismului, a capitalismului industrial și a comunismului sovietic sunt toate simptomatice pentru un sindrom „totalitarist“, permeabilizat de politica romantică stângistă și de cultura anilor 1960. Tații dominatori, naziștii și bomba atomică erau evocate cu însuflețire în poezia americancei Sylvia Plath, ce avea să devină simbolică. Tehnofobia anilor 1960 bântuia și filmele de mare impact ale lui Stanley Kubrick. Personajul Dr. Strangelove din filmul lui satiric omonim din 1964 înglobează multe dintre temele lui Marcuse – un savant obsedat de bombă, născut în Germania și consilier al președintelui american, al cărui braț mecanic se ridica întruna într-un involuntar salut nazist.[14] În Odiseea spațială:

2001 (2001: A Space Odyssey), care a avut premiera în 1968, progresul tehnologic este prezentat ca o forţă sinistră ce duce la violenţă, cea mai celebră întruchipare a acesteia fiind ucigaşul computer ciclopic HAL.[15] Cel mai cunoscut discurs rostit de Mario Savio la mitingurile de la Berkeley era plin de această retorică romantică:

Vine o vreme când domnia mașinii devine atât de odioasă, te face să te doară inima până într-atât, încât nu mai poți să iei parte, nu mai poți să iei parte nici măcar tacit. Și trebuie să pui trupul uman mai presus de echipamente și de rotițe, mai presus de manete, mai presus de toate aparatele, trebuie să le faci să se oprească.[16]

Marcuse era, totuși, doar cel mai proeminent dintre gânditorii din Noua Stângă – un grup eclectic, din care mai făceau parte sociologul american C. Wright Mills, istoricul britanic E.P. Thompson și Cornelius Castoriadis, intelectualul troțkist de origine greacă. Adoptând eticheta de Noua Stângă, ei s-au definit de bună voie ca fiind opuși stângii „vechi“, adică și social-democrației și comunismului sovietic. Obiecțiile pe care le aduceau vechii stângi erau numeroase: le displăcea obsesia acesteia pentru organizarea și ierarhia de partid, pledând în schimb pentru discuții libere și pentru democrație participativă. Dar la rădăcina conflictului dintre vechea stângă și cea nouă stăteau concepțiile despre egalitate și putere: pentru gânditorii din anii 1960, numai egalitatea economică (o valoare esențială a vechii stângi) pur și simplu nu mai era suficientă. Mai importantă era schimbarea relațiilor de autoritate, o revoluție culturală și sfârșitul tuturor formelor de ierarhie. Iată ce spunea Gregory Calvert, președintele Studenților din Noua Stângă pentru o Societate Democratică (SDS): „Mișcările revoluționare de masă nu apar din dorința de a achiziționa bunuri materiale... Mișcările revoluționare sunt lupte pentru libertate născute din perceperea contradicțiilor dintre potențialul uman și realitatea opresivă.“[17]

Această opoziţie faţă de marxismul „economic“ era strâns legată de deziluzia provocată de clasa muncitoare industrială, despre care (cel puțin în nordul Europei și în Statele Unite) radicalii credeau că fusese mituită de „statul bunăstării și al războiului“. Noii revoluționari aveau să fie o alianță a grupurilor care au suferit din cauza discriminării legale, politice sau rasiale într-o lume

dominată de imperialismul Statelor Unite – o alianţă de studenţi, afro-americani, revoluţionari din Lumea a Treia, femei şi homosexuali. După cum afirma C. Wright Mills în Scrisoare către Noua Stângă, în 1960:

Uitaţi de marxismul victorian [kautskyan, tehnocratic], cu excepţia cazurilor în care aveţi nevoie de el; citiţi-i din nou pe Lenin (cu atenţie) – şi pe Rosa Luxemburg... Orice ar părea să fie, nu este [o utopie]. Spuneţi asta studenţilor din Japonia, spuneţi-o la demonstraţiile sit-in ale negrilor, spuneţi-o revoluţionarilor cubanezi, spuneţi-o popoarelor din blocul naţiunilor înfometate.[18]

La începutul anilor 1960, paralelele dintre mişcarea pentru drepturi civile a afro-americanilor de acasă şi anticomunismul american din străinătate păreau deja evidente pentru unii intelectuali şi activişti. Dar comparaţia avea să devină ceva obişnuit abia după escaladarea Războiului din Vietnam, în 1965. Dublarea numărului de recrutări i-a radicalizat în mod inevitabil pe studenţi. Deşi erau posibile amânări, evitarea înrolării era deseori dificilă. Protestele din universităţi au debutat în 1965 şi profesorii radicali au început să anuleze cursurile normale şi să organizeze „teach-in“, seminare de o zi pe tema războiului inspirate de Şcolile Libertăţii din Mississippi. Un membru al organizaţiei Studenţilor pentru o Societate Democratică (SDS) îşi amintea cât de puternică devenise concepţia Noii Stângi privind o alianţă între studenţi, negri şi vietnamezi:

1965 a fost pentru mine anul în care s-a produs conexiunea între toată această retorică privind valorile americane şi ceea ce făceam noi cu adevărat. Conexiunea dintre drepturile civile şi Războiul din Vietnam. Să oprimi o populaţie minoritară, dar numeroasă şi prost hrănită de acasă şi să razi de pe faţa pământului cu bombe o populaţie rurală de altă rasă şi cultură din străinătate.[19]

Limbajul radical antiimperialist devenea tot mai dominator în SDS. După cum îşi amintea o altă activistă SDS şi viitoare teroristă, Cathy Wilkerson, acesta a fost momentul în care Vietnamul şi percepţia acută a inegalităţilor economice

au condus-o de la democrația liberală la convingerea revoluționară că „putem înlătura noi înșine vechiul guvern“ și că „nici o «înlăturare» nu se va produce fără luptă, dată fiind natura violentă a guvernului nostru“.[20] Până în 1967, conducerea SDS – chiar dacă nu și toți membrii de rând – se îndreptase spre marxismul revoluționar, deoarece, așa cum a explicat Carl Oglesby, „nu a existat – și nu există – altă filosofie a revoluției care să fie coerentă, integratoare și explicită“.[21]

O radicalizare similară se petrecea în Mișcarea pentru Drepturi Civile. Conflictul din Vietnam a fost cauza unui dublu resentiment, pe de-o parte deoarece resursele erau luate de la programele sociale și consumate pentru război, iar pe de alta întrucât tinerii care primeau ordin de recrutare erau în proporție mult mai mare negri decât albi. Strategia nonviolentă a lui Martin Luther King, care funcționase atât de bine în sud, nu rezona deloc cu tinerii radicali din orașele din nord, unde în vara anului 1967 au izbucnit revolte violente.[22] O nouă generație de politicieni ai mișcării Black Power se inspira copios din retorica comuniștilor de gherilă și în special din tiermondismul violent al revoluționarului Franz Fanon, originar din Martinica. Într-un discurs rostit la Londra în 1967, unul dintre cei mai charismatici purtători de cuvânt ai Black Power, Stokely Carmichael, i-a citat pe Fanon și pe Che Guevara într-un adevărat elogiu adus violenței politice, adăugând:

Muncim ca să sporim conștiința revoluționară a populației negre din America, astfel încât să se alăture Lumii a Treia. Dacă se recurge sau nu la violență – nu hotărâm noi, ci albii din Occident... Nu o să ne mai înclinăm capetele în fața nici unui alb. Dacă acesta se atinge de un negru din Statele Unite, atunci va fi în război cu toți negrii din Statele Unite.[23]

Rebeliunea s-a extins și în „imperiul prin invitație“ al Americii din Europa de Vest. Mânia stârnită de evenimentele din Vietnam se manifesta cu putere la toate protestele studențești de acolo, în special după ce ecranele televizoarelor au fost invadate de imagini ale violenței mecanizate, aeropurtate. Opoziția față de război a crescut rapid în acele state în care guvernele sprijineau conflictul, ca în Marea Britanie. Un britanic care pe atunci era student își amintea: „Erau bombardamentele și faptul că acestea nu se mai opreau... Cred că oamenii de

acum nu mai înțeleg asta, dar era pur și simplu îngrozitor. Tot ceea ce însemnase progres era folosit pentru a distruge... Sentimentele mele erau atât de intense, încât mă speriam și eu de violența mea.“[24] Elitele europene au început să pună sub semnul întrebării sprijinul acordat Statelor Unite. În Franța, De Gaulle a refuzat să mai contribuie la operațiunile NATO, iar britanicii au declarat că problemele financiare aveau să-i oblige să-și reducă participarea la forțele militare din Europa.

Statele Unite nu au trăit, desigur, niciodată o revoluție marxistă, dar 1968 a fost o mostră de ce-ar fi putut să fie. Valuri de rebeliuni acasă și în străinătate, inspirate pe de o parte de naționalismul etnic și pe de alta de forme dintre cele mai diferite de marxism, amenințau „imperiul“ american. Președintele Johnson, confruntat cu „gherile“ în America urbană și în Vietnam, era hotărât să continue politica de bunăstare acasă și războiul în străinătate. Dar, ca în multe alte imperii din trecut, combinația de tulburări interne, înfrângere în străinătate și risipă financiară a provocat o criză.

Înfrângerea (parțială) s-a produs în Vietnam și a avut o uriașă importanță simbolică. Johnson, convins că un eșec ar submina credibilitatea Statelor Unite și ar da un imbold Moscovei și Beijingului peste tot în lume, a decis în 1965 să trimită trupe americane în Vietnam. Și avea, parțial, dreptate: Vietnamul a jucat un rol central între conflictele Războiului Rece, iar succesul americanilor care au oprit avansul nord-vietnamezilor în 1954 a tăiat pentru o vreme din elanul Moscovei și Beijingului în Lumea a Treia. Criticii au argumentat însă că, prin „americanizarea“ conflictului, Johnson a ridicat periculos miza. Afirmația subsecretarului de stat George Ball, cum că un eșec militar ar avea consecințe mult mai grave pentru credibilitatea americană decât un compromis pașnic, s-a dovedit premonitorie.[25] Deși la început au fost pesimiste în privința perspectivelor comuniste ale Vietnamului, Moscova și Beijingul erau hotărâte să contracareze sprijinul militar american cu cel al lor, așa că au alimentat conflictul cu bani și arme. Rezultatul a fost un impas. Între timp, bombardamentele americanilor și folosirea de către aceștia a exfolianților chimici pentru distrugerea pădurilor nu au făcut decât să împingă și mai mulți sud-vietnamezi în brațele Viet Congului.

În ianuarie 1968, în ceea ce a devenit cunoscut ca Ofensiva Tet, după denumirea dată de vietnamezi Anului Nou, 67 000 de soldați din Viet Cong au atacat orașele din sud. Era, de fapt, o misiune de sinucidere în masă și, cu toate că atacurile au fost respinse în cele din urmă, imaginile vehiculate de presă, cu lup-

tători comuniști atacând și ocupând ambasada americană din Saigon, au fost profund umilitoare pentru Washington și au dat curaj radicalilor din toată lumea. După cum își amintea un student din Berlinul de Vest:

A fost un eveniment care a cutremurat lumea și mi-a permis să-mi imaginez ce trebuie să fi însemnat revoluția din Rusia pentru oamenii cu idealuri socialiste. Acolo, în vecinătatea ambasadei americane din Saigon, se dădeau lupte pentru fiecare casă, steagul NFL [adică Viet Cong] flutura peste Hue. Se spunea că studenții cuceriseră cea mai mare parte din oraș. Nu mai exista nici un dubiu – zorii revoluției mondiale se iviseră.[26]

Administrația Johnson era în stare de șoc. Ministrul apărării, Clark Clifford, își amintea că „a existat, pentru scurt timp, ceva aproape de paralizie și senzația că evenimentele iau amploare, scăpând de sub controlul conducătorilor națiunii“.[27] Elita s-a scindat, militarii cerând mai multe trupe, în timp ce Clifford și alții pledau pentru dezangajare. Mai important, piețele au început să-și piardă încrederea în capacitatea Washingtonului de a finanța războiul, iar în martie dolarul a ajuns sub o presiune serioasă, din cauza fugii investitorilor. Vechiul sistem de la Bretton Woods, care lega dolarul de aur, era în pericol.

Johnson a fost forțat să facă o retragere parțială. Războiul a continuat, dar pe 31 martie președintele a anunțat sfârșitul escaladării: bombardamentele aveau să fie limitate, cererile militarilor pentru o suplimentare masivă de trupe au fost respinse și s-au propus negocieri de pace. În același timp, el a fost nevoit să accepte că sistemul de la Bretton Woods și, odată cu el, hegemonia economică de care Statele Unite se bucuraseră din 1945, erau nesustenabile. Când dolarul a început să scârțâie, la fel s-a întâmplat cu legitimitatea puterii globale americane, atât acasă, cât și în străinătate. Primăvara și vara anului 1968 au adus apogeul protestelor în toată lumea, de îndată ce inamicii puterii americane i-au simțit slăbiciunea. În Statele Unite, asasinarea lui Martin Luther King în martie a declanșat revolte în o sută douăzeci și șase de orașe, iar în august, protestele studenților pe marginea Convenției de la Chicago a Partidului Democrat au atras represiunea poliției.

În afara Statelor Unite, în sfera lor de influență din Occident, Războiul din

Vietnam şi „imperialismul american“ (ca şi nemulţumirile mai banale, legate de modul de conducere a universităţilor) au devenit ţintele principale ale manifestaţiilor studenţeşti. De la Roma la Tokyo şi de la Paris în Berlinul de Vest, studenţii se încăierau cu poliţia. Dar revoltele au luat şi nuanţe specific naţionale. În ţările cu trecut fascist – Germania şi Italia – studenţii cereau ca vechile generaţii să-şi asume vina, pe care o considerau mușamalizată. În sudul Europei, muncitorii au jucat un rol central în revolte.[28] În alte părţi, retorica drepturilor civile a fuzionat cu marxismul radical pentru a alimenta protestele naţionaliste. În Belgia, studenţii au protestat împotriva dominaţiei limbii franceze în universităţile flamande. În Irlanda de Nord, o alianţă vastă a republicanilor liberali cu catolicii şi marxiştii a atacat dominaţia protestanţilor, după exemplul mişcării americane pentru drepturi civile. A devenit tot mai radicală pe măsură ce violenţele s-au intensificat, iar în 1969, republicanii marxişti au preluat mişcarea pentru drepturi civile din Ulster, catalogând-o drept o luptă împotriva imperialismului.

Peste tot însă, oricare ar fi fost specificul local, sursa de inspiraţie era un marxism romantic, participativ – unul care se autodescria ca fiind categoric împotriva marxismului sovietic (mai ales că trecuse atât de puţin timp de la invazia sovietică în Cehoslovacia). Ho Şi Min i s-a alăturat lui Che Guevara în panteonul eroilor stângişti – principalul merit al lui Ho fiind că sfidase SUA; oamenii ştiau prea puţin despre politicile lui. Oricum, Stalin era categoric exclus.

Consecinţa imediată a rebeliunilor din 1968 şi a ofensivei nord-vietnameze a fost umilirea unor guverne şi politicieni din Occident. Lyndon Johnson a anunţat că nu va candida pentru un nou mandat prezidenţial, guvernul belgian a căzut în februarie, iar în Franţa, o grevă generală l-a subminat serios pe preşedintele De Gaulle şi l-a forţat pe prim-ministrul Pompidou să aprobe o creştere masivă de 35% a salariului minim. Dar repercusiunile pe termen lung ale acestei serii de revolte au fost mai profunde. Ele au semnalat refuzul tineretului din Occident de a lupta pentru controlul Sudului global, antrenând totodată o explozie a salariilor ce a subminat ordinea economică instaurată la Bretton Woods. Generaţia ’68 a semnalat practic începutul sfârşitului ordinii de după cel de-al Doilea Război Mondial.[29]

Mişcările din 1968 nu au obţinut însă nicăieri putere de durată. Acest fapt a fost în mare parte rezultatul diversităţii obiectivelor lor. În special studenţii, care urmăreau democratizarea vieţii, şi muncitorii, deseori mai preocupaţi de revendicările economice, şi-au dat seama că le este greu să formeze alianţe de

durată. Suspiciunea inerentă a Noii Stângi față de politica „birocratică“ de tip convenţional a îngreunat şi ea atingerea unor ţeluri durabile. Disprețuind organizarea de partid, ea nu a reuşit să dezvolte programe coerente ori să-şi susțină victoriile politice.

Pe termen scurt, convulsiile din 1968 au contribuit la victoriile electorale ale dreptei. Alegerile din Franța s-au terminat cu o victorie de proporţii a lui De Gaulle, iar republicanul conservator Richard Nixon a câştigat preşedinţia Statelor Unite cu promisiunea de a împiedica „lupta revoluţionară să confişte universităţile din această ţară“.[30] Occidentul trăise experienţa unei crize revoluţionare înrudite cu revoluţiile eşuate din 1789–1815, 1848 şi 1918–1919; la fel ca ele, şi această criză, a fost urmată de o puternică reorientare spre dreapta. Totuşi, avea să mai treacă o vreme până la reinstaurarea ordinii.

În tabăra stângii radicale, înfrângerile din vara anului 1968 au dus la o reevaluare a proiectului revoluționar. Unii rebeli au decis că Noua Stângă era prea democrată pentru acele vremuri violente, aşa că au apărut partide mai radicale, de extremă stângă, mai ales maoiste şi troţkiste.[31] Caracterul lor propriu-zis varia de la un loc în altul. Unele, ca maoista Stângă Proletară (Gauche Prolétarienne) – printre ai cărei simpatizanţi figura crema intelectualităţii franceze, precum Jean-Paul Sartre, filosoful Michel Foucault şi regizorul Jean-Luc Godard –, erau relativ descentralizate.[32] Daniel Singer, participant la tulburările pariziene din 1968, a descris în ce consta atractivitatea maoiştilor:

Era ceva din narodnicii [socialiştii agrarieni din anii 1870] ruşi în tinerii maoişti. Primii predicau printre ţărani; cei din urmă se îndreptau spre muncitori pentru a fi În slujba poporului, ca să citez titlul ziarului lor. Citatele din Cărticica roşie şi cultul lui Mao nu erau mijloacele ideale pentru a-i câştiga pe studenţi, dar pe aceştia îi atrăgea Revoluţia Culturală din China, cu mesajul ei antibirocratic şi prin faptul că apela la tineri. Entuziasmul ideologic şi abnegaţia personală le-au permis tinerilor maoişti să câştige numeroşi studenţi şi elevi de liceu.[33]

În mod obişnuit, însă, maoiştii puneau preţ pe organizare şi disciplină, chiar mai mult decât troţkiştii. Această obsesie radical-marxistă pentru coerenţă ideologică şi unitate a dus la nesfârşite dispute şi sciziuni atât de bine reflectate în satira

biblică Monty Python – Viaţa lui Brian (Monty Python's Life of Brian, 1979) prin rivalitatea absurdă dintre Frontul Poporului din Iudeea, Frontul Popular din Iudeea, Frontul Popular al Poporului din Iudeea şi Frontul Popular al Iudeei, acesta din urmă având un singur membru.[34] Totuşi, deşi aceste grupuscule mărunte proliferau, extrema stângă era surprinzător de nepopulară în unele ţări. În Italia erau implicaţi în jur de o sută de mii de activişti, iar în Germania sondajele de opinie au arătat că 30% dintre elevii de liceu şi studenţi simpatizau cu ideologiile comuniste – în general cu Noua Stângă sau cu versiunile extremiste.[35]

Aceeaşi convingere că democraţia participativă a Noii Stângi eşuase a inspirat tranziţia către o politică şi mai radicalizată, de conspiraţie şi terorism. Dacă vietnamezii obţinuseră victoria printr-un partid marxist-leninist disciplinat şi prin forţă armată, oare aceasta era strategia potrivită şi în Occident? Aceasta era gândirea Meteorologilor, grup terorist al cărui nume era inspirat de un vers al lui Bob Dylan („Nu ai nevoie de un meteorolog să ştii încotro bate vântul") şi care s-a desprins din SDS în 1969. Cathy Wilkerson, membră a SDS, îşi aminteşte motivul care a stat la baza acestei hotărâri de a înfiinţa un partid marxist-leninist, acela că „democraţia populară este un lux de care trebuie să ne lipsim până când lumea va deveni un loc mai paşnic".[36] Membrii grupării se antrenau acum în arte marţiale şi treceau prin şedinţe maoiste de autocritică. „Americong", cum se numeau ei, căutau „să aducă războiul acasă" prin proteste violente şi atentate cu bombe.

Cu toate acestea, aceşti extremişti erau foarte puţini la număr, mai ales în America. În alte părţi însă, teroriştii marxişti au avut un impact mai mare. În Irlanda de Nord, Armata Republicană Irlandeză Provizorie (IRA) s-a desprins de republicanii marxişti şi a lansat lupta armată pentru unificarea Irlandei; în Franţa, Stânga Proletară şi-a format şi ea o aripă armată. Dar terorismul a găsit cel mai fertil teren în Germania de Vest şi în Italia, unde s-a folosit de argumentul că autorităţile erau compromise de trecutul lor nazist, respectiv fascist.[37] În ambele ţări, teroriştii proveneau în general din rândurile clasei de mijloc cu studii superioare şi includeau o proporţie ridicată de femei. Cel mai proeminent grup german a fost Facţiunea Armata Roşie, numită de obicei Banda Baader-Meinhof, după agresivul şi iubitorul de violenţă Andreas Baader şi bine-cunoscuta ziaristă de stânga Ulrike Meinhof. Aceasta din urmă, care provenea dintr-o familie antinazistă, intrase iniţial în Partidul Comunist German (KDP), ilegal şi aliniat cu Germania de Est, crezând că acesta întruchipează cel mai bine tradiţia antifascistă, înainte să adere la Noua Stângă.[38]

Persistența reală sau presupusă a fascismului în Germania contemporană nu era, totuși, subiectul cel mai fierbinte; acesta era problema atitudinii oficiale a Germaniei față de regimurile susținute de americani în Lumea a Treia – deși, atunci când un demonstrant student a fost ucis în timpul unei vizite a șahului Iranului, în 1967, temele s-au suprapus. Grupul și-a început din 1970 campania de terorism urban, care a continuat până la arestarea membrilor săi, în 1972. Și, chiar aflați în închisoare, conducătorii Facțiunii Armata Roșie au reușit să recruteze un nou grup de teroriști și să orchestreze noi atacuri. În ciuda numărului lor redus, teroriștii și-au atras un sprijin public notabil, un sfert dintre vest-germanii cu vârste sub 30 de ani exprimându-și simpatia pentru ei în 1971 și 14% declarându-se gata să-i ajute efectiv.[39]

Grupările teroriste din Italia erau mai numeroase, mai mari și aveau rădăcini adânci în societate. La fel ca teroriștii germani, ele considerau că duc în continuare lupta din vremea războiului împotriva unui stat cvasifascist, iar în cazul Italiei apelau și la tradiția Rezistenței din timpul războiului. Era răspândită pe scară largă convingerea că în statul italian există grupuri autoritare care favorizează recurgerea la tactici violente împotriva studenților și a muncitorilor radicali și că atentatele cu bombă de la Milano din 1969 fuseseră puse la cale de grupuri neofasciste în colaborare cu poliția și cu CIA, pentru a justifica represaliile. Pentru unul dintre teroriști, atentatele cu bombă „au marcat un punct decisiv de cotitură, deoarece au închis cercul (care până atunci păruse deschis) între instituții, stat și dreapta“.[40]

Tulburările din industrie au creat și ele ocazii de manifestare pentru extrema stângă din Italia. Revoltele muncitorilor au contribuit în mai mare măsură la fenomenul 1968 în sudul Europei decât în nord sau în Statele Unite. Italia a trecut prin unele dintre cele mai radicale revolte muncitorești, fiind zguduită de un val de greve ce s-a întins pe doi ani. Revendicările salariale erau importante, dar la fel erau și cererile mai radicale, egalitare, de autoconducere. Tinerii muncitori i-au urmat pe studenți în cererile privind democrația participativă și au obținut de la angajatori concesii serioase, inclusiv alegerea unor comitete pe fabrică. Brigăzile Roșii – cel mai proeminent dintre toate grupurile teroriste – și-au avut originea printre radicalii implicați în valul de greve ce a lovit orașele din nordul Italiei la sfârșitul anilor 1960 și începutul anilor 1970.[41] Iar de la jumătatea anilor 1970, când represaliile au forțat Brigăzile Roșii să acționeze și mai în clandestinitate, gruparea a devenit mai violentă și mai eficientă în a perturba funcționarea statului.

Italia trecea printr-o scădere economică, dar nu a fost singura țară care s-a confruntat cu tulburări serioase în industrie. Tulburările din 1968 din Franța au fost atât de eficiente pentru că muncitorii s-au alăturat studenților, într-o grevă generală care a durat mai bine de două săptămâni. Diminuarea autorității guvernelor după 1968 a dat avânt muncitorilor în toată Europa și în Statele Unite, dar au existat și alte motive ale acestui avânt. Nevoia de forță de muncă din unele țări și inflația de după 1968 le-au dat putere, iar o nouă generație radicală de muncitori ajungea la maturitate. Cercurile de afaceri investiseră în noile fabrici din Europa în anii 1940 și 1950, profitând de mâna de lucru ieftină a migranților, veniți fie din sudul Europei în cazul nord-vestului, fie din zonele rurale ale țării, în cazul sudului continentului. Și, așa cum se întâmplă deseori, migranții din generația a doua s-au dovedit mult mai puțin dispuși decât părinții lor să îndure lipsurile. Țările – precum Italia – care se bazaseră pe propriii cetățeni mai degrabă decât pe imigranții străini au fost afectate în mod special de radicalismul muncitorilor, deoarece migranții interni legau disputele industriale de revendicări mai largi, referitoare la egalitate și la recunoaștere.[42]

Așadar, criza din Vietnam a eliberat și a radicalizat o cascadă de nemulțumiri preexistente printre studenți, minorități etnice și muncitori. Dar, chiar dacă retorica marxist-leninistă a devenit la modă, rebelii respingeau de fapt marxismul ortodox, prosovietic, cu modernitatea și pragmatismul lui politic. Anul 1968 – anul revoltelor studenților și muncitorilor din Vest, dar și al Primăverii de la Praga în Est – a fost o provocare majoră pentru toate partidele ortodoxe, care se temeau că vor fi depășite de noua stângă radicală. O vreme, Partidul Comunist Francez a condamnat invadarea de către sovietici a Cehoslovaciei, dar, sub presiunea Moscovei, a acceptat curând „nominalizarea“ lui Husák. De asemenea, partidul a refuzat să accepte că Franța trece printr-o situație cu adevărat revoluționară, iar Waldeck Rochet i-a acuzat pe studenți că ar fi „radicali mic-burghezi tipici“.[43] Revoltele de acasă și Primăvara de la Praga au dus la sciziuni serioase în cadrul partidului, deși acesta și-a păstrat cele 21,5% din voturi la alegerile din 1969. În schimb, partidul italian a rămas critic la adresa sovieticilor (chiar dacă nu s-a scindat din această cauză) și a reușit să atragă o parte a studenților radicali și a muncitorilor de stânga. Dar în cele din urmă stânga radicală nu s-a lăsat îmblânzită, iar comuniștii au fost nevoiți să se confrunte cu ea, spre finalul deceniului.

America Latină a cunoscut o serie asemănătoare de revolte studențești și urbane la sfârșitul anilor 1960, sub flamura unui marxism romantic la fel de eclectic. Eșecurile revoluțiilor de gherilă de la jumătatea anilor 1960 subminaseră

încrederea stângii radicale în modelul cubanez de foco rural, iar războiul de gherilă a fost adus în oraşe. Războiul de gherilă al lui Che Guevara a lăsat locul unui Mic manual de gherilă urbană (Minimanual do Guerrilheiro Urbano, 1969). Iată ce afirma autorul brazilian al acestuia, Carlos Marighella, fost lider comunist şi fondator în 1967 al unei organizaţii teroriste:

Acuzaţia de „violenţă“ sau „terorism“ nu mai are înţelesul negativ pe care îl avea odată... Astăzi, să fii „violent“ sau „terorist“ este o calitate care înnobilează şi face cinste unei persoane, deoarece este un act demn de un revoluţionar angajat în lupta armată împotriva ruşinoasei dictaturi militare [din Brazilia] şi a atrocităţilor ei.[44]

Terorismul urban a fost cel mai puternic în Uruguay şi în Argentina, unde stânga se confrunta cu regimuri militare conservatoare, represive. Unii teroriști erau marxişti (precum Armata Revoluţionară Troţkistă a Poporului Argentinian, ERP), în timp ce alţii preferau un amestec de naţionalism populist şi idei de stânga (ca argentinienii Montoneros şi uruguayenii Tupamaros). Atât Montoneros, cât şi ERP au beneficiat de pe urma valului de militantism sindical ce a măturat Argentina, la fel ca în atât de multe alte părţi ale Americii Latine în perioada respectivă.[45]

Politica de stânga lua acum înfăţişări curioase, unele de-a dreptul surprinzătoare. În Peru au îmbrăţişat-o militarii, care au luat puterea în 1968, adoptând o teorie marxistă şi o retorică protiermondistă, susţinuţi cu promptitudine de Partidul Comunist Peruan. Alţi marxişti surprinzători au fost un grup de preoţi catolici, printre care se număra şi columbianul Camillo Torres – „Che în sutană“, cum i se spunea. Pentru Torres, principiile creştinismului, în special „iubeşte-ţi aproapele“, „coincideau în practică şi în acţiune cu unele metode şi obiective marxist-leniniste“.[46] Torres, care a decis să intre într-o grupare de gherilă columbiană în munţi şi a fost ucis în 1966, nu era deloc un cleric tipic. Cu toate acestea, Biserica Romano-Catolică a fost atât de îngrijorată de puterea de atracţie a marxismului, încât o reuniune a episcopilor în oraşul columbian Medellín, în august 1968, a decis să susţină un creştinism implicat social şi să lupte împotriva „consecinţelor nedrepte ale inegalităţilor excesive dintre săraci şi bogaţi, dintre cei slabi şi cei puternici“.[47] Autorităţile bisericeşti nu au devenit, bineînţeles,

marxiste, dar mulţi preoţi, adepţi ai „teologiei eliberării“, credeau că pentru o educaţie completă este nevoie de învăţăturile combinate ale lui Karl Marx şi Iisus Hristos.

În faţa acestor competitori, partidele comuniste prosovietice şi ortodoxe din America Latină nu păreau deloc atrăgătoare, mai ales că ele nu reuşeau în general să se adapteze noilor realităţi. Concentrându-se asupra clasei muncitoare, ele ignorau „subclasa“ în creştere explozivă a celor care trăiau în cocioabele de la periferia oraşelor. Dar au înregistrat şi unele succese, cel mai notabil fiind participarea la guvernul de coaliţie instalat în 1970 în Chile de socialistul Salvador Allende, care fusese un susţinător al Frontului Popular de inspiraţie spaniolă al lui Pedro Cerda, în anii 1930.

Cubanezii îşi pierdeau şi ei atractivitatea pe continent, în special după ce eşecurile economice şi neliniştile cauzate de alegerea lui Nixon i-au obligat să se întoarcă în braţele Moscovei. Castro a refuzat să condamne invadarea Cehoslovaciei în 1968 şi curând avea să cedeze şi el presiunii sovietice, renunţând la ambiţioasele politici economice mobilizatoare pe care le deza-probaseră sovieticii. „Munca voluntară“ şi mobilizările de masă continuate până la jumătatea anilor 1960 produseseră doar epuizare şi cinism, iar în 1970, Castro a fost nevoit să accepte un regim economic mai modern, de disciplină a muncii şi stimulente salariale în stil sovietic.[48] În 1972, noţiunea de socialism cubanez ca model distinct a primit o lovitură serioasă, când Cuba a devenit membră în CAER. Aceasta nu a însemnat însă şi sfârşitul politicii externe independente, activiste a Cubei. Cubanezii, care îşi pierduseră aura de revoluţionari în America Latină, şi-au găsit – împreună cu noii lor aliaţi sovietici – alţi discipoli în Africa.

III

În ianuarie 1966, Amílcar Cabral, liderul mișcării de gherilă din Guineea, a făcut o evaluare optimistă a stării revoluției mondiale, condamnând totodată vechea concepție a lui Hrușciov că Lumea a Treia ar fi o „zonă a păcii“:

Situația actuală a luptelor de eliberare națională în lume (în special în Vietnam, Congo și Zimbabwe), ca și situația de violență permanentă... în anumite țări care și-au câștigat independența pe calea așa-numită pașnică ne arată... că nu funcționează compromisurile cu imperialismul... că modalitatea normală de eliberare națională este lupta armată.[49]

Charismaticul Cabral vorbea la Havana, la Prima Conferință de Solidaritate a Popoarelor din Africa, Asia și America Latină – așa-numita Conferință Tricontinentală – organizată de Castro. Întrunirea era proiectată să devină un înlocuitor marxist pentru Bandung, o declarație că vechea Lume a Treia socialistă murise și renăscuse într-o formă mai militantă. După numeroșii pași înapoi de la jumătatea anilor 1960 și cum exact în acele momente comuniștii erau masacrați în Indonezia, nu toți erau convinși că venise vremea pentru o asemenea afirmare. Dar Castro era de acord cu Cabral: americanii pierdeau teren în Vietnam și era momentul potrivit pentru o luptă armată intensificată peste tot în lume.[50]

Totuși, noul echilibru internațional de putere nu a fost singurul lucru care i-a radicalizat pe liderii din Lumea a Treia la sfârșitul anilor 1960 și începutul anilor 1970. Ideile marxiste din Occident au jucat și ele un rol, comunicate fie prin legăturile cu partidele comuniste din Portugalia, Franța sau Italia, fie prin intermediul tinerilor care studiau în străinătate, cum a fost cazul Etiopiei.[51] Schimbul de generații a fost, de asemenea, important. Mulți credeau că generația Bandung nu-și îndeplinise promisiunea că printr-o formă moderată de socialism se poate ajunge la dezvoltare economică și la prestigiu internațional. Criticii

spuneau că, refuzând să conteste șefii locali și „triburile“, socialiștii indigeni lăsaseră la locul ei o clasă puternică de colaboraționiști neocoloniali, care serveau doar interesele vechilor puteri imperiale. Așa cum a explicat Cabral în discursul lung și dens din punct de vedere teoretic rostit în fața tovarășilor lui revoluționari, „supunerea clasei «de guvernământ» locale în fața clasei de guvernământ din țara dominantă limitează sau împiedică dezvoltarea forțelor productive“.[52]

Cabral nu era marxist-leninist dogmatic, dar fluența discursului său arată cât de dominant devenise stilul de gândire marxist în cea mai mare parte a stângii africane spre sfârșitul anilor 1960.[53] Iar varianta de „marxism-leninism“ care avea să devină atât de puternică acolo amintea în multe privințe de stalinismul radical din anii 1930, combinând, așa cum făcuse și acesta, naționalismul antiimperialist, un model de dezvoltare care punea „modernizarea“ și orașul mai presus de „tradiție“ și de rural, precum și hotărârea de a recurge la violență.[54] Bineînțeles, marxist-leniniștii africani acceptau că „proletariatele“ lor erau minuscule, dar se agățau de convingerea că, aplicând politicile potrivite, aveau să poată construi rapid o „dictatură a proletariatului“. O coaliție formată din diverse clase progresiste avea să ia puterea și să construiască o industrie grea și, odată cu aceasta, un proletariat revoluționar. Acești marxist-leniniști pretindeau că au soluțiile pentru eradicarea subdezvoltării care le lipseau în mod atât de evident socialiștilor autohtoni. Numai un partid de avangardă, argumentau ei, ar putea avea voința și hotărârea de a înlătura elitele locale, care împiedicau cu atâta egoism progresul țărilor lor; angajamentul acestui partid în favoarea „luptei de clasă“ le-ar fi permis să recurgă la violența atât de necesară pentru a le rezista imperialiștilor și pentru a le disloca aliații burghezi interni; iar internaționalismul lor marxist avea să atragă finanțare din URSS, într-o perioadă în care sovieticii înșiși evoluau într-o direcție mai „stalinistă“.

În ultimă instanță, comuniștii africani aveau dreptate. De la sfârșitul anilor 1960, ideologii din Departamentul Internațional al Comitetului Central al partidului (printre care Karen Brutents și viitorii consilieri ai lui Gorbaciov, Gheorghi Șahnazarov și Vadim Zagladin) au început să facă o analiză a cauzelor înfrângerilor suferite de comunism la mijlocul deceniului. Ei au ajuns la concluzia că politica stil „front unit“ a lui Hrușciov și încrederea în tranzițiile pașnice de la socialismul indigen la comunism fuseseră mult prea optimiste. Desele intervenții americane i-au convins că doar partidele de avangardă formate din marxist-leniniști ortodocși pot apăra stânga în Lumea a Treia. Dar, departe de a fi pesimiști, ei susțineau că perspectivele comunismului erau strălucite. Problemele

întâmpinate de americani în Vietnam aveau să slăbească prestigiul Occidentului, în timp ce intervențiile continue ale Occidentului aveau să întărească socialismul. Naționaliștii „burghezi“, argumentau ei, cărora Occidentul neocolonial le refuza adevărata independență, vor trebui să facă alianțe cu mișcările muncitorești și țărănești, încă slabe, dar în creștere. Ghidați de un partid de avangardă, naționaliștii procomuniști urmau să lupte cu naționaliștii „reacționari“ și apoi să organizeze tranziții spre socialism, chiar și în aceste societăți rurale, „înapoiate“.[55] În unele privințe, așadar, răspunsul sovieticilor la regresele din 1964–1966 în Lumea a Treia a fost o versiune mai atenuată a reacției lui Stalin la eșecurile fronturilor unite în 1927–1928: comuniștii trebuiau să fie mai sectari și mai coezivi; în afara Nordului global, perioada era una a „luptei“ dintre lumea capitalistă și cea comunistă, nu a coexistenței pașnice; iar pe plan intern, putea fi momentul potrivit pentru un progres rapid către state și economii socialiste în Lumea a Treia agrară, la fel ca în Uniunea Sovietică țărănească din urmă cu patruzeci de ani.

Una dintre primele regiuni care a trăit în plină forță experiența revoltei marxist-leniniste împotriva generației Bandung a fost Orientul Mijlociu. Victoria Israelului asupra Siriei și Egiptului în Războiul de Șase Zile din 1967 a fost o umilință pentru socialismul arab din toată regiunea, fie că era vorba de Partidul Ba’ath din Siria sau de socialismul lui Nasser. După război, statele arabe și-au pierdut influența asupra mișcării naționaliste palestiniene, pe care încercaseră să o controleze prin înființarea Organizației pentru Eliberarea Palestinei (OEP), în 1964. Gruparea naționalistă mai radicală a lui Yasser Arafat, numită Fatah (Victoria), a început să-și domine rivalii, promovând o luptă de gherilă inspirată de Franz Fanon și de exemplul vietnamez.[56] În 1967, grupării Fatah i s-a alăturat, ca membru al OEP, Frontul Popular pentru Eliberarea Palestinei, care s-a autodeclarat partid total marxist-leninist în 1969 și a primit sprijin sovietic începând cu 1970.[57] Pentru acești palestinieni, conflictul cu Israelul sprijinit de americani era mai mult decât o problemă arabă: era parte a luptei mondiale împotriva imperialismului.

Înfrângerea lui Nasser a contribuit, de asemenea, la fondarea primului regim marxist-leninist din regiune, în sudul Yemenului. Una dintre principalele organizații naționaliste de gherilă care lupta împotriva britanicilor, Frontul Național de Eliberare (FLE), sprijinită de Nasser, era deja dezamăgită de protectorul ei din 1956, când Egiptul a început să-și retragă sprijinul. FLE se considera un partid radical, luptând pentru drepturile țăranilor mărunți împotriva marilor proprietari de terenuri, iar când britanicii au trecut puterea în mâinile

Frontului în 1967, Republica Populară Democrată Yemen s-a autodeclarat stat marxist-leninist.[58]

Exemplul vietnamez a încurajat, în mod inevitabil, alte mișcări de gherilă bazate pe țărani, în multe regiuni ale lumii. În Bengalul de Vest, revoltei rurale împotriva proprietarilor de pământ din satul Naxalbari i-au venit în ajutor studenții marxiști din Calcutta, încurajați de radicalismul Revoluției Culturale din China. Partidul Comunist din India, marxist și oficial pro-Beijing, care abia venise la putere în Bengalul de Vest, a reprimat revolta, iar în 1969, fostul student radical Charu Mazumdar a format militantul Partid Comunist Maoist din India (marxist-leninist), numit de obicei „naxaliții".[59]

Și în Africa portugheză, mișcările de gherilă au evoluat spre marxism, iar din 1970, sub conducerea lui Samora Machel, frontul anticolonial mozambican – FRELIMO – s-a autodeclarat, în sfârșit, mișcare socialistă. Machel, un fost infirmier provenit dintr-o familie cu o îndelungată tradiție anticolonială, nu era un marxist-leninist doctrinar de tipul lui Agostinho Neto, ci folosea limbajul marxist pentru a exprima o critică fundamental morală a portughezilor.[60] Și, la fel ca alte mișcări anticoloniale din Africa portugheză, FRELIMO purta conștiincios un „război al întregului popor" în stil maoist.[61] Strategia „războiului întregului popor" presupunea eforturi de câștigare a sprijinului țăranilor prin înființarea de școli și spitale în zonele rurale, propunându-le totodată țăranilor o formă de „democrație" de masă. Și mai radicale au fost eforturile făcute în zonele eliberate de gherile pentru dislocarea vechilor ierarhii bazate pe sex și pe generație, atacând puterea șefilor și promovând femei și tineri în organizațiile de partid și în formațiunile de gherilă.[62]

Este discutabil dacă aceste mișcări au reușit cu adevărat să-i mobilizeze pe țărani. Comuniștii puteau descoperi că le este greu să-și asigure sprijinul țăranilor, deoarece cultura politică pe care o impuneau le părea acestora foarte străină. Așa cum a fost cazul în „zonele eliberate" în anii 1930 și 1940 în China, unii țărani aveau de câștigat de pe urma noii ordini și o susțineau, însă majoritatea acestora se împăcau cu guvernarea comunistă doar pentru că erau nevoiți să o facă.[63] Gherilele au recurs și la violență pentru a controla aceste zone, iar teroarea pare să fi fost accentuată în special în unele părți din estul Angolei, unde MPLA îi judeca și executa pe cei bănuiți de trădare (și chiar persecuta vrăjitoarele, în ciuda ostilității față de superstiții pe care ar fi trebuit să o aibă, în calitatea lor de marxiști).[64] Mișcarea angoleză a avut cel mai puțin succes în plan militar, dar nici în Mozambic portughezii nu erau amenințați

serios de o victorie militară totală a FRELIMO.[65] Doar în mai mărunta şi mai puţin divizata Guineea-Bissau, PAIGC a devenit un potenţial conducător, astfel încât, în 1972, deţinea controlul asupra a trei sferturi din teritoriu. Cu toate acestea, din nemulţumirea profundă provocată de guvernarea portugheză se puteau alimenta toţi rebelii. Creşterea economică a provocat diviziuni între cei care profitaseră de pe urma conducerii portugheze şi cei care nu reuşiseră, în timp ce represiunea portughezilor i-a alienat pe mulţi.[66] Evident, Portugalia – o ţară mică şi relativ săracă – susţinea tot mai greu aceste războaie debilitante, care în 1968 consumau 40% din bugetul de stat.

Mişcarea de gherilă antiapartheid din Africa de Sud era mult mai anemică decât omoloagele ei din Mozambic, la sfârşitul anilor 1960. De asemenea, avea motive speciale să salute reînnoirea interesului Moscovei pentru continent, întrucât Moscova acorda deja Congresului Naţional African (ANC) al lui Oliver Tambo un sprijin mult mai consistent decât Partidului Comunist Sud-African propriu-zis, pe care îl considera prea independent (şi prea alb).

Americii slăbite nu i-a fost uşor să răspundă acestei explozii a stângii în sudul Africii sau dorinţei sovieticilor şi cubanezilor de a profita de pe urma ei. Nixon şi influentul lui consilier, Henry Kissinger, au obiectat vehement faţă de eforturile în stil Kennedy de răspândire a democraţiei, convinşi că nu aveau să funcţioneze. Atât preşedintele, cât şi Kissinger respingeau Sudul global ca fiind un loc înapoiat, ignorant şi autoritarist fără leac, care fusese deja lăsat în urmă de istorie. Kissinger a informat un ministru chilian de externe uluit că „nimic important nu poate veni de la Sud... Axa istoriei începe la Moscova, trece prin Bonn, traversează oceanul la Washington şi apoi se duce spre Tokyo.“[67] Principala grijă a americanilor era, aşadar, să blocheze pur şi simplu influenţa sovietică şi cubaneză cât se putea de eficient, fără să repete însă greşeala lui Johnson de a interveni direct. Soluţia lor era să concesioneze lupta împotriva comunismului în Lumea a Treia unei serii de „jandarmi“ locali de diferite culori politice – de la autoritarul şah al Iranului, de la Somoza în Nicaragua, dictatorul Suharto în Indonezia şi Médici în Brazilia, sau de la regimul de apartheid din Africa de Sud, la democraticele Israel şi Turcia – care aveau să fie răsplătite cu generozitate de Washington pentru participarea lor. S-au făcut, de asemenea, eforturi pentru „vietnamizarea“ conflictului din sud-estul Asiei, prin retragerea trupelor americane şi crearea unui regim proamerican care să poată supravieţui pe cont propriu. În cele din urmă, Nixon spera că procesul de destindere avea să mai ridice din presiunea asupra puterii americane, descurajând Moscova de la intervenţii în Sudul global.

Cu toate că o făceau, fără îndoială, cu energie, Nixon şi Kissinger jucau cu cărţi slabe; maşinaţiunile lor nu doar că nu au reuşit să-i oprească pe sovietici, dar i-au înfuriat pe mulţi intelectuali din Lumea a Treia şi i-au făcut mai deschişi decât oricând la soluţiile marxiste. În ceea ce o privea, Moscova nu vedea de ce destinderea cu Statele Unite ar trebui s-o oprească de la promovarea comunismului în afara Europei, mai ales când Statele Unite interveneau ca să-l stranguleze (ca în Chile în 1973). Mai mult, provocate de Vietnamul de Nord, de Cuba, de partidele europene şi de China (mult slăbită), autorităţile sovietice au devenit şi mai hotărâte să-şi păstreze supremaţia internaţională socialistă. Intelectualii din Comitetul Central al partidului au văzut un bun prilej de a reaprinde flacăra socialismului internaţional într-o perioadă în care, pe plan intern, regimului îi lipsea atât de mult scânteia ideologică. Iar militarii obsedaţi de Realpolitik vedeau în noul asalt asupra Africii o modalitate de a ţine pasul cu Statele Unite în jocul superputerilor.[68]

Strategia jandarmului adoptată de americani avea slăbiciuni serioase. În special alianţa cu regimul de apartheid din Africa de Sud s-a dovedit dăunătoare, întrucât a subminat grav eforturile Washingtonului de a-şi menţine ascendentul moral în Africa şi a făcut ca naţionaliştilor africani să le fie greu să simpatizeze cu Statele Unite. Între timp, în Vietnam, eforturile Washingtonului de a instala un lider puternic, susţinut de americani, în persoana lui Nguyen Van Thieu au eşuat din cauză că baza de sprijin a acestuia era prea îngustă. Regimul lui s-a prăbuşit în 1975, la doi ani după plecarea trupelor americane, iar Vietnamul s-a unit sub o conducere comunistă.

Între timp, jandarmii nu erau întotdeauna de încredere când era vorba de a rezista pe poziţii în acele regiuni în care Statele Unite credeau că se răspândeşte comunismul. Kissinger considera că în Chile, sub conducerea lui Allende, există un comunism periculos de atrăgător şi era decis să schimbe regimul. Dar, cum nu se putea baza pe aliaţi locali, a folosit sancţiuni economice şi sprijin sub acoperire pentru opoziţie. Allende le-a dat adversarilor lui un motiv să intervină, prin politicile lui radicale de redistribuire a pământurilor şi de naţionalizare, care au îndepărtat de el clasa de mijloc şi au provocat greve. Prin urmare, în 1973, generalul Pinochet a condus o lovitură de stat militară de dreapta împotriva preşedintelui, susţinând că salvează ţara din criza economică.[69] El a interzis partidele de stânga, iar 3 200 de oameni au fost ucişi şi alţi 30 000 torturaţi. Rolul exact jucat de Statele Unite este neclar, dar, oricare ar fi fost gradul lor de implicare, experienţa unui guvern de tip front popular, ales în mod democratic, izgonit de o forţă militară cu susţinători străini aminteşte distinct de Spania

anilor 1930. Poziția Washingtonului în Lumea a Treia suferise o nouă lovitură.[70]

Exista însă o regiune unde, la prima vedere, politica jandarmului părea să funcţioneze: Orientul Mijlociu. Când armatele arabe au atacat Israelul, în octombrie 1973, au fost respinse cu ajutorul americanilor, iar sovieticii au dat înapoi, după ce ameninţaseră că vor acorda sprijin Egiptului. Statele Unite, împreună cu aliatul lor israelian, demonstraseră că deţin controlul în regiune. Dar această victorie avea să fie temporară şi nu peste mult timp urma să ducă la o a doua înfrângere a Occidentului, după unii la fel de importantă ca Vietnamul, dacă nu chiar mai importantă. Producătorii arabi de petrol au replicat prin ridicarea preţurilor cu 70% şi apoi prin impunerea unui embargo asupra susţinătorilor Israelului, inclusiv Statele Unite. Şocul preţului petrolului a arătat riscurile sprijinirii unor jandarmi nepopulari pe plan local. S-a produs o redistribuire semnificativă a resurselor mondiale, de la consumatorii de petrol la producători; într-adevăr, aceasta a contribuit la finanţarea aventurilor în Africa ale sovieticilor.[71] În acelaşi timp, au fost lovite şi economiile Occidentului, iar inflaţia s-a agravat la sfârşitul anilor 1960, mărind militantismul sindicatelor prin faptul că muncitorii luptau să-şi păstreze câştigurile salariale. Se părea că însuşi capitalismul intrase în criză. În regiunile importatoare de petrol din Lumea a Treia şocul a fost şi mai mare şi a dat un imbold concepţiei marxiste potrivit căreia venise vremea pentru schimbări economice radicale.

Una dintre primele victime ale şocului petrolului a fost regimul autoritar al lui Marcelo Caetano din Portugalia şi, odată cu el, imperiul portughez din Africa. Caetano încercase să liberalizeze vechiul regim, în ciuda rezistenţei conservatorilor, dar în 1974, slăbit de criza economică, a fost înlăturat de un grup eclectic din punct de vedere politic de tineri ofiţeri, nemulţumiţi de modul în care erau purtate războaiele africane. Lovitura s-a petrecut fără vărsare de sânge şi a fost numită „Revoluţia garoafelor“, după garoafele roşii pe care le ofereau rebelii pentru a-şi arăta intenţiile paşnice. În loc să semnaleze începutul revoluţiei cu steaguri sau cu trâmbiţe, conducătorii rebeliunii le-au spus susţinătorilor lor să aştepte difuzarea melodiei portugheze la concursul muzical Eurovision.

Puterea a fost preluată de o coaliţie nouă şi largă, din care făceau parte ofiţeri conservatori, dar şi mai tineri, radicali, din Mişcarea Forţelor Armate (MFA), aliaţi cu liberalii şi cu comuniştii.[72] Totuşi, melodiile de la Eurovision aveau să lase curând locul unor teme mai marţiale. Locuitorii din cartierele sărace de la periferie au ieşit în stradă, au ocupat clădiri şi au cerut ca statul să le asigure

tuturor apartamente, în timp ce țăranii săraci revendicau împărțirea marilor moșii.[73] MFA, extrema stângă și comuniștii – care erau mult mai radicali decât tovarășii lor spanioli și italieni – au început o redistribuire fundamentală a proprietăților și au legalizat confiscări masive de terenuri. În nord, rezultatul a fost violența, când paramilitarii de dreapta, cu sprijinul micilor proprietari, au atacat stânga. Portugalia din 1975 amintea izbitor de Spania din 1936 și Kissinger estima că exista o probabilitate de 50% ca Portugalia să se alăture blocului sovietic.[74]

Radicalii au fost slăbiți însă de rezultatele slabe pe care le-au obținut în alegerile din aprilie și de victoria socialiștilor moderați. Era limpede că marea majoritate a săracilor obținuseră ceea ce doreau – drepturi elementare de proprietate care credeau că li se cuvin – și nu urmăreau o transformare revoluționară a societății. Comuniștii au încercat să-i mobilizeze pe săraci împotriva socialiștilor, dar moderații din armată s-au regrupat și primejdia revoluției a fost înlăturată. Astfel a eșuat ultima revoluție inspirată de comuniști în Europa.

Dacă perioada comunismului revoluționar își trăise ultimele zile în Europa, în Africa era de-abia la început. În 1975, noul guvern al Portugaliei a acordat independență coloniilor; PAIGC a devenit partid de guvernământ în Guineea-Bissau, iar FRELIMO în Mozambic. Drumul spre independența Angolei s-a dovedit o zbuciumată luptă în trei, în care MPLA, susținută de sovietici, se confrunta cu două mișcări regionale de eliberare – FNLA și UNITA (ambele sprijinite în diferite momente fie de China, fie de Statele Unite). Când MPLA a început să câștige teren, Africa de Sud, încurajată de Washington, și-a invadat vecina. Și, cu toate că la început sovieticii nu au fost deloc încântați, Fidel Castro a trimis trupe cubaneze în partea cealaltă a lumii, să ajute MPLA. În acest moment, Africa de Sud s-a retras, lăsând MPLA stăpână pe câmpul de luptă – cel puțin pentru o perioadă. Atât în Angola, cât și în Mozambic aveau să izbucnească în curând războaie civile ce s-au dovedit îndelungate, lupte care au fost văzute ca niște confruntări între superputeri prin intermediari, dar care nu i-au împiedicat pe conducătorii țărilor respective să încerce să construiască socialismul.

IV

În povestirea Iubirea secretă a Deolindei (O Secreto namoro de Deolinda), publicată în 1988, scriitorul mozambican Mia Couto vorbește despre o tânără din Maputo, cu numele Deolinda, care are o slujbă mizeră, vânzând nuci de caju. Viața ei nu este însă lipsită de agitație și într-o zi vine acasă purtând o insignă cu „chipul fotogenic al lui Karl Marx, parcă neîmpovărat de ani“. Tatăl ei este foarte nemulțumit; el nu-l recunoaște pe Marx ca fiind renumitul teoretician din secolul al XIX-lea al istoriei mondiale și presupune că este vreunul pe care Deolinda l-a cunoscut recent, „unul dintre străinii aceia care încep ca internaționaliști și ajung lucrători umanitari“. „Să nu-l mai văd niciodată pe individul ăsta că îți adulmecă pieptul“, îi spune el fetei. Deolinda îl ascultă resemnată și își scoate insigna ofensatoare din piept, dar o ascunde într-o cutie, sub pat. Iar în fiecare noapte, înainte să adoarmă, scoate insigna „și sărută barba zdrențuită a filosofului“.[75]

Couto, un scriitor extrem de critic la adresa marxismului mozambican („sau marxianismul“, cum îl numește el, „din respect pentru Marx“), considera manifestările acestuia în Mozambic ca un cult de import – un simbol opac al modernității occidentale, adorat, dar în același timp prost înțeles. Iar tipul de marxism importat de marxiștii africani portughezi provenea, cu siguranță, de la capătul modernist, occidentalizator al spectrului. Faptul este oarecum surprinzător; dată fiind istoria FRELIMO, ar fi fost de așteptat ca liderii lui să dovedească o abordare maoistă, mai radicală, aplicând experiența din războiul de gherilă la conducerea noii lor țări. Însă ei au adoptat cu fermitate un marxism în stil sovietic.[76] Aceasta se datora în parte alianței cu sovieticii, dar, așa cum am văzut, era și un răspuns la eșecurile înregistrate deja de formele indigene de socialism. Așa cum Mao însuși a considerat pentru un timp la începutul anilor 1950, o versiune națională a stalinismului era rețeta pentru intrarea într-o lume modernă, cu orașe și industrii. Părea că funcționase deja în alte părți ale lumii, așadar, de ce nu și în Africa?

Cu toate acestea, africanilor le-a fost mult mai greu decât chinezilor să lanseze acest proiect; statele lor erau mult mai slabe și mai fragmentate de relațiile de rudenie, de etnicitate și de o moștenire colonială divizantă. Așa cum arată

limpede povestirea lui Couto, chiar dacă proiectul marxist-leninist îi atrăgea puternic pe unii provocându-le mari emoţii, era în mai mare măsură un vis în Africa decât în Eurasia lui natală.

Condiţiile pentru transplantarea marxism-leninismului în Angola şi Mozambic erau, trebuie să recunoaştem, cu totul nefavorabile. Spre deosebire de imperiile coloniale francez şi britanic, care îşi lăsaseră coloniile cel puţin cu sisteme administrative şi legale funcţionale, plecarea bruscă a miilor de colonişti portughezi a lăsat noile regimuri cu o elită intelectuală nesemnificativă şi fără un aparat de stat. Noile regimuri au fost obligate să naţionalizeze mare parte din industrie şi din terenuri pur şi simplu pentru a umple vidul lăsat de plecarea proprietarilor portughezi. Dar Neto, liderul angolez şi vechi stalinist, era mult mai precaut în eforturile de transformare a economiei decât mai puţin ortodoxul Machel din Mozambic. Pentru Machel, independenţa era şansa Mozambicului de a se moderniza cu adevărat şi de a scăpa de înapoierea pe care o punea pe seama exploatării portugheze. El proclamase în 1981: „Victoria socialismului este una a ştiinţei, este pregătită şi organizată ştiinţific. Planul este instrumentul de organizare ştiinţifică a acestei victorii... Totul trebuie să fie organizat, totul trebuie să fie planificat, totul trebuie să fie programat.“[77] Mozambicanii trebuiau să devină şi ei moderni. Ştiinţa avea să înlocuiască spiritismul şi ceremoniile pentru a aduce ploaia.

FRELIMO a adus planificarea într-o ţară care era şi mai puţin pregătită pentru asta decât era Uniunea Sovietică în anii 1930, pentru că Mozambicul, ca multe alte ţări africane, era lipsit de un aparat de stat efectiv. Specialiştii în planificare sovietici şi est-germani i-au ajutat pe mozambicani, dar experienţa din biroul central din Maputo nu putea compensa nevoia disperată de administratori cu experienţă la toate celelalte niveluri ale sistemului economic. Chiar şi cele mai mari companii de stat aveau probleme: Petromoc, compania petrolieră de stat, nu a reuşit vreme de şapte ani să facă un bilanţ contabil.[78] Între timp, sume uriaşe erau risipite pentru proiecte măreţe, cum a fost încercarea eşuată de a crea o industrie siderurgică. Planurile FRELIMO pentru agricultură erau şi mai ambiţioase. Regimul a creat ferme uriaşe de stat, care, deşi au mărit producţia, consumau mult prea multe resurse. Regimul a încercat totodată să-i mute pe ţărani în sate comunale noi, bine ordonate, cu servicii medicale, şcoli şi locuinţe curate, construite în şiruri. Conducerea FRELIMO era convinsă că astfel va îmbunătăţi viaţa ţăranilor, oferindu-le servicii publice mai bune, şi va distruge totodată autoritatea şefilor tradiţionali, creând un popor nou, modern, socialist. Aceste proiecte aminteau de unele programe comuniste europene – „agro-

orașele“ plănuite de Hrușciov sau „sistematizarea satelor“ a lui Ceaușescu –, dar erau influențate și de o pasiune pentru transformări grandioase, generalizată printre regimuri de diferite nuanțe ideologice, în care era inclus și programul socialist de „ruralizare“ din Tanzania. Dacă succesul acestor programe în ceea ce privește învățământul și sănătatea în Mozambic nu poate fi pus la îndoială, în termeni economici performanțele au fost foarte slabe și, în plus, ele erau cât se poate de nepopulare printre țăranii care erau obligați uneori cu forța să trăiască și să muncească în condițiile respective.[79] Spre sfârșitul anilor 1970, mediul economic era nefavorabil pentru toate țările în curs de dezvoltare, dar rezultatele proaste ale Mozambicului se explică în mare parte prin utopismul rigid al marxismului modernist ortodox.

Sistemul politic marxist-leninist nu a ajutat nici el la accelerarea dezvoltării Mozambicului. După cum preziseseră deja socialiștii africani, partidul îngust, sectar, de avangardă s-a dovedit în mod special nepotrivit pentru condițiile din Africa. Cadrele FRELIMO erau, poate, bine pregătite să impună programe radicale, dar au avut mult mai puțin succes în asigurarea participării entuziaste și generale a populației la astfel de proiecte. Conflictul care a rezultat a luat o coloratură etnică din ce în ce mai pronunțată. Angola era deja subminată de rivalități regionale cu bază etnică, moștenite de la regimul colonial, pe care puțin numeroasa și autoritara MPLA (a cărei conducere încă era dominată de albi și de mestiços) le-a exacerbat. La puțin timp după ce a venit la putere, s-a confruntat cu o lovitură a aripii de stânga condusă de Nito Alves, un proeminent comandant negru din perioada gherilei, admirator al lui Enver Hodja, care i-a mobilizat cu succes pe locuitorii din mahalalele Luandei să ceară mai multă putere. Regimul lui Neto a supraviețuit doar cu ajutorul cubanezilor, dar din acel moment a ales să impună un marxism-leninism în stilul MPLA, recurgând la duritatea stalinistă, la violențe sălbatice și la o poliție secretă brutală.[80]

La finalul anilor 1970, războaiele civile din Angola și Mozambic erau pe sfârșite, dar aveau să reizbucnească în curând, odată ce Africa de Sud și Statele Unite și-au reluat ofensiva. În Mozambic, RENAMO (Resistência Nacional Moçambicana – Rezistența Națională din Mozambic), înființată de Rhodesia și condusă de coloniștii albi cu sprijinul exilaților proportughezi, a avut la început prea puțin efect. Dar odată cu începutul guvernării africane în Rhodesia (redenumită Zimbabwe), în 1979, Africa de Sud a demarat o politică mult mai agresivă împotriva Congresului Național African, care lansa atacuri de pe teritoriul Mozambicului. Regimul a pompat puternic resurse în RENAMO, care a dus o campanie foarte eficientă de destabilizare și sabotaj. În Angola, de

asemenea, o scurtă potolire a luptelor a dus la reizbucnirea războiului cu UNITA, sprijinită de americani. Războiul a continuat de-a lungul anilor 1980, alimentat de petrolul angolez, de competiția dintre superputeri și de conflictul cu mare încărcătură ideologică dintre marxism și apartheidul sud-african.

Angola și Mozambic s-au alăturat unei liste întregi de regimuri autodeclarate marxiste din Africa. În 1980, șapte dintre cele 50 de țări africane și arabe se descriau pe ele însele ca fiind marxist-leniniste (Angola, Benin, Congo-Brazzaville, Etiopia, Madagascar, Mozambic și Somalia), în timp ce alte nouă profesau o formă oarecare de socialism (Algeria, Guineea, Guineea-Bissau, Insulele Capului Verde, Libia, São Tomé și Principe, Seychelles, Tanzania și Zambia). În total, aproximativ un sfert din populația continentului trăia sub aceste regimuri, dar cele din Angola, Mozambic și Guineea-Bissau se distingeau prin faptul că veniseră la putere ca rezultat al unor războaie de gherilă și aveau ambiții serioase de transformare a societății. Toate celelalte guvernări marxist-leniniste erau militare și, cu excepția Etiopiei, aveau ambiții mult mai modeste. Totuși, ele se înscriau foarte bine în tradiția marxismului modernist – storcând resurse din zona rurală pentru a finanța dezvoltarea urbană, favorizând populația orașelor față de cea rurală și finanțând o formă de stat social care, având preocupări legate mai degrabă de învățământul superior decât de cel de masă, favoriza tot păturile mai avute.

Dar, dacă socialismul celor mai multe dintre aceste noi state militare marxiste părea în mare măsură retoric, exista un caz în care lucrurile nu stăteau așa. Etiopia avea să trăiască experiența uneia dintre ultimele revoluții „clasice“, amintind de predecesoarele ei din Franța anului 1789 și din Rusia în 1917. Pentru ultima oară, un vechi regim avea să se prăbușească și să lase locul unei politici marxiste radicale, amintind puternic de bolșevism.

V

În povestirea satirică Cazul sabotorului analfabet (1993), scriitorul etiopian Hama Tuma a descris tribunalul în care aveau loc o serie de procese politice absurde:

Deasupra scaunului judecătorului atârnă fotografia Marelui Preşedinte al ţării noastre. Se zvoneşte că unele cadre prea zeloase ar fi avut tupeul să propună să fie atârnate portretele lui Marx, Engels şi Lenin alături de cel al Preşedintelui, dar au fost executate pentru crima de internaţionalism rău-intenţionat şi lipsă de naţionalism revoluţionar. Se spune totuşi că Înţeleptul Conducător, pentru a-i împăca pe ruşi (care, după cum ştiţi, au urechile foarte ascuţite), a construit monumente pentru Lenin şi Marx (bietul Engels încă mai aşteaptă!).[81]

Etiopia nu se deosebea de celelalte regimuri afro-comuniste prin folosirea marxism-leninismului pentru propriile scopuri naţionaliste; nu era ieşit din comun nici faptul că încerca să-i mulţumească pe ruşi. Dar exista o afinitate specială între Etiopia şi Rusia, pe care marxiştii din perioada respectivă au remarcat-o. Motivul era că revoluţionarii etiopieni trăiau într-o ţară foarte diferită de alţi marxişti africani, care ajunseseră la marxism prin lupta anticolonială de eliberare. La fel ca ruşii începutului de secol XX, ei locuiau într-un imperiu creştin ortodox stratificat, dar în declin, de tipul vechilor regimuri, şi simţeau că nu reuşesc să ţină pasul cu vecinii lor. Istoria Rusiei era, aşadar, fascinantă, şi unora li se părea că trăiesc şi ei experienţa bolşevică, dar mult accelerată.

În 1957, într-un editorial dintr-un ziar studenţesc se declara: „atât etiopienii, cât şi străinii ne privesc ca pe o generaţie pe umerii căreia va sta marea responsabilitate de a pune Etiopia pe picior de egalitate cu restul lumii civilizate“.[82] La vremea respectivă, unii credeau că ar putea să coopereze cu împăratul Haile Selassie. Acesta, care conducea din 1930, cu excepţia unei

perioade de exil după invazia italiană, era un autocrat modernizator. La venirea lui la putere, Etiopia era o țară agrară, controlată de aristocraţi care se bucurau de scutiri de taxe și de munca gratuită a unei părți din țărănime. Era, totodată, un imperiu creștin ortodox, dominat de etnia amhara din nord și, în mai mică măsură, de cea tigrină, care cuceriseră populațiile neortodoxe din sud. Selassie a încercat să reformeze regimul, dezvoltând economia acestei țări agrare sărace prin încurajarea industriei, dar fără prea mult succes. El a vrut totodată să centralizeze statul și să slăbească aristocrația înființând o clasă de oficiali educaţi și o armată modernă, iar numărul studenților a crescut de la 71 în 1950 la circa 10 000 în 1973, pe lângă cei care studiau în străinătate (inclusiv 700 în Statele Unite, în 1970).[83] Aceasta era, bineînțeles, o strategie riscantă, întrucât presupunea ca tinerii să primească o educație prin care să devină moderni ca perspectivă, rămânând dispuși să servească sub un autocrat care se pretindea descendent al regelui Solomon și al reginei din Saba. Cum regimul lui Selassie devenea tot mai conservator și represiv, construindu-și propria aristocrație de serviciu și păstrând în același timp multe din puterile vechii nobilimi ereditare, modernizatorii din armată au început să-i reproșeze că a permis ca Etiopia să rămână în urma statelor decolonizate din Africa. În 1960, aceștia au organizat un puci, care a eșuat, dar care a arătat profunzimea dezamăgirii elitei. Ca și predecesoarea ei rusă, autocrația era tot mai puternic subminată de criticile modernizatorilor educaţi, de revoltele țărănești și de insurecțiile etnice – cele mai serioase având loc în Eritreea.

Așadar, în Etiopia se potrivea perfect analiza ortodox-marxistă a „feudalismului“ și numeroșii studenți care proveneau din medii umile nutreau simpatie pentru țărănimea săracă și se simțeau vinovați pentru privilegiile de care se bucurau ei, în mare măsură ca și predecesorii lor ruși. Dar influența Occidentului, nu cea sovietică, a contribuit la popularitatea marxismului. Regimul lui Selassie era aliat cu Statele Unite, iar studenții educaţi în Occident au adus cu ei la întoarcerea acasă noul marxism la modă în campusurile americane, la fel cum procedau unii voluntari din Peace Corps.

În 1965, studenții din Addis Abeba au început o campanie, cerând mai multe drepturi pentru locuitori și sfârșitul muncii forțate, cu sloganurile „Pământ pentru cultivator“ și „Jos cu servitutea“, iar până în 1968, așa cum am văzut, mișcarea studențească își legase propriile revendicări de lupta împotriva politicii americane în Vietnam și a apartheidului din Africa de Sud.[84] În 1971, toți cei zece candidaţi în alegerile pentru Uniunea Studenților acceptau că marxism-leninismul era singura ideologie posibilă pentru Etiopia;[85] după cum își amintea

un observator nesimpatizant: „Marxismul era considerat a fi adevărul absolut... fiecare element al nemulțumirii adolescentine era definit în termeni marxişti. Mulți nu citiseră nimic despre el, dar asta nu avea nici o importanță. Erau obsedați de el.“[86]

În cele din urmă, o criză economică a fost cea care a dus la căderea lui Selassie: foametea din 1973–1974, pe care regimul a gestionat-o cu incompetență, și creșterea prețului petrolului. Revoluția a început în februarie 1974 cu o revoltă a ofițerilor de grad inferior din armată, nemulțumiți de condițiile proaste și de duritatea cu care îi tratau superiorii. Protestele lor au fost urmate de greve și, în pofida unei încercări făcute de noul guvern liberal al lui Endalkachew de a pregăti reforme constituționale, tulburările au continuat până când un grup de tineri ofițeri, așa-numiții Derg (Comitetul), a luat puterea în vară, înlăturându-l pe împărat în septembrie.

La început, majoritatea celor din Derg optau pentru o formă de socialism african în stilul lui Nyerere – „socialism etiopian“ –, dar foarte devreme s-a conturat un grup influent în jurul prim-vicepreședintelui Derg, Mengistu Haile Mariam, sensibil la mesajele gălăgioasei și prestigioasei stângi marxiste studențești. Originile lui Mengistu sunt obscure, dar se pare că tatăl lui a fost un sărac din sud, servitor la un bogătaș din nord.[87] Din moment ce avea pielea închisă la culoare, cum aveau cei mai mulți din etnia amhara, era privit cu siguranță de mulți etiopieni ca având o origine de „sclav“.

Mengistu se simțea foarte frustrat din cauza originii sale modeste, dar avea avantajele lui în politică. Era foarte priceput în a judeca situațiile politice și în a-și ascunde adevăratele intenții.[88] Iar pentru jurnalistul francez René Lefort, originea lui umilă era un avantaj real în politica revoluționară a anilor 1970:

În fruntea țăranilor din sud sau a săracilor din capitală... el încarnează răzbunarea care justifică uzurparea, Robin Hood urcat pe tron, la fel ca acei împărați din trecut care apar ca niște hoți și își cuceresc coroana, aducând până la urmă poporului domnia dreptății.[89]

Dar Mengistu, chiar dacă se pretindea apărătorul săracilor, nu era un populist romantic. Poate că avea o origine socială modestă și o educație limitată, dar

a făcut eforturi serioase să se asimileze elitei amhara şi avea talentul oratoric pentru a exprima un pasionat naţionalism etiopian, de nuanţă amhara. În unele privinţe, trecutul lui nu era foarte diferit de cel al lui Stalin: desconsiderat ca membru al unei naţionalităţi sudice cucerite într-un imperiu multietnic, dornic să se asimileze în cultura „superioară“, mai modernă, şi să-şi facă astfel drum spre centrul de putere.[90]

Politicile lui Mengistu aveau o legătură strânsă cu trecutul lui. La fel ca Stalin, el a înţeles forţa mobilizării populare, dar în acelaşi timp era hotărât să pună bazele unei modernităţi „avansate“, prin intermediul unei autorităţi puternic centralizate şi chiar al forţei brute, chiar dacă insista că revoluţia etiopiană putea evita violenţa (spre deosebire de Revoluţia din Anglia din 1688 despre care pretindea că dusese la moartea a sute de mii de oameni).[91] Cu toate că la început nu ştia prea multe despre marxism, el şi ceilalţi membri radicali din Derg ţineau foarte mult să-şi asigure sprijinul studenţilor marxişti.

Prima dovadă importantă a radicalismului din Derg a fost decizia lui din martie 1975 de a naţionaliza pământul şi de a-l da celor care îl cultivau. Planul, pus la punct de un grup de funcţionari radicali din serviciul civil al lui Haile Selassie (mulţi dintre ei educaţi în Statele Unite), concretiza o veche dorinţă a stângii etiopiene marxiste de a aboli „feudalismul“ şi ignora avertismentele liberalilor, că avea să ducă la violenţe.

La fel cum făcuse Stalin în anii 1920, Derg a mobilizat studenţii de la oraş să ducă revoluţia la ţară. Atât regimul, cât şi studenţii vedeau proiectul în moduri foarte asemănătoare: o campanie în stil militar pentru a duce iluminarea în înapoiata şi superstiţioasa zonă rurală, unificând astfel naţiunea. Cuvântul „campanie“ (zemecha) folosit în titulatura „Dezvoltare prin campania de cooperare, iluminare şi muncă“ era unul care descrisese cucerirea în stilul cruciadelor a sudului de către nordul creştin, în secolul al XIX-lea; astfel, în ciuda ateismului lor, studenţii au adus cu ei aroganţa trecutului. „Secole de-a rândul“, a declarat Derg, „poporul în general şi conducătorii în particular au trăit cu credinţe demodate“; „aceste idei divizante lucrau împotriva progresului şi a iluminării.“[92]

Studenţii etiopieni par să fi fost la fel de entuziaşti ca predecesorii lor ruşi, dar, spre deosebire de aceştia, se bucurau de un sprijin considerabil din partea ţăranilor din sud. Ţăranii doreau cu disperare să scape de dominaţia stăpânilor militari de altă etnie, veniţi din nord (numiţi neftenya – „puşcaşii“), care

instauraseră un regim foarte exploatator. Sosirea studenţilor zemecha putea, aşadar, să stârnească revendicările revoluţionare şi separatismul etnic, cu care studenţii simpatizau frecvent. Aceasta era însă tocmai ce voia Derg să evite, preocupat de integritatea Etiopiei, iar rezultatul a fost recursul la forţă şi deza-măgirea studenţilor. Totuşi, deşi studenţii se uneau cu ţăranii împotriva moşierilor din nord, ei puteau şi să intre în conflict cu ei atunci când încercau să le impună „iluminarea“, aşa cum făcuseră şi predecesorii lor sovietici. Iar diferenţele etnice dintre studenţii „iluminatori“ şi ţărani puteau face ca violenţa să fie extremă. Într-un astfel de episod, studenţii au încercat să submineze puterea unui şef local, important atât din punct de vedere religios, cât şi politic. Potrivit unui raport american:

Într-un act de sfidare calculată, semidivina şi de obicei ascunsa geramanja a fost plimbată în batjocură pe străzile unui oraş de provincie... studenţii au profanat deliberat vasele sacre ale lui geramanja şi, după cină, au aşezat un manjo din casta inferioară pe calul lui special. Adepţii lui geramanja, înfuriaţi, au aşteptat până când studenţii s-au adunat în clădirea unei şcoli din vecinătate. Atunci au înconjurat clădirea şi i-au dat foc.[93]

Oficial, Derg continua „socialismul etiopian“, dar acesta arăta mai mult a marxism-leninism, iar reforma agrară a fost salutată de studenţii marxişti. Din septembrie 1975, Derg a început să formuleze o doctrină marxist-leninistă şi a încercat să formeze o alianţă mai oficială cu partidele marxiste. Dar marxismul etiopian era divizat între marxismul mai stalinist, modernizator, al Mişcării Socialiste a Tuturor Etiopienilor (MEISON), ai cărei membri erau în general etnici din sud, şi marxismul mai descentralizat al Partidului Revoluţionar Popular Etiopian (EPRP), „maoist“, având membri mai ales din nord. Nu a fost deloc surprinzător că Mengistu s-a aliat până la urmă cu MEISON. În parte, aceasta a fost cauza izbucnirii unor conflicte serioase, atât în Derg, cât şi în mişcarea marxistă. Regimul a încercat să suprime EPRP, iar acesta a trecut în clandestinitate şi a lansat o campanie de gherilă, ducând la o sălbatică „teroare roşie“ ce a durat aproximativ un an, de la începutul lui 1977. Violenţa era extremă şi din când în când izbucnea şi pe străzi – cele mai notabile fiind masacrele ce au urmat după încercarea EPRP de a tulbura marşurile de 1 Mai 1977 din Addis Abeba.

Extremismul lui Mengistu a intensificat mișcările separatiste – eritreenii marxiști, tigrinii de inspirație maoistă și rebelii din alte regiuni –, iar el însuși și-a văzut locul din Derg în pericol. Poziția lui a slăbit și mai mult când Statele Unite, care, pe linia de Realpolitik a lui Kissinger, continuase să finanțeze regimul în pofida violenței Derg, a început să-și reducă ajutorul sub administrația Carter și să sprijine inamicul Etiopiei, regimul oficial marxist din Somalia. Între timp sovieticii, care până atunci susținuseră Somalia, au început să se apropie de Etiopia. Somalezii, simțind slăbiciunea instalată după retragerea sprijinului american, au invadat regiunea Ogaden din Etiopia. Însă războiul, departe de a submina Derg, a folosit la consolidarea regimului, în mare măsură la fel cum al Doilea Război Mondial revigorase conducerea lui Stalin. Mengistu a putut să se prezinte ca apărător al națiunii și, într-o asemănare și mai izbitoare cu trecutul stalinist, a început să se asocieze cu Biserica Ortodoxă din Etiopia, pentru a strânge laolaltă națiunea împotriva străinilor. El a adoptat ideologia stalinismului radical și în alte privințe. Era hotărât să recurgă la forță pentru a păstra statul etiopian ierarhizat multietnic, în care amhara controlau alte etnii, și, pentru a sublinia și mai mult asemănarea, a adoptat un stil monarhic, apărând în public pe un fotoliu aurit și îmbrăcat în catifea roșie, ca un tron, de pe care urmărea paradele militare.[94]

În 1978, Mengistu, cu ajutor militar sovietic și cubanez, precum și cu sprijinul țăranilor din sud din care își formase armata, câștigase războiul din Ogaden. Își zdrobise și rivalii pe plan intern, iar insurgențele separatiste fuseseră zăgăzuite. După victorie, el a reluat transformarea economiei, stabilind norme pentru agricultură și construind industria după o strategie stalinistă. Rezultatul a fost rezistența pasivă a țăranilor și eroziunea solului, care au contribuit, laolaltă cu războiul tigrin și seceta, la declanșarea unei foamete devastatoare în 1984.[95] Regimul a neglijat dezastrul, fiind constrâns să acționeze doar de către reacțiile internaționale indignate (la care a ajutat și concertul rock umanitar televizat Live Aid), dar soluțiile lui au cauzat traume și mai mari. El a decis să mute țăranii, într-un program coercitiv de înființare de sate, ce a mărit și mai mult sprijinul pentru mișcările de gherilă ce amenințau acum regimul.

Mengistu a fost unul dintre cei mai credincioși discipoli ai lui Stalin, iar lumii i s-a reamintit ce efecte devastatoare are această formă violentă de politică. Din nou, resentimentele create de un vechi regim pe cale să se prăbușească dăduseră naștere unui Prometeu modernizator furios și distructiv. Dar chiar și cruzimea lui Mengistu a fost pusă în umbră când, la câteva săptămâni după ce Derg și-a lansat campania de transformare rurală, un alt regim comunist de o violență

extraordinară a venit la putere. În aprilie 1985, Partidul Comunist din Kampuchia (cunoscut drept „khmerii roşii“) a ocupat Phnom Penh. Khmerii roşii erau adepţii unei variante de comunism foarte diferită de stalinismul african prourban din Etiopia. Era un marxism maoist, care se baza mai degrabă pe ţărani decât pe avangarda urbană pentru a-şi îndeplini scopurile de modernizare şi de afirmare naţională. Khmerii roşii aveau să arunce Cambodgia (sau Kampuchia, cum îi spuneau ei) într-o lume şi mai de coşmar decât aceea a Revoluţiei Culturale, urmărită cu o violenţă ce a reuşit până la urmă să distrugă modernitatea pe care încerca să o creeze.

VI

În 1971, un student francez preocupat de budismul cambodgian, care făcea un tur al zonelor rurale din Cambodgia, François Bizot, a fost capturat de gherilele khmerilor roşii care luptau împotriva regimului sprijinit de americani al lui Lon Nol. Bănuit că ar fi spion american, Bizot a fost închis într-un lagăr, iar fascinantele şi subtilele lui memorii din captivitate includ o relatare zguduitoare a conversaţiilor cu cel care îl ţinea prizonier, „tovarăşul Duch“, un fost profesor de matematică ce avea să devină conducătorul faimoasei camere de tortură, închisoarea Tuol Sleng (S-21).[96] În pofida circumstanţelor, între Bizot şi Duch s-a stabilit o relaţie neobişnuită şi cei doi s-au angajat într-o discuţie extraordinară privind comunismul kampuchian. Bizot, un admirator entuziast al culturii cambodgiene tradiţionale, l-a provocat pe Duch cu o critică aspră a ceea ce era, după el, impulsul prometeic, modernizator, al khmerilor roşii – mai precis subordonarea faţă de ideile occidentale, disprețul la adresa ţăranilor „înapoiaţi“ şi disponibilitatea de a sacrifica oamenii de rând pe altarul măreţiei naţionale: „Dacă distrugeţi aceste structuri ale societăţii ţărăneşti, dacă impuneţi un nou model raţional, nu riscaţi să-i umiliţi pe oameni mai mult decât au făcut-o inamicii voştri?“ a întrebat el. Însă Duch a refuzat să accepte că ţărănimea s-ar opune modernizării, insistând că avea să primească bucuroasă programul khmerilor roşii:

„Ba dimpotrivă!“ a explodat el. „Este din cauză că... noi ştim că ţăranii sunt izvorul cunoaşterii adevărate, de aceea vrem să-i eliberăm de oprimare şi abuz. Ei nu sunt ca leneşii de călugări [budişti], care nu ştiu să cultive orez. Ţăranii ştiu cum să ia în mână hăţurile destinului lor... Această societate va păstra doar ce este mai bun în ea şi se va descotorosi de rămăşiţele contaminate din actuala perioadă de declin... este mai bine să avem o Cambodgie slab populată decât o ţară plină de incompetenţi!“[97]

În acelaşi timp, însă, el s-a declarat hotărât să-i ajute pe acei ţărani care doreau

să-şi asume responsabilităţile: „Datoria mea este să-l duc pe fiecare dintre ei înapoi la o viaţă a plăcerilor simple; ce-şi poate dori cineva mai mult de la viaţă decât o bicicletă, un ceas şi un radio cu tranzistori?“[98]

Duch a continuat, acuzându-l pe Bizot de ipocrizie, pentru că a uitat că Franţa crease o naţiune printr-o revoluţie sângeroasă, la fel cum uriaşele temple cambodgiene antice de la Angkor Wat ceruseră sacrificii masive:

Mi se pare că eşti foarte timid, pentru un francez. Nu aţi avut chiar voi o revoluţie şi nu aţi executat sute şi sute de oameni? Vrei să-mi spui că amintirea acelor victime vă împiedică să-i glorificaţi în cărţile de istorie pe oamenii care au fondat naţiunea în acele zile? La fel este şi în cazul monumentelor de la Angkor, cărora toată lumea le admiră arhitectura şi măreţia... Cine se mai gândeşte acum la preţ, la nenumăraţii oameni care au murit epuizaţi de muncă de-a lungul secolelor? Contează prea puţin cât de mare este sacrificiul făcut; ceea ce contează este măreţia scopului pe care ţi l-ai ales.[99]

Bizot a fost şocat de lipsa de sensibilitate a lui Duch, dar sentimentele pe care le încerca erau complexe:

Până în acel moment, fusesem convins de imaginea arogantă a călăului brutal. Acum însă îmi apăruse deodată în faţă, în imensa lui solitudine, omul unui crez, privind în zare cu o expresie ce combina strălucirea cu amărăciunea. Tocmai când el îşi dezvăluia cruzimea, m-am surprins că încep să-l privesc cu afecţiune... În timp ce mă uitam la el, ochii mi s-au umplut de lacrimi, de parcă aveam de-a face cu un prădător periculos pe care însă nu puteam să-l urăsc... Inteligenţa îi fusese ascuţită ca şi colţii unui lup sau ai rechinului, dar psihologia lui umană fusese păstrată cu grijă. Pregătit în acest mod, stăpânii lui îl foloseau ca pe o rotiţă într-un orologiu vast, mai presus de puterea lui de înţelegere.[100]

Indiferent dacă Bizot a avut sau nu dreptate în ceea ce priveşte motivaţiile lui Duch şi în convingerea lui că acesta era victima unor şefi inumani, relatarea pe

care o face privind concepţiile lui Duch ne ajută să înţelegem de ce conducătorii khmerilor roşii, precum Duch, erau pregătiţi să organizeze asemenea violenţe. Limbajul lui Duch – şi în special laudele la adresa realizărilor străvechii civilizaţii Angkor – era mai explicit naţionalist decât al celor mai mulţi comunişti şi este limpede că războiul şi naţionalismul cambodgiene trebuie să se afle în centrul oricărei explicaţii a acestor evenimente. Dar vorbele lui amintesc de ceea ce am întâlnit deja în gândirea radicală voluntaristă a lui Stalin şi a lui Mao – că măreţia naţională şi succesul economic pot fi realizate doar dacă oamenii se transformă în eroi cu spirit de sacrificiu, în timp ce aceia care nu sunt eroici sau de încredere trebuie eliminaţi. Dar khmerii roşii erau mai degrabă maoişti decât stalinişti în încrederea lor în virtuţile ţărănimii, cel puţin în teorie; ei nu aveau dispreţul pentru cultura rurală sau admiraţia pentru urban pe care le nutreau staliniştii. Totuşi, „Statul comunist nr. 1“, cum îşi numeau ei regimul, a mers mai departe şi decât Mao în valorizarea radicalismului contra laturii modernizatoare a sintezei prometeice şi în eforturile de a mobiliza naţiunea ca pe o armată ţărănească de gherilă în vreme de război. Khmerii roşii s-au folosit totodată de puternicele resentimente ale celor de la sate faţă de orăşeni. Consecinţa au fost asasinatele şi distrugerile pe scară masivă.

Conducătorul khmerilor roşii, Saloth Sar (mai bine cunoscut sub pseudonimul Pol Pot), a ajuns la versiunea lui extremistă de marxism în cursul unei vieţi care a fost, în multe privinţe, asemănătoare celor ale altor lideri comunişti asiatici. El provenea dintr-o familie de ţărani bogaţi (ca şi alţi şefi comunişti din lumea în curs de dezvoltare); a plecat în străinătate ca student şi acolo a făcut cunoştinţă cu ideile comuniste, iar apoi s-a întors într-o ţară măcinată de războaiele de gherilă anticoloniale şi postcoloniale. Dar perspectiva lui a fost şlefuită şi de ierarhiile etnice şi sociale din ţara lui natală. Cambodgia era o parte preponderent agrară a Indochinei Franceze, iar khmerii budişti autohtoni erau în general ţărani. Francezii îi considerau pe khmeri mai puţin evoluaţi decât vietnamezii confucianişti, care ocupau multe dintre funcţiile din administraţie, iar naţionaliştii cambodgieni erau din ce în ce mai nemulţumiţi de statutul lor inferior printre vietnamezii şi chinezii dominanţi. În copilărie, în anii 1930, Pol Pot însuşi a avut legături strânse cu aspectele tradiţionaliste ale culturii cambodgiene: a petrecut câteva luni ca novice într-o mănăstire budistă, unde a primit o educaţie tradiţională, cu puternic accent pe disciplină. Familia lui avea legături şi cu casa regală: o verişoară a lui Pol Pot, numită Meak, făcea parte din baletul regal şi a devenit consoartă a regelui, iar Pol însuşi a petrecut un timp la palat. Nu ştim ce părere avea despre curtea regală la vremea respectivă, dar ulterior a denunţat monarhia şi decadenţa ei în termeni foarte duri.[101] Iar, dacă

până atunci nu fusese conştient de asta, trebuie să fi înţeles care era locul cambodgienilor în structura etnică a societăţii atunci când a mers la şcoală în Phnom Penh, un oraş dominat de francezi, vietnamezi şi chinezi. Toate acestea ar putea fi în parte motivul pentru care a ajuns să creadă că statutul Cambodgiei putea fi ridicat doar prin eliminarea culturii ei tradiţionale.

Pol Pot s-a maturizat într-o perioadă de tulburări naţionaliste, când francezii îşi reimpuseseră controlul, după cel de-al Doilea Război Mondial, dar tolerau o monarhie constituţională sub prinţul Norodom Sihanouk. Deşi era un student mediocru, Pol a reuşit să obţină în 1949 o bursă de studiu în Franţa, la Institutul de Radio-Electricitate din Paris, dar subiectul îl interesa prea puţin. Mult mai atrăgătoare i s-au părut istoria Franţei şi politica naţionalistă, iar Rousseau era unul dintre autorii lui preferaţi. Şi într-o vreme în care Partidul Comunist avea o influenţă atât de mare în Franţa, nu a fost o surpriză că a ajuns pe orbita comunismului.

Pol lua parte la grupuri de discuţie marxiste şi a devenit membru al Partidului Comunist Francez. Un contemporan îşi aminteşte că avea o admiraţie deosebită pentru ideea lui Stalin de partid secretos, de avangardă, şi pentru Stalin însuşi; el chiar şi-a pus în cameră portretul acestuia.[102] Când s-a întors în Cambodgia, la începutul anului 1953, comuniştii vietnamezi extinseseră dincolo de graniţă lupta de gherilă împotriva francezilor şi controlau cam a şasea parte din teritoriul Cambodgiei. Pol a intrat în Partidul Comunist din Indochina, înfiinţat de vietnamezi, şi s-a alăturat pentru o vreme unui grup de gherilă, deşi probabil că nu a participat direct la lupte. Tot în acel an, la scurt timp după ce Franţa a acordat independenţă Cambodgiei, el s-a întors la Phnom Penh şi a devenit activist comunist în secret, în paralel cu activitatea de profesor. Era foarte iubit, iar unul dintre studenţi îşi amintea de stilul lui blând şi cald:

Îmi amintesc de felul în care Pol Pot vorbea limba franceză: blând şi muzical. Era evident atras de literatura franceză în general şi de poezie în particular... Mulţi ani mai târziu, la Paris, l-am văzut la televizor, vorbind în cambodgiană... Discursul lui venea în salve, fără note, căutându-şi puţin vorbele, dar fără să-şi piardă vreodată şirul, cu ochii pe jumătate închişi, transportat de propriul lirism.[103]

Stilul de predare monastic al lui Pol a fost și el eficient pentru atragerea călugărilor, a profesorilor și a studenților din Phnom Penh către Partidul Comunist într-o perioadă în care Sihanouk, un modernizator autoritar, extindea învățământul. În 1962, la moartea misterioasă a conducătorului Partidului Comunist, Pol a devenit secretarul în exercițiu al partidului. Dar revoltele studențești din 1963 l-au forțat să fugă în taberele de gherilă din estul și nord-estul țării. Pol luase drumul urmat de Mao și de comuniștii chinezi după 1927, plecând de la oraș la țară.

La începutul anilor 1960, Sihanouk, dorind cu disperare să țină Cambodgia în afara războiului din Vietnam, a rupt alianța cu Statele Unite și a încheiat una nouă cu China și cu Vietnamul de Nord, permițând gherilelor vietnameze să-i folosească teritoriul. Vietnamezii nu țineau, așadar, deloc ca mișcarea comunistă din Cambodgia să atace regimul Sihanouk, mesaj pe care l-au comunicat clar când Pol Pot a făcut o vizită la Hanoi, în 1965. Radicalul Pol căuta sprijin pentru insurgența lui și a fost nemulțumit de vietnamezii care îl priveau de sus, dar a avut parte de o primire mult mai călduroasă la Beijing, pe care l-a vizitat spre sfârșitul anului. Nici chinezii nu voiau să-l sprijine împotriva lui Sihanouk, dar erau mai politicoși, iar Pol a fost entuziasmat de atmosfera radicală pe care a găsit-o acolo. Mișcarea de Educație Socialistă era în plină desfășurare, iar până la Revoluția Culturală rămăseseră doar câteva luni. Vizita în China din 1965 și cea următoare, din 1970, au avut un impact uriaș asupra gândirii lui Pol Pot și aveau să-i formeze o nouă viziune. La întoarcere, el a schimbat numele partidului comunist, din Partidul Revoluționar Muncitoresc, în stil vietnamez, în Partidul Comunist din Kampuchia, în stil chinez, și a plecat din regiunile sub influență vietnameză spre o parte mai îndepărtată din nord-est, locuită de minorități „tribale“ și asemănătoare cu Yan’an. Khmerii roșii au început totodată să se pregătească pentru lupta armată împotriva lui Sihanouk, pe care au declanșat-o în anul următor.[104]

În 1969–1970, perspectivele păreau mult mai luminoase pentru comuniștii radicalizați ai lui Pol Pot, în parte ca rezultat al strategiei Washingtonului în Vietnam. În 1969, americanii au început să bombardeze bazele vietnamezilor din Cambodgia, demonstrând astfel eșecul lamentabil al eforturilor lui Sihanouk de a evita războiul. Ei i-au precipitat totodată căderea, printr-o lovitură de stat proamericană. Vietnamezii, khmerii roșii și Sihanouk erau acum uniți împotriva regimului susținut de Washington al lui Lon Nol, iar în 1972 khmerii roșii ajunseseră să controleze cam jumătate din teritoriul Cambodgiei, mai ales zonele rurale. Conduși de profesori și de oameni de la oraș, cei mai mulți dintre recruți

erau tineri țărani săraci, iar metoda maoistă clasică – autocritică, ședințe de învățământ politic și muncă fizică – a fost folosită pentru a crea o forță unită. Aceasta a fost perioada în care khmerii roșii și-au început campania împotriva „feudalismului“ în zonele pe care „le eliberaseră“, eradicând budismul și impunând un egalitarism extrem, colectivist, simbolizat prin obligativitatea ca toți țăranii să poarte pantaloni și bluze negre identice.

În 1973, configurația forțelor s-a schimbat din nou, întrucât vietnamezii ajunseseră la un acord cu americanii să se retragă din Cambodgia, iar khmerii roșii au fost lăsați singuri – supărați pe Hanoi, dar continuând lupta. Bombardamentele americane s-au intensificat, dar aceasta probabil n-a făcut decât să mărească sprijinul pentru gherile. Pe 17 aprilie 1975, locuitorii din Phnom Penh priveau neliniștiți cum tinerii țărani ai khmerilor roșii intră victorioși în capitală – la fel cum priviseră locuitorii Beijingului în 1949. În curând s-a văzut că aveau toate motivele să își facă griji.

Partidul care preluase controlul asupra Cambodgiei era atât de neobișnuit, încât unii se întrebau dacă ar trebui să-l mai numească marxist. Unii au pus caracteristicile sale pe seama influenței budismului theravada, colectivist și fatalist, iar aceasta a fost și explicația lui François Bizot pentru mișcarea extraordinară.[105] El l-a și întrebat, de altfel, pe nervosul Duch:

Nu cumva apărați o nouă religie? V-am urmărit ședințele de educație și nu sunt foarte diferite de cursurile de doctrină budistă: renunțarea la posesiunile materiale, ruperea legăturilor de familie, care ne slăbesc și ne împiedică să ne devotăm cu totul lui Angkar [Organizația], părăsirea părinților și a copiilor pentru a sluji revoluția. Să ne supunem disciplinei și să ne mărturisim greșelile.[106]

Recruții țărani ai khmerilor roșii primeau aceste învățături fără nici o referire la Marx sau Lenin, iar până în 1977 nici măcar nu li s-a spus că era vorba de partidul comunist, cerându-li-se în schimb supunere față de Organizația Revoluționară (Angkar Padevat). Motivele erau în parte naționaliste: khmerii roșii erau extrem de xenofobi și nu voiau să recunoască nici o ascendență străină, mai ales dacă era vorba de mult-urâții vietnamezi. După cum a declarat Pol Pot în

discursul prin care a anunţat victoria: „Am câştigat o victorie totală, definitivă şi curată, iar asta înseamnă că am câştigat-o fără vreo legătură sau implicare străină.“[107] Dar khmerii roşii erau totodată şi de o secretomanie extraordinară. Convinşi că aveau puţin timp la dispoziţie să se pregătească pentru un contraatac, ei au continuat să se poarte ca şi cum ar fi dus încă un război revoluţionar. Guvernul era format în secret, iar conducătorii aveau cu toţii nume de cod. „Fratele nr. 1“ (Pol Pot), „Fratele nr. 2“ etc. Numele „Pol Pot“ s-a auzit pentru prima dată în public în timpul „alegerilor“ din 1976, când acest personaj misterios a fost identificat, în mod bizar, ca „muncitor pe o plantaţie de cauciuc“.[108] Oficialii khmerilor roşii le spuneau străinilor că Saloth Sar a murit.

Războiul şi naţionalismul extrem, plin de resentimente au contribuit fără îndoială la această secretomanie şi la xenofobie, dar un rol a jucat şi exemplul protectorului vietnamez de altădată al khmerilor roşii. Viet Minh se prezenta ca fiind un front naţionalist larg, fără să facă vreodată oficial referire la marxism-leninism.[109] În alte privinţe, khmerii roşii au urmat tradiţia maoistă de a ridica ţărănimea la statutul de clasă revoluţionară. Cambodgienii au mers însă mult mai departe. Aşa cum am văzut, Mao idealiza virtuţile ţărănimii, dar a rămas întotdeauna convins de supremaţia absolută a proletariatului. Khmerii roşii, în schimb, considerau că ţărănimea este „clasa muncitoare“ şi discriminată în favoarea orăşenilor. Una dintre primele lor decizii a fost comanda ca Phnom Penh şi toate oraşele să fie evacuate, iar locuitorii lor – peste două milioane de oameni – să fie trimişi la ţară şi să muncească forţat în ferme agricole.

Nu este clar care a fost motivaţia exactă.[110] În mare măsură, se exploatau resentimentele ţărănimii faţă de oraşe, mai bogate şi cosmopolite. Politica era una a răzbunării. Aşa cum a explicat partidul membrilor lui când a început evacuarea oraşelor, „cei de la oraş au dus o viaţă uşoară, pe când cei de la ţară au trăit vremuri foarte grele... Moralitatea oraşelor sub Lon Nol nu a fost pură şi curată, ca în zonele eliberate.“[111] Dar amintea şi de persecuţiile din alte ţări comuniste, prin amestecul ideologiei cu securitatea. Locuitorii oraşelor erau văzuţi ca potenţiali opozanţi, dar şi ca fiind corozivi ideologic, deoarece crescuseră „în mizeria culturii imperialiste şi colonialiste“.[112]

În alte privinţe, însă, politica dusă de khmerii roşii era o versiune extremă a maoismului egalitar din timpul Marelui Salt Înainte. Banii au fost aboliţi şi toţi locuitorii, inclusiv cei deportaţi, au devenit muncitori la ferma colectivă. Viaţa urbană a fost distrusă, oraşele golite, iar şcolile închise. Ţara întreagă a devenit un lagăr uriaş de muncă în agricultură şi vieţile tuturor erau dedicate muncii şi

educației politice. Regimul a căutat să distrugă vechile ierarhii sub toate formele. Copiilor li se cerea să se adreseze părinților cu „tovarășe tată“ și „tovarășă mamă“, iar formula „domnule“ a fost interzisă.[113] Căsătoriile se făceau doar cu aprobarea partidului. Pol Pot a afirmat chiar că „mamele n-ar trebui să aibă prea mult de-a face cu copiii lor“ și au fost create cantine comunale, pentru a împiedica legăturile de familie.[114] În același timp, însă, au apărut noi diviziuni ale societății, după clasă și ideologie: deportații din orașe („oamenii noi“) erau tratați drept cetățeni de mâna a doua, în timp ce „oamenii de bază“ erau împărțiți în două grupuri: țăranii săraci loiali („membri cu drepturi depline“) și cei parțial de încredere („candidații“). Rațiile și privilegiile depindeau de statutul fiecăruia în noua ierarhie, deși, teoretic, cineva se putea ridica prin muncă grea și devotament.[115]

Pol Pot a urmat, de asemenea, tradiția lui Mao și a marxism-leninismului radical, în dorința de a organiza un „mare salt înainte“ spre abundența agricolă și, în cele din urmă, spre industrializare. În 1976, în timp ce khmerii roșii lansau raiduri peste graniță în Vietnam și conflictul cu țara vecină se intensifica, Pol Pot și-a anunțat Planul pe patru ani de construire a socialismului în toate domeniile, ca parte a strategiei de apărare a națiunii. Planul era unul dintre cele mai neștiințifice produse vreodată în lumea comunistă. Lipsit de detalii, construit neglijent și ambițios peste măsură, dovedea lipsa totală de interes a conducerii khmerilor roșii pentru științele economice și se baza în general pe puterea voinței. „Când unui popor i se trezește conștiința politică“, declara un oficial, „atunci poate face orice“; „inginerii noștri nu pot face ceea ce pot oamenii să facă“.[116] Orgoliosul Pol Pot era convins, „Kampuchia Democratică“ nu numai că avea să-și ajungă din urmă vecinii, dar urma să devină un far călăuzitor pentru toate celelalte state comuniste. Avea să fie cu adevărat „statul comunist nr. 1“.

Din proiectele de industrializare nu s-a făcut mare lucru, dar planul de creștere a recoltei de orez a trimis peste un milion de cambodgieni – mulți dintre ei „oameni noi“ de origine urbană – să amenajeze terenuri agricole în sălbăticie. Zeci de mii de oameni au murit de foame și din cauza bolilor, dar khmerii roșii îi tratau cu duritate pe acești dușmani de clasă, conform notoriei declarații: „Nu e nici un câștig dacă vă păstrăm și nici o pierdere dacă vă distrugem.“[117] Ei erau considerați cetățeni de mâna a doua și puteau fi uciși pentru abateri minore. Dar toți țăranii, fie ei „de bază“ sau „noi“, erau obligați să predea cote mari de orez și aveau de suferit din această cauză.

Totuși, existau și aspecte mai staliniste în gândirea khmerilor roșii, ceea ce era de

așteptat, dată fiind influența Partidului Comunist Francez asupra conducătorilor lor. Erau menținute, de asemenea, legături strânse cu Coreea de Nord.[118] Nu a existat o mobilizare în stilul Revoluției Culturale, iar atitudinea față de „dușmani“ amintea și ea de cea stalinistă de la sfârșitul anilor 1930: aceștia trebuiau executați, nu reeducați. La fel ca Stalin, Pol Pot considera că succesul în război necesită campanii împotriva „dușmanilor“ ascunși în interior și punea eșecurile economice pe seama lipsei de devotament a „oamenilor noi“, pe „microbii“ dușmani ce „se infiltrau în toate colțurile partidului“ și aveau potențialul de a produce „pagube serioase“. Ca un ecou șocant al limbajului lui Stalin, Pol Pot declara: „Mai există elemente trădătoare, secrete, îngropate în interiorul partidului, sau au dispărut? Potrivit observațiilor noastre din ultimii zece ani, este evident că n-au dispărut deloc... Unii sunt cu adevărat devotați, dar loialitatea altora se clatină. Dușmanii se pot infiltra cu ușurință.“[119] O gamă largă de oameni au devenit ținte, deși unii dintre ei fuseseră până atunci loiali partidului. Circa 14 000 de persoane au trecut prin închisoarea S-21 a tovarășului Duch, cei mai mulți fiind forțați prin tortură să mărturisească fel de fel de conspirații ciudate, după care fuseseră executați. Între timp, regimul a lansat o serie de persecuții împotriva a diferite grupuri, atât „dușmani de clasă“, cât și minorități etnice.

Violența varia în timp, iar decesele erau mai numeroase în unele regiuni decât în altele. Dar, în ansamblu, numărul celor care au murit asasinați sau de foame era înspăimântător: estimările variază de la 1,5 la 2 milioane de oameni, adică 26% din populație.[120] Regimul se baza, desigur, pe susținătorii lui, ca să execute aceste asasinate, iar motivațiile oamenilor erau diferite. Cei mai mulți erau tineri țărani care la început fuseseră entuziasmați de reforma agrară, iar khmerii roșii creau o atmosferă în care se făceau presiuni puternice pentru folosirea violenței împotriva „dușmanilor“. „Suprimarea sentimentelor“ față de toți „dușmanii“ revoluției, chiar dacă era vorba despre rude, era considerată o virtute, iar uciderea lor însemna o cale de a-ți câștiga „onoarea“ în noua societate. Un „om nou“ își amintea că șeful lui era convins că „dacă epurează destui dușmani, își satisface conștiința. Și-a făcut datoria față de Angkar [Organizația]“;[121] alții erau constrânși să se conformeze, temându-se că dacă nu ucid vor fi suspectați ei înșiși.

Coșmarul „Kampuchiei Democratice“ s-a sfârșit în 1979, printr-o invazie vietnameză sprijinită de sovietici. Fapt deloc surprinzător, armata kampuchiană, slab pregătită, nu a reușit să țină piept vecinilor mai bine înarmați și căliți în războaie. Dar khmerii roșii, ajutați de chinezi, au continuat lupta de gherilă de-a

lungul anilor 1980, până când sovieticii și-au retras sprijinul și vietnamezii au plecat, în 1989.

VII

Experiența Kampuchiei și a Etiopiei a dăunat serios reputației comunismului din Lumea a Treia, chiar și printre comuniști. Atât sovieticii, cât și chinezii au văzut cât de mult semănau aceste regimuri cu propriul trecut militant – istorii pe care acum voiau să le uite.

Chinezii au continuat să-i sprijine militar pe khmerii roșii, chiar dacă după moartea lui Mao s-au îndepărtat și ei de radicalismul de altădată, pentru că doreau sprijinul cambodgienilor împotriva vietnamezilor. La fel, creatorii sovietici de politici erau din ce în ce mai deziluzionați de unii dintre clienții lor. Entuziaștii de la început din partid ai aventurilor africane, ca Brutents, Șahnazarov și Zagladin, au descoperit că unii dintre protejații lor, precum Mengistu, refuzau să le urmeze sfaturile și să-și tempereze ambițiile. În timp ce asistau la epurări și la vărsarea de sânge, se întrebau dacă nu cumva unele dintre aceste așa-zise partide marxist-leniniste de avangardă nu erau de fapt decât elite egoiste, care nu promovau un socialism real în interesul întregii societăți și care aveau țeluri excesiv de ambițioase, dat fiind nivelul de dezvoltare economică.

Evenimentele care se petreceau în Afghanistan, vecinul de la sud al URSS, păreau să confirme această prognoză întunecată. Autoritarul modernizator Mohammed Daoud își înstrăinase atât stânga urbană, cât și dreapta islamică și tribală. În consecință, în aprilie 1978, fără implicarea sovieticilor, facțiunea de stânga a partidului comunist, Khalq (Masele), a preluat puterea printr-o lovitură de stat condusă de Nur Taraki și Hajfizullah Amin. Autodenumindu-se „copiii istoriei“, acești misionari urbani ai modernității, mulți dintre ei profesori, au încercat să aducă alfabetizarea și progresul la țară, dar stilul lor nu era deloc sensibil și recurgeau din ce în ce mai mult la forță.[122] Sovieticii, pentru care Afghanistanul avea mare importanță strategică, au susținut noul regim, dar au încercat să-l tempereze, fără să reușească însă. Când a izbucnit în Herat o revoltă inițiată de gherilele islamiste, Moscova a decis că trebuie să acționeze și a încercat să-l înlăture pe Amin. Complotul a mers însă exact pe dos și Amin l-a ucis pe Taraki, punând astfel Moscova în fața unui guvern ostil. În decembrie 1979, Leonid Brejnev a luat fatala decizie de a trimite tancurile în Afghanistan.[123]

Invazia sovietică a fost deci un semn de slăbiciune, nu de putere, cum au crezut mulţi în Occident la vremea respectivă. Optimismul de la jumătatea anilor 1970, când Kremlinul nutrea ambiţii ideologice în Lumea a Treia, luase sfârşit. Între timp, confruntarea militară dintre blocuri cauza de ceva vreme neliniști profunde printre comuniștii occidentali, în special în partidul italian, condus din 1972 de Enrico Berlinguer, rezervatul aristocrat din Sardinia. Italia, ca și cea mai mare parte a Europei Occidentale, suferea din cauza unei crize economice și a tensiunilor sociale, dar tulburările muncitorești se caracterizau aici printr-o intensitate specială, iar țara avea cei mai activi teroriști din Europa, în principal de extremă stângă, dar și de extremă dreaptă: între 1969 și 1980 s-au produs 7 622 de atacuri violente, soldate cu 362 de morți și 172 de răniți. Berlinguer era îngrijorat de ambele extreme. Înlăturarea președintelui chilian Allende în 1973 l-a convins că, în momentul în care aveau să devină mai puternici din punct de vedere electoral, comuniștii s-ar fi confruntat cu amenințarea unei lovituri de stat. Partidul Comunist Spaniol, condus de Santiago Carillo, avea o părere similară, după haosul revoluționar la care fusese martor în Portugalia.

Berlinguer era convins că succesul comunismului nu era posibil decât în situaţia în care conflictul dintre blocuri şi dintre state ar fi fost moderat. Soluţia lui a fost conturarea unei a treia căi între social-democraţie şi comunismul sovietic – o mișcare ce avea să fie cunoscută ca „eurocomunism“. El avea să susţină total destinderea, inclusiv acordurile de la Helsinki privind drepturile omului pe care sovieticii le semnaseră în 1975, fără să adere însă la ele; avea să se opună Războiului Rece militarizat, inclusiv intervenţiilor sovietice, şi avea să accepte formal sistemele multipartinice ca „pluralism socialist“. Italienii au primit sprijinul cel mai puternic din partea spaniolilor, dar au reuşit să îşi asigure şi aprobarea francezilor. Iar în iunie 1976, la conferinţa comunistă paneuropeană din Berlinul de Est, toate cele trei partide şi-au afirmat independenţa politică faţă de Moscova şi i-au criticat pe sovietici pentru că au recurs la forţă militară în scopul

răspândirii comunismului. Din documentul de compromis semnat de toți participanții dispăruse orice mențiune la „dictatura proletariatului“, iar termenul „marxism-leninism“ a fost înlocuit cu „ideile mărețe ale lui Marx, Engels și Lenin“. Lipseau, de asemenea, criticile la adresa NATO, din deferență pentru italieni, care acum susțineau aderarea la alianța militară occidentală. În aprilie 1978, partidul spaniol a devenit primul partid comunist care a renunțat oficial la descrierea „marxist-leninist“ în favoarea celei de „marxist, democratic și revoluționar“.

Partidul italian și cel francez au intrat, de asemenea, în alianțe cu rivalii de acasă. Berlinguer și-a lansat „compromisul istoric“ (compromesso storico) destinat unirii cu creștin-democrații împotriva amenințării fascismului și a scoaterii Italiei din criză. Și în Franța, comuniștii au colaborat în 1972 cu socialiștii lui François Mitterrand, căzând de acord asupra unui program de stânga, departe însă de comunismul ortodox. Pentru prima dată din anii 1940, aveau șansa să ajungă la guvernare.

Totuși, Berlinguer a eșuat în încercarea de a crea o formă nouă, de succes, a comunismului. Sovieticii au devenit foarte ostili, temându-se că italienii aveau să creeze un centru comunist rival, care le-ar putea amenința interesele în Europa de Est, ca și în cea Occidentală. „Este de neconceput să lupți împotriva leninismului în numele marxismului“, a declarat Pravda. „Nu există ceva mai absurd.“ Americanii erau și ei suspicioși, continuând să vadă eurocomunismul ca pe o amenințare la adresa Occidentului. De asemenea, italienii au fost întotdeauna mai dedicați eurocomunismului decât francezii, ale căror atitudini și cultură politică au rămas mai sectare și mai prosovietice.

Strategia de tip „front popular“ a partidelor pe plan intern a întâmpinat și ea dificultăți. În Franța, socialiștii erau principalii beneficiari ai înțelegerii, întrucât vechea politică muncitorească a comuniștilor părea tot mai răsuflată. În 1978, comuniștii, de acum rămași serios în urma aliaților lor socialiști, au început să se îndepărteze de sprijinul pe care îl acordaseră inițial principiilor eurocomunismului. Ei au căpătat un rol minor în guvernul socialist din 1981, însă declinul devenise inexorabil.

Comuniștii italieni au avut inițial mai mult succes. Cu 34,4% din voturi în alegerile din 1976, ei nu aveau cel mai mare grup parlamentar, dar reușiseră pentru prima dată după război să lase coaliția creștin-democraților fără

majoritate. Şi, deşi comuniştii nu au ocupat poziţii ministeriale în guvernul dominat de creştin-democraţi până în 1978, ei l-au susţinut din exterior şi aveau o influenţă considerabilă. Dar vremurile erau dificile din punct de vedere economic. Partidul s-a comportat la fel ca guvernele social-democrate din alte ţări ale Europei Occidentale la vremea respectivă: a încercat să îmbunătăţească productivitatea prin compromis de clasă. Sindicatelor li s-a cerut să ţină sub control măririle de salarii, în timp ce statul a promis, în schimb, să introducă un sistem mai just de impozitare şi să reorienteze economia spre domeniile mai productive. La început sindicatele au cooperat şi inflaţia a scăzut. Dar, în ansamblu, reformele economice au fost ineficiente, pe de o parte din cauza lipsei de încredere între grupurile sociale şi pe de alta deoarece creştin-democraţii nu erau cu totul dedicaţi alianţei.

Scurta perioadă de responsabilitate fără putere a comuniştilor italieni i-a dezamăgit pe susţinătorii acestora. Tinerii radicali, în special, erau ostili sprijinului acordat de comunişti legislaţiei antiteroriste dure: comuniştii, spre marea lor dezamăgire, deveniseră cei mai îndârjiţi apărători ai statului italian. Demonstraţiile studenţeşti şi terorismul au sporit în intensitate; prin urmare, descurajaţi şi divizaţi, comuniştii italieni au pus capăt „compromisului istoric“ la începutul anului 1979. Numărul voturilor obţinute de comunişti a scăzut şi, chiar dacă sprijinul lor a rămas relativ mare, partidul nu şi-a revenit până la distrugerea Cortinei de Fier.

Totuşi, eurocomunismul a fost cel mai afectat de deteriorarea relaţiilor dintre Est şi Vest la sfârşitul anilor 1970. Revoluţiile din Lumea a Treia şi intervenţiile sovietice au convins elitele politice americane că URSS profita de destindere pentru a răspândi comunismul. Chiar şi preşedintele Jimmy Carter, dedicat îmbunătăţirii relaţiilor cu URSS şi a cărui politică privind Lumea a Treia era orientată mai degrabă spre drepturile omului decât doar spre securitate, era neliniştit de comportamentul sovieticilor. În special consilierul lui pentru securitate naţională, Zbigniew Brzezinski, adeptul liniei dure, era suspicios faţă de intenţiile Moscovei, iar invazia din Afghanistan i-a întărit poziţia în faţa „porumbeilor“. La Moscova, între timp, nu părea să se înţeleagă cât rău fac destinderii politicile sovietice în Lumea a Treia. Rigizi şi încăpăţânaţi, au continuat o politică a competiţiei cu sumă zero.

Pe măsură ce tensiunile între superputeri creşteau, ideile tip „a treia cale“, cum a fost eurocomunismul, erau tot mai greu de susţinut. Relaţiile dintre Berlinguer şi sovietici s-au deteriorat, iar lovitura finală a venit odată cu invadarea

Afghanistanului;[124] partidul francez s-a întors sub mantaua sovieticilor, pe când italienii au condamnat invazia. După impunerea legii marţiale în Polonia în 1981, Berlinguer a făcut o ultimă şi devastatoare critică a comunismului sovietic, declarând că etapa socialismului iniţiată de Revoluţia din Octombrie „îşi epuizase forţa progresistă“.

Înrăutăţirea atmosferei internaţionale avea să distrugă până la urmă şi un alt regim comunist de tip „a treia cale“ – regimul sandinist adus la putere de revoluţia din Nicaragua în 1979. Sandiniştii (FSLN – Frente Sandinista de Liberación Nacional) erau o coaliţie care îşi luase numele de la liderul gherilei anti-americane din anii 1920, Augusto Sandino. Beneficiind de lipsa de popularitate a dictatorului Anastasio Somoza Debayle, ei au venit la putere pledând pentru independenţa faţă de Statele Unite şi pentru un guvern în favoarea celor săraci. Erau constituiţi din trei grupuri, unul bazat pe ţărani, unul urban şi „terceristas“ – „a treia alternativă“, din care făceau parte şi fraţii Ortega, Daniel şi Humberto. Fraţii Ortega erau marxişti, chiar dacă nu de un tip foarte doctrinar, dar majoritatea sandiniştilor erau mai populişti. În unele privinţe, sandiniştii urmau calea cubaneză, chemând la naţionalizare, la reformă agrară şi la îmbunătăţirea sistemului social şi a învăţământului; spre deosebire de cubanezi, însă, ei erau pentru pluralismul politic şi pentru o economie mixtă.

Fapt previzibil, regimul era foarte popular printre săraci, dar naţionalizarea a antagonizat clasa de mijloc, iar relaţiile cu Statele Unite erau şi ele tensionate. Sandiniştii erau interesaţi în primul rând de dezvoltarea ţării, dar au primit cu bucurie ajutoare umanitare din Cuba, iar fraţii Ortega erau decişi să sprijine grupurile de gherilă din Salvador şi din alte părţi. Totuşi, iniţial nu au existat ostilităţi între Washington şi Managua; abia odată cu intensificarea Războiului Rece, după victoria lui Ronald Reagan în alegerile prezidenţiale din 1980, Washingtonul a lansat un război de gherilă împotriva sandiniştilor, iar Daniel Ortega a început să primească ajutor de la Moscova.

Aşadar, spre 1979, sovieticii erau tot mai dezamăgiţi de eforturile lor de a răspândi comunismul în Lumea a Treia, în timp ce intervenţiile lor militare – şi stalinismul violent al unora dintre clienţii lor – întăreau convingerea unora dintre aliaţii ce le mai rămăseseră că marxism-leninismul era prea brutal, iar marxismul trebuia îmbinat cu pluralismul. Dar, în pofida lipsei de încredere din lumea comunistă, mulţi din Occident, înspăimântaţi de comportamentul sovieticilor, erau convinşi că expansiunea avea să continue. La sfârşitul anului 1978, publicaţia liberală de dreapta din Marea Britanie The Economist dădea

o prognoză alarmantă pentru următorii „șapte ani deosebit de periculoși“. După ce descria nivelul înalt al „voinței politico-militare“ a rușilor, cubanezilor, est-germanilor și vietnamezilor de a răspândi comunismul în toată lumea, editorialul declara: „Este imposibil să oprim Uniunea Sovietică de la a-și extinde puterea militară... [Dar] este esențial să prevenim ajungerea expansiunii sovietice în acel punct de unde ar domina totul, fie nuclear, fie nenuclear“. The Economist aprecia că se putea face asta, dar se întreba pesimist „dacă americanii vor găsi în aliații lor – sau chiar în ei înșiși – măcar o parte a voinței necesare pentru a încetini expansiunea sovietică.[125]

Capitolul 12. Revoluțiile îngemănate

I

Pe 11 octombrie 1986, secretarul general al Partidului Comunist Sovietic, Mihail Gorbaciov, s-a întâlnit pentru a doua oară cu preşedintele Reagan, într-o clădire guvernamentală de conferinţe din Reykjavik. Stilul lui Reagan era mai degrabă reţinut, în comparaţie cu locvacitatea intensă a lui Gorbaciov, însă cei doi aveau multe în comun. Ambii lideri erau actori: Reagan jucase în filme hollywoodiene de categoria B, în timp ce Gorbaciov avusese cândva aspiraţii teatrale, iar câţiva dintre colegii lui îi lăudaseră talentul.[1] Amândoi erau, de asemenea, idealişti care credeau sincer în sistemele lor – Reagan, creştin şi capitalist liberal militant, Gorbaciov, ateu şi comunist convins. Astfel, în mod paradoxal şi în pofida acutelor diferenţe ideologice, exista o afinitate între aceşti doi actori ai scenei internaţionale. Reagan chiar s-a autoconvins că Gorbaciov ar putea fi credincios; el i-a spus asistentului său, Michael Deaver: „Nu ştiu ce să zic, Mike, dar am sincer impresia că el crede într-o putere mai înaltă.“[2]

La început, intensitatea angajamentelor lor ideologice a făcut dificil un acord. De exemplu, în dimineaţa celei de-a doua zile a summitului, a izbucnit o ceartă aprinsă când Reagan i-a acuzat pe comunişti că vor să domine lumea, iar Gorbaciov a apărat cu înverşunare realizările sovieticilor în privinţa respectării drepturilor omului.[3] După-amiază, totuşi, atmosfera s-a calmat. Gorbaciov a propus reduceri drastice ale armamentului nuclear şi, după ce a reflectat puţin la ce însemna exact această propunere, Reagan a făcut o declaraţie extraordinară: „După părerea mea, ar fi bine să eliminăm toate armele nucleare.“ Răspunsul lui Gorbaciov a fost: „Putem face asta. Putem să le eliminăm.“[4] Apoi au convenit să îi lase pe negociatorii lor să întocmească un proiect de tratat. Spre dezamăgirea amândurora, acordul le-a scăpat printre degete, rușii ridicând obiecţii la dezvoltarea de către americani a sistemului lor spaţial antirachetă, „Războiul Stelelor“. Dar acordul, care i-a şocat pe mulţi dintre consilierii lui Reagan, a arătat cât se schimbaseră lucrurile începând din anii 1970. Tonul acestor dezbateri a fost foarte diferit de ponderatele convorbiri Nixon–Brejnev. Ambii lideri luau ideile în serios şi erau luptători agili în bătălia ideologică. Dar erau de acord asupra unui lucru fundamental: trebuiau să abandoneze vechea Realpolitik, care dusese la o acumulare masivă de arme nucleare şi care ameninţa însuşi viitorul omenirii.

Doi ani și jumătate mai târziu, pe 15 mai 1989, când Gorbaciov s-a întâlnit cu liderul chinez Deng Xiaoping la Beijing, atmosfera a fost diferită. Era prima vizită sovietică în China după ruptura chino-sovietică. Dar, deși Gorbaciov și Deng au semnat un tratat, spre deosebire de Gorbaciov și Reagan la Reykjavik, cele două spirite nu s-au prea întâlnit. Atmosfera era tensionată. Studenții demonstrau pentru democrație în Piața Tiananmen și priveau spre Gorbaciov, căutând sprijin. În plus, tehnocratul Deng era un comunist diferit de Gorbaciov. Întâlnirea a fost destul de prietenească, dar fără un angajament prea profund. Gorbaciov a scris sec în memoriile lui: „Cred că, în fond, cheia influenței lui [Deng]... stă în enorma lui experiență și în pragmatismul sănătos.“[5]

Cele două întâlniri profund contrastante ilustrează cât de mult se schimbaseră cele trei blocuri – sovietic, chinez și american – de la ultimele summituri din 1971–1972. Atunci, ca și în 1989, americanii și sovieticii aveau multe în comun: Nixon și Brejnev erau pragmatici, în timp ce pe Mao, utopicul care îmbătrânea, dezastrele Revoluției Culturale îl siliseră să se retragă. Pe la mijlocul anilor 1980, noii lideri ai tuturor celor trei blocuri se deziseseră de predecesorii lor. Reacțiile împotriva Realpolitik în SUA și în URSS aduseseră la putere doi idealiști – Reagan și Gorbaciov; pe de altă parte, în China, realistul Deng reprezenta opusul absolut al utopismului destructiv al lui Mao. În timp ce China își pierdea elanul revoluționar, SUA și URSS îl recâștigau pe al lor.

Reagan și Gorbaciov erau întruchipările celor două revoluții care aveau să schimbe lumea la sfârșitul anilor 1980: capitalismul liberal și comunismul reformat. Deși cel de-al doilea a provocat în mare măsură colapsul final al comunismului în URSS, primul a fost cel care, până la urmă, a câștigat bătălia pentru supremația globală. Amândouă sistemele, însă, au învățat unul de la celălalt. Șoimii Războiului Rece au adoptat unele dintre strategiile (și chiar limbajul) marxist-leniniștilor, în timp ce Gorbaciov era din ce în ce mai atras de ideile liberale.

Președinția lui Reagan a marcat începutul unei ascendențe ideologice liberale revigorate a Occidentului. În anii 1980, părea că aceasta va atinge dominația mondială, copleșind inclusiv China. Dar forța liberală care a zdruncinat citadelele Kremlinului nu a reușit până la urmă să penetreze în Zhongnanhai din Beijing – nucleul elitei Chinei. Liderii pragmatici chinezi nu erau prea entuziasmați de nici un discurs revoluționar, fie el maoist sau liberal. China avea, de asemenea, un alt model de dezvoltare spre care să se îndrepte – capitalismul autoritarist al așa-numiților „tigri asiatici“. De la moartea lui Stalin, plăcile

tectonice ale lumii se mișcau treptat. Prăpastia dintre blocul occidental și cel sovietic se îngusta, în timp ce ambele blocuri se îndepărtau de China. Gorbaciov și Deng au semnat acordul chino-sovietic, dar de fapt anul 1989 a marcat o atingere, nu o întâlnire a celor două lumi.

II

La sfârşitul anilor 1970, în China a apărut un nou gen: „reportajul“. Acesta, o formă literară de jurnalism, critica deseori cu asprime Partidul Comunist şi Revoluţia Culturală. Unul dintre cele mai bătăioase titluri, Oameni sau monştri?, scris în 1979, era o relatare sardonică a unui caz celebru de corupţie din regiunea Bin, provincia Heilongjiang. Antieroina era cinica Wang Shouxin. Un fel de Becky Sharp comunistă, ea lucrase la început ca o umilă casieră la mina locală de cărbune. Când a început Revoluţia Culturală, pe neaşteptate „s-au trezit în ea imbolduri politice care zăceau de mulţi ani în adormire“. Hotărându-se să folosească schimbările spectaculoase în propriul avantaj, a făcut echipă cu un „fost bandit“, Zhang Feng, şi a creat o nouă unitate de gardă roşie, Forţa de luptă pentru sfărâmarea cuibului negrilor. A lansat apoi propria Revoluţie Culturală împotriva principalului obstacol în calea avansării ei, economistul şi contabilul minei, Liu Changchun – un membru al Corpului rebelilor roşii, aflat la putere. Spre norocul ei, Wang intrase în graţiile unui înalt oficial, care a aprobat o „dezbatere“ între cei doi. Ea l-a acuzat pe Liu că îi favorizează pe „deţinătorii puterii“ şi că dă mai mare importanţă producţiei decât revoluţiei. Autorităţile i-au luat partea, iar Liu a fost umilit public şi apoi arestat. Calea era acum liberă pentru Wang, care a devenit directoare şi secretar de partid al companiei. Ea şi-a început conducerea coruptă, folosind controlul pe care îl avea asupra resurselor locale de cărbune pentru a mitui şi a intimida, în drumul ei către bogăţie şi putere. Vicleană ca întotdeauna, a reuşit să supravieţuiască morţii lui Mao, dar până la urmă a căzut victimă deciziei partidului de a permite criticarea Revoluţiei Culturale, la sfârşitul anilor 1970.[6]

Revoluția Culturală pricinuise, desigur, multe suferințe, atât fizice, cât și emoționale. Dar unul dintre efectele cele mai de durată a fost deziluzia. Regimul folosise idealurile virtuții și sacrificiului de sine pentru a entuziasma populația și mulți le luaseră în serios. Când oamenii au constatat că idealismul lor fusese exploatat de cinici ca Wang Shouxin, i-a cuprins amărăciunea. La începutul anilor 1970, marxism-leninismul radical fusese serios discreditat. Comuniștii chinezi nu aveau să se mai întoarcă la lupta de clasă maoistă. De fapt, sfârșitul Revoluției Culturale avea să marcheze începutul unui drum lung, cu ocolișuri, de la comunism la capitalism.

Marea Teroare a lui Stalin din 1936–1938 produsese o deziluzie asemănătoare. Dar războiul împotriva nazismului restaurase raţiunea de a fi a regimului. Stalin a putut face apel din nou la sacrificiul popular în interesul supravieţuirii naţionale şi, din acel moment, comunismul sovietic a fost inextricabil legat de victorie. Această reînviere nu era posibilă în China la începutul anilor 1970. O opţiune ar fi fost, desigur, întoarcerea la marxismul modernist, ordonat din anii 1950. Dar de atunci se schimbaseră multe: modelul sovietic părea uzat şi, în timp ce China fusese măcinată de luptele interne, rivalii ei din vecini luaseră un avans considerabil. Taiwan şi Coreea de Sud, tigrii asiatici, cu amestecul lor unic de autoritarism, capitalism şi creştere bazată pe exporturi, realizaseră de fapt „mari salturi înainte“ şi erau acum mult în faţa vecinului lor în stagnare. Comuniştii – în special cei care avuseseră de suferit în timpul Revoluţiei Culturale – au început să pună fundamental la îndoială modelul sovietic.

Primele semne ale schimbării au putut fi văzute chiar din ultimii ani ai lui Mao. Oficial, Revoluţia Culturală a continuat până la moartea lui şi principiile ei erau apărate cu îndârjire de cei patru susţinători principali ai ei – printre care şi doamna Mao, Jiang Qing. Dar armata condusă de Lin Biao a pus capăt fazei ei ultrarevoluţionare în 1969, iar după căderea lui Lin, în 1971, politica a intrat într-o perioadă de calm nerăbdător. Acordul cu Statele Unite din 1971 a arătat că Mao îşi regândea strategia, iar schimbarea a fost confirmată de reabilitarea pragmaticului Deng Xiaoping şi de numirea lui în funcţia de vicepremier.

Nimic mai mult nu se putea întâmpla câtă vreme Mao era în viaţă, iar spre sfârşitul lui 1975, radicalii au lansat o serie de atacuri încununate de succes împotriva lui Deng, ca „revizionist“ şi „vândut capitalismului“. Mao, grav bolnav, l-a desemnat succesor pe incolorul Hua Guofeng – şeful aşa-numitei facţiuni „orice“ din partidul comunist, al cărei principiu director era că „orice spune Mao este corect“. Hua a continuat să se agaţe de politicile economice ale anilor 1950 şi 1960, dar reacţia negativă împotriva Revoluţiei Culturale a fost extrem de puternică.[7] El a ordonat arestarea lui Jiang Qing şi a altor membri din „Banda celor patru“, de trist renume, iar în 1977 a permis revenirea lui Deng în postul de vicepremier. Deng a fost ajutat apoi de presiunea populară să reabiliteze victimele epurărilor, iar la sfârşitul anului 1978 i-a învins pe Hua şi facţiunea „orice“.

În 1978, Deng se găsea în aceeaşi poziţie ca Hruşciov în 1956. El trebuia să critice trecutul pentru a justifica schimbarea politică, dar ştia că, dacă merge prea departe, putea distruge întregul regim. În timpul luptelor pentru putere la vârf,

studenții puseseră câteva dintre așa-numitele „afișe cu caractere mari“ pe zidul vestic al Pieței Tiananmen, atacând facțiunea „orice“ și Banda celor patru. Deng era foarte mulțumit de acest sprijin popular primit la „Zidul democrației“ – multe fiind afișe de-a dreptul lingușitoare prin laudele pe care i le aduceau –, deși i-a avertizat pe studenți să nu îl atace pe Mao însuși. Dar, cum criticile deveneau tot mai radicale, el a ordonat o represiune, în 1979. Deng stabilise limite ferme pentru schimbare și a arătat astfel clar că vederile lui politice nu sunt liberale.

Îmbinarea realizată de Deng între reformele de piață și controlul politic strict rezistă, în esență, și în zilele noastre. „Cele patru modernizări“ (cum s-a numit proiectul) erau o extensie a Noii Politici Economice pragmatic-marxiste a lui Lenin din anii 1920, contrastând izbitor cu tradiția comunistă a reformei romantice care s-a născut sub Hrușciov și a atins apogeul cu Gorbaciov. Conducerea chineză era cu un ochi la succesul tigrilor asiatici capitaliști și cu altul la învățămintele Revoluției Culturale. Ei au ajuns la concluzia că Mao, atacând birocrația și stârnind democrația de masă de jos în sus, a grăbit războiul civil și colapsul. Deng era hotărât să nu repete greșeala. El s-a străduit să păstreze industria grea și i-a ținut pe birocrații din partid de partea lui prin persuasiune, nu prin confruntare violentă.

Elementul central al programului lui Deng era dezvoltarea unei economii cu două piste. Industria grea avea să rămână sub controlul statului; partidul nu a încercat să dizolve vechea ierarhie a planificării cu acidul democrației sau al pieței. Mai degrabă a plantat semințele economiei de piață în paralel cu inflexibilul și ineficientul sector de stat. Fermele colective au fost desființate și s-a revenit la agricultura privată, având la bază familia. În același timp, întreprinzătorii erau liberi să-și înființeze afaceri – magazine, mici ateliere și fabrici – beneficiind de impozite reduse și de libertatea de a face angajări și concedieri. Activitatea economică privată a explodat, așa că, la sfârșitul anilor 1980, mai puțin de 40% din venitul național venea din sectorul de stat – similar nivelurilor din Franța și Italia. Birocrații de la conducerea industriilor de stat au început curând să își facă griji din cauza concurenței afacerilor private. Dar nu au încercat să saboteze reformele din sectorul privat, așa cum ne-am fi putut aștepta, deoarece Deng a făcut o concesie crucială: directorilor din întreprinderile de stat li s-a dat voie să deschidă firme private pe lângă cele de stat, folosind o parte din profitul acestora. Birocrații, de la care era de așteptat să reziste reformelor de piață, au căpătat astfel o miză personală în propriul succes.[8] În același timp, unor „zone economice speciale“ li s-a permis să ofere investitorilor străini impozite speciale și tratament vamal preferențial. Economia

de piață, considerată inițial partenerul mai mic al statului, începea să-l întreacă.

Până la sfârşitul anilor 1980, China se transformase. Marile oraşe erau locuri strălucitoare, pline de activitate; panourile cu reclame au înlocuit vechile afişe de partid şi lozincile politice. Locul vechii preocupări maoiste pentru muncă şi austeritate a fost luat de entuziasmul pentru bani şi afaceri. Un ziarist şi antropolog care strângea material pentru un portret al vieții chineze a descoperit cât de mult se schimbaseră valorile când a intervievat o femeie vorbăreață din provincia Tianjin şi pe soțul ei, mai neliniştit şi mai precaut:

SOȚIA: ... chiar am reuşit. Cei de la oraş nu sunt buni de nimic. Noi, țăranii săraci sau cu puțin pământ, suntem în frunte: am lăsat clasa muncitoare în urmă. Lor le-a mers bine treizeci de ani, dar acum se târăsc şi ei cu căruța.

SOȚUL: Nu ține cont de ce spune ea. Dacă-şi dă drumul la gură, nu se mai opreşte. Muncitorii sunt clasa conducătoare.

SOȚIA: Conducătoare? Eşti sigur... dar tu te-ai face muncitor dacă ți-ar propune cineva?... De ce râzi? Suntem cu adevărat bogați... Ce rost ar avea Partidul Comunist, dacă nu să-i salveze pe săraci de necazuri?

SOȚUL (zâmbind): Ajunge! Dacă mai vorbeşti mult o să începi să cânți operă [în stilul nou al Revoluției Culturale].[9]

Reformele au avut, fără îndoială, un efect dramatic în zonele rurale, ducând la un succes remarcabil în îmbunătățirea productivității. Chiar şi Song Liying, un oficial de partid pensionat din Dazhai, provincia Anhui – un sat-model în perioada Revoluției Culturale –, accepta că viața se îmbunătățise pentru țărani după reformele de la începutul anilor 1980:

Înainte de reformă... nu ni se permitea să cultivăm nimic în grădina casei; nu aveam voie să producem nimic pentru vânzare... Cum eram cadru de partid în sat, aş fi intervenit chiar eu dacă aflam că a îndrăznit cineva să încalce regulile. Acum poți să faci orice îți place, să creşti porci ca să-i mănânci ori ca să-i vinzi,

să faci tigri de pânză... În 1984, cu banii pe care îi aveam în plus am cumpărat un mic televizor alb-negru. Îmi mai amintesc marca, era un tip panda. Ni se părea că acea cutie electrică era vrăjită, cu sunetele şi imaginile ei... Astăzi oamenii ştiu să-şi folosească bine timpul. Înainte, dacă veneai în satul nostru, vedeai peste tot oameni stând la taclale, jucând cărţi sau mahjong. Acum nu mai vezi pe nimeni pierzând vremea, toţi lucrează![10]

Reformele din 1976–1989 au fost accentuate de o deschidere culturală, în special către Occident. Aceasta avea să fie cunoscută ca epoca „febrei culturale“, când intelectualilor chinezi li s-a permis să dezbată o serie întreagă de idei până atunci interzise – de la neoconfucianism la liberalism. Câştigătoare a ieşit, până la urmă, o preferinţă pentru tehnocraţie. Acest lucru pare surprinzător, întrucât era de aşteptat ca perioada Revoluţiei Culturale să producă o înclinaţie spre un „socialism cu faţă umană“ – un socialism uman, care nu sacrifică individul pentru binele mai general. În cazul unora, chiar a făcut-o: grupul de umanişti marxişti din jurul lui Wang Ruoshi a citit un amestec din operele de tinereţe ale lui Marx şi traduceri ale unor critici aduse de est-europeni stalinismului radical. Romantismul extrem al lui Mao discreditase însă chiar şi astfel de atitudini idealiste modeste, iar marxismul tehnocratic avea să ajungă curând pe un curs ascendent. Mai mult, după neglijarea malignă a educaţiei şi a competenţei în perioada lui Mao, „Respectă cunoaşterea, respectă talentul“ a devenit sloganul zilei. O influenţă şi mai mare decât tânărul Marx a avut futurologul american Alvin Toffler, a cărui carte Al treilea val (The Third Wave), publicată în China în 1983, a cunoscut un succes uriaş; în 2006, People’s Daily îl enumera pe Toffler printre „cei cincizeci de occidentali care au modelat dezvoltarea Chinei moderne“.[11] Toffler îi cucerise prin afirmaţia lui că „al doilea val“ al societăţii industriale luase sfârşit, iar lumea intra într-o nouă eră – „societatea cunoaşterii“ –, în care o economie radical descentralizată a diversităţii şi puterea consumului aveau să fie ţinute împreună de tehnologia informaţiei. Pentru cititorii chinezi, aceasta părea să promită un viitor nou, eliberat de vechiul model industrial sovietic. China putea să facă saltul de la „primul val“ al societăţii agrare direct la al treilea val, prin stăpânirea acestor tehnologii.

Au existat, desigur, şi tensiuni. Economia de piaţă nu producea doar câştigători, ci şi învinşi, iar Beijingul a avut dificultăţi în controlarea şefilor locali transformaţi în oameni de afaceri, în timp ce corupţia înflorea. Bineînţeles, conservatorii erau nemulţumiţi, iar drumul drept al liberalizării era întrerupt

uneori de ocolișuri – campanii în stil vechi împotriva „poluării spirituale“ și a „liberalismului burghez“. Muncitorii, în special, ajunseseră să aibă standarde de viață mai proaste, odată cu „sfărâmarea castronului de tablă cu orez“, adică sfârșitul statului bunăstării sociale. Dar conducerea partidului, temându-se de tulburări, s-a mișcat foarte prudent și abia la sfârșitul anilor 1980 beneficiile sociale au început să fie retrase efectiv. Tulburările muncitorești au jucat un rol important în revoltele din 1989 și aproape că au dus la compromiterea reformelor. Dar în acel moment se conturase deja o coaliție reformistă, care îi includea pe șefii din partid. La zece ani după încheierea Revoluției Culturale, China schimbase decisiv direcția. Unui vizitator din 1968, China anului 1988 i s-ar fi părut practic de nerecunoscut.

Analiștii occidentali au fost surprinși de schimbări, însă n-ar fi trebuit să fie. În ciuda opoziției semnificative față de reformele de piață, experiența Revoluției Culturale fusese atât de traumatică, încât „dreapta“ tehnocrată și liberalizatoare se afla într-o poziție avantajoasă pentru câștigarea bătăliilor politice. În opoziție, regimurile din blocul sovietic urmau un curs foarte diferit, deoarece la sfârșitul anilor 1960 învățaseră altă lecție. Ele încercaseră deja să introducă reforme de piață, care se sfârșiseră cu Primăvara de la Praga. Așadar, spre deosebire de chinezi, care le dădeau șefilor din partid stimulente pentru a sprijini reformele de piață, ele îi încurajau să fie paternaliști, mituind muncitorii și țăranii cu ajutoare sociale și cu bunuri de consum. Această strategie avea să se dovedească destabilizatoare, pentru că aliena grupurile cu studii superioare, așa-numitele gulere albe. Acestea au fost cele care au avut încrederea și forța să conteste sistemul. Prin urmare, regimurile au pus bazele pentru o revoluție în interiorul partidului, împotriva comunismului însuși.

III

La începutul anilor 1980, organizația Komsomolului dintr-o bibliotecă sovietică s-a întrunit ca să hotărască dacă unul dintre bibliotecari, care lucra după program ca profesor de latină la un seminar teologic, ar trebui să fie exclus. Deși practicarea religiei nu era ilegală și cetățenii de rând puteau merge la biserică, pentru membrii de partid sau din Komsomol era o mare problemă, deoarece se presupunea că ei sunt încă avangarda ideologică. Era, într-adevăr, un motiv de excludere. Dar erau vremuri pragmatice și, în comitetul Komsomolului, părerile erau împărțite. Unul dintre participanți i-a relatat lui Aleksei Iurceak:

La început, comitetul nostru a fost împotriva excluderii individului... Dată fiind pregătirea lui, era evident că predarea limbii latine era mai potrivită și mai interesantă pentru el decât treburile plictisitoare de la bibliotecă. Totuși, problema era că... a fost arogant și lipsit de respect și a încercat să ne arate doar că nu-i pasă ce avem noi de spus. Pe neașteptate, câțiva membri ai comitetului au început să-l atace că ar fi „trădător de patrie“. Un membru al comitetului a spus chiar: „Ce ai face dacă CIA ți-ar oferi o slujbă?“ Era ridicol să spui așa ceva, bineînțeles, dar din momentul acela am început cu toții să-l atacăm pe bietul om. N-am fost deloc blânzi cu el.[12]

Episodul este foarte relevant. Aveam un grup de oameni educați, cu o atitudine liberală, chiar sceptică față de ideologie; puneau preț pe împlinirea individuală prin muncă și erau mai puțin ghidați de îndatoririle sociale puritane decât generațiile precedente. Cu toate acestea, colectivismul sistemului se potrivea cu moralitatea lor și ei îl vedeau ca fiind „al lor“. Înfuriați de un coleg care păruse atât de arogant când a luat în râs regulile micului lor kollektiv, ei s-au trezit, spre marea lor surpriză, invocând dogmele rigide ale primelor generații de comuniști.

În ciuda declinului dinamismului ideologic, mulți cetățeni sovietici încă credeau că socialismul este fundamental just. Chiar dacă membrii de partid și de

Komsomol găseau cultura partidului plictisitoare și lipsită de sens, aceasta nu îi făcea să fie cinici față de comunismul în sine. Și printre mulți dintre ei persista un idealism rezidual. Un activist al organizației Komsomolului din orașul Sovetsk, născut în 1960, a descris rutina plictisitoare a ședințelor:

Știam foarte bine, la fel ca toată lumea, cred, că hotărârile erau luate dinainte. Dar ședința trebuia făcută... Nu puteai vorbi, așa că era cel mai bine să citești. Toată lumea citea. Toată lumea. Și, lucru interesant, de îndată ce începea ședința, capetele se aplecau și toți se puneau pe citit. Unii adormeau. Dar, când trebuia să se voteze, toți se trezeau, de parcă un senzor anume se declanșa în cap; „Cine este pentru?“ – și ridicai mâna automat.[13]

Dar, în același timp, el continua să creadă în partid și în Komsomol: „Voiam să fiu în Komsomol pentru că doream să fac parte din tânăra avangardă care avea să muncească să facă mai bune viețile oamenilor... Simțeam că, dacă trăiești după schema corectă – școală, facultate, muncă –, totul avea să fie bine în viață.“[14]

La începutul anilor 1980, mulți cetățeni din URSS continuau să privească sistemul sovietic ca fiind superior în multe privințe celui din Vest. Din cunoștințele lor limitate despre Occident, puternic influențate de propaganda oficială, mulți au ajuns la concluzia că, deși URSS avea standarde de viață mai proaste, era superioară ca justiție socială, asistență socială, stabilitate, moralitate și educație.

Cetățenii sovietici aveau, desigur, avantajul că trăiau în puterea imperială. Comunismul era sistemul „lor“ și le dădea prestigiu internațional (toți credeau asta, mai puțin unele naționalități lipsite de loialitate, cum erau popoarele baltice). Dar în restul blocului (cu excepția Poloniei), sprijinul pentru valorile economiei socialiste, dacă nu și pentru cele revoluționare, a rămas ridicat până la sfârșitul anilor 1980. În Ungaria, în 1983, elevilor cu vârste între 10 și 14 ani li s-a dat o listă de cuvinte și au fost întrebați care dintre acestea le plac și care nu. Printre cele mai populare au fost „drapelul național“ (plăcut de 98%), „steagul roșu“ (81%) și „banii“ (70%); printre cele mai puțin populare au fost „secretar de partid“ (40%), „revoluție“ (38%) și „capitalism“ (11%).[15]

Este posibil ca elevii să fi fost mai susceptibili la propaganda făcută în școală,

dar unele sondaje au arătat că și adulții erau în general simpatetici: maghiarii se declarau în majoritate covârșitoare în favoarea egalității socialiste, pentru asistență socială furnizată de stat, pentru ferme colective și pentru principiul că „fiecare ar trebui să-și subordoneze interesele celor ale societății". Pe de altă parte, foarte mulți erau în favoarea unor mai mari libertăți politice („oamenii ar trebui să fie liberi să spună ceea ce gândesc") și a reformelor de piață mai ample.[16] Sondajele făcute pe emigranți în anii 1970 au arătat că sprijinul pentru acest amestec de socialism al asistenței sociale și reforme de piață exista și în URSS.[17]

Ungaria avea propriile idiosincrazii. János Kádár era foarte popular (87,7% dintre cei chestionați erau complet sau parțial mulțumiți) ca lider care apărase interesele maghiarilor împotriva URSS și este posibil ca acest fapt să fi distorsionat rezultatele sondajului. Poziția partidelor în alte state comuniste era însă diferită. În Cehoslovacia, regimul lui Husák promova într-adevăr standarde mai ridicate de viață și consumismul, dar sondaje oficiale făcute în 1986 și nepublicate arată cât de mare era nemulțumirea față de ideologia și de politicile regimului. Și în RDG, opinia publică era mult mai puțin în favoarea sistemului socialist decât în Ungaria și în URSS. Dar opinia din Polonia pare să se încadreze într-o categorie aparte. Sondaje independente făcute între 1981 și 1986 au arătat că sprijinul pentru conducere era doar un modest 25%, iar 50% erau nemulțumiți de sistem, dar nu voiau să îl conteste. Însă chiar și în anticomunista Polonie, sondajele de opinie indicau un sprijin global puternic pentru valorile generale ale socialismului. Într-un sondaj din 1980, făcut în perioada Solidarității, „egalitatea" era valoarea plasată pe locul doi, după „familie", și exista mult sprijin pentru ideea asigurării unor venituri oarecum egale pentru toți cetățenii. Democrația era considerată valoroasă, dar mai puțin importantă decât egalitatea.[18] Poate că regimurile comuniste nu au reușit să creeze „omul nou, socialist", dar în mod sigur au creat bărbați și femei cu multe idealuri socialiste pe care le foloseau pentru a critica tocmai comunismul.

În tot blocul sovietic, existau, desigur, numeroși disidenți care criticau regimurile din mai multe perspective – populist-naționaliste, liberal-democrate și socialiste radicale. Semnarea de către țările blocului sovietic a acordurilor de la Helsinki (care includeau protecția drepturilor omului) în 1975 a întărit în mod special grupurile liberale, în timp ce mișcarea ecologistă, în plină dezvoltare, a devenit ținta altor grupuri disidente.

Regimurile au reacționat diferit față de disidență. Represiunea cea mai puternică

era în Albania și în România; Polonia și în special Ungaria erau mai liberale, ca și Iugoslavia. Poliția secretă era foarte activă în RDG și în Cehoslovacia, iar KGB-ul lui Brejnev a consumat multă energie pentru a persecuta o mișcare disidentă puțin numeroasă, dar foarte gălăgioasă. Procesul-spectacol al scriitorilor Siniavski și Daniel, în 1966, a marcat sfârșitul dezghețului lui Hrușciov și mai mulți intelectuali au fost arestați sau exilați. Dar puțini mai încercau să se întoarcă la vremurile lui Stalin. Aceasta a fost, în parte, o alegere pragmatică: teroarea putea scăpa de sub control, amenințându-i chiar pe oficiali, și putea tulbura relațiile cu Occidentul. KGB, așadar, a încercat să rămână în limitele „legalității socialiste" și să recurgă la o formă oarecare de proces în instanță. Acesta putea fi însă stânjenitor și imprevizibil, așa că în mod normal KGB încerca mai întâi cu „sfaturile" – sau cu „munca de lămurire", cum i se spunea în jargon. Dacă „sfaturile" erau ignorate, disidentul putea fi expulzat din URSS, cum s-a întâmplat cu scriitorul naționalist conservator Aleksandr Soljenițîn, sau trimis în exil intern, cum i s-a întâmplat fizicianului liberal Andrei Saharov. În plus, un psihiatru maleabil putea fi convins să furnizeze un diagnostic de „schizofrenie stagnantă" – un sindrom cunoscut doar în blocul sovietic și printre ale cărui simptome se numărau „iluziile reformiste". Disidentul era trimis apoi într-un „spital psihiatric special" și supus unor „tratamente" punitive dureroase.[19]

Germania de Est avea una dintre cele mai mari și mai bine organizate poliții secrete din întregul bloc – temuta Staatssicherheitsdienst (Serviciul Securității Statului), prescurtată Stasi. Aceasta era o organizație mai mare chiar decât KGB. Stasi avea 91 000 de angajați care supravegheau o populație de 16,4 milioane de oameni (comparativ cu cei șapte mii din Gestapo, la o populație pan-germană de 66 de milioane). Mai mult, Stasi era foarte perseverentă în construirea rețelelor de informatori, în special în grupurile disidente; în cei optsprezece ani ai epocii Honecker, 500 000 de oameni au dat informații despre vecini, colegi sau rude.[20] Oamenii deveneau informatori din motive diferite. Unii erau constrânși (deși, potrivit arhivelor Stasi, o mică parte – 7,7%); alții erau recompensați; mulți doreau doar să fie pe placul autorităților sau sperau că lucrul cu Stasi îi va ajuta în carieră. Dar ofițerii Stasi erau instruiți să folosească, pe cât de mult posibil, argumente ideologice pentru a obține cooperarea informatorilor și este evident că, în multe cazuri acestea au funcționat.[21] Unui informator, „Rolf" – un idealist care susținea RDG, dar era nemulțumit de politicile oficiale față de mediul înconjurător –, Stasi i-a spus că, ajutând poliția secretă, contribuie la pacea mondială, prin prevenirea spionajului. Ofițerii i-au promis și că vor cerceta orice plângere are de făcut în privința ecologiei. După cum își amintește el:

Pe atunci citeam ziarul Weltbühne [Scena mondială]. Acolo era un articol în care se spunea, știu că sună nebunește, dar se spunea că este important să faci și altceva decât să-ți vezi de viața ta obișnuită, că trebuie să faci mai mult decât să te scoli și să te duci la muncă, dacă vrei să asiguri pacea mondială...

Într-un cuvânt, m-au păcălit, ce altceva aș mai putea să zic, s-au folosit de dragostea mea pentru pace, deși poate că sună cam pretențios, de preocuparea mea pentru soarta lumii, și mi-au spus: „Ne poți ajuta să luptăm pentru asta împreună.“ Eu le-am răspuns: „N-am nimic împotrivă.“[22]

Când „Rolf“ și-a dat seama că Stasi îl manipulează, a rupt orice legătură cu organizația, deși asta era ceva neobișnuit. De obicei, Stasi era cea care abandona un informator, pentru că nu-i furniza informații valoroase.

Uneori, impactul unor astfel de informații era devastator. Viețile și carierele multora au fost ruinate; mai rar, persecuțiile au mers până la moarte. Cea mai mare victimă a fost însă încrederea. Așa cum explica o persoană care a făcut parte din cercul disidenților: „Acești informatori mi-au influențat și mi-au schimbat viața vreme de zece ani. Într-un fel sau altul – pentru că ne-au otrăvit pe toți cu neîncredere. Făceau rău pur și simplu prin faptul că bănuiam că ar putea fi informatori în preajma mea.“[23] Când dosarele au fost deschise, în anii 1990, mulți au descoperit că prietenii, uneori chiar partenerii de viață, îi spionaseră ani de zile.

Cu excepția Poloniei, cheltuielile enorme și eforturile dedicate poliției politice în RDG și în URSS par ciudate, întrucât numărul disidenților era mic, ca și influența lor asupra societății.[24] Chiar dacă oamenii din cele mai multe țări din blocul sovietic nu doreau să conteste sistemul, ba chiar susțineau unele dintre aspectele lui, în interiorul societății se nășteau diferențe acute – nu între susținătorii Albilor și ai Roșiilor, ci între gulerele albe și cele albastre.
O comparație între opiniile emigranților sovietici din epoca lui Stalin și ale celor din anii 1970 și 1980 arată că, deși ambele categorii erau în favoarea industrializării, a unei economii mixte în stil NEP, a asistenței sociale oferite de stat și a reducerii controlului politic și a represiunii, existau și diferențe izbitoare. În epoca lui Stalin, cei tineri și cu studii se pronunțau în favoarea controlului

statului şi a asistenţei sociale în proporţie mai mare decât muncitorii şi ţăranii; în anii 1970 şi 1980, lucrurile stăteau exact pe dos. Mai mult, diviziunile între cei cu şi fără studii superioare s-au transformat în diferenţe ideologice, coerente, între cei mai liberali şi cei mai puţin liberali. În epoca Stalin, muncitorii şi ţăranii erau mai liberali din punct de vedere economic decât cei educaţi, dar oamenii din toate grupurile sociale erau scindaţi în părţi mai mult sau mai puţin egale în privinţa menţinerii sau nu a controlului asupra presei şi a restricţionării libertăţii de exprimare. În perioadele Brejnev şi Gorbaciov, prin contrast, cei tineri şi cu studii nu numai că erau mai liberali din punct de vedere economic decât cei ne-educaţi, dar erau mai liberali şi din punct de vedere politic. Aşadar, în epoca Stalin, 55,1% dintre cei cu studii superioare erau în favoarea controlului strict asupra presei, comparativ cu 47% dintre cei care absolviseră doar liceul; în epoca Gorbaciov, dimpotrivă, doar 55,7% din absolvenţii de facultate credeau că este bine să fie interzise anumite cărţi, comparativ cu un covârşitor 86,8% dintre cei care aveau mai puţin decât liceul.[25]

Sondajele făcute în Ungaria în 1983–1984 arată o diviziune ideologică similară bazată pe educaţie. Sociologii au descoperit că 49% dintre posesorii unei diplome universitare se pronunţau în favoarea unui „socialism democratic“ libe-ralizator, comparativ cu doar 4% dintre cei care aveau mai puţin decât liceul. Majoritatea covârşitoare a celor fără studii susţineau şi alte câteva poziţii ideologice care erau fundamental împotriva reformelor.[26]

Această diferenţă în creştere între cei cu studii superioare şi cetăţenii de rând, precum şi fuga intelectualilor, nu sunt deloc surprinzătoare, dat fiind stilul de socialism paternalist dominant după anii 1960. După moartea lui Stalin, partidul reacţionase rapid la nemulţumirile muncitorilor şi ţăranilor, îmbunătăţindu-le standardele de viaţă, ceea ce tindea să submineze poziţia privilegiată de care se bucuraseră cei cu studii superioare în epoca stalinistă.

În acelaşi timp, paternalismul subminase prestigiul partidului printre cei educaţi. În tot blocul sovietic, şefii de toate rangurile erau încă oameni cu competenţe mai degrabă politice decât tehnice – oameni ca oficialii pe care îi intervievaseră Horváth şi Szakolczai.[27] De asemenea, ei aveau, în general, mai puţine studii decât managerii economici. Iar când economiile au început să se confrunte cu dificultăţi, cei educaţi au dat vina pe amatorismul oficialilor şi aveau resentimente că trebuie să se supună unora cu mai puţine studii decât ei. Cu toate acestea, legătura dintre intelectuali şi partidele comuniste s-a păstrat, în special la vârf, şi pe aceste canale ideile reformiste au penetrat în structurile de putere. Cei

cu studii erau poate deziluzionați de comunism, dar sfârșitul acestuia nu a fost adus de revoluții cu bază largă în clasa de mijloc; a fost o afacere mult mai elitistă. Pentru a găsi germenii sfârșitului comunismului, trebuie să căutăm chiar în inima partidului comunist.

IV

În 1986, când filosoful și „albul“ sub acoperire Aleksandr Țipko a vizitat pentru prima dată clădirea Comitetului Central din Piața Veche din Moscova, a descoperit uimit o atmosferă profund anticomunistă chiar în inima partidului:

Ziariștii francezi care au scris la începutul perestroikăi cum că semințele contrarevoluției din URSS au provenit de la cartierul general al comunismului, din Comitetul Central al PCUS, au avut dreptate. Lucrând în acea vreme pe post de consultant la Departamentul Internațional al Comitetului Central al PCUS, am descoperit cu surprindere că starea sufletească la nivelul cel mai înalt din ierarhia organizației nu diferea deloc de starea sufletească din Academia de Științe sau din institutele de științe umaniste... Era limpede că doar un ipocrit mai putea crede în supremația socialismului asupra capitalismului. Era clar, de asemenea, că experimentul socialist suferise un eșec.[28]

Țipko, un om care abandonase complet marxismul, a remarcat cât de mult se schimbaseră lucrurile față de anii de dinaintea Primăverii de la Praga, când lucrase la Comitetul Central al Komsomolului. Pe atunci exista o doză mare de optimism în privința viitorului și cei mai mulți dintre colegii lui erau comuniști naționaliști convinși, sau „slavofili roșii“, cum îi numea el.[29] În anii 1970, însă, atmosfera din cercurile intelectuale devenise vizibil mai liberală și mai prooccidentală, mulți virând spre social-democrație. Aceste idei i-au afectat și pe intelectualii care lucrau în sediile centrale ale partidelor; de altfel, în întregul bloc (inclusiv în China), „inteligheția de partid“ se afla deseori în avangarda gândirii reformiste. Intelectualii din partid nu se izolaseră de ceilalți intelectuali, nepartinici, și împărtășeau valorile mai liberale. În plus, ei aveau legături mai strânse cu străinii decât majoritatea cetățenilor, mai ales în URSS. Așadar, datorită perspectivelor cosmopolite, ei erau mai sensibili decât restul la statutul URSS în străinătate. Iar un grup care avea să devină cel mai gălăgios și mai influent era format din acei membri de partid care lucrau în departamentele

Comitetului Central ce aveau tangențe cu afacerile externe – practic succesorii Cominternului. Oameni precum Gheorghi Șahnazarov și Vadim Zagladin – amândoi viitori consilieri ai lui Gorbaciov – au înțeles că URSS își pierdea forța morală în lume.[30] Ei urmăreau un statut internațional înalt pentru URSS, dar credeau că acesta putea fi atins doar dacă țara se schimba și devenea liderul unei mișcări comuniste progresiste, mai liberale. Concentrându-se exclusiv pe puterea ei militară, URSS își pierdea din prestigiu, chiar și în fața partidelor comuniste occidentale. Acești reformatori, inițial susținători fervenți ai implicării sovietice în Africa, erau dezamăgiți mai ales de militarizarea sprijinului acordat de sovietici regimurilor revoluționare din Lumea a Treia. Ei îl priveau pe îmbătrânitul Brejnev cam la fel cum îl privise generația de dinaintea lor pe îmbătrânitul Stalin: un personaj reacționar, care detașase URSS de cauza „progresului".

Un foarte bun exemplu al acestui tip de intelectual de partid era viitorul ideolog-șef al lui Mihail Gorbaciov, Aleksandr Iakovlev. Născut în 1923 într-o familie de țărani, se ridicase cu ajutorul partidului, studiase în instituții academice de partid și, din 1965, conducea efectiv Departamentul de Propagandă al Comitetului Central. Totuși, în 1972 a scris un articol în care critica toate tipurile de naționalism, inclusiv „șovinismul de mare putere" și antisemitismul din Rusia. În mod previzibil, Brejnev a fost nemulțumit, iar Iakovlev a fost exilat la Ottawa, ca ambasador în Canada.

Acest ghinion aparent a fost, de fapt, marea lui șansă. În 1983, un nou membru al Politburo, Mihail Gorbaciov, a vizitat Canada, iar lui Iakovlev i-a revenit misiunea să organizeze călătoria. Cei doi s-au înțeles foarte bine, Gorbaciov plângându-se de stagnarea de acasă și Iakovlev explicându-i „cât de primitivă și de rușinoasă arată politica URSS văzută de aici, de cealaltă parte a planetei".[31] Când Gorbaciov a preluat puterea, doi ani mai târziu, Iakovlev avea să devină unul dintre principalii lui mentori. Întâlnirea lor din Canada a marcat începutul unei alianțe între intelectualii liberali și reformatorii marxiști din partid, alianță ce avea să distrugă până la urmă comunismul sovietic.

Așadar, această mică alianță „de avangardă" între intelectualii și politicienii din Partidul Comunist a condus până la urmă revoluția împotriva comunismului, tot așa cum mici grupuri de intelectuali au adus comunismul la putere. Dar nici un grup nu a operat într-un vid. La începutul anilor 1980, viitorul comunismului în blocul sovietic părea din ce în ce mai întunecat. Majoritatea țărilor din Europa de Est erau poate stabile – și, după cum am văzut, exista încă un sprijin consistent

pentru paternalismul regimurilor socialiste –, dar blocul avea slăbiciuni serioase, în special în Polonia şi în lumea în curs de dezvoltare. Iar spre sfârşitul anilor 1970, când condiţiile economice internaţionale s-au deteriorat şi Occidentul a început contraatacul, blocul a devenit foarte vulnerabil. În aceste condiţii, conducerea fundamental conservatoare a acceptat să plece urechea la ce aveau de spus reformatorii.

V

În 1980, când Partidul Comunist Polonez efectiv s-a prăbuşit în faţa atacului sindicatului independent Solidaritatea, regizorul Andrzej Wajda a produs o relatare cinematografică a revoltei şi a istoriei ei – Omul de fier (Człowiek z zelaza). Pelicula folosea imagini documentare din timpul revoltei, dar era în acelaşi timp un film de ficţiune convenţional. În centrul poveştii stătea relaţia dintre bătrânul muncitor Birkut şi fiul lui cu facultate, Maciek. Birkut reprezintă conştiinţa clasei muncitoare poloneze, deziluzionat de partid, dar având prea puţină simpatie pentru revoltele studenţeşti din 1968 şi pentru implicarea în ele a fiului lui, Maciek. Neîncrederea dintre muncitori şi studenţi este reciprocă, iar în 1970, studenţii refuză să sprijine grevele de pe şantierele navale de la Marea Baltică. Când tatăl lui este împuşcat de poliţie, Maciek îşi dă seama că trebuie să formeze o alianţă între muncitori şi intelectuali, aşa că devine activist la Gdańsk. După multe conflicte, îşi atinge scopul odată cu grevele Solidarităţii din 1980. Iar cea care ajută formarea acestei unităţi este Biserica Catolică: Maciek ridică o cruce acolo unde a fost împuşcat tatăl lui şi se căsătoreşte la biserică, soţia lui (realizatoare de film) fiind condusă la altar de liderul Solidarităţii, electricianul mustăcios Lech Wałesa (în propria interpretare).

Filmul lui Wajda reflectă importanţa crucială a relaţiilor dintre gulerele albastre şi gulerele albe. Diviziunile dintre cele două categorii au reprezentat una dintre principalele surse de stabilitate a regimurilor comuniste: societatea era prea divizată încât să poată reprezenta o provocare serioasă la adresa stării de fapt. De asemenea, numeroşi muncitori polonezi, ca şi confraţii lor din restul blocului sovietic susţineau în general valorile socialiste şi beneficiaseră de pe urma îmbunătăţirii condiţiilor de trai – o temă explorată de un film anterior Omului de fier, numit Omul de marmură (Człowiek z marmuru). Doar în Polonia, însă, strategia paternalistă a comuniştilor nu a reuşit să producă stabilitatea de care avea nevoie, în mare măsură din cauza naţionalismului, alături de puterea extraordinară a Bisericii Catolice, care au contribuit la reconcilierea dintre albi şi albaştri.

Polonia era, desigur, călcâiul lui Ahile al blocului de decenii întregi, iar după criza din 1956, partidul din Polonia a dat înapoi mai mult decât oriunde

altundeva în chestiuni cum ar fi colectivizarea, religia şi sectorul privat. Totuşi, după o perioadă de linişte relativă, conflictul dintre partid şi unele părţi ale societăţii a reizbucnit după 1968. În acel an, reprimarea de către Gomułka a nemulţumirii studenţilor a indignat intelectualitatea, iar în 1970, el a reuşit să-i îndepărteze şi pe muncitori, prin creşterea preţurilor. Grevelor li s-a pus capăt cu forţa, dar Gomułka, deşi supravieţuise până atunci multor vicisitudini, a fost nevoit să demisioneze. El a fost înlocuit de Edvard Gierek, muncitor la origine, care a răspuns la nemulţumirile muncitorilor printr-unul dintre cele mai extravagante şi costisitoare programe socialist-paternaliste din tot blocul sovietic, finanţat în întregime din împrumuturi occidentale. Strategia a funcţionat, pentru un timp. Nivelul de trai a crescut cu 40%, iar conducătorii partidului se bucurau de stima populaţiei: în 1975, când au fost întrebaţi dacă au încredere în conducătorii ţării, 84,8% dintre polonezi au răspuns „da“ şi „mai degrabă da“.[32] Însă, în absenţa unor reforme economice reale, noile şi masivele investiţii industriale nu au reuşit să producă veniturile aşteptate, iar conducerea a fost nevoită să facă tăieri ample şi brutale în investiţii şi în subvenţiile la alimente. Creşterea cu 60% a preţurilor la alimente care s-a produs în 1976 a arătat cât de fragil şi de condiţionat era sprijinul popular pentru regim. Grevele şi demonstraţiile violente au reizbucnit şi au fost din nou reprimate dur. De data aceasta, însă, represiunea a făcut mai mult rău regimului. Cu tot respectul pentru Omul de fier, momentul 1976, mai degrabă decât 1970, a fost cel care a precipitat alianţa dintre muncitori şi intelectualitate, iar în acel an un grup de treisprezece intelectuali a fondat Comitetul pentru Apărarea Muncitorilor (KOR), care să ofere sprijin legal şi de altă natură greviştilor, reprezentând totodată un model pentru multe alte grupări de opoziţie. Iar în 1980, Polonia avea o reţea vastă de grupuri democratice de opoziţie.

Rolul central în alianţă l-a jucat Biserica Catolică – iar acesta este unul dintre principalele motive pentru care Polonia a fost diferită. Ca şi în restul blocului, grupurile gulerelor albe şi ale celor albastre aveau vederi politice foarte diferite: muncitorii erau mai favorabili egalităţii decât intelectualii şi mulţi dintre intelectualii disidenţi, dat fiind trecutul lor marxist, erau suspicioşi faţă de Biserică.[33] Cu toate acestea, Biserica s-a plasat cu succes în fruntea unei renaşteri naţionaliste, anticomuniste. Ampla ei campanie de nouă ani pentru celebrarea „Marii Novene a mileniului“, aniversarea creştinării Poloniei, a atras mulţimi uriaşe în procesiune cu Fecioara Neagră de la Częstochowa şi cu vulturul încoronat polonez. La jumătatea anilor 1970, aşadar, intelectualii disidenţi reîncepuseră să se apropie de Biserică (şi după reformele făcute de Conciliul Vatican II). În 1978, alegerea ca papă a lui Karol Wojtiła, arhiepiscop de

Cracovia şi fost muncitor în tinereţe, a dat şi mai multă greutate naţionalistă Bisericii Catolice, iar Partidul Comunist Polonez s-a trezit confruntat cu o mişcare socială vastă, unită în spatele unei ideologii alternative coerente şi al unei organizaţii eficiente cu influenţă internaţională.[34] Disidentul Adam Michnik şi ziaristul Jacek Żakowski îşi amintesc cât de puternic era acest naţionalism religios în rândurile muncitorilor:

Pe 16 octombrie 1978 mă aflam într-un taxi, când programul la radio s-a întrerupt. Crainicul, a cărui voce era uscată şi nervoasă, a citit comunicatul oficial de presă ce anunţa că tocmai fusese ales papă cardinalul de Cracovia, Karol Wojtiła. Şoferul a tras imediat pe dreapta. Nu a putut să mă ducă mai departe pentru că îi tremurau mâinile de emoţie... În piaţa centrală din Cracovia, Piotr Skrzynecki [un bine-cunoscut regizor de teatru şi film] a strigat: „În sfârşit, un muncitor polonez a ajuns cineva!“[35]

Aşa cum se vede clar din comentariul lui Skrzynecki, intelectualii şi muncitorii erau acum uniţi în jurul Bisericii Catolice, iar regimul polonez trebuia să facă faţă unor provocări neobişnuit de puternice la adresa autorităţii lui. Însă problemele partidului polonez erau doar forme extreme ale celor care afectau toate statele comuniste la sfârşitul anilor 1970 şi în anii 1980. Toate regimurile, cu excepţia URSS, profitaseră de deschiderea spre Vest de la jumătatea anilor 1970 pentru a împrumuta bani de la băncile occidentale. Şi toate au descoperit că ineficientele lor industrii producătoare de fum nu au adus şi creşterea aşteptată a exporturilor, necesară pentru plata datoriilor.

Dar şi ele sufereau, în formă extremă, din cauza condiţiilor ce afectau întreaga lume industrializată. Un surplus global de produse de industrie grea, noile tehnologii care se bazau pe computer şi creşterea preţului petrolului – toate acestea necesitau schimbări radicale ale proiectului economic dezvoltat în anii 1940 şi 1950. În acelaşi timp, sindicatele căpătaseră mai multă putere din cauza deficitului forţei de muncă şi a undelor de şoc ce au urmat revoltelor din 1968. Salariile au crescut, în timp ce productivitatea şi rentabilitatea au scăzut, iar finanţiştii şi-au pierdut încrederea şi au refuzat să mai investească. Preţurile acţiunilor, un indicator al nivelului de optimism din economie, au scăzut cu două treimi de la începutul anilor 1960 până la jumătatea anilor 1970.[36] Era clar că

lumea industrializată are nevoie de un nou model, care să redirecţioneze investiţiile spre domeniile mai profitabile, cu tehnologie înaltă.

Provocările respective au creat probleme mai ales regimurilor comuniste, deoarece acestea, în ciuda imaginii lor de putere şi de unitate monolitică, erau slabe din punct de vedere politic. Regimurile fuseseră controlate de puternicele interese din industria grea şi de apărare şi, de asemenea, nici nu puteau risca un nou conflict social cu muncitorii. Dar şi la vest de Cortina de Fier, guvernele, mai ales cele de stânga, au avut dificultăţi în promovarea unor reforme care ar fi putut nemulţumi muncitorii. Între timp, dreapta conservatoare şi cercurile de afaceri s-au mobilizat împotriva puterii sindicatelor pe plan intern, iar aceste mişcări au coincis cu un masiv program american de reînarmare împotriva URSS. Dar aceasta era o contrarevoluţie ideologică, la fel de mult ca una militară. Dacă J.F. Kennedy încercase să concureze cu URSS insistând pe un nou model capitalist de dezvoltare pentru Lumea a Treia, Statele Unite din perioada Reagan au adoptat ceva din stilul optimist, revoluţionar al comunismului din anii 1970 în Lumea a Treia, în interesul liberalismului de dreapta, însă. După ce superputerile trecuseră printr-o epocă de Realpolitik, ideile au revenit în prim-plan.

VI

La începutul anilor 1940, la apogeul disputelor privind pactul dintre naziști și sovietici, un tânăr profesor originar din Brooklyn, pe nume Irving Kristol, putea fi văzut cu regularitate în separeul nr. 1 al cafenelei de la New York City College, devorând ultimele numere din revistele de inspirație trotkistă The Partizan Review și The New Internationalist, editate de marxistul C.L.R. James din Trinidad. Între timp, staliniștii ocupau separeul nr. 2. Ca mulți intelectuali din New York, erau absorbiți cu toții de luptele de idei din Europa și au rămas așa.[37] Dar la sfârșitul anilor 1970, Kristol schimbase taberele în conflict. El era acum în centrul unui grup „neoconservator“ de intelectuali, cei mai mulți proveniți din stânga marxistă, care dezvoltau combustibilul intelectual pentru o contrarevoluție împotriva viziunii socialiste și tiermondiste asupra egalității.

Erau oare neoconservatorii răzbunarea lui Troțki pe URSS? Poate părea tras de păr să căutăm rădăcini marxiste în neoconservatorism, dar un număr uimitor dintre cei care scriau în The Public Interest, ziarul neoconservator al lui Kristol, fuseseră apropiați de trotkism. Ei erau acum susținători inimoși ai capitalismului, devenind, de fapt, un fel de naționaliști americani (deși ca promotori ai valorilor americane „universale“, nu ai unora înguste, xenofobe). Cu toții împărtășeau anumite atitudini trotkiste: internaționalismul, încrederea în luptă, noțiunea utopică a unei societăți morale de la „sfârșitul istoriei“, ura față de stalinista Realpolitik și, lucrul cel mai important, o credință romantică în puterea ideilor și a moralității de a schimba lumea. Publicațiile trotkiste pe care Kristol le citea cu atâta aviditate în anii 1940 condamnau stalinismul dintr-o perspectivă romantică – pentru că ignora rolul entuziasmului maselor în socialism – și, în mod similar, neoconservatorii credeau în forța angajamentului ideologic. Totuși, acolo unde trotkiștii sperau să mobilizeze proletariatul cu ideile lor de colectivism, neoconservatorii încercau să stârnească opinia publică printr-un amestec de moralitate burgheză și patriotism. Deși, la fel ca vechea stângă marxistă, neoconservatorii păstrau legături cu sindicatele, ei fuseseră indignați de atacul studenților asupra autorităților din universități în 1968 și mai ales de sprijinul acordat de Noua Stângă gherilelor comuniste în timpul Războiului din Vietnam.

Kristol și grupul lui alcătuiau, așadar, echivalentul capitalist al marxiștilor

romantici, chemând la o renaştere morală şi la mobilizare împotriva ameninţării comuniste. Dar, tot aşa cum comunismul a avut cea mai mare eficienţă atunci când a combinat romantismul din operele de tinereţe ale lui Marx cu tehnocraticul Marx de mai târziu, contrarevoluţia capitalistă avea nevoie de fundamente raţionaliste, pe lângă cele morale. Ea le-a găsit în „neoliberalismul“ promovat cel mai eficient de un alt profesor originar din Brooklyn, ceva mai vârstnic – economistul Milton Friedman. Acesta, fost adept al politicii New Deal, era un adversar activ al economiei mixte create imediat după cel de-al Doilea Război Mondial. El populariza o viziune elegantă şi coerentă de laissez-faire în economie, propusă şi de confraţi ca profesorul Friedrich Hayek din Chicago: statele, insista Friedman, erau prădătoare, corupte şi ineficiente, înăbuşind creşterea şi creativitatea. Puterea lor trebuia distrusă şi forţele naturale ale pieţei lăsate să înflorească. Această ideologie era puternic tehnocrată: Friedman chiar argumenta că politica monetară – şi astfel, ca efect, şi politica economică – putea fi condusă de un computer care, liber de orice influenţă politică, putea înfrânge inflaţia. Dar era şi revoluţionară. Aşa cum îşi amintea unul dintre studenţii lui Friedman: „Ceea ce ne entuziasma în mod special erau aceleaşi calităţi care făceau marxismul atrăgător pentru atâţia alţi tineri – simplitatea, împreună cu aparenta completitudine logică; idealismul combinat cu radicalismul.“[38]

Cei doi savanţi din Brooklyn nu erau apropiaţi personal; de altfel, între ei existau diferenţe intelectuale majore. Deşi amândoi erau vizionari şi dispuşi să sprijine atacuri puternice împotriva comunismului, neoconservatorii lui Kristol erau mai militarişti, moralişti şi apocaliptici ca perspectivă, dar şi mai pozitivi în privinţa rolului statelor şi al sindicatelor decât neoliberalii.

Imediat după 1968, însă, ei au ajuns alături în lupta împotriva comunismului, convinşi, la fel ca vechii leninişti, că o avangardă de intelectuali trebuia să atace statul vechi, corupt, şi să-l înlocuiască prin altceva. Neoliberalii şi neoconservatorii s-au unit în jurul unui program de „liberalism revoluţionar“ care folosea metodele militante şi mobilizatoare ale marxist-leniniştilor împotriva lor. Şi şi-au găsit susţinătorul într-un alt fost adept al New Deal, acum anticomunist radical – Ronald Reagan.

Erodarea continuă a puterii americane şi evidenţa succeselor revoluţionare în Lumea a Treia au întărit credibilitatea neoconservatorilor. Ei erau convinşi că preşedintele Carter, obligându-i pe jandarmii Americii să respecte drepturile omului, îi slăbise şi pe aceştia şi puterea americană. Intelectuala neoconservatoare Jean Kirkpatrick (mai târziu ambasador al lui Ronald Reagan

la ONU) a dezvoltat unul dintre cele mai puternice argumente în favoarea militantismului anticomunist, trasând o distincţie categorică între „totalitarism“ şi „autoritarism“. Ea a argumentat că, spre deosebire de regimurile „autoritare“, care aveau să evolueze spre democraţii liberale pe măsură ce se modernizau, regimurile „totalitare“ nu aveau să facă niciodată asta. Aşadar, dacă Statele Unite voiau să promoveze democraţia, trebuiau să sprijine comuniştii autoritari împotriva celor totalitari, oricât le-ar fi displăcut primii.[39]

Anul culminant 1979 s-a dovedit a fi punctul de cotitură. Politica Statelor Unite se izbise de o serie de dezastre: revoluţia sandinistă, detronarea şahului Iranului de către islamişti şi invazia sovietică în Afghanistan. Toate păreau să confirme analiza neoconservatorilor privind puterea şi agresivitatea sovieticilor, iar în anul următor americanii au răspuns votând pentru ripostă, alegându-l preşedinte pe Ronald Reagan cu o majoritate covârşitoare, în luna noiembrie.

Criza ordinii economice a Americii era însă mai acută şi cerea un răspuns imediat. Eforturile Washingtonului de a menţine atât cheltuielile pentru apărare, cât şi pe cele sociale prin tipărirea de bani au avut succes pentru o vreme, dar loviturile primite de prestigiul american în Iran şi Afghanistan au fost picătura care a umplut paharul, iar Washingtonul s-a confruntat cu o fugă de dolar a investitorilor şi cu sfârşitul supremaţiei acestuia ca monedă principală a lumii. Pe 14 octombrie 1979, preşedintele Rezervei Federale, Paul Volcker, a introdus măsurile împotriva inflaţiei propuse de Friedman şi a decis să le dea investitorilor ce voiau: o creştere masivă a ratei dobânzilor, un atac împotriva inflaţiei şi un dolar puternic valorizat. Aceasta, combinată cu aşa-numita revoluţie economică „a stocurilor“, a mărit profitabilitatea capitalului – reducând taxele pentru corporaţii şi tăind cheltuielile sociale, în paralel cu o creştere a şomajului şi o scădere a puterii sindicatelor.[40] Mai general, a marcat sfârşitul definitiv al ordinii economice stabilite la Bretton Woods în 1944. Înfrângerea din Vietnam demonstrase Washingtonului că nu îşi poate menţine hegemonia globală impozitându-şi şi înrolându-şi cetăţenii, dar abia în 1979, aproape doar din întâmplare, acesta a descoperit o alternativă viabilă. Finanţele internaţionale aveau să devină combustibilul puterii americane. Această alianţă dintre Statele Unite şi finanţele globale a fost cea care i-a dat puterea să lupte într-o nouă fază din ceea ce este deseori numit „al doilea Război Rece“. Iar acest sistem puternic avea să domine lumea vreme de aproape trei decenii, până când a intrat în mod spectaculos în implozie, în septembrie 2008.

Lupta finală a Statelor Unite împotriva comunismului a fost finanţată aşadar în

mare măsură prin împrumuturi străine – multe dintre ele japoneze.[41] Washingtonul putea să lupte acum pentru a-și recâștiga supremația globală fără să ceară sacrificii de la populație. Totuși, obiectivul americanilor – reînarmarea – a avut mai puțin impact asupra puterii SUA decât consecințele neintenționate. Pentru a-și finanța împrumuturile masive, Statele Unite au recurs la rate ale dobânzilor ridicate și au atras mare parte din capitalul mondial. Faptul a provocat însă o foamete financiară în Lumile a Doua și a Treia: în locul celor 46,8 miliarde de dolari care au plecat din țările industrializate din G7 în anii 1970, în deceniul următor au intrat 374,4 miliarde de dolari.[42] Penuria de capital care a rezultat i-a lovit inevitabil pe cei deja îndatorați și, în special, regimurile comuniste.

Nu toate statele comuniste au fost afectate: China, ca și alte țări din estul Asiei, avea puține datorii și a beneficiat de pe urma noului regim liberal de comerț. A fost permis exportul de produse industriale ieftine în Statele Unite, iar în anii 2000, China avea să ia locul Japoniei ca principală sursă de capital pentru îndatoratul Washington. Dar sateliții URSS din sud-estul Europei și aliații ei din Sud au fost mai puțin norocoși. Bunurile industriale produse de ei nu aveau căutare, iar, ca grup, erau cele mai îndatorate dintre toate țările. În 1979, rata serviciului datoriei externe a Poloniei ajunsese la un masiv 92%, iar în RDG la 54%, comparativ cu cele 55% ale Mexicului și 31% ale Braziliei, și mult mai mare decât cele 25 de procente, cât ar fi fost prudent.[43] Ele se confruntau acum cu dobânzi usturătoare și cu retrageri de capital. Așa cum anticipase Stalin când a respins Planul Marshall, era periculos să cedezi ispitei creditelor occidentale. Comuniștii est-europeni aveau să blesteme ziua când s-au atins de banii din Vest.

Polonia și România au ajuns efectiv la faliment și au suferit umilința de a fi nevoite să se roage de capitaliștii occidentali să le reeșaloneze datoriile; Ungaria și RDG aveau probleme mai puțin grave și au supraviețuit prin finanțare temporară. Dar toate au fost nevoite să scadă nivelul de trai, în special pentru clasa muncitoare industrială, ceea ce a fost foarte dureros. Statele comuniste erau slabe și regimurile lor aveau prea puțină legitimitate. Iar criza datoriilor avea s-o corodeze și mai mult.

În mod previzibil, stalinismul nereformat a reușit cel mai bine să impună austeritatea. Când România nu a mai reușit să-și plătească datoriile, în 1981, și a fost nevoită să ceară reeșalonarea, au fost introduse rații la pâine; energia electrică era furnizată cu intermitențe, iar folosirea frigiderelor și a aspiratoarelor a fost interzisă. Munca a fost intensificată și programul extins duminicile și în

zilele de sărbătoare. Când a început să lipsească benzina, guvernul, care se pretindea o călăuză spre modernitate, a fost nevoit, în mod umilitor, să încurajeze revenirea la căruțe trase de cai. Securitatea și-a dezvoltat o rețea de informatori în stil Stasi pentru a veghea asupra disciplinei, iar statul s-a amestecat și mai mult în viețile private ale oamenilor, inclusiv prin notoria examinare obligatorie a femeilor pentru a opri avorturile și a răsturna tendința de scădere a nașterilor.

În Iugoslavia mai liberală și descentralizată, în schimb, programul de austeritate lansat de statul federal nu a făcut decât să accelereze dezintegrarea politică. Îndatorată până peste cap, țara a fost nevoită să meargă cu căciula în mână după împrumuturi la FMI, care i-a impus condiții foarte stricte în 1982. Până atunci susținător al descentralizării, FMI declara acum, pe bună dreptate, că măsurile de austeritate nu aveau cum să funcționeze decât dacă republicilor li se luau puterile autonome de a împrumuta și de a tipări bani. Republicile mai bogate – în special Slovenia și Croația – au obiectat, iar disputele între ele și vecinele mai sărace au continuat de-a lungul anilor 1980, pregătind terenul pentru ruptura apocaliptică din anii 1990.[44] Liderii comuniști acționau din ce în ce mai mult ca reprezentanți ai republicilor decât ai Iugoslaviei federale și naționalismele locale au înlocuit iugoslavismul marxist. Moartea lui Tito în 1980 a dizolvat o parte din liantul unificator al țării, iar consecințele datoriei internaționale și ale intervenției FMI au făcut restul. Legăturile care țineau Iugoslavia laolaltă se dezintegrau.

În Polonia, criza datoriilor a dus la colapsul aproape total al puterii comuniste. În 1980, când guvernul a fost nevoit să impună măsuri de austeritate și să reducă distribuirea cărnii, faptul a provocat un val de greve. Oprirea lucrului la șantierul naval Lenin, în portul Gdańsk de la Marea Baltică, a fost una dintre cele mai bine organizate și muncitorii au trecut curând de la revendicări economice la unele politice. Ei au ridicat o cruce de lemn în fața fabricii în memoria celor patru muncitori uciși în 1970 și au lansat o mișcare mai largă, Solidaritatea, care să lupte pentru justiție socială și sindicate independente. Grevele, la care s-au alăturat oameni din toate păturile societății, s-au răspândit, și economia a fost curând paralizată. Comuniștii, conduși acum de Stanisław Kania, nu au avut altă opțiune decât să permită activitatea liberă a sindicatelor, în afara controlului partidului. În august 1980, Solidaritatea și partidul au semnat acorduri care, pentru prima dată de la sfârșitul fronturilor populare din anii 1940, dădeau necomuniștilor puteri reale. În următoarele șaisprezece luni, comuniștii și Solidaritatea au stat față în față, într-o așteptare tensionată.

Această situaţie nu putea să dureze la nesfârşit. Solidaritatea era pusă pe fapte mari şi o grevă plănuită pentru decembrie 1981 i-a făcut pe sovietici să se teamă de o rebeliune. Kremlinul a făcut presiuni asupra lui Kania şi a şefului armatei, generalul Wojciech Jaruzelski, să salveze partidul aflat în declin prin impunerea legii marţiale. Conducerea poloneză a avut, evident, reticenţe în a-şi asuma responsabilitatea pentru o represiune atât de nepopulară, iar Kania a părut chiar că începe să ţină partea Solidarităţii.[45] Moscova a decis atunci că el trebuie să plece şi Kania a fost înlocuit în funcţia de prim-secretar de Jaruzelski, care, ameninţat cu o intervenţie a Armatei Roşii, a acceptat să îndeplinească dorinţele Moscovei.

Jaruzelski a declarat legea marţială, iar militarii au preluat puterea, ucigând în jur de o sută de oameni. Activiştii Solidarităţii au fost arestaţi şi stabilitatea reinstituită. După cum prevăzuse Jaruzelski, măsura respectivă a distrus şi ultima urmă de legitimitate care-i mai rămăsese partidului. Practic, Polonia nu mai era stat comunist. Militarul Jaruzelski, cu ochelarii lui cu lentile negre ce aveau să devină semn distinctiv, arăta mai degrabă ca versiunea austeră a unui dictator latino-american decât ca un lider comunist; la conducere erau acum statul şi armata, nu partidul.[46] Şi mai important, evenimentele din 1981 au arătat clar că sprijinul sovietic pentru Europa de Est îşi atinsese limitele. Sovieticii le-au transmis elitelor comuniste (deşi nu şi restului lumii) că doctrina Brejnev şi promisiunea sprijinului militar pentru regimurile din blocul sovietic deveniseră literă moartă.[47] Şi, cu toate că URSS a fost nevoită să dea împrumuturi uriaşe Poloniei în 1981–1982, răbdarea sovieticilor faţă de clienţii lor instabili din Europa de Est se apropia de sfârşit, în parte din cauză că Uniunea Sovietică însăşi se simţea mai săracă; chiar dacă preţul petrolului era încă ridicat, scădea întruna din 1981. Ca răspuns la ameninţările că est-germanii vor fi nevoiţi să împrumute şi mai mulţi bani din Vest dacă nu primesc infuzii mai mari din URSS, Nikolai Baibakov, şeful organizaţiei sovietice de planificare, le-a transmis că trebuie să taie investiţiile:

Trebuie să mă gândesc şi la Republica Populară Polonă! Dacă le tai petrolul (şi merg acolo săptămâna viitoare), ar fi de nesuportat pentru socialism... Iar Vietnamul suferă de foame. Trebuie să venim în ajutor. Ar trebui să renunţăm la sud-estul Asiei? Angola, Mozambic, Etiopia, Yemen, pe toate le ducem în spate. Şi nivelul nostru de trai este foarte scăzut, chiar trebuie să-l îmbunătăţim.[48]

Comuniștii din Europa de Est nu erau singurii care sufereau în noua ordine economică internațională. Multe țări din Lumea a Treia, de toate ideologiile, au fost lovite de creșterea dobânzilor și de recesiunea mondială, întrucât prețurile la materiile prime au scăzut și creditele au devenit prea scumpe. Unele regimuri comuniste din Lumea a Treia aveau însă o vulnerabilitate mărită, pentru că erau mai dispuse să urmeze politici ambițioase de dezvoltare economică și socială. Problema datoriei, așadar, le afecta în mod special.

Criza economică și cea a datoriilor au fost exacerbate de faptul că regimurile comuniste erau obligate să trateze cu FMI și cu Banca Mondială, care în ultimul timp deveniseră foarte agresive. În contrast cu anii 1970, când aceste instituții internaționale recomandau dezvoltarea condusă de stat, Statele Unite le foloseau acum pentru a-și impune viziunea neoliberală în lume. În februarie 1980, Robert McNamara, președintele Băncii Mondiale, a introdus programul „împrumuturilor de ajustare structurală“, pe termen lung, pentru țările cu probleme economice. Acest program, împreună cu cele ale FMI, a devenit una dintre cele mai eficiente arme ale neoliberalismului în Lumea a Doua și a Treia. Sub sloganul „stabilizați, privatizați și liberalizați“, banii erau dați numai dacă rolul statului scădea, economia era privatizată și pieţele lăsate libere.

Existau acum stimulente puternice, în măsură să-i determine pe comuniștii din Lumea a Treia să-și abandoneze modelul economic. Dar erau influențați și de forțe din interiorul lumii comuniste, cel mai notabil exemplu fiind China, în care economia de piață în 1978 a fost reintrodusă. Schimbarea taberei de către regimul care până atunci propovăduia puritatea comunistă strictă în Lumea a Treia, schimbare influențată de succesul tigrilor din Asia de Sud-Est, a dat o lovitură majoră marxist-leniniștilor. Eșecurile planificării socialiste au avut și ele rolul lor. La jumătatea anilor 1980, câteva state prosovietice introduceau reforme de piață. În 1984, Guineea Bissau a început să coopereze cu FMI, urmată de Mozambic în 1987, la un an după moartea lui Samora Machel într-un accident de avion. Chiar și Angola, încă implicată într-un război civil cu aliații americanilor și, în consecință, exclusă de la ajutoarele FMI, a introdus reforme de piață în 1985.

Până la jumătatea anilor 1980, criza datoriilor și cea financiară slăbiseră comunismul și au avut un efect devastator asupra regimurilor din Sud. Însă nu i-au distrus miezul din URSS și din Europa de Est. Într-adevăr, comuniștii

conservatori din URSS, ostili reformei economice, au arătat cu degetul spre datorii, considerate dovada pericolelor capitalismului şi colaborării cu Occidentul. Rezultatele revoluţiei neoconservatoare din America a lui Ronald Reagan au fost similare: au avut un impact major în Sud, dar mult mai ambiguu în URSS şi în Europa de Est.

Jumătatea anilor 1980 a fost o perioadă a temerilor de război, de ambele părţi ale Cortinei de Fier, iar în Statele Unite au fost difuzate câteva filme şi programe TV pe tema atacurilor şi invaziilor sovietice. Unul dintre cele mai puţin plauzibile – şi mai violente – a fost Invazia roşie (Red Dawn), în 1984.[49] Scenariul este tras de păr: perfizii europeni – cu excepţia loialului Albion – au abandonat Washingtonul; un regim revoluţionar controlează Mexicul; sovieticii şi aliaţii lor (Cuba şi Nicaragua) ocupă regiuni vaste din centrul Statelor Unite. La fel ca locuitorii din Mosinee în anii 1950, americanii sunt supuşi unei propagande intensive cu produse ale culturii sovietice, iar în cinematografe rulează de zor Aleksandr Nevski. Dar există un lucru pe care roşiii nu puteau să-l prevadă: „Armatele invadatoare ţineau totul sub control, cu o singură excepţie – opt puştani care îşi spuneau «Nevăstuicile»“. Aceştia, cei mai mulţi membri ai echipei de fotbal a liceului din orăşelul Calumet, din Colorado, duc, în numele libertăţii, un război de gherilă împotriva forţelor de ocupaţie şi devin o ameninţare serioasă pentru sovietici. Până la urmă sunt învinşi, dar, când America este în sfârşit eliberată, numele lor sunt înscrise pentru posteritate pe „Stânca partizanilor“.

Filmul a fost finanţat de Hollywood, fără să fie sponsorizat de guvern. Dar a surprins o nouă imagine pe care o aveau americanii despre ei înşişi, imagine care avea să exercite o influenţă tot mai mare în timpul celui de-al doilea Război Rece. Statele Unite nu mai erau poliţistul global al lui Nixon, menţinând ordinea împotriva revoluţionarilor comunişti printr-o reţea de jandarmi regionali. Erau personajul nedreptăţit, partizanul şi luptătorul pentru libertate, înfruntând monolitul totalitarismului. Şi, chiar dacă bătrânul Ronald Reagan era departe de a fi un Che Guevara capitalist, el era hotărât să dea cauzei americane idealismul şi militantismul care fuseseră până atunci apanajul gherilelor comuniste.

Reagan, fiul unui modest vânzător de pantofi din Illinois, nu era un neoconservator convenţional. Contemporanii lui îl considerau greu de înţeles; el a rămas într-o oarecare măsură o enigmă şi în ziua de azi. Avea o atitudine idealistă şi optimistă, moştenită de la mama lui, de confesiune evanghelică, şi care l-a făcut foarte popular printre alegătorii americani. Era însă şi un liberal

militant, hotărât să se opună primejdiilor care ameninţau „lumea liberă“ dinspre „imperiul răului“ comunist. Optimismul lui fundamental îl apropia de neoliberali. Era convins că până la urmă comunismul avea să se prăbuşească deoarece era iraţional din punct de vedere economic. Era sincer dedicat dezarmării nucleare. Cu toate acestea, împărtăşea mult şi din beligeranţa neoconservatorilor, în special în primii ani de preşedinţie. A fost un ideolog anticomunist pasionat şi a condus cea mai amplă reînarmare pe timp de pace din istoria Americii, cu cheltuieli militare ce au absorbit 30% din bugetul federal între 1981 şi 1985. El a numit, de asemenea, neoconservatori ca Paul Wolfowitz în funcţii mai mărunte în administraţie (cu toate că şi „porumbeii“ au fost puternici sub mandatele lui), iar limbajul lor cu inflexiuni marxiste l-a influenţat şi pe al lui. Aşa cum îi spunea unui parlamentar britanic, în 1982:

Ironia este că, într-un fel, Karl Marx avea dreptate. Astăzi suntem martorii unei mari crize revoluţionare, o criză în care cerinţele ordinii economice sunt în conflict direct cu ordinea politică. Dar criza se petrece... la marxism-leninism acasă... Uniunea Sovietică este cea care merge împotriva cursului istoriei.[50]

În Lumea a Treia existau motive practice, numeroase şi puternice, pentru ca Reagan să adopte un idealism revoluţionar. Jandarmii lui Nixon nu reuşiseră să stăvilească fluxul succesului comunist, cum nu reuşiseră nici eforturile lui Jimmy Carter de a-i obliga să respecte drepturile omului. Reagan era hotărât să recurgă la forţa militară pentru a împinge înapoi comunismul, mai ales în America Centrală. El a refuzat să accepte că, acolo, comunismul era un răspuns la injustiţiile locale; gherilele erau „personal militar“, instruit de URSS.[51] Totuşi, el era constrâns încă de amintirea Vietnamului şi exista prea puţin sprijin public pentru o întoarcere la războiul total în Lumea a Treia. Reagan putea să ducă războaie convenţionale acolo unde victoria era uşoară – ca în invazia micii insule Grenada în 1983 –, dar asemenea cazuri erau puţine. Folosirea strategiilor de gherilă, dezvoltate de comunişti, era, aşadar, o soluţie excelentă. Acestea permiteau mişcărilor proamericane să pară indigene, erau ieftine şi puteau fi practicate în secret, departe de ochii Congresului. Noua politică, urmată în Nicaragua, Filipine, Afghanistan, Etiopia şi El Salvador, a primit numele şters de „conflict de mică intensitate“, dar datorează mult tacticilor maoiste şi tradiţiilor gherilei.[52] În loc să sprijine dictatori militari, Statele Unite susţineau grupuri

insurgente locale. Războiul era „civilianizat“ – „războiul întregului popor“ al maoismului – în timp ce „psyop“ („agitprop“ în limbaj comunist, „agitație și propagandă“) era elementul central al noii strategii. Regimurile comuniste și de stânga erau subminate prin sabotaje și prin asasinate. Dar se făceau eforturi și pentru câștigarea disputelor politice și pentru formarea unor grupuri tip „a treia forță“ împotriva comuniștilor și a vechilor dictatori. Erau mobilizați anticomuniștii din clasa de mijloc urbană și din bisericile conservatoare, iar uneori erau abandonați vechii aliați autoritari, precum Fernando din Filipine. Spre 1985, strategia era justificată ideologic ca „doctrina Reagan“, o politică de „revoluție anticomunistă“ menită să aducă lumii democrație.[53]

Reagan și-a început contraofensiva militară împotriva comunismului în America Centrală, iar „conflictul de intensitate mică“ a fost practicat în modul cel mai perseverent în Nicaragua. Americanii susțineau mai multe grupuri de opoziție, precum o „a treia forță“, formată din liberali și conservatori, și insurgenții „contras“. Mulți „contras“ aveau legături cu fostul dictator, Somoza, dar instructorii și consilierii americani sub acoperire i-au transformat într-o forță de gherilă modernă. Câțiva responsabili din CIA le-au pregătit în 1983 un manual, Operațiuni psihologice în războiul de gherilă (Psychological Operations in Guerrilla Warfare), din care paragrafe întregi păreau a fi extrase din Mao sau din Che Guevara. Broșura începea cu propoziția „Războiul de gherilă este în esență unul politic“ și continua explicând cum trebuiau „contras“ să-și politizeze propriile forțe, pentru a putea duce o campanie de subversiune împotriva regimului. „Cadrele politice“ trebuiau să organizeze unitățile, asigurându-se că acestea rămân motivate prin intermediul „autocriticii“ și al „ședințelor de grup“, care „să ridice moralul și să îmbunătățească unitatea de gândire“. Gherila urma să facă „propagandă armată“, răpind și asasinând oficiali guvernamentali, „inamici ai poporului“. În același timp, trebuia să dea populației rurale „pregătire ideologică“ amestecată cu „cântece folclorice“, convingând-o de natura imperialistă ruso-cubaneză a regimului sandinist.[54]

În practică, gruparea contras s-a bazat mai mult pe violență, pe intimidare și sabotaj decât pe câștigarea inimilor și a minților. Spre 1988, sandiniștii îi învingeau militar pe contras, dar războiul și un embargo american devastaseră economia, iar sandiniștii reușiseră să-și înstrăineze o parte a populației. Când s-au organizat alegeri, în 1990, majoritatea – unii sătui de război și crezând că acesta se va termina doar odată cu căderea regimului, alții deranjați de programele prea ambițioase de reformă ale sandiniștilor și de ostilitatea lor la critici – au votat pentru candidata proamericană, neoliberală Violetta Barrios de

Chamorro. În alte părți ale Americii Centrale, pentru suprimarea insurgenților marxiste s-a folosit violența extremă, de data aceasta dezlănțuită de grupările paramilitare ale dictatorilor locali, cu sprijinul Washingtonului. În Guatemala, detașamente ale morții, purtând nume ca Ojo por Ojo (Ochi pentru ochi), au masacrat zeci de mii de oameni, în special amerindieni, iar războiul civil din El Salvador a fost de o brutalitate cu totul specială.[55] La sfârșitul anilor 1980, bilanțul victimelor în războaiele din America Centrală era uriaș: în Nicaragua, aproape 1% din populație a murit în războaiele contras.[56]

Perspectivele războiului anticomunist de gherilă erau și mai bune în alte regiuni atinse de expansiunea comunistă din anii 1970. Statele Unite, în strânsă colaborare cu Africa de Sud, au continuat să susțină războiul de uzură dus de UNITA în Angola, în care au murit în jur de 800 000 de oameni și aproape o treime din populația de zece milioane de oameni a fost nevoită să se refugieze.[57] Regimul din Mozambic a fost îngenuncheat și el de sud-africani și de RENAMO, iar în 1984 s-a făcut pace. Dar centrală pentru strategia de gherilă era lupta împotriva URSS în Afghanistan. Chiar înainte de invazia sovietică, comuniștii afghani se confruntau cu o puternică insurgență a islamiștilor – mujahedinii. Administrația Carter le dăduse insurgenților un ajutor militar limitat, suplimentându-l pe cel saudit și pakistanez, dar acest ajutor a fost mărit substanțial în 1983. Tineri din toată lumea musulmană s-au adunat să ia parte la jihad, războiul sfânt. Printre ei se afla și fiul unui bogat om de afaceri saudit, Osama bin Laden; acesta era războiul lor civil spaniol. Pentru Reagan, pe de altă parte, sprijinul acordat mujahedinilor se potrivea perfect cu strategia războiului anticomunist de gherilă. Spre deosebire de tipul iranian de islamism, care avea o puternică tentă socialistă, mujahedinii erau conservatori din punct de vedere social. Ei alcătuiau totodată o mișcare antiimperialistă autentică, bucurându-se de un real sprijin militar. După cum se entuziasma directorul CIA William Casey: „Asta este frumusețea operațiunii din Afghanistan. De obicei se spune că americanii cei mari și răi îi bat pe localnici. În Afghanistan este exact pe dos. Rușii sunt cei care abuzează de cei mici.“[58] Americanii aveau să regrete amarnic, desigur, sprijinul acordat mujahedinilor, când aceștia s-au întors împotriva fostului lor protector, în anii 1990. Dar, potrivit doctrinei Kirkpatrick, nu conta că nu erau liberali, atâta vreme cât se opuneau totalitarismului comunist.

Așadar, forța militară a provocat daune serioase comunismului în Sud, dar speranța neoconservatorilor că va submina însăși Uniunea Sovietică s-a dovedit nejustificată. Este posibil chiar ca noul spirit belicos al Occidentului să fi fost contraproductiv, pentru că a rigidizat atitudinile sovieticilor și le-a dat mai multă

putere adepților liniei dure. Relațiile dintre puteri erau la cel mai prost nivel din ultimii ani, iar în noiembrie 1983 lumea a fost mai aproape ca oricând de un război nuclear după criza rachetelor din Cuba, când sovieticii au interpretat greșit un exercițiu NATO ca fiind un atac, iar izbucnirea conflictului a fost evitată la limită.[59] La Moscova, nostalgia după epoca stalinistă era în floare: bătrânul Viaceslav Molotov a fost reprimit în partid (și se glumea că era crescut pentru a deveni următorul lider) și se vorbea chiar de întoarcerea la vechile tactici staliniste de mobilizare la muncă. La moartea lui Leonid Brejnev, în 1982, puterea a trecut la un adept al liniei dure, Iuri Andropov. Acesta nu s-a întors la anii 1940, dar ideile lui conțineau încă ecouri ale trecutului. Economia trebuia revitalizată nu prin reforme de piață și liberalizare, ci prin reîntărirea disciplinei muncii și prin epurarea oficialilor corupți.

Când Andropov a murit, în 1984, atmosfera internațională proastă dăduse și mai multă forță aripii dure de la Kremlin. Bătrânul și conservatorul Konstantin Cernenko a preluat conducerea, și chiar dacă Gorbaciov, deja bine-cunoscut ca reformist, a devenit numărul doi, el întâmpina încă o opoziție destul de puternică. Iar, în anul următor, când Cernenko însuși a murit, îngrijorările legate de Gorbaciov nu se stinseseră încă, dar era clar că Politburoul nu putea continua să aleagă bătrâni bolnavi, care era puțin probabil să supraviețuiască măcar o vreme. Partea cea mai gravă a crizei datoriilor din Europa de Est luase sfârșit (deși era încă serioasă în Polonia), dar țările-satelit stagnau, incapabile să atragă capital nou pentru investiții. Era limpede că o nouă generație trebuia să preia puterea, iar Gorbaciov, cel mai tânăr membru din Politburo, era singurul candidat cât de cât plauzibil.

La patru ani după venirea la putere a lui Gorbaciov, Zidul Berlinului a căzut; după șase ani, Uniunea Sovietică nu mai exista. În principiu, nimeni nu putea să prevadă aceste evenimente în 1985. Nedumeririle legate de ele încă persistă, iar istoricii se lansează în dispute aprinse. Unii sugerează că programul de reînarmare al lui Reagan, și în special Inițiativa de Apărare Strategică „Războiul Stelelor“ (SDI), sunt cele care au distrus comunismul. Fără îndoială că politicile lui Reagan au exercitat o presiune economică și psihologică serioasă asupra URSS, iar SDI era un semn îngrijorător că URSS nu ținea pasul (deși au existat oficiali care nu au luat programul în serios).[60] Dar povara cheltuielilor militare, oricât de grea ar fi, nu provoacă nici crize economice, nici tulburări sociale. Un universitar cu legături la nivel înalt cugeta, când a fost intervievat la sfârșitul anilor 1990:

Imaginați-vă că Brejnev este încă în viață. Am trăi și acum sub vechiul regim, nimic nu s-ar fi schimbat. Poate că lucrurile ar sta ceva mai rău, dar țara ar fi sub control. Am avea și acum același sistem totalitar, am merge la ședințe de partid și am ieși la demonstrații cu aceleași steaguri roșii.[61]

Omul care a distrus Partidul Comunist Sovietic nu se afla la Casa Albă, ci la Kremlin. Gorbaciov nu era motivat atât de teama de puterea militară americană, cât de dorința de a revigora sistemul, făcându-l totodată mai cuprinzător. La început, ca și predecesorii lui, sperase că va putea realiza aceasta prin transformarea Partidului Comunist, însă, când planul lui a eșuat, s-a trezit nevoit să lipsească partidul de putere. Guvernarea comunistă a făcut, așadar, implozie nu din cauza presiunii exterioare, ci ca rezultat al unei revoluții interne nonviolente, pusă la cale de însăși elita partidului.

VII

Căința (Pokajanie) regizorului georgian Tenghiz Abuladze este probabil unul dintre cele mai complexe și mai tulburătoare filme care au cunoscut vreodată succesul de casă. Realizat la începutul anilor 1980, dar proiectat abia în 1986, în timpul noii politici de „deschidere“ (glasnost) a lui Gorbaciov, este un film cu zombi suprarealist. Începe cu înmormântarea lui Varlam, un primar stalinist local, al cărui cadavru reapare întruna, dezgropat misterios ori de câte ori este reînhumat. Vinovatul este descoperit în persoana Ketiei, o femeie hotărâtă să reamintească lumii de teroarea regimului lui Varlam. Keti este traumatizată de moartea mamei ei, ucisă de Varlam în timp ce încerca să împiedice distrugerea unei biserici istorice. Ea reușește în cele din urmă să scoată la lumină ororile trecutului, în pofida încercărilor autorităților orașului de a le ține ascunse, iar fiul lui Varlam, lovit de remușcări, dezgroapă chiar el cadavrul în cele din urmă și îl aruncă de pe o costișă. Cu toate acestea, filmul se termină într-o notă pesimistă. Keti este arătată la ea acasă, locuind încă pe „Strada Varlam“, într-un cartier lipsit de orice valori spirituale.

Căința a ajuns în cinematografe doar după o luptă politică. Aleksandr Iakovlev era principalul lui susținător, dar s-a lovit de opoziția colegilor lui, cărora le-a obținut acordul doar după ce i-a convins că filmul era prea obscur pentru oamenii obișnuiți și le-a promis că va fi proiectat doar în câteva orașe. Însă, când a aranjat ca filmul să fie distribuit pe scară largă, câțiva șefi de partid locali au fost furioși și l-au interzis.[62] Totuși, Căința a făcut senzație și surprinde mult din atmosfera de la începutul perestroikăi („restructurarea“) lui Gorbaciov. Ca și în vremea lui Hrușciov, stalinistul este descris ca un personaj birocratic, condus de rațiune, care privește cu dispreț aspectele morale și spirituale, în timp ce eroii sunt oameni cu idealuri și valori. Filmul privește însă și epoca lui Brejnev, cu încercările ei de a-l „reînhuma“ pe Stalin și cu lupta ce a rezultat între reformatori, care voiau să atace birocrația stalinistă, și conservatorii brejneviști, decișisă păstreze vechiul sistem la locul lui.

Filmul oferă și o viziune extrem de puternică asupra gândirii multora din perioada glasnost, inclusiv a lui Mihail Gorbaciov, care a văzut filmul și i-a plăcut.[63] Evaluările fermecătorului și inteligentului Gorbaciov nu sunt încă

definitive. De ce s-a comportat el aparent atât de irațional și a sfârșit prin a distruge sistemul pe care voia să-l întărească? Căința furnizează câteva indicii. Gorbaciov nu avea, cu siguranță, sensibilitatea religioasă a lui Abuladze, dar, ca mulți alții din generația ce a ajuns la maturitate în perioada de destalinizare, împărtășea mânia acestuia la adresa „birocraților“ din partid – un sentiment descris și de Iakovlev, după vizionare: „Filmul ne-a năucit, pe mine și pe toată familia mea. Inteligent, onest, cu un stil neobișnuit. Nemilos și convingător. Parcă folosea un baros, pentru a sfărâma cu toată puterea lui sistemul de minciuni, ipocrizie și violență.“[64]

Gorbaciov a fost ultimul din lunga tradiție a comuniștilor care credeau că pot revigora socialismul atacându-i pe „birocrații“ conservatori, obsedați de statutul lor – o tradiție care a trecut de la staliniștii din anii 1920 la Hrușciov la începutul anilor 1960, apoi la Mao în timpul Revoluției Culturale. Strategia lui era mai apropiată de cea a lui Hrușciov, deoarece spera să facă sistemul mai puțin birocratic prin deschiderea partidului la influențele întregii societăți. Însă, spre deosebire de toți predecesorii lui sovietici, el a ajuns la concluzia că puterile partidului trebuie reduse. Gorbaciov învățase și lecția căderii lui Hrușciov în 1964, și a sfârșitului Primăverii de la Praga. Ca și Keti, era decis să nu-i lase pe birocrați să revină din morți, ca niște zombi. În final, a hotărât să le distrugă puterea, chiar dacă aceasta putea duce până la urmă la dizolvarea sistemului însuși.

În plus, mânia lui Gorbaciov împotriva birocraților din interior era, în ultimă instanță, mai mare decât neîncrederea lui în Occident. Mai mult, tocmai când era compromisului de clasă de după război intra în Occident într-o perioadă de criză, comuniștii sovietici începeau să-i aprecieze virtuțile. Gorbaciov dorea din ce în ce mai mult ca URSS să se integreze în sfera occidentală ca un stat democratic și a început să fie favorabil alegerilor democratice și reformelor de piață în stil occidental. El a fost încurajat în „revoluția“ lui de intelectualii „contra-revoluționari“ pe care Țipko îi găsise în Comitetul Central în anii 1980, de neoliberalul FMI și de o mare parte a opiniei publice occidentale.

Când liderii occidentali l-au întâlnit pentru prima dată pe Mihail Gorbaciov, au fost surprinși și dezarmați în egală măsură. Cum putea un individ atât de prietenos și de fermecător să fie comunist? Până și anticomunista hotărâtă Margaret Thatcher a fost impresionată de el. Dar ei îl judecau după standardele aparatcicului mohorât și defensiv din anii 1960 și 1970. În realitate, Gorbaciov era doar o versiune de un calibru mai înalt a tipului obișnuit din partid. S-a

născut în sudul Rusiei în 1931, într-o familie de țărani; bunicul lui matern era membru de partid și președinte de fermă colectivă, iar în 1937 a fost arestat (la fel ca bunicul dinspre tată). Gorbaciov a devenit un membru ambițios și foarte muncitor în Komsomol, iar rezultatele lui școlare, împreună cu activitatea în partid (primise prestigiosul Ordin Steagul Roșu pentru munca lui eroică în strângerea recoltei din 1948) i-au permis să facă saltul uriaș la Facultatea de Drept a Universității din Moscova. A descoperit curând că are personalitatea ideală pentru a ocupa funcții înalte în partid: pasionat de principiile înalte și de disputele ample, pare să fi fost cu adevărat un idealist. Spre deosebire de Brejnev, Gorbaciov nu avea cunoștințele tehnice și abordarea profesională pentru administrarea ministerială economică. De fapt, avea o lipsă de înțelegere și de preocupare pentru problemele economice care îi scotea din minți pe unii dintre consilierii lui.[65] Era un om preocupat de oameni, cu energie și entuziasm, alături de o încredere de nezdruncinat în capacitatea lui de convingere. Anatoli Cerniaev, care avea să devină mai târziu unul dintre principalii lui consilieri, își amintește cum, în timp ce călătorea cu el prin Europa Occidentală în anii 1970, „m-a prins deodată de umeri și mi-a «dovedit», și «dovedit», și «dovedit» cât de important era să facem una sau alta la Stavropol".[66] Acest comportament era foarte apropiat de al lui Hrușciov, iar Gorbaciov împărtășea entuziasmul și optimismul exuberantului său predecesor. Era însă mai educat, mai perspicace din punct de vedere politic și, în consecință, mai încrezător – pe bună dreptate, pentru că era un politician expert în a-i face pe oameni să acționeze potrivit voinței lui. Nu este o surpriză că Occidentul și Europa de Est au fost cuprinse de „gorbimanie".

Aceste trăsături, fără îndoială pozitive, au avut însă neajunsurile lor. Gorbaciov era foarte încrezător, dar nu întotdeauna conștient de problemele puse de planurile lui. Acest fapt, combinat cu abilitatea lui de a-și convinge sau de a-și manipula oponenții, explică și cum a reușit liderul sovietic să-și deruleze programul ambițios, dar incoerent.

În 1985, puțini din elită – dacă exista vreunul – credeau că sistemul comunist era în criză și avea nevoie de o schimbare radicală. După cum își amintește însuși Gorbaciov, „nici eu, nici colegii mei nu evaluam situația generală la vremea respectivă ca fiind una de criză a sistemului",[67] iar când Aleksandr Iakovlev i-a prezentat un document foarte radical, care propunea ca Partidul Comunist să fie scindat în două și fiecare parte să concureze împotriva celeilalte, el a decis că era „prematur".[68] În primii doi ani ca secretar general, Gorbaciov nu s-a îndepărtat prea mult de politicile economice disciplinariste din vremea lui Andropov. Dar

în exterior, lucrurile stăteau altfel. Principalul lui obiectiv era să reducă tensiunile cu Occidentul, astfel încât să poată economisi resurse prețioase pentru reformele economice interne. Lucrul acesta era cu atât mai necesar cu cât prețul internațional al petrolului a scăzut întruna după august 1985. Totuși, el și consilierii lui liberali – în special Iakovlev – erau convinși că vechea confruntare dintre blocuri poate și trebuie să se sfârșească. Acest conflict, argumentau ei, aparținea în esență vechii doctrine staliniste a luptei internaționale de clasă și era de-acum depășit de vremuri.

Prin urmare, Gorbaciov i-a curtat pe americani cu propuneri de control al armamentului, dar la început Reagan și șoimii lui neoconservatori au fost suspicioși, cum era de așteptat. După prima lor întâlnire, la Geneva, lui Gorbaciov nu-i venea să creadă ce „om al peșterilor", ce primitiv al Războiului Rece era Reagan. Lumea a Treia, în special, a iscat neînțelegeri. Pentru Reagan, comunismul era întotdeauna rezultatul conspirației și al amestecului sovieticilor; pentru Gorbaciov, era alimentat de antiimperialism și de elitele reacționare, iar el era decis să câștige războiul din Afghanistan și să apere alți aliați sovietici.

În ciuda tuturor divergențelor, abordarea administrației Reagan față de URSS se schimbase față de 1984. Spaima posibilului război din noiembrie 1983 pare să fi avut un impact serios asupra președintelui și era tot mai clar că spiritul războinic a realizat prea puține, cu riscul declanșării sfârșitului lumii. Neliniștea europeană și considerațiile electorale au contribuit și ele la o schimbare radicală a poziției Washingtonului, culminând cu propunerea făcută de Reagan la Reykjavik în 1986, ca toate armele nucleare să fie dezafectate.[69] Până la urmă, ideea denuclearizării totale nu s-a concretizat, cele două părți neputând ajunge la o înțelegere în privința unui viitor „Război al Stelelor", dar din acel moment Gorbaciov și-a dat seama că dezarmarea era o posibilitate reală. El avea de-acum încrederea să continue reformele interne. Reînarmarea lui Reagan exercitase, într-adevăr, o mare presiune asupra conducerii sovietice; cu toate acestea, disponibilitatea lui de a trata cu URSS (deseori spre nemulțumirea opoziției neoconservatoare) a fost cea care a contribuit cel mai mult la programul de reformă al lui Gorbaciov – și astfel la colapsul definitiv al comunismului sovietic.

În cursul anului 1986, opiniile lui Gorbaciov au devenit și mai radicale în discuțiile cu Iakovlev și cu ceilalți consilieri liberali pe care îi avea la Comitetul Central. Întâlnirile cu liderii occidentali – inclusiv cu doamna Thatcher, care în 1987 i-a ținut o adevărată prelegere despre democrație – au avut și ele efect.[70]

Gorbaciov a ajuns în cele din urmă să se considere un social-democrat occidental, iar el şi consilierii lui au devenit admiratori ai statului bunăstării ce funcţiona în ţările vest-europene. Dar ordinea social-democrată din Europa Occidentală fusese întemeiată în anii 1940 pe baza unui compromis între piaţa liberă şi statele intervenţioniste. Problema era cum să fie atins acest ţel, pentru că în inima statului sovietic se afla partidul şi orice încercare de a-i submina puterea risca să distrugă capacitatea Moscovei de a controla ţara.

Viziunea asupra lumii pe care Gorbaciov o avea în primii ani la conducere nu era, la rădăcină, una liberală. Poporul sovietic, credea el, făcuse „o alegere socialistă“ în 1917 şi era fundamental unit, colectivist şi dedicat socialismului. Atunci de ce nu funcţiona sistemul? Gorbaciov a ajuns la concluzia că problema era înăbuşirea creativităţii înnăscute a maselor. Dezvoltând o retorică inspirată pe de o parte din operele de tinereţe ale lui Marx şi pe de altă parte de un idealism aproape liberal, el a explicat că birocraţii şi „sistemul autoritar-birocratic“ „au suprimat iniţiativa poporului, l-au alienat în toate domeniile vitale de activitate şi au redus demnitatea individului“. Soluţia la această problemă era o nouă formă de „democraţie“ care includea discuţii libere, dar nu şi pluralism în stil occidental. Această „democraţie“ avea să schimbe psihologia oamenilor, să-i motiveze să devină muncitori şi cetăţeni entuziaşti – „să activeze factorul uman“, în jargonul vremii; totodată, avea să-i submineze (şi în cazul fericit să-i şi înlăture) pe „birocraţii“ care suprimau energiile populare.[71] O asemenea viziune romantică pare o bază inadecvată pentru un program practic de reformă, dar avea sens în tradiţia marxistă, la fel cum avusese pentru Hruşciov. Într-adevăr, acesta era contextul în care reformiştii îşi vedeau politicile. După cum i-a explicat Iakovlev unui interlocutor occidental sceptic: „În plan teoretic, n-am afirmat vreodată că revoluţia care a început în 1917 în ţara noastră s-ar fi sfârşit... Perestroika este continuarea revoluţiei.“[72]

Totuşi, de la începutul lui 1987 a devenit limpede că disciplina şi cârpelile în economie nu au dus la mare lucru, iar Gorbaciov s-a lansat într-un program mai radical de liberalizare economică şi democratizare politică. Imitând reformele liberale care avuseseră deja loc în Ungaria şi Iugoslavia, el le-a dat directorilor de fabrică mai multă independenţă faţă de centru. În mod inevitabil, planificatorii au intrat în defensivă, iar Gorbaciov a ripostat cu un atac împotriva „birocraţilor“, care i-a înfierat ca fiind o forţă fundamental conservatoare, un „mecanism de frânare“ a schimbării.

Iniţial – la fel ca Hruşciov înaintea lui – Gorbaciov sperase că partidul avea să

conducă societatea spre reformă, dar şi-a pierdut repede încrederea în el, întrucât oficialii din partid se opuneau măsurilor lui. În consecinţă, a căutat noi aliaţi în rândurile clasei de mijloc dezamăgite, a relaxat într-o oarecare măsură cenzura şi a permis organizarea unor grupuri de discuţie „neoficiale“ în afara partidului. Mai serioasă însă a fost desfiinţarea puternicului secretariat al partidului în 1988 şi decizia de a crea un nou Congres al Deputaţilor Poporului, ales prin vot universal. În 1989 s-au organizat alegeri şi, chiar dacă unii dintre şefii din partid şi-au câştigat locurile, câteva personaje proeminente au fost învinse. Partidul fusese umilit. În esenţă, Gorbaciov deplasa centrul puterii de la partid spre o autoritate statală, aleasă prin vot popular.

Liberalismul lui Gorbaciov avea limite, iar el a insistat întotdeauna că democraţia trebuie să fie controlată. Partidului Comunist i s-au dat o sută de locuri garantate în Congresul Deputaţilor Poporului din 1989; „pluralismul de opinii“ era în regulă, cu condiţia ca opiniile să fie toate „socialiste“, iar criticile trebuiau să fie „principiale“, nu „iresponsabile“. Totuşi, Gorbaciov a descoperit că este foarte greu să păstreze aceste linii roşii, mai ales că partidul era supus unui atac ideologic fără precedent, încurajat chiar de Kremlin. Gorbaciov a redeschis subiectul Stalin, desemnând în septembrie 1987 o comisie care să investigheze represiunile staliniste, iar „paginile albe“ din istoria sovietică erau discutate mult mai liber decât în anii 1950. Potrivit lui Hruşciov, socialismul începuse să decadă în 1934, după industrializare şi colectivizare. Gorbaciov a afirmat că putrefacţia se instalase odată cu victoria lui Stalin asupra lui Buharin în 1928, pe când presupusul marxism liberal al NEP-ului lui Lenin reprezenta adevărata voce a socialismului. Încă de la începutul lui 1986, consilierul ideologic al lui Gorbaciov îşi explica opiniile, într-o conversaţie cu Ţipko:

Să nu crezi că Gorbaciov nu-şi dă seama de gravitatea situaţiei. Şaizeci de ani s-au dus pe copcă. Îndepărtându-se de NEP, partidul şi-a ratat unica şansă. Oamenii au suferit în zadar. Ţara a fost sacrificată în numele concepţiilor scolastice ale comunismului, care nu au nimic de-a face cu viaţa reală.[73]

Gorbaciov spera să poată păstra prestigiul lui 1917 şi să relanseze proiectul sovietic în numele „leninismului“. Dar, inevitabil, era greu să trasezi o linie între Lenin şi Stalin, iar intelectualii din partid au început ei înşişi să-şi piardă

încrederea în întregul proiect marxist. Țipko își amintește că, încă din 1986, Iakovlev a comandat „un studiu al problemelor fundamentale ale socialismului sovietic“, inclusiv marxismul însuși, iar la sfârșitul lui 1988, Țipko publica primul articol important în care susținea că rădăcinile „socialismului de cazarmă“ stalinist se află în marxism-leninism.[74] În anul următor a fost publicat pentru prima dată legal în Uniunea Sovietică Arhipelagul Gulag al lui Soljenițîn, care îl denunța pe Lenin ca fondator al sistemului penitenciar. În acel moment, partea liberală a presei din URSS devenise deja remarcabil de antisovietică și prooccidentală, plină de critici ale trecutului și ale sistemului ucigaș pe care îl creaseră bolșevicii.

Gorbaciov și Iakovlev, ca oficiali cu state vechi în partid, înțelegeau bine puterea ideologiei și credeau că revizuirea istoriei era o parte esențială a revoluției lor. Pentru ei, perestroika era o campanie morală și culturală pentru transformarea vechilor mentalități „staliniste“ și „birocratice“. Dar această strategie era cu adevărat foarte riscantă. Partidul Comunist își baza legitimitatea pe argumente morale: poate că standardele de viață erau mai scăzute decât în Vest și poate că mai existau nedreptăți ori privilegii nejustificate, dar sistemul era în mod fundamental just și superior capitalismului. Însă, dacă liderii și intelectualii spuneau acum că partidul condusese poporul pe o cale greșită vreme de șaizeci de ani, iar sacrificiile oamenilor nu au dus la nimic, cum se putea aștepta regimul să le păstreze loialitatea? O scrisoare trimisă de un anume N.R. Zarafșan publicației săptămânale Argumentî i faktî arată cum reexaminarea istoriei poate insufla un vag sentiment de nedreptate și poate duce la o criză ideologică – și emoțională – traumatizantă:

Sunt membru de partid cu un dosar bun și toată lumea spune că am fost un muncitor conștiincios, care făcea și muncă voluntară cu entuziasm. Dar am îmbătrânit și focul interior mi-a dispărut, iar la viața mea am văzut multă nedreptate. Când am aflat adevărul despre trecutul nostru, am fost devastat.

... Am pus totul la inimă: dacă rămân în partid, aș fi necinstit, dacă plec, aș fi dezonorat. Pentru că sunt un om disciplinat, nu pot să lipsesc de la ședințele de partid sau să-mi ignor îndatoririle.[75]

Gorbaciov distrugea neintenționat tocmai temeliile ideologice ale sistemului sovietic, iar opinia publică s-a schimbat rapid între 1987 și 1991. Cei mai mulți au devenit ostili partidului și pozitivi față de Occident. Aceasta se întâmplase deja în țările-satelit ale sovieticilor, unde oamenii aveau de ceva vreme o mai bună cunoaștere a Occidentului; în Ungaria, numărul celor care credeau că „ocaziile pentru educație și dezvoltare culturală“ erau complet realizate în Vest a sărit de la 22,8% în 1985 la 51,1% în 1989.[76] Cu toate acestea, nu este cazul să spunem că majoritatea cetățenilor din blocul sovietic își doreau o economie de piață în stil occidental. Când erau întrebați ce ar trebui făcut pentru a scăpa din criza economică din ce în ce mai serioasă, doar 18% dintre cetățenii sovietici voiau mai multe întreprinderi private; 50% voiau mai multă ordine și disciplină.[77] Similar, în 1989, cam 73% dintre cetățenii Cehoslovaciei se opuneau privatizării industriei și 83% erau ostili desființării fermelor colective.[78]

Adevăratul beneficiar al crizei ideologice a fost naționalismul și unele dintre primele semne ale colapsului politic au venit din republicile baltice, unde ostilitatea naționalistă împotriva guvernării sovietice era răspândită de ceva vreme. Fronturile populare în sprijinul perestroikăi, înființate de KGB pentru a canaliza democrația în direcțiile aprobate, au scăpat curând de sub controlul central. Demonstranții au început să ceară independență totală, chemând la o întoarcere la proprietatea privată și la sfârșitul sistemului sovietic.

Gorbaciov avea să se confrunte curând cu haosul. Atacând vechiul sistem politic și ideologia, el a tăiat sinapsele puterii înainte să fie construită o structură alternativă de putere. Același lucru era valabil, în mare măsură, și pentru economie: puterea statului a fost subminată înainte ca terenul să fie pregătit pentru piața ce avea să-l înlocuiască. Gorbaciov avea în față două variante coerente. Pe de o parte, era modelul chinez, care presupunea o trecere treptată la economia de piață, condusă de un partid puternic și bazându-se pe continuarea reprimării celor nemulțumiți; pe de altă parte, mai exista o „terapie de șoc“ neoliberală, recomandată de mulți economiști occidentali și de FMI. Ușor de înțeles, Gorbaciov a fost categoric împotriva primeia, deoarece contrazicea planurile lui de democratizare politică și, după cum credea el, nu avea decât să consolideze puterea birocraților pe care îi ura atât de mult. Totuși, Gorbaciov a respins și terapia de șoc, fapt la fel de previzibil. Aceasta ar fi distrus birocrația economică dintr-un foc, înlocuind-o cu piețe, cu privatizare și cu măsuri dure antiinflaționiste. Rezultatul ar fi fost însă variații sălbatice ale prețurilor, recesiune profundă și șomaj de masă. Chiar dacă această idee ar fi fost bună, Gorbaciov n-ar fi urmat-o niciodată, pentru că el era hotărât să aibă economie de

piață și democrație în același timp, păstrând totodată propria putere. Introducerea economiei de piață ar fi lovit, inevitabil, mulți oameni, iar democrația le-ar fi dat milioanelor de nemulțumiți o armă puternică împotriva guvernului. Gorbaciov însuși a răspuns presiunilor populare, salvând nivelul de trai cu împrumuturi din Occident. Consecința a fost o datorie externă în creștere rapidă.

În locul terapiei de șoc neoliberale și al reformei conduse de stat în stil chinezesc, Gorbaciov a optat pentru un compromis cu deficiențe profunde. Atacul asupra birocrației a distrus vechiul sistem ce asigura mutarea resurselor de la o fabrică la alta, în timp ce directorii de întreprindere au primit o nouă autonomie: ei erau acum eliberați de orice presiune – de piață sau politică – pentru a produce eficient și ieftin. Inevitabil, prețurile au crescut, rafturile s-au golit și cozile s-au lungit. În timp ce făcătorul de pace „Gorby“ era aclamat în străinătate, popularitatea de acasă s-a prăbușit.

La vremea respectivă, unii i-au cerut lui Gorbaciov să copieze modelul chinez, mai etatist, iar dezbaterea privind căile alternative a continuat.[79] Condițiile din China erau, cu siguranță, foarte diferite de cele din Rusia. În Uniunea Sovietică, agricultura avusese mult mai mult de suferit din cauza colectivizării, iar vechii aparatcici din industrie erau mult mai puternici și capabili să blocheze reformele economice. Cu toate acestea, unii argumentau că, dacă se apela la stimulentele adecvate, Cele Patru Modernizări ale lui Deng ar fi putut duce la un rezultat economic mai bun.

Poate că nu are sens să facem speculații privind variantele posibile. Date fiind concepțiile democratice, antibirocratice ale lui Gorbaciov și ale reformatorilor, precum și conjunctura intelectuală liberală din Occident, modelul chinez a avut puține șanse. Și, chiar dacă o versiune a modelului chinez ar fi îmbunătățit și asigurat rezultatul economic, aceasta s-ar fi făcut cu prețul libertății politice și probabil al păcii mondiale. Comuniștii ar fi rămas la putere și vechea gardă ar fi avut mai multe șanse să reziste la căderile din 1989, din Europa de Est.

Totuși, indiferent care au fost avantajele lui politice, cursul ales de Gorbaciov a avut un rezultat economic dezastruos: colapsul efectiv al statului și „furtul“ economiei de către directori și oficiali. În 1989, când nehotărâtul Gorbaciov l-a numit în cele din urmă pe liberalul Nikolai Petrakov consilier economic și a arătat clar că privatizarea era „în cărți“ pentru anul viitor, aceștia au început să „autoprivatizeze“, vânzând echipamentele și băgând banii în buzunar. Între timp, șefii din partid și oficialii statului au profitat de atacurile lansate de Gorbaciov

împotriva birocrației centrale și și-au însușit bunurile organizațiilor pentru care lucrau. Birocraţii „furau țara cu totul“.[80] Această delapidare semilegală a fost sursa îmbogățirii multora dintre „oligarhii“ din anii 1990. Cu intenția de a-i distruge pe „birocrați“, Gorbaciov i-a ajutat de fapt pe mulți dintre aceștia să se îmbogățească, iar idealismul lui a declanșat cei zece ani de colaps politic și economic prin care a trecut Rusia după comunism și care au alimentat, la rândul lor, reacţia antiliberală ce a urmat sub președinția lui Vladimir Putin.

Începând din toamna anului 1989, așadar, efectele revoluției dificile a lui Gorbaciov împotriva Partidului Comunist începeau să se vadă cu claritate: diferitele sfere ale puterii sovietice se prăbușeau. Și nu a fost o surpriză că prima care a cedat a fost veriga cea mai slabă din lanț: Europa de Est.

VIII

În zilele de dinaintea celei de-a șaptezecea aniversări a Revoluției din Octombrie, pe 7 noiembrie 1987, locuitorii din Wrocław au aflat de planurile unei neobișnuite sărbătoriri a înființării statului sovietic:

Tovarăși!

Ziua izbucnirii Marii Revoluții Proletare din Octombrie este ziua unui mare eveniment... Tovarăși, a sosit clipa să ieșim din pasivitatea maselor!... Să ne strângem vineri, pe 6 noiembrie, la ora 4 după-amiază, pe strada Świdnicka, sub „ceasul istoriei“. Tovarăși, îmbrăcați-vă festiv, în roșu. Puneți-vă pantofi roșii, o șapcă roșie sau o eșarfă... Nu aduceți steaguri roșii, ci vopsiți-vă unghiile în roșu.

Această celebrare satirică a istoriei revoluționare a fost doar unul dintre evenimentele organizate în Polonia de „Alternativa Portocalie“, un grup suprarealist de protestatari. Ei au satirizat primele sărbători politice bolșevice, precum Asaltul Palatului de Iarnă din 1920 – completat cu o parodie a crucișătorului Aurora, o „cavalerie“ purtând caschete (Budionnîi) din vremea războiului civil rus și pancarte uriașe, cu lozinci gen „Borșul Roșu“. Unul dintre organizatori a descris scena: „Strigăte de «RE-VO-LU-ȚIE!». Proletariatul [adică muncitori de la fabricile locale] a coborât din autobuze, cu tricouri pe care scria «Nu vreau să mai lucrez» și «Mâine va fi mai bine». Polițiștii îi așteptau în număr mare, dar au fost puși în situația umilitoare de a aresta pe oricine este îmbrăcat în roșu sau care bea în mod provocator sirop de căpșune.[81]

Alternativa Portocalie, chiar dacă a fost neobișnuită din multe puncte de vedere, a surprins în bună măsură caracterul nemulțumirii est-europenilor de la sfârșitul anilor 1980, cel puțin în zona fostului Imperiu Austro-Ungar (care includea și

vestul Ucrainei). Apăruse o nouă generație de disidenți, mai tânără și interesată nu atât de proteste ample și de demonstrații împotriva regimului, cât de crearea unei „societăți civile“ alternative, contra culturii oficiale și liberă de controlul statului. Noul stil era „carnavalesc“, cum l-a numit Padraic Kenney, departe de militantismul agresiv, și datora mult situaționiștilor și culturii tineretului occidental din anii 1960. Într-adevăr, spiritul lui 1989 a fost o adaptare nonviolentă a spiritului lui 1968. Așa cum a demonstrat punerea în scenă de la Wrocław, abordarea lor era cum nu se poate mai diferită de cea a vechiului model comunist al mobilizării de masă. Dar scopurile multor grupuri (în contrast cu Alternativa Portocalie) erau deseori foarte specifice și ostentativ nepolitice, militând pentru probleme de mediu sau pentru pace, de exemplu.[82] Așa ceva era de așteptat, probabil, după suprimarea mișcării Solidaritatea. Regimurile își pierduseră și mai mult prestigiul, dar era clar că opoziției deschise avea să i se răspundă cu forța, iar în afara Poloniei intelectualilor le era greu să-i mobilizeze pe muncitori. Prin urmare, era nevoie de un stil nou, mai puțin agresiv.

Dacă activismul social, dar și ridicolul, au avut rolul lor în sfârșitul comunismului, mai importante au fost Moscova și semnalele pe care aceasta le trimitea partidelor comuniste est-europene. Gorbaciov le spusese în particular conducătorilor încă din 1985 că nu mai puteau conta pe Armata Roșie pentru ajutor, deși se aștepta de la ei să rămână în blocul sovietic. Optimist ca întotdeauna, el credea că liderii mai populari vor restaura legitimitatea comunismului. Dar, la fel cum Discursul secret al lui Hrușciov din 1956 i-a subminat pe „micii Stalini“, încurajându-i pe reformiști și scindând partidele, tot așa perestroika din URSS a zdruncinat temeliile regimurilor est-europene. Susținătorii reformelor liberale din interiorul partidelor au fost întăriți, iar în unele cazuri liderii și-au dat seama că nu se mai pot baza pe represiune și că trebuie să-și extindă baza de sprijin social. Adversarii regimurilor și-au dat seama și ei că de-acum au mai puține motive să se teamă; în iarna din 1987–1988, când istoricul polonez Wacław Felczak a mers să țină cursuri la Budapesta, cei din sală l-au întrebat ce ar trebui să învețe ei din lecția Solidarității. „Înființați-vă un partid“, le-a răspuns el. „Probabil că o să vă închidă pentru asta, dar, după toate semnele, n-o să stați prea mult în închisoare.“[83]

Ungaria a răspuns prima semnalelor venite de la Moscova. După ce partidul s-a supus unor alegeri cu mai mulți candidați, în care vechea gardă a obținut rezultate mai proaste decât se aștepta, un grup mai tânăr și reformist de lideri comuniști, printre care social-democratul Imre Pozsgay, a reușit în martie 1988

să-l forţeze pe bătrânul János Kádár să se retragă. Partidul s-a scindat; o opoziţie democratică s-a format în afara partidului, iar în februarie 1989 reformiştii din cadrul regimului au acceptat organizarea de alegeri multipartite. Disponibilitatea Moscovei de a accepta această schimbare fundamentală a făcut să fie limpede ca lumina zilei pentru toţi că Uniunea Sovietică nu mai susţinea vechea ordine din Europa de Est.

În Polonia, ca şi în Ungaria, semnalele de la Moscova au fost înţelese de timpuriu. Generalul Jaruzelski, unul dintre liderii cei mai apropiaţi de Gorbaciov, a început reformele liberale în septembrie 1986, dar în august 1988 protestele muncitorilor împotriva măsurilor de austeritate au zguduit din nou regimul comunist. În februarie 1989, guvernul, sub presiunea lui Gorbaciov, a acceptat să negocieze cu opoziţia, iar în iunie 1989 s-au organizat alegeri, încheiate cu victoria covârşitoare a Solidarităţii. În august 1989, Tadeusz Mazowiecki a devenit primul necomunist la şefia unui guvern de coaliţie, după mai bine de patruzeci de ani.

Regimurile dure s-au arătat mai decise să rămână pe poziţii, dar au fost curând nevoite să accepte inevitabilul – în Germania de Est. Începutul sfârşitului a fost în mai 1989, când autorităţile maghiare au redus controlul pentru unguri la graniţa cu Austria. Est-germanii au început să organizeze „vacanţe“ în Ungaria, pentru a profita de breşa apărută în Cortina de Fier, deşi graniţa era presupusă a fi deschisă doar pentru unguri. Pe 19 august, în oraşul de graniţă Sopron, opoziţia ungară, cu sprijinul unui duo ciudat – Imre Pozsgay şi Otto von Habsburg, moştenitorul tronului austro-ungar –, a organizat un „picnic paneuropean“ în timpul căruia plănuiau să deschidă un punct vamal dezafectat şi să permită est-germanilor să treacă frontiera. Germanii au forţat trecerea graniţei şi, trei săptămâni mai târziu, ungurii au înlăturat toate restricţiile. RDG a răspuns închizându-şi graniţa cu Ungaria. Această revigorare a represiunii a dat un suflu nou opoziţiei din Germania de Est. Demonstraţiile au izbucnit în toată ţara şi partidul a început să piardă controlul. Regimul rigid al lui Honecker a fost şi mai zdruncinat când Gorbaciov a venit în vizită pentru a sărbători a 40-a aniversare a fondării RDG. Bine primit de mulţimi entuziaste, el a ţinut parcă să arate că nu le sprijină conducătorul. „Viaţa însăşi îi pedepseşte pe cei care întârzie“, se spune că ar fi declarat.[84] La puţin timp după aceea (printr-o lovitură de palat, pe 17–18 octombrie), Honecker a fost înlocuit de Egon Krenz.

Krenz şi-a dat seama repede că trebuie să facă unele concesii pentru a păstra controlul. După ce o jumătate de milion de oameni au ieşit în stradă în Berlinul

de Est pe 4 noiembrie, el a hotărât o ridicare limitată a restricţiilor de călătorie, dar ordinul a fost transmis greşit la conferinţa de presă, iar gărzile confuze au deschis pur şi simplu porţile spre vestul oraşului, permiţând mulţimii să treacă.[85] Eroarea de exprimare s-a dovedit a fi una dintre cele mai spectaculoase din istorie. În noaptea aceea, în jur de 50 000 de germani au trecut din Berlinul de Est în cel de Vest, strigând „Suntem un singur popor“. A fost în acelaşi timp o revoluţie şi o petrecere gigantică, apogeul demonstraţiilor nonviolente, „carnavaleşti“ şi al „picnicurilor“ organizate de opoziţia est-europeană în anii 1980. Căderea Zidului Berlinului a devenit pe bună dreptate simbolul anului 1989. Concepţia despre revoluţie a opoziţiei – nonviolentă, veselă, chiar hedonistă – părea mult mai atrăgătoare şi mai modernă decât idealul prăfuit al comuniştilor, al muncitorilor mobilizaţi pentru lupta împotriva inamicului. Odată cu Zidul, s-a prăbuşit şi voinţa de a guverna a Partidului Comunist Est-German.

Piesele de domino au continuat să se răstoarne, iar evenimentele din Germania de Est au inspirat rezistenţă şi împotriva altor regimuri cu mână-forte. Demonstraţiile din Bulgaria de la începutul lui noiembrie i-au ajutat pe reformiştii din partid să-l înlăture pe Todor Jivkov de la putere şi au precipitat confruntarea la care a fost supus partidul însuşi din partea unei grupări a forţelor de opoziţie. În Cehoslovacia, regimul condus de succesorul conservator al lui Husák, Miloš Jakeš, se confrunta cu tulburări şi demonstraţii încă din anul precedent, dar se opunea hotărât reformelor; chiar a pus portretul fostului lider stalinist Klement Gottwald pe noua bancnotă de o sută de coroane, un gest extrem de provocator. Totuşi, evenimentele din RDG – regimul cel mai asemănător cu cel din Cehoslovacia – au dat un imbold opoziţiei. Aniversarea protestelor studenţeşti faţă de ocupaţia nazistă din 1939 cădea pe 17 noiembrie, iar demonstraţiile erau cu această ocazie ceva obişnuit. De data aceasta, însă, numărul participanţilor a fost enorm şi poliţia a intrat în panică. Brutalitatea forţelor de ordine a stârnit greve şi demonstraţii masive, ce au forţat partidul să înceapă negocieri cu opoziţia.

În ciuda violenţelor produse pe alocuri (în Cehoslovacia şi în alte părţi), revoluţiile din Europa Centrală şi de Est au fost remarcabil de rapide şi de paşnice. În parte, aceasta s-a datorat faptului că noile mişcări de opoziţie erau adepte ale nonviolenţei, dar reflecta totodată slăbiciunea regimurilor, după ce URSS şi-a schimbat atitudinea în ceea ce priveşte represiunea. Partidele comuniste erau divizate, mai mult sau mai puţin, şi existau, evident, reformişti care aşteptau pe margine, gata să negocieze cu opoziţia. Acestea au fost

revoluțiile relativ pașnice, „de catifea“, cum a fost descrisă tranziția din Cehoslovacia.

Cum era de așteptat, dată fiind autonomia lor față de URSS și caracterul lor represiv, regimurile din România și Albania au căzut ultimele. Măsurile de austeritate extrem de severe impuse de conducătorul României în anii 1980 au pus o presiune serioasă asupra lui; tulburări muncitorești grave au izbucnit în 1987, la Brașov, iar dinspre Ion Iliescu, un fost membru al Comitetului Central dat afară în 1984, veneau critici voalate. Dar România nu se putea izola complet de evenimentele din blocul sovietic. În decembrie 1989, tulburările în rândul minorității maghiare din Timișoara au fost reprimate de forțele de ordine, iar faptul a dus la revolte și mai ample în București. Ceaușescu a organizat o demonstrație în sprijinul regimului și a vorbit de la balconul clădirii Comitetului Central, sperând într-o repetare a adulației primite în 1968. A făcut însă o eroare catastrofală de apreciere a stării de spirit a oamenilor și, în loc de urale, mulțimea a început să-l huiduie pe dictator, într-o șocantă demonstrație de lezmajestate. Manifestațiile au fost transmise de televiziune, după care și armata s-a alăturat opoziției, iar regimul a pierdut rapid controlul. Soții Ceaușescu au fugit din București, dar au fost repede prinși și executați. Puterea a fost preluată de Iliescu, la conducerea unui „Front al Salvării Naționale“.

Albania a fost ultima dintre piesele de domino europene care a căzut. Ramez Alia, succesorul lui Hodja din 1985, începuse o cârpeală de reforme liberale, dar în 1990 demonstrațiile studențești l-au obligat să organizeze alegeri multipartinice în urma cărora comuniștii, deși au obținut cel mai mare număr de voturi, au devenit parte a unei coaliții de guvernământ. În anul următor, coaliția s-a rupt, iar comuniștii au fost eliminați de la putere prin vot.

Anul 1989 se încadrează clar în seria anilor revoluționari, alături de 1848, 1917–1919 și 1968, dar cât de mult a semănat el cu răsturnările precedente? Unele tranziții de la comunism au fost, evident, mai revoluționare decât altele. În toată Europa, disponibilitatea lui Gorbaciov de a abandona imperiul sovietic a fost crucială, dar natura diferită a regimurilor a dus la diferențierea rezultatelor. În Ungaria și în Polonia, tradițiile reformiste bine înrădăcinate în partidele comuniste au dus la tranziții pașnice, negociate, pe când conducerile mai unificate și mai conservatoare din RDG și din Cehoslovacia au căzut doar după scurte perioade de mobilizare populară masivă. Evenimentele din România au fost cele mai violente și „revoluționare“, deși efectele schimbării de regim – victoria aparatcicului semiautoritar Iliescu – au fost unele dintre cele mai puțin

radicale. Dacă observăm participarea populară la revoluţii, vedem modele uşor diferite. Polonia şi Cehoslovacia, ambele unificate împotriva opresiunii sovietice din trecut, şi, într-o oarecare măsură, România erau mai aproape de modelul din 1917, prin faptul că s-au implicat toate clasele sociale, inclusiv muncitorii. În Ungaria şi în RDG, unde comuniştii cumpăraseră mai eficient clasa muncitoare, tranziţiile au fost orchestrate mai mult de intelectualitate şi de gulerele albe.[86]

Diferenţe similare pot fi găsite în sfârşitul guvernării comuniste în imperiul neoficial al sovieticilor din afara Europei. Gorbaciov, pe vremuri decis să concureze cu Statele Unite în afara Europei, vedea din ce în ce mai mult unele puncte slabe în aliaţii lui din Lumea a Treia. Consilierii lui îşi pierduseră într-adevăr, de ceva vreme, încrederea în posibilitatea implementării comunismului în lumea în curs de dezvoltare. Ei erau convinşi că ambiţiile comuniste erau pur şi simplu prea radicale, dat fiind nivelul de dezvoltare al societăţilor respective. Dar, odată cu revoluţia lui Reagan şi cu crizele economice de la începutul anilor 1980, URSS s-a trezit într-una dintre cele mai dificile situaţii. Apăruseră de-acum un număr semnificativ de regimuri marxiste şi toate cereau subvenţii, într-o perioadă în care cetăţenii sovietici înşişi o duceau greu. Mai mult, odată ce ajungeau sub presiuni economice în creştere, regimurile se scindau între liberalizatori moderaţi şi radicali. Şi, spre deosebire de Europa, radicalii se bucurau de multe ori de sprijinul cel mai puternic; victoriile lor au mărit deziluzia într-o Moscovă care îşi pierduse încrederea în transformarea socială fundamentală. În Grenada, Maurice Bishop, care căuta o apropiere de Statele Unite, a fost înlăturat de radicalul Bernard Coard (fost student la Universitatea Sussex şi profesor la Inner London Education Authority, de stânga), precipitând invazia americană din 1983. Similar, în Yemenul de Sud, Ali Nasir Muhammed, reformist pregătit în URSS, a fost înlăturat de marxistul mai doctrinar Abd al-Fattah Ismail, într-o lovitură de stat sângeroasă. Gorbaciov ar fi fost cu totul de acord cu comentariul făcut de Honecker: „La fel ca în Grenada, evenimentele din Yemen arată unde poate duce copilăreala de stânga.“[87]

La fel de nepopular la Moscova era etiopianul Mengistu. Foametea din Etiopia dăunase grav reputaţiei marxismului din Lumea a Treia, în special printre eurocomunişti, şi Gorbaciov avea prea puţină simpatie pentru regim. În 1988, el i-a spus lui Mengistu că ajutoarele aveau să fie condiţionate de liberalizare şi de o rezolvare paşnică a războaielor din Eritreea şi Tigray, iar la puţin timp după aceea partidul etiopian s-a scindat între reformatori şi adepţii liniei dure. Foştii marxişti şi separatiştii din Eritreea şi Tigray şi-au unit forţele împotriva regimului lui Mengistu. În 1990, Mengistu a renunţat oficial la marxism-leni-

nism, iar în 1991 a fost forţat să fugă din ţară, plecând în exil în Zimbabwe. La plecarea lui, uriaşa statuie de bronz a lui Lenin din Addis-Abeba a fost distrusă fără prea mare ceremonie.

Cu toate acestea, Gorbaciov ezita să taie complet ajutoarele aliaţilor lui, pe de o parte pentru că mai credea în unii dintre aceştia, şi pe de altă parte din cauză că americanii continuau să sprijine forţele antimarxiste. În Afghanistan, sovieticii l-au înlăturat pe adeptul liniei vechi Babrak Karmal şi l-au înlocuit cu mai pragmaticul Najibullah, care apoi a încercat să formeze o coaliţie largă împotriva islamiştilor. Sovieticii doreau cu disperare să-şi retragă trupele, dar Reagan era implacabil şi a refuzat să facă vreo înţelegere. Cum războiul devenea tot mai nepopular în URSS, Gorbaciov a anunţat că sovieticii aveau să-şi retragă trupele în februarie 1989. Regimul comunist al lui Najibullah a rămas unul dintre cele mai durabile, supravieţuind până în 1992. Odată cu dispariţia lui, drumul era deschis pentru o succesiune de regimuri islamiste, ce au culminat cu victoria radicalilor puritani, talibanii.

Războiul civil din Angola a continuat şi el până la destrămarea URSS. Cubanezii şi sud-africanii s-au retras în 1988, iar MPLA a abandonat marxism-leninismul în 1990, dar americanii au continuat să finanţeze gruparea UNITA a lui Jonas Savimbi. Abia în 1992, după ce MPLA a câştigat alegerile, Statele Unite au schimbat tabăra şi au început să-i susţină pe foştii marxişti. Războiul civil a continuat însă până în 2002, când Savimbi a fost ucis.

În 1985, Gorbaciov nu voia să îndepărteze URSS de aliaţii ei din Lumea a Treia sau de sateliţii europeni. Totuşi, în 1989 a asistat pasiv la dezintegrarea blocului sovietic. Dar, chiar dacă ar fi vrut să intervină, n-ar fi putut face mare lucru. Era împotmolit în drama reformei sovietice şi prezida peste o vistierie goală. Nu putea ignora totuşi forţele care trăgeau Europa de Est spre Occident, pentru că acestea acţionau şi asupra Uniunii Sovietice. Forţele naţionaliste corodau Uniunea. Partidul Comunist fusese principala forţă care ţinuse Uniunea laolaltă şi, când el a început să decadă şi au fost permise alegeri libere pentru parlamentele republicilor, separatiştii au căpătat o platformă politică puternică. În martie 1990, Parlamentul lituanian a votat separarea de URSS, iar Letonia şi Estonia au anunţat că urmăresc şi ele independenţa. În iunie, Republica Rusă şi-a proclamat suveranitatea şi a afirmat că legile proprii au prioritate în faţa celor ale URSS. Şi alte republici au căutat rapid independenţa. Faptul că Gorbaciov nu a răspuns moderându-şi abordarea, ci lăsând şi mai mult frâiele spune multe despre radicalismul său extraordinar. El a propus să fie semnat un nou Tratat de

Uniune, mai liberal, care să-l înlocuiască pe cel din 1922, şi a sprijinit planul neoliberal de terapie de şoc al lui Petrakov – un plan pentru liberalizarea şi privatizarea completă a economiei în cinci sute de zile, printre efectele căruia ar fi fost distrugerea puterii URSS de a colecta impozite.[88]

În septembrie 1990, Gorbaciov părea să se răzgândească şi s-a lansat într-o tentativă de recentralizare a puterii. Anul următor l-a surprins ezitând, când luând măsuri de forţă, când slăbind controlul. Dorea cu disperare să păstreze URSS, dar ezita să recurgă la violenţă şi, în plus, începea să fie depăşit de radicalii care erau pentru economia de piaţă, conduşi de impulsivul fost şef al organizaţiei de partid din Moscova, Boris Elţîn. Acesta a folosit Republica Rusă ca o bază de pe care să-l provoace pe preşedintele URSS, Gorbaciov; în iunie 1991, Elţîn a fost ales preşedinte al Rusiei. Gorbaciov, mult slăbit din punct de vedere politic, a fost nevoit să accepte un nou Tratat de Uniune, care dădea mai multă putere republicilor. Însă cu două zile înainte de semnarea acestuia, forţele reacţiunii împotriva cărora avertiza Gorbaciov au trecut în cele din urmă la fapte. Un grup de lideri conservatori, printre care şi şeful KGB Vladimir Kriucikov, au făcut în al doisprezecelea ceas o încercare de a salva Uniunea – şi Partidul Comunist. Ei l-au înfruntat pe Gorbaciov în locuinţa lui din Crimeea şi i-au cerut fie să impună legea marţială, fie să-i cedeze puterea vicepreşedintelui Ianaev. Gorbaciov a refuzat, iar ei l-au sechestrat. URSS era condusă acum de un Comitet de Stat de Urgenţă, în timp ce Gorbaciov se refăcea după o „boală“.

Pe 19 august 1991, moscoviţii s-au trezit în zgomotul tancurilor ce intrau în capitală, lăsând urme adânci în asfaltul încins. Era oare o repetare a înlăturării lui Hruşciov sau a zdrobirii Primăverii de la Praga? Părea să fie vorba de prima variantă, dar, dacă era o lovitură de stat, atunci era jalnică. Când Gorbaciov i-a refuzat, încrederea conducătorilor loviturii s-a prăbuşit, iar la conferinţa de presă, transmisă la televiziune, Ianaev se împiedica în cuvinte, de parcă era beat. Ei nu au reuşit să atragă sprijinul marii mase a poliţiştilor şi a agenţilor KGB, nici nu l-au putut împiedica pe Elţîn să ajungă la sediul guvernului rus, numit Casa Albă, unde s-a urcat pe un tanc, într-un gest de sfidare exuberantă a puciştilor. Conducătorii loviturii au decis că trebuie să folosească forţa împotriva Casei Albe pline de apărători civili şi la primele ore ale zilei de 21 august au ordonat atacul. Comandanţii militari au refuzat să-i asculte însă şi liderii puciului şi-au pierdut voinţa de a mai continua. În cursul aceleiaşi zile, acţiunile lor au încetat, iar Gorbaciov a fost pus în libertate. Puciul din 1991 aminteşte izbitor de cel al lui Kornilov, din 1917. Ca şi atunci, conspiratorii nu au reuşit să atragă sprijinul ofiţerilor de rang mediu, iar lovitura menită să salveze vechea ordine nu

a făcut decât să-i grăbească sfârşitul.[89]

Gorbaciov a încercat să reia lucrurile de unde le lăsase, dar totul se schimbase. Atât URSS, cât şi Partidul Comunist fuseseră discreditate. Elţîn s-a mişcat rapid şi a profitat de situaţie, interzicând Partidul Comunist în Rusia şi trecând toate bunurile federale de pe teritoriul republicii în mâinile guvernului rus. În 1990, puţini erau cei care voiau să distrugă URSS şi nici măcar Elţîn nu se număra printre ei; în 1991, vechile elite sovietice şi-au dat seama că Uniunea se dezintegrează şi s-au repezit să-şi refacă puterea pe temelii noi – fostele republici ale URSS. Apărătorilor URSS – Gorbaciov şi autorii puciului – le-a lipsit duritatea necesară pentru a menţine Uniunea laolaltă. Pe 25 decembrie 1991, Gorbaciov a renunţat la preşedinţia URSS. Steagul roşu cu secera şi ciocanul care flutura deasupra Kremlinului a fost coborât pentru ultima oară. După 74 de ani, experimentul comunist luase sfârşit în URSS.

În 1985, blocul sovietic se confrunta cu un Occident ostil, fiecare parte având suficiente arme nucleare încât să distrugă întreaga lume. Şase ani mai târziu, sistemul imperial sovietic se prăbuşise, aproape fără luptă. Destrămarea lui a provocat violenţe sporadice de-a lungul anilor 1990, iar tensiunile continuă şi în zilele noastre – cel mai recent exemplu fiind Georgia. Dar puţine imperii puternice, multietnice, au sfârşit atât de paşnic. Gorbaciov însuşi merită o bună parte din credit pentru acest rezultat, tot aşa cum poartă şi o parte din vina pentru colapsul economic şi politic din anii 1990. Totuşi, chiar dacă poate să pară un personaj extraordinar, el a fost de fapt întruchiparea unor tendinţe mai ample: farmecul continuu al marxismului romantic în partidul sovietic şi atracţia neoliberalismului în Vest. Principala contribuţie a lui Gorbaciov stă în încrederea lui extraordinară şi în talentul lui politic. El era gata să meargă înainte cu un program profund contradictoriu, chiar dacă acesta distrugea sistemul pe care încerca din greu să-l salveze.

IX

Ar fi putut să fie mult mai rău, iar într-o altă țară europeană condusă de un regim comunist autohton – este vorba despre Iugoslavia – chiar a fost. Iugoslavia suferea în mare măsură din cauza acelorași probleme ca URSS: un stat central slab și lipsit de voința sau puterea de a reforma economia; un conglomerat de grupuri etnice în dispută cu autoritatea centrală; plus presiunea neoliberalului FMI. Dar în Iugoslavia, toate acestea se manifestau la cote extreme: Belgradul era slab de multă vreme, naționaliștii se organizau de ani de zile, și FMI avea un cuvânt mult mai greu de spus în privința economiei. De-a lungul anilor 1980, FMI convinsese Belgradul să impună austeritate unei țări fragmentate, iar faptul acesta reușise doar să intensifice resentimentele și rivalitățile dintre republici. Politicienii comuniști foloseau în continuare apeluri naționaliste pentru a câștiga sprijin; naționalismul era mai puternic în Slovenia, Croația și Serbia, dar sârbul Slobodan Milošević a fost cel care a excelat în arta stârnirii populiste a maselor.

Cu toate acestea, în primăvara anului 1990, încă exista un sprijin puternic pentru o Iugoslavie unită, iar prim-ministrul Iugoslaviei, comunistul Ante Markovič, era cel mai popular politician din stat – mai mult decât Milošević și decât naționalistul croat Franjo Tudjman. Aceasta nu avea să dureze însă multă vreme, iar sfârșitul a venit odată cu apogeul revoluției neoliberale. Încurajat de FMI, Markovič a decis să înceapă un program de „terapie de șoc“, ce a coincis cu primele alegeri multipartinice. În mod inevitabil, singura forță care mai păstra unitatea Iugoslaviei era acum legată de un program economic foarte nepopular.[90] Partidul lui Markovič a fost pur și simplu măturat de pe scena politică, iar partidele naționaliste care se opuneau terapiei de șoc au fost alese în Croația și Slovenia, începând să plănuiască independența de Iugoslavia.

Destrămarea bruscă a Iugoslaviei, fără protecție pentru vreo minoritate etnică din fiecare republică, era predestinată să aducă războiul. Cu excepția Sloveniei, republicile erau amestecate din punct de vedere etnic, iar minoritățile se simțeau din ce în ce mai amenințate. În Croația, 12,2% din populație erau sârbi, care se temeau de Tudjman – un istoric revizionist cu nostalgii pentru violenții aliați ai naziștilor, ustașii croați. Toate acestea au făcut jocul lui Milošević, care a câștigat alegerile din Serbia de la sfârșitul anului 1990 cu promisiunea de a-i

apăra pe sârbii din toată Iugoslavia. Totuși, slovenii și croații și-au continuat marșul spre independență, încurajați de sprijinul internațional și de recunoașterea primită din partea Germaniei, a Austriei și a altora.

Când Croația și Slovenia și-au declarat în sfârșit independența în iunie 1991, armata iugoslavă condusă de Milošević a intrat pe teritoriul lor. Ambele părți au dat înapoi în Slovenia, dar în Croația luptele au fost crâncene și sângeroase, întrucât a izbucnit un război civil între croați și minoritatea sârbă sprijinită de armata iugoslavă. Războiul s-a sfârșit în ianuarie 1992, dar, în acel moment, Iugoslavia practic nu mai exista ca stat. Ambițiile lui Milošević urmăreau acum crearea unei Serbii Mari, pure din punct de vedere etnic, și el a încurajat o rebeliune sârbă în Bosnia-Herțegovina, republică etnic mixtă. Brutalul război din Bosnia a început în aprilie 1992 și a durat mai bine de doi ani. Occidentul a ezitat să intervină, dar până la urmă imaginile crunte ale purificării etnice și ale lagărelor de concentrare l-au forțat să treacă la acțiune, iar Milošević, slăbit din punct de vedere economic, a fost constrâns să negocieze. Rezultatul a fost instabilul acord de pace de la Dayton, din 1995. Trei ani mai târziu, procesul de fragmentare a reînceput, de data aceasta albanezii din Kosovo fiind cei care s-au răsculat împotriva unui Milošević slăbit. În 1999, bombardamentele NATO l-au obligat pe Milošević să accepte o administrație ONU în Kosovo, ceea ce i-a compromis ireparabil poziția politică. În anul următor, demonstrațiile populare – în care studenții au jucat un rol major – au dus în cele din urmă la demisia lui, în octombrie 2000. Totuși, acum, când Occidentul a recunoscut Kosovo ca stat independent, subiectul continuă să alimenteze resentimentele naționaliste în Serbia.

Tranziția Iugoslaviei de la comunism a fost singura în care guvernele occidentale și FMI au fost implicate chiar de la început. Și nu s-au achitat prea bine de această sarcină. Reformele neoliberale radicale au destabilizat Iugoslavia, iar intervențiile în planul politicii externe au fost mai întâi ignorant distructive, apoi inadecvate. Problema se află în percepția asupra comunismului și a ceea ce i-a urmat. La sfârșitul anilor 1980, Occidentul era încă în faza lui militantă neoliberală și neoconservatoare, ducând un război just împotriva comunismului. Era hotărât să impună economia de piață și să-i învingă pe comuniștii asemenea lui Markovič, fără să țină cont de consecințele foarte probabile. În anii 1990 însă, politicienii occidentali credeau că vechea luptă ideologică luase sfârșit și erau frustrați de faptul că iugoslavii încă luptau. Conflictul iugoslav căpătase eticheta puțin plauzibilă de rezultat al „urilor tribale străvechi“, suprimate artificial de comunism, așadar, un lucru împotriva căruia Occidentul nu putea face mare

lucru. În realitate, conflictele din Iugoslavia au fost o formă mai extremă a celor care au afectat toate statele comuniste multietnice. Înțelegerea, angajamentul politic și gestionarea atentă ar fi putut evita unele dintre cele mai grave violențe petrecute în Europa după cel de-al Doilea Război Mondial.

Totuși, poate aprecierea este prea optimistă. A existat un loc în care comuniștii au respins explicit sfaturile Occidentului și au ignorat morala revoluțiilor îngemănate. Este vorba despre China. Dar și acolo au urmat violențe.

X

Pe 15 mai 1989, Gorbaciov a aterizat pe aeroportul din Beijing. Partidul Comunist Chinez, ca și cele din Europa de Est, era pe bună dreptate temător. Să-l întâlnești pe Gorbaciov în 1989 era ca și cum ți-ar fi apărut în prag doamna cu coasa – un semn al morții politice iminente. Iar momentul era cum nu se putea mai prost pentru Partidul Comunist Chinez. De la jumătatea lui aprilie, studenții demonstrau în toată China și, la a 17-a aniversare a Mișcării din 4 mai, studenții de la Universitatea din Beijing au rupt cordoanele forțelor de ordine și au mărșăluit în Piața Tiananmen. Conducerea comunistă avea păreri împărțite referitor la ce era de făcut. Reformatorul Zhao Ziyang voia discuții; adeptul liniei dure, Li Peng, era favorabil represiunii. Iminenta sosire a lui Gorbaciov – în care studenții sperau că vor găsi un aliat – risca să anuleze strategia lui Zhao.[91] Protestatarii au decis să escaladeze conflictul ocupând piața și organizând o grevă a foamei care să coincidă cu vizita liderului sovietic. Pe 13 mai, peste o mie de studenți au început greva foamei în piață, intonând Internaționala și cântece din războiul împotriva Japoniei, instalând totodată pancarte ce declarau că „Țara nu va avea pace câtă vreme trăiește dictatura“ și „Corupția este la originea revoltelor“.[92] Până în seara de 14 mai, li se alăturaseră peste o sută de mii de privitori.

Deng era furios. Presa internațională se adunase la Beijing ca să transmită vizita. „Când Gorbaciov este aici“, le-a spus Deng colegilor, „trebuie să fie ordine în Tiananmen. Imaginea noastră internațională depinde de asta. Cum o să părem dacă în piață e dezordine?“[93] Până pe 17 mai, Deng a luat partea adepților liniei dure și a aprobat în principiu recurgerea la forță. Fapt stânjenitor, ceremonia de primire a lui Gorbaciov a trebuit mutată la aeroport, iar traseul coloanei oficiale a fost modificat. El nu a intervenit însă în apărarea studenților și vizita s-a desfășurat fără incidente. Pare ciudat, dar memoriile lui sugerează că avea mai multă simpatie pentru gazdele lui decât pentru protestatari.[94] Cu toate acestea, prezența sa amenința să răspândească marca lui de revoluție și în China; așa cum a declarat intelectualul Yan Jiaqi pentru ziarul francez Libération, nu puteai rezista vântului democratizării ce bătea dinspre Moscova.[95]

Gorbaciov a avut parte de o primire atât de entuziastă deoarece intelectualii

chinezi rumegau propriile idei reformiste, destul de asemănătoare cu ale sale, încă de la jumătatea anilor 1980 – și deseori fuseseră în dialog cu reformiștii est-europeni. Nemulțumirea stârnită de autoritarismul de piață al lui Deng era larg răspândită. Liberalizarea economică dusese la inegalități flagrante. În vreme ce șefii de partid întreprinzători și țăranii prosperau, studenții și muncitorii urbani prost plătiți au avut mult de suferit. Corupția înflorea, iar demonstrațiile și grevele au devenit curând ceva obișnuit. Protestatarii studenți nu căutau însă consolare într-o întoarcere la trecutul maoist. Și nu voiau acest lucru nici democrații liberali în stil occidental, care cereau alegeri pluraliste libere și legi noi. În sentimentele lor, ei erau apropiați mai degrabă de comunismul romantic de tip perestroika al lui Gorbaciov: cereau o democrație care să energizeze „poporul“ unit, patriotic; cereau înlăturarea birocrației corupte și represive și, la fel ca Gorbaciov (și succesorul acestuia, Elțîn), apreciau Occidentul ca fiind o societate dinamică, modernă. Ei susțineau chiar și economia de piață, deși mulți aveau de suferit de pe urma ei. Vedeau Partidul Comunist al lui Deng la fel cum îl vedea Gorbaciov pe al lui Brejnev – demodat, represiv și xenofob.

Această concepție a fost surprinsă în poeticul, dar foarte polemicul serial documentar TV din 1988, Elegia fluviului (Heshang). Filmele – constând din imagini puternice, alese cu grijă, peste care era suprapusă o voce destul de didactică – erau un atac frontal împotriva a trei inamici, fiecare reprezentat printr-o bine-cunoscută emblemă a identității chineze: cultura chineză tradițională, simbolizată de Fluviul Galben; autoritarismul politic, simbolizat de dragonul chinezesc; izolarea de Occident, simbolizată de Marele Zid. După cum intona solemn vocea la sfârșitul primului film:

O, voi, moștenitori ai dragonului!... Fluviul Galben nu poate aduce din nou civilizația pe care au creat-o strămoșii noștri. Ceea ce trebuie să creăm noi este o civilizație cu totul nouă. Și aceasta nu poate răsări iarăși din Fluviul Galben. Rămășițele vechii civilizații sunt ca nisipul și mâlul acumulate în Fluviul Galben; ele s-au adunat și în vasele de sânge ale poporului nostru. Avem nevoie de un mare val mareic, care să le spele. Și acest mare val mareic a sosit deja! Este civilizația industrială, care ne cheamă!

Valul mareic, era limpede, venea dinspre Vest. Spre deosebire de China,

Occidentul era un vast ocean albastru – un loc romantic al marilor emoții, al gândirii deschise și al dinamismului. În ultimul episod, vocea din off prezicea unirea finală a Chinei cu Occidentul: „Fluviul Galben este predestinat să străbată câmpia cu pământ galben. Fluviul Galben se va vărsa până la urmă în marea cea albastră.“[96]

Serialul a fost prezentat de două ori la televiziunea chineză înainte să fie interzis, devenind unul dintre documentarele cu cea mai mare audiență din istoria televiziunii. Apogeul acestui idealism prooccidental a fost atins pe 30 mai 1989 în Piața Tiananmen, când studenții au construit o statuie din polistiren înaltă de zece metri, „Zeița Democrației“, ce semăna cu Statuia americană a Libertății, și înfrunta portretul gigantic al lui Mao.

În zilele de dinainte, părea că demonstrația era pe cale să-și piardă avântul și că violența putea fi evitată. Dar statuia era un semn al hotărârii studenților de a continua. Acum, că protestau și muncitorii, iar unii membri de partid treceau de partea rebelilor, Deng și conducerea au început să se teamă de o repetare a colapsului polonez din 1980. Succesul aparent al represiunii militare a lui Jaruzelski le-a dat curaj și au decis să acționeze. Pe 3 iunie, au fost trimise trupele să elibereze piața. Confruntându-se cu protestatarii ce le blocau calea, militarii au tras în mulțime. În zorii zilei de 4 iunie, tancurile au ajuns în Piața Tiananmen și au strivit Zeița Democrației. Între 600 și 1200 de oameni au fost uciși, iar numărul răniților este estimat între 6000 și 12 000.[97]

Masacrul din Piața Tiananmen a fost o umilință serioasă pentru Deng, iar undele de șoc se fac simțite și în zilele noastre. Pe termen scurt, violența a dăunat reformelor lui Deng. Lecția părea să fie evidentă: doar conservatorismul poate salva statul. China părea să fie pe drumul închistării și al stagnării brejneviste. Dar percepțiile aveau să se schimbe din nou, după eșecul puciștilor și colapsul URSS, în 1991; vântul istoriei părea să bată acum în favoarea capitalismului. Pentru locuitorii din Zhongnanhai – centrul puterii partidului – lecțiile din 1989–1991 indicau o singură direcție: China trebuia să respingă cele două revoluții din anii 1980 – cea liberal-democratică și perestroika. Ea trebuia să reziste atracțiilor Occidentului și să urmeze propria cale nerevoluționară, îmbinând controlul cu economia de piață.

Epilog. Roșu, portocaliu, verde... și roșu?

I

În 2002, operatorii chinezi ai unui sondaj de opinie le-au cerut studenților din Beijing să-l numească pe eroul lor, iar opțiunile au fost cel puțin ciudate: pe de o parte omul de afaceri american Bill Gates, pe de alta luptătorul bolșevic din vremea războiului civil, Pavel Korceaghin. S-a terminat la egalitate: ambii au primit un sprijin de 45%. Dar când au fost întrebați al cui exemplu l-ar urma, 44% l-au ales pe Gates, 27% au răspuns că pe amândoi și doar 13% l-au menționat doar pe Korceaghin.[1] Chiar și acest rezultat exagerează sprijinul pentru valorile sacrificiului de sine socialist în China secolului XX, deoarece „Korceaghin“ în discuție era departe de personajul creat de scriitorul sovietic Nikolai Ostrovski. Korceaghin din mințile chinezilor fusese recent personajul principal al unei adaptări pentru televiziune după Așa s-a călit oțelul, realizată în 2000 și care s-a bucurat de un succes extraordinar. Serialul TV era produsul unei fuziuni a culturilor, tipic postmodernă: un film socialist sovietic clasic, realizat în Ucraina postcomunistă cu actori ucraineni, finanțat de un dezvoltator imobiliar privat din Shenzhen și difuzat de un post TV chinez comunist. Korceaghin din acest film era destul de diferit de personajul din romanul anilor 1930 sau din ecranizările sovietice precedente, din anii 1940 și 1950; el dezaproba violența Armatei Roșii și este prezentat căsătorindu-se cu iubita lui, Tonia, deși în roman originea ei de clasă, burgheză, îl determină să rupă relația. După cum a explicat regizorul serialului: „Am renunțat la conștiința de clasă și l-am făcut preocupat mai degrabă de drepturile omului, un personaj cu care oricine să poată relaționa.“

Revoluționarii neoliberali, atât de marginali în anii 1970, erau acum triumfători – ideologic, cultural și politic. Când chinezii au văzut Așa s-a călit oțelul, la apogeul rusofiliei din anii 1950, ei nu au avut dubii că spiritul de sacrificiu al lui Korceaghin era superior capitalismului preocupat doar de bani. Cincizeci de ani mai târziu, Bill Gates, întruparea valorilor corporatiste și ale miliardarilor, era personajul ce stârnea aspirații eroice. În discuțiile de pe internet pe tema cărții, printre cei mai vârstnici persistă nostalgia după valorile lui Pavel, dar printre cei de vârstă mijlocie transpare frecvent resentimentul că au urmat exemplul acestuia și nu s-au ales cu nimic, pe când cei tineri sunt complet dezinteresați de subiect.

Romantismul întreprinzătorului presupunea, desigur, luptă, dar era lupta pașnică a competiției în afaceri, nu militantismul violent al revoluționarului comunist. Și se părea că, pentru cea mai mare parte a lumii, „războiul civil“ global de două secole luase sfârșit. Deși ordinea neoliberală a mărit enorm inegalitățile economice (cel mai notabil exemplu fiind China, care a ajuns pe locul doi în ierarhia celor mai inegale societăți din Asia, după monarhia hindusă din Nepal), presiunea pentru revoluție socială era redusă. China, cândva cel mai radical adversar al ordinii conduse de americani, devenise acum unul dintre principalii ei beneficiari, îmbogățindu-se din exportul produselor ei în Occident. În China, și de altfel în mai tot restul lumii, neoliberalismul oferea promisiunea bogăției și a dezvoltării fără să fie nevoie de luptă de clasă sau de război. Părea că oricine poate deveni Bill Gates, cu condiția să fie suficient de energic. Afirmația lui Francis Fukuyama, cum că istoria se sfârșise, părea extrem de plauzibilă la un deceniu după 1989.

Lecțiile învățate din căderea comunismului au jucat un rol central în victoria intelectuală a neoliberalilor. Dacă rolul comunismului în înfrângerea nazismului a contribuit la acceptarea pe scară largă a economiilor mixte după 1945, implozia lui din 1989 era privită de obicei ca o dovadă că Friedman, Reagan și Thatcher avuseseră dreptate și că statul ar trebui să se retragă din economie. Economia de comandă sovietică nu era văzută ca fiind fundamental diferită de economia mixtă de după război, ci ca o versiune mai etatistă a acesteia. După cum au argumentat jurnaliștii Daniel Yergin și Joseph Stanislaw în popularul lor necrolog al socialismului din 1998, Înălțimile dominante (The Commanding Heights), căderea Zidului Berlinului a adus cu ea „discreditarea vastă a planificării centrale, a intervenției statului și a proprietății de stat“.[2] Deloc surprinzător, eșecurile comunismului au fost folosite de obicei de susținătorii globalizării liberale, ai piețelor muncii flexibile, ai comerțului liber și ai banilor, cu acoperire pentru a-și condamna criticii; în 2000, editorialistul de la New York Times Thomas Friedman își încheia un atac la adresa protestelor antiglobalizare de la Seattle cu o disprețuitoare lecție de istorie:

...Prea multe sindicate și prea mulți activiști vor un remediu rapid pentru globalizare: doar ridicați ici-colo niște ziduri [adică bariere comerciale] și spuneți tuturor cum să trăiască. A existat o țară care a încercat asta. Garanta fiecăruia un loc de muncă, menținea o piață protejată și le spunea tuturor cum să trăiască. Se chema Uniunea Sovietică. Dar nu a sfârșit prea bine.[3]

Susținătorii capitalismului liberal în stilul anilor 1990 nu numai că foloseau experiența comunismului pentru a argumenta că piața liberă era o necesitate economică; ei insistau și că este superioară din punct de vedere moral. În Sfârșitul istoriei și ultimul om (The End of History and the Last Man) din 1992, Fukuyama a făcut cea mai puternică pledoarie. Toți oamenii, a argumentat el, au nevoie de demnitate și recunoaștere individuală (thymos), și doar democrația liberală poate garanta asta tuturor în măsură egală. Regimurile comuniste și alte state totalitare, care pun ideologia de partid și colectivismul pe primul plan, nu pot face asta. Fukuyama oferea, așadar, o alternativă romantică liberală la romantismul marxist. Oamenii nu erau fericiți când erau implicați în muncă creativă, colectivă, liberă de constrângerile pieței, ci atunci când erau liberi să se exprime pe ei înșiși și să-și asigure recunoașterea din partea celorlalți.[4]

Teza lui Fukuyama surprindea spiritul vremurilor. Capitalismul, se credea acum pe scară largă, nu era doar inevitabil, ci și bun din punct de vedere moral. El moștenise mantia revoluționară de la comunismul discreditat, rezolvând problemele de egalitate și războiul civil global. Un nou capitalism high-tech, eliberat de vechea linie de producție ierarhică, crea o societate „mai plată“ din punct de vedere cultural și politic. El putea genera inegalități economice, dar acestea contau prea puțin, deoarece bogăția mai mare avea să ajute pe toată lumea. Adevărații dușmani ai egalității nu erau plutocrații umflați, ci birocrații uscați, care se plasau cu aroganță mai presus de oamenii de rând.

Ideologia noului capitalism, cu pasiunea ei pentru egalitatea culturală mai degrabă decât pentru cea economică, era foarte atrăgătoare pentru generația romantică din 1968, care preluase acum pozițiile de putere. Limbajul lui Tom Freston, șeful canalului muzical american MTV, într-un interviu din anul 2000, arată cât de mult se definește pe sine noul capitalism împotriva vechiului comunism:

Am încercat să nu fim tipul de companie bazat pe comandă, pe cultul personalității, pe care îl vedeți frecvent în industria divertismentului... Dacă vrei să ai o companie creativă, ultramodernă, atunci trebuie să existe... un flux al ideilor de jos în sus... Suntem descentralizați... Atât de multe companii din industria divertismentului, în special uriașele conglomerate media, au devenit cu

adevărat niște fabrici... Nu am fost un copil clasic din anii ’60... Nu am fost un hippiot sau un radical politic. Dar eram acolo... și anii ’60 au fost într-un fel un preludiu pentru industria pop. În anii ’60 căpătai sentimentul că totul era posibil, că neconformarea nu era ceva de ce să te temi, ci ceva ce trebuia apreciat.[5]

Freston condamna societățile disciplinate din Occidentul anilor 1950 la fel de mult cum condamna comunismul, iar sfârșitul Războiului Rece a adus dizolvarea vechii alianțe dintre liberali și revoluționari, triumful neoliberalilor și sfârșitul epocii neoconservatoare – cel puțin pentru o vreme. În parte, neoconservatorismul era prea costisitor. Combinația lui Reagan de acumulare militară și reduceri de impozite dusese la deficite enorme ale bugetului federal, care amenințau cu o criză serioasă.[6] Dar și electoratul a fost încântat să vadă sfârșitul militantismului Războiului Rece și al neoconservatorilor moraliști, așa că a primit foarte bine noua generație din anii 1960.

Revoluția neoliberală, separată acum de geamăna ei neoconservatoare, a fost făcută, așadar, nu de dreapta națională, ci de cosmopolitul centru-stânga. Americanul Bill Clinton, germanul Gerhardt Schröder și britanicul Tony Blair, cu toții produse ale schimbărilor culturale din anii 1960, au anunțat că au descoperit o a Treia Cale – un drum de echilibru între justiția socială și economia de piață. Totuși, aceasta s-a dovedit a fi o cale care a dus destul de direct spre economia de piață. Capitalismul de piață liberă avea acum și un set mai atrăgător de promotori: oamenii relaxați, în jeanși, din anii 1960, luaseră locul morocănoșilor în costume din anii 1940 și 1950. Până la sfârșitul deceniului, partidele din „Internaționala a II-a“ ajunseseră practic la guvernare în aproape toate țările Europei de Vest, dar mai rămăseseră puține legături ideologice cu organizația fondată în 1889.

În afara lumii dezvoltate, neoliberalismul era o forță și mai revoluționară – având în avangardă FMI și Banca Mondială, precum și principalii lor finanțatori, Statele Unite. Europa de Est fostă comunistă a fost cea mai afectată, deși nu toată lumea a acceptat rețeta FMI. Rezultatele unui astfel de atac brutal erau previzibile: expunerea peste noapte a ineficientelor industrii comuniste a adus recesiuni severe, rate înalte ale șomajului și enclave de sărăcie extremă și inegalitate. Economiile s-au contractat brusc în tot fostul bloc sovietic, scăzând în medie cu 17% în 1992 și începând să-și revină abia peste trei ani. În 1997, toate țările est-europene, cu excepția Poloniei, încă aveau economii mai mici

decât în 1990.[7]

Rezultatele, totuşi, au fost foarte diferite. Ţările în care exista un aparat al statului destul de puternic şi în care elitele începuseră să se distanţeze de comunism încă din anii 1980, ca Polonia, Ungaria, Slovenia şi nou-scindatele Cehia şi Slovacia, au implementat în general „terapii de şoc“ neoliberale, cu succes pentru reluarea creşterii economice, deşi cu preţul sărăcirii multora. Perspectiva aderării la Uniunea Europeană – cu accentul pus de aceasta pe respectarea legii – a ajutat şi ea. La începutul noului mileniu, aceste economii ieşiseră deja la liman. În cea mai mare parte a fostului bloc sovietic, însă, statele erau deja foarte slabe şi asalturile neoliberalilor nu au făcut decât să le slăbească şi mai mult. Guvernele erau, aşadar, lipsite de puterea şi autoritatea necesare pentru a introduce reformele de piaţă; au apărut în schimb economii corupte, cleptocratice – rezultatul nefericit al jumătăţilor de măsură între controlul statului şi piaţa liberă. Afaceriştii şi foştii oficiali au „confiscat“ rapid aceste state ezitante, mituind autorităţile pentru a obţine tratament preferenţial; impozitele rămâneau necolectate, străinii refuzau să investească, iar capitalul, în loc să intre, fugea din aceste ţări spre conturi dubioase din paradisuri fiscale.[8]

Cel mai mare eşec al experimentelor neoliberale a fost Rusia însăşi. În anul 2000, economia Rusiei se micşorase la două treimi faţă de nivelul din 1989 – o recesiune mai devastatoare decât Marea Criză americană.[9] Colapsul statului sovietic şi furtul economiei începuseră deja sub Gorbaciov, dar politicile neoliberale urmate de conducerea postcomunistă a lui Elţîn au agravat problema.[10] Privatizarea rapidă nu a însemnat în general decât preluarea abuzivă a bunurilor întreprinderilor de stat de către capitalişti apropiaţi guvernului, iar absenţa legii a descurajat investiţiile şi a încurajat fuga capitalului. Problema stătea, ca şi înainte, în slăbiciunea statului, care era incapabil să colecteze taxe, să impună norme legale şi contracte ori să prevină crima organizată şi delapidarea de către birocraţii convertiţi în capitalişti. Colapsul final a venit după încă o prăbuşire a preţului petrolului, în 1998. Investitorii străini care finanţau uriaşa datorie guvernamentală şi-au pierdut încrederea şi s-au retras. Statul rus a ajuns în imposibilitatea de a-şi plăt datoriile, fapt care a atras umilirea principalului lui consilier, FMI, şi a pus bazele atacurilor înpotriva Occidentului şi a democraţiei liberale lansate după anul 2000. Preşedintele Vladimir Putin – nepotul unuia dintre bucătarii lui Lenin şi Stalin şi fost ofiţer KGB – a îmbinat economia capitalistă cu politici din ce în ce mai autoritare, reabilitând totodată unele dintre simbolurile trecutului stalinist; una dintre primele sale decizii a fost reintroducerea melodiei (nu şi a versurilor însă) vechiului imn naţional sovietic,

abandonat de Elțîn în 1990.

Dacă sfârşitul comunismului sovietic a dus la unul dintre cele mai mari eşecuri economice din secolul XX, sfârşitul efectiv al comunismului chinez a dus la unul dintre cele mai mari succese economice ale secolului – şi chiar din întreaga istorie. Oricare ar fi fost celelalte deficienţe ale lui, regimul chinez a scos mai mulţi oameni din sărăcie mai repede decât oricare alt guvern din istoria modernă, cu ajutorul noii economii globalizate care i-a permis să exporte spre Occident. După scurtul îngheţ ce a urmat masacrului din Piaţa Tiananmen, Deng Xiaoping a mers înainte cu reformele de piaţă la începutul anilor 1990. Iar în 1993 economia arhetipală de comandă a fost în sfârşit abolită şi s-a renunţat la planul cincinal. Dar în China, spre deosebire de blocul sovietic, încurajarea economiei de piaţă nu a însemnat subminarea statului; dimpotrivă, comuniştii l-au întărit. Atât propria experienţă din anii 1980, cât şi cea a lui Elţîn în URSS i-au convins că o economie de piaţă înfloritoare are nevoie, paradoxal, de un stat puternic, controlat de un partid puternic.[11] Corupţia a rămas înrădăcinată în sistem şi inegalitatea s-a mărit, dar noua implicare a statului în economia de piaţă a pus bazele extraordinarei decolări care a făcut din China cea mai dinamică economie a lumii în anii 2000. În acelaşi timp, maşinăria represivă a vechiului stat comunist a rămas, inclusiv vechiul sistem penal de „reeducare prin muncă“ (laogai).[12]

II

Revoluția globală neoliberală din anii 1990 și 2000 a fost, evident, traumatizantă pentru comuniști, care au luat-o în direcții diferite – unii îmbrățișând economia de piață, alții consolidându-și vechile poziții și opunându-se forțelor globalizării. Acolo unde neoliberalismul a avut un succes rezonabil și colapsul politic a fost evitat, comuniștii au abandonat pe tăcute marxismul și s-au aliniat pieței. În Europa Centrală și de Est, au renunțat la roșu pentru roz și s-au reinventat ca social-democrați capitaliști. Cu toate că au criticat terapiile de șoc și au promis să atenueze efectele liberalizării economice, atunci când au revenit la putere la jumătatea anilor 1990 (în Ungaria, Polonia și Bulgaria) au făcut prea puține pentru a ataca noul sistem. Apogeul revanșei roz s-a produs în alegerile prezidențiale din Polonia, din 1995, când fostul comunist Aleksandr Kwaśniewski l-a învins pe eroul anticomunist Lech Wałęsa. Cei mai de succes comuniști transformați în social-democrați au fost, în mod previzibil, italienii; cei mai mulți comuniști italieni au intrat în noul Partid Democrat al Stângii, care a dominat coalițiile guvernamentale de la sfârșitul anilor 1990 și din 2006. Vechile simboluri ale activismului și sindicatelor – secera și ciocanul – au fost combinate cu o imagine evident conservatoare a trăiniciei: stejarul.

În Asia, în mod similar, succesul capitalismului i-a reconciliat pe comuniștii din China, Vietnam și Laos cu economia de piață, dacă nu și cu democrația liberală, iar guvernele comuniste alese în statele indiene Kerala și Bengalul de Vest au aplicat și ele politici de piață liberă. Trupul mumificat al lui Mao ocupă în continuare mausoleul din Piața Tiananmen și portretul lui privește și acum de pe bancnote, dar influența lui ideologică s-a redus la o cantitate neglijabilă. Ideologia oficială este și acum marxism-leninismul-gândirea lui Mao Zedong, iar un institut academic din Beijing este dedicat studiului acesteia. Este însă un marxism tehnocratic, golit de angajamentele radicale în favoarea egalității. Linia oficială este că, odată ce China o să se îmbogățească, o să se poată gândi atunci și la comunism. Nimeni nu spune însă când s-ar putea întâmpla aceasta. Între timp, eforturile de a infuza partidul cu angajamente ideologice au eșuat. În 2005, președintele Hu Jintao a lansat o campanie în stilul lui Mao, cerând ca toți membrii de partid să-și petreacă fiecare după-amiază de joi și sâmbetele studiind istoria partidului și făcându-și autocritica. El a aflat uimit că nu-i lua nimeni

indicațiile în serios și că pe internet se făcea un comerț înfloritor cu autocritici de-a gata. A introdus atunci o nouă regulă, cerând ca autocriticile să fie scrise de mână, dar toată lumea era de acord că această campanie a fost un eșec.[13]

Vidul ideologic rezultat a fost umplut de un naționalism puternic și de o stranie reapariție a confucianismului oficial. După ce s-a chinuit decenii întregi să stârpească această ideologie străveche a patriarhatului, supunerii și ordinii, partidul milita acum asiduu în favoarea ei. În 2004, guvernul chinez a inaugurat primul dintre cele aproximativ o sută de Institute Confucius, destinate promovării limbii și culturii chineze în străinătate – un gest cum nu se poate mai îndepărtat de propagarea marxismului internațional de către Mao în anii 1960.[14]

Cu toate acestea, comuniștii chinezi sunt temători. Ca un partid comunist să prezideze un capitalism frenetic și agresiv este, desigur, destul de greu de justificat. Nivelurile de inegalitate din China (în general între gospodăriile urbane și cele rurale, precum și între diferite regiuni) le depășesc pe cele din Statele Unite. Alegerea făcută în anii 1970 – de a adopta reformele de piață cu sprijinul birocraților – a permis evitarea colapsului în stil sovietic, dar i-a lăsat pe oficialii locali cu o putere economică enormă. Șefii și copiii lor – noii „prințișori“ comuniști – și-au transformat puterea politică în privilegii extreme. Așa cum era de așteptat, mulți oameni de rând sunt dezamăgiți, mai ales în zonele rurale.[15]

Amestecul politicului poate avea și un efect dăunător asupra economiei. Presiunile făcute local de partid asupra băncilor pentru a-i ajuta pe oamenii politici apropiați duc la ideea că investițiile sunt făcute deseori după criterii politice, nu economice. Dilema comuniștilor chinezi este una obișnuită: cum poate o elită politică, oricât ar fi ea de expertă, să controleze și să direcționeze economia dacă nu există o autoritate independentă din afara partidului care să-i supravegheze pe oficiali?

În restul fostului bloc sovietic, partidele comuniste au refuzat să se adapteze la revoluția neoliberală, iar răspunsul lor a fost o combinație de resentimente și nostalgie. Succesorii comuniștilor din Germania de Est aveau păreri foarte împărțite în privința economiei de piață. În cea mai mare parte a fostei URSS, ostilitatea puternică față de capitalism a devenit, de asemenea, regulă. Partidul Comunist Rus al lui Ghenadi Ziuganov a adoptat o versiune puternic naționalistă a stalinismului radical; amestecul lui de nostalgie după imperiul sovietic și cel rus, egalitarismul social și ura împotriva Occidentului și a oligarhilor hoți erau

o reţetă bună pentru capetele înfierbântate. La jumătatea anilor 1990, deziluzia provocată de Occident şi colapsul economic i-au alimentat sprijinul popular, iar în alegerile parlamentare din 1995, comuniştii au obţinut cel mai mare număr de voturi. Acesta avea să fie însă nivelul maxim al sprijinului acordat comuniştilor. În alegerile prezidenţiale din 1996, Elţîn l-a învins la mică distanţă pe Ziuganov, deşi circumstanţele au fost oarecum dubioase. De fapt, comuniştii pe stil vechi au fost învinşi de un fost comunist, ce prezida un regim semiautoritar, semidemocratic, extrem de corupt şi finanţat de oamenii de afaceri apropiaţi puterii.

Acesta a devenit modelul în toată fosta URSS, în care foştii lideri comunişti încercau să-şi refacă puterea fără sprijinul vechilor partide comuniste. Mulţi au adoptat un amestec de capitalism de cumetrie, naţionalism şi autoritarism. Dar de la sfârşitul anilor 1990 până la jumătatea anilor 2000, un al doilea val de democratizare a măturat regiunea. În Bulgaria şi în România, apoi în Slovacia, Croaţia şi Serbia-Muntenegru, protestele masive împotriva fraudelor electorale şi a corupţiei au forţat organizarea de alegeri şi i-au înlăturat pe foştii lideri comunişti.[16] Aceste revoluţii democratice au devenit un produs de export. În Serbia, Otpor (Rezistenţa) a introdus în premieră un model de revoluţie potrivit epocii postmoderne, ironică şi puternic influenţată de media. Folosind o combinaţie de muzică rock, cascadorii în stilul Alternativei Portocalii şi lozinci impertinente, cum ar fi Gotov je (E terminat) (aplicată cu succes în cazul lui Milošević în 2000), sârbii şi-au exportat modelul de revoluţie în fosta URSS, inspirând mişcările Kmara (Ajunge) în Georgia şi Pora (E vremea) în Ucraina. Deşi se bucurau de un sprijin intern considerabil, acestea au fost ajutate şi de Statele Unite, dornice să reducă influenţa rușilor în regiune şi care i-au finanţat pe protestatari prin diferite organizaţii neguvernamentale. „Revoluţiile colorate“ – „roz“ în Georgia în 2003, „portocalie“ în Ucraina în 2004 şi „a lalelelor“ în Kârgâzstan în 2005 – au reuşit, toate, să înlăture vechile ordini dominate de foştii comunişti. Dar au arătat că este mult mai greu să înlocuieşti relaţiile dintre lideri şi prietenii lor capitalişti cu democraţii liberale, autentice; noii conducători au ajuns foarte repede ei înşişi dependenţi de structurile de putere ce existaseră înainte.

Foştii comunişti au fost mult mai rezistenţi în republicile foste sovietice din Asia Centrală. Dar în absenţa vechilor partide comuniste, liderii politici au ajuns tot mai dependenţi de clanurile tradiţionale.[17] Doar Askar Akaiev, fostul conducător comunist al Kârgâzstanului, a încercat în mod serios să liberalizeze politica la începutul anilor 1990, dar, chiar şi aşa, notabilităţile locale au revenit la putere în

cele din urmă. În Kazahstanul bogat în resurse energetice, Nursultan Nazarbaiev a instaurat rapid un regim autoritar, bazat pe clanuri, la fel cum a făcut excentricul fost prim-secretar al Partidului Comunist din Turkmenistan, Saparmurat Niazov. Acesta îi sprijinise inițial pe conducătorii puciului din Rusia, din 1991, dar, când aceştia au eşuat, rebotezatul „Turkmenbashi“ (conducător al turkmenilor) a compensat lipsa unui sprijin puternic din partea clanurilor printr-un cult al personalității. Creația lui, Cartea pentru suflet (Ruhnama) – un amestec de principii morale, istorie naționalistă îndoielnică şi sufism –, a devenit lectură obligatorie în toate școlile. Un model mecanic uriaș al Ruhnama înfrumusețează capitala, Aşgabat. Cartea se deschide în fiecare zi la opt seara şi sunt difuzate lecturi înregistrate, asemănător chemării musulmane la rugăciune. În cel mai pur stil iacobin, Niazov a redenumit zilele şi lunile, deşi noua nomenclatură era mai degrabă narcisistă, decât rațională: septembrie a devenit Ruhnama, iar aprilie – Gurbansoltan, numele mamei lui. După moartea lui Niazov în 2006, succesorul lui – fostul lui dentist personal, Gurbangulî Berdîmuhamedov – a continuat vechiul regim, deşi a mai temperat unele dintre manifestările absurde ale cultului personalității. Aceşti foşti comuniști încă mai consideră vechile instrumente staliniste esențiale pentru a-şi menține regimurile, chiar dacă au abandonat de mult ideologia stalinistă.

Doi foşti aliați sovietici, de o vulnerabilitate specială, au păstrat nu doar instrumentele, ci şi substanța ideologiei marxist-leniniste: Cuba şi Coreea de Nord. Pentru ambele, prăbuşirea URSS a însemnat o lovitură puternică. Nu au pierdut doar un ajutor economic crucial, dar acum erau şi izolate internațional şi ideologic. Cu toate acestea, ele şi-au arătat voința de a supraviețui, prezentându-se fiecare ca un David în confruntarea cu nenumărații Goliat din vecini. Ambele au folosit un amestec de represiune şi naționalism pentru a evita colapsul.

În Coreea de Nord, Kim Ir Sen a transmis vechea mentalitate de gherilă fiului care i-a succedat în 1994, Kim Jong Il. Iar criza economică adusă de sfârşitul sprijinului sovietic şi succesul Coreei de Sud nu au făcut decât să-i convingă pe cei doi Kim că nu trebuie să facă vreo concesie serioasă. La jumătatea anilor 1990, vremea nefavorabilă şi politicile agrare rigide au dus la foamete, făcând două-trei milioane de morți.[18] Şi asta deşi Coreea de Nord a reuşit să atragă ajutoare, în parte prin şantaj. Teama de armele nucleare nord-coreene şi de haosul pe care l-ar fi cauzat colapsul ei economic i-a convins pe străini să-şi deschidă carnetele de cecuri. Economia a rămas în recesiune, dar nu sunt semne că regimul ar fi pe cale să piardă controlul.

Prăbușirea URSS a fost o lovitură și mai grea pentru Cuba, deoarece aceasta depindea foarte mult de comerţul cu blocul estic. Regimul este sub asediu din 1991, dar a rămas optimist. Ostilitatea continuă a americanilor și embargoul economic, extins sub președintele Clinton în 1999, au ajutat regimul să exploateze resentimentele naționaliste împotriva tacticilor de intimidare ale vecinului mai mare. Strategia economică a Cubei a fost însă foarte diferită de cea a Coreei de Nord. Permițând persoanelor particulare să participe la economia internațională – primind bani de la rudele din străinătate sau turiști acasă –, regimul cubanez a făcut rost de fonduri valoroase, în dolari. Așa a reușit să se mențină pe linia de plutire, deși cu prețul pierderii controlului asupra unei părți substanțiale din economie. Inegalitățile, în special cele între albi și negri, au crescut; sectorul de stat pierde oameni talentați în favoarea unei piețe negre, private; iar cinismul a crescut, pe măsură ce prăpastia dintre idealuri și realitate s-a adâncit.[19]

În februarie 2008, Castro i-a predat puterea fratelui său Raúl, și liberalizarea economică a continuat, deși scăderea economiei l-a obligat pe acesta din urmă să impună noi măsuri de austeritate. În timp ce Cuba se pregătea să sărbătorească cincizeci de ani de la intrarea lui Fidel Castro în Havana, starea de spirit era pesimistă. Dar schimbarea de regim de la Washington s-ar putea să aibă cel mai puternic efect asupra statului: dacă președintele Obama reia relațiile cu Cuba, s-ar putea să grăbească prăbușirea regimului.

Comuniștii și foștii comuniști prezidează, așadar, unele dintre economiile cu cel mai mare, dar și cu cel mai puțin succes din lume. Dar în ambele situații, vechiul marxism radical a dispărut. Marxismul revoluționar n-ar mai putea să pară atrăgător decât în societăţile sărace, rurale, unde inegalităţile economice au fost accentuate de inegalităţile brutale de statut social și de rasă.

III

În aprilie 1980, Abimael Guzmán, profesor de filosofie în îndepărtatul și pauperul orășel Huamanga din Peru, a lansat un apel însuflețitor:

Tovarăși! Munca noastră s-a încheiat, a început lupta armată... Flăcările de neînvins ale revoluției vor străluci, topind plumbul și oțelul... Va exista o ruptură majoră și noi vom fi cei care vor aduce un nou răsărit... Vom transforma focul negru într-unul roșu și focul roșu în lumină pură.[20]

Astfel, Guzmán – supranumit „Președintele Gonzalo“ – a lansat Partidul Comunist din Peru – Calea luminoasă (Sendero Luminoso). Limbajul lui intens, apocaliptic, era cu totul special, îndepărtat și de retorica sovietică ortodoxă, și de cea maoistă, el pretinzând, de altfel, că este creatorul unui nou marxism, menit să-i atragă sprijinul amerindienilor peruani. După cum spunea sloganul partidului: „Afirmă, apără și aplică marxism-leninism-maoismul, gândirea lui Gonzalo, mai ales gândirea lui Gonzalo!“ În practică, gândirea lui Gonzalo era foarte apropiată de maoism; de altfel, Guzmán vizitase China de cel puțin trei ori în timpul Revoluției Culturale. Singura lui îndepărtare semnificativă de maoism era atitudinea lui față de violență, care era glorificată aproape ca o forță mântuitoare. Unul dintre imnurile Sendero Luminoso conținea versurile înfiorătoare: „Sângele poporului are un parfum bogat, de iasomie, margarete, geraniu și violete“.[21]

Violența la care recurgea Sendero Luminoso avea sens pentru susținătorii săi dintre țăranii indigeni din zona pauperă aflată în sudul munților peruani, dintre săracii orașelor și studenții din clasa de mijloc. Discriminarea rasială împotriva amerindienilor avea o istorie îndelungată, iar regimul militar brutal folosise el însuși violența pentru a apăra un sistem agrar extrem de inechitabil. Represiunea militară dură de la jumătatea anilor 1980, urmată de o criză serioasă a datoriilor, a alimentat rebeliunea, iar la apogeul său, în 1991, Sendero Luminoso avea în jur

de 23 000 de membri înarmați și campania sa de violențe urbane și rurale amenința să răstoarne guvernul.[22] Totuși, gherila, obsedată de formarea unui corp unificat de țărani militanți, petrecea la fel de mult timp terorizând țăranii cât atacându-și inamicii. Pieţele tradiţionale ţărăneşti au fost declarate în afara legii și oamenilor li se impunea subordonarea completă față de organizație. Conducerea albă, urbană a Sendero Luminoso avea o cultură foarte străină de cea a susținătorilor săi din rândurile țărănimii. Luptătorii de gherilă scriau lozinci de genul „Moarte trădătorului Deng Xiaoping“ pe zidurile satelor îndepărtate din Anzi, chiar dacă nu însemnau nimic pentru localnici.[23] Guvernul peruan a exploatat această distanțare culturală când a difuzat o înregistrare video cu Guzmán și asociații lui, beți, dansând pe melodia din Zorba Grecul la o petrecere, într-o ascunzătoare din Lima.[24] Când Guzmán și cea mai mare parte din conducere au fost arestați, în 1992, insurgența s-a prăbușit, deși unele reminiscențe au supraviețuit până azi. Povestea Sendero Luminoso a devenit un avertisment pentru maoiști și a contribuit la discreditarea recurgerii la violență.

O grupare care a învățat lecția din Peru a fost cea a maoiștilor din partea opusă a lumii – Nepal.[25] Ca și Peru, Nepal era o societate foarte stratificată – de data aceasta și pe linii etnice, dar și de castă. Maoiștii conduși de Prachandra (Fiorosul) au lansat în 1996 un „război al poporului“, care s-a intensificat după ce monarhia, susținută de naționaliștii din India și de neoconservatorii din Statele Unite, a adoptat o atitudine și mai dură, în 1992. În 2005, maoiștii puteau face o tentativă de a prelua puterea prin forță, însă au decis să aștepte. Simțeau, probabil că nu sunt destul de puternici, dar învățaseră ceva și din eșecul lui Guzmán. După ce l-au obligat pe rege să cedeze, au decis că alegerile le-ar da mai multă legitimitate decât o preluare prin luptă de gherilă. În 2008 au câștigat alegerile și au format guvernul. Problema crucială este astăzi dacă liderii locali ai gherilei vor reuși să se adapteze noilor politici democratice.

Victoria maoiștilor în Nepal i-a încurajat pe naxaliții din India învecinată, a căror insurgență s-a răspândit în Bihar și în centrul Indiei. Din nou, tulburările au fost cauzate de nemulțumirea țăranilor săraci față de bogătașii care profitau de pe urma schimbării economice. Rezultatul au fost mișcări în general locale, angajate în conflicte violente cu poliția și cu armatele private ale proprietarilor de pământuri, iar atitudinea lor față de violență era diferită.[26] Un ziarist indian simpatizant, care a petrecut o vreme cu gherila naxalită din statul Maharashtra în 1998, îl descrie astfel pe unul dintre lideri:

Vishwanath știe foarte bine ce sunt marxismul și maoismul. Dar nu în sens larg, universal valabil. Lumea lui este mică, iar opiniile îi sunt pe măsură. Lupta lui este pentru o societate fără clase, într-adevăr, dar în sensul îngust al cuvântului. El vrea să scape de exploatare. Dorește să se termine cu „represiunea polițienească“ pe care o vede „peste tot în jur“.[27]

La sfârșitul anilor 2000, comunismul radical de gherilă înflorea mai ales în Nepal și India. În America Latină, în schimb, mișcările socialiste populiste – ca aceea a lui Hugo Chávez în Venezuela – au avut mai mult succes decât marxiștii radicali. Gherila columbiană – FARC – se îndepărtase de marxism-leninism în direcţia unui socialism „bolivarist“ mai eclectic, deși a continuat să folosească metode violente. La jumătatea anilor 1990 a apărut o nouă mișcare de gherilă marxistă latino-americană, ce avea să-și câștige un prestigiu internațional semnificativ – zapatiștii din Mexic. Dar istoria lor a arătat cât de mult evoluase marxismul din Lumea a Treia față de anii 1960.

În ajunul Anului Nou 1994, un grup de luptători de gherilă mascați a apărut în San Cristóbal de las Casas, capitala statului mexican Chiapas. Ei s-au angajat în câteva încăierări minore cu autoritățile și apoi au dispărut din nou în pădure; mai important decât luptele a fost torentul de vorbe ce a urmat. „Subcomandante Marcos“ – Rafael Sebastián Guillén Vicente – era, ca și Guzmán, un profesor de filosofie marxist hotărât să apere drepturile țăranilor amerindieni autohtoni. Armata Zapatistă de Eliberare Națională (EZLN) pe care o conducea se inspira dintr-o colecţie eclectică de figuri ce îi includea pe Marx, pe vechiul revoluționar socialist mexican Emiliano Zapata și pe revoluționarii sandiniști. Dar principala sursă de inspirație a fost Che Guevara, iar „Subcomandante“ chiar și-a modelat personajul după „Comandante“, adoptându-i pipa, barba, șapca, pasiunea pentru Don Quijote și autoironia din proza fals eroică.[28] El respingea însă metodele războinice ale lui Che și insista asupra „umanismului lui marxist“. Gherila lui Marcos a fost izolată efectiv de armata mexicană până în 1995. În plus, politica Mexicului în anii 1990 era mult mai liberală decât a celei mai mari părți din America Latină în anii 1980, așa că propaganda și cultura au devenit mai importante în politica zapatiștilor decât acțiunea militară. Una dintre cărțile lui Marcos avea titlul Cuvântul este arma noastră, iar el încerca foarte serios să făurească un comunism nonviolent. După cum a explicat el, „armata noastră este foarte diferită de altele, pentru că scopul ei este să înceteze să mai fie o armată. Un soldat este o persoană absurdă care trebuie să recurgă la arme pentru a-i

putea convinge pe alții, iar în acest sens mișcarea nu are viitor dacă acesta este militar.“[29]

Abordarea lui era într-adevăr mai apropiată de cea a stângii occidentale din 1968 și de Alternativa Portocalie din Europa de Est decât de vechea stângă marxistă din lumea în curs de dezvoltare. Stilul lui, care includea scrierea de povești cu mesaj politic pentru copii, avându-l ca personaj pe Don Durito, un încăpățânat cărăbuș zapatist, ca și stăpânirea avansată a internetului, era ironic și chiar excentric – ideal pentru aceste vremuri mai pașnice. Nu este, așadar, surprinzător că Marcos a devenit eroul mișcării antiglobalizare care a apărut în anii 1990, criticând inegalitățile produse de ordinea neoliberală. Tradiția Che-Marcos era pe atunci singura versiune de comunism care păstra o oarecare atractivitate pentru stânga, după prăbușirea din 1989, iar în 1997, la împlinirea a treizeci de ani de la moartea lui Che, o nouă versiune techno a cântecului Hasta Siempre, Comandante, interpretată de fermecătoarea Nathalie Cardone, a dominat topurile franceze de muzică pop. Videoclipul care însoțea melodia o arăta pe Cardone uitându-se la cadavrul lui Guevara, înainte să preia conducerea unei revoluții a săracilor din Cuba, cu un AK-47 într-o mână și un copil mic în cealaltă. Trebuie precizat însă că ea și-a exersat talentele de trăgător pe un șir de sticle goale; nu s-a vărsat nici o picătură de sânge.

Potențialul pentru politici socialiste radicale s-a păstrat peste tot acolo unde inegalitățile sociale puteau fi legate de critica intervențiilor străine directe și a „imperialismului“, deși sfârșitul Războiului Rece subminase aceste resentimente. Intervențiile sovietice și americane au favorizat intensificarea conflictelor sociale și etnice, iar în cea mai mare parte a lumii Statele Unite umpluseră vidul lăsat de vechile imperii europene, sprijinind elitele conservatoare, deoarece credeau că exista o amenințare din partea comunismului. Odată cu sfârșitul Războiului Rece, americanii au fost mult mai puțin dispuși să recurgă la forță pentru a sprijini elitele nepopulare. De la jumătatea anilor 2000, mare parte a Americii Latine se deplasase spre stânga populistă, reacționând împotriva reformelor neoliberale, dar Statele Unite au tolerat în general acest radicalism, oricât de mult le-a displăcut.

La schimbarea mileniului, așadar, vechile conflicte care legau internaționalul, socialul și ideologia se încheiaseră în cele mai multe zone ale lumii, cu excepția unei regiuni: Orientul Mijlociu. Pentru că forțele revoluționare cele mai puternice din anii 1990 și 2000 nu s-au strâns sub steagul roșu al comunismului, ci sub cel verde al islamismului. Și ei credeau că luptă pe două fronturi:

„imperialismul“ occidental în Orientul Mijlociu și tradiționalismul, sub forma unui islam „impur“, „superstițios“. Au adoptat ierarhiile sociale și de sex, spre deosebire de comuniști, dar, ca și ei, erau mobilizatori, căutând să-și unească societățile divizate contra dușmanului. Iar când au lansat atacurile din 11 septembrie 2001 împotriva Statelor Unite, au provocat o renaștere a militantismului neoconservator. Alianța din vremea lui Reagan dintre neoliberali și neoconservatori a reapărut sub George W. Bush, pentru a domina politica în mare parte din anii 2000.

Această epocă avea să fie însă una scurtă. În vara și toamna anului 2008, puternica ordine ce domina din 1979–1980 s-a destrămat. Prăbușirea băncii Lehman Brothers, în septembrie – provocată în mare măsură de o abordare economică de tip laissez-faire dusă la extrem – a marcat sfârșitul erei neoliberale. Iar înfrângerea președintelui „trandafirilor“ din Georgia, Mihail Saakașvili, susținut de Statele Unite, în războiul cu Rusia asupra disputatei provincii Oseția de Sud a arătat că eforturile neoconservatorilor de a răspândi democrația liberală, deja slăbite de eșecurile invaziei din 2003 din Irak, își atinseseră limitele.

IV

Într-o poezie din 1938, Celor născuți mai târziu, Bertolt Brecht încearcă să-și justifice viața de comunist pentru scepticii din viitor. El a acceptat că „ura" „schimonosește trăsăturile", dar a cerut „îngăduință"; vremurile în care a trăit erau foarte diferite: erau timpuri „întunecate" de nedreptate și nu exista alternativă la comportamentul lui repezit. Chiar dacă a încercat „să pregătească terenul pentru prietenie", el însuși nu putea fi prietenos.[30]

Ar trebui să dăm dovadă de îngăduință? Nu este scopul acestei cărți să răspundă la apelul lui Brecht ori să-l respingă. Nu trebuie să facem judecăți morale despre crime istorice, dar trebuie să explicăm. Pe de altă parte, una este să fii îngăduitor cu Brecht, și alta cu Stalin sau Pol Pot.

Poezia lui Brecht ne ajută totuși să înțelegem atractivitatea comunismului în stil sovietic – chiar pentru cineva atât de refractar la idealism și romantism cum era el. Comunismul a încercat să realizeze „împrietenirea" universală prin mijloace neprietenoase. A fost o mișcare al cărei scop consta în depășirea inegalităților și aducerea modernității, dar era fondată pe concepția că aceasta se poate realiza doar prin mijloace radicale, în ultimă instanță prin revoluție.

Dorința marxismului de a uni modernitatea și egalitatea avea să se dovedească atrăgătoare mai ales pentru studenții patrioți și pentru elitele educate, care își percepeau societățile ca fiind „înapoiate": bărbați și femei care călcau pe urmele iacobinilor, ale lui Cernîșevski și Lu Xun în nerăbdarea lor nu doar de a ataca vechea putere patriarhală, dar și de a concura cu națiunile mai „avansate". Totuși, așa, orientarea spre comunism nu a fost rezultatul inevitabil al înapoierii și al inegalităților. Dacă nu ar fi fost haosul preexistent în Rusia în 1917 sau invazia japoneză în China, poate n-ar fi apărut cele două state care au furnizat principala sursă de inspirație pentru mișcarea comunistă. Totuși, comunismul a atras întotdeauna tipuri diferite de oameni în afara activiștilor convinși. Dar abia în forma lui finală, romantică și cea mai neliberală, marxism-leninismul, a fost cel mai des triumfător. Acest hibrid dădea o importanță specială unei minorități militante, disciplinate și sectare, partidul de avangardă.

„Partidul de tip nou“ al lui Lenin a apărut în Rusia din experiența politicilor conspiraționiste și a războiului civil. El a dezvoltat o cultură specială, un amestec de cvasireligios și militar, și a devenit o organizație asemănătoare unei secte, preocupată de convertirea și transformarea membrilor ei în adepți ai adevăratei cauze socialiste. Iar, odată ce și-a consolidat puterea, sub Stalin, energiile ei s-au îndreptat spre o altă misiune „eroică“: industrializarea țării. Partidul se vedea pe sine ca un motor al dezvoltării ce căuta să tragă înainte țărănimea și alte grupuri „înapoiate“ spre modernitate. Această perspectivă a unei energii dinamice, dar disciplinate a fost cea care a atras elitele din atâtea țări în curs de dezvoltare și colonizate. Și acest elan organizațional a fost factorul care i-a atras pe cei de stânga angajați în război, plasând comunismul în centrul rezistenței efective în teritoriile ocupate de Germania nazistă și de Japonia imperială.

Și, într-adevăr, comuniștii erau adesea în cea mai de încredere ipostază a lor atunci când făceau parte dintr-o mișcare revoluționară, opunându-se autocrației și imperialismului, în special în condiții de război. Practica guvernării era, de fapt, cea mai dificilă. În primii ani de guvernare comunistă, partidele urmăreau în general transformarea radicală, menită să propulseze societatea spre comunism, folosind deseori metode similare războiului. După cum a recunoscut Che Guevara în fața poetului Pablo Neruda: „Războiul... Războiul... Suntem întotdeauna împotriva lui, însă, odată ce am luptat într-un război, nu mai putem să trăim fără el. Vrem întruna să ne întoarcem la el.“[31] Radicalismul părea să fie și mai necesar din cauza războiului și a amenințărilor străine. Marxismul mai tehnocratic sau pragmatic părea mult mai puțin relevant în aceste condiții. Războiul sau amenințarea războiului i-a ajutat de multe ori pe radicalii comuniști să ajungă la putere, cum a fost cazul lui Stalin în 1928 și al lui Mao în 1943.

Mobilizările de masă, „salturile“ economice înainte, reforma agrară și campaniile de colectivizare imitau, toate, campaniile militare și le inspirau deseori sacrificiul de sine comuniștilor și susținătorilor lor. Stilul de campanie cvasimilitară s-a dovedit atrăgător mai ales pentru tineri; dar metodele dure creau inevitabil victime. Acești comuniști, convinși că luptă pentru o cauză dreaptă, acționau deseori brutal față de cultura țărănească și religioasă sau față de cei considerați „burghezi“ – văzuți acum ca dușmani ai progresului și ai poporului.

Sigur că au existat și regimuri comuniste care nu au recurs la violențe masive. Totuși, faza cea mai ambițioasă și mai radicală a comunismului a fost și cea în care victimele lui au avut cel mai mult de suferit – în special la instalarea regimurilor. Gradul de violență varia în funcție de conducere și de circumstanțe.

Acesta a atins nivelul extrem în Kampuchia khmerilor roşii şi a avut surdina pusă în cazul „umaniştilor marxişti“ din Cuba. Pregătirile pentru război au dus şi ele la ucideri în masă, ca în timpul Terorii lui Stalin din anii 1930. Multe dintre victimele regimurilor comuniste erau considerate a fi „duşmani de clasă“, dar majoritatea celor care au murit au fost ucişi de foamete, rezultatul politicilor agrare dogmatice şi dure.

Metodele radicale nu puteau fi folosite multă vreme, pentru că dăunau economiei şi provocau haos. Specialiştii şi directorii care trebuiau să conducă sistemul planificat erau subminaţi, „salturile“ excesiv de ambiţioase creau dezordini, iar metodele ultraegalitare eşuau. Grupurile militante înguste nu puteau transforma societăţi mari, complexe, fără un sprijin larg. Până la urmă, regimurile îşi dădeau seama că trebuie să se „retragă“, pentru a-şi asigura o fundaţie mai amplă. În URSS după război, o abordare mai tehnocratică a fost îmbinată cu una ce insista pe unitatea „patriotică“, în locul diviziunii sectare. Dar Stalin a încercat să menţină totodată militantismul sistemului şi a continuat să folosească metode dure împotriva „duşmanilor poporului“, „lipsiţi de patriotism“.

La moartea lui Stalin, mulţi comunişti au început să atace întâietatea vechiului model şi au cerut ca mişcarea să devină mai cuprinzătoare şi mai „democratică“. Au existat însă puncte de vedere diferite referitor la cum ar fi trebuit făcut acest lucru. Unii au încercat soluţii tehnocratice, dar s-au lovit de opoziţia liderilor şi a poporului, deopotrivă; alţii, ca Mao şi Che Guevara, s-au întors la o formă mai radicală de comunism, iar rezultatul a fost în mod inevitabil dezordinea socială, haosul şi războiul civil. Iar un alt grup a combinat un socialism mai etic, romantic, al eliberării umane, cu elemente pragmatice ale economiei de piaţă şi ale democraţiei pluraliste, cel mai notabil exemplu fiind cel al Primăverii de la Praga. Dar partidul nu era pregătit să renunţe la monopolul puterii ori să dilueze vechiul sistem planificat. Aceasta a precipitat o reacţie conservatoare în blocul estic în anii 1970, sub Brejnev, care la rândul ei a întărit hotărârea lui Gorbaciov şi a reformatorilor lui de a lansa o „revoluţie“ paşnică împotriva partidului şi, în cele din urmă, de a distruge chiar vechiul sistem.

Regimurile comuniste nu au părut întotdeauna atât de reacţionare. Accentul pus de ele pe asistenţa socială, pe educaţie şi pe mobilitate socială a fost deseori în contrast pronunţat cu prioritățile conducătorilor care le-au precedat, şi puteau fi foarte populare. Ele au făcut totodată multe pentru a-şi moderniza societăţile, promovând integrarea naţională, mobilitatea socială şi bunăstarea. Au existat însă limitări severe ale realizărilor lor, iar problemele cele mai dificile se

înregistrau în economie. Se făcea risipă și se aduceau daune ecologiei. Iar pentru cetățenii din regimurile comuniste est-europene, care aveau cunoștință de societățile de consum din Occident, prăpastia era și mai evidentă. Comunismul dădea impresia de austeritate stagnantă, potrivit vremilor de război, nu de modernitate vibrantă.

Dar și mai dăunătoare poate decât scleroza economică a fost prăpastia dintre idealul comunismului și realitate. În anii 1970, în URSS, puțini mai credeau că partidul încearcă în mod serios să creeze o societate nouă, dinamică și egalitară. Partidul venit la putere ca o elită militantă, idealistă, părea de-acum să-și fi pierdut rațiunea de a fi, rămânând dedicat unicului scop de a-și păstra puterea și privilegiile. După ce a distrus sisteme de inegalități înrădăcinate, el părea să creeze unul nou. Grupurile urbane, educate au fost în mod special dezamăgite de excluderea lor de la putere și de lipsa de libertăți, iar, pe măsură ce lumea occidentală devenea mai cuprinzătoare și mai egală – în parte ca reacție la amenințarea comunistă după cel de-al Doilea Război Mondial –, comunismul apărea acum ca fiind mai elitist și mai puțin modern decât rivalul lui.

În plus, comunismul era tot mai discreditat de propria moștenire violentă, fie că era vorba de noile regimuri din lumea în curs de dezvoltare sau de amintirea crimelor staliniste și maoiste. Marele Salt Înainte, Teroarea, atrocitățile din Cambodgia și Etiopia, toate s-au pretins esențiale pentru atingerea comunismului, punând sub semnul întrebării întregul proiect marxist. Represiunea de fiecare zi scotea și ea în evidență legătura dintre marxism și lipsa de umanitate. Aceasta a provocat o dezbatere ce continuă și astăzi privind responsabilitatea marxismului pentru aparent inerenta tendință spre violență pe care o provoacă ideile lui. Unele dintre ideile marxismului – ca respingerea drepturilor liberale – au fost folosite pentru a justifica proiecte de control total al statului și mobilizare, chiar dacă nu aceasta era ce susțineau ele de fapt. Laudele pe care Marx și Engels le-au adus tacticilor revoluționare în unele momente ale carierei lor au fost folosite, de asemenea, pentru a legitima violența. Chiar și așa, după cum argumentează apărătorii lui, Marx însuși s-a opus politicilor elitiste practicate de partidele marxist-leniniste și n-ar fi aprobat regimurile pe care le-au creat comuniștii.

V

În octombrie 2008, doamna Müller, o profesoară din Germania, a văzut că unul dintre elevii ei din Karlsruhe purta un hanorac cu glugă pe care scria „USA“ și i-a spus să se ridice. „Treci în fața clasei“, i-a ordonat. „Cum îndrăznești să vii la școală cu un pulover occidental? Aici nu este parada modei dușmanului de clasă! O să trimitem o scrisoare «colectivului» părinților tăi.“ Nu a fost trimisă, desigur, nici o scrisoare. Profesorul și elevii luau parte la o reconstituire comunistă, menită să le arate tinerilor germani relele sistemului comunist. Tinerii de optsprezece ani au primit cravate roșii de pionier și au fost puși să cânte cântece comuniste. Li s-a mai cerut să denunțe un coleg „disident“ și au părut încântați să o facă. După cum s-a plâns organizatoarea proiectului, „am creat deliberat o atmosferă totalitară și sunt și acum șocată de cât de repede și de ușor s-au lăsat condiționați oamenii“.[32] Mai general, ea se temea că studenții priveau RDG cu nostalgie: „Unii cred că era ca și cum ai fi trăit într-un paradis social.“

Așa cum sugerează acest episod, în unele societăți foste comuniste, criza economică va genera probabil o nostalgie crescândă față de comunism, cu promisiunile lui de locuri de muncă și asistență socială pentru toată lumea. Probabilitatea revenirii la „socialismul existent în realitate“ este însă redusă; amintirile exceselor și eșecurilor lui sunt prea recente. Este adevărat că resentimentele actuale față de inegalitățile extreme în ceea ce privește bogăția au alimentat în unele țări un populism de stânga evident. Dar experiențele trecutului sugerează că, deși inegalitățile economice extreme au fost deseori necesare, ele sunt rareori și suficiente pentru succesul extremei stângi. Este nevoie și de imperii, și de ierarhii puternic înrădăcinate. Dacă reapar aceste elemente (sau ceva asemănător), atunci cu siguranță se va putea dezvolta și o nouă formă de politică extremistă de stânga.

Este posibil, de asemenea, și ca tradiția participativă, romantică a comunismului – văzută ultima dată pe baricadele din 1968 – să capete o nouă relevanță. Mișcările ecologice și antiglobalizare au, într-adevăr, multe în comun cu această formă de politică. Dacă se ajunge la o criză a capitalismului globalizat, idealurile marxismului romantic ar putea deveni atrăgătoare pentru mulți. Dar rămâne în continuare problema pe care o ridică marxismul: Cum pot

fi îmbinate comunitățile descentralizate cu prosperitatea economică? Sunt oare acestea compatibile doar cu o scădere a nivelului de trai și cu o îngustare a orizonturilor, cum credea însuși Marx? Și, dacă da, este greu de crezut că o astfel de politică va găsi sprijin de masă.

Istoria comunismului ar trebui să ne învețe două lucruri. Prima lecție, înțeleasă de-acum de numeroși autori, este cât de distructivă poate fi gândirea utopică dogmatică. A doua lecție, mai degrabă neglijată astăzi, constă în pericolul inegalităților puternice și al perceperii injustiției – pentru că ele pot face politicile utopice foarte atrăgătoare. Din 1989 încoace, puterile dominante n-au învățat nici una dintre aceste lecții. Reacționând brutal împotriva utopiilor comuniste, liberalii dogmatici mesianici au încercat să-și exporte propriul sistem – uneori prin forță – pe tot globul. Poate că abia acum, temperați de crizele din 2008, vom învăța în sfârșit ceva din istoria comunismului. Doar dacă facem asta vom evita un alt act sângeros din tragedia lui Prometeu.

Note

Introducere. 1789–1889–1989

1.F. Fukuyama, The End of History?, The National Interest 16 (1989), pp. 3-18; F. Fukuyama The End of History and the Last Man (Londra, 1992); apărute şi în limba română: Sfârşitul istoriei?, Editura Vremea, Bucureşti, 1994; F. Fukuyama, Sfârşitul istoriei şi ultimul om, Editura Univers, Bucureşti, 1998.

2.Pentru o argumentaţie serioasă pe această temă, vezi N. Podhoretz, World War IV. The Long Struggle against Islamofascist (New York, 2007).

3.Contextul acestei afirmaţii, în W. Taubmann, Khrushchev. The Man and His Era (Londra, 2002), p. 511.

4.Această opinie a fost exprimată cel mai coerent de E.H. Carr în relatările lui din Uniunea Sovietică. Vezi E.H. Carr, The Russian Revolution: From Lenin to Stalin (1917-1929) (Londra, 1979). Referitor la ideile de „convergenţă“, vezi Talcott Parsons, The System of Modern Societies (Englewood Cliffs, 1971), cap. 6; D. Engerman, Modernization from the Other Shore: American Intellectuals and the Romance of Economic Development (Cambridge, Massachusetts, 2003).

5.Pentru o exprimare mai explicită a acestei opinii, vezi Courtois „Introduction“ în S. Courtois şi alţii, The Black Book of Communism, Crimes, Terror, Repression (Cambridge, Massachusetts, 1999), pp, 1-31, apărută şi în limba română): S. Courtois, „Introducere“, în S. Courtois şi alţii, Cartea neagră a comunismului. Crime. Teroare. Represiune (Editura Humanitas, Bucureşti, 1998).

6.Ca argument că Stalin a urmat cu bună-ştiinţă tradiţia ţarilor, vezi de exemplu, R. Tucker, Stalin in Power. The Revolution from Above, 1928-1941 (New York, 1990), pp. 60-64.

7.Troţki a argumentat că stalinismul era un regim fundamental conservator, condus de o birocraţie coruptă de moravuri burgheze. L. Trotsky, The Revolution Betrayed. What is the Soviet Union and Where is It Going? (New York, 1970), pp. 101-104. Ca analiză a troţkismului, vezi B. Knei-Paz, The Social and Political Thought of Leon Trotsky (Oxford, 1975), pp. 380-410.

8.Vezi, de exemplu, M. Malia, The Soviet Tragedy (New York, 1994).

9.Vezi, de exemplu, Courtois, „Introduction“, p. 16.

10.Simon Goldhill argumentează că tragedia greacă a explorat problemele inerente „societăţii civile“ emergente în oraşele-stat greceşti ca idealuri mai „moderne“, „democratice“ preluate din vechiul ethos aristocratic homeric. S. Goldhill, Reading Greek Tragedy (Cambridge, 1986), pp. 77-78, 155-156, capitolele 3-4.

11.Eschil, Prometheus Bound, trad. şi ed. A. Podłiecki (Oxford, 2005), § 1041-1053, apărută şi în limba română: Eschil, Prometeu înlănţuit, în Rugătoarele. Perşii. Şapte contra Tebei. Prometeu înlănţuit (Editura Univers, Bucureşti, 1982).

12.R. Berki indică patru elemente ale socialismului: egalitarianismul, moralismul, raţionalismul şi libertarianismul. El argumentează că marxismul le

include pe toate patru, dar libertarianismul este cel mai slab. R. Berki, Socialism (Londra, 1975).

13.K. Marx şi F. Engels, Collected Works (Londra, 1976), vol. I, p. 31. Pentru influenţa mitului lui Prometeu asupra lui Marx, vezi L.P. Wessel, Prometheus Bound. The Mythic Structure of Karl Marx's Scientific Thinking (Baton Rouge, 1984).

14.Aceste forme diferite de comunism, „romantic", „radical", „modernist" şi „pragmatic", sunt, desigur, „tipuri ideale". Ele rareori au existat în formă pură şi s-au suprapus deseori. Elementele romantice ale marxismului, mai vizibile în scrierile timpurii ale lui Marx, erau mai „libertarianiste" în termenii lui Berki, mai puţin preocupate de puterea politică şi mai interesate de depăşirea alienării umane şi de încurajarea creativităţii. Aceste teme au reapărut în „marxismele occidentale" din anii 1950 şi 1960, aşa cum se vede în Capitolul 11.

15.Pentru contrastul dintre sectarismul de partid şi „incluziune" în regimurile comuniste, vezi K. Jowitt, New World Disorder. The Leninist Extinction (Berkeley, 1992), cap. 3.

Prolog. Creuzetul clasic

1.Referitor la acest festival, vezi M. Ozouf, Festivals and the French Revolution (Cambridge, Massachusetts, 1988); Warren Roberts, Jacques Louis David, Revolutionary Artist: Art, Politics and the French Revolution (Chapel Hill, 1989), pp. 292-293.

2.Citat în L. Hunt, Politics, Culture, and Class in the French Revolution (Londra, 1986), p.99.

3.Citat ibid., p.107.

4.Pentru simbolismul lui Hercule, vezi Hunt, Politics, pp. 94-103; James A. Leith, Space and Revolution. Project for Monuments, Squares and Public Buildings in France, 1789-1799 (Montreal, 1991), pp. 130-134.

5.Aceasta nu pentru a argumenta că bolşevicii au fost influenţaţi semnificativ de iacobini, aşa cum au pretins unii. Vezi J. Talmon, The Origins of Totalitarian Democracy (Harmondsworth, 1986). Pentru diferenţele dintre bolşevici şi iacobini, vezi P. Higgonet, Goodness Beyond Virtue. Jacobins during the French Revolution (Cambridge, Massachusetts, 1998), p. 330. Pentru comparaţii între „patriotismul revoluţionar“ al lui Stalin şi cel al iacobinilor, vezi E. Van Ree, The Political Thought of Joseph Stalin. A Study in Twentieth-Century Revolutionary Patriotism (Londra, 2002).

6.Vezi David Bell, The Cult of the Nation in France. Inventing Nationalism,

1680-1800 (Cambridge, Massachusetts, 2001), pp. 146-154. Vezi și condamnarea de către Sièyes a burgheziei slabe, „orientale“: W. Sewell, A Rhetoric of Bourgeois Revolution. The Abbé Sièyes and What is the Third Estate? (Durham, Carolina de Nord, 1994), p.62.

7.Citat în Bell, The Cult of the Nation, p. 151.

8.Marat-Mauger, citat în Hunt, Politics, p.27. Referitor la conceptul de „om nou“, vezi M. Ozouf, „La Révolution Française et l’idée de l’homme nouveau“, în C. Lucas (ed.), The French Revolution and the Creation of Modern Political Culture. Vol. 2: The Political Culture of the French Revolution (Oxford, 1988).

9.Vezi, de exemplu, opiniile abatelui Sièyes: E.-J. Sièyes, Qu’est-ce que le tiers état? (Paris, 1988); Sewell, Rhetoric, pp. 103-104.

10.Citat în N. Parker, Portrayals of Revolution. Images, Debates and Patterns of Thought of the French Revolution (Carbondale, Illinois, 1990), pp. 83-87.

11.Citat în F. Hemmings, Culture and Society in France 1789-1848 (Londra, 1987), p. 25; Roberts, Jacques-Louis David, pp. 16-29.

12.J.-J. Rousseau, „Consideraţii asupra guvernului Poloniei şi a proiectatei lui reforme“, în The Social Contract and Other Later Political Writings, trad. şi ed. V. Gourevitch (Cambridge, 1997), p. 227. Pentru „eroismul“ „omului revoluționar“, vezi A.-L. Saint-Just, Oeuvres complètes, ed. C. Vellay (Paris, 1908), vol. II, p. 327. Pentru eroi și spiritul de sacrificiu, vezi Higgonet, Goodness, p.1.

13.J.-J. Rousseau, The Social Contract, trad. M. Crauston (Harmondsworth, 1968) cartea a II-a, apărută şi în limba română: J.-J.Rousseau, Contractul social, Ed. Ştiinţifică (Bucureşti, 1957).

14.J. Shklar, Men and Citizens: a Study of Rousseau's Social Theory (Cambridge, 1969), p. 206.

15.J.-J. Rousseau, Julie ou la Nouvelle Héloïse, trad. B. Thompson (Paris, 1966), apărută şi în limba română: J.-J. Rousseau, Julie sau noua Eloiză, Editura Fides (Bucureşti, 2009). Referitor la paternalismul lui Wolmar şi distincţia între ideile ierarhice ale lui Rousseau privind familia şi concepţiile mai democratice despre stat, vezi N. Fermon, Domesticating Passions. Rousseau, Woman and the Nation (Hanovra, New Hampshire, 1997). Vezi şi Shklar, Men and Citizens, pp. 150-154.

16.Citat în K. Baker, Inventing the French Revolution: Essays on French Political Culture in the Eighteenth Century (Cambridge, 1990), p.135.

17.D. Jordan, The Revolutionary Career of Maximilien Robespierre (Londra, 1985), p. 160.

18.M. Robespierre, Oeuvres complètes, ed. E. Hamel (10 volume) (Paris, 1903-1968), vol. I, p. 211.

19.Citat în Jordan, Revolutionary Career, p. 142.

20.S. Maréchal, „Le jugement dernier des rois“, în L. Moland, Théâtre de la révolution: ou, choix de pièces de théâtre qui ont fait sensation pendant la période révolutionnaire (Paris, 1877).

21.Citat în R. Rose, Gracchus Babeuf: the First Revolutionary Communist (Stanford, 1978), p. 11.

22.Citat în ibid., p. 140.

23.Citat în J. Lynn, „French Opinion and the Military Resurrection of the Pike, 1792-1794“, Military Affairs (1977), p. 3.

24.K. Alder, Engineering the Revolution. Arms and Enlightenment in France, 1763-1815 (Princeton, 1997), pp. 264-265, 255.

25.Citat în J. Lynn, The Bayonets of the Republic: Motivation and Tactics in The Army of Revolutionary France, 1791–1794 (Urbana, Illinois.), p. 173.

26.Citat în D. Bell, The First Total War: Napoleon’s Europe and the Birth of Modern Warfare (Londra, 2007), p. 131.

27.Citat în A. Forrest, The Soldiers of the French Revolution (Durham, Carolina de Nord, 1990), p.160.

28.Referitor la radicalismul lor și la ostilitatea pe care au provocat-o, vezi mai ales C. Lucas, The Structure of the Terror: the Example of Javogues and the Loire (Oxford, 1973).

29.Robespierre, Oeuvres, vol. X, p. 357.

30.Citat în J. Hardman, Robespierre (Londra, 1999), p. 137.

31.Ibid., p. 127.

32.Vezi Higgonet, Goodness, pp. 118-120.

33.Hunt, Politics, pp. 76-77.

34.K. Marx și F. Engels, Opere alese (Moscova, 1962), vol. I, p. 247.

Capitolul 1. Un prometeu german

1.H. Adhémar, „La Liberté sur les barricades de Delacroix, étudiée d’après des documents inédits“, Gazette des Beaux Arts 43 (1954), p. 88. Vezi și T. Clark, The Absolute Bourgeois. Artists and Politics in France 1848-1851 (Londra, 1999), pp. 18-20; B. Joubert, Delacroix (Princeton, 1998).

2.Vezi F. Furet, Marx and the French Revolution (Chicago, 1988).

3.Ibid., p. 21.

4.P. Buonarotti, Conspiration pour l’égalité dite de Babeuf: suivie du procès auquel elle donna lieu, et des pièces justicatives (Bruxelles, 1828), vol. II, pp. 132-138; R. Rose, Gracchus Babeuf: the First Revolutionary Communist (Stanford, 1978), p. 213.

5.Citat în R. Hunt, The Political Ideas of Marx and Engels (2 vol.) (Londra, 1984), vol. I, pp. 155-156. Vezi și C. Lattek, Revolutionary Refugees. German Socialism in Britain, 1840-1860 (Londra, 2006), cap. 2.

6.Pentru folosirea acestui termen și distincția dintre comuniștii utopici și cei egalitariști, vezi G. Stedman Jones, „Introducere“, K. Marx și F. Engels, The Communist Manifesto (Londra, 2002), pp. 66, 69.

7.C. Fourier, The Theory of the Four Movements, ed. G. Stedman Jones şi I. Patterson (Cambridge, 1996).

8.P.-J. Proudhon, What is Property?, ed. D. Kelley şi B. Smith (Cambridge, 1994), p. 196.

9.R. Owen, Selected Works, vol. 3, The Book of the New Moral World, ed. G. Claeys (Londra, 1993), p. 292.

10.Keith Taylor, (ed.), Henri Saint-Simon (1760-1825): Selected Writings on Science, Industry and Social Organization (Londra, 1975), pp. 166-168.

11.Amintiri despre Marx şi Engels (Moscova, f.a.), p. 130.

12.David McLellan, Karl Marx: a Biography (Londra, 1995), p. 12

13.Citat în S. Barer, The Doctors of Revolution (Londra, 2000), pp. 548-549.

14.Citat în L.P. Wessel, Prometheus Bound. The Mythic Structure of Karl Marx’s Scientific Thinking (Baton Rouge, 1984), p. 118.

15.Citat în ibid., p. 119.

16.Pentru acest contrast între cele două, vezi mai ales Stedman Jones, „Introducere“, K. Marx şi F. Engels, The Communist Manifesto, pp. 50-71. Vezi de asemenea McLellan, Karl Marx, p.112 ş.cl.

17.Pentru înţelegerea dată de Marx acestei idei, vezi A. Walicki, Marxism and the Leap to the Kingdom of Freedom (Stanford, 1995), p. 41.

18.Pentru o discuţie a acestor idei, vezi B. Yack, The Longing for Total Revolution. Philosophic Sources of Social Discontent from Rousseau to Marx and Nietzsche (Berkeley, 1992), p. 256 ş.cl.

19.K. Marx, „On James Mill“, în K. Marx, The Early Texts, ed. D. McLellan (Oxford, 1971), p. 202.

20.K. Marx şi F. Engels, Collected Works [MECW] (New York, 1975-), vol. V, p. 47.

21.K. Marx, „Scrieri economice şi filosofice din 1844“, în Marx, Early Texts, pp. 146-147.

22.Citat în Barer, Doctors, p. 351.

23.Pentru această analiză, vezi Walicki, Marxism, pp. 82-83.

24.Marx şi Engels, Communist Manifesto, pp. 222-223.

25.Ibid., p. 225.

26.Ibid., pp. 243-244.

27.Pentru o discuție amănunțită a tensiunilor între aceste tipuri de marxism, vezi D. Priestland, Stalinism and the Politics of Mobilization. Ideas, Power and Terror in Inter-war Russia (Oxford, 2007), pp. 21-34. Mulți alții au comentat pe tema contradicțiilor din gândirea lui Marx, ajungând la concluzii ușor diferite. Vezi A. Gouldner, The Two Marxisms. Contradictions and Anomalies in the Development of Theory (Londra, 1980), p. 32; S. Hanson, Time and Revolution. Marxism and the Design of Soviet Institutions (Chapel Hill, 1997), pp.37-55.

28.„Jurnalul lui Norbert Truquin“, în M. Traugott (ed.). The French Worker. Autobiographies from the Early Industrial Era (Berkeley, 1993), p. 276.

29.Ibid., p. 285.

30.W. Sewell, Work and Revolution in France: the Language of Labor from the Old Regime to 1848 (Cambridge, 1980), cap. 9; pentru revolta de la Lyon din 1831, vezi R. Bezucha, The Lyon Uprising of 1834: Social and Political Conflict in the Early July Monarchy (Cambridge, Mass., 1974), cap. 2.

31.MECW, vol. III, p. 313.

32.Marx și Engels, Communist Manifesto, p. 258. Vezi și A. Gilbert, Marx’s

Politics. Communists and Citizens (Oxford, 1981), pp. 197, 217-219.

33.Există o dezbatere amplă în jurul „dictaturii proletariatului“. Aceasta urmează opinia lui D. Lovell, From Marx to Lenin. An Evaluation of Marx’s Responsability for Soviet Authoritarianism (Cambridge, 1984). Pentru opinia că aceasta înseamnă de fapt democrație radicală și nu presupune o dictatură reală asupra altor clase, vezi Hunt, Political Ideas, pp. 284-336; H. Draper, Karl Marx’s Theory of Revolution. Vol. III: The Dictatorship of the Proletariat (New York, 1986).

34.Pentru o relatare detaliată, vezi G. Duveau, 1848. The Making of a Revolution (Londra, 1967). Referitor la motivațiile muncii, vezi R. Bezucha, „Revoluția franceză din 1848 și istoria socială a muncii“, Theory and Society 12 (1983); M. Traugott, „Mulțimea în Revoluția Franceză din februarie 1848“, American Historical Review 93 (1988), pp. 638-652.

35.Referitor la meșteșugari și revoluția din iunie, vezi R. Gould, Insurgent Identities: Class, Communities and Protest from 1848 to the Commune (Chicago, 1995).

36.Pentru radicalismul revoluționar al lui Marx și Engels în Germania, vezi Gilbert, Marx’s Politics, cap. 10.

37.K. Marx și F. Engels, The Revolution of 1848-1849. Articles from Neue Rhenische Zeitung, ed. B. Isaacs (New York, 1972), p. 136.

38.Referitor la acest argument, vezi Gilbert, Marx’s Politics.

39.J. Sperber, The European Revolutions, 1848-1851 (Cambridge, 1994), p. 247.

40.J. Rougerie, „Sur l'histoire de la Première Internationale", Mouvement Social 51 (1965), pp. 23-46.

41.J. Rougerie, Le Procès des Communards (Paris, 1971), pp.155-156. Referitor la puterea ideilor „asociative" în Comuna din Paris, apărarea în cadrul ei a cooperativelor producătorilor şi a consumatorilor, precum şi democraţia directă, vezi M. Johnson, The Paradise of Association. Political Culture and Popular Organization in the Paris Commune of 1871 (Ann Arbor, 1996).

42.MECW, vol. II, p. 189.

43.Citat în Y. Kapp, Eleanor Marx (Londra, 1972), vol. I, p. 88.

44.Karl Marx, Capital (3 vol.) (New York, 1967), vol. I, pp. 330, 337.

45.Marx, Capital, vol. III, p. 820. Vezi şi A. Rattansi, Marx and the Division of Labour (Londra, 1982).

46.Referitor la noţiunea de legi ştiinţifice ale istoriei, vezi K. Marx, Preface and Introduction to a Contribution to the Critique of Political Economy (Beijing, 1976), pp. 3-4.

47.Citat în W. Henderson, A Life of Friedrich Engels (Londra, 1976), vol. II, p. 569.

48.F. Engels, Dialectics of Nature, trad. C. Dutt (Londra, 1940), cap. 2, apărută şi în limba română: F. Engels, Dialectica naturii (Bucureşti, 1966), cap. 2.

49.F. Engels, Anti-Dühring. Herr Eugen Dühring's Revolution in Science (Moscova, 1955), p. 82, apărută şi în limba română: F. Engels, Anti-Dühring (Bucureşti, 1955).

50.Vezi în special introducerea scrisă de Engels la ediţia din 1895 a „Luptelor de clasă în Franţa" a lui Marx, MECW, vol. I, p. 187-204.

51.Marx şi Engels, Communist Manifesto, p. 234. Vezi şi D. Lovell, Marx's Proletariat: the Making of a Myth (Londra, 1988), p. 177.

52.Marx şi Engels, Communist Manifesto, p. 243. Opinia lui Marx asupra proletariatului şi a statului era însă inconsistentă, iar în 1871 el a susţinut că proletariatul trebuia să sfărâme maşinăria statului, aşa cum făcuse Comuna din Paris.

53.K. Marx, Critique of the Gotha Programme (Peking, 1974), pp. 15-21. Referitor la acest parcurs, vezi Walicki, Marxism, p. 96.

54.Referitor la această acuzaţie, vezi D. Lovell, From Marx to Lenin. An Evaluation of Marx's Responsability for Soviet Authoritarianism (Cambridge,

1984), pp. 61-64.

55.K. Marx şi F. Engels, Gespräche mit Marx und Engels, ed. H. Enzensberger (Frankfurt, 1973), vol. II, pp. 709-710.

56.McLellan, Karl Marx, p. 371.

57.Pentru un rezumat şi o analiză a efectelor asupra muncitorilor, vezi M. Mann, Sources of Social Power. Vol. 2: The Rise of Classes and Welfare States, 1760-1914 (Cambridge, 1993), pp. 597-601.

58.Pentru deosebirea dintre protestele timpurii şi cele de mai târziu, vezi D. Geary, European Labour Protest, 1848-1939 (Londra, 1981), pp. 35-37. Există unele dispute privind radicalismul politic al muncitorilor în această perioadă. Această analiză datorează mult lui Mann, Sources of Power, vol. II, pp. 597-601, 680-682. Geary subliniază continuitatea radicalismului, vezi Geary, European Labour Protest, pp. 107-126.

59.Citat în D. Baguley, „Germinal: The Gathering Storm“, în B. Nelson (ed.), Cambridge Companion to Zola (Cambridge, 2007), p. 139.

60.E. Zola, Germinal, trad. P. Collier (Oxford, 1993), p. 288, apărută şi în limba română: E. Zola, Germinal (Ed. Albatros, Bucureşti, 1977).

61.Ibid., p. 349.

62.Ibid., p. 523.

63.Pentru această analiză, vezi Mann, Sources of Power, vol. II, cap. 17-18; G. Eley, Forging Democracy. The History of Left in Europe, 1850-2000 (New York, 2002), pp. 64-65, 79.

64.„Jurnalul lui Nikolaus Osterroth“, în The German Worker. Working-Class Autobiographies from the Age of Industrialization, trad. şi ed. A. Kelly (Berkeley, 1987), pp. 170-171.

65.Ibid., p. 172.

66.Ibid., p. 187.

67.E. Weitz, Creating German Communism 1890-1990: From Popular Protests to Socialist State (Princeton, 1997), p. 51.

68.Citat în The German Worker, p. 409.

69.V. Lidtke, The Alternative Culture: Socialist Labor in Imperial Germany (New York, 1985), pp. 186-187.

70.„Jurnalul lui Otto Krille“, în The German Worker, p. 276.

71.Referitor la acest punct, vezi S. Berger, „Germany“, în The Force of Labour, ed. S. Berger şi D. Broughton (Oxford, 1995), p. 73.

72.Lidtke, Alternative Culture; B. Emig, Die Veredelung des Arbeiters. Sozial-demokratie als Kulturbewegung (Frankfurt am Main, 1980).

73.Lidtke, Alternative Culture, p. 88.

74.Ibid., pp. 107-108; vezi şi A. Körner, Das Lied von einer anderen Welt. Kulturelle Praxis im französischen und deutschen Arbeitermillieu 1840-1890 (Frankfurt am Main, 1997), p. 117.

75.Weitz, Creating German Communism, p. 50.

76.Lidtke, Alternative Culture, p. 52.

77.„Diary of Otto Krille“, în The German Worker, pp. 267-268.

78.Eley, Forging Democracy, p. 79.

79.K. Kautsky, Selected Political Writings, trad. şi ed. P. Goode (Londra, 1983), pp. 11-12.

80.S. Hickey, Workers in Imperial Germany: the Miners of the Ruhr (Oxford, 1985).

81.J. Rupnik, „Socialiştii cehi şi naţiunea (1848-1918)“, în E. Cahm şi V. Fišera (ed.), Socialism and Nationalism in Contemporary Europe (1848-1945), vol. II (Nottingham, 1979).

82.R. Evans, Proletarians and Politics. Socialism, Protest and the Working Class in Germany before the First World War (New York, 1990), p. 93.

83.August Bebel, Die Frau und der Sozialismus, citat în S. Berger, Social Democracy and the Working Class in Nineteenth and Twentieth Century Germany (Harlow, 2000), p. 84.

84.Cele 20 de ţări erau Austria, Belgia, Bulgaria, Cehia, Danemarca, Elveţia, Franţa, Germania, Italia, Marea Britanie, Norvegia, Olanda, Polonia, România, Rusia, Serbia, Spania, SUA, Suedia şi Ungaria.

85.Referitor la acest episod, vezi James Joll, The Second International (Londra, 1968), p. 33.

86.Ibid., p. 45.

87.Citat în G. Steenson, Karl Kautsky, 1854-1938: Marxism in the Classical Years (Pittsburgh, 1981), pp. 120-121.

88.G. Steenson, „Not One Man! Not One Penny!“ German Social-Democracy 1863-1914 (Pittsburgh, 1981), pp. 120-121.

89.Citat în Steenson, Karl Kautsky, pp. 120-121.

90.H. Goldberg, Life of Jean Jaurès (Madison, 1962), cap. 11.

91.J. Miller, From Elite to Mass Politics. Italian Socialism in the Giolittian Era, 1900-1914 (Kent, Ohio, 1990), pp. 25-29.

92.Pentru un observator mai vârstnic, conflictul era în plină desfășurare încă dinainte de 1914; vezi C. Schorske, German Social Democracy. The Development of the Great Schism (Cambridge, Massachusetts, 1955); pentru o combinație a acestui punct de vedere și a argumentului că războiul a precipitat sciziunea, vezi W. Kruse, Krieg und nationale Integration. Eine Neuinterpretation des sozialdemokratischen Burgfiredenschlusses, 1914-1915 (Essen, 1993).

93.Citat în P. Gay, The Dilemma of Democratic Socialism. Eduard Bernstein’s Challenge to Marx (New York, 1952), p. 296.

94.Referitor la Bernstein și revizionism, vezi M. Steger, The Quest for Evolutionary Socialism. Eduard Bernstein and Social Democracy (Cambridge, 1977).

95.Pentru dreapta social-democrată și imperialism, vezi R. Fletcher, Revisionism and Empire. Socialist Imperialism in Germany, 1897-1914 (Londra, 1984).

96.Citat în H. Mitchell şi P. Stearns, Workers and Protest: the European Labor Movement, the Working Class and the Origins of Social Democracy, 1890-1914 (Itasca, Illinois), p. 211.

97.Pentru revoluţia din 1905, vezi Capitolul 2, din această lucrare.

98.Pentru acceptarea de către SPD a doctrinei „apărării naţionale“, vezi N. Stargardt, The German Idea of Militarism (Cambridge, 1994), p. 148.

99.Haase către Rappoport, citat în G. Haupt, Socialism and the Great War, The Collapse of the Second International (Oxford, 1972), p. 208.

100.100. Citat în Joll, The Second International, p. 178.

Capitolul 2. CĂLĂREȚII DE ARAMĂ

1.Koneț Sankt-Peterburga (1927), regia V. Pudovkin. Pentru temele din acest film, vezi A. Sargeant, Vsevolod Pudovkin. Classic Films of the Soviet Avant-Garde (Londra, 2000), pp. 94-95.

2.Referitor la film și la felul în care a fost primit, vezi V. Kepley, The End of St Petersburg: The Film Companion (Londra, 2003).

3.R. Wortman, Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy, Vol. 2: From Alexander II to the Abdication of Nicholas II (Princeton, 2000), pp. 351-358.

4.Citat în Wortman, Scenarios of Power, p. 354.

5.Citat în ibid., p. 362. Referitor la incident, vezi pp. 358-364.

6.S. Kanatchikov, A Radical Worker in Tsarist Russia: the Autobiography of Semen Ivanovich Kanatchikov, trad. și ed. R. Zelnik (Stanford, 1986), p. 45.

7.G. Freeze, „The Soslovie (Estate) Paradigm and Russian Social History“, American Historical Review 91 (1986), pp. 11-36.

8.Referitor la atitudinile țăranilor, vezi O. Figes, A People's Tragedy. The Russian Revolution, 1891-1924 (Londra, 1996), pp. 98-102.

9.Kanatchikov, Radical Worker, pp. 9-10.

10.Citat în T. McDaniel, Autocracy, Capitalism and Revolution in Russia (Berkeley, 1988), p. 172.

11.Referitor la efectul a Ce-i de făcut? asupra inteligenției ruse, vezi I. Paperno, Chernyshevsky and the Age of Realism: a Study in the Semiotics of Behaviour (Stanford, 1988), pp. 30-32.

12.J. Scanlan, „Cernîșevski și Rousseau" în A. Mikotin (ed.), Western Philosphical Systems in Russian Literature: a Collection of Critical Studies (Los Angeles, 1979), pp. 103-106.

13.N. Cernîșevski, What is to be Done? Tales about New People, trad. B. Tucker (Londra, 1982), pp. 320-326; apărut și în limba română: N. Cernîșevski: Ce-i de făcut, Editura Cartea Rusă, 1956.

14.Pentru argumentul că Cernîșevski era de fapt foarte critic la adresa personajelor lui, chiar dacă nu erau așa și cititorii, vezi A. Drozd, Chernyshevskii's What is to be Done?: A Reevaluation (Evanston, 2001).

15.Pentru o critică a aziatcina, vezi C. Ingerflom, Le Citoyen impossible. Les racines russes du leninisme (Paris, 1988), pp. 60-61.

16.Drozd, Chernyshevskii’s What is to be Done?

17.Cernîşevski, What is to be Done?, pp. 228-260.

18.Ibid., p. 242.

19.Ibid., pp. 228-260.

20.Vezi S. Morissey, Heralds of Revolution: Russian Students and the Mythologies of Radicalism (New York, 1998), p. 19.

21.Ibid., p. 25.

22.Referitor la această dispută, vezi F. Venturi, Roots of Revolution. A History of the Socialist and Populist Movements in the Nineteenth Century Russia (New York, 1966), pp. 429-468.

23.Citat în A. Gleason, Young Russia. The Genesis of Russian Radicalism in the 1860s (Chicago, 1980), p. 356.

24.Daniel Field, „Peasants and Propagandists in the Russian Movement to the People of 1874“, Journal of Modern History 59 (1987), pp. 415-438.

25.A. Geifman, Thou Shalt Kill. Revolutionary Terrorism in Russia, 1894-1917 (Princeton, 1993), pp. 20-21.

26.N. Valentinov, Encounters with Lenin (Oxford, 1968), p. 23.

27.A. Resis, „Das Kapital comes to Russia“, Slavic Review 29 (1970), p. 121.

28.Această relatare este luată din Morissey, Heralds, pp. 75-80.

29.R. Service, Lenin. A Biography (Basingstoke, 2005), pp. 21-29; C. Read, Lenin. A Revolutionary Life (Londra, 2005), p. 7.

30.Service, Lenin, pp. 21-29; Read, Lenin, p. 4-9.

31.Citat în Read, Lenin, p. 9.

32.Service, Lenin, pp. 100-101.

33.Krupskaya, Memories of Lenin, trad. E. Verney (Londra, 1970), pp. 264-265.

34.V. Lenin, Opere alese [OA] (Moscova, 1977), vol. II, p. 304.

35.Valentinov, Encounters, pp. 67-68.

36.Service, Lenin, p. 115.

37.Krupskaya, Memories, p. 17.

38.Citat în R. Pipes, Struve: Liberal on the Left (Cambridge, Massachusetts, 1970), p. 195.

39.A. Walicki, Marxism and the Leap to the Kingdom of Freedom (Stanford, 1995), pp. 298-299.

40.V. Lenin, Polnoe Sobranie Socinenii [PSS] (Moscova, 1965-1968, ediția V), vol. VI, pp. 99-100, 171.

41.Lenin, PSS, vol. VIII, p. 379.

42.Pentru influența lui Cernîşevski asupra lui Lenin, vezi Ingerflom, Citoyen impossible, cap. 11.

43.Referitor la această idee, vezi L. Lih, „How a Founding Document was Found, or One Hundred Years of Lenin's What is to be Done?“, Kritika 4 (2003), pp. 5-49.

44.V. Lenin, Opere complete (47 vol.) (Moscova, 1960-1970), vol. XXXIV, p. 64.

45.A. Ascher, 1905. Vol. 1: Russia in Disarray (Stanford, 1988), p. 91.

46.Tretîi şezd RSDRP. Protokolî (Moscova, 1959), p. 262.

47.L. Troţki, 1905 (Moscova, f.a.).

48.N. Harding, Lenin's Political Thought. Theory and Practice in the Democratic Revolutions (Londra, 1983), cartea I, pp. 213-248, deşi unii argumentează că Lenin şi Troţki erau mai apropiaţi decât sugerează aceasta. Vezi M. Donald, Marxism and Revolution. Karl Kautsky and the Russian Marxists (New Haven, 1993), pp. 87-93.

49.R. Hilferding, Finance Capital: a Study of the Latest Phase of Capitalist Development, trad. şi ed. M. Watnick şi S. Gordon (Londra, 1981).

50.V. Lenin, Imperialismul, ultimul stadiu al capitalismului (Moscova, 1982).

51.A. Bely, Petersburg, trad. R. Maguire şi J. Malmstad (Harmondsworth, 1983), pp. 51-52; apărut şi în limba română: Anfrei Belîi, Petersburg, Editura Univers, Bucureşti, 1999.

52.Ibid., p. 14.

53.Ibid., p. 214.

54.Pentru rolul Călărețului de Aramă în Petersburg, vezi R. Maguire și J. Malmstadt, „Petersburg“, în J. Malmstadt (ed.), Andrey Bely. Spirit of Symbolism (Ithaca, 1987), pp. 133-134.

55.Bely, Petersburg, p. 64.

56.Ibid., p. 65.

57.Citat în J. Sanborn, Drafting the Russian Nation. Military Conscription, Total War and Mass Politics, 1905-1925 (Dekalb, Illinois, 2003), p. 33.

58.L. Siegelbaum, The Politics of Industrial Mobilization in Russia, 1914-1917: a Study of the War Industries Committees (Londra, 1983), cap. 3.

59.P. Holquist, Making War, Forging Revolution: Russia’s Continuum of Crisis, 1914-1921 (Cambridge, Massachusetts, 2002), pp. 26-36.

60.O. Figes și B. Kolonitskii, Interpreting the Russian Revolution: the Language and Symbols of 1917 (New Haven, 1999), p. 31.

61.J. Von Geldern, Bolshevik Festivals 1917-1920 (Berkeley, 1993), p. 23.

62.Figes şi Kolonitskii, Interpreting the Russian Revolution, pp. 70, 62.

63.Ibid., pp. 40, 62-64.

64.Referitor la comitetele soldaţilor, vezi A. Wildman, The End of The Russian Imperial Army (Princeton, 1980), vol. I, pp. 228-245.

65.Vezi, de exemplu, rezoluţia muncitorilor de la fabrica Putilov din Sankt-Petersburg, 9 septembrie 1917, în V. Cerniaev şi alţii (ed.), Piterskie rabocie i „Diktatura proletariata“, oktiabr 1917-1929: ekonomiceskie konfliktî i politiceskii protest: sbornik dokumentov (Sankt-Petersburg, 2000), p. 292.

66.Rezoluţia muncitorilor de la fabrica Nobel, 4 aprilie 1917, Cherniaev şi alţii, Piterskie, p. 334.

67.Rezoluţie tradusă în M.D. Steinberg, Voices of Revolution, 1917 (New Haven, 2001), pp. 221-222.

68.In the Shadow of Revolution: Life Stories of Russian Women from 1917 to the Second World War, trad. Y. Slezkine, ed. S. Fitzpatrick şi Y. Slezkine (Princeton, 2000).

69.„Iz ofitserskikh pisem s fronta v 1917 g.“, citat în Steinberg, Voices of

Revolution, p. 21.

70.Wildman, End of The Russian Imperial Army, vol. I, p. 188.

71.„Instruction, 18 October 1917“, în Steinberg, Voices of Revolution, p. 232.

72.Pentru influența lui Hilferding, vezi Harding, Lenin’s Political Thought, cartea 2, p. 53.

73.Lenin, PSS, vol. xxxiii, p. 91.

74.Pravda, 7 iunie 1917.

75.Lenin, PSS, vol. xxxiv, p. 316.

76.Aceasta era părerea multor membri din comitetele de fabrică. Vezi S. Smith, Red Petrograd. Revolution in the Factories, 1917-1918 (Cambridge, 1983), p. 198.

77.„O scrisoare“, în The Complete Works of Isaac Babel, trad. P. Constantine, ed. N. Babel (New York, 2002), pp. 208-212.

78.Referitor la acest punct, vezi Patricia Carden, The Art of Isaac Babel (Ithaca

şi Londra, 1972), mai ales p. 93.

79.Lenin, PSS, vol. xxxv, pp. 195-202.

80.Pentru implicarea populară în persecuții, vezi Figes, People’s Tragedy, pp. 520-536.

81.Anna Litveiko, în In the Shadow of Revolution.

82.Sofia Volkonskaia, „The Way of Bitterness“, în In the Shadow of Revolution.

83.R. Fuelop-Miller, The Mind and Face of Bolshevism (New York, 1965), pp. 142-144; von Geldern, Bolshevik Festivals, pp. 156-160; R. Stites, Revolutionary Dreams. Utopian Vision and Experimental Life in the Russian Revolution (New York, 1989), pp. 94-95.

84.B. Taylor, Art and Literature under the Bolsheviks, Volume I: The Crisis of Renewal, 1917-1924 (Londra, 1991), pp. 56-60.

85.Stites, Revolutionary Dreams, pp. 88-90.

86.Lenin, PSS, vol. xxxvi, pp. 189-200.

87.K. Bailes, Technology and Society under Lenin and Stalin. Origins of the Soviet Technical Intelligentsia, 1917-1941 (Princeton, 1978), p. 49.

88.Pentru dezbaterea privind taylorismul, vezi K. Bailes, „Alexei Gastev and the Soviet Controversy over Taylorismm 1918-1924“, Soviet Studies 29 (1977), pp. 373-394; S. Smith, „Taylorism Rules OK?“, Radical Science Journal 13 (1983), pp. 3-27.

89.Lenin, PSS, vol. xxxvi, p. 293.

90.Deși în vara lui 1918 Lenin a pledat doar pentru „capitalism de stat“, mai degrabă decât pentru controlul statului asupra economiei. Naționalizarea s-a petrecut gradual.

91.Lenin, PSS, vol. xiii, p. 157.

92.N. Bukharin și E. Preobrzhensky, The ABC of Communism (Harmondsworth, 1969), p. 444.

93.A. Gastev, Poeziia rabochego udara (Moscova, 1971), p. 19.

94.Stites, Revolutionary Dreams, pp. 156-157.

95.A. Gastev, O tendențiiah proletarskoi kulturî, citat în Bailes, „Alexei Gastev and the Soviet Controversy over Taylorism“, pp. 377-378.

96.E. Zamiatin, We, trad. C. Brown (Londra, 1993); apărut şi în limba română: Evgheni Zamiatin, Noi, Editura Leda, 2005.

97.Pentru aceste teme, vezi M. von Hagen, Soldiers in the Proletarian Dictatorship: the Red Army and the Soviet Socialist State, 1917-1930 (Ithaca, 1990), cap. 1.

98.Holquist, Making War, pp. 232-240.

99.L. Troţki, Terrorism and Communism (Ann Arbor, 1971), p. 170.

100.Von Hagen, Soldiers, pp. 89-114.

101.Ibid., p. 107.

102.Sanborn, Drafting the Russian Nation, p.178.

103.O. Figes, „Village and Volost Soviet Elections of 1919“, Soviet Studies 40 (1988), p. 43.

104.Lenin, PSS, vol. xiv, p. 389.

105.Vezi, de exemplu, D. Raleigh, Experiencing Russia’s Civil War: Politics, Society and Revolutionary Culture in Saratov, 1917-1922 (Princeton, 2002), pp. 248-251.

106.Figes, People’s Tragedy, p. 649.

107.O. Figes, Peasant Russia, Civil War: The Volga Countryside in Revolution, 1917-1921 (Oxford, 1989), pp. 91 ș.cl.

108.Pentru această temă, vezi ibid., p. 314.

109.„Belaia armiia, chernîi baron“ (1920), versuri P. Grigoriev. „Baronul negru“ era baronul Wrangel, comandantul Albilor.

110.Citat în S. Smith, The Russian Revolution. A Very Short Introduction (Oxford, 2002), p. 95.

111.Citat în I. Deutscher, The Prophet Armed. Trotsky 1879-1940 (New York, 1965), p. 495.

112.Referitor la ideile lui Bogdanov, vezi Z. Sochor, Revolution and Culture. The Bogdanov-Lenin Controversy (Ithaca, 1988), pp. 28-35.

113.T. Sapronov, Deviataia konferenția RKP (b), sentiabr 1920 goda. Protokolî (Moscova, 1972), p. 161.,

114.Figes, Peasant Russia, pp. 329-31, 334, 339, 344.

115.P. Avrich, Kronstadt, 1921 (Princeton, 1970), cap. 5.

116.I. Getzler, Kronstadt, 1917-1921. The Fate of a Soviet Democracy (Cambridge, 1983), pp. 233-234.

117.Lenin, PSS, vol. xliv, pp. 157-158.

118.E.H. Carr, The Bolshevik Revolution, 1917-1923 (3 vol.) (Londra, 1966-71), vol. II, pp. 302-309.

119.Pentru opiniile lui Lenin privind „revoluția culturală“, vezi C. Claudin Urondo, Lenin and the Cultural Revolutions, trad. B. Dean (Brighton, 1977), pp. 79-83.

120.R. Williams, Artists in Revolution. Portrait of the Russian Avant-Garde, 1905-1925 (Londra, 1978), pp. 158-159.

121.Taylor, Art and Literature, p. 69.

Capitolul 3. SUB OCHII OCCIDENTULUI

1.B. Brecht, „Drums in the Night“, în Collected Plays, trad. şi ed. J. Willett şi R. Manheim (Londra, 1970), vol. I, pp. 63-115.

2.L. Troţki, Moia jizni. Opît avtobiografii (Berlin, 1930), vol. I, p. 285.

3.Hans Arp, On My Way. Poetry and Essays, 1912-1947 (New York, 1948), p. 39.

4.Relatarea autocritică făcută de Grosz privind convertirea lui la comunism poate fi găsită în G. Grosz, The Autobiography of George Grosz: A Small Yes and a Big No, trad. Arnold J. Pomerans (Londra, 1982), pp. 91-92.

5.Pentru aceste evoluţii, vezi G. Eley, Forging Democracy. A History of the Left in Europe, 1850-2000 (Oxford, 2002), pp.132-134.

6.G. Feldman, „Socio-Economic Structures in the Industrial Sector and Revolutionary Potentialities, 1917-1922“, în C. Betrand (ed.), Revolutionary Situations in Europe, 1917-1922: Germany, Italy, Austria-Hungary (Montréal, 1977).

7.Vezi, de exemplu, H. Lagrange, „Strikes and the War“, în L. Haimson şi C. Tilly (ed.), Strikes, Wars and Revolutions in an International Perspectives. Strike

Waves in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries (Cambridge, 1989); B. Bezza, „Social Characteristics, Attitudes and Patterns of the Metalworkers in Italy during the First World War“, în Haimson şi Tilly, Strikes; E. Tobin, „War and the Working Class: The Case of Düsseldorf, 1914-1918“, Central European History 13 (1985), pp. 257-298.

8.Pentru aceste cifre, vezi D. Blackburn, History of Germany, 1780-1918. The Long Nineteenth Century (Oxford, 1997), p. 366.

9.D. Kirby, War, Peace and Revolution. International Socialism at the Crossroads, 1914-1918 (New York, 1986), p. 57.

10.U. Schneede (ed.), George Grosz: His Life and Work, trad. Susanne Flatauer (Londra, 1979), p. 160.

11.Vezi P. von Oertzen, Betriebsräte in der Novemberrevolution (Bonn, 1976); E. Kolb, Die Arbeiterräte in der deutschen Innenpolitik 1918 bis 1919 (Düsseldorf, 1962).

12.Pentru această temă, vezi S. Berger, Social Democracy and the Working Class in Nineteenth and Twentieth Century Germany (Harlow, 2000), p. 96.

13.J. Riddell (ed.), Workers of the World and Oppressed Peoples, Unite! Proceedings and Documents of the Second Congress, 1920 (New York, 1991), vol. I, p. 8.

14.K. McDermott şi J. Agnew, The Comintern. A History of International Communism from Lenin to Stalin (Basingstoke, 1996), pp. 20-21.

15.C. Epstein, The Last Revolutionaries. The German Communists and their Century (Cambridge, Massachussetts, 2003), pp. 20-22.

16.H. Mann, Man of Straw (Harmondsworth, 1984); apărut şi în limba română: Heinrich Mann, Supusul, ESPLA, Bucureşti, 1954.

17.Karl Kraus în Die Fackel, noiembrie 1920, citat în J. Nettl, Rosa Luxemburg (Londra, 1966), vol. I, p. xviii.

18.Pentru „anticapitalismul romantic“ la marxişti şi la dreapta naţionalistă, vezi Z. Sternhell, The Birth of Fascist Ideology. From Cultural Rebellion to Political Revolution (Princeton, 1994), în special cap. 1 despre Georges Sorel. Pentru influenţa lui Sorel şi a „sindicalismului“ asupra marxiştilor, vezi R. Williams, The Other Bolsheviks. Lenin and his Critics, 1904-1914 (Bloomington, 1986). Pentru influenţa lui Nietzsche asupra marxismului, vezi B. Rosenthal, New Myth, New World. From Nietzsche to Stalinism (University Park, Pennsylvania, 2002), pp. 68-93.

19.Vezi M. Kane, Weimar Germany and the Limits of Political Art: a Study of the Work of George Grosz and Ernst Toller (Tayport, 1987).

20.M. Löwy, Georg Lukács: From Romanticism to Bolshevism, trad. P. Camiller (Londra, 1979), p. 93. Vezi şi A. Arato şi P. Breines, The Young Lukács and the Origins of Western Marxism (New York, 1979); M. Gluck, Georg Lukács and his Generation, 1900-1918 (Cambridge, Mass., 1985).

21.Citat în Löwy, Lukács, p. 123.

22.Potrivit unui roman autobiografic de József Lengyel, citat în Löwy, Lukács, p. 152.

23.B. Kovrig, Communism in Hungary. From Kun to Kádár (Stanford, 1979), p. 77.

24.Vezi G. Lukács, History and Class Consciousness, trad. R. Livingstone (Londra, 1971), pp. 173, 313.

25.T. Mann, The Magic Mountain, trad. H. Lowe-Porter (Harmondes worth, 1960) p. 478, apărută şi în limba română; Thomas Mann: Muntele vrăjit, Editura pentru Literatură, Bucureşti, 1969.

26.Citat în J. Cammet, Antonio Gramsci and the Origin of Italian Communism (Stanford, 1967), p. 7.

27.Avanti, 18 decembrie 1917, citat în A. Gramsci, Selections from Cultural Writings, ed. D. Forgacs şi G. Nowell-Smith (Londra, 1985), pp. 20-23.

28.A. Gramsci, „Democraţia muncitorilor“, în L’Ordine Nuovo, 21 iunie 1919, în Gramsci, Selections from Political Writings, 1910-1920, trad. J. Matthews, ed. Q. Hoare (Londra, 1977), pp. 65-68.

29.M. Jay, The Dialecticical Imagination: a History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research, 1923-1950 (Londra, 1973).

30.Nettl, Rosa Luxemburg, vol. I, pp. 512-513.

31.Citat în ibid., pp. 792-793.

32.J. Riddell (ed.), Founding the Communist International: Proceedings and Documents of the First Congress, March 1919 (New York, 1987), pp. 19-20.

33.„Manifestul Internaționalei Comuniste“, în ibid., pp. 222-232.

34.Acestea sunt în linii mari concluziile lui Stefano Bartolini, în Bartolini, The Political Mobilization of the European Left, 1860-1980: the Class Cleavage (Cambridge, 2000), pp. 537-545.

35.Lajos Kassák, citat în R. Tökes, Béla Kun and the Hungarian Soviet Republic: the Origins and Role of the Communist Party of Hungary in the Revolution of 1918-1919 (New York, 1976).

36.G. Peteri, Effects of the World War I: War Communism in Hungary (New York, 1984), cap. 1.

37.T. Hajdu, The Hungarian Soviet Republic, trad. E. De Láczay și R. Fischer (Budapesta, 1979).

38.Tökes, Béla Kun, p. 185.

39.A. Gramsci, „Sindicate și consilii“, L’Ordine Nuovo, 25 octombrie 1919, în Gramsci, Selections, pp. 98-108.

40.Vezi R. Bellamy și D. Schecter, Gramsci and the Italian State (Manchester, 1993), p. 24.

41.E. Weitz, Creating German Communism, 1890-1990: From Popular Protests to Socialist State (Princeton, 1997), pp. 179-180.

42.W. Preston, Aliens and Dissenters. Federal Suppression of Radicals, 1903-1933 (Cambridge, Massachussetts, 1963), pp. 118-150.

43.B. Brecht, „The Decision“, în Collected Plays, trad. și ed. John Willett (Londra, 1997), vol. III, pp. 61-91.

44.R. Fischer, Stalin and German Communism: a Study in the Origins of the State Party (Cambridge, Massachussetts, 1948), p. 615.

45.M. Molnár, From Béla Kun to Janos Kádár. Seventy Years of Hungarian Communism, trad. A.J. Pomerans (New York, 1990), pp. 20-11.

46.V. Lenin, Opere alese [OA] (Moscova, 1977), vol. III, p. 293.

47.J. Riddell, Workers of the World, vol. I, pp. 299-300.

48.Vezi Bartolini, Political Mobilization, pp. 107, 112-113.

49.Citat în F. Claudin, The Communist Movement. From Comintern to Cominform (Harmonsworth, 1975), p. 63.

50.Referitor la rolul Moscovei, vezi L. Babicenko, „Komintern i sobîtîia v Ghermanii v 1923 g. Novîe arkhivnîe materialî“, Novaia i noveişaia istoria 2 (1994), pp. 125-157.

51.J. Degras (ed.), The Communist International, 1919-1943. Documents, Vol. 2 (Londra, 1971), p. 154.

52.I. Stalin, Socinenia (Moscova 1946-1951), vol. X, p. 51.

53.Literatura este enormă. Pentru opinii bazate pe surse de arhivă, care subliniază controlul central vezi, de exemplu, A. Vatlin, Komintern: Pervîe desiati let: istoriceskie ocerki (Moscova, 1993); pentru cele care evidenţiază politicile locale mai degrabă decât pe cele ale Moscovei, vezi A. Thorpe, The British Communist Party and Moscow between the Wars (Manchester, 2000). Pentru o foarte utilă trecere în revistă a istoriografiei, vezi Labour History Review 61 (2003).

54.După cum este argumentat în K.-M. Mallmann, Kommunsiten in der Weimarer Republik. Sozialgesichte einer revolutionäen Bewegung (Darmstadt, 1996).

55.Referitor la aceste subvenţii, vezi H. Klehr, J. Haynes şi F. Firsov (ed.), The Secret World of American Communism (New Haven, 1995), pp. 23-25; K. McDermott, „Viziunea de la Centru“, în T. Rees şi A. Thorpe (ed.), International Communism and the Communist International, 1919-1943 (Manchester, 1998), p. 33. S-a estimat că Partidul Comunist Britanic a primit o donaţie iniţială de 55 000 £ (sau 1 000 000 £ la valoarea din 1995 a banilor), F. Becket, Enemy Within. The Rise and Fall of the British Communist Party (Londra, 1995), p. 12.

56.Pentru argumentul că unii comunişti europeni au salutat controlul sovietic, vezi McDermott şi Agnew, The Comintern, pp. 24-25.

57.Referitor la această instituţie, vezi R. von Mayenburg, Hotel Lux (München, 1978).

58.V. Dedijer, Tito (New York, 1972), p. 98.

59.B. Lazitch, „Les Écoles de Cadres du Comintern“, în J. Freymond, Contributions à l’histoire du Comintern (Geneva, 1965), pp. 237-241, 246-251; Weitz, Creating German Communism, pp. 234-235. Vezi şi L. Babischenko, „Die Kaderschulung der Komintern“, în H. Weber (ed.), Jahrbuch für historische Komunismusforschung (Berlin, 1993).

60.Citat în J. McIlroy, A. Campbell, B. McLoughlin și J. Halstead, „Formarea fidelilor. Britanici la Școala Internațională Lenin“, Labour History Review 68 (2003), p. 110. Vezi și L. Babischenko, „Die Kaderschulung der Komintern“.

61.W. Leonhard, Child of the Revolution, trad. C.M. Woodhouse (Londra, 1979), p. 185.

62.Ibid., pp. 194-195.

63.Ibid.

64.McIlroy și alții, „Formarea fidelilor“, p. 112-116.

65.McDermott și Agnew, The Comintern, pp. 73-74.

66.A. Thorpe, „Comintern «Control» of the Communist Party of Great Britain, 1920-1943“, English Historical Review 113 (1998), p. 652.

67.Weitz se referă la influența vechiului radicalism luxemburghist în Creating German Communism. Pentru puritanism în Marea Britanie, vezi K. Morgan, G. Cohen și A. Flinn, Communists and British Society 1920-1991 (Londra, 2003), p. 123-129.

68.Ibid., p. 235.

69.A. Kriegel, The French Communists: Profile of a People, trad. E. Halperin (Chicago, 1972), p. 107.

70.Referitor la acest fenomen, vezi S. Macintyre, Little Moscows. Communism and Working-Class Militancy in Inter-War Britain (Londra, 1980). E. Rosenhaft, „Communists and Communities: Britain and Germany between the Wars“, Historical Journal 26 (1983), pp. 221-236. Referitor la cultură, vezi A. Howkins, „Class against Class. The Political Culture of the Communist Party of Great Britain, 1930-1935“, în F. Gloversmith (ed.), Class, Culture and Social Change. A New View of the 1930s (Brighton, 1980).

71.Raport privind grupurile din fabrici, 1925, citat în Morgan și alții, Communists and British Society, p. 63.

72.S. Berger, Social Democracy and the Working Class in Nineteenth and Twentieth Century Germany (Harlow, 2000), pp. 104-105; K. Schönhoven, Reformismus und Radikalismus. Gespaltene Arbeiterbewegung in Weimarer Sozialstaat (München, 1989).

73.Weitz, Creating German Communism, pp. 270-271.

74.W. Weitz, Popular Communism: Political Strategies and Social Histories in the Formation of the German, French and Italian Communist Parties, 1919-1948 (Ithaca, 1992), p. 11.

75.Pentru aceste teme, vezi Weitz, Creating German Communism, cap. 6.

76.Ibid., p. 249. Pentru o altă opinie, care evidenţiază aspectele comune ale mesajelor comuniste şi naziste, vezi Conan Fischer, The German Communists and the Rise of Nazism (New York, 1991).

77.E. Rosenhaft, „Working-Class Life and Working-Class Politics: Communists, Nazis and the State in the Battle for the Streets, Berlin, 1928-1932“, în R. Bessel şi E. Feuchtwanger (ed.), Social Change and Political Development in Weimar Germany (Londra, 1981); E. Rosenhaft, Beating the Fascists? The German Communists and Political Violence (Cambridge, 1983).

78.„America’s «New» Civilization“, New York Times, 13 mai 1928.

79.D. Aldcroft, From Versailles to Wall Street, 1919-1929 (Londra, 1977), p. 263.

Capitolul 4. OAMENI DE OȚEL

1.Oktiabr (1928), regizor S. Eisenstein.

2.S. Eisenstein, „Perspective“, 1929, în Film Essays, ed. Jay Leyda (Londra, 1968), p. 44.

3.Citat în Y. Barna, Eisenstein (Londra, 1973), p. 119.

4.R. Bergman, Sergei Eisenstein. A Life in Conflict (Londra, 1997), p. 131.

5.D. Bordwell, The Cinema of Eisenstein (Cambridge, Massachussetts, 1993), pp.79-96.

6.A. Rieber, „Stalin as Georgian“, în S. Davies și J. Harris (ed.), Stalin. A New History (Cambridge, 2005), pp. 25-26. Pentru legenda lui Prometeu în Georgia, vezi D.M. Lang și G.M. Meredith-Owens, „Amiran-Darejaniani: A Georgian Romance and its English Rendering“, Bulletin of the School of Oriental and African Studies 22 (1959), pp. 463-464.

7.R. Suny, „Stalin and the Making of the Soviet Union“, manuscris nepublicat, cap. 1, p. 16. Mulţumiri lui Ron Suny, pentru că mi-a arătat proiectul lui.

8.I. Stalin, Socinenia (Moscova, 1946-51), vol. xiii, pp. 113-114.

9.R. Makharadze, citat în S. Jones, Socialism in Georgian Colours. The European Road to Social Democracy, 1883-1917 (Cambridge, Massachussetts, 2005), p. 51.

10.Jones, Socialism, pp. 22-28.

11.Suny, „Stalin“, pp. 11-13.

12.R. Tucker, Stalin as Revolutionary, 1879-1929: a Study in History and Personality (Londra, 1974), pp. 80-81.

13.Pentru acest aspect, vezi Suny, „Stalin“, pp. 22-23.

14.Jones, Socialism, cap. 2.

15.M. Kun, Stalin. An Unknown Portrait (New York, 2003), pp. 31-32.

16.A. Rieber, „Stalin, Man of the Borderlands“, American Historical Review 106 (2001), pp. 1674-1676.

17.E. Van Ree, „Stalin’s Bolshevism: The First Decade“, International Review of

Social History 39 (1994), pp. 361-381.

18.R. Service, Stalin. A Biography (Londra, 2004), p. 112.

19.Vezi, de exemplu, R. Pipes (ed.), The Unknown Lenin. From the Secret Archive (New Haven, 1998). Pentru argumentul că Lenin era cvasiliberal, vezi M. Lewin, Political Undercurrents in Soviet Economic Debate (Londra, 1975), pp. 46-47, 96.

20.Referitor la importanţa dată de Lenin organizaţiei, vezi A. Walicki, Marxism and the Leap to the Kingdom of Freedom (Stanford, 1995), p. 300. Lenin a comparat partidul cu o armată, deşi din nou ceea ce admira el era organizarea armatei. Vezi V. Lenin, Opere complete (47 vol.) (Moscova, 1960-1970), vol. xxi, pp. 252-253.

21.Pentru Stalin şi naţionalism, vezi E. Van Ree, The Political Thought of Joszef Stalin. A Study in Twentieth Century Revolutionary Patriotism (Londra, 2002).

22.Pentru metafore organice, vezi ibid., cap.10.

23.Stalin, Socinenia, vol. I, pp. 64-67.

24.Ibid., vol. V, p. 71.

25.Pentru atitudinile geopolitice ale lui Stalin, vezi Rieber, „Stalin“, pp. 1651-

1691. Vezi şi Stalin, Socinenia, vol. IV, pp. 286-287.

26.Service, Stalin, p. 167.

27.Pentru similarităţi între metodele celor doi, vezi A. Graziosi, „La originile relațiilor și practicii industriale sovietice. Donbasul lui Piatakov în 1921“, Cahiers du monde russe et soviétique 36 (1995), pp. 130-132.

28.F. Gladkov, Cement (Londra, 1929), p. 55, apărut şi în limba română: F. Glagkov, Cimentul, Editura Cartea Rusă, 1960.

29.Ibid., pp. 98-99.

30.Ibid., p. 302.

31.Pentru noţiunile de partid şi de stat în acea perioadă, vezi D. Priestland, Stalinism and the Politics of Mobilization. Ideas, Power and Terror in Inter-war Russia (Oxford, 2007), pp. 226-228.

32.G. Vinokur, citat în I. Halfin, Terror in My Soul: Communist Autobiographies on Trial (Cambridge, Massachussetts, 2003), p. 237.

33.I. Kallistov, citat în E. Naimann, Sex in Public. The Incarnation of Early Soviet Ideology (Princeton, 1997), p. 183.

34.Pentru o discuţie, vezi S. Morrissey, Heralds of Revolution: Russian Students and the Mythologies of Radicalism (New York, 1998), pp. 3-8.

35.Citat în Halfin, Terror in My Soul, p. 57. Pentru o discuţie a acestei teme în autobiografii, vezi cap. 2.

36.M. David-Fox, Revolution of the Mind: Higher Learning among the Bolsheviks, 1918-1929 (Ithaca, 1997), p. 127.

37.Ibid., p.177; Jane Price, Cadres, Commanders and Commissars: The Training of the Chinese Communist Leadership, 1920-1945 (Boulder, Colorado, 1976), p. 36.

38.J. Cassiday, The Enemy on Trial: Early Soviet Courts on Stage and Screen (DeKalb, Illinois, 2000).

39.Halfin, Terror in My Soul, pp. 260, 283-315.

40.Ibid., p. 32; Van Ree, Political Thought, p. 131.

41.Stalin, Socinenia, vol. VIII, p. 121.

42.V. Kravchenko, I Chose Freedom. The Personal and Political Life of a Soviet

Official (Londra, 1947), p. 51.

43.Stalin, Socinenia, vol. xi, p. 58.

44.Ibid., vol. xiii, pp. 29-42.

45.Paul Gregory, The Political Economy of Stalinism. Evidence from the Soviet Archives (Cambridge, 2004), pp. 111-122.

46.Vezi, de exemplu, S. Strumilin, Na Planovom Fronte, 1920-1930 gg. (Moscova, 1958), pp. 395-405. Pentru şcoala marxistă „teleologică“ în ştiinţele economice, vezi E.H. Carr şi R.W. Davies, Foundation of the Planned Economy, 1926-1929 (Londra, 1971), vol. I, pt. II, cap. 32.

47.L. Siegelbau, „Production Collectives and Communes and the «Imperatives» of Soviet Industrialization“, Slavic Review 45 (1986), pp. 65-84; H. Kuromyia, Stalin’s Industrial Revolution. Poltics and Workers, 1928-1932 (Cambridge, 1988), pp. 115-135.

48.Referitor la această temă, vezi S. Fitzpatrick, Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921-1934 (Cambridge, 1979).

49.Stalin, Socinenia, vol. XI, p. 37. Referitor la înţelesul „democraţiei“ în acest context, vezi Priestland, Stalinism, pp. 200-210.

50.Kravcenko, I Chose Freedom, p. 56.

51.J. Scott, Behind the Urals. An American Worker in Russia’s City of Steel (Bloomington, 1973), pp. 5-6.

52.Referitor la atitudinea muncitorilor, vezi J. Rossman, Worker Resistance under Stalin: Class and Revolution on the Shop Floor (Cambridge, Massachussetts, 2005), pp. 127-133.

53.N. Jasny, The Soviet 1956 Statistical Handbook. A Commentary (East Lansing, Michigan, 1957), p. 41.

54.L. Kopelev, The Education of a True Believer, trad. Gary Kern (Londra, 1981), p. 226.

55.D. Peris, Storming the Heavens: The Soviet League of the Militant Godless (Ithaca, 1998).

56.Citat în L. Viola, Peasant Rebels under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance (New York, 1996), p. 59.

57.Pentru rolul femeilor în revolte, vezi Viola, Peasant Rebels, cap. 6.

58.Kravcenko, I Chose Freedom, pp. 99-100.

59.A.P. Nikişin către VTsIK, 1932. În L. Siegelbaum şi A. Sokolov (ed.), Stalinism as a Way of Life (New Haven, 2000), p. 67.

60.N. Ivniţkii, Kollektivizaţia i Raskulacivanie: Nacialo 30-h godov (Moscova, 1996), pp. 203-225.

61.Această poveste este spusă în An American Engineer in Stalin's Russia. The Memoirs of Zara Witkin, 1932-1934, ed. Michael Gelb (Berkeley, 1991), pp. 211-212.

62.Pentru o analiză care evidenţiază aceste probleme în economiile de tip sovietic, vezi J. Kornai, The Economics of Shortage (Amsterdam, 1980).

63.Kuromyia, Stalin's Industrial Revolution, p. 180.

64.Gregory, Political Economy, p. 118.

65.Stalin, Socinenia, vol. xiii, p. 57.

66.S. Davies, Popular Opinion in Stalin's Russia. Terror, Propaganda and Dissent, 1934-1941 (Cambridge, 1997), p. 24.

67.Pentru schimbarea de politică, vezi S. Fitzpatrick, Stalin's Peasants.

Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization (Oxford, 1994), pp. 121-122.

68.Aleksandr Nevski (1938), regia S. Eisenstein.

69.Deși aceste probleme au rămas controversate și au întâmpinat opoziție în interiorul partidului. Vezi Fitzpatrick, Stalin's Peasants, pp. 240-241.

70.E. Van Ree, „Eroi și negustori. Înțelesul dat de Stalin caracterului național", Kritika 8 (2007), pp. 41-65.

71.S. Fitzpatrick, Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s (Oxford, 1999), pp. 106-109.

72.J. Brooks, Thank You, Comrade Stalin! Soviet Public Culture from Revolution to Cold War (Princeton, 2000), pp. 126-127.

73.Acesta este argumentul lui T. Martin, The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939 (Ithaca, 2001).

74.P. Kenez, Cinema and Soviet Society, 1917-1953 (Cambridge, 1992), pp. 202-204.

75.Referitor la acest termen, vezi D. Brandenberger, National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity,

1931-1956 (Cambridge, Massachussetts, 2002).

76.Citat în ibid., p. 24.

77.Citat în ibid., pp. 101-103.

78.L. Siegelbaum, Stakhanovism and the Politics of Productivity in the USSR, 1935-1941 (Cambridge, 1988), p. 228.

79.Pravda, 15 noiembrie 1935.

80.Rosiskii Gosudarstvennîi Arhiv Sotsialino-Politiceskoi Istorii [RGASPI], 558/11/1121, 27 (17 martie 1938).

81.Siegelbaum, Stakhanovism, pp.230-231.

82.Pentru aceste argumente, vezi S. Fitzpatrick, „Ascribing Class: the Construction of Social Identity in Soviet Russia“, în Fitzpatrick, Stalinism. New Directions (Londra, 2000), pp. 20-46; T. Martin, „Modernization or Neo-traditionalism? Ascribed Nationality and Soviet Primordialism“, în Fitzpatrick, Stalinism, pp. 348-367.

83.Nicholas Ostrovsky, The Making of a Hero, trad. A. Brown (Londra, 1937).

84.J. Baberowski, Der rote Terror: die Gesischte des Stalinismus (München, 2003), p. 162.

85.Citat în Davies, Popular Opinion, p. 169.

86.Kravcenko, I Chose Freedom, p. 101.

87.„Diary of L. Potemkin“, în V. Garros, N. Kormevskaya și T. Lahusen (ed.), Intimacy and Terror. Soviet Diaries of the 1930s, trad. C. Flath (New York, 1995), pp. 274-275. Referitor la acest jurnal, vezi J. Hellbeck, Revolution on My Mind: Writing a Diary under Stalin (Cambridge, Massachussetts, 2006), cap. 6.

88.„Diary of L. Potemkin“, p. 277.

89.Vezi, de exemplu, Stepan Podliubnyi, în Hellbeck, Revolution, cap. 5.

90.A. Inkless și R. Bauer, The Soviet Citizen. Daily Life in a Totalitarian Society (Cambridge, Massachussetts, 1959).

91.A. Rossi, Generational Differences in the Soviet Union (New York, 1980), pp. 295-297. Vezi și D. Bahry, „Society Transformed? Rethinking the Social Roots of Perestroika“, Slavic Review 52 (1993), pp. 512-515.

92.Scott, Behind the Urals, p. 43.

93.Referitor la integrarea în sistem a muncitorilor de la Magnitogorsk, vezi S. Kotkin, Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization (Berkeley, 1995), cap. 5.

94.Scott, Behind the Urals, pp. 47, 46.

95.Davies, Popular Opinion, p. 139.

96.Fitzpatrick, Everyday Stalinism.

97.Fitzpatrick, Stalin’s Peasants, p. 288.

98.Faimosul cântec din filmul Circul (1936).

99.„The Diary of Arzhilovsky“, în Garros și alții, Intimacy and Terror, p. 131.

100. Fitzpatrick, Stalin’s Peasants, p. 323.

101.O. Khlevniuk, The History of the Gulag. From Collectivization to the Great Terror (New Haven, 2004), p. 328.

102.Plângere a unui colonist special către Crucea Roșie, înainte de 8 august

1930. Citat în Khlevniuk, History of the Gulag, pp. 15-16.

103.Sarah Davies subliniază folosirea termenilor „noi“ și „ei“. Davies, Popular Opinion, cap.8.

104.RGASPI 558/11/1118, 101-102.

105.J. Harris, The Great Urals. Regionalism and the Evolution of Soviet System (Ithaca, 1999), cap.5.

106.Stalin, Socinenia, vol. xiii, p. 232.

107.Partinîi billet (1936), regia I. Pîrev.

108.Kenez, Cinema and Soviet Society, p. 145.

109.L. Kaganovsky, „Visual Pleasure in Stalinist Cinema. Ivan Pyr’ev’s Party Card“, în C. Klaier și E. Naiman, Everyday Life in Early Soviet Russia. Taking the Revolution Inside (Bloomington, 2006), pp. 35-36, 53-54.

110.Pentru cele două interpretări diferite, vezi J. Getty și O. Naumov, The Road to Terror: Stalin and the Self-destruction of the Bolsheviks, 1932-1939 (New Haven, 1999); O. Khlevniuk, Master of the House. Stalin and his Inner Circle (New Haven, 2009). Pentru o dezvoltare a abordării de aici, vezi Priestland, Stalinism, cap. 5.

111.Referitor la rolul lui Ejov, vezi J. Getty și O. Naumov, Yezhov, The Rise of Stalin's „Iron Fist“ (New Haven, 2008), cap. 8.

112.Citat în Van Ree, Political Thought, p. 134.

113.Referitor la acest aspect, vezi Kotkin, Magnetic Mountain.

114.Kravchenko, I Chose Freedom, p. 107.

115.E. Ginzburg, Into the Whirlwind, trad. P. Stevenson și M. Harari (Londra, 1967), p. 44.

116.Hellbeck, Revolution, pp. 318-319.

117.Scott, Behind the Urals, p. 195.

118.Istoricii nu sunt de acord în ceea ce privește planurile lui Stalin și încă ne lipsesc dovezile. Khlevniuk susține că Stalin plănuia să-i distrugă pe șefii de nivel regional cel puțin de la jumătatea anului 1936. Vezi O. Khlevniuk, „The First Generation of Stalinist «Party Generals»“, în E. Rees (ed.), Centre-Local Relations in the Stalinist State, 1928-1941 (Basingstoke, 2001), pp. 59-60; Getty și Naumov susțin că nu a plănuit asta. Vezi Getty și Naumov, The Road to Terror. Pentru problemele economice, vezi Harris, The Great Urals, pp. 182-185.

119.Molotov, printre alţii, a susţinut aceasta. Sto sorok besed s Molotvîm. Iz dnevnika F Chueva (Moscova, 1991), p. 390.

120.Pentru o discuţie a acestor cifre, vezi Getty şi Naumov, The Road to Terror, pp. 587-594.

121.Ivan Groznîi, părţile I şi II (1944 şi 1946), regia S. Eisenstein.

122.Referitor la aceste filme, vezi Bordwell, The Cinema of Eisenstein, pp. 223-253; M. Perrie, The Cult of Ivan the Terrible in Stalin’s Russia (Basingstoke, 2001), cap. 7.

Capitolul 5. FRONTURILE POPULARE

1.Golomstock, Totalitarian Art in the Soviet Union, the Third Reich, Fascist Italy and the People's Republic of China, trad. R. Chandler (Londra, 1990).

2.Pentru contraste, vezi C. Lindey, Art in the Cold War. From Vladivostok to Kalamazoo, 1945-1962 (Londra, 1990), p. 25.

3.Vezi D. Ades, „Paris 1937. Art and the Power of Nations", în D. Ades și alții (ed.), Art and Power. Europe under the Dictators, 1930-1945 (Londra, 1995), pp. 58-62; K. Fiss, „In Hitler's Salon. The German Pavilion at the 1937 Paris Exposition Internationale", în R. Etlin (ed.), Art, Culture and Media under the Third Reich (Chicago, 2002), pp. 316-342; S. Wilson, „The Soviet Pavilion in Paris", în M. Cullerne Brown și B. Taylor (ed.), Art of the Soviets. Painting, Sculpture and Architecture in a One-party State, 1917-1992 (Manchester, 1993), pp. 106-120.

4.Citat în James Herbert, Paris 1937. Worlds on Exhibition (Ithaca, 1998), p. 36.

5.Vezi M. Daniel, „Spain: Culture at War", în Ades și alții, Art and Power, pp. 64-67.

6.Herbert, Paris 1937, cap. 3.

7.T. Draper, American Communism and Soviet Russia. The Formative Period (New York, 1986), p. 419.

8.K. McDermott şi J. Agnew, The Comintern. A History of International Communism from Lenin to Stalin (Basingstoke, 1996), p. 105.

9.C. Epstein, The Last Revolutionaries. The German Communists and their Century (Cambridge, Massachusetts, 2003), pp. 40-41.

10.Citat în R. Boyce, British Capitalism at the Crossroads. 1919-1932: A Study in Politics, Economics and International Relations (Cambridge, 1987), pp. 115-116.

11.Privitor la aceste consideraţii, vezi R. Evans, The Coming of the Third Reich (Londra, 2008), p. 286.

12.Ţirk (1936), regia G. Aleksandrov.

13.McDermott şi Agnew, The Comintern, pp. 125-126.

14.Vezi Dimitrov către Stalin, 1 iulie 1934, în A. Dallin şi F. Firsov (ed.), Dimitrov and Stalin 1934-1943. Letters from the Soviet Archives (New Haven, 2000), pp. 13-14.

15.I. Stalin, Socinenia (Moscova, 1946-1951), vol. XII, p. 255.

16.Ibid.

17.Ibid., vol. X, p.169. Pentru comparație, vezi E. Van Ree, The Political Thought of Joseph Stalin. A Study in Twentieth Century Revolutionary Patriotism (Londra, 2002), pp. 18-24.

18.Pentru o explorare a acestei teme, vezi S. Pons, Stalin and the Inevitable War 1936-1941 (Londra, 2002).

19.Stalin, Socinenia, vol. VII, p. 26-27.

20.K. Dencev și M. Meșceriakov, „Dnevnikovîe zapisi G. Dimitrova“, Novaia i noveișaia istoria 4 (1991), pp. 67-68.

21.Referitor la dezbatere și decizii, vezi McDermott și Agnew, The Comintern, pp. 121-130. Referitor la gândirea socialistă, vezi G.R. Horn, European Socialists Respond to Fascism. Ideology, Activism and Contingency in the 1930s (New York, 1996), cap. 6.

22.J. Degras (ed.), The Communist International, 1919-1943. Vol. III (Londra, 1971), pp. 361-365.

23.M. Denning, The Cultural Front. The Labouring of American Culture in the Twentieth Century (Londra, 1996); I. Katznelson, „Was the Great Society a Lost Opportunity?“, în S. Fraser și G. Gerstle, The Rise and Fall of the New Deal

Order, 1930-1980 (Princeton, 1989), p. 186.

24.Maurice Thorez, Fils du peuple (Paris, 1949), pp. 27-28.

25.J. Jackson, The Popular Front in France: Defending Democracy, 1934-38 (Cambridge, 1988), p.120.

26.M. Torigian, Every Factory a Fortress. The French Labor Movement in the Age of Ford and Hitler (Athens, Ohio, 1999), p. 86.

27.S. Bartolini, The Political Mobilization of the European Left, 1860-1980: the Class Cleavage (Cambridge, 2000), pp. 429-431.

28.C. Pennetier și B. Pudal, „Du parti bolchevik au parti stalinien“, în M. Dreyfus și alții, Le Siècle des communismes (Paris, 2000), pp. 338-339.

29.Pentru autobiografii, vezi C. Pennetier și B. Pudal (ed.), Autobiographies, autocritiques, aveux dans le monde communiste (Paris, 2002).

30.J. Haslam, The Soviet Union and the Struggle for Collective Security in Europe, 1933-1938 (Londra, 1984), pp. 107-115.

31.Referitor la sprijinul pentru comuniști, vezi H. Graham, The Spanish Republic at War, 1936-1939 (Cambridge, 2002), pp. 182-185.

32.E. Hobsbawm, Interesting Times. A Twentieth-Century Life (Londra, 2002), p. 133.

33.L. Stern, Western Intellectuals and the Soviet Union, 1920-40: From Red Square to the Left Bank (Londra, 2007), p. 17.

34.Ibid.

35.B. Webb și S. Webb, Soviet Communism: A New Civilization (Londra, 1937), p. 429.

36.Călătoria este repovestită de Ludmila Stern pe baza arhivelor VOKS. Vezi Stern, Western Intellectuals, pp. 146-149.

37.S. Taylor, Stalin’s Apologist: Walter Duranty, the New York Times’s Man in Moscow (Oxford, 1990).

38.Stern, Western Intellectuals, pp. 31, 24-25.

39.Citat în D. Caute, Fellow Travellers. A Postscript to the Enlightment (Londra, 1973), p. 165.

40.P. Neruda, Memoirs, trad. H. St. Martin (Londra, 2004), p. 132.

41.P. Drake, „Chile“, în M. Falcoff şi F. Pike (ed.), The Spanish Civil War, 1936-1939. American Hemispheric Perspectives (Lincoln, Nebraska, 1982).

42.I. Duetscher, The Prophet Outcast: Trotsky, 1929-1940 (Londra, 1963), p. 434.

43.Stern, Western Intellectuals, p. 32.

44.Jackson, Popular Front in France, pp. 239-243.

45.Graham, Spanish Republic, pp. 264-265.

46.S. Payne, The Spanish Civil War, the Soviet Union and Communism (New Haven, 2004), pp. 228-229.

47.G. Orwell, Homage to Catalonia (Londra, 1986), p. 213; apărută şi în limba română: George Orwell, Omagiu Cataloniei, Editura Univers, 1997.

48.Pentru o concepţie care dă vina pe comunişti şi pe URSS, vezi R. Radosh, M. Habeck şi G. Sevostianov (ed.), Spain Betrayed: the Soviet Union in the Spanish Civil War (New Haven, 2001), Pentru o interpretare care simpatizează cu comuniştii, vezi Graham, Spanish Republic.

49.Pentru această opinie, vezi Payne, Spanish Civil War, pp. 240, 275-278.

50.Referitor la ideologia mişcării troţkiste, vezi în special Robert Alexander, International Trotskysm, 1929-1985. A Documented Analysis of the Movement (Durham, NC, 1991), pp. 1-20; A. Callinicos, Trotskysm (Milton Keynes, 1990), pp. 6-16.

51.A.M. Wald, The New York Intellectuals (Chapel Hill, 1987), cap. 6-9.

52.Politica externă sovietică în această perioadă a fost obiectul a numeroase controverse. Pentru cei care argumentează că Stalin a considerat bine-venită o alianţă cu naziştii, vezi R. Tucker, Stalin in Power: the Revolution from Above, 1928-1941 (New York, 1990), cap. 10, 21. Pentru o opinie cu totul diferită, vezi T. Uldricks, „Soviet Security Policy in the 1930s“, în G. Gorodestsky (ed.), Soviet Foreign Policy, 1917-1991. A Retrospective (Londra, 1994). Această relatare este în acord cu Pons, Stalin; Van Ree, Political Thought, cap. 15.

53.F. Firsov, „Arhivî Kominterna i vneşnaia politika SSSR v 1939-1941 gg.“, Novaia i noveişaia istoria 6 (1992), pp. 18-19.

54.Ibid.

55.M. Johnstone, „Introduction“ în F. King şi G. Matthews, About Turn. The British Communist Party and the Second World War, the Verbatim Record of the Central Committee Meetings of 25 September and 2-3 October 1939 (Londra, 1990), p. 13-49.

56.Citat în E. Mawdsley, Thunder in the East: the Nazi-Soviet War 1941-1945 (Londra, 2005), p. 49.

57.G. Gorodetsky, Grand Delusion. Stalin and the German Invasion of Russia (New Haven, 1999), mai ales pp. 279-280, 296-297.

58.Mawdsley, Thunder, p. 229.

59.M. Harrison, „The Soviet Union: the Defeated Victor“, în M. Harrison (ed.), The Economics of World War II. Six Great Powers in Comparison (Cambridge, 1998), p. 271; Mawdsley, Thunder, pp. 26-27.

60.Mawdsley, Thunder, p. 215.

61.I. Ehrenburg şi K. Simionov, In One Newspaper. A Chronicle of Unforgetable Years, trad. A. Kagan (New York, 1987), p. 70.

62.G. Hosking, Rulers and Victims. The Russians in the Soviet Union (Cambridge, Massachusetts, 2006), p. 201.

63.R. Stites, „Frontline Entertainment“, în R. Stites (ed.), Culture and Entertainment in Wartime Russia (Bloomington, 1995), pp. 133-134.

64.McDermott şi Agnew, The Comintern, p. 207.

65.Literaturnaia Gazeta, 12 septembrie 1990.

66.Vezi A. Weiner, Making Sense of War (Princeton, 2001), pp. 138-154.

67.W. Lower, Nazi Empire-Building and the Holocaust in the Ukraine (Chapel Hill, 2005), p. 24.

68.A. Agosti, Palmiro Togliatti (Torino, 1996), pp. 15-26.

69.S. Gundle, „The Legacy of the Prison Notebooks: Gramsci, the PCI and Italian Culture in the Cold War Period“, în G. Duggan şi C. Wagstaff (ed.), Italy in the Cold War. Politics, Culture and Society 1948-1958 (Oxford, 1995), pp. 131-147.

70.S. Gundle, I Comunisti italiani tra Hollywood e Mosca: la sfida della cultura di massa (1943-1991), (Florența, 1995), pp. 19-28.

71.M. Harrison, Accounting for War: Soviet Production, Employment and the Defence Burden, 1940-1945 (Cambridge, 1996), p. 163.

72.E. Zubkova, Russia after the War. Hopes, Illusions and Disappoitments, 1945-1957 (New York, 1998), pp. 16-18.

73.G. Dimitrov, Dnevnik (9 mart 1933-6 fevruari 1949) (Sofia, 1997), p. 464.

74.Citat în Van Ree, Political Thought, p. 244.

75.G. Eisler, citat de văduva lui. Citată în Epstein, The Last Revolutionaries, p. 123.

76.N. Naimark, The Russians in Germany: a History of the Soviet Zone of Occupation, 1945-1949 (Cambridge, Massachusetts, 1995), p. 180.

77.T. Toranska, Oni: Stalin's Polish Puppets, trad. A. Kolakowska (Londra, 1987), p. 246.

78.M. Djilas, Conversations with Stalin, trad. M. Petrovich (Londra, 1962), p. 84.

79.K. Kersten, The Establishment of Communist Rule in Poland, 1943-1948 (Berkeley, 1991), pp. 111-113.

80.A. Rieber, „The Crack in the Plaster: Crisis in Romania and the Origins of the Cold War", Journal of Modern History 76 (2004), pp. 62-106.

81.B. Abrams, The Struggle for the Soul of the Nation. Czech Culture and the

Rise of Communism (Lanham, 2004), p. 164.

82.M. Gorbaciov şi Z. Mlynář, On Perestroika, the Prague Spring and the Crossroads of Socialism (New York, 2002), pp. 13-14.

83.M. Pittaway, Eastern Europe 1939-2000 (Londra, 2000), pp. 46-47.

84.Pentru aceste argumente, vezi M. Conway, „Democracy in Postwar Western Europe: Th Triumph of a Political Model“, European History Quarterly 32 (2002), pp. 70-76.

85.V. Dimitrov, „Communism in Bulgaria“, în M. Leffler şi D. Painter, The Origins of the Cold War: an International History (Londra, 2005), pp. 191-204.

86.M. Djilas, Tito. The Story from Inside (Londra, 1981), p. 16.

87.V. Dedijer, Tito Speaks. His Self-Portrait and Struggle with Stalin (Londra, 1953), pp. 4-7.

88.Djilas, Tito, p. 7.

89.Ibid., p. 46.

90.Ibid., p. 20.

91.Djilas, Conversations, pp. 50-51.

92.Ibid., p. 76.

93.Dedijer, Tito Speaks, p. 343.

94.Djilas, Tito, p. 31.

95.Nu este, desigur, locul să încercăm rezolvarea acestei probleme complexe şi există o literatură foarte bogată referitoare la această dispută. Pentru concepţia tradiţionalistă care insistă asupra rolului ideologiei, vezi H. Feiss, From Trust to Terror: the Onset of the Cold War, 1945-1950 (New York, 1970). Pentru cea care subliniază interesele naţionale ale Rusiei, vezi H. Morgenthau, In Defense of National Interests. A Critical Examination of American Foreign Policy (New York, 1951). Pentru una dintre primele lucrări revizioniste, vezi G. Kolko, The Politics of War. Allied Diplomacy and the World Crisis of 1943-1945 (Londra, 1969). Pentru starea în care a ajuns dezbaterea, vezi O. Westad (ed.), Reviewing the Cold War (Londra, 2000).

96.Aceasta este argumentată convingător de Van Ree, Political Thought, cap. 15-16.

97.V. Pechatnov, „The Soviet Union and the Outside World“, p. 2, urmând să apară în Cambridge History of the Cold War, vol. I.

98.Citat în ibid., p. 3.

99.Acesta este argumentul lui Leffler, vezi M. Leffler, A Preponderance of Power: National Security, the Truman Administration, and the Cold War (Stanford, 1992).

100.Citat în M. Leffler, For the Soul of All Mankind. The United States, the Soviet Union and the Cold War (New York, 2007), p. 43.

101.Vezi în special N. Naimark, „Stalin and Europe in the Post-war Period, 1945-1953. Issues and Problems“, Journal of Modern History 2 (2004), pp. 28-56.

102.Pechatnov, „Soviet Union“, pp. 8-9.

103.G. Kennan, Memoirs 1925-1950 (Boston, 1967), pp. 549-551, 557, 555.

104.H. Truman, 1946-1952. Years of Trial and Hope (New York, 1965), vol. II, p. 125.

105.Citat în Leffler, Preponderance, p. 190.

106.Pechatnov, „Soviet Union“, p. 13.

107.Truman, Years of Trial, vol. II, p. 129.

108.P. Ginsborg, A History of Contemporary Italy: Society and Politics, 1943-1988 (Harmondsworth, 1990), p. 116.

109.Kennan, Memoirs, p. 559.

110.M. Hogan, The Marshall Plan. America, Britain and the Reconstruction of Western Europe, 1947-1952 (Cambridge, 1987), p. 427-430.

111.Pentru acest termen, vezi M. Hogan, A Cross of Iron. Harry S. Truman and the Origins of the National Security State, 1945-1954 (Cambridge, 1998), pp. 312-314.

112.V. Pechatnov, Ot soiuza – k kolodnoi voine. Sovetsko-amerikanskie otnoșenia v 1945-1947 gg. (Moscova, 2006), pp. 158-159.

113.V. Zubok și C. Pleshakov, Inside the Kremlin's Cold War: from Stalin to Khrushchev (Cambridge, Massachusetts, 1996), pp. 50-53.

114.Toranska, Oni, p. 257.

115.Vezi L. Gibianski, „Kak vojnik Kominform. Po novîm arhivnîm

materialam“, Novaia i noveișaia istoria 4 (1993), pp. 131-152; Zubok și Pleshakov, Inside the Kremlin, pp. 125-33.

116.P. Spriano, Stalin and the European Communists (Londra, 1985), pp. 292 ș.cl.

117.Van Ree, Political Thought, pp. 252-253.

118.S. Pons, „Stalin and the Italian Communists“, în Leffler și Painter (ed.), Origins, p. 213.

119.New York Times, 2 mai 1950; pentru o relatare completă a acestor „ocupații“, vezi Richard Fried, The Russians are Coming! The Russians are Coming! Pageantry and Patriotism in Cold-War America (Oxford, 1998), cap.3.

120.Zagovor obrecennîh (1950), regia M. Kalatozov.

121.Pentru partea sovietică, vezi Cap. 7. Pentru mobilizarea americană și Războiul Rece, vezi L. McEnaney, „Cold War Mobilization and Domestic Politics“, în curs de apariție în Cambridge History of the Cold War, vol. I; L. McEnaney, Civil Defense Begins at Home: Militarization Meets Everyday Life in the Fifties (Princeton, 2000).

122.Ginsborg, History of Contemporary Italy, p. 187.

123.Câteva sute au ajuns în închisoare şi doi dintre ei, soţii Rosenberg, au fost executaţi. Vezi E. Schrecker, Many are the Crimes: McCarthyism in America (Boston, 1998), p. xiii.

124.Pentru diferitele grupuri care au luat parte la aceste campanii anticomuniste, vezi ibid., pp. X ș.cl.

125.Cu toate acestea nu a fost niciodată dominant. Vezi R. Fried, „Voting against the Hammer and Sickle: Communism as an Issue in American Politics“, în W. Chafe (ed.), The Achievement of American Liberalism: The New Deal and Its Legacies (New York, 2003), pp. 99-127.

126.G. Gerstle, American Crucible. Race and Nation in the Twentieth Century (Princeton, 2001), pp. 245-246.

127.D. Caute, The Dancer Defects: The Struggle for Cultural Supremacy during the Cold War (Oxford, 2003), pp. 26-27.

128.Gerstle, American Crucible, pp. 249-256.

129.Pentru ruptura dintre evrei şi comunism, vezi Y. Slezkine, The Jewish Century (Princeton, 2004), pp. 313-315.

130.G. Lundestad, „Empire by Invitation? The United States and Western Europe, 1945-1952“, Journal of Peace Research 3 (1986), pp. 263-277.

131.NSC 51, US Policy towards Southeast Asia, 1 iulie 1949. Sistemul de referinţă al documentelor declasificate.

132.Djilas, Conversations, p. 141.

Capitolul 6. RĂSĂRITUL ESTE ROȘU

1.Ho Chi Minh, On Revolution. Selected Writings 1920-1966 (Londra, 1967), p. 5.

2.Pentru acest episod, vezi W. Duiker, Ho Chi Minh: a Life (New York, 2000), pp. 57-62.

3.Brocheux este sceptic în această privință. Vezi P. Brocheux, Ho Chi Minh. A Biography, trad. C. Duiker (New York, 2007), p. 26.

4.E. Manela, The Wilsonian Moment: Self-determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism (Oxford, 2007), p. 107.

5.Mao Zedong, „Study the Extremist Party“, 14 iulie 1919, în Mao’s Road to Power. Revolutionary Writings, 1912-1949 [MRPRW], ed. S. Schram (Armonk, New York, 1992), vol. I, p. 332.

6.Manela, Wilsonian Moment, pp. 23-30.

7.Duiker, Ho, pp. 46-55.

8.Citat în Brocheux, Ho, p. 21.

9.Citat în Duiker, Ho, p. 82.

10.Ho, On Revolution, p. 5.

11.Ho Chi Minh, Textes, 1914-1969, ed. A. Ruscio (Paris, 1990), p. 21, traducere din Brocheux, Ho, p. 12.

12.Pervîi şezd narodov vostoka. Stenograficeskie otcetî (Petrograd, 1920), p. 5.

13.M. Roy, Memoirs (Bombay, 1964), p.225.

14.Ibid., p. 306.

15.Ibid.

16.Ibid., p. 379.

17.Lu Xun, „A Madman's Diary", în Lu Hsun, Selected Stories (New York, 2003), pp. 8-18.

18.L. Ou-Fan Lee, „Literary Trends: The Quest for Modernity, 1895-1927“, în M. Goldman şi L. Ou-Fan Lee, An Intellectual History of Modern China (Cambridge, 2002), p. 188.

19.Citat în V. Schwarcz, The Chinese Enlightenment: Intellectuals and the Legacy of the May Fourth Movement of 1919 (Berkeley, 1986), p. 110.

20.Citat în ibid., p. 109.

21.L. Feigon, Chen Duxiu: Founder of the Chinese Communist Party (Princeton, 1983), p. 104.

22.M. Meisner, Li Ta-Chao and the Origins of Chinese Marxism (New York, 1970), p. 34.

23.Pentru acest aspect, vezi Feigon, Chen, p. 145.

24.D.-S. Suh, The Korean Communist Movement, 1918-1948 (Princeton, 1967), p. 132.

25.Thanh nien, 20 februarie 1927, citat în Hunh Kim Khánh, Vietnamese Communism, 1925-1945 (Ithaca, 1982), p. 80.

26.W. Duiker, The Communist Road to Power in Vietnam (Boulder, 1996), pp. 27-28.

27.S. Wilson, „The Comintern and the Japanese Communist Party“, în T. Rees şi A. Thorpe (ed.), International Communism and the Communist International, 1919-1943 (Manchester, 1998), pp. 285-307.

28.Schwarcz, Chinese Enlightenment, pp. 128-136.

29.„The True Story of Ah Q“, în Lu Hsun, Selected Stories, pp. 65-112; apărută şi în limba română: Lu Sin, Adevărata poveste a lui A Q, Editura Univers, 1972.

30.P. Short, Mao: a Life (Londra, 1999), p. 86.

31.Citat în Feigon, Chen, pp. 152-153.

32.Această relatare este din S. Smith, A Road is Made: Communism in Shanghai 1920-1927 (Honolulu, 2000), pp. 59-60.

33.Zhang Guotao, The Rise of the Chinese Communist Party. The Autobiography of Chang Kuo-t’ao (Lawrence, Kansas, 1971), vol. I, p. 139.

34.J. Price, Cadres, Commanders and Commisars. The Training of the Chinese Communist Leadership (Folkestone, 1976), pp. 31-38.

35.Ibid., pp. 90-93.

36.Yu Miin-Ling, „Chiang Kaishek and the Policy of Alliance“, în R. Felber, M. Titarenko și A. Grigoriev, The Chinese Revolution in the 1920s. Between Triumph and Disaster (Londra, 2002), pp. 98-124.

37.S. Schramm, Mao Tse-tung (Harmondsworth, 1972), p. 48.

38.E. Snow, Red Star over China (Harmondsworth, 1972), pp. 153-156.

39.A. Smedley, China Correspondent (Londra, 1984), pp. 121-122.

40.Mao Zedong, 1 aprilie 1917, MRPRW, vol. I, p. 113.

41.Ibid., p. 124.

42.S. Schram, The Thought of Mao Tse-Tung (Cambridge, 1989), p. 27.

43.H. Van de Ven, From Friend to Comrade: the Founding of the Chinese Communist Party, 1920-1927 (Berkeley, 1991), p. 45.

44.Schram, Thought of Mao, p. 46.

45.Li Zhisui, The Private Life of Chairman Mao: the Memoirs of Mao’s Personal Physician, trad. Tai Hung-chao (Londra, 1996), pp. 77, 103.

46.Snow, Red Star, pp. 112-113.

47.N. Knight, Rethinking Mao. Explorations in Mao Zedong’s Thought (Lanham, 2007), cap. 4.

48.Schram, Thought of Mao, p. 39.

49.Pentru acest episod, vezi J. Chang şi J. Halliday, Mao: the Unknown Story (Londra, 2006), p. 125.

50.H. Van de Ven, „New States of War, Communist and Nationalist Warfare and State Building, 1928-1934“, în Van de Ven (ed.), Warfare in Chinese History (Leiden, 2000), p. 335.

51.Ibid., p. 361.

52.Pentru contrastul dintre cele două modele militare, vezi ibid., p. 323.

53.Mao Zedong, mai 1930, MRPRW, vol. III, pp. 296-418. Vezi şi Short, Mao, pp. 304-306.

54.Mao Zedong, iunie 1930, MRPRW, vol. III, p. 445.

55.Short, Mao, p. 286.

56.Pentru mitul Marșului cel Lung, vezi D. Apter și T. Saich, Revolutionary Discourse in Mao's Republic (Cambridge, Massachusetts, 1994), p. 85 ș. cl.

57.După cum este argumentat în Chang și Halliday, Mao, pp. 254-255.

58.Snow, Red Star, p. 64.

59.Pentru definiția dată de Mao „sinificării", vezi Selected Works of Mao Tse-tung [SWMT] (Beijing, 1961), vol. ii, p. 209.

60.Smedley, China Correspondent, p. 122.

61.Referitor la acest aspect, vezi Schram, Thought of Mao, p. 92. Pentru folosirea conceptului datong, vezi SWMT, vol. II, p. 148-149.

62.Knight, Rethinking Mao, pp. 129-130.

63.Deși aceasta ar putea fi o exagerare. Mao a luat pentru prima dată contact cu filosofia marxistă în Yenan, la o serie de conferințe despre materialismul

dialectic care se bazau în foarte mare măsură pe surse sovietice: MRPRW, vol. IV, pp. 573-670.

64.Vezi, de exemplu, notele lui despre A Course in Dialectical Materialism de M. Shirokov și alții, noiembrie 1936 – aprilie 1937, MRPRW, vol. IV, pp. 674-675.

65.Pentru complexitatea relației dintre marxism și ideile chineze în gândirea lui Mao, vezi Knight, Rethinking Mao, cap. 5, 7.

66.Atitudinea lui Mao în această chestiune este controversată. Schramm evidențiază „voluntarismul“ lui Mao – importanța pe care o dădea voinței, înaintea economicului, în S. Schram, „The Marxist“, în D. Wilson (ed.), Mao Tse-tung in the Scales of History (Cambridge, 1977), pp. 35-69. Pentru ortodoxia marxistă a lui Mao, vezi A. Walder, „Marxism, Maoism and Social Change“, Modern China 1 (1977), pp. 101-118. Nick Knight argumentează că Mao este categoric într-o tradiție marxistă ambiguă. Knight, Rethinking Mao, cap. 6, mai ales p. 189.

67.Knight, Rethinking Mao, p. 141.

68.M. Selden, China in Revolution. The Yenan Way Revisited (Armonk, New York, 1995), p. 121.

69.G. Benton, „The Yenan «Literary Opposition»“, New Left Review 92 (1975), pp. 102-105; Dai Qing, Wang Shiwei and „White Lilies“. Rectification and Purges in the Chinese Communist Party, 1942-1944, ed. D. Apter și T. Cheek (Armonk, New York, 1994).

70.Selden, China; Apter şi Saich, Revolutionary Discourse, pp. 211-213.

71.Pentru rectificare, vezi Apter şi Saich, Revolutionary Discourse, pp. 279-288.

72.Ibid., p. 285.

73.Chang şi Halliday, Mao, p. 300.

74.Chen Yung-fa, „Suspect History and the Mass Line. Another «Yan'an Way»“, în G. Hershatter şi alţii (ed.), Remapping China. Fissures in Historical Terrain (Stanford, 1996), pp. 242-260.

75.J. Byron şi R. Pack, The Claws of the Dragon. Kang Sheng – The Evil Genius behind Mao – and his Legacy of Terror in People's China (New York, 1992), p. 139.

76.F. Teiwes şi W. Sun, „From a Leninist to a Charismatic Party; The CCP's Changing Leadership, 1937-1945“, în T. Saich şi H. Van de Ven (ed.), New Perspectives on the Chinese Communist Revolution (Armonk, New York, 1995), p. 378.

77.Citat în Short, Mao, p. 392.

78.G. Benton, Mountain Fires. The Red Army Three-Year War in South China, 1934-1938 (Berkeley, 1994); G. Benton, „Under Arms and Umbrellas. Perspectives on Chinese Communism in Defeat“, în Saich și Van de Ven (ed.), New Perspectives, pp. 116-143.

79.Deși apărarea împotriva japonezilor putea implica opoziția față de orice străini, inclusiv comuniști.

80.Pentru acest subiect, vezi H. Van de Ven, War and Nationalism in China, 1925-1945 (Londra, 2003).

81.Pentru acest subiect, vezi Chen Yung-fa, Making Revolution. The Communist Movement in East and Central China, 1937-1945 (Berkeley, 1986), mai ales cap. 3. Pentru o trecere în revistă a literaturii asupra subiectului, vezi L. Bianco, „Responses to CCP Mobilization Policies“, în Saich și Van de Ven, New Perspectives, cap.7.

82.W. Hinton, Fanshen. A Documentary of Revolution in a Chinese Village (New York, 1966), pp. 137-138.

83.Chen, Making Revolution, pp. 187-188.

84.O. Westad, Decisive Encounters: The Chinese Civil War, 1946-1950 (Stanford, 2003), pp. 115-118.

85.R. Thaxton, Salt of the Earth. The Political Origins of Peasant Protest and

Communist Revolution in China (Berkeley, 1997), cap. 9.

86.K. Hartford, „Repression and Communist Success: The Case of Jin-Cha-Ji, 1938-1943“, în K. Hartford și S. Goldstein (ed.), Single Sparks. China’s Rural Revolutions (Armonk, New York, 1989), p. 27.

87.Bianco, „Responses“, pp. 181-182.

88.Partidul Comunist din Malaya și CCP al lui Mao nu sunt direct comparabile, întrucât chinezii din Malaya erau o minoritate dezavantajată într-o colonie britanică, spre deosebire de cei din China continentală. Chiar și așa, asemenea comuniștilor chinezi, ei erau o gherilă comunistă dintr-o cultură chineză confucianistă, care au luptat împotriva japonezilor și apoi împotriva forțelor anticomuniste. Cei intervievați de Pye erau luptători din gherilele comuniste care s-au predat britanicilor și apoi au acceptat să coopereze în schimbul unui tratament mai bun, nu acei comuniști (probabil mai dedicați) care au refuzat și au fost judecați. Și totuși acest material este revelator. Vezi L. Pye, Guerilla Communism in Malaya. Its Social and Political Meaning (Princeton, 1956). Pentru o discuție a studiului, vezi N. Gilman, Mandarins of the Future. Modernization Theory in Postwar America (Baltimore, 2003), pp. 167-171.

89.Pye, Guerilla Communism, p. 124.

90.Ibid., p. 211.

91.Deși Pye argumentează că această motivație a fost mai puțin importantă.

92.Pye, Guerilla Communism, pp. 228, 229.

93.Ibid., pp.248, 296.

94.Ibid., 297, 301.

95.Westad, Decisive Encounters, cap. 4. Referitor la corupţie şi la legitimitatea Gomindanului, vezi S. Pepper, Civil War in China. The Political Struggle, 1944-1949 (Lanham, 1999), pp. 155-160.

96.Pentru acest subiect, vezi Westad, Decisive Encounters, p. 10.

97.Ibid., p. 259.

98.Chang-lai Hung, „Mao's Parades. State Spectacles in China in the 1950s", China Quarterly 190 (2007), p. 415.

99.Yong-ho Ch'oe, „Christian Background in the Early Life of Kim Il-Song", Asian Survey 26 (1986), pp. 1082-1091.

100.A. Lankov, From Stalin to Kim Il Sung: the Formation of North Korea, 1945-1960 (Londra, 2002), pp. 17-19.

101.O Yˇong-jin, citat în R. Scalapino și C.-S. Lee, Communism in Korea. Part I: The Movement (Berkeley, 1972), pp. 324-325.

102.C. Armstrong, The North Korean Revolution, 1945-1950 (Ithaca, 2003), pp. 68-70.

103.Lankov, From Stalin to Kim, cap. 3.

104.Duiker, Communist Road, p. 105.

105.Duiker, Ho, p. 69.

106.D. Marr, Vietnam 1945. The Quest for Power (Berkeley, 1995), p. 106.

107.Ho Chi Minh Selected Writings (Hanoi, 1977), pp. 55-56.

108.B. Kerkvliet, The Huk Rebellion. A Study of Peasant Revolt in the Philippines (Berkeley, 1977).

109.Chin Peng, My Side of History (Singapore, 2003), pp. 47-48.

110.Cheah Boob Kheng, The Masked Comrades: a Study of the Communist United Front in Malaya, 1945-1948 (Singapore, 1979).

111.R. Stubbs, Hearts and Minds in Guerilla Warfare: the Malayan Emergency, 1948-1960 (Londra, 1989).

Capitolul 7. IMPERIUL

1.A. åman, Architecture and Ideology in Eastern Europe during the Stalin Era (New York, 1992), pp. 90-93.

2.W. Brumfield, A History of Russian Architecture (Cambridge, 1993), p. 490.

3.K. Tyszka, Nacjonalizm w Komunizmie. Ideologia Narodowa w Zwiazku Radzieckim i Polsce Ludowej (Varşovia, 2004), pp. 115-141; Martin Mevius, Agents of Moscow; the Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism, 1941-1953 (Oxford, 2004), pp. 249-262.

4.N. Khrushchev, Khrushchev Remembers. The Last Testament, trad. şi ed. S. Talbott (Londra, 1974), p. 98.

5.åman, Architecture, pp. 88-89.

6.Citat în K. Boterbloem, Life and Death under Stalin. Kalinin Province, 1945-1953 (Montréal, 1999), p. 188.

7.M. Harrison, Accounting for War. Soviet Production, Employment, and the Defence Burden, 1940-1045 (Cambridge, 1996), pp. 160-162.

8.M. Edele, „«More than just Stalinists». The Political Sentiments of Victors 1945-1953“, în J. Fürst (ed.), Late Stalinist Russia. Society between Reconstruction and Reinvention (Londra, 2006), p. 176.

9.D. Filtzer, Soviet Workers and Late Stalinism: Labour and the Restoration of the Stalinist System after World War II (Cambridge, 2002), pp. 34-39.

10.Ibid., pp. 22-25; G. Ivanova, Labor Camp Socialism. The Gulag in the Soviet Totalitarian System, trad. C. Flath (Armonk, New York, 2000), p. 116; A. Applebaum, Gulag. A History (Londra, 2004), p. 518.

11.E. Ginzburg, Within the Whirlwind (Londra, 1989), pp. 71-72.

12.O. Pohl, The Stalinist Penal System (Jefferson, Carolina de Nord, 1997), p. 131.

13.Filtzer, Soviet Workers, p. 242.

14.C. Hooper, „A Darker «Big Deal»“, în Fürst, Late Stalinist Russia, p. 147.

15.Citat în Y. Gorlizki și O. Khlevniuk, Cold Peace: Stalin and the Soviet Ruling Circle, 1945-1953 (New York, 2004), pp. 32-33.

16.Rossiiskii Gosudarstvennîi Arhiv Soțialino-Politiceskoi Istorii [RGASPI] 558/11/732/19.

17.N. Krementsov, Stalinist Science (Princeton, 1997), p. 181; D. Joravsky, The Lysenko Affair (Cambridge, Massachusetts, 1970).

18.Hruşciov, Khrushchev Remembers, p. 263.

19.I. Stalin, Socinenia (Moscova, 1946-51), vol. xiii, p. 28.

20.A. Weiner, Making Sense of War (Princeton, 2001), cap. 4.

21.Citat în Gorlitzki şi Khlevniuk, Cold Peace, p. 156.

22.V. Dunham, In Stalin's Time: Middleclass Values in Soviet Fiction (Cambridge, 1976), p. 92.

23.M. Kundera, The Joke (Londra, 1992), p. 71; apărută şi în limba română: Milan Kundera, Gluma, Editura Univers, 1992.

24.Ibid., p.32.

25.M. Pittaway, Eastern Europe 1939-2000 (Londra, 2004), p. 57.

26.J. Mark, „Discrimination, Opportunity, and Middle-Class Success in Early Communist Hungary“, Historical Journal 48, 2 (2005), pp. 502-507.

27.C. Miłosz, The Captive Mind, trad. J. Zielomko (New York, 1990), pp. 98-99; apărută și în limba română: Czesław Miłosz, Gândirea captivă, Editura Humanitas, 2008.

28.D. Crowley, „Warsaw’s Shops, Stalinism and the Thaw“, în S. Reid și D. Crowley (ed.), Style and Socialism (Oxford, 2000), p. 36.

29.Pittaway, Eastern Europe, pp. 110-111.

30.A. Janos, East Central Europe in the Modern World. The Politics of the Borderlands from pre- to post-Communism (Stanford, 2000), pp. 247-248.

31.T. Toranska, Oni: Stalin’s Polish Puppets, trad. A. Kolakowska (Londra, 1987), pp. 247-248.

32.Janos, East Central Europe, p. 247.

33.Miłosz, The Captive Mind, pp. 61-62.

34.W. Leonhard, Die Revolution entlässt ihre Kinder (Köln, 1957), pp. 487, 493-497.

35.G. Hodos, Show Trials. Stalinist Trials in Eastern Europe, 1948-1954 (Londra, 1987), cap. 7.

36.C. Epstein, The Last Revolutionaries. The German Communists and their Century (Cambridge, Massachusetts, 2003), pp. 136-137, 144.

37.Citat în C. Jones, Soviet Influence in Eastern Europe: Political Autonomy and the Warsaw Pact (New York, 1981), p. 7.

38.Toranska, Oni, pp. 335-336.

39.S. Beria, Beria My Father: Inside Stalin’s Kremlin (Londra, 2001), p. 141.

40.W. Taubman, Khrushchev. The Man and his Era (Londra, 2003), p. 214.

41.Toranska, Oni, pp. 235-236.

42.H. Margolius Kovaly, Prague Farewell (Londra, 1988), pp. 118-119.

43.S. Bartolini, The Political Mobilization of the European Left, 1860-1980: the Class Cleavage (Cambridge, 2000), pp. 542-543.

44.I. Wall, French Communism in the Era of Stalin: the Quest for Unity and Integration, 1945-1962 (Westport, Connecticut, 1983), p. 125.

45.D. Desanti, Les Staliniens, 1944-1956: une expérience politique (Paris, 1975).

46.Referitor la acest aspect, vezi T. Judt, Postwar. A History of Europe since 1945 (Londra, 2007), pp. 212-213.

47.M. Adereth, „Sartre and Communism“, Journal of European Studies 17 (1987), p. 10.

48.F. Fanon, The Wretched of the Earth, prefaţă de Jean-Paul Sartre, trad. C. Farrington (Harmondsworth, 1967).

49.Pentru acest caz, vezi G. Kern, The Kravchenko Case: One Man’s War on Stalin (New York, 2007).

50.M. Hyvarinen şi J. Paastela, „Failed Attempts at Modernization. The Finnish Communist Party“, în M. Waller, Communist Parties in Western Europe: Decline or Adaptation? (Oxford, 1988), p. 115.

51.G. Gundle, „The Legacy of the Prison Notebooks: Gramsci, the PCI and Italian Culture in the Cold War Period“, în C. Duggan şi C. Wagstaff (ed.), Italy in the Cold War. Politics, Culture and Society 1948-1958 (Oxford, 1995), p. 139.

52.D. Kertzer, Comrades and Christians. Religion and Political Struggle in Communist Italy (Cambridge, 1980), p.106; C. Duggan, „Italy in the Cold War Yeras and the Legacy of Fascism“, în Duggan şi Wagstaff, Italy in the Cold War, p. 20.

53.Pentru aceste teme, vezi Duggan, „Italy in the Cold War Years“, pp. 1-24.

54.Pentru această relatare a vizitei, vezi D. Heinzig, The Soviet Union and Communist China, 1945-1950. The Arduous Road to the Alliance (Armonk, New York, 2004), pp. 263-384.

55.Shi Zhe, citat în J. Chang şi J. Halliday, Mao: the Unknown Story (Londra, 2006), p. 431.

56.Hua-Yu Li, „Stalin’s Short Course and Mao’s Socialist Transformation in the Early 1950s“, Russian History/Histoire Russe 29 (2002), p. 363.

57.Pentru rolul lor, vezi O. Westad, Decisive Encounters: the Chinese Civil War, 1946-1950 (Stanford, 2003), pp. 260-261, 267-269.

58.Vezi D. Kaple, The Dream of a Red Factory. The Legacy of High Stalinism in Russia (New York, 1994).

59.W. Stueck, Rethinking the Korean War. A New Diplomatic and Strategic History (Princeton, 2002), pp. 73-74.

60.J. Strauss, „Paternalist Terror. The Campaign to Suppress Counter-revolutionaries and Regime Consolidation in the People's Republic of China, 1950-1953", Comparative History in Society and History 44 (2002), pp. 80-105.

61.Citat în ibid., p. 97.

62.Mao Zedong, 7 februarie 1953, în K. Fan (ed.), Mao Tse-tung and Lin Piao: Post-revolutionary Writings (Garden City, New York, 1972), p. 102.

63.Yu Miin-Ling, „A Soviet Hero, Pavel Korchagin, comes to China", Russian History/Histoire Russe 29 (2002), pp. 329-356.

64.Tina Mai Chen, „Internationalism and Cultural Experience. Soviet Films and Popular Chinese Understandings of the Future in 1950s", Cultural Critique 58 (2004), p. 96.

65.Wu Hung, Remaking Beijing: Tienanmen Square and the Creation of a Political Space (Londra, 2005), pp. 104-105.

66.Citat în A. Finnanem Changing Clothes in China. Fashion, History, Nation (Londra, 2007), p. 209.

67.Citat în ibid., p. 224.

68.După cum susține Charles Armstrong, The North Korean Revolution, 1945-

1950 (Ithaca, 2003).

69.Ibid., p. 167.

70.B. Cummings, The Origins of the Korean War, Vol.2. The Roaring of the Cataract, 1947-1950 (Princeton, 1990), p. 341.

71.Armstrong, North Korean Revolution, pp. 222-229.

72.J. Palais, „Confucianism and the Aristocratic/Bureaucratic Balance in Korea“, Harvard Journal of Asiatic Studies 44 (1984), pp. 427-268.

73.Pentru acest subiect, vezi Armstrong, North Korean Revolution, p. 73.

74.Citat în K. Lebow, „Public Works, Private Lives. Youth Brigades in Nowa Huta in the 1950s“, Contemporary European History 10, 2 (2001), p. 205.

75.Ibid., p. 208.

76.În cazul Ungariei, M. Pittaway susține aceasta în „The Reproduction of Hierarchy: Skill, Working-Class Culture, and the State in Early Socialist Hungary“, Journal of Modern History 74 (2002), pp. 737-769. Referitor la deziluzia muncitorilor din Polonia, vezi P. Kenney, Rebuilding Poland: Workers and Communists, 1945-1950 (Ithaca, 1997), p. 292.

77.G. Pritchard, The Making of the GDR, 1945-1953. From Antifascism to Stalinism (Manchester, 2004), p. 196.

78.M. Pittaway, „Workers in Hungary“, în E. Breuning, J. Lewis şi G. Pritchard, Power and the People. A Social History of Central European Politics, 1945-1956 (Manchester, 2005), pp. 68-69.

79.Citat în Kenney, Rebuilding Poland, p. 234.

80.Pittaway, Eastern Europe, pp. 92-93.

81.Pritchard, The Making of the GDR, p. 122.

82.Hanna Świda-Ziemba, „Stalinizm iu Społeczeństwo Polskie“, în J. Kurczewski (ed.), Stalinizm (Varşovia, 1989), p. 49.

83.Mark Frazier, The Making of the Chinese Industrial Workplace: State, Revolution, and Labour Management (Cambridge, 2002), p. 146.

84.J. Pelikan, The Czechoslovak Political Trials, 1950-1954: The Suppressed Report of the Dubcek Government’s Commission of Enquiry, 1968 (Londra, 1971), p. 56.

85.E. Friedman, P. Pickowicz și M. Selden, Chinese Village, Socialist State (New Haven, 1991), p. 130.

86.Ibid.

87.Ibid., p. 190.

88.Ibid., pp. 188, 196.

89.G. Creed, Domesticating Revolution. From Socialist Reform to Ambivalent Transition in a Bulgarian Village (University Park, Pennsylvania, 1998), p. 61.

90.D. Kideckel, The Solitude of Collectivism. Romanian Villagers to the Revolution and Beyond (Ithaca, 1993), p. 155.

91.M. Lampland, The Object of Labor; Commodification in Socialist Hungary (Chicago, 1995), p. 155.

92.Creed, Domesticating Revolution, p. 70.

93.Pritchard, The Making of the GDR, p. 201.

94.Pittaway, Eastern Europe, p. 60.

Capitolul 8. PARICIDUL

1.S. Reid, Khrushchev in Wonderland. The Pioneer Palace in Moscow's Lenin Hills, 1962. Carl Beck Papers în Russian and East European Studies, No. 1606, pp. 1-5, 25-26.

2.S. Reid, „The Exhibition Art of Socialist Countries, Moscow 1958-1959, and the Contemporary Style of Painting", în S. Reid și D. Crowley (ed.), Style and Socialism. Modernity and Material Culture in Post-War Eastern Europe (Oxford, 2000), p. 103.

3.Reid, Khrushchev, p. 2.

4.N. Hruşciov, Khrushchev Remembers. The Last Testament, trad. şi ed. S. Talbott (Londra, 1974), pp. 98-101.

5.M. Djilas, Memoir of a Revolutionary, trad. D. Willen (New York, 1973), pp. 220-223.

6.Referitor la aceste modele, vezi S. Woodward, Socialist Unemployment: the Political Economy of Yugoslavia, 1945-1990 (Princeton, 1995), pp. 58-60.

7.C. Lilly, Power and Persuasion: Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia, 1944-1953 (Boulder, 2001), p. 123.

8.M. Djilas, Tito: The Story from Inside, trad. V. Kojic şi R. Hayes (Londra, 1981), pp. 83-84.

9.S. Pavlowitch, Tito. A Reassessment (Londra, 1992), p. 81.

10.Djilas, Tito, pp. 95-96.

11.M. Brkljačic, „Popular Culture and Communist Ideology“, în J. Lampe şi M. Mazower (ed.), Ideologies and National Identities. The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe (Budapesta, 2004), p. 197.

12.R. Service, Stalin. A Biography (Londra, 2004), pp. 581-586.

13.F. Burlatsky, Khrushchev and the First Russian Spring (Londra, 1991), p. 5.

14.Y. Gorlizki şi O. Khlevniuk, Cold Peace: Stalin and the Soviet Ruling Circle, 1945-1953 (New York, 2004), pp. 124-131.

15.V. Zubok şi C. Pleshakov, Inside the Kremlin’s Cold War (Cambridge, Massachusetts, 1996), p. 142.

16.Gorlizki şi Khlevniuk, Cold Peace, pp. 132-133.

17.A. Knight, Beria. Stalin’s First Lieutenant (Princeton, 1993), p. 190.

18.V. Molotov, Molotov Remembers: Inside Kremlin Politics. Conversations with Felix Chuev, ed. Albert Resis (Chicago, 1993), p. 334.

19.A. Malenkov, O moem otse (Moscova, 1992), p. 103; Zubok și Pleshakov, Inside the Kremlin, p. 143.

20.W. Hayter, The Kremlin and the Embassy (Londra, 1966), pp. 106-107, 37-39.

21.Vezi Pravda, 13 martie 1954.

22.C. Bohlen, Witness to History, 1929-1969 (New York, 1973), p. 370.

23.Citat în M. Leffler, For the Soul of All Mankind. The United States, the Soviet Union and the Cold War (New York, 2007), p. 98.

24.Referitor la rolul continuu jucat de dogmatismul ideologic în ambele tabere, vezi Leffler, For the Soul, pp. 147-150.

25.Hayter, Kremlin, p. 108.

26.W. Thompson, Khrushchev: a Political Life (Basingstoke, 1995), p. 8.

27.N. Hruşciov, Khrushchev Remembers: the Glasonst Tapes, trad. şi ed. J. Schecter şi V. Luchknov (Boston, 1990), p. 6.

28.Citat în W. Taubman, Khrushchev. The Man and His Era (Londra, 2003), p. 122.

29.Burlatsky, Khrushchev, pp. 65-66.

30.Citat în Taubman, Khrushchev, p. 274. Pentru această relatare a discursului, vezi ibid., cap.11.

31.Pentru discurs, vezi Reci Khrusceva na zakrîtom zasedanii XX şezda KPSS: 24-25 fevralia 1956 g. (München, 1956).

32.P. Jones, „Real and Ideal Responses to Destalinization“, în P. Jones (ed.), The Dilemmas of Destalinization. Negotiating Cultural and Social Change in the Khrushchev Era (Londra, 2006), pp. 41-62.

33.Mihály, intervievat de James Mark, în J. Mark, „Society Resistance and Revolution: The Budapest Middle Class and the Hungarian Communist State 1948-1956“, English Historical Review 488 (2005), pp. 975-976.

34.Molotov, Molotov Remembers, p. 334.

35.R. János, „The Development of Imre Nagy as a Politician and a Thinker“, în G. Péteri (ed.), Intellectual Life and the Crisis of State Socialism in East Central Europe, 1953-1956 (Trondheim, 2001), pp. 16-30.

36.S. Csoóri, „Pamphlet“, citat în G. Litván (ed.), The Hungarian Revolution of 1956. Reform, Revolt and Repression, 1953-1963 (Londra, 1996), p. 29.

37.F. Lewis, The Polish Volcano. A Case History of Hope (Londra, 1959), p. 146.

38.Ibid., p. 155.

39.Pentru o relatare a acestui episod, vezi Taubman, Khrushchev, p. 293.

40.M. Kramer, „New Evidence on Soviet Decision-Making and the 1956 Polish and Hungarian Crises“, Cold War International History Project [CWIHP] 8-9 (1996-7), p. 53.

41.M. Molnar, Budapest 1956 (Londra, 1971), p. 266.

42.Citat în Litván, Hungarian Revolution, p. 127.

43.S. Khrushchev, Khrushchev and the Creation of a Superpower (University Park, Pennsylvania., 2000), p. 188.

44.M. Kramer, „The «Malin Notes» on the Crises in Hungary and Poland, 1956“, CWIHP 8-9 (1996-7), pp. 392 ș.cl.

45.V. Mićunović, Moscow Diary, trad. D. Floyd (Garden City, New York, 1980), pp. 133-134.

46.Litván, Hungarian Revolution, pp. 143-144.

47.E. Hobsbawm, Interesting Times. A Twentieth-Century Life (Londra, 2002), p. 205.

48.Citat în D. Kertzer, Comrades and Christians. Religion and Political Struggle in Communist Italy (Cambridge, 1980), p. 148.

49.Ibid., pp. 146-157.

50.K. Middlemas, Power and the Party. Changing Faces of Communism in Western Europe (Londra, 1980), p. 100.

51.S. Gundle, I comunisti italiani tra Hollywood e Mosca: la sfida della cultura di massa (1943-1991) (Florența, 1995), p. 252.

52.Taubman, Khrushchev, pp. 308-309.

53.D. Kozlov, „Naming the Social Evil. The Readers of Novyi mir and Vladimir Dudintsev's Not by Bread Alone, 1956-1959 and Beyond", în Jones (ed.), The Dilemmas of Destalinization, pp. 80, 89.

54.V. Dudintsev, Not by Bread Alone, trad. E. Bone (Londra, 1957), p. 246.

55.Ibid., p, 438.

56.Citat în Thompson, Khrushchev, p. 238.

57.Z. Mlynár, Conversations with Gorbachev: On perestroika, the Prague Spring and the Crossroads of Socialism (New York, 2002), p. 36.

58.W.L. Hixson, Parting the Curtain. Propaganda, Culture and the Cold War, 1945-1961 (Londra, 1997), pp. 178-179.

59.L. Atwood, „Housing in the Khrushchev Era", în M. Ilič şi alţii (ed.), Women in the Khrushchev Era (Londra, 2004), pp. 186-188.

60.Reid, „The Exhibition Art of Socialist Countries", p. 103.

61.S. Reid, „Women in the Home“, în Ilič și alții (ed.), Women in the Khrushchev Era, p. 168.

62.D. Filzer, Soviet Workers and De-Stalinization (Cambridge, 1992), pp. 232-233.

63.S. Baron, Bloody Sunday in the Soviet Union. Novocherkassk, 1962 (Stanford, 2001), pp. 26-27.

64.A. Mikoian, Tak bîlo. Razmîşlennia o minuvşem (Moscova, 1999), p. 610.

65.L. Alexeyeva și P. Goldberg, The Thaw Generation. Coming of Age in the post-Stalin Era (Boston, 1990), pp. 95-97.

66.P. McMillan, Khrushchev and the Arts. The Politics of Soviet Culture, 1962-1964 (Cambridge, Massachusetts, 1965), pp. 101-105.

67.Relatat în D. Volkogonov, Autopsy for an Empire. The Seven Leaders Who Built the Soviet Regime (New York, 1998), p. 236.

68.Wu Hung, Remaking Beijing: Tienamen Square and the Creation of a Political Space (Londra, 2005), pp. 108-130.

69.S. Schram, The Thought of Mao Tse-Tung (Cambridge, 1989), p. 154.

70.S. Schram (ed.), Mao Tse-Tung Unrehearsed: Talks and Letters, 1956-1971 (Harmondsworth, 1974), pp. 114-115.

71.S. Goncharenko, „Sino-Soviet Military Cooperation“, în O.E. Westad (ed.), Brothers in Arms. The Rise and Fall of the Sino-Soviet Alliance 1945-1963 (Stanford, 1998), p. 160.

72.Communist China. Policy Documents with Analysis (Cambridge, Massachusetts, 1962), pp. 151-163.

73.Li Zhisui, The Private Life of Chairman Mao (Londra, 1994), p. 222.

74.J. Ch’en, Mao Papers: Anthology and Bibliography (New York, 1970), pp. 62-63.

75.D. Yang, Calamity and Reform in China. State, Rural Society, and Institutional Change since the Great Leap Famine (Stanford, 1996), p. 34.

76.L. Zhang și C. Macleod (ed.), China Remembers (Oxford, 1999), p. 76.

77.S. Potter și J. Potter, China’s Peasants. The Anthropology of a Revolution (Cambridge, 1990), p. 71.

78.Zhang și Macleod, China Remembers, p. 78.

79.Li, Private Life, pp. 277-278.

80.Ibid., p. 302.

81.Pentru dezbaterea privind cauzele foametei, vezi Yang, Calamity, pp. 55-67. Yang scoate în evidență risipa din cantinele comunale.

82.Pentru estimarea de 30 de milioane de „morți în exces“ (incluzând „naşterile pierdute“), vezi J. Banister, China’s Changing Population (Stanford, 1987), p. 85. Chang și Halliday fac estimări și mai mari, ajungând la 38 de milioane de morți: J. Chang și J. Halliday, Mao: the Unknown Story (Londra, 2006), p. 534.

83.Citat în H. Harding, „The Chinese State in Crisis“, în R. Macfarquhar (ed.), The Politics of China. The Eras of Mao and Deng, ediția a 2-a (Cambridge, 1993), p. 234.

84.Decizia Comitetului Central al Congresului Partidului Comunist Chinez privind Marea Revoluție Culturală Proletară (Beijing, 1966), p. 1.

85.Citat în Harding, „Chinese State“, p. 169.

86.Gao Yuan, Born Red: a Chronicle of the Cultural Revolution (Stanford, 1987), pp. 86, 89-90.

87.Citat în P. Clark, The Chinese Cultural Revolution. A History (Cambridge, 2008), p. 61.

88.Ibid., p. 2.

89.A. Finnane, Changing Clothes in China. Fashion, History, Nation (Londra, 2007), p. 237.

90.Pentru conceptul de „virtuocrație“, vezi S. Shirk, „The Decline of Virtuocracy in China“, în J. Watson (ed.), Class and Social Stratification in post-Revolution China (Cambridge, 1984).

91.Liu Guokai, A Brief Analysis of the Cultural Revolution, trad. A. Chan (Armonk, New York, 1987), p. 47.

92.J. Sheehan, Chinese Workers: A New History (Londra, 1998), pp. 123-124.

93.R. Madsen, Morality and Power in a Chinese Village (Berkeley și Los Angeles, 1984), pp. 180-198.

94.G. White, The Politics of Class and Class Origin: The Case of the Cultural Revolution, Contemporary China Papers, 9 (Canberra, 1976), p. 46.

95.Citat în ibid., p. 37.

96.Vezi R. Kraus, Class Conflict in Chinese Socialism (New York, 1981), pp. 164-166.

97.Zhang şi Macleod, China Remembers, p. 120.

98.Ibid., pp. 120-121.

99.Citat în R. Macfarquhar şi M. Schoenhals, Mao's Last Revolution (Cambridge, Mass., 2006), p. 199.

100.Ibid., p. 155.

101.bid., pp. 162-163.

102.Gao Yuan, Born Red, pp. 179 ş.cl.

103.Pentru aceste exemple, vezi D. Leese, „The Mao Cult as Communicative Space", Totalitarian Movements and Political Religions 8 (2007), pp. 632-634.

104.Citat în ibid., pp. 633-364.

105.Zhang şi Macleod, China Remembers, p. 140.

Capitolul 9. GHERILELE

1.Citat în J.L. Anderson, Che Guevara. A Revolutionary Life (Londra, 1997), p. 130.

2.Ernesto „Che“ Guevara, The Bolivian Diary of Ernesto Che Guevara, ediția a 2-a (New York, 1996), p. 316.

3.P. Neruda, „La United Fruit Co.“ (1950), în P. Neruda, Canto General, trad. J. Schmitt (Berkeley, 1991).

4.Citat în Anderson, Che Guevara, p. 126.

5.Anderson, Che Guevara, pp. 163, 23.

6.Citat în M. Kahin, The Asian-African Conference. Bandung, Indonesia, April 1955 (Port Washington, New York, 1972), p. 42.

7.Titlul original al filmului a fost Potomok Cinghishana (Moștenitorul lui Genghis-Han).

8.C. Romulo, The Meaning of Bandung (Chapel Hill, 1956), p. 91.

9.Ibid., p. 11.

10.Kahin, The Asian-African Conference, p. 46.

11.Conferința șefilor de stat sau de guvern din țările nealiniate (Belgrad, 1961).

12.W. Shinn, „The «National Democratic State»: a Communist Program for Less-Developed Areas“, World Politics 15, 3 (1963), pp. 177-189.

13.V. Zubok, A Failed Empire. The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev (Chapel Hill, 2007), pp. 109-110.

14.Shinn, „The «National Democratic State»“.

15.Această idee a fost dezvoltată pentru prima dată de indonezianul Dipa Adit. Vezi C. Jian, China and the Cold War (Chapel Hill, 2001), p. 212.

16.J. Edgar Hoover către W. Jenkins, Raport FBI, 7 aprilie 1964. Sistemul de referință al documentelor declasificate.

17.C. Tripp, A History of Iraq (Cambridge, 2000), pp. 156-157.

18.T. Nossiter, Communism in Kerala. A Study in Political Adaptation (Londra, 1982), cap. 6.

19.H. Van der Wee, Prosperity and Upheaval. The World Economy, 1945-1980 (Harmondsworth, 1987), pp. 400-403.

20.NSC 162/2, în Departamentul de Stat al SUA, Foreign Relations of the United States, 1952-1953 (Washington DC, 1979-2003), vol. II, p. 587.

21.S.G. Rabe, „Latin America and Anticommunism“, în R. Immerman (ed.), John Foster Dulles and the Diplomacy of the Cold War (Princeton, 1990), pp. 163, 161.

22.W. Duiker, The Communist Road to Power in Vietnam (Boulder, 1996), pp. 180-182. Pentru o opinie mai sceptică, vezi J. Carter, Inventing Vietnam. The United States and State Building, 1954-1968 (Cambridge, 2008), pp. 79-81.

23.E. Moise, Land Reform in China and North Vietnam (Chapel Hill, 1983), pp. 201-206.

24.S. Schlesinger şi S. Kinzer, Bitter Fruit. The Story of the American Coup in Guatemala (Cambridge, Massachusetts, 2005).

25.Fidel Castro, My Life, ed. I. Ramet (Londra, 2007), p. 173.

26.Ibid., p. 67.

27.Vezi J. Sweig, Inside the Cuban Revolution. Fidel Castro and the Urban Underground (Cambridge, Massachusetts, 2002).

28.Castro, 1 ianuarie 1959, citat în M. Pérez-Stable, The Cuban Revolution. Origins, Course and Legacy (New York, 1999), p. 61.

29.Che Guevara către Jean Daniel, 14 decembrie 1957, în C. Franqui, Diary of the Cuban Revolution (New York, 1980), p. 269.

30.Citat în H. Matthews, Castro. A Political Biography (Londra, 1969), p. 141.

31.H. Thomas, Cuba. The Pursuit of Freedom (New York, 1971), pp. 1215-1218.

32.A. Kapcia, Cuba. Island of Dreams (Oxford, 2000), pp. 103-104.

33.Castro, My Life, p. 195.

34.Pérez-Stable, The Cuban Revolution, pp. 7-9.

35.Ibid., p. 69.

36.Citat în Anderson, Che Guevara, pp. 388-390.

37.T. Szulc, Fidel. A Critical Portrait (Londra, 1987), p. 416.

38.P. Gleijeses, Conflicting Missions. Havana, Washington and Africa, 1959-1976 (Chapel Hill, 2002), p. 18.

39.A. Fursenko și T. Naftali, „One Hell of a Gamble“. Khrushchev, Castro and Kennedy, 1958-1964 (New York, 1977), p. 39.

40.Gleijeses, Conflicting Missions, p. 18.

41.Libre Belgique, 14 octombrie 1960, citat în S. Weissman, American Foreign Policy in the Congo, 1960-1964 (Ithaca, 1974), p. 116.

42.Pentru aceste teme, vezi Michael E. Latham, Modernization as Ideology: American Social Science and Nation Building in the Kennedy Era (Chapel Hill, 2000).

43.Revolucion, 20 noiembrie 1959, în S. Balfour, Castro (Londra, 1990), p. 80.

44.Interviu cu Jean Daniel, 25 iulie 1963, citat în M. Löwy, The Marxism of Che Guevara. Philosophy, Economics and Revolutionary Warfare, ediția a 2-a

(Lanham, 2007), p. 59.

45.J. Bunck, Fidel Castro and the Quest for a Revolutionary Culture (University Park, Pennsylvania, 1994), pp. 23-27.

46.R. Fagen, The Transformation of Political Culture in Cuba (Stanford, 1969), p. 53.

47.A. Kapcia, Cuba in Revolution. A History since the Fifties (Londra, 2008), cap. 6.

48.Anderson, Che Guevara, p. 453.

49.Citat în C. Brundenius, Economic Growth, Basic Needs and Income Distribution in Revolutionary Cuba (Lund, 1981), p. 71.

50.Ricardo Rojo, citat în Anderson, Che Guevara, p. 565.

51.Alberto Granado, citat în ibid.

52.Che Guevara, Guerilla Warfare (Londra, 2003), pp. 10-11.

53.Citat în Fursenko şi Naftali, „One Hell of a Gamble“, p. 21.

54.Alfredo Maneiro, citat în Gleijeses, Conflicting Missions, p. 22.

55.Luben Perkoff, citat în Richard Gott, Guerilla Movements in Latin America (Oxford, 2008), p. 111.

56.Vezi T. Wickham-Crowley, „Winners, Losers and Also-Rans: Toward a Comparative Sociology of Latin America Guerilla Movements“, în S. Eckstein (ed.), Power and Popular Protest. Latin America Social Movements (Berkeley, 2001), pp. 138-141; T. Wickham-Crowley, Guerillas and Revolution in Latin America. A Comparative Study of Insurgents and Regimes since 1956 (Princeton, 1992).

57.A. Angell, „The Left in Latin America since c. 1920“, în L. Benthall (ed.), Latin America: Politics and Society since 1930 (Cambridge, 1998), p. 110.

58.C. Johnson, Communist China and Latin America, 1959-1967 (New York, 1970).

59.Gleijeses, Conflicting Missions, pp. 81-84.

60.Lúcio Lara, citat în ibid., p. 83.

61.Gleijeses, Conflicting Missions, p. 84.

62.E. Guevara, The African Dream. The Diaries of the Revolutionary War in the Congo (Londra, 2001), pp. 6-8.

63.Julius Nyerere, Ujamaa – Essays on Socialism (Dar-es-Salaam, 1968), p. 11.

64.Kwame Nkrumah, Revolutionary Path (New York, 1973), p. 30.

65.M. Radu şi K. Sommerville, „The Congo“, în C. Allen, M. Radu şi K. Sommerville (ed.), Benin, the Congo and Burkina Faso. Politics, Economics and Society (Londra, 1989), pp. 159, 164-168.

66.Pepetela, Mayombe (Londra, 1983), p. II.

67.Ibid., p. 87.

68.M. Hall şi T. Young, Confronting Leviathan: Mozambique since Independence (Londra, 1997), pp. 5-11; D. Birmingham, Frontline Nationalism in Angola and Mozambique (Londra, 1992), pp. 15-17.

69.P. Chabal, Amílcar Cabral. Revolutionary Leadership and People’s War (Cambridge, 1983), p. 41.

70.Ibid., p. 87.

71.J. Marcum, The Angolan Revolution. Exile Politics and Guerilla Warfare (1962-1976) (Cambridge, Massachusetts, 1978), pp. 48-51.

72.A. Drew, „Bolshevizing Communist Parties: The Algerian and South African Experience“, în International Research in Social History 48 (2003), p. 192.

73.D. Fortescue, „The Communist Party of South Africa and the African Class in the 1940s“, International Journal of African Historical Studies 24 (1991), pp. 481-512.

74.D. Everatt, „Alliance Politics of a Special Type: The Roots of the ANC/SACP Alliance, 1950-54“, Journal of Southern African Studies 18 (1992), pp. 32-38.

75.A. Gresh, „The Free Officers and the Comrades: The Sudanese Communist Party and Nimeiri Face to Face, 1969-1971“, International Journal of Middle Eastern Studies 21 (1989), p. 395. Vezi și G. Warburg, Islam, Nationalism abd Communism in a Traditional Society: The Case of Sudan (Londra, 1978).

76.R. Mortimer, Indonesian Communism under Sukarno. Ideology and Politics, 1959-1965 (Ithaca, 1974), pp. 366-367.

77.Vezi, de exemplu, Stephen M. Streeter, „Nation Building in the Land of Eternal Counterinsurgency: Guatemala and the Contradictions of the Alliance for Progress“, Third World Quarterly 27 (2006), pp. 57-68.

78.M. Leffler, For the Soul of All Mankind. The United States, the Soviet Union

and the Cold War (New York, 2007), p. 211. Pentru această obsesie privind umilirea personală, vezi F. Logevall, Choosing War. The Lost Chance for Peace and the Escalation of War in Vietnam (Berkeley, 1999), p. 393.

79.Mortimer, Indonesian Communism, cap. 7.

80.Există şi acum dezacorduri privind rolul comuniştilor în lovitura de stat, Vezi H. Crouch, The Army and Politics in Indonesia, ediţia a 2-a (Ithaca, 1988), cap.4; J.M. Van der Kroef, „Origins of the 1956 Coup in Indonesia: Probabilities and Alternatives“, Journal of Southeast Asian Studies 3 (1972), pp. 277-298; Mortimer, Indonesian Communism, pp. 413-441.

81.Pentru interpretări privind cauzele violenţei, vezi R. Cribb, „Unresolved Problems in the Indonesian Killings of 1965-1966“, Asian Survey 42, 4 (2002), pp. 550-563. Pentru cifre, vezi ibid., pp. 558-559.

82.Rostow către Johnson, 11 octombrie 1967, citat în O.A. Westad, The Global Cold War: Third World Interventions and the Making of Our Times (Cambridge, 2005), p. 178.

Capitolul 10. STAGNAREA

1.K. Verdery, National Ideology under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceausescu's Romania (Berkeley, 1991), pp. 174-176.

2.Referitor la această schimbare ideologică, vezi François Fejtö, A History of the People's Democracies: Eastern Europe since Stalin, trad. D. Weissbort (Londra, 2001), pp. 76 ș.cl.

3.R. Stone, Satellites and Commisars. Strategy and Conflict in the Politics of Soviet-Bloc Trade (Princeton, 1996), pp. 30-31.

4.Vladimir Tismăneanu, Stalinism for All Seasons: a Political History of Romanian Communism (Berkeley, 2003), cap. 1.

5.Citat în M. Fischer, Nicolae Ceauşescu. A Study in Political Leadership (Londra, 1989), p. 85.

6.Fischer, Ceauşescu, p. 151, cap.7.

7.A. Gabanyi, „Nicolae Ceauşescu and his Personality Cult", în A. Gabanyi, The Ceaușescu Cult: Propaganda and Power Policy in Communist Romania (București, 2000), p. 18.

8.A. Janos, East Central Europe in the Modern World. The Politics of the Borderlands from pre- to post-Communism (Stanford, 2000), p. 302.

9.D. Deletant, Ceaușescu and the Securitate: Coercion and Dissent in Romania, 1965-1989 (Londra, 1995), pp. 154-156.

10.M. Vickers, The Albanians: A Modern History (Londra, 1995), p. 196.

11.P. Lendvai, Eagles in Cobwebs. Nationalism and Communism in the Balkans (Londra, 1969), p. 196.

12.A. Buzo, The Guerilla Dinasty: Politics ans Leadership in North Korea (Londra, 1999), p. 59.

13.Kim Il Sung, On the Three Principles of National Unification (Phenian, 1972), p. 3.

14.Pentru o opinie care pune accentul pe stratificare, vezi H.-L. Hunter, Kim Il-Song's North Korea (Westport, 1999), cap.1. Pentru un punct de vedere care scoate în evidenţă caracterul atotcuprinzător, vezi B. Cumings, „The Last Hermit", New Left Review 6 (2000).

15.Pentru aceste detalii din viaţa de zi cu zi, vezi Hunter, Kim Il-Song, pp. 173-174.

16.Á. Horváth şi Á. Szakolczai, The Dissolution of Communist Power: the Case of Hungary (Londra, 1992), pp. 62-63.

17.B. Denitch, The Legitimation of a Revolution: the Yugoslav Case (New Haven, 1976), p. 94.

18.Deletant, Ceaușescu and the Securitate, pp. 212-216.

19.L. Siegelbaum, „The Faustian Bargain of the Soviet Automobile“, în documentele PEECS No. 34 (Trondheim, 2008), p. I.

20.Citat în J. Zatlin, „The Vehicle of Desire: The Trabant, the Wartburg, and the End of the GDR“, German History 15, 3 (1997), p. 358.

21.Ibid., p. 359.

22.M. Burawoy şi J. Lukács, The Radiant Past: Ideology and Reality in Hungary’s Road to Capitalism (Chicago, 1992), pp. 125-126.

23.Acesta este argumentul principal al economistului ungar Janos Kornai, Economics of Shortage (Amsterdam, 1980).

24.S. Goodman, „Soviet Computing and Technology Transfer: An Overview“,

World Politics 31 (1979), p. 567.

25.S. Kotkin, Armageddon Averted. The Soviet Collapse, 1970-2000 (Oxford, 2000), pp. 63-64.

26.N. Shmelev, în S. Cohen şi K. Van den Heuvel, Voices of Glasnost, Interviews with Gorbachev’s Reformers (New York, 1989), p. 149.

27.J. Kopstein, The Politics of Economic Decline in East Germany, 1945-1989 (Chapel Hill, 1997), p. 190.

28.P. Shelest, „On umel vesti apparatnîe igrî, a stranu zabrosil...“, în I. Aksiutin, Brejnev: Materialî k Biografii (Moscova, 1991), p. 218.

29.Z. Mlynář, Night Frost in Prague: the End of Humane Socialism, trad. P. Wilson (Londra, 1980), p. 86.

30.Kotkin, Armageddon Averted, p. 50.

31.Citat în Kopstein, Politics, p. 43.

32.Vezi ibid., cap. 2.

33.Mlynář, Night Frost, p. 66.

34.G. Golan, Reform Rule in Czechoslovakia: the Dubček Era, 1968-1969 (Cambridge, 1973), pp. 230-231.

35.Jaromír Navrátil, The Prague Spring 1968: A National Security Archive Documents Reader, trad. M. Kramer şi alţii (Budapesta, 1998), pp. 20-22.

36.Mlynář, Night Frost, pp. 82-86.

37.Ibid., p. 44.

38.J. Satterwhite, „Marxist Critique and Czechoslovak Reform“, în R. Taras (ed.) The Road to Disillusion. From Critical Marxism to Postcommunism in Eastern Europe (Armonk, New York, 1992), pp. 115-134.

39.J. Piekalkiewicz, Public Opinion Polling in Czechoslovakia, 1968-69: Results and Analysis of Surveys Conducted during the Dubcek Era (New York, 1972).

40.A. Dubcek, Hope Dies Last. The Autobiography of Alexander Dubcek, trad. J. Hochman (Londra, 1993), p. 150.

41.Navrátil, The Prague Spring, p. 67.

42.M. Kramer, „The Czechoslovak Crisis and the Brezhnev Doctrine“, în C. Fink, P. Gassert şi D. Junker (ed.), 1968: The World Transformed (Cambridge, 1998), pp. 121-145.

43.M. Kundera, „Prefață“ în J. Skvorecky, Mirakl (Paris, 1978), p. 4.

44.A. Brown, The Gorbachev Factor (Oxford, 1996), pp. 30-31, 41.

45.Citat în R. Tökés, Hungary’s Negotiated Revolution: Economic Reform, Social Change, and Political Succesion, 1957-1990 (Cambridge, 1996), p. 72.

46.Kopstein, Politics, p. 81.

47.V. Bunce, „The Empire Strikes Back: The Evolution of the Eastern Bloc from a Soviet Asset to a Soviet Liability“, International Organization 39 (1985), p. 20.

48.K. Poznanski, „Economic Adjustment and Political Forces: Poland since 1970“, International Orgnization 40 (1986), p. 457.

49.Horváth şi Szakolczai, The Dissolution of Communist Power.

50.Ibid., p. 110.

51.K. Jarausch, „Care and Coercion. The GDR as Welfare Dictatorship“, în K. Jarausch (ed.), Dictatorship as Experience. Towards a Socio-Cultural History of the GDR (New York, 1999), cap. 3.

52.M. Raeff, The Well-ordered Police State: Social and Institutional Change through Law in the Germanies and Russia, 1600-1800 (New Haven, 1983). Această paralelă este făcută de Horváth şi Szakolczai.

53.Xiaobo Lü şi Elizabeth Perry, Danwei. The Changing Chinese Workplace in Historical and Comparative Perspective (Armonk, New York, 1997), pp. 169-194.

54.Interviuri de Andrew Walder în A. Walder, Communist Neo-Traditionalism. Work and Authority in Chinese Industry (Berkeley, 1986), p. 140.

55.Ibid., pp. 141-142.

56.A. Zinoviev, The Reality of Communism (Londra, 1985), p. 139.

57.V. Shlapentokh, Public and Private Life of the Soviet People: Changing Values in post-Stalin Russia (New York, 1989), p. 117.

58.Zinoviev, Reality, p. 139.

59.Shlapentokh, Public and Private, p. 118.

60.Interviu citat în A. Yurchak, Everything was Forever, until It was No More. The Last Soviet Generation (Princeton, 2006), pp. 96-97.

61.Acest caz este descris în M. Fulbrook, The People's State: East German Society from Hitler to Honecker (New Haven, 2005), p. 239.

62.Burawoy şi Lukács, Radiant Past, pp. 40-42.

63.M. Haraszti, A Worker in a Worker's State: Piece-rates in Hungary, trad. M. Wright (Harmondsworth, 1977), pp. 88-89.

64.Interviu în Walder, Communist Neo-Traditionalism, p. 176.

65.D. Kideckel, The Solitude of Collectivism: Romanian Villagers to the Revolution and Beyond (Ithaca, 1993), p. 130.

66.A. Zinoviev, The Yawning Heights, trad. G. Clough (Londra, 1979), pp. 186-188.

67.Zinoviev, Reality, pp. 127, 65.

68.Horváth şi Szakolczai, The Dissolution of Communist Power, p. 55.

69.S. Shirk, Competitive Comrades: Career Incentives and Student Strategies in China (Berkeley, 1982), p. 150.

70.Shlapentokh, Public and Private, pp. 165, 171; V. Shlapentokh, Love, Marriage and Frienship in the Soviet Union: Ideals and Practices (New York, 1984).

71.Haraszti, A Worker in a Worker's State, pp. 88-89.

72.Ibid.

73.Citat în A. Port, Conflict and Stability in the German Democratic Republic (Cambridge, 2007), p. 245.

74.D. Mason, Public Opinion and Political Change in Poland (Cambridge, 1985), p. 86.

75.D. Bahry, „Society Transformed? Rethinking the Social Roots of Perestroika", Slavic Review 52 (1993), p. 537.

76.Burawoy și Lukács, Radiant Past, p. 123.

77.Citat în Kideckel, Sollitude of Collectivism, p. 183.

78.M. Lampland, The Object of Labor: Commodification in Socialist Hungary (Chicago, 1995), pp. 335-336.

79.Vezi studiul în R. Tökés, Murmur and Whispers: Public Opinion and Legitimacy Crisis in Hungary, 1972-1989 (Pittsburgh, 1997), p. 14.

80.Mason, Public Opinion, p. 63.

81.Blondinka za uglom (1983), regia V. Bortko.

82.Shlapentokh, Public and Private, p. 192.

83.Ibid., pp. 80-81.

84.Fulbrook, The People’s State, pp. 230-231.

85.Tökés, Hungary’s Negotiated Revolution, p. 139.

86.Yurchak, Everything was Forever, p. 201.

87.T. Ryback, Rock around the Bloc: a History of Rock Music in Eastern Europe

and the Soviet Union (New York, 1990), p. 129.

88.Ibid., p. 146.

89.Yurchak, Everything was Forever, p. 215.

90.Citat în ibid., p. 234.

91.W. Burr (ed.), The Kissinger Transcript (New York, 1998), pp. 59-66.

Capitolul 11. APOGEUL

1.R. Balsvik, Haile Selassie’s Students. The Intellectual and Social Background to Revolution, 1952-1977 (Lansing, Michigan, 1985), pp. 213-223.

2.„The Philosophy of the Fashion Show in the Era of Nationalism“, broşură din martie 1968, citată în Balsvik, Students, p. 214.

3.Pentru acest episod, vezi Balsvik, Students, p. 216.

4.Ibid., p. 202.

5.Vezi D. McAdam, Freedom Summer (Oxford, 1988).

6.Ibid., p. 4.

7.Citat în M. Rothschild, A Case of Black and White. Northern Volunteers and the Southern Freedom Summers, 1964-1965 (Westport, 1982), p. 181.

8.Citat în R. Fraser, 1968: A Student Generation in Revolt (New York, 1987), p. 79.

9.A. Marwick, The Sixties. Cultural Revolution in Britain, France, Italy and the United States, c. 1958-c. 1974 (Oxford, 1998), pp. 486-489.

10.Citat în Fraser, 1968, p. 80.

11.T. Hecken și A. Grzenia, „Situationism“, în M. Klimke și J. Scharloth (ed.), 1968 in Europe. A History of Protest and Activism, 1956-1977 (New York, 2008), pp. 23-32.

12.Dark Star (ed.), Beneath the Paving Stones. Situationists and the Beach, May 1968 (Edinburgh, 2001), pp. 23-24.

13.H. Marcuse, One-Dimensional Man (Londra, 1991), pp. 21, XX.

14.Dr. Strangelove. Or How I Learned to Stop Worrying and Love the Bomb (1964), regia Stanley Kubrick.

15.2001. A Space Odyssey (1968), regia Stanley Kubrick. HAL, cu sinistrul lui „ochi“ roșu, amintește de monștrii cu un singur ochi din Odiseea lui Homer, ciclopii.

16.Mario Savio, în A. Bloom și W. Breines (ed.), Takin’ It to the Streets. A Sixties Reader (New York, 1995), pp. 111-112.

17.Gregory Calvert, în Bloom şi Breines, Takin' It to the Streets, p. 126.

18.Wright Mills, în Bloom şi Breines, Takin' It to the Streets.

19.Rayna Rap (SDS, University of Michigan), citat în Fraser, 1968, p. 88.

20.C. Wilkerson, Flying Close to the Sun (New York, 2007), pp. 115-116.

21.Citat în K. Sale, SDS (New York, 1973), p. 391.

22.M. Berg, „1968: A Turning Point in American Race Relations?", în C. Fink, P. Gassert şi D. Junker (ed.), 1968: The World Transformed (Cambridge, 1998), p. 407.

23.S. Carmichael, Stokely Speaks. From Black Power to Pan-Africanism (Chicago, 2007), p. 93.

24.Anthony Barnett, citat în Fraser, 1968, p. 88.

25.George Ball, citat în F. Logevall, Choosing War: The Lost Chance for Peace and the Escalation of War in Vietnam (Berkeley, 1999), p. 291.

26.Peter Tautfest, citat în Fraser, 1968, p. 152.

27.Citat în G. Herring, „Tet and the Crisis of Hegemony“, în Fink şi alţii, 1968, p. 48.

28.G.R. Horn, The Spirit of ’68: Rebellion in Western Europe and North America, 1956-1976 (Oxford, 2007), pp. 228-231.

29.A. Glyn, Capitalism Unleashed: Finance, Globalization and Welfare (Oxford, 2007), p. 10.

30.Citat în M.H. Little, America’s Uncivil Wars (New York, 2006), p. 254.

31.Horn, Spirit of ’68, pp. 158-160; A. Belden Fields, Trotskyism and Maoism. Theory and Practice in France and the United States (New York, 1988), cap. 3.

32.J. Bourg, From Revolution to Ethics. May 1968 and Contemporary Thought (Montréal, 2007), p. 51.

33.D. Singer, Prelude to Revolution. France in May 1968 (Londra, 1970), p. 57.

34.Monty Python’s Life of Brian (1979), regia Terry Jones.

35.Horn, Spirit of ,68, pp. 162-163.

36.Wilkerson, Flying Close to the Sun, p. 257.

37.M. Klimke şi J. Scharloth, „Terrorism“, în Klimke şi Scharloth, 1968 in Europe, pp. 270-271.

38.S. Aust, The Baader-Meinhof Group: The Inside Story of a Phenomenon (Londra, 1987), p. 38.

39.D. Hauser, „Terrorism in Europe“, în Klimke şi Scharloth, 1968 in Europe, p. 272.

40.Susanna Ronconi, citată în D. Novelli şi N. Tranfaglia, Vite Sospese: le generazioni del terrorismo (Milano, 1988), p. 114. Vezi şi A. Jamieson, „Identity and Morality in the Italian Red Brigades“, în Terrorism and Political Violence 2, 4 (1990), p. 511.

41.A. Jamieson, „Entry, Discipline and Exit in the Italian Red Brigades“, Terrorism and Political Violence 2, 1 (1990), p. 2.

42.B. Silver, Forces of Labour. Workers’ Movements and Globalization since 1870 (Cambridge, 2005), pp. 52-53.

43.L’Humanité, 9 iulie 1968.

44.C. Marighella, Manual of Urban Guerilla, trad. G. Hanrahan (Chapel Hill, 1985), p. 1.

45.Vezi R. Gott, Guerilla Movements in Latin America (Oxford, 2008), pp. 494-495; D. James, Resistance and Integration, Pesonism and the Argentine Working Class, 1946-1976 (Cambridge, 1976); A. Labrousse, The Tupamaros (Harmondsworth, 1973).

46.S.B. Liss, Marxist Thought in Latin America (Berkeley, 1984), p. 159.

47.The Church in the Present Day Transformation of Latin America in the Light of the Council, vol. 2 (Washington DC, 1979).

48.M. Pérez-Stable, The Cuban Revolution. Origins, Course and Legacy (New York, 1999), pp. 116-120.

49.A. Cabral, Revolution in Guinea. An African People's Struggle (Londra, 1974), p. 87.

50.First Solidarity Conference of the Peoples of Africa, Asia and Latin America. Proceedings (Havana, 1966), p. 166.

51.Pentru legăturile cu partidele comuniste europene, vezi D. Ottaway și M. Ottaway, Afrocommunism (New York, 1981), pp. 30-35. Referitor la studenți și la legăturile Occidentului cu Etiopia, vezi R. Balsvik, „The Ethiopian Students Movement in the 1960s: Challenges and Responses", Proceedings of the Seventh

International Conference of Ethiopian Studies (Lund, 1982), pp. 491-509.

52.Cabral, Revolution in Guinea, p. 82.

53.P. Chabal, Amílcar Cabral: Revolutionary Leadership and People's War (Cambridge, 1983), pp. 167-172.

54.Vezi Ottaway și Ottaway, Afrocommunism, pp. 25-30.

55.Pentru gândirea lor, vezi O.A. Westad, The Global Cold War (Cambridge, 2005), pp. 204-206; K. Brutents, Sovremennîe natsionalino-osvoboditelinîe revoliuții (Nekotorîe voprosî teorii) (Moscova, 1974).

56.H. Cobban, The Palestinian Liberation Organization: People, Power and Politics (Cambridge, 1984), cap. 3.

57.C. Andrew și V. Mitrokhin, The Mitrokhin Archive. The KGB in Europe and the West (Londra, 1999), pp. 143-144.

58.F. Halliday, „The People's Democratic Republic of Yemen: The «Cuban» Path in Arabia", în G. White, R. Murray și C. White (ed.), Revolutionary Socialist Development in the Third World (Brighton, 1983), pp. 37-42.

59.M. Ram, Maoism in India (New York, 1971), cap. 2.

60.A. Isaacman şi B. Isaacman, Mozambique: From Colonialism to Revolution, 1900-1982 (Boulder, 1983), pp. 98-99; M. Hall şi T. Young, Confronting Leviathan, Mozambique since Independence (Londra, 1997), pp. 62-68.

61.Pentru asemănări şi deosebiri cu războiul popular maoist, vezi T. Henriksen, „People's War in Angola, Mozambique and Guinea-Bissau", Journal of Modern African Studies 14 (1976), pp. 377-399.

62.Ibid., pp. 382-383.

63.Referitor la Guineea, pentru opinii pozitive asupra PAIGC, vezi Lars Rudebeck, Guinea-Bissau. A Study of Political Mobilization (Uppsala, 1974). Pentru păreri negative, vezi M. Dhada, Warriors at Work, How Guinea Really was Set Free (Niwot, Colorado, 1993).

64.I. Brinkman, „War, Witches and Traitors: Cases form the MPLA's Eastern Front in Angola (1966-1975)", Journal of African History 44 (2003), pp. 303-325.

65.Isaacman şi Isaacman, Mozambique, p. 86.

66.M. Anne Pitcher, Transforming Mozambique. The Politics of Privatization, 1975-2000 (New York, 2002), pp. 28-37.

67.Citat în R. Dallek, Nixon and Kissinger. Partners in Power (Londra, 2007),

pp. 228.

68.Pentru gândirea partidului, vezi Westad, Global Cold War, pp. 202-203; referitor la gândirea militară şi în afacerile externe, vezi V.M. Zubok, A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev (Chapel Hill, 2007), p. 249.

69.P. Sigmund, The Overthrow of Allende and the Politics of Chile, 1964-1976 (Pittsburgh, 1977), cap. 13.

70.J. Haslam, The Nixon Administration and the Death of Allende's Chile: a Case of Assisted Suicide (Londra, 2005), cap. 7; P. Kornbluh, The Pinochet File: A Declassified Dossier in Atrocity and Accountability (New York, 2003).

71.Zubok, Failed Empire, p. 249.

72.Referitor la armată, vezi D. Porch, The Portuguese Armed Forces and the Revolution (Londra, 1977).

73.P. Pinto, „Urban Social movements and the Transition to Democracy in Portugal, 1974-1976", Historical Journal 51 (2008), pp. 1025-1046; Nancy G. Bermeo, The Revolution within the Revolution: Workers' Control in Rural Portugal (Princeton, 1986).

74.Pinto, „Urban Social Movements", p. 1025.

75.M. Couto, „The Secret Love of Deolinda“, în Couto, Everyman is a Race, trad. D. Brookshaw (Protsmouth, New Hampshire, 1994), p. 112.

76.Pentru comparații între marxismul sovietic și marxismul african, vezi M. Ottaway, „Soviet Marxism and African Socialism“, Journal of Modern African Studies 16, 3 (1978), pp. 477-485.

77.Machel, 18 noiembrie 1976, citat în Hall și Young, Confronting Leviathan, pp. 76, 67.

78.Hall și Young, Confronting Leviathan, p. 102.

79.J. Coelho, „State Resettlement Policies in post-Colonial Rural Mozambique: The Impact of the Communal Village Programme on Tete Province, 1977-1982“, Journal of Southern African Studies 24 (1988), pp. 61-91.

80.D. Birmingham, „Angola“, în P. Chabal (ed.), A History of Lusophone Africa (Londra, 2002), pp. 152-153.

81.H. Tuma, The Case of the Socialist Witchdoctor and Other Stories (Oxford, 1993), p. 8.

82.Balsvik, Students, p. 133.

83.B. Zewde, A History of Modern Ethiopia, 1855-1991 (Oxford, 2001), p. 222.

84.Ibid., pp. 149-150.

85.Balsvik, Students, p. 294.

86.Citat în Dawit Wolde Giorgis, Red Tears. War, Famine and Revolution in Ethiopia (Trenton, New Jersey, 1989), p. 11.

87.R. Lefort, Ethiopia: An Heretical Revolution?, trad. A. Berret (Londra, 1983), p. 276.

88.Zewde, Modern Ethiopia, p. 249.

89.Lefort, Ethiopia, p. 278.

90.Pentru această opinie despre Mengistu, vezi D. Donham, Marxist Modern. An Ethnographic History of the Ethiopian Revolution (Berkeley, 1999), pp. 129-130; Dawit, Red Tears, pp. 30-31.

91.A. Tiruneh, The Ethiopian Revolution, 1974-1987 (Cambridge, 1993), p. 79.

92.Donham, Marxist Modern, p. 29.

93.Raport către Misiunea USAID în Etiopia, 1976.

94.Lefort, Ethiopia, p. 278.

95.Vezi M. Ezra, Ecological Degradation, Rural Poverty, and Migration in Ethiopia. A Contextual Analysis (New York, 2001).

96.F. Bizot, The Gate, trad. E. Cameron (Londra, 2004).

97.Ibid., p. 119.

98.Ibid., p. 116.

99.Ibid., p. 117.

100.Ibid., p. 115.

101.D.P. Chandler, Brother Number One: A Political Biography of Pol Pot, ediție revizuită (Boulder, 1999), pp. 8-9, 37.

102.F. Debré, Cambodge: La Révolution de la forêt (Paris, 1976), p. 82.

103.Interviu cu Soth Polin, citat în Chandler, Brother Number One, p. 52.

104.Pol Pot, „Abbreviated History Lesson on the History of the Kampuchean Revolutionary Movement Led by the Communist Party of Kampuchea“ (la începutul lui 1977), în D. Chandler, B. Kiernan şi C. Boua (ed.), Pol Pot Plans the Future (New Haven, 1988), pp. 218-219.

105.Vezi, de exemplu, F. Ponchaud, „Social Change in the Vortex of Revolution“, în K. Jackson (ed.), Cambodia 1975-1978: Rendezvous with Death (Princeton, 1989), pp. 170 ș.cl.

106.Bizot, The Gate, p. 110.

107.B. Kiernan, „Enver Pasha and Pol Pot: A Comparison between the Armenian and Cambodian Genocides“, în Proceedings of the International Conference on the „Problems of Genocide“ (Cambridge, Massachusetts, 1997), pp. 56-57.

108.P. Short, Pol Pot: The History of a Nightmare (Londra, 2004), p. 337.

109.J.-L. Margolin, „Cambodia. The Country of Disconcerting Crimes“ în S. Courtois şi alţii, The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression (Cambridge, Massachusetts, 1999), p. 626.

110.110. Pentru opinii diferite, vezi K. Jackson, „Introducere“, în Jackson (ed.), Cambodia, pp. 9, 11; M. Vickery, „Democratic Kampuchea: Themes and

Variations“, în D. Chandler și B. Kiernan (ed.), Revolution and Its Aftermath in Kampuchea: Eight Essays (New Haven, 1983), p. 131.

111.Citat în B. Kiernan, The Pol Pot Regime: Race, Power and Genocide in Cambodia under the Khmer Rouge, 1975-1979 (New Haven, 1996), p. 62.

112.Vezi Short, Pol Pot, p. 287.

113.A. Hinton, „Why Did You Kill? The Cambodian Genocide and the Dark Side of Face and Honor“, The Journal of Asian Studies 57 (1998),p. 110.

114.Chandler și alții, Pol Pot Plans the Future, p. 158.

115.S. Heder, Kampuchean Occupation and Resistance (Bangkok, 1980), p. 6.

116.Citat în Chandler, Brother Number One, p. 115.

117.D. Pran, Children of Cambodia’s Killing Fields. Memoirs of Survivors (New Haven, 1997), p. 131.

118.Margolin, „Cambodia“, p. 626.

119.Chandler și alții, Pol Pot Plans the Future, p. 183.

120.Pentru estimări mai mari, vezi M. Sliwinsky, Le Génocide Khmer Rouge: Une analyse démographique (Paris, 1995). Pentru numărul morţilor, vezi Margolin, „Cambodia“, pp. 588-591.

121.Hinton, „Why Did You Kill?“, pp. 113, 118.

122.A. Hyman, Afghanistan under Soviet Domination, 1964-1991 (Londra, 1992), pp. 92-98.

123.Pentru gândirea sovietică, H. Bradsher, Afghan Communism and Soviet Intervention (Oxford, 2000), cap. 3; Westad, Global Cold War, pp. 299-326.

124.Silvio Pons, „Meetings between the Italian Communist party and the Communist Party of the Soviet Union, Moscow and Rome, 1978-1980“, Cold War History 3 (2002), pp. 157-166.

125.The Economist, 20 decembrie 1978.

Capitolul 12. REVOLUȚIILE ÎNGEMĂNATE

1.D. Remnick, Lenin’s Tomb. The Last Days of the Soviet Empire (Londra, 1994), p. 156.

2.Citat în M. Leffler, For the Soul of All Mankind, The United States, the Soviet Union and the Cold War (New York, 2007), p. 385.

3.Ibid., p. 394.

4.D. Reynolds, Summits. Six Meetings That Shaped the Twentieth Century (Londra, 2007), p. 360.

5.M. Gorbaciov, Memoirs (Londra, 1997), p. 489.

6.Liu Binyan, People or Monsters? And Other Stories and Reportage from China after Mao, ed. P. Link (Bloomington, 1983), pp. 11-68.

7.R. Baum, Burying Mao: Chinese Politics in the Age of Deng Xiaoping (Princeton, 1994), p. 8.

8.S. Shirk, The Political Logic of Economic Reform in China (Berkeley, 1993),

cap. 10.

9.W. Jenner și D. Davin (ed.), Chinese Lives (Londra, 1986), pp. 8-9, 13.

10.L. Zhang și C. Macleod (ed.), China Remembers (Oxford, 1999), p. 5.

11.People's Daily, 3 august 2006.

12.A. Yurchak, Everything was Forever, until It was No More. The Last Soviet Generation (Princeton, 2006), p. 113.

13.Ibid., pp. 96-97.

14.Ibid.

15.R. Tökés, Murmur and Whispers: Public Opinion and Legitimacy Crisis in Hungary, 1972-1989 (Pittsburgh, 1997), pp. 37-39.

16.Ibid., p. 56.

17.D. Bahry, „Society Transformed? Rethinking the Social Roots of Perestroika", Slavic Review 52 (1993), pp. 516-517.

18.D. Mason, Public Opinion and Political Change in Poland (Cambridge, 1985), pp. 63-64.

19.H. Merskey și B. Shafran, „Political Hazards in the Diagnosis of «Sluggish Schizophrenia»“, British Journal of Psychiatry 148 (1986), p. 253.

20.M. Fulbrook, The People’s State: East German Society from Hitler to Honecker (New Haven, 2005), pp. 241-242.

21.Intervievat în B. Miller, Narratives of Guilt and Compliance in Unified Germany: Stasi Informers and Their Impact on Society (Londra, 1999), pp. 67-68.

22.Citat în Miller, Narratives of Guilt, pp. 43-44.

23.Citat în ibid., p. 101.

24.Vezi Yurchak, Everything was Forever, pp. 107-108.

25.Bahry, „Society Transformed?“, p. 539.

26.Tökés, Murmur and Whispers, p. 56.

27.Vezi, de exemplu, J. Kopstein, The Politics of Economic Decline in East Germany, 1945-1989 (Chapel Hill, 1997), pp. 122-129.

28.A. Țipko citat în M. Ouimet, The Rise and Fall of the Brezhnev Doctrine in Soviet Foreign Policy (Chapel Hill, 2003), pp. 252-253.

29.M. Ellman și V. Kontorovich (ed.), The Destruction of the Soviet Economic System: an Insider's History (Armonk, New York, 1998), p. 173.

30.Referitor la deziluzia acestui grup, vezi O. Westad, „How the Cold War Crumbled", în S. Pons şi F. Romero (ed.), Reinterpreting the End of the Cold War. Issues, Interpretations, Periodizations (Londra, 2005), p. 76. Vezi şi A. Brown, Seven Years That Changed the World: Perestroika in Perspective (Oxford, 2007), pp. 172-173.

31.A. Iakovlev, Sumerki (Moscova, 2003), p. 354.

32.Mason, Public Opinion, p. 45.

33.Ibid., p. 82.

34.Acest argument, evidențiind importanța Bisericii, mai mare decât a clasei muncitoare sau a societății civile, îi aparține lui M. Osa, Solidarity and Contention: Networks of Polish Opposition (Minneapolis, 2003).

35.Citat în ibid., p. 136.

36.A. Glyn, Capitalism Unleashed: Finance, Globalization, and Welfare (Oxford, 2007), p. 22.

37.Vezi P. Buhle, Marxism in the United States: Remapping the History of the American Left (Londra, 1987), pp. 206-210.

38.D. Patinikin, Essays on and the Chicago Tradition (Durham, Carolina de Nord, 1981), p. 4.

39.J. Kirkpatrick, Dictatorships and Double Standards; Rationalism and Reason in Politics (Washington, DC, 1982).

40.R. Brenner, The Boom and the Bubble: the US in the World Economy (Londra, 2002), p. 35.

41.G. Arrighi, „The World Economy and the Cold War, 1970-1990“, în curs de apariție în The Cambridge History of the Cold War, p. 22.

42.Ibid., p.16.

43.I. Zloch-Christy, Debt Problems of Eastern Europe (Cambridge, 1987), p. 38.

44.S. Woodward, Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War (Washington DC, 1995), cap. 3.

45.Vezi C. Andrew şi V. Mitrokhin, The Mitrokhin Archive. The KGB in Europe and the West (Londra, 1999), p. 686.

46.G. Ekiert, The State against Society: Political Crises and Their Aftermath in East Central Europe (Princeton, 1996), pp. 243-244, 247.

47.Quimet, Rise and Fall, pp. 249-250.

48.Baibakov către Schürer, citat în Kopstein, Politics of Economic Decline, pp. 93-94.

49.Red Dawn (1984), regia John Milius.

50.R. Reagan, discurs rostit în Parlamentul Britanic, 8 iunie 1982. http://www.reagan.utexas.edu/search/speeches/speechs_srch.html.

51.R. Reagan, sesiune de întrebări şi răspunsuri cu elevii de liceu, 25 martie 1983, http://www.reagan.utexas.edu/archives/speeches/1983/ 32583c.html

52.Pentru acest subiect, vezi I. Molloy, Rolling Back Revolution: The

Emergence of Low Intensity Conflict (Londra, 2001), p. 20.

53.C. Krauthammer, „The Poverty of Realism“, The New Republic, 17 februarie 1986, p. 15.

54.Psychological Operations in Guerilla Warfare (1983), http://www.freewebs.com.moeial/CIA’s%20Psychological%20 Operations%20in%Guerilla%20Warfare.pdf.

55.E. Wood, Insurgent Collective Action and Civil War in El Salvador (Cambridge, 1993).

56.T. Walker, Nicaragua. Living in the Shadow of the Eagle (Boulder, 2003), p. 56.

57.J. Ciment, Angola and Mozambique: Postcolonial Wars in Southern Africa (New York, 1997), p. 87.

58.Citat în J. Persico, Casey. From the OSS to the CIA (New York, 1990), p. 226.

59.B. Fischer, „The Soviet-American War Scare of the 1980s“, International Journal of Intelligence (toamna 2006), pp. 480-517.

60.Pentru diferite opinii privind importanța SDI, vezi Ellman și Kontorovich,

Destruction, pp. 55-64.

61.M.I. Gerasev, citat în ibid., p. 65.

62.Iakovlev, Sumerki, pp. 394-395.

63.Ibid., p. 395.

64.Ibid., p. 394.

65.Ellman şi Kontorovich, Destruction, pp. 269-270; V. Boldin, Ten Years That Shook the World; The Gorbachev Era as Witnessed by His Chief of Staff, trad. E. Rossiter (New York, 1994), p. 114.

66.A. Cerniaev, Şestilet s Gorbachevîm: po dnevnikovîm zapisiam (Moscova, 1993), p. 8.

67.M. Gorbaciov, Zhiznii reformî (Moscova, 1995), vol. i, p. 208.

68.A. Iakovlev, Gorkaia ceaşa (Yaroslavli, 1994), pp. 205-212.

69.B.A. Fischer, The Reagan Reversal: Foreign Policy and the End of the Cold War (Columbia, 1997), pp. 102-143.

70.A. Brown, The Gorbachev Factor (Oxford, 1996), pp. 115-117.

71.M. Gorbaciov, „Raport în plenul Comitetului Central al CPSU, 6 ianuarie 1989“, Current Digest of Soviet Press 41 (1989), p. 1.

72.Aleksandr Iakovlev, în S. Cohen şi K. Van den Heuvel, Voices of Glasnost. Interviews with Gorbachev’s Reformers (New York, 1989), p. 39.

73.Ţipko, în Ellman şi Kontorovich, Destruction, p. 181.

74.A. Ţipko, „Istoki stalinizma“, Nauka i jizni 11-12 (1988), 1-2 (1989).

75.N. Zarafşan, în R. MacKay, Letters to Gorbachev: Life in Russia through the Postbag of Argumentî i Faktî (Londra, 1991), p. 173.

76.Tökés, Murmurs and Whispers, p. 48.

77.Ellman şi Kontorovich, Destruction, p. 38.

78.D. Slejška, J. Herzmann a kolektiv, Sondy do veřejného mínění (Jaro 1968, Podzim 1989) (Praga, 1990), p. 54

79.Pentru o apărare a modelului chinez, vezi, de exemplu, P. Nolan, China’s Rise, Russia’s Fall (Basingstoke, 1995).

80.S. Solnick, Stealing the State: Control and Collapse in Soviet Institutions (Cambridge, Massachusetts, 1998).

81.P. Kenney, A Carnival of Revolution: Central Europe 1989 (Princeton, 2002), pp. 161-162.

82.Ibid., pp. 12-13.

83.Citat în ibid., p. 141.

84.C. Maier, Dissolution. The Crisis of Communism and the End of East Germany (Princeton, 1997), p. 156.

85.M. Fulbrook, Anatomy of a Dictatorship. Inside the GDR, 1949-1989 (Oxford, 1995), pp. 259-260.

86.Pentru mai marea implicare a muncitorilor din Polonia comparativ cu RDG, vezi L. Fuller, Where Was the Working Class? Revolution in East Germany (Urbana, Illinois, 1999).

87.Citat în O.A. Westad, The Global Cold War (Cambridge, 2005), p. 382.

88.J. Hough, The Logic of Economic Reform in Russia (Washington DC, 2001), p. 366.

89.A. Knight, Spies without Cloaks: The KGB Successors (Princeton, 1996), pp. 12-37.

90.Woodward, Balkan Tragedy, pp. 127-128.

91.A. Nathan şi P. Link (ed.), The Tienamen Papers (Londra, 2001), p. xxxvii.

92.Ibid., p. 163.

93.Ibid., p. 143.

94.Gorbachev, Memoirs, p. 490.

95.Nathan şi Link, Tiananmen Papers, p. 173.

96.Su Xiaokang şi Wang Luxiang, Deathsong of the River: a Reader’s Guide to the Chinese TV Series, trad. R. Bodman (Ithaca, 1991), p. 221.

97.R. Baum, Reform and Reaction in post-Mao China: the Road to Tienanmen (New York, 1991), p. 456.

Epilog. Roșu, portocaliu, verde... și roșu?

1.Lin Jinhui, 28 septembrie 2002, http://www.china.org.cn/english /2002/Sep/44589.htm. Vezi și K. Louie, Theorizing Chinese Masculinity (Cambridge, 2002), p. 58.

2.D. Yergin și J. Stanislaw, The Commanding Heights: the New Reality of Economic Power (New York, 1998), p. 137.

3.T. Friedman, „Senseless in Seattle II“, New York Times, 8 decembrie 1999. Pentru alte exemple, vezi Frank, One Market under God, pp. 61-68.

4.F. Fukuyama The End of History and the Last Man (Londra, 1992), pp. 66-69, 206-207.

5.Wall Street Journal, 26 mai 2000. Pentru aceste teme, vezi T. Frank, One Market under God. Extreme Capitalism, Market Populism, and the End of Economic Democracy (Londra, 2000), cap.1.

6.R. Brenner, The Boom and the Bubble: the US in the World Economy (Londra, 2002), p. 43.

7.J. Hellman, „Winners Take All: The Politics of Partial Reform in Postcommunist Transitions“, World Politics 50 (1998), p. 209.

8.Ibid., pp. 223-224.

9.J. Stiglitz, Globalization and Its Discontents (Londra, 2002), p. 157.

10.Pentru acest subiect, vezi P. Reddaway și D. Glinski, The Tragedy of Market Reforms. Market Bolshevism against Democracy (Washington DC, 2001), pp. 252-255.

11.S. Shirk, The Political Logic of Economic Reform in China (Berkeley, 1993), cap. 3.

12.H. Wu, Laogai. The Chinese Gulag (Boulder, 1992).

13.S. Shirk, China. Fragile Superpower (Oxford, 2007), p. 48.

14.D. Bell, China's New Confucianism. Politics and Everyday Life in a Changing Society (Princeton, 2008), cap. 1.

15.Minxin Pei, China's Trapped Transition: the Limits of Developmental Autocracy (Cambridge, Massachusetts, 2006), pp. 191-196.

16.V. Bunce și S. Wolchik, „International Diffusion and Postcommunist Electoral Revolutions", Communist and Postcommunist Studies 3 (2006),

pp. 283-284; M. Beissinger, „Structure and Example in Modular Political Phenomena: The Diffusion of Bulldozer/Rose/Orange/Tulip Revolutions“, Perspectives on Politics 5 (iunie 2007), pp. 259-276.

17.K. Collins, „The Logic of Clan Politics. Evidence from the Central Asian Trajectories“, World Politics 56 (2004), pp. 224-261.

18.A. Buzo, „The Guerilla Dynasty: Politics from the Central Asian Trajectories“, World Politics 56 (2004), pp. 224-261.

19.S. Eckstein, Back from the Future: Cuba under Castro (Princeton, 1994), pp. 233-237.

20.Citat în O. Starn, „Maoism in the Andes. The Communist Party of Peru – Shining Path, and the Refusal of History“, Journal of Latin American Studies 27 (1991), p. 399.

21.Ibid., p. 409.

22.J. Nochlin, Vanguard Revolutionaries in Latin America (Boulder, 2003), p. 63.

23.C. McClintock, „Peru’s Sendero Luminoso Rebellion. Origins and Trajectory“, în S. Eckstein (ed.), Power and Popular Protest. Latin American Social Movements (Berkeley, 2001), p. 83.

24.Starn, „Maoism“, p. 416.

25.A. Vanaik, „The New Himalayan Republic“, New Left Review, 49 (2008), p. 63.

26.M. Mohanty, „Challenges of Revolutionary Violence. The Naxalite Movement in Perspective“, Economic and Political Weekly, 22 iulie 2006.

27.C. Sreedharan, „Karl and the Kalashnikov“, http://www.rediff.com/news/1998/aug/25pwg.htm, 25 august 1998.

28.Pentru acest aspect, vezi N. Henck, Subcommander Marcos. The Man and the Mask (Durham, Carolina de Nord, 2007), pp. 365-366.

29.Interviu cu G. Marquez şi R. Pombo, „The Punch Card and the Hour Glass“, New Left Review (mai-iunie 2002), p. 70.

30.B. Brecht, „To Those Born Later“, trad. J. Willett, R. Manheim şi E. Fried, în P. Forbes, Scanning the Century. The Penguin Book of the Twentieth Century in Poetry (Londra, 2000), pp. 55-57.

31.P. Neruda, Memoirs (Londra, 1976), pp. 332-333.

32.T. Paterson, „A Harsh Lesson for Germany, Courtesy of Its Socialist Past“, Independent, 22 octombrie 2008.

Bibliografie selectivă

Introducere. 1789–1889–1989

S. Courtois şi alţii, The Black Book of Communism (Cambridge, Massachusetts, 1999), traducere: Cartea neagră a comunismului. Crime. Teroare. Represiune (Editura Humanitas, Bucureşti, 1998).

M. Dreyfus şi alţii, Le Siècle des communismes (Paris, 2000).

F. Furet, The Passing of an Illusion (Chicago, 2004).

K. Jowitt, New World Disorder. The Leninist Extinction (Berkeley, 1992).

L. Kolakowski, Main Currents of Marxism (Oxford, 1978).

W. Laqueur, The Dream That Failed (Oxford, 1994).

G. Lichtheim, A Short History of Socialism (Londra, 1975).

M. Malia, The Soviet Tragedy (New York, 1994).

R. Pipes, Communism (Londra, 2002).

D. Sasoon, One Hundred Years of Socialism: The West European Left in the Twentieth Century (Londra, 1997).

R. Service, Comrades: a World History of Communism (Londra, 2007).

A. Walicki, Marxism and the Leap to the Kingdom of Freedom (Stanford, 1995).

Prolog. Creuzetul clasic

K. Baker, Inventing the French Revolution: Essays on French Political Culture in the Eighteenth Century (Cambridge, 1990).

D. Bell, The Cult of Nation in France. Inventing Nationalism, 1680–1800 (Cambridge, Massachusetts, 2001).

A. Forrest, The Soldiers of the French Revolution (Durham, Carolina de Nord, 1990).

J. Hardman, Robespierre (Londra, 1999).

P. Higgonet, Goodness Beyond Virtue. Jacobins during the French Revolution (Cambridge, Massachusetts, 1998).

L. Hunt, Politics, Culture, and Class in the French Revolution (Londra, 1986).

D. Jordan, The Revolutionary Career of Maximilien Robespierre (Londra, 1985).

C. Lucas (ed.), The French Revolution and the Creation of Modern Political Culture. Vol. 2: The Political Culture of the French Revolution (Oxford, 1998).

J. Lynn, The Bayonets of the Republic: Motivation and Tactics in The Army of Revolutionary France, 1791–1794 (Urbana, Ill.).

M. Ozouf, Festivals and the French Revolution (Cambridge, Massachusetts, 1988).

R. Rose, Gracchus Babeuf: the First Revolutionary Communist (Stanford, 1978).

W. Sewell, A Rethoric of Bourgeois Revolution. The Abbé Sièyes and What is the Third Estate? (Durham, Carolina de Nord, 1994).

J. Shklar, Men and Citizens: a Study of Rousseau’s Social Theory (Cambridge, 1969).

Capitolul 1. Un prometeu german

F. Andreucci, „The Diffusion of Marxism in Italy during the Late Nineteenth Century”, în R. Samuel şi G. Stedman Jones (ed.), Culture, Ideology and Politics: Essays for Eric Hobsbawn (Londra, 1982).

J. Beecher, Charles Fourier: The Visionary and His World (Berkeley, 1986).

C. Cahm, Kropotkin and the Rise of Revolutionary Anarchism, 1872-1886 (Cambridge, 1989).

L. Derfler, Paul Lafargue and the Founding of French Marxism, 1842-1882 (Cambridge, Massachusetts, 1991).

G. Duveau, 1848: The Making of a Revolution, trad. A. Carter (Londra, 1967).

J. Ehrenberg, Proudhon and His Age (Atlantic Highlands, New Jersey, 1996).

G. Eley, Forging Democracy. The History of Left in Europe, 1850–2000 (New York, 2002).

R. Fletcher, Revisionism and Empire. Socialist Imperialism in Germany, 1897–1914 (Londra, 1984).

F. Furet, Marx and the French Revolution (Chicago, 1988).

R.G. Garnett, Co-operation and the Owenite Socialist Communities in Britain, 1825–45 (Manchester, 1987).

D. Geary, European Labour Protest, 1848–1939 (Londra, 1981).

D. Geary, Karl Kautsky (Manchester, 1987).

D. Geary (ed.), Labour and Socialist Movements in Europe before 1914 (Oxford, 1989).

A. Gilbert, Marx’s Politics. Communists and Citizens (Oxford, 1981).

H. Goldberg, The Life of Jean Jaurès (Madison, 1962).

R. Gould, Insurgent Identities: Class, Communities and Protest from 1848 to the Commune (Chicago, 1995).

L. Haimson şi C. Tilly (ed.), Strikes, Wars and Revolutions in an International Perspective. Strike Waves in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries (Cambridge, 1989).

S. Hanson, Time and Revolution. Marxism and the Design of Soviet Institutions (Chapel Hill, 1997).

J.F.C. Harrison, Robert Owen and the Owenites in Britain and America: The Quest for the New Moral World (Londra, 1969).

E.J. Hobsbawm (ed.), The History of Marxism (Brighton, 1982).

R.N. Hunt, The Political Ideas of Marx and Engels (2 vol.) (Pittsburgh, 1974).

C.H. Johnson, Utopian Communism in France: Cabet and the Icarians, 1839–1851 (Ithaca, 1974).

I. Katznelson şi A.R. Zolberg (ed.), Working-Class Formation: Nineteenth Century Patterns in Western Europe and the United States (Princeton, 1986).

V. Lidtke, The Alternative Culture: Socialist Labor in Imperial Germany (New York, 1985).

V.L. Lidtke, The Outlawed Party: Social Democracy in Germany, 1878–1890 (Princeton, 1966).

D. Lovell, From Marx to Lenin. An Evaluation of Marx’s Responsability for Soviet Authoritarianism (Cambridge, 1984).

D. McLellan, Karl Marx: a Biography (Londra, 1995).

F.E. Manuel, The New World of Henri Saint-Simon (Cambridge, Massachusetts, 1962).

F.E. Manuel, The Prophets of Paris (Cambridge, Massachusetts, 1962).

F.E. Manuel şi F.P. Manuel, Utopian Thought in the Western World (Oxford, 1979).

J.E. Miller, From Elite to Mass Politics. Italian Socialism in the Giolittian Era, 1900–1914 (Kent, Ohio, 1990).

M.A. Miller, Kropotkin (Chicago, 1976).

S. Miller şi H. Potthoff, A History of German Social Democracy from 1848 to the Present, trad. J.A. Underwood (Leamington Spa, 1986).

R. Morgan, The German Social Democrats and the First International, 1864–1872 (Cambridge, 1965).

J. Rougerie, Le Procès des Communards (Paris, 1971).

M. Salvadori, Karl Kautsky (Londra, 1979).

W. Sewell, Work and Revolution in France: the Language of Labor from the Old Regime to 1848 (Cambridge, 1980), cap. 9.

A.B. Spitzer, The Revolutionary Theories of Louis Auguste Blanqui (New York, 1957).

G.P. Steenson, After Marx, before Lenin: Marxism and Socialist Working-Class Parties in Europe, 1884–1914 (Pittsburgh, 1991).

G.P. Steenson, „Not One Man! Not One Penny!" German Social-Democracy, 1863-1914 (Pittsburgh, 1981).

M. Steger, The Quest for Evolutionary Socialism. Eduard Bernstein and Social Democracy (Cambridge, 1977).

V.K. Steven, Between Marxism and Anarchism: Benoît Malon and French Reformist Socialism (Berkeley, 1992).

R. Stuart, Marxism at Work: Ideology, Class and French Socialism during the Third Republic (Cambridge, 2002).

Keith Taylor, (ed.), Henri Saint-Simon (1760–1825): Selected Writings on Science, Industry and Social Organization (Londra, 1975).

F. van Holthoon şi M. Van der Linden (ed.), Internationalism in the Labour Movement, 1830–1940 (Leiden, 1988).

K.S. Vincent, Pierre-Joseph Proudhon and the Rise of French Republican Socialism (New York, 1984).

A. Walicki, Marxism and the Leap to the Kingdom of Freedom (Stanford, 1995).

E. Weitz, Creating German Communism 1890–1990: From Popular Protests to Socialist State (Princeton, 1997).

G. Woodcock, Anarchism: A History of Libertarian Ideas and Movements (Harmondsworth, 1975).

Capitolul 2. CĂLĂREȚII DE ARAMĂ

A. Ascher, The Revolution of 1905 (2 vol.) (Stanford, 1988, 1992).

S.H. Baron, Plekhanov: The Father of Russian Marxism (Londra, 1963).

V. Bonnell, Roots of Rebellion: Workers' Politics and Organization in St. Petersburg and Moscow, 1900-1914 (Berkeley, 1983).

K. Clark, Petersburg: Crucible of Cultural Revolution (Cambridge, Massachusetts, 1995).

O. Figes, A People's Tragedy: The Russian Revolution, 1891–1924 (Londra, 1996).

O. Figes şi B. Kolonotskii, Interpreting the Russian Revolution: the Language and Symbols of 1917 (New Haven, 1999).

S. Fitzpatrick şi Y. Slezkine, In the Shadow of Revolution: Life Stories of Russian Women from 1917 to the Second World War, trad. Y. Slezkine, (Princeton, 2000).

A. Geifman, Thou Shalt Kill. Revolutionary Terrorism in Russia, 1894-1917 (Princeton, 1993).

J. von Geldern, Bolshevik Festivals 1917–1920 (Berkeley, 1993).

A. Gleason, Young Russia. The Genesis of Russian Radicalism in the 1860s (Chicago, 1980).

A. Gleason, P. Kenez şi R. Stites (ed.), Bolshevik Culture: Experiment and Order in the Russian Revolution (Bloomington, 1985).

W. Goldman, Women, the State and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917–1936 (Cambridge, 1993).

T. Hasegawa, The February Revolution, Petrograd, 1917 (Seattle, Washington, 1981).

P. Holquist, Making War, Forging Revolution: Russia's Continuum of Crisis, 1914–1921 (Cambridge, Massachusetts, 2002).

D. Kaiser (ed.), The Workers' Revolution in Russia, 1917: The View from Below (Cambridge, 1987).

S. Kanatchikov, A Radical Worker in Tsarist Russia: the Autobiography of Semen Ivanovich Kanatchikov, trad. şi ed. R. Zelnik (Stanford, 1986).

A. Kelly, Mikhail Bakunin: A Study in the Psychology and Politics of Utopianism (Oxford, 1982).

T. McDaniel, Autocracy, Capitalism and Revolution in Russia (Berkeley, 1988).

S. Malle, The Economic Organization of War Communism, 1918–1921 (Cambridge, 1985).

S. Morrisey, Heralds of Revolution: Russian Students and the Mythologies of Radicalism (New York, 1998).

J. Sanborn, Drafting the Russian Nation. Military Conscription, Total War, and Mass Politics, 1905-1925 (Dekalb, Illinois, 2003).

R. Service, Lenin. A Biography (Basingstoke, 2005).

S. Smith, Red Petrograd: Revolution in the Factories, 1917–18 (Cambridge, 1983).

M. Steinberg, Voices of Revolution, 1917 (New Haven, 2001).

R. Stites, Revolutionary Dreams: Utopian Vision and Experimental Life in the Russian Revolution (New York, 1989).

R. Wortman, Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy, Vol. 2: From Alexander II to the Abdication of Nicholas II (Princeton, 2000).

Capitolul 3. SUB OCHII OCCIDENTULUI

W.T. Angtress, Stillborn Revolution: The Communist Bid for Power in Germany, 1921–1923 (Princeton: Princeton University Press, 1963).

A. Arato şi P. Breines, The Young Lukács and the Origins of Western Marxism (Londra, 1979).

I. Banac (ed.), The Effects of World War I: The Class War after the Great War: The Rise of Communist Parties in East Central Europe, 1918–1921 (New York, 1983).

L. Boswell, Rural Communism in France, 1920–1939 (Ithaca, 1998).

P. Broué, Histoire de l'Internationale Communiste, 1919–1943 (Paris, 1997).

M. Caballero, Latin America and the Comintern, 1919–1943 (Cambridge, 1986).

F.L. Carsten, Revolution in Central Europe, 1918–1919 (Aldershot, 1988).

M. Clark, Antonio Gramsci and the Revolution That Failed (New Haven, 1977).

F. Claudin, The Communist Movement: From Comintern to Cominform, trad. B. Pearce şi F. MacDonagh (Harmondsworth, 1975).

B. Fowkes, Communism in Germany under the Weimar Republic (Londra, 1984).

G. Haupt, Socialism and the Great War: The Collapse of the Second International (Oxford, 1972).

J. Humbert-Droz, De Lenine à Staline: Dix ans au service de l'Internationale communiste, 1921–1931 (Neuchâtel, 1971).

D. Kirby, War, Peace and Revolution. International Socialism at the Crossroads, 1914–1918 (New York, 1986).

B. Kovrig, Communism in Hungary. From Kun to Kádár (Stanford, 1979).

W. Leonhard, Child of the Revolution, trad. C.M. Woodhouse (Londra, 1979).

K. McDermott şi J. Agnew, The Comintern. A History of International Communism from Lenin to Stalin (Basingstoke, 1996).

K.-M. Mallmann, Kommunsiten in der Weimarer Republik. Sozialgeschichte einer revolutionären Bewegung (Darmstadt, 1996).

K. Morgan, G. Cohen şi A. Flinn, Communists and British Society 1920–1991 (Londra, 2003).

J.P. Nettl, Rosa Luxemburg (Londra, 1966).

T. Reese şi A. Thorpe (ed.), International Communism and the Communist International, 1919–1943 (Manchester, 1998).

P. Spriano, The Occupation of Factories: Italy 1920, trad. G. Williams (Londra, 1975).

R. Tökes, Béla Kun and the Hungarian Soviet Republic: the Origins and Role of the Communist Party of Hungary in the Revolution of 1918–1919 (New York, 1976).

H. Weber, Die Wandlung des deutschen Kommunismus (2 vol.) (Frankfurt am Main, 1969).

E. Weitz, Creating German Communism 1890-1990: From Popular Protests to Socialist State (Princeton, 1997).

J. Willett, The New Sobriety 1917–1933: Art and Politics in the Weimar Period (Londra, 1978).

R. Wohl, French Communism in the Making, 1914-1924 (Stanford, 1966).

C. Wrigley (ed.), Challenges of Labour: Central and Western Europe, 1917–1920 (Londra, 1993).

Capitolul 4. OAMENI DE OȚEL

J. Baberowski, Der rote Terror: die Geschischte des Stalinismus (München, 2003).

D. Bordwell, The Cinema of Eisenstein (Cambridge, Massachusetts, 1993).

D. Brandenberger, National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956 (Cambridge, Massachusetts, 2002).

J. Brooks, Thank You, Comrade Stalin! Soviet Public Culture from Revolution to Cold War (Princeton, 2000).

S. Cohen, Bukharin and the Bolshevik Revolution: A Political Biography, 1888–1938 (Oxford, 1980).

M. David-Fox, Revolution of the Mind: Higher Learning among the Bolsheviks, 1918–1929 (Ithaca, 1997).

S. Davis, Popular Opinion in Stalin's Russia. Terror, Propaganda and Dissent, 1934–1941 (Cambridge, 1997).

S. Fitzpatrick, Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s (Oxford, 1999).

S. Fitzpatrick, Stalin's Peasants. Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization (Oxford, 1994).

S. Fitzpatrick, A. Rabinowitch şi R. Stites (ed.), Russia in the Era of NEP: Explorations in Soviet Society and Culture (Bloomington, 1991).

V. Garros, N. Kormevskaya şi T. Lahusen (ed.), Intimacy and Terror. Soviet Diaries of the 1930s, trad. C. Flath (New York, 1995).

J. Getty şi O. Naumov, The Road to Terror: Stalin and the Self-destruction of the

Bolsheviks, 1932–1939 (New Haven, 1999).

J. Getty şi O. Naumov, Yezhov, The Rise of Stalin's „Iron Fist" (New Haven, 2008).

J. Hellbeck, Revolution on My Mind: Writing a Diary under Stalin (Cambridge, Massachusetts, 2006).

S. Kotkin, Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization (Berkeley, 1995).

V. Kravchenko, I Chose Freedom. The Personal and Political Life of a Soviet Official (Londra, 1947).

T. Martin, The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939 (Ithaca, 2001).

E. Naiman, Sex in Public. The Incarnation of Early Soviet Ideology (Princeton, 1997).

D. Priestland, Stalinism and the Politics of Mobilization. Ideas, Power and Terror in Inter-war Russia (Oxford, 2007).

R. Service, Stalin. A Biography (Londra, 2004).

L. Siegelbaum şi A. Sokolov (ed.), Stalinism as a Way of Life (New Haven, 2000).

E. Van Ree, The Political Thought of Joseph Stalin. A Study in Twentieth Century Revolutionary Patriotism (Londra, 2002).

Capitolul 5. FRONTURILE POPULARE

B. Abrams, The Struggle for the Soul of the Nation. Czech Culture and the Rise of Communism (Lanham, 2004).

A. Agosti, Palmiro Togliatti (Torino, 1996).

M.S. Alexander şi H. Graham (ed.), The French and Spanish Popular Fronts: Comparative Perspectives (Cambridge, 1989).

Robert Alexander, International Trotskyism, 1929–1985. A Documented Analysis of the Movement (Durham, Carolina de Nord, 1991).

R. Cerdas, The Communist International in Central America (Londra, 1993).

S. Courtois şi M. Lazar, Histoire du communisme français (Paris, 2000).

A. Dallin şi F. Firsov (ed.), Dimitrov and Stalin 1934-1943. Letters from the Soviet Archives (New Haven, 2000).

I. Deutscher, The Prophet Outcast: Trotsky, 1929–1940 (Londra, 1963).

M. Djilas, Conversations with Stalin, trad. M. Petrovich (Harmondworth, 1969).

T. Draper, American Communism and Soviet Russia. The Formative Period, ediţie revizuită (New York, 1986).

F. Fejtö, A History of the People’s Democracies: Eastern Europe since Stalin, trad. D. Weissbort (Londra, 2001).

C. Fischer, The German Communists and the Rise of Nazism (Basingstoke, 1991).

P. Frank, The Fourth International: The Long March of the Trotskysts, trad. R. Schein, ediţie extinsă (Londra, 1979).

J. Gaddis, We Now Know. Rethinking Cold War History (Oxford, 1997).

G. Gorodestsky (ed.), Soviet Foreign Policy, 1917–1991. A Retrospective (Londra, 1994).

H. Graham, Socialism and War: The Spanish Socialist Party in Power and Crisis, 1936–1939 (Cambridge, 1991).

H. Graham şi P. Preston (ed.), The Popular Front in Europe (Basingstoke, 1987).

J.T. Gross, Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia (Princeton, 1988).

H. Gruber, Léon Blum, French Socialism, and the Popular Front: A Case of Internal Contradictions (Ithaca, 1986).

J. Hæstrup, Europe Ablaze: An Analysis of the History of the European Resistance Movements 1939–45 (Odense, 1978).

P. Heywood, Marxism and the Failure of Organized Socialism in Spain, 1879–1936 (Cambridge, 1990).

J. Jackson, The Popular Front in France: Defending Democracy, 1934–38 (Cambridge, 1990).

K. Kersten, The Establishment of Communist Rule in Poland, 1943–1948 (Berkeley, 1991).

H. Klehr, J. Haynes şi K. Anderson (ed.), The Secret World of American Communism (New Haven, 1998).

M. Lazar, Maisons rouges: les partis communistes français et italiens de la Libération à nos jours (Paris, 1992).

M.P. Leffler, Preponderance of Power: National Security, the Truman Administration, and the Cold War (Stanford, 1992).

W. Leonhard, Child of the Revolution, trad. C.M. Woodhouse (Londra, 1979).

V. Mastny, Russia's Road to the Cold War: Diplomacy, Warfare, and the Politics

of Communism, 1941–1945 (New York, 1979).

N. Naimark, The Russians in Germany: a History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949 (Cambridge, Massachusetts, 1995).

N. Naimark şi L. Gibianskii (ed.), The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944–1949 (Boulder, 1997).

F.M. Ottanelli, The Communist Party of the United States: From the Depression to World War II (New Brunswick, 1991).

S. Payne, The Spanish Civil War, the Soviet Union and Communism (New Haven, 2004).

C. Pennetier şi B. Pudal (ed.), Autobiographies, autocritiques, aveux dans le monde communiste (Paris, 2002).

S. Pons, Stalin and the Inevitable War 1936–1941 (Londra, 2002).

B. Pudal, Prendre parti. Pour une sociologie historique du PCF (Paris, 1989).

E. Rosenhaft, Beating the Fascist? The German Communists and Political Violence (Cambridge, 1983).

P. Spriano, Stalin and the European Communists (Londra, 1985).

P.J. Stavrakis, Moscow and Greek Communism, 1944–1949 (Ithaca, 1989).

L. Stern, Western Intellectuals and the Soviet Union, 1920–40: From Red Square to the Left Bank (Londra, 2007).

P. Togliatti, On Gramsci, and Other Writings, trad. D. Sassoon (Londra, 1979).

T. Toranska, Oni: Stalin’s Polish Puppets, trad. A. Kolakowska (Londra, 1987).

J. Vigreux şi S. Wolikow (ed.), Cultures communistes au XXe siècle. Entre guerre et modernité (Paris, 2003).

A. Weiner, Making Sense of War (Princeton, 2001).

R. Zinner (ed.), National Communism and Popular Revolt in Eastern Europe:

A Selection of Documents on Events in Poland and Hungary (New York, 1986).

E. Zubkova, Russia after the War. Hopes, Illusions and Disappoitments, 1945–1957 (New York, 1998).

V. Zubok şi C. Pleshakov, Inside the Kremlin’s Cold War: from Stalin to Khrushchev (Cambridge, Massachusetts, 1996).

Capitolul 6. RĂSĂRITUL ESTE ROȘU

D. Apter şi T. Saich, Revolutionary Discourse in Mao’s Republic (Cambridge, Massachusetts, 1994).

C. Armstrong, The North Korean Revolution, 1945–1950 (Ithaca, 2003).

G. Benton, Mountain Fires. The Red Army Three-Year War in South China, 1934–1938 (Berkeley, 1994).

J. Chang şi J. Halliday, Mao: the Unknown Story (Londra, 2006).

Chen Yung-fa, Making Revolution. The Communist Movement in East and Central China, 1937–1945 (Berkeley, 1986).

B. Cumings, The Origins of the Korean War (2 vol.) (Princeton, 1981, 1990).

A. Dirlik, The Origins of Chinese Communism (New York, 1989).

W. Duiker, The Communist Road to Power in Vietnam (Boulder, 1996).

W. Duiker, Ho Chi Minh: A Life (New York, 2000).

L. Feigon, Chen Duxiu: Founder of the Chinese Communist Party (Princeton, 1983).

D.N. Jacobs, Borodin: Stalin’s Man in China (Cambridge, Massachusetts, 1981).

B. Kerkvliet, The Huk Rebellion. A Study of Peasant revolt in the Philippines (Berkeley, 1977).

Huýnh Kim Khánh, Vietnamese Communism, 1925–1945 (Ithaca, 1982).

S.I. Levine, Anvil of Victory: The Communist Revolution in Manchuria, 1945–1948 (New York, 1987).

Lin Yü-sheng, The Crisis of Chinese Consciousness: Radical Anti-Traditionalism in the May Fourth Era (Madison, 1979).

M.Y.L. Luk, The Origins of Chinese Bolshevism: An Ideology in the Making, 1920–1928 (Hong Kong, 1990).

D. Marr, Vietnam 1945. The Quest for Power (Berkeley, 1995).

M. Meisner, Li Ta-Chao and the Origins of Chinese Marxism (New York, 1970).

M. Meisner, Marxism, Maoism, and Utopianism: Eight Essays (Madison, 1982).

S. Pepper, Civil War in China. The Political Struggle, 1944–1949 (Lanham, 1999).

T. Saich şi H. Van de Ven (ed.), New Perspectives on the Chinese Communist Revolution (Armonk, New York, 1995).

S. Schram, The Thought of Mao Tse-Tung (Cambridge, 1989).

V. Schwarcz, The Chinese Enlightenment: Intellectuals and the Legacy of the May Fourth Movement of 1919 (Berkeley, 1986).

M. Selden, China in Revolution. The Yenan Way Revisited (Armonk, New York, 1995).

P. Short, Mao: a Life (Londra, 1999).

Shum Kui-Kwong, The Chinese Communist's Road to Power: the Anti-Japanese National United Front, 1935–1945 (Hong Kong, 1988).

S.A. Smith, A Road is Made: Communism in Shanghai, 1920–27 (Honolulu, 2000).

E. Snow, Red Star over China (Londra, 1937).

D.-S. Suh, The Korean Communist Movement, 1918–1948 (Princeton, 1967).

H.J. van de Ven, From Friend to Comrade; the Founding of the Chinese Communist Party, 1920–1927 (Berkeley, 1991).

C.M. Wilbur şi J. Lien-ying How, Missionaries of Revolution: Soviet Advisers and Nationalist China, 1920–1927 (Cambridge, Massachusetts, 1989).

B. Yang, From Revolution to Politics: Chinese Communists on the Long March (Boulder, 1990).

P. Zarrow, Anarchism and Chinese Political Culture (New York, 1990).

Capitolul 7. IMPERIUL

C. Armstrong, The North Korean Revolution, 1945–1950 (Ithaca, 2003).

J. Bloomfield, Passive Revolution: Politics and the Czechoslovak Working Class, 1945–1948 (Londra, 1979).

G. Creed, Domesticating Revolution. From Socialist Reform to Ambivalent Transition in a Bulgarian Village (University Park, Pennsylvania, 1998).

B. Cumings, The Origins of the Korean War, vol.2, The Roaring of the Cataract, 1947–1950 (Princeton, 1990).

D. Filtzer, Soviet Workers and Late Stalinism: Labour and the Restoration of the Stalinist System after World War II (Cambridge, 2002).

M. Frazier, The Making of the Chinese Industrial Workplace: State, Revolution, and Labour Management (Cambridge, 2002).

E. Friedman, P. Pickowicz şi M. Selden, Chinese Village, Socialist State (New Haven, 1991).

J. Fürst (ed.), Late Stalinist Russia. Society between Reconstruction and Reinvention (Londra, 2006).

Y. Gorlizki şi O. Khlevniuk, Cold Peace: Stalin and the Soviet Ruling Circle, 1945–1953 (New York, 2004).

S. Gundle, Between Hollywood and Moscow: The Italian Communists and the Challenge of Mass Culture, 1943–1991 (Durham, NC, 2000).

G. Hodos, Show Trials. Stalinist Trials in Eastern Europe, 1948–1954 (Londra, 1987).

T. Judt, Postwar. A History of Europe since 1945 (Londra, 2007).

P. Kenney, Rebuilding Poland: Workers and Communists, 1945–1950 (Ithaca, 1997).

K. Kersten, The Establishment of Communist Rule in Poland, 1943–1948 (Berkeley, 1991).

D. Kertzer, Comrades and Christians. Religion and Political Struggle in Communist Italy (Cambridge, 1980).

S. Khilnani, Arguing Revolution: The Intellectual Left in Post-War France (New Haven, 1993).

D. Kideckel, The Solitude of Collectivism. Romanian Villagers to the Revolution and Beyond (Ithaca, 1993).

M. Lampland, The Object of Labor; Commodification in Socialist Hungary (Chicago, 1995).

M. Myant, Socialism and Democracy in Czechoslovakia, 1945–1948 (Cambridge, 1981).

N. Naimark şi L. Gibianskii (ed.), The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944–1949 (Boulder, 1997).

G. Pritchard, The Making of the GDR, 1945–1953. From Antifascism to Stalinism (Manchester, 2004).

D. Sassoon, The Strategy of the Italian Communist Party: From the Resistance to the Historic Compromise (Londra, 1981).

T. Toranska, Oni: Stalin’s Polish Puppets, trad. A. Kolakowska (Londra, 1987).

Capitolul 8. PARICIDUL

D. Bachman, Bureaucracy, Economy, and Leadership in China: The Institutional Origins of the Great Leap Forward (Cambridge, 1991).

J. Becker, Hungry Ghosts: China’s Secret Famine (Londra, 1996).

G. Bennet, cu K. Kieke şi K. Yoffy, Huadong: The Story of a Chinese People’s Commune (Boulder, 1978).

M.R. Beschloss, The Crisis Years: Kennedy and Khrushchev, 1960–1963 (New York, 1991).

M.K. Bokovoy, Peasants and Communists: Politics and Ideology in the Yugoslav Countryside, 1941–1953 (Pittsburgh, 1998).

G.W. Breslauer, Khrushchev and Brezhnev as Leaders: Building Authority in Soviet Politics (Londra, 1982).

A. Chan, Children of Mao: Personality Development and Political Activism in the Red Guard Generation (Londra, 1985).

A. Chan, R. Madsen şi J. Unger, Chen Village: The Recent History of a Peasant Community in Mao’s China (Berkeley, 1984).

P. Clark, The Chinese Cultural Revolution. A History (Cambridge, 2008).

M. Djilas, Memoir of a Revolutionary, trad. D. Willen (New York, 1973).

D. Filtzer, Soviet Workers and De-Stalinization (Cambridge, 1992).

E. Friedman, P. Pickowicz şi M. Selden, Chinese Village, Socialist State (New Haven, 1991).

Gao Yuan, Born Red; A Chronicle of the Cultural Revolution (Stanford, 1987).

P. Jones (ed.), The Dilemmas of Destalinization. Negotiating Cultural and Social Change in the Khrushchev Era (Londra, 2006).

W.A. Joseph, C.P.W. Wong şi D. Zweig (ed.), New Perspectives on the Cultural Revolution (Cambridge, Massachusetts, 1991).

D. Kertzer, Comrades and Christians. Religion and Political Struggle in Communist Italy (Cambridge, 1980).

A. Knight, Beria. Stalin’s First Lieutenant (Princeton, 1993).

G. Litvan (ed.), The Hungarian Revolution of 1956: Reform, Revolt and Repression, 1953–1963, trad. J.M. Bak şi L.H. Legters (Londra, 1996).

C. Lilly, Power and Persuasion: Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia, 1944–1953 (Boulder, 2001).

R. MacFarquhar, The Origins of the Cultural Revolution (3 vol.) (Londra, 1974-97).

R. MacFarquhar şi M. Schoenhals, Mao’s Last Revolution (Cambridge, Massachusetts, 2006).

R. MacFarquhar, T. Cheek şi E. Wu (ed.), The Secret Speeches of Chairman Mao: From the Hundred Flowers to the Great Leap Forward (Cambridge, Massachusetts, 1989).

R. Madsen, Morality and Power in a Chinese Village (Berkeley şi Los Angeles, 1984).

Nien Chang, Life and Death in Shanghai (Londra, 1986).

E.J. Perry şi Li Xun, Proletarian Power: Shanghai in the Cultural Revolution (Boulder, 1997).

G. Péteri (ed.), Intellectual Life and the Crisis of State Socialism in East Central Europe, 1953–1956 (Trondheim, 2001).

J. Sheehan, Chinese Workers: A New History (Londra, 1998).

W. Taubman, Khrushchev: The Man and his Era (New York, 2003).

L.T. White, Policies of Chaos: The Organizational Causes of Violence in China’s Cultural Revolution (Princeton, 1989).

S. Woodward, Socialist Unemployment: the Political Economy of Yugoslavia, 1945–1990 (Princeton, 1995).

Capitolul 9. GHERILELE

L. Aguilar (ed.), Marxism in Latin America (Philadelphia, 1978).

C. Allen, M. Radu şi K. Sommerville (ed.), Benin, the Congo and Burkina Faso. Politics, Economics and Society (Londra, 1989).

R. Allison, The Soviet Union and the Strategy of Non-Alignment in the Third World (Cambridge, 1988).

J. Anderson, Che Guevara: A Revolutionary Life (Londra, 1997).

J. Bunck, Fidel Castro and the Quest for a Revolutionary Culture (University Park, Pennsylvania, 1994).

P. Chabal, Amílcar Cabral. Revolutionary Leadership and People's War (Cambridge, 1983).

N.J. Chander (ed.), Dynamics of State Politics, Kerala (New Delhi, 1986).

Chen Jian, Mao's China and the Cold War (Chapel Hill, 2001).

F.D. Colburn, The Vogue of Revolution in Poor Countries (Princeton, 1994).

R. Debray's, La Critique des armes (Paris, 1974).

J.I. Dominguez, Cuba: Order and Revolution (Cambridge, Massachusetts, 1978).

W. Duiker, The Communist Road to Power in Vietnam (Boulder, 1996).

S. Eckstein (ed.), Power and Popular Protest. Latin American Social Movements (Berkeley, 2001).

S. Eckstein, Back from the Future: Cuba under Castro (Princeton, 1994).

L. Fuller, Work and Democracy in Socialist Cuba (Philadelphia, 1992).

A. Fursenko şi T. Naftali, Khrushchev’s Cold War (New York, 2006).

A. Fursenko şi T. Naftali, „One Hell of a Gamble”. Khrushchev, Castro and Kennedy, 1958–1964 (New York, 1977).

R. Gillespie (ed.), Cuba after Thirty Years: Rectification and the Revolution (Londra, 1989).

P. Gleijeses, Conflicting Missions. Havana, Washington and Africa, 1959–1976 (Chapel Hill, 2002).

P. Gleijeses, Shattered Hope: The Guatemalan Revolution and the United States, 1944–1954 (Princeton, 1991).

E. Gonzalez, Cuba under Castro: The Limits of Charisma (Boston, 1974).

R. Gott, Guerilla Movement in Latin America (Oxford, 2008).

G. Grandin, The Blood of Guatemala: A History of Race and Nation (Durham, Carolina de Nord, 2000).

R. Harris, Marxism, Socialism, and Democracy in Latin America (Boulder, 1992).

D. James (ed.), The Complete Bolivian Diaries of Che Guevara and Other Captured Documents (New York, 1968).

C. Johnson, Communist China and Latin America, 1959–1967 (New York, 1970).

A. Kapcia, Cuba in Revolution. A History since the Fifties (Londra, 2008).

Z. Karabell, Architects of Intervention: The United States, the Third World, and the Cold War, 1946–1962 (Baton Rouge, 1999).

Kuo-kang Shao, Zhou Enlai and the Foundations of Chinese Foreign Policy (New York, 1996).

S.B. Liss, Marxist Thought in Latin America (Berkeley, 1984).

N. Miller, Soviet Relations with Latin America, 1959–1987 (Cambridge, 1989).

R. Mortimer, Indonesian Communism under Sukarno. Ideology and Politics, 1959–1965 (Ithaca, 1974).

T. Nossiter, Communism in Kerala. A Study in Political Adaptation (Londra, 1982).

L.A. Pérez, Cuba: Between Reform and Revolution, ed. a 2-a (New York, 1995).

M. Pérez-Stable, The Cuban Revolution. Origins, Course and Legacy (New York, 1999).

V. Prasad, The Darker Nations: A People's History of the Third World (New York, 2007).

C.G. Rosberg şi T.M. Callaghy (ed.), Socialism in Sub-Saharan Africa: A New Assessment (Berkeley, 1979).

S. Schlesinger şi S. Kinzer, Bitter Fruit. The Story of the American Coup in Guatemala (Cambridge, Massachusetts, 2005).

L. Schoultz, Beneath the United States: A History of U.S. Policy toward Latin America (Cambridge, Massachusetts, 1998).

L. Senghor, On African Socialism, trad. M. Cook (New York, 1964).

J. Smail, Bandung in the Early Revolution, 1945-46 (Ithaca, 1964).

P. Snow, The Star Raft: China's Encounter with Africa (New York, 1988).

T. Szulc, Fidel: A Critical Portrait (New York, 1987).

H. Thomas, The Cuban Revolution (Londra, 1986).

G. Warburg, Islam, Nationalism and Communism in a Traditional Society: The Case of Sudan (Londra, 1978).

O.A. Westad, The Global Cold War: Third World Interventions and the Making of Our Times (Cambridge, 2005).

T. Wickham-Crowley, Guerillas and Revolution in Latin America.
A Comparative Study of Insurgents and Regimes since 1956 (Princeton, 1992).

V.M. Zubok, A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev (Chapel Hill, 2007).

Capitolul 10. STAGNAREA

S. Bialer, The Soviet Paradox: External Expansion, Internal Decline (Londra, 1986).

G.W. Breslauer, Khrushchev and Brezhnev as Leaders: Building Authority in Soviet Politics (Londra, 1982).

M. Burawoy şi J. Lukács, The Radiant Past: Ideology and Reality in Hungary's Road to Capitalism (Chicago, 1992).

G. Creed, Domesticating Revolution. From Socialist Reform to Ambivalent Transition in a Bulgarian Village (University Park, Pennsylvania, 1998).

D. Deletant, Ceauşescu and the Securitate: Coercion and Dissent in Romania, 1965–1989 (Londra, 1995).

D. Deletant, Communist Terror in Romania; Gheorghiu-Dej and the Police State, 1948–1965 (Londra, 1999).

G. Ekiert, The State against Society: Political Crises and Their Aftermath in East Central Europe (Princeton, 1996).

M. Fischer, Nicolae Ceauşescu. A Study in Political Leadership (Londra, 1989).

M. Fulbrook, Anatomy of a Dictatorship. Inside the GDR, 1949–1989 (Oxford, 1995).

M. Fulbrook, The People's State: East German Society from Hitler to Honecker (New Haven, 2005).

C. Gati, Hungary and the Soviet Bloc (Durham, Carolina de Nord, 1986).

G. Golan, Reform Rule in Czechoslovakia: the Dubček Era, 1968–1969 (Cambridge, 1973).

M. Haraszti, A Worker in a Worker’s State: Piece-rates in Hungary, trad. M. Wright (Harmondsworth, 1977).

A. Heitlinger, Women and State Socialism: Sex Inequality in the Soviet Union and Czechoslovakia (Londra, 1979).

K. Jarausch (ed.), Dictatorship as Experience. Towards a Socio-Cultural History of the GDR (New York, 1999).

D. Kideckel, The Solitude of Collectivism: Romanian Villagers to the Revolution and Beyond (Ithaca, 1993).

R. King, A History of the Romanian Communist Party (Stanford, 1980).

J. Kopstein, The Politics of Economic Decline in East Germany, 1945-1989 (Chapel Hill, 1997).

M. Lampland, The Object of Labor; Commodification in Socialist Hungary (Chicago, 1995).

D. Lane, The Rise and Fall of State Socialism: Industrial Society and the Socialist State (Cambridge, 1996).

P. Lendvai, Eagles in Cobwebs. Nationalism and Communism in the Balkans (Londra, 1969).

M. Myant, Socialism and Democracy in Czechoslovakia, 1945–1948 (Cambridge, 1981).

J. Navrátil, The Prague Spring 1968: A National Security Archive Documents Reader, trad. M. Kramer și alții (Budapestea, 1998).

P. Pittaway, Eastern Europe 1939–2000 (Londra, 2000).

T. Ryback, Rock around the Bloc: a History of Rock Music in Eastern Europe and the Soviet Union (New York, 1990).

V. Shlapentokh, Public and Private Life of the Soviet People: Changing Values in post-Stalin Russia (New York, 1989).

H.G. Skilling, Charter 77 and Human Rights in Czechoslovakia (Londra, 1981).

V. Tismăneanu, Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc (Iaşi, 2005).

R. Tökés, Hungary’s Negotiated Revolution: Economic Reform, Social Change, and Political Succesion, 1957–1990 (Cambridge, 1996).

M. Vickers, The Albanians: A Modern History (Londra, 1999).

A. Walder, Communist Neo-Traditionalism. Work and Authority in Chinese Industry (Berkeley, 1986).

K. Williams, The Prague Spring and Its Aftermath: Czechoslovak Politics 1968-70 (Cambridge, 1997).

S. Wolle, Die heile Welt der Diktatur. Alltag und Herrshaft in der DDR, 1971-1989 (Berlin, 1998).

A. Yurchak, Everything was Forever, until It was No More. The Last Soviet Generation (Princeton, 2006).

Xiaobo Lü şi Elizabeth Perry, Danwei. The Changing Chinese Workplace in Historical and Comparative Perspective (Armonk, New York, 1997).

Capitolul 11. APOGEUL

C. Andrews şi V. Mitrokhin, The KGB and the World. The Mitrokhin Archive II (Londra, 1999).

A. Arnold, Afghanistan’s Two-Party Communism: Parcham and Khalq (Stanford, 1983).

T. Babile, To Kill a Generation: Red Terror in Ethiopia (Washington DC, 1989).

R. Balsvik, Haile Selassie’s Students. The Intellectual and Social Background to Revolution, 1952-1977 (Lansing, Michigan, 1985).

N.G. Bermeo, The Revolution within the Revolution: Workers’ Control in Rural Portugal (Princeton, 1986).

D. Birmingham, Frontline Nationalism in Angola & Mozambique (Londra, 1992).

A. Bloom şi W. Breines (ed.), Takin’ It to the Streets. A Sixties Reader (New York, 1995).

H. Bradsher, Afghan Communism and Soviet Intervention (Oxford, 2000).

P.R. Brass şi M.F. Franda (ed.), Radical Politics in South Asia (Cambridge, Massachusetts, 2005).

P. Chabal, Amílcar Cabral. Revolutionary Leadership and People’s War (Cambridge, 1983).

P. Chabal şi D. Birmingham (ed.), A History of post-Colonial Lusophone Africa (Londra, 2002).

P. Chabal şi N. Vidal, Angola: The Weight of History (Londra, 2007).

D.P. Chandler, Brother Number One: A Political Biography of Pol Pot, ediţie

revizuită (Boulder, 1999).

D.P. Chandler, The Tragedy of Cambodian History: Politics, War and Revolution since 1945 (New Haven, 1991).

D. Chandler şi B. Kiernan (ed.), Revolution and Its Aftermath in Kampuchea: Eight Essays (New Haven, 1983).

D. Chandler, B. Kiernan şi C. Boua (ed.), Pol Pot Plans the Future: Confidential Leadership Documents from Democratic Kampuchea, 1976–1977 (New Haven, 1988).

I. Christie, Machel of Mozambique (Harare, 1988).

C. Clapham (ed.), African Guerillas (Oxford, 1998).

C. Clapham, Transformation and Continuity in Revolutionary Ethiopia (Cambridge, 1988).

H. Cobban, The Palestinian Liberation Organization: People, Power and Politics (Cambridge, 1984).

B. Davidson, In the Eye of the Storm: Angola’s People (Londra, 1972).

B. Davidson, No Fist is Big Enough to Hide the Sky: The Liberation of Guinea and Cape Verde, Aspects of an African Revolution (Londra, 1981).

F. Debré, Cambodge: La Révolution de la forêt (Paris, 1976).

M. Dhada, Warriors at Work, How Guinea Really was Set Free (Niwot, Colorado, 1993).

D.L. Donham, Marxist Modern. An Ethnographic History of the Ethiopian Revolution (Berkeley, 1999).

S. Ellis şi T. Sechaba, Comrades Against Apartheid (Londra, 1992).

G. Evans şi K. Rowley, Red Brotherhood at War: Vietnam, Cambodia and Laos since 1975, ediţie revizuită (Londra, 1990).

M. Ezra, Ecological Degradation, Rural Poverty, and Migration in Ethiopia.

A Contextual Analysis (New York, 2001).

A. B. Fields, Trotskyism and Maoism. Theory and Practice in France and the United States (New York, 1988).

C. Fink, P. Gassert şi D. Junker (ed.), 1968: The World Transformed (Cambridge, 1998).

V. Fišera (ed.), Writing on the Wall: May 1968: A Documentary Anthology (Londra, 1978).

R. Fraser şi alţii., 1968: A Student Generation in Revolt (Londra, 1988).

E. George, The Cuban Intervention in Angola, 1965–1991 (Londra, 2005).

S. Ghosh, The Naxalite Movement; A Maoist Experiment (Calcutta, 1974).

D.W. Giorgis, Red Tears: War, Famine, and Revolution in Ethiopia (Trenton, NJ, 1989).

A. Glyn, Capitalism Unleashed: Finance, Globalization and Welfare (Oxford, 2007).

F.A. Guimarães, The Origins of the Angolan Civil War: Foreign Intervention and Domestic Political Conflict (Londra, 1997).

T. Haile-Selassie, The Ethiopian Revolution, 1974–91: From a Monarchical Autocracy to a Military Oligarchy (Londra, 1997).

M. Hall şi T. Young, Confronting Leviathan: Mozambique since Independence (Londra, 2005).

J. Haslam, The Nixon Administration and the Death of Allende’s Chile: a Case of Assisted Suicide (Londra, 2005).

S.R. Heder, Kampuchean Occupation and Resistance (Bangkok, 1980).

S.R. Heder, Pol Pot and Khieu Samphan (Clayton, 1991).

N. Henck, Subcommander Marcos. The Man and the Mask (Durham, Carolina de Nord, 2007).

T. Henriksen, „People’s War in Angola, Mozambique and Guinea-Bissau“, Journal of Modern African Studies 14 (1976).

T. Hodges, Angola: From Afro-Stalinism to Petro-Diamond Capitalism (Oxford, 2001).

G.R. Horn, The Spirit of ’68: Rebellion in Western Europe and North America, 1956–76 (Oxford, 2007).

A. Hyman, Afghanistan under Soviet Domination, 1964–91, ediţia a 3-a (Basingstoke, 1992).

A. Isaacman şi B. Isaacman, Mozambique: From Colonialism to Revolution, 1900–1982 (Boulder, 1983).

K. Jackson (ed.), Cambodia 1975–1978: Rendezvous with Death (Princeton, 1989).

D. James, Resistance and Integration. Peronism and the Argentine Working Class, 1946–1976 (Cambridge, 1976).

G. Katsiaficas, The Imagination of the New Left; A Global Analysis of 1968 (Boston, 1987).

M.N. Katz (ed.), The USSR and Marxist Revolutions in the Third World (Cambridge, 1990).

E.J. Keller şi D. Rothshild (ed.), Afro-Marxist Regimes: Ideology and Public Policy (Boulder, 1987).

B. Kiernan, How Pol Pot Came to Power: A History of Communism in Kampuchea, 1930–1975 (Londra, 1985).

B. Kiernan, The Pol Pot Regime: Race, Power, and Genocide in Cambodia under the Khmer Rouge, 1975–79, ediţia a 2-a (New Haven, 2002).

B. Kiernan şi C. Boua (ed.), Peasants and Politics in Kampuchea, 1942-81 (Londra, 1982).

M. Klimke şi J. Scharloth (ed.), 1968 in Europe. A History of Protest and

Activism, 1956–1977 (New York, 2008).

P. Kornbluh, The Pinochet File: A Declassified Dossier in Atrocity and Accountability (New York, 2003).

D.J. Kotze, Communism in South Africa (Cape Town, 1979).

D. Kruijt, Guerillas (Londra, 2008).

M.H. Little, America's Uncivil Wars (New York, 2006).

F. Logevall, Choosing War: The Lost Chance for Peace and the Escalation of the War in Vietnam (Berkeley, 1999).

D. McAdam, Freedom Summer (Oxford, 1988).

D.T. McKinley, The ANC and the Liberation Struggle (Londra, 1997).

N. Macqueen, The Decolonization of Portuguese Africa: Metropolitan Revolution and the Dissolution of the Empire (Londra, 1997).

B. Male, Revolutionary Afghanistan: A Reappraisal (Londra, 1982).

J.A. Marcum, The Angolan Revolution, Vol. 1: The Anatomy of an Explosion; Vol. 2: Exile Politics and Guerilla Warfare (Cambridge, Massachusetts, 1969, 1978).

F. Marwat, The Evolution and Growth of Communism in Afghanistan, 1971–79 (Karachi, 1997).

A. Marwick, The Sixties. Cultural Revolution in Britain, France, Italy and the United States, c. 1958–c.1974 (Oxford, 1998).

A.P. Mukherjee, Maoist „Spring Thunder": The Naxalite Movement 1967–1972 (Kolkata, 2007).

B. Munslow, Afrocommunism? (Liverpool, 1985).

B. Munslow (ed.), Samora Machel: An African Revolutionary: Selected Speeches and Writings, trad. M. Wolfers (Londra, 1985).

D. Ottaway şi M. Ottaway, Afrocommunism (New York, 1981).

M.A. Pitcher, Transforming Mozambique. The Politics of Privatization, 1975–2000 (New York, 2002).

S. Plant, The Most Radical Gesture: The Situationist International in a Post-Modern Age (Londra, 1992).

F. Ponchaud, Cambodia Year Zero (New York, 1978).

D. Porch, The Portuguese Armed Forces and the Revolution (Londra, 1977).

Qiang Zhai, China and the Vietnam Wars, 1950–1975 (Chapel Hill, 2000).

M. Ram, Maoism in India (New York, 1971).

R. Ray, The Naxalites and their Ideology, ediţia a 2-a (New Delhi, 2002).

M. Rothschild, A Case of Black and White. Northern Volunteers and the Southern Freedom Summers, 1964–1965 (Westport, 1982).

A.Z. Rubinstein, Moscow's Third World Strategy (Princeton, 1988).

J.S. Saul (ed.), A Difficult Road: The Transition to Socialism in Mozambique (New York, 1985).

R.J. Spalding, Capitalists and Revolution in Nicaragua; Opposition and Accomodation, 1979–1993 (Chapel Hill, 1994).

R.J. Spalding (ed.), The Political Economy of Revolutionary Nicaragua (Londra, 1987).

A. Tiruneh, The Ethiopian Revolution, 1974–1987: A Transformation from an Aristocratic to a Totalitarian Autocracy (Cambridge, 1993).

J. Young, Peasant Revolution in Ethiopia: the Tigray People's Liberation Front, 1975–1991 (Cambridge, 1997).

B. Zewde, History of Modern Ethiopia, 1855–1991, ediția a 2-a (Oxford, 2001).

V.M. Zubok, A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to

Gorbachev (Chapel Hill, 2007).

Capitolul 12. REVOLUȚIILE ÎNGEMĂNATE

R. Baum, Burying Mao: Chinese Politics in the Age of Deng Xiaoping (Princeton, 1994).

R. Baum, Reform and Reaction in post-Mao China: the Road to Tiananmen (New York, 1991).

D.S. Bell (ed.), Western European Communists and the Collapse of Communism (Oxford, 1993).

G. Breslauer, Gorbachev and Yeltsin as Leaders (Cambridge, 2002).

A. Brown, The Gorbachev Factor (Oxford, 1996).

A. Brown, Seven Years That Changed the World: Perestroika in Perspective (Oxford, 2007).

M. Burawoy şi J. Lukács, The Radiant Past: Ideology and Reality in Hungary's Road to Capitalism (Chicago, 1992).

Chen Fong-ching şi Jin Guantao, From Youthful Manuscripts to River Elegy: The Chinese Popular Cultural Movement and Political Transformation 1979–1989 (Hong Kong, 1997).

Dingxin Zhao, The Power of Tiananmen: State-Society Relations and the 1989 Beijing Student Movement (Chicago, 2001).

G. Ekiert, The State against Society: Political Crises and Their Aftermath in East Central Europe (Princeton, 1996).

M. Friedman, The Neoconservative Revolution: Jewish Intellectuals and the Shaping of Public Policy (Cambridge, 2006).

M. Fulbrook, Anatomy of a Dictatorship. Inside the GDR, 1949–1989 (Oxford, 1995).

T. Garton Ash, The Polish Revolution: Solidarity, 1980-82 (Londra, 1983).

M. Goldman, Sowing the Seeds of Democracy in China: Political Reform in the Deng Xiaoping Era (Cambridge, Massachusetts, 1994).

M. Gorbachev, Memoirs (Londra, 1997).

S. Hellman, Italian Communism in Transition: The Rise and Fall of the Historic Compromise in Turin 1975–1980 (New York, 1988).

Jing Wang, High Culture Fever: Politics, Aesthetics, and Ideology in Deng's China (Berkeley, 1996).

P. Kenney, A Carnival of Revolution: Central Europe 1989 (Princeton, 2002).

J. Kopstein, The Politics of Economic Decline in East Germany, 1945-1989 (Chapel Hill, 1997).

S. Kotkin, Armageddon Averted. The Soviet Collapse, 1970–2000 (Oxford, 2000).

L. Kürti, Youth and the State in Hungary: Capitalism, Communism and Class (Londra, 2002).

R. Laba, The Roots of Solidarity: A Political Sociology of Poland's Working-Class Democratization (Princeton, 1991).

K.J. Lepak, Prelude to Solidarity: Poland and the Politics of the Gierek Regime (New York, 1988).

M. Lewin, The Gorbachev Phenomenon: A Historical Interpretation (Londra, 1988).

B. Magas, The Destruction of Yugoslavia: Tracking the Break-up 1980–92 (Londra, 1993).

C. Maier, Dissolution. The Crisis of Communism and the End of East Germany (Princeton, 1997).

D. Mason, Public Opinion and Political Change in Poland (Cambridge, 1985).

B. Miller, Narratives of Guilt and Compliance in Unified Germany: Stasi Informers and Their Impact on Society (Londra, 1999).

J.R. Millar (ed.), Politics, Work and Daily Life in the USSR: A Survey of Former Soviet Citizens (Cambridge, 1987).

A. Nathan şi P. Link (ed.), The Tiananmen Papers (Londra, 2001).

A.J. Nathan, Chinese Democracy (New York, 1985).

V. Nee şi D. Stark, cu M. Selden (ed.), Remaking the Economic Institutions of Socialism: China and Eastern Europe (Stanford, 1989).

J.C. Oi, State and Peasant in Contemporary China: The Political Economy of Village Government (Berkeley, 1989).

M. Oksenberg, L.R. Sullivan şi M. Lambert (ed.), Beijing Spring, 1989: Confrontation and Conflict: The Basic Documents, trad. H.R. Lan şi J. Dennerline (New York, 1990).

M. Osa, Solidarity and Contention: Networks of Polish Opposition (Minneapolis, 2003).

D. Philipsen, We were the People: Voices from East Germany's Revolutionary Autumn of 1989 (Durham, Carolina de Nord, 1993).

G. Sanford (ed. şi trad.), Democratization in Poland 1988–90: Polish Voices (Basingstoke, 1992).

S. Shirk, The Political Logic of Economic Reform in China (Berkeley, 1993).

V. Shue, The Reach of the State: Sketches of the Chinese Body Politic (Stanford, 1988).

R.G. Suny, The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union (Stanford, 1993).

R. Tökés, Hungary's Negotiated Revolution: Economic Reform, Social Change, and Political Succesion, 1957–1990 (Cambridge, 1996).

B. Wheaton şi Z. Kavan, The Velvet Revolution: Czechoslovakia, 1988–1991 (Boulder, 1992).

E. Wood, Insurgent Collective Action and Civil War in El Salvador (Cambridge, 1993).

S. Woodward, Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War (Washington DC, 1995).

Epilog. Roșu, portocaliu, verde... și roșu?

G. Breslauer, Gorbachev and Yeltsin as Leaders (Cambridge, 2002).

C. Bukowski şi B. Racz (ed.), The Return of the Left in post-Communist States: Current Trends and Future Prospects (Cheltenham, 1999).

M. Burrawoy şi K. Verdery (ed.), Uncertain Transition: Ethnographies of Change in the post-Socialist World (Lanham, 1999).

J.G. Castañeda, Utopia Unarmed: The Latin American Left after the Cold War (New York, 1993).

L.J. Cook, M.A. Orenstein şi M. Rueschemeyer (ed.), Left Parties and Social Policy in post-Communist Europe (Boulder, 1999).

K. Dawisha şi B. Parrott (ed.), The Consolidation of Democracy in East-Central Europe (Cambridge, 1997).

S. Eckstein (ed.), Power and Popular Protest. Latin American Social Movements (Berkeley, 2001).

G. Eyal, I. Szelényi şi E. Townsley, Making Capitalism without Capitalists: Class Formation and Elite Struggles in post-Communist Central Europe (Londra, 1998).

C.M. Hann (ed.), Post-Socialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia (Londra, 2002).

N. Henck, Subcommander Marcos. The Man and the Mask (Durham, Carolina de Nord, 2007).

A. Knight, Spies without Cloaks: The KGB Successors (Princeton, 1996).

K. Louie, Theorizing Chinese Masculinity (Cambridge, 2002).

J. Nochlin, Vanguard Revolutionaries in Latin America (Boulder, 2003).

D.S. Palmer (ed.), The Shining Path of Peru (Londra, 1992).

P. Reddaway şi D. Glinski, The Tragedy of Russia’s Reforms. Market Bolshevism against Democracy (Washington DC, 2001).

S. Shirk, China. Fragile Superpower (Oxford, 2007).

S. Stern (ed.), Shining and Other Paths: War and Society in Peru, 1980–1995 (Durham, Carolina de Nord, 1998).

K. Verdery, What was Socialism and What Comes Next? (Princeton, 1996).

Ilustrații

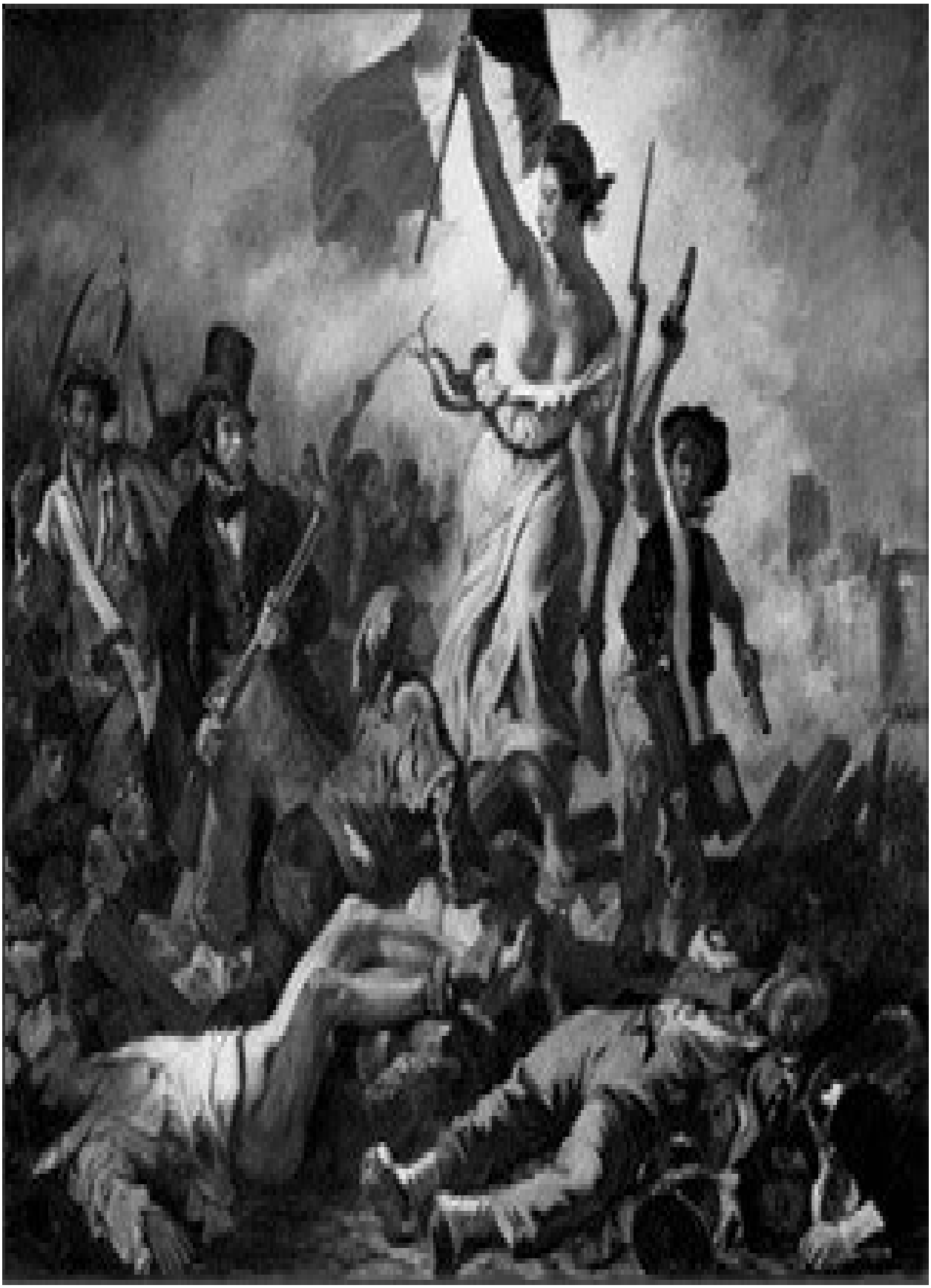

1. Revoluția la Paris. Eugène Delacroix, Libertatea conducând poporul (1830) – reprezentarea clasică a revoluției franceze din iulie 1830 și a tradiției revoluționare franceze în general. Termenul „socialist“ a fost folosit pentru prima dată în urma revoluției.

2. Marxism la Berlin. O caricatură ironizând apariţia Partidului Social Democrat ca al doilea partid din Parlament după alegerile din 16 iunie 1898. Cavalerii Apocalipsei îneacă partidele tradiţionale într-un şuvoi de voturi social-democrate.

3. Marxism-leninism la Moscova. Lenin vorbeşte la dezvelirea unui memorial dedicat lui Marx şi Engels în piaţa Voskresenkaia, Moscova, noiembrie 1918.

4. Zece zile care au zguduit lumea. „Reconstituirea“ mitică făcută de Serghei Eisenstein asaltului din 1917 asupra Palatului de Iarnă, în filmul Octombrie, 1928.

НА КОНЯ, ПРОЛЕТАРИЙ!

5. Cavaleria Roşie. „Pe cai, proletari!“ Afiş din timpul războiului civil din Rusia, 1919.

6. Înfometare comunistă. Foametea din 1921, provocată în parte de rechiziţiile de cereale făcute de bolşevici.

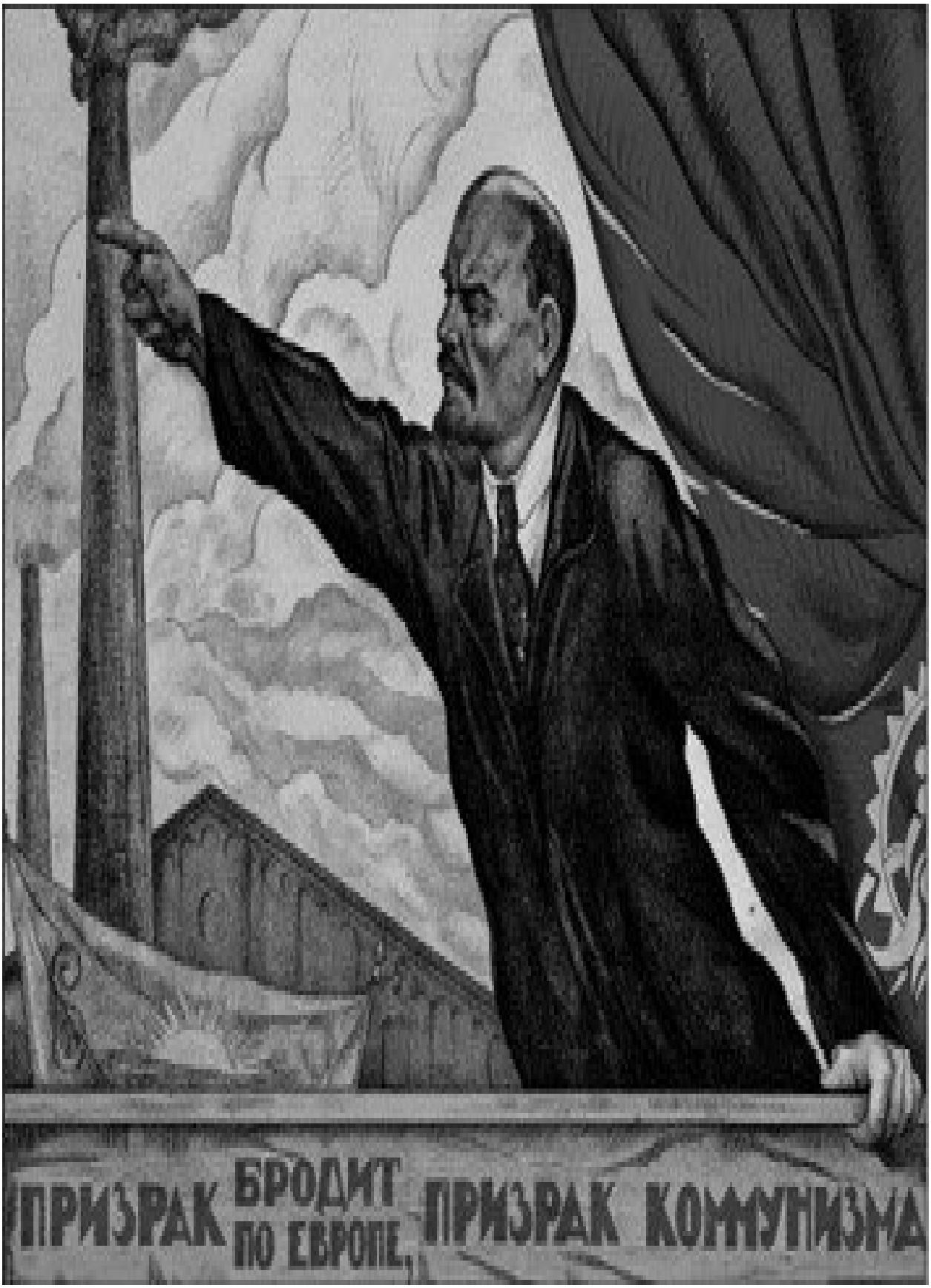
ПРИЗРАК БРОДИТ ПО ЕВРОПЕ, ПРИЗРАК КОММУНИЗМА

7. Revoluţia se întinde spre Vest. Lenin arată spre Vest, deasupra sloganului: „O stafie bântuie Europa, stafia comunismului“.

СМЕРТЬ МИРОВОМУ
ИМПЕРИАЛИЗМУ

8. Moarte imperialismului mondial, de Dmitri Moor, 1919. Muncitorii şi soldaţii luptă pentru putere, în timp ce monstrul imperialismului sufocă economia mondială.

9. O utopie modernă. Macheta monumentului Internaţionalei a Treia, de Vladimir Tatlin, 1920. Niciodată construit, şi probabil imposibil de ridicat, a fost proiectat ca sediu central al Cominternului şi a devenit un simbol al arhitecturii constructiviste.

10. Exemplul francez. Ho Şi Min vorbind la Congresul de la Tours, din 25 decembrie 1920, unde a fost fondat Partidul Comunist Francez. Ho a fost unul dintre numeroşii comunişti din lumea în curs de dezvoltare care au intrat în partidul francez.

ECOURS ROUGE INTERNATIONAL
PARIS
TONKIN
YEN BAI
contre la terreur impérialiste
CAMBODGE
SAIGON
pour l'envoi d'une délégation ouvrière d'enquête en INDOCHINE
1Fr

11. Afiș al „Ajutorului Roșu Internațional“, condamnând „teroarea imperialistă“ în Indochina Franceză și cerând „o anchetă muncitorească“.

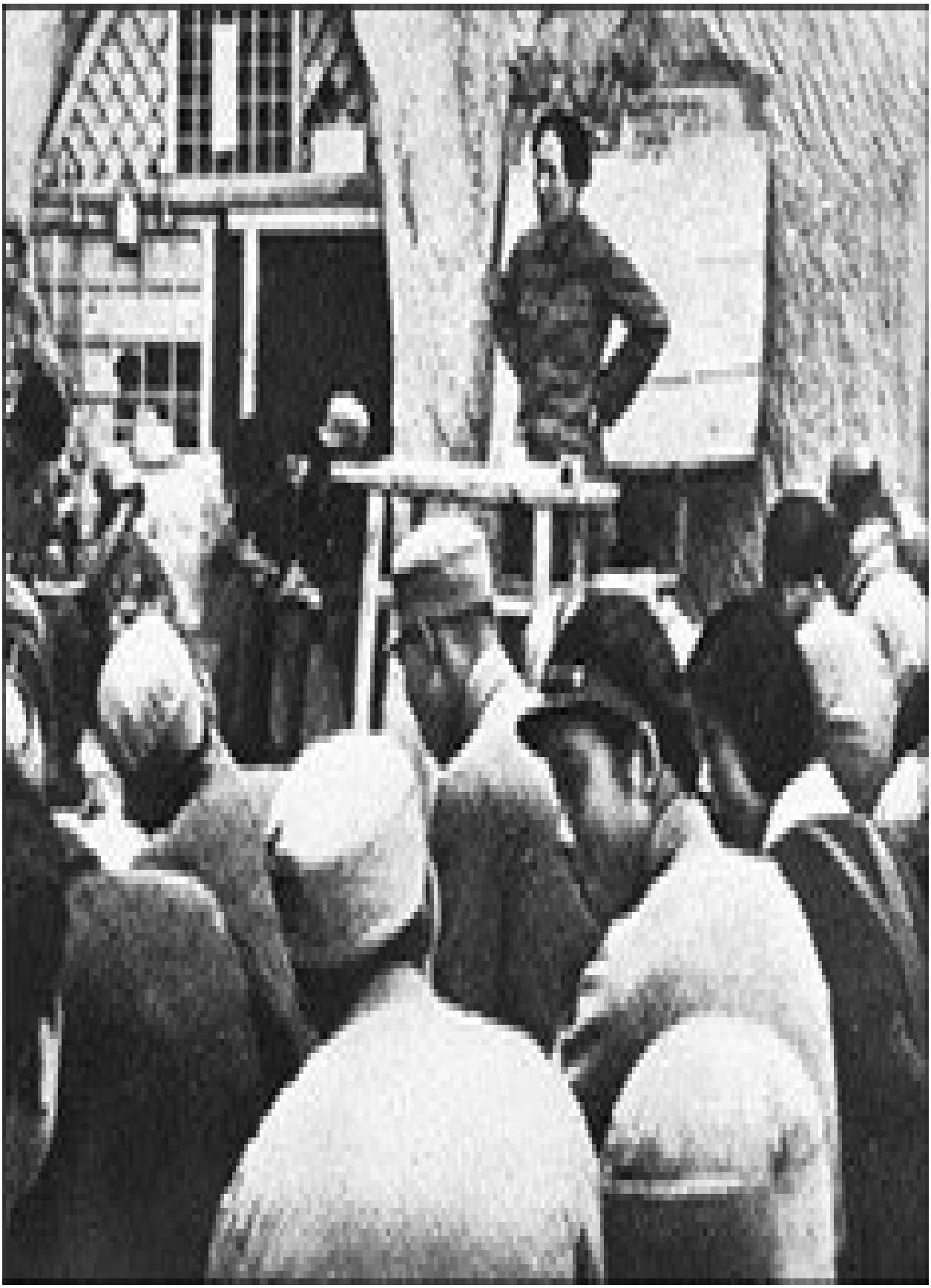

12. Gherile în Asia. Tânărul Mao vorbeşte în faţa luptătorilor lui.

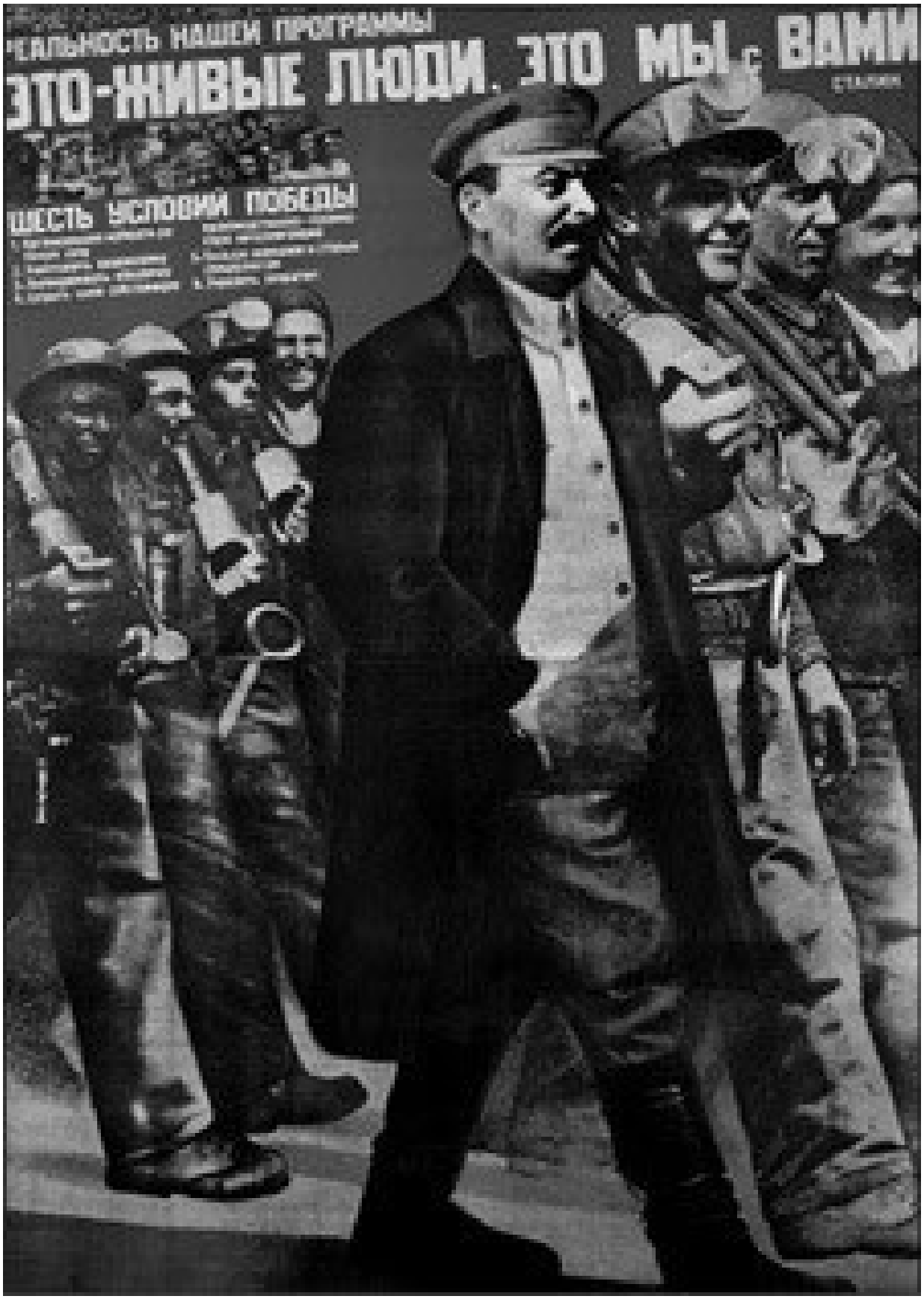
ЧАЛЬНОСТЬ НАШЕЙ ПРОГРАММЫ
ЭТО-ЖИВЫЕ ЛЮДИ, ЭТО МЫ С ВАМИ
СТАЛИН
ШЕСТЬ УСЛОВИЙ ПОБЕДЫ

13. Schimbarea de imagine a lui Stalin. În acest afiş din 1931, Stalin este de aceeaşi mărime cu muncitorii alături de care mărşăluieşte. Sloganul este: „Realitatea programului nostru sunt oamenii vii, tu şi noi împreună“.

КАДРЫ РЕШАЮТ ВСЁ

14. În 1935, Stalin este înfățișat mult mai mare decât ceilalți din jur, iar mesajul a devenit mai elitist. Sloganul este: „Cadrele hotărăsc totul“ – acum oficialii şi muncitorii eroici sunt cei glorificaţi.

15. În 1952, Stalin este singur pe afiș, în fața uneia dintre clădirile lui stil „tort de nuntă“. Pe afiș scrie: „Glorie marelui Stalin, arhitectul comunismului“.

ОКНО ИЗОГИЗА

ПЛАНАТ–ГАЗЕТА № 16

16. „Critică şi autocritică“. O caricatură sovietică din 1931, încurajându-i pe muncitori să-şi denunţe şefii. Ea spune povestea unui muncitor căruia i se strică uneltele şi care descoperă că nu există piese de rezervă. De vină pentru lipsuri este un birocrat sovietic, care este sfătuit de un sinistru specialist burghez, cu mustaţă.

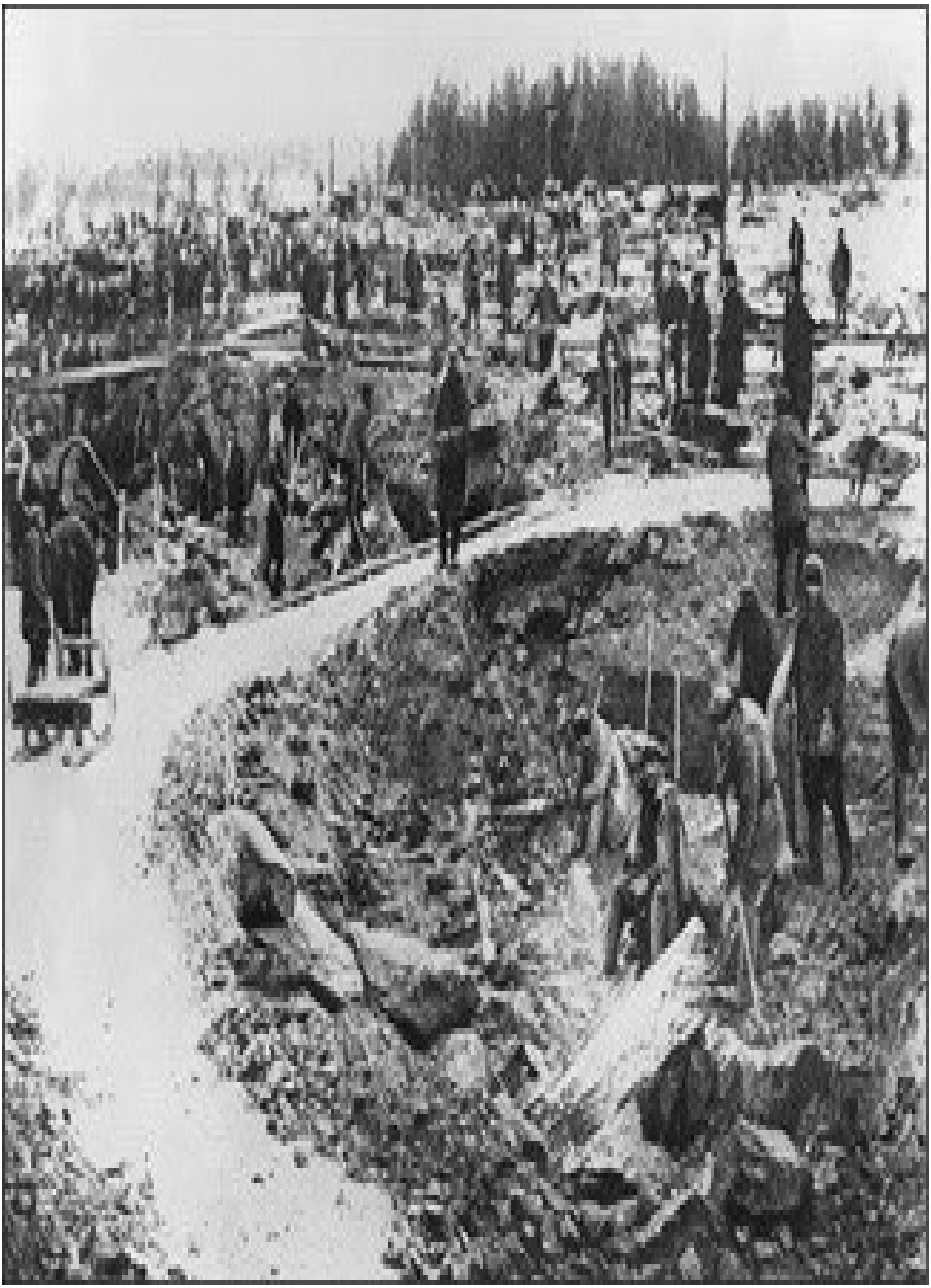

17. Gulagul. Prizonierii muncesc la canalul Marea Albă–Baltica, primul proiect major pus în practică prin muncă forţată, între 1931 şi 1933. Zeci de mii de oameni au murit la construcţia lui.

18. Ferma colectivă. O fotografie de propagandă cu ţărani fericiţi mărşăluind, desculţi, spre ferma colectivă.

SOWJET
UNION
10
Jahre
U.S.S.R.

19. Frăţiorul preferat al Moscovei. Un soldat din Armata Roşie dă mâna cu un muncitor german, în acest afiş comunist german. Textul este: „Uniunea Sovietică, zece ani“ (1928).

20. Războiul Civil. Membrii Brigăzii Internaţionale engleze „Tom Mann“, luptând în Spania, pozează în fața steagului lor roșu. Barcelona, 1936.

21. Războiul ideologiilor. Pavilionul german şi cel sovietic, unul în faţa altuia la Expoziţia de la Paris, din 1937, de-o parte şi de alta a Turnului Eiffel.

LES HOMMES DES TRUSTS
ONT VENDU LA FRANCE A HITLER

ILS ONT LIVRÉ SON PEUPLE A L'ENNEMI.
ILS ONT RAMASSÉ DES MILLIARDS SUR LES CHARNIERS

IMPOSONS LA CONFISCATION DE LEURS BIENS
LA NATIONALISATION DE LEURS ENTREPRISES

VIVE LA REPUBLIQUE
VIVE LA FRANCE

LE PARTI COMMUNISTE FRANÇAIS

22. Antifascism comunist. Un afiş din 1946 al comuniştilor francezi prezintă oamenii de afaceri drept colaboratori nazişti şi cere naţionalizarea firmelor lor. Textul spune: „Cartelul oamenilor de afaceri a vândut Franţa lui Hitler“.

23. Comunismul în Italia. Simpatizanţi comunişti într-o fabrică din Torino în timpul campaniei pentru alegerile din 1948, pierdute de comunişti.

СОВЕТСКИМ ВОЙСКАМ ВОДРУЗИВШИМ ЗНАМЯ ПОБЕДЫ НАД БЕРЛ
5 км

24. Ocupația comunistă. O polițistă rusoaică dirijează traficul la Poarta Brandenburg, la puțin timp după intrarea Armatei Roșii în Berlin, în 1945.

偉大的友誼畫片展覽會
天津市中蘇友好協會主辦
學習蘇聯先進生產經驗，
爲我們祖國的工業化而奮鬥。

25. Învățând de la fratele mai mare. Un inginer sovietic își instruiește colegul chinez (1953). Sloganul spune: „Învață din experiența producției avansate din Uniunea Sovietică, luptă pentru industrializarea țării noastre“.

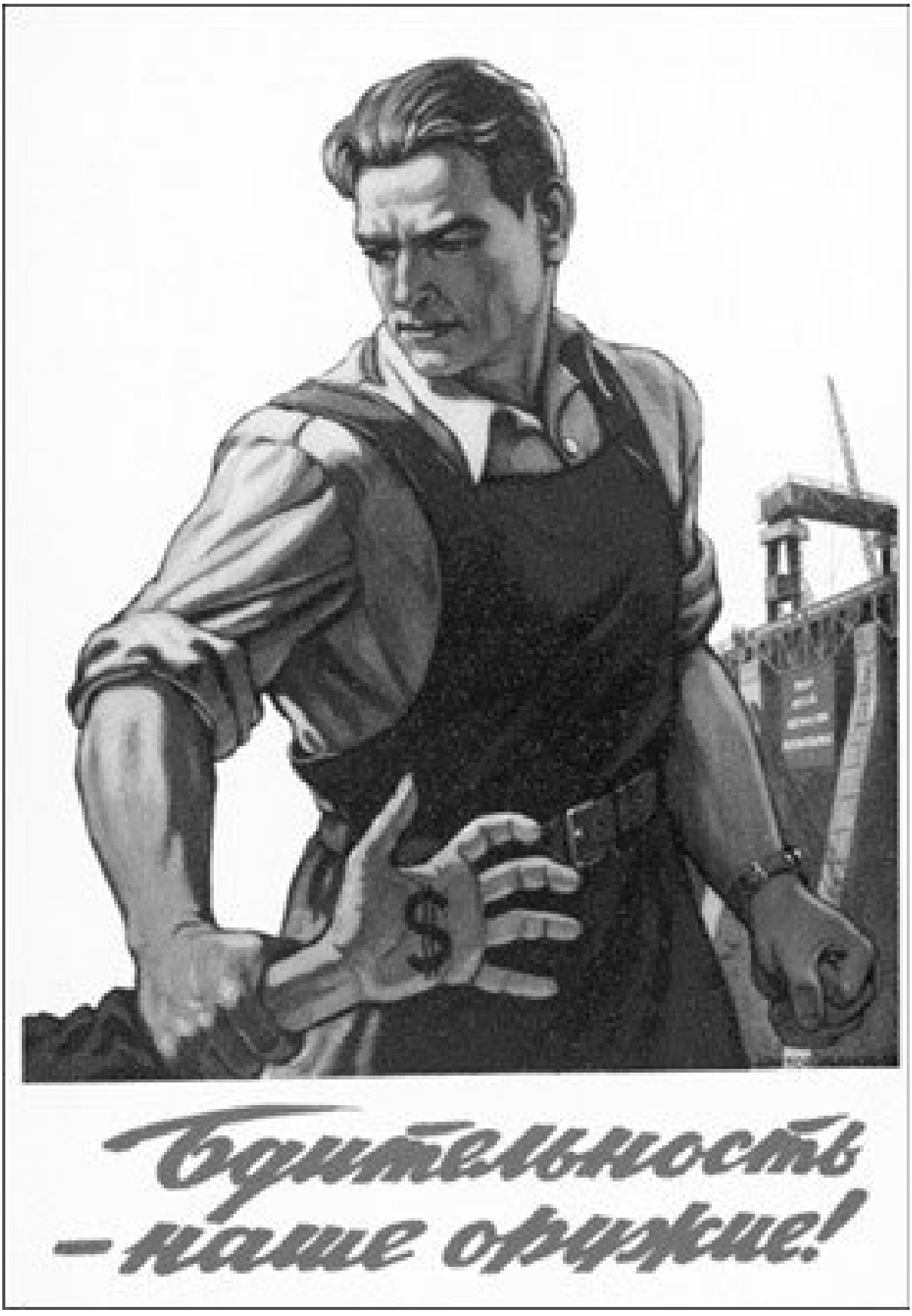
$
Бдительность
– наше оружие!

26. Dușmanii. Un muncitor sovietic prinde un sabotor, mituit cu bani americani. Pe afiș (1953) scrie: „Vigilența este arma noastră!“ și a fost tipărit la apogeul campaniei xenofobe a lui Stalin.

27. Puritani comuniști. Muncitorii virtuoşi, care reconstruiesc Polonia după război, privesc cu reproş o femeie personificând consumismul occidental, în pictura Postaci (Personaje) a lui Wojciech Fangor, din 1950. Rochia ei este acoperită cu numele unor simboluri occidentale cum ar fi „Coca-Cola“ și „Wall Street“.

SOS

28. Puterea consumismului. Richard Nixon îi arată unui nefericit Nikita Hrușciov beneficiile stilului de viață american, în timpul „disputei din bucătărie“ la expoziția americană din parcul Sokolniki din Moscova, 24 iulie 1959.

29. Marele Salt Înainte. Țărani chinezi operează furnalele proaspăt construite la țară, iunie 1958.

向反党反社会主义黑线开火！

30. Marea Revoluție Culturală Proletară. Soldați chinezi într-un grup de învățământ politic, 1966. Sloganul din spate spune: „Deschideți focul împotriva liniei negre antipartinice și antisocialiste!“

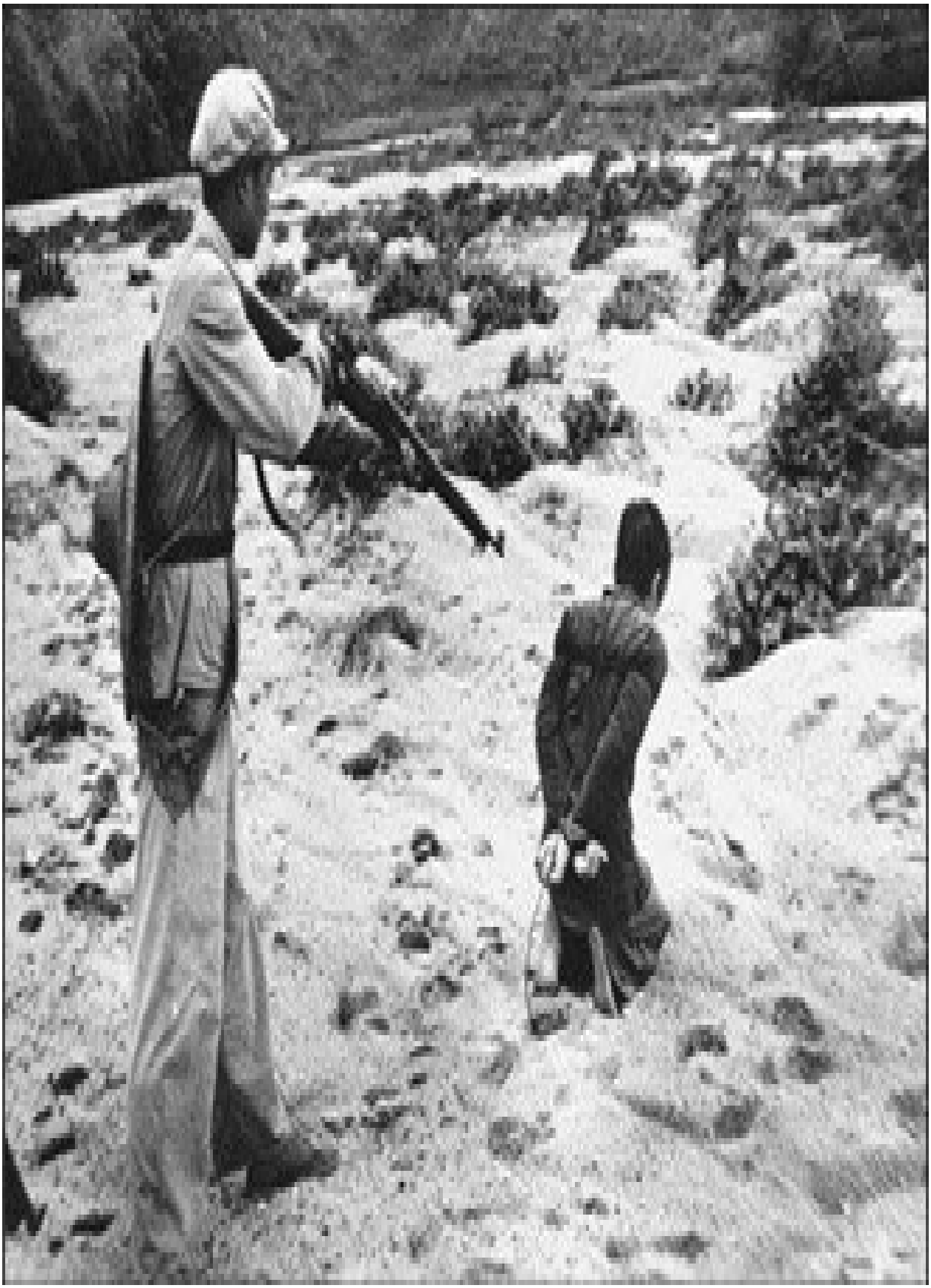

31. Execuţia unui „duşman“ în timpul Revoluţiei Culturale.

Nicaragua
México
El Salvador
Guatemala
Venezuela
Uruguay
Honduras
Panamá
Jamaica
Colombia
Argentina
Ecuador
Costa Rica
Haiti
Bolivia
Paraguay
¡HASTA LA VICTORIA SIEMPRE!

32. Simbolul revoluției. Versiune pop art a faimoasei fotografii a lui Che Guevara, făcută de Alberto Korda, 1967. Cuvintele sloganului „Pentru totdeauna, până la victorie“ au fost ultimele pe care Che i le-a scris lui Fidel Castro.

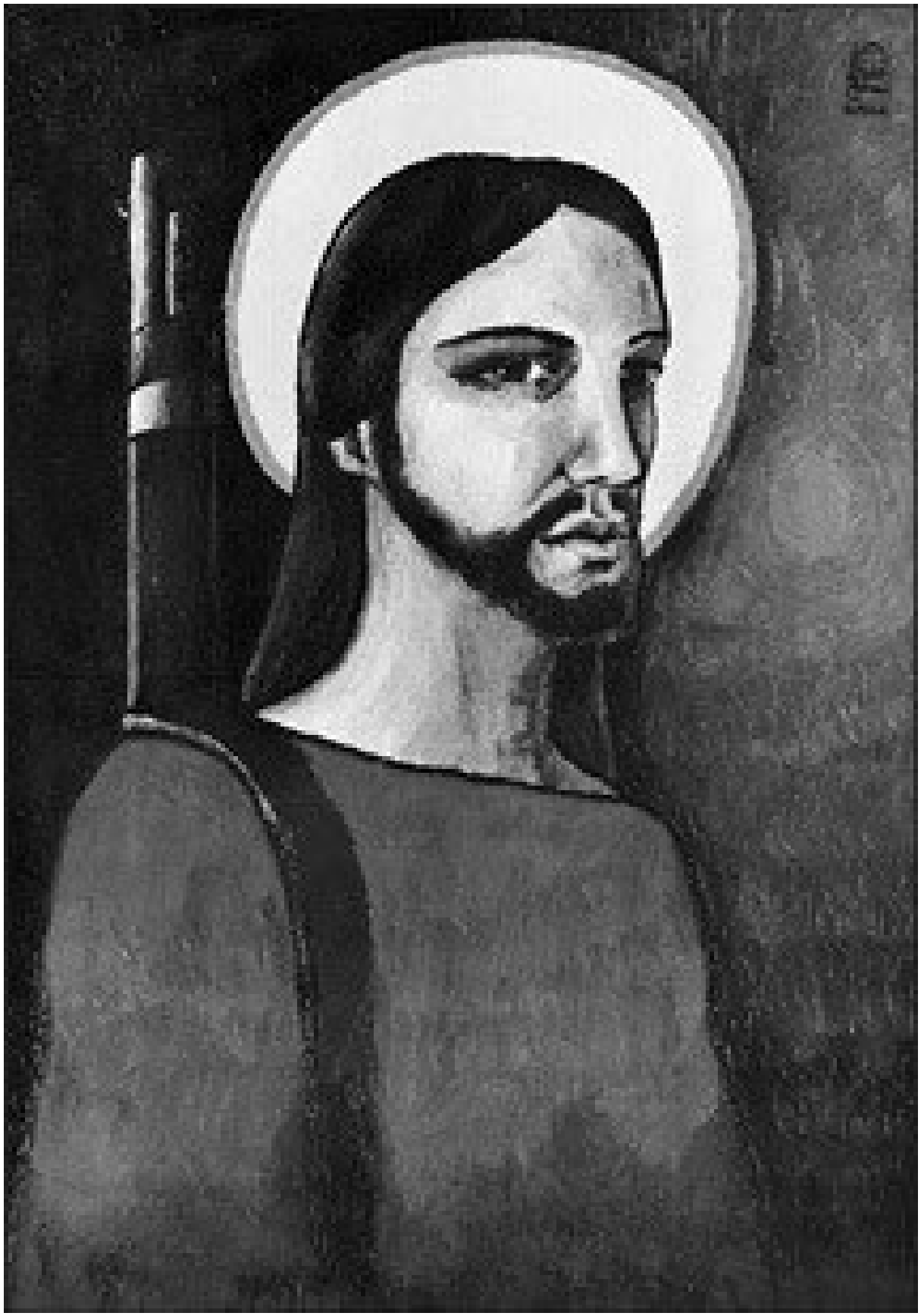

33. „Hristos în gherilă“. Afişul din 1969 al lui Alfredo Rostgaard îmbină creştinismul şi marxismul într-o „teologie a eliberării“.

34. Copiii revoluției. Un foarte tânăr soldat din Mișcarea Populară pentru Eliberarea Angolei (MPLA) stă sub un portret al conducătorului acesteia, Agostinho Neto. Huambo, Angola, februarie 1976.

35. Rebeliune. Protestatarii ard portretele lui Stalin în Budapesta, 1956.

36. Încarcerarea. Consolidarea Zidului Berlinului lângă Poarta Brandenburg, 1961.

37. 1968: două fețe ale comunismului – (stânga) studenții protestatari din Paris poartă portrete ale lui Mao (mai); (dreapta) tancurile sovietice strivesc Primăvara de la Praga (august).

38. Fratele nr. 1. Pol Pot conduce un grup de luptători de gherilă după căderea lui de la putere, 1979.

39. Câmpiile morţii. Un băiat stă lângă rămăşiţele unora dintre victimele khmerilor roşii, adunate în ruinele unei şcoli, la sud de Phnom Penh, 1996.

40. Afrostalinism. Afişul dictatorului etiopian Mengistu domină această piaţă în stil sovietic din Addis Abeba.

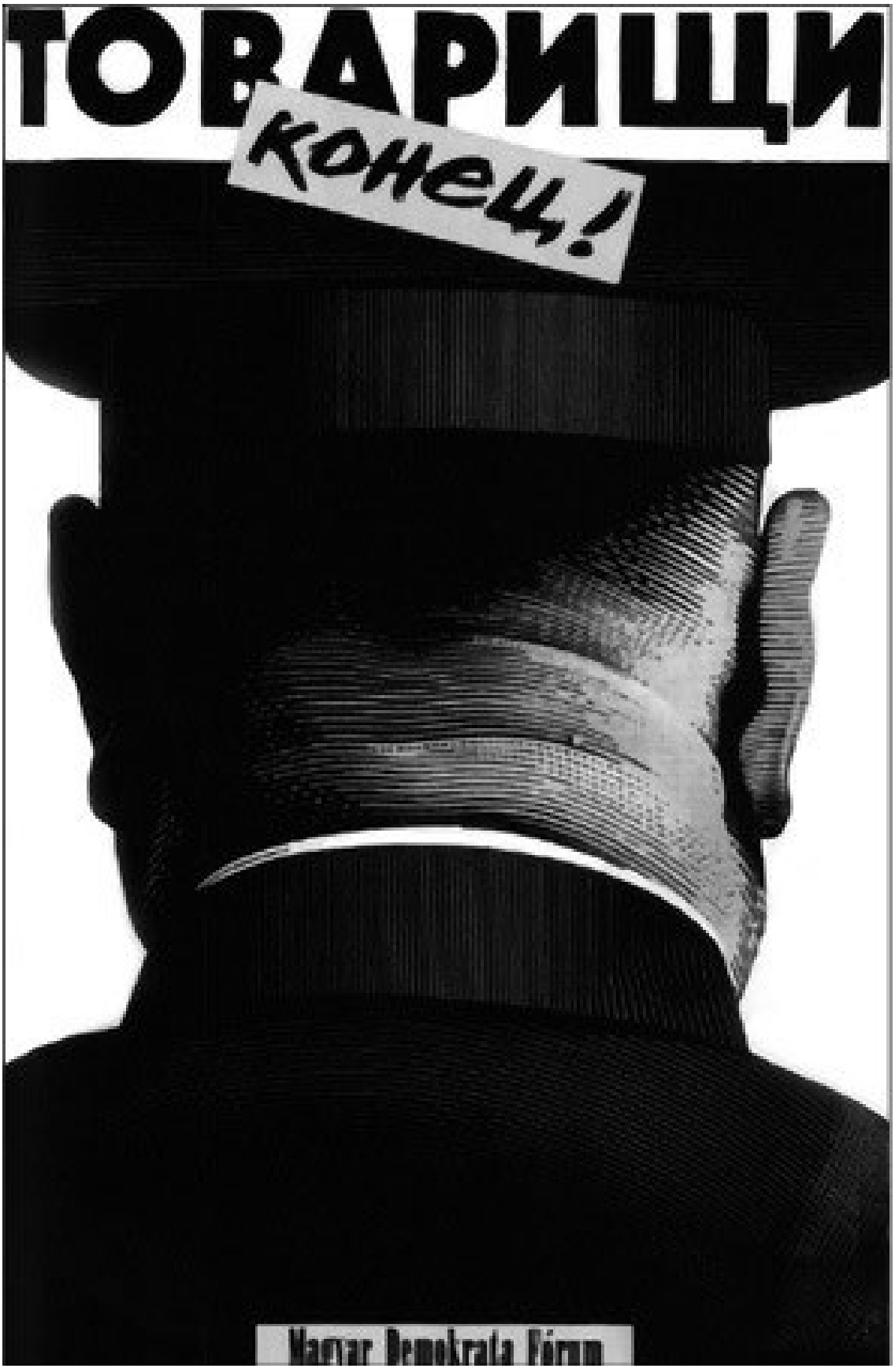
ТОВАРИЩИ
КОНЕЦ!
Magyar Demokrata Fórum

41. „Tovarăşi, s-a terminat“. Afiş al Forumului Democratic Ungar, 1989, salutând înfrângerea comunismului în Europa de Est.

42. Căderea. Zidul Berlinului este străpuns, noiembrie 1989.

43. Reminiscențe comuniste. Portretul lui Mao în Piața Tiananmen din Beijing, în timpul ceremoniei ce a marcat sosirea flăcării olimpice, 31 martie 2008.

44. Un simbol durabil. Un băiat cubanez ține fotografia lui Che Guevara în timpul unui marş ce a marcat a 75-a aniversare a naşterii acestuia, 14 iunie 2003.

45. „Fiorosul“. Prachandra, conducătorul maoiştilor din Nepal, vorbeşte la un miting, în septembrie 2006.

Lista ilustrațiilor

Deținătorii drepturilor pentru fotografii sunt indicaţi în paranteze.

1.Eugène Delacroix, Libertatea conducând poporul, 1830, Muzeul Luvru, Paris (copyright © akg-images/Erich Lessing)

2.Caricatură din timpul alegerilor din 1898, Germania, Der Wahre Jacob, 7 iunie 1898 (copyright © akg-images/Coll. Archiv f.Kunst & Geschichte)

3.Lenin vorbind la inaugurarea unui monument dedicat lui Marx şi Engels, 7 noiembrie 1918 (copyright © RIA Novosti/TopFoto)

4.Stop-cadru din filmul Octombrie al lui Serghei Eisenstein (Arhiva Ronald Grant, Londra)

5.Afiș din Războiul Civil Rus, 1919 (Muzeul de Istorie Contemporană, Paris)

6.Foametea din Ucraina, 1921 (copyright © Mary Evans Picture Library/Rue des Archives)

7.„O stafie bântuie Europa, stafia comunismului“; litografie publicată de Mospoligraf, 1917–1924 (Arhivele Institutului Hoover, Universitatea Stanford RU/SU 524)

8.D.S. Moor, Moarte imperialismului mondial, 1919 (colecție privată)

9.Vladimir Tatlin, machetă a monumentului Internaționalei a III-a, 1920, Muzeul de Artă Modernă (MoMA), New York (PA76. Imagine digitală copyright © 2009 Muzeul de Artă Modernă, New York/Scala, Florența)

10.Ho Și Min vorbind la sesiunea de deschidere a Congresului Socialist din Franța, 25 decembrie 1920 (copyright © Mary Evans Picture Library/Rue des Archives)

11.Afiş al Ajutorului Roşu Internaţional, anii 1930 (copyright © Mary Evans Picture Library/Rue des Archives)

12.Tânărul Mao Zedong, sfârşitul anilor 1920 (copyright © Mary Evans Picture Library/Rue des Archives)

13.Stalin într-un afiş de Gustav Klutsis, Realitatea programului nostru, 1931 (copyright © Posters Please, New York)

14.Stalin într-un afiş de Gustav Klutsis, Cadrele hotărăsc totul, 1935 (copyright © Plakat)

15.Stalin într-un afiş de K. Ivanov şi N. Petrov, Glorie marelui Stalin, arhitect al comunismului (copyright © Plakat)

16.Caricatură de V. Koslinszki, 1931 (colecţie privată)

17.Prizonieri sovietici construind canalul Marea Albă-Baltica, 1931–1933 (copyright © Mary Evans Picture Library/Rue des Archives)

18.Ţărani sovietici luând în posesie pământul repartizat în fermele colective, 1935 (copyright © Mary Evans Picture Library/Rue des Archives)

19.Soldat din Armata Roşie şi proletar strângându-şi mâinile, afiş, 1928 (copyright © akg-images)

20.Membri ai Brigăzii Engleze Tom Mann, Barcelona, 1936 (copyright © AP/Press Association Images)

21.Pavilioanele Germaniei şi URSS la expoziţia de la Paris, 1937 (copyright © LAPI/Roger Viollet/Getty Images)

22.Afiş din 1946 al Partidului Comunist Francez (copyright © Mary Evans Picture Library/Rue des Archives)

23.Simpatizanţi comunişti la fabrica de maşini Fiat din Torino, 14 iunie 1948 (copyright © David Seymour/Magnum Photos)

24.Agentă sovietică dirijând circulaţia în faţa Porţii Brandenburg, Berlin, 5 iulie 1945 (copyright © Mary Evans Picture Library/Rue des Archives)

25.Afiș chinezesc prezentând un inginer sovietic instruindu-și colegul chinez (Institutul Internațional de Istorie Socială, Olanda)

26.V. Ivanov, Vigilența este arma noastră (afiș), 1953 (copyright © Plakat)

27.Wojciech Fangor, Figuri, 1950, Muzeul Sztuki, Lodz (fotograf: Piotr Tomczyk)

28.Nikita Hrușciov și vicepreședintele american Richard Nixon la expoziția americană din parcul Sokolniki din Moscova, 24 iulie 1959 (copyright © AP/Press Association Images)

29.Țărani chinezi lucrând la furnale în timpul Marelui Salt Înainte, 14 iunie 1958 (copyright © Henri-Cartier Bresson/Magnum Photos)

30.Soldați din Armata Populară de Eliberare în timpul Revoluției Culturale, 1966 (copyright © Mary Evans Picture Library/Rue des Archives)

31.Execuție în timpul Revoluției Culturale, 1966–1968 (copyright © Mary Evans Picture Library/Rue des Archives)

32.Alfredo Rostgaard, Che, 1967 (ICAIC)

33.Alfredo Rostgaard, Hristos în gherilă, 1969 (Institutul Internațional de Istorie Socială, Olanda)

34.Tânăr soldat din MPLA în Huambo, Angola, 23 februarie 1976 (copyright © AFP/Getty Images)

35.Manifestație în fața unui magazin cultural sovietic, Budapesta, 14 iunie 1956 (copyright © Erich Lessing/Magnum Photos)

36.Est-germani consolidând Zidul Berlinului (copyright © Mary Evans Picture Library/Rue des Archives)

37.(a) Demonstrație comunistă în Paris, mai 1968 (copyright © Mary Evans Picture Library/Rue des Archives); (b) Invazia trupelor Pactului de la Varșovia, Praga, august 1968 (copyright © Joseph Koudelka/Magnum Photos)

38.Pol Pot conduce o coloană de subordonați (copyright © AP Photo/Kyodo

News)

39.Câmpiile morţii la sud de Phnom Penh, 1996 (copyright © Bruno Barbey/Magnum Photos)

40.Panou propagandistic al colonelului Mengistu, Addis Abeba, Etiopia, 1984 (copyright © Rex Features)

41.Istvan Orosz, Tovarăşi, s-a terminat! (afiş), Ungaria, 1990 (copyright © Istvan Orosz)

42.Căderea Zidului Berlinului, 11 noiembrie 1989 (copyright © Raymond Depardon/Magnum Photos)

43.Ceremonie marcând sosirea torţei olimpice în Piaţa Tiananmen din Beijing, 31 martie 2008 (copyright © Diego Azubel/epa/Corbis)

44.Băiat cubanez purtând fotografia lui Che Guevara în timpul unei manifestaţii politice în Santa Clara, Cuba, 14 iunie 2003 (copyright © Reuters/Corbis)

45.Prachanda, liderul rebelilor maoişti, rostind un discurs la un miting în satul Chapagaun, Nepal, 3 septembrie 2006 (copyright © Narendra Shrestha/epa/Corbis)